De arbeidsenquête van 1887.
Deel 1: Amsterdam

editie Jacques Giele

bron
De arbeidsenquête van 1887/Een kwaad leven. Deel 1: Amsterdam (ed. Jacques Giele). Uitgeverij Link, Nijmegen 1981

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_arb001jgie01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

ENQUÊTE

BETREFFENDE

WERKING EN UITBREIDING

DER WET VAN 19 SEPTEMBER 1874

(STAATSBLAD No. 130)

EN NAAR DEN

TOESTAND VAN FABRIEKEN EN WERKPLAATSEN

---

de Heeren VERNIERS VAN DER LOEFF, Voorzitter. GOEMAN BORGESIUS Onder-Voorzitter. BEELAERTS VAN BLOKLAND. RUYS VAN BEERENBROEK. HELDT. SMIT. VAN ALPHEN. VAN DER SLEYDEN en BAHLMANN.

SNEEK
H. PYTTERSEN Tz.
1887

(Titelblad van de oorspronkelijke uitgave)

Woord vooraf

IN DEZE HERUITGAVE VAN DE WERKEN VAN DE PARLEMENtaire Enquêtecommissie van 1887 wordt de tekst van de oorspronkelijke handelsuitgave volledig gereproduceerd. Evenals de eerste editie (Sneek 1887) omvat ook deze heruitgave drie delen. Bovendien is gezorgd voor de toevoeging van informatie, die het de lezer van nu mogelijk moet maken om de verhoren en verslagen van bijna een eeuw geleden te begrijpen.

De enquête naar de toestand van de arbeidersklasse in Nederland vormt een mijlpaal in de sociale geschiedenis van ons land. Als historisch document is de uitgave van 1887 van zeer grote waarde. De gedachte aan een heruitgave is dan ook niet nieuw, maar de omvang (ruim 1100 pagina's) leek tot nu toe een onoverkomelijke hindernis. Daardoor bleef één van de belangrijkste bronnen voor de kennis van het leven van de arbeidende bevolking in de negentiende eeuw voor vele belangstellenden gesloten. Het is een prijzenswaardig initiatief van de uitgever geweest om deze publikatie ter hand te nemen. Zijn uitnodiging om deze heruitgave in te leiden en uit te breiden met achtergrondinformatie heb ik graag aangenomen. De nog steeds toenemende interesse voor de arbeids- en levensomstandigheden van gewone mensen lijkt een volledige heruitgave op dit moment te rechtvaardigen.

Bij het opstellen van de begeleidende teksten is gekozen voor een systeem dat de lezer zo veel mogelijk vrij laat. In plaats van noten en verwijzingen treft men in elk deel een inleiding, een informatieblok en een verklarende woordenlijst aan. In deel 3 zijn bovendien achtergrondverhalen en biograafische aantekeningen opgenomen. Op die wijze zijn de drie delen ook afzonderlijk te benutten.

In het algemeen heb ik er naar gestreefd de lezer van nu de beschikking te geven over dezelfde achtergrondinformatie en algemene kennis die in 1887 door de enquêtecommissie als vanzelfsprekend werd verondersteld. In de informatieblokken zijn daarom cijfers en exacte gegevens opge-

nomen, die in de verhoren zelf afwezig zijn. Enige informatie over de sociale structuur en de beroepenopbouw van de Nederlandse bevolking leek noodzakelijk. Wie meer gegevens wenst, vindt achter in het derde deel meer uitgebreide overzichten en analyses van de sociale ontwikkelingen in de negentiende eeuw. Daar zijn ook de biografische aantekeningen geplaatst. Uitgangspunt daarbij is geweest dat een korte levensbeschrijving niet mocht ontbreken indien de persoon in kwestie ook *buiten* de enquête een belangrijke rol in het maatschappelijk leven heeft gespeeld. Dat geldt zowel voor de leden van de parlementaire enquêtecommissie zelf, als voor de getuigen en deskundigen.

In de woordenlijsten achteraan in elk deel worden die woorden verklaard die niet voor iedereen meer herkenbaar zijn. Het gaat daarbij zowel om verouderde uitdrukkingen en technische termen uit het begin van de industrialisatie, als om woorden en uitdrukkingen ontleend aan vreemde talen.

Ik hoop dat het op deze manier voor de belangstellende lezer mogelijk is gemaakt de kloof van bijna een eeuw die ligt tussen de oorspronkelijke publikatie en deze heruitgave te overbruggen. En dat daarmee dit unieke document - de eerste enquête naar de arbeids- en levensomstandigheden van het Nederlandse volk - voor een groter publiek beschikbaar komt. Want kennis van het verleden en inzicht in historische processen zijn zulke belangrijke zaken dat ze zeker niet alleen aan vakhistorici en professionele wetenschappers kunnen worden overgelaten.

Jacques Giele

XI

Een kwaad leven

> ‘Het fabrieksleven vind ik het onhebbelijkste en ongelukkigste leven dat er is; maar dat is niet te veranderen, er moeten fabrieken zijn en dus fabrieksarbeiders.’
>
> (Pastoor H.L. Sloots uit Amsterdam voor de Enquêtecommissie in januari 1887)

DE SPOORWEGVERBINDING TUSSEN AMSTERDAM EN DEN Haag was honderd jaar geleden - net als nu - een van de drukste lijnen van ons land. Tweemaal in het uur vertrokken de treinen uit Amsterdam vanaf het station Hollands Spoor, dat tot de bouw van het Centraal Station gevestigd was aan de Droogbak. Het langgerekte gebouw lag er verloren bij op een gure ochtend in het begin van januari in het jaar 1887. Op een van de winderige perrons stond een klein groepje vrouwen dicht bij elkaar. Onwennig keken zij naar reizigers die zich van en naar de treinen haastten. Zij hadden hun omslagdoeken dicht om hun schouders getrokken en stootten elkaar af en toe aan. Voor de vele voorbijgangers vormden de vier vrouwen niet meer dan een bizar groepje dat op het station duidelijk uit de toon viel. Hun armoedige kleding leerde dat zij tot de arbeidende klasse behoorden. Zij waren arbeidsters van de Koninklijke Fabriek van Waskaarsen. In Amsterdam stonden zij bekend als de ‘waspitten’ - waarschijnlijk omdat zij zo bleek als was zagen.

Het was zeker niet normaal dat fabrieksarbeidsters per spoortrein reisden in het Nederland van 1887. Maar de vier kleumende arbeidsters gingen met een zeer speciaal doel op reis. Zij behoorden tot de enkele tientallen arbeiders die door de parlementaire enquêtecommissie opgeroepen waren om in Den Haag te komen getuigen over hun arbeids- en levensomstandigheden.

Die commissie had het overigens niet gemakkelijk om haar opdracht uit te voeren. Van begin af aan hadden de moeilijkheden zich opgestapeld. Allerlei overheidsinstellingen weigerden medewerking, ondernemers probeerden de enquête te saboteren en arbeiders waren bang om in het openbaar te komen getuigen.

Toch was de commissie op dinsdag 4 januari 1887 na een voorbereidingstijd van vier maanden begonnen aan de verhoren, die plaats vonden in het gebouw van de Tweede Kamer aan het Binnenhof in Den Haag. Met dezelfde trein als de vier fabrieksarbeidsters, maar dan in de eerste

klas, reisde ook de directeur van de waskaarsenfabriek: de 44-jarige, wat corpulente heer Lodewijk Hartogh. Later op de dag zou hij voor de commissie verklaren dat zijn personeel die ochtend in de trein al dronken was en dat ze nu eenmaal nergens voor deugden. De vier arbeidsters zouden pas na lang aandringen vertellen op welke afschuwelijke manier zij op de fabriek werden behandeld. Het was slechts één van de vele incidenten, die tijdens de zittingsdagen van de parlementaire enquêtecommissie plaats vonden. Het meest beruchte van deze incidenten betrof het verhoor van de bikkelharde fabrikant P. Regout junior uit Maastricht. Door de snelle publikatie van de verhoren, werd heel Nederland in de gelegenheid gesteld om de bittere werkelijkheid over het leven van de arbeidende bevolking te weten te komen.

Het is intussen bijna honderd jaar geleden dat de verhoren en rapporten van de enquêtecommissie van 1887 in boekvorm werden gepubliceerd. Zij riepen een storm van verontwaardiging, maar ook van woede en ongeloof op. De reden daarvoor zal iedereen, die de moeite neemt om enkele verhoren door te lezen, al spoedig duidelijk zijn. Bladzijde na bladzijde, verhoor na verhoor wordt hier onthuld wat er in het Nederland van 1887 aan de hand was. Het fraaie zelf-gemaakte beeld dat de bourgeoisie zo lang in stand had weten te houden, lag plotseling in diggelen. Van het rustige tevreden Nederland waar geen wantoestanden bestonden zoals in andere landen, waar geen kinderen afgebeuld werden en waar de arbeiders met de pet in de hand hun plaats wisten - van dàt Nederland bleef weinig over.

En daarvoor in de plaats kwam een heel ander beeld naar voren: een land waar vrouwen en kinderen in de fabrieken dertig tot veertig uren aan één stuk door moesten werken, waar ondernemers hun arbeiders sloegen, waar mannen op hun werk dood neervielen, waar armoede, honger en ziekte het leven van honderdduizenden ondraaglijk maakte. ‘Ik dacht: hoe kan God dit toelaten,’ getuigt een voormalige fabrieksarbeider uit Maastricht tegenover de commissieleden over de wantoestanden in het ‘moordhol’, zoals de aardewerkfabriek van Petrus Regout & Zonen genoemd werd.

De schok die de publikatie van de enquêteverhoren in 1887 veroorzaakte, zou nog geruime tijd blijven doorwerken. Er was definitief iets veranderd en voortaan was het onmogelijk om te doen alsof er niets aan de hand was in Nederland. Twee jaar later - in 1889 - werd de eerste van een lange reeks arbeidswetten aangenomen, die bedoeld waren om enige bescherming aan ‘vrouwen en jeugdige personen’ te bieden tegen de exploitatie in fabrieken en werkplaatsen. In datzelfde jaar werd ook een staatscommissie ingesteld die het onderzoek naar de arbeidsomstandigheden in Nederland moest afmaken. En het zou vijf jaar duren voordat deze commissie in twintig delen met tienduizenden pagina's de conclusies

van 1887 zou bevestigen. Toen waren overigens alleen de toestanden in Amsterdam, Maastricht, Tilburg en de vlasnijverheid onderzocht. Aan verdere verhoren kwam de commissie niet meer toe, omdat de Tweede Kamer in juni 1887 ontbonden werd. Maar ondanks het feit dat ze maar zo kort had kunnen werken, heeft de parlementaire enquêtecommissie van 1887 bergen werk verzet.

Het was pionierswerk in de ware zin van het woord. De commissieleden waren soms zelf verbijsterd door de ellende die zij aantroffen en door de hardvochtigheid waarmee ondernemers en fabrikanten hun houding verdedigden. Zelden echter lieten zij hun bewogenheid openlijk blijken. Slechts één keer gaat de voorzitter direct in op de onthutsende feiten die voor de commissie uitgestort worden. Dat gebeurt tijdens het verhoor van die vier arbeidsters van de Amsterdamse waskaarsenfabriek. Een van hen vertelt hoe zij de kost moet verdienen voor haar gezin. Haar man is timmerman en al twee jaar werkloos als slachtoffer van de economische crisis van de jaren '80. De vrouw werkt al achttien jaar - vanaf haar twaalfde - op de kaarsenfabriek en vertelt over gedwongen nachtarbeid. Soms worden de arbeidsters verplicht om 36 uren achter elkaar door te werken, omdat de bestellingen klaar moeten zijn. Al die tijd sjouwen de vrouwen met bakken hete stearine, die in de machines leeggegooid moeten worden. Een buurvrouw brengt wat brood en de fabriek verschaft ‘gratis’ water. Intussen zit haar man thuis bij de kinderen. Na 36 uur werken wordt een rustpauze van een halve dag toegestaan. ‘Er is bijna niemand die tegen het nachtwerken kan,’ verklaart zij voor de commissie. ‘Den volgenden dag zijn de meesten ziek en klagen over pijn in de beenen, in het hoofd, in de lendenen. Het werk gaat den volgenden dag niet goed.’ Gemiddeld verdiende deze vrouw vier gulden in de week: net voldoende om haar kinderen een paar dagen te eten te geven. Maar 's maandags is het zuurverdiende geld meestal weer op. Op dat moment vraagt de voorzitter haar medelijdend: ‘Gij hebt een kwaad leven, meid?’ Waarop zij bitter antwoordt: ‘Best niet, om Zaterdags met vier honderd centen thuis te komen en Maandags weer zonder iets opnieuw te beginnen.’

‘Een kwaad leven’. Dat is de term die past bij het bestaan van de Nederlandse arbeidende bevolking in het laatst van de negentiende eeuw. Een kwaad leven dat gekenmerkt werd door honger, ziekte en zorgen. Een kwaad leven dat al vroeg begon met zware arbeid, waardoor kinderen van acht, negen jaar soms voor hun hele leven ongelukkig werden. In de glasblazerij van Regout werkten jongens van twaalf jaar om de andere week in de nachtploeg. Een arts vertelt over de gevolgen: ‘De kinderen vermageren, zien er chetief [zwak] en miserabel uit; zij krijgen kromme beenen; door het hangen en staan 's nachts worden zij zoo vermoeid dat de ledematen zich daardoor krommen.’ In de aardewerkfabrieken van dezelfde firma

ging het er al even erg toe: ‘Een groot aantal [kinderen] ziet er na een verblijf van eenige jaren in de fabriek ziekelijk uit; zij beginnen te hoesten, er volgt chronische ontsteking der slijmvliezen die ook de longen aantast en eindelijk komt de tering; het hoesten neemt langzaam toe, gaat over in longtering en eindigt voor velen tussen het dertigste en veertigste levensjaar met de dood.’ In Maastricht bestond zelfs een aparte uitdrukking voor de longtering die de arbeiders op de aardewerkfabriek opliepen: de ‘*pottemennekensziekte*’.

Ook van andere beroepen wordt verklaard dat men er niet oud bij werd. Zo bijvoorbeeld van de arbeiders in de suikerfabrieken, waar een overmatige hitte heerste. Een ingenieur van het stoomwezen zegt er voor de commissie over: ‘Ik heb mijzelven wel eens afgevraagd hoe het mogelijk was het in die fabrieken uit te houden.’ Een andere deskundige geeft het antwoord: de arbeiders houden het niet uit. Zij sterven bijna allemaal voor hun vijftigste: ‘de gevolgen [van die arbeid] openbaren zich dan ook wanneer een zekeren leeftijd bereikt is; men ziet dan al spoedig lieden met gebogen rug, doorweekt door stoom en suikerdampen.’ Vaak is het zo benauwd in deze fabrieken dat de arbeiders in paniek raken: ‘Soms slaat daar een werkman een ruit stuk om toch maar wat versche lucht te krijgen.’

Het is dan ook geen sensatieverhaal, maar de bittere werkelijkheid dat arbeiders tijdens hun werk dood neervielen. Pastoor Sloots uit Amsterdam vertelt over een salmoniakfabriek: ‘Ongelukkig! Het is werkelijk erg! Zoo weet ik bijvoorbeeld dat in een jaar of tien zes dooden in die fabriek geweest zijn, en dat de arbeiders wanneer ze niet zeer oppassen bewusteloos neervallen en blij mogen zijn wanneer zij niet op eene verkeerde plaats terecht komen, en nog gauw naar buiten kunnen gebracht worden.’ Vanwege de vele gevallen van oogaandoeningen stond deze fabriek in Amsterdam bekend als ‘*de zeere oogen-fabriek*’. De pastoor deelt mee dat arbeiders die aangetast werden, zonder één cent op straat kwamen.

Arbeiders gaven aan de commissie nog andere voorbeelden. Zo verklaren twee lettergieters over de firma Enschedé in Haarlem, waar zij zelf gewerkt hadden: ‘De laatste [fabriek] is afgekeurd, omdat er op één zomer 12 of 14 mensen zijn gestorven aan bloedspuwing en benauwdheden. Het moet eerst tien of twaalf mensenlevens gekost hebben, eer komt er geen verbetering in die soort zaken.’ Loodvergiftiging kwam in dat vak overigens zó veel voor, dat de ondernemers de leerjongens gratis melk lieten drinken - omdat ze anders dood waren vóór ze het vak geleerd hadden.

Natuurlijk was het niet in alle beroepen even erg. Maar het kwade leven in fabrieken en werkplaatsen eiste regelmatig zijn tol. Ongelukken en bedrijfsongevallen kwamen veel voor en werden als ‘normaal’ beschouwd.

Het was altijd de schuld van de slachtoffers zelf en er werd in de meeste gevallen geen cent uitbetaald. De arbeiders gingen onder elkaar met de pet rond.

Sociale voorzieningen bestonden niet en dat betekende onder andere dat de meeste arbeiders tot hun dood moesten blijven werken. Een bedrijfsleider verklaarde voor de commissie: 'Neen, zij werken tot het laatste toe. Ik ken geen ouder volk dan 55, 56 en 57 jaar.' De metaalarbeider Willem Ansing legde uit hoe dat in zijn werk ging: 'Zij worden eenvoudig weggezonden. Als iemand over de 50 komt, wordt hij in den regel spoedig zwakkelijk en oud. De bazen begrijpen dat spoedig en dan is het gedaan. De patroon gaat in dat geval hakken en vitten om den man zoodoende weg te krijgen. Dan wordt er gezegd: oude jongen, ik kan je niet langer voor dat geld gebruiken, en dan wordt het loon verminderd. Een jaar of een paar jaar later, als de man nog zwakker geworden is, dan wordt het loon weer verminderd.' Een chef van een grote drukkerij in Amsterdam bevestigt voor de commissie - die het kennelijk nog steeds niet kon geloven - dat zijn baas de oudere arbeiders simpelweg zó weinig laat verdienen dat zij het lichamelijk niet meer kunnen volhouden: 'en als hij niet meer kan, dan wordt hij eenvoudig ontslagen.' Op de vraag van een commissielid 'En hoe komt de man aan zijn eind?' antwoordt de chef: 'Allerongelukkigst.'

De groot-industrieel Regout wordt op dit punt door de commissie aan een kruisverhoor onderworpen. Zijn antwoorden laten niets te raden over:

- 'Maar gij zult ze toch niet laten werken tot ze er dood bij neervallen?'
- [Regout:] 'Pensioneeren doen wij ze niet.'
- 'Dus er is in uw fabriek gans geen sprake van pensioneeren. Goed verstaan?'
- [Regout:] 'Neen.'
- 'Wanneer gij ze niet meer gebuiken kunt, gaan zij heen en doet gij niets meer aan hen. Een groot deel komt dan eenvoudig ten laste van de stedelijke armenkas?'
- [Regout:] 'Ook al.'

De waarheid was dat de oud geworden arbeider volstrekt aan zijn lot werd overgelaten en vaak van honger en gebrek omkwam.

Zo was het leven van de arbeidende bevolking in het Nederland van 1887 een 'kwaad leven' en de geschoktheid van de commissieleden deelde zich mee aan een groot deel van de burgerij. Voor het eerst waren hier de arbeiders en arbeidsters zelf aan het woord - ook al kostte het hen soms nog veel moeite om zich eindelijk eens uit te spreken. Vaak moest de commissie de antwoorden uit hun mond trekken. Zij verzwegen de ergste wantoestanden omdat ze bang waren voor ontslag en de beruchte 'zwarte lijsten' van de ondernemers. 'De vrees om op de fabriek bedankt te

worden, zit overal ingepeperd,' schreef een insider aan de commissie. Het is inderdaad opvallend hoe weinig arbeiders zich vrijwillig opgaven om voor de commissie te getuigen. Die dat wel deden, waren vaak activisten uit de arbeidersbeweging. Onverschrokken arbeiders als Klaas Ris en Willem Ansing die al eerder ontslag en broodroof getrotseerd hadden voor hun overtuiging. Maar hun aantal was klein en terecht waarschuwde de commissie in haar eindrapport voor het feit dat sommige arbeiders met opzet een veel te rooskleurig beeld hadden opgeroepen, omdat ze bang waren anders ontslagen te worden. De reacties op de publikatie van de verhoren bewezen dat die vrees allesbehalve ongegrond was.

En daar lag dan in de zomer van 1887 het rapport van de parlementaire onderzoekscommissie over de toestand in de fabrieken en werkplaatsen in Nederland. Het bevatte de tekst van alle verhoren en een grondige analyse door de commissie zelf. 'De publiekmaking dezer verhoren maakte in Nederland een diepen indruk en bracht velen in kennis met toestanden, waarvan zij zich tot nu toe zelfs geene voorstelling hadden kunnen maken,' schrijft een historicus uit die tijd. De handelsuitgave was dan ook snel uitverkocht.

In de sociaal-historische literatuur zijn weinig documenten zo vaak geciteerd en geparafraseerd als de enquête van 1887. De grote hoeveelheid gegegevens die de drie delen bevatten, heeft honderd jaar later weinig van haar waarde verloren. Iedereen die zich interesseert voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging of het leven van de arbeidende klasse aan het eind van de negentiende eeuw, vindt in de verhoren een schat aan gegevens die nergens anders te vinden zijn. Van de 146 getuigen en deskundigen die door de commissie werden opgeroepen behoorden er 54 tot de arbeidende klasse. Vierenvijftig van de anderhalf miljoen arbeiders die in die tijd werkten in fabrieken en werkplaatsen en op het land. Voor het eerst horen we ook hun verhaal en wordt de 'andere' geschiedenis opgetekend. Het verhaal van leven en werken in Nederland, opgetekend uit de mond van de mensen die tot op dat moment nooit aan het woord waren geweest: het ware verhaal over 'een kwaad leven' in Nederland.

XVII

Amsterdam in 1887

XVIII

NOOIT EERDER IN HAAR GESCHIEDENIS GROEIDE DE BEvolking van Amsterdam in zo'n tempo als in de jaren '80 van de negentiende eeuw. Tussen 1880 en 1890 nam het bevolkingsaantal toe van 317.000 tot 408.000. Bijna honderdduizend inwoners in tien jaar tijd er bij. Dat betekende een groeipercentage van drie procent per jaar. Amsterdam zou overigens een dergelijke groei ook nooit meer meemaken: na 1890 ging de bevolkingstoename in langzamer tempo door om tenslotte tegen het midden van de twintigste eeuw te stagneren en terug te lopen.

In 1887 telde de hoofdstad een kleine 400.000 inwoners (de officiële cijfers geven 390.016). Rotterdam had er zo'n 200.000, Den Haag 150.000 en de vierde stad van het land, Utrecht, telde toen niet meer dan 80.000 inwoners. De twee andere steden die door de enquêtecommissie werden onderzocht, Maastricht en Tilburg, telden resp. 31.000 en 32.000 inwoners. Nederland in totaal had ongeveer vier en een half miljoen inwoners.

De enorme groei van Amsterdam in de tachtiger jaren van de negentiende eeuw, had een heel andere oorzaak dan de bevolkingsexplosie van de ‘gouden’ zeventiende eeuw. Toen was het de welvaart van het bloeiende Amsterdam die de bevolking op fantastische wijze deed toenemen. Tussen 1880 en 1890 trokken daarentegen tienduizenden naar Amsterdam vanwege de economische crisis, die op het platteland en in het noorden van Nederland nog harder had toegeslagen dan in Amsterdam, waar het leger van de werklozen wel toenam, maar de kansen om op enige manier in het levensonderhoud te kunnen voorzien toch groter leken dan op het platteland.

Hoe zag deze bevolking van Amsterdam in 1887 er uit? Helaas is die vraag niet volledig te beantwoorden, maar we zullen proberen althans een globaal beeld van de bevolkingssamenstelling te geven, uitgaande van gegevens uit de gemeentelijke burgerlijke stand van 1887.

Amsterdam kende in dat jaar een vrouwenoverschot: van de 400.000 inwoners waren er 210.000 vrouwen en 190.000 mannen. Van hen waren

er 137.000 gehuwd, 5500 weduwnaars, 16.500 weduwen, en 1175 personen gescheiden. De rest was ongehuwd. Ongeveer 370.000 personen leefden in gezinsverband: mannen, vrouwen en kinderen plus overige familieleden. Rond de 18.000 personen waren in dienstbetrekking, 8.000 leefden afzonderlijk en 8.500 verbleven er in gestichten.

Het overgrote merendeel van de bevolking was ook in Amsterdam geboren: op de 400.000 waren dat er liefst 275.000 (69%); 34.000 mensen waren afkomstig uit de provincie Noord-Holland (8%) en zo'n 80.000 waren ergens anders in Nederland geboren (20%).

Wat betreft de godsdienst bood Amsterdam als vanouds een gevarieerd beeld. Nederlands-Hervormden waren er 160.000 (40%), rooms-katholieken 90.000 (22%), Luthersen 40.000 (10%) en Israëlieten - zoals de Joodse Amsterdammers toen algemeen werden aangeduid - ruim 50.000 (12½%). Bijna 7.000 mensen (2%) hadden zich laten inschrijven als ‘zonder kerkgenootschap of geloof’.

Over de beroepsbevolking bestaan uitvoerige statistieken, zij het dan dat die betrekking hebben op het jaar 1889. De totale beroepsbevolking bedroeg in dat jaar 153.554 personen, waarvan 39.855 vrouwen en 113.699 mannen. De bijna veertigduizend buitenshuis werkende vrouwen moeten voornamelijk onder de ongehuwden gezocht worden; slechts een zeer klein gedeelte van de gehuwde vrouwen verrichtte arbeid buitenshuis: hoofdzakelijk ongeschoolde arbeid in fabrieken.

Voor een enigszins betrouwbaar beeld van de sociale gelaagdheid moeten we dus noodgedwongen de gegevens over de mannelijke bevolking bekijken. Daarbij kunnen we er vanuit gaan dat de noodzaak tot het uitoefenen van een beroep leidde tot de opgave van het *eigenlijke* beroep, zodat door een analyse van de samenstelling van de mannelijke beroepsbevolking een idee van de sociale structuur verkregen kan worden.

Voor het verkrijgen van betrouwbare resultaten bezien we eerst hoe de leeftijdsopbouw van de mannelijke bevolking was. Daarbij kunnen we er van uitgaan dat kinderarbeid beneden de twaalf jaar - sinds 1874 immers wettelijk verbQden - niet in de statistieken is opgenomen. Zij bestond wel, zoals de enquête bewees, maar *niet* in de officiële gegevens.

Van de 191.927 mannen waren er in 1889 61.294 twaalf jaar of jonger; ofwel: 130.633 mannen waren ouder dan twaalf jaar. Dat betekende dat 16.934 mannen boven de twaalf jaar zonder beroep waren. Daarbij is het misschien nuttig om te bedenken dat het aantal mannen tussen 12 en 16 jaar 15.209 bedroeg, een aantal dat weinig afwijkt van het bovengenoemde getal van 16.934 mannen boven de twaalf jaar zonder beroep.

Als we ons beperken tot de mannelijke beroepsbevolking sluiten we

dus enerzijds een aantal mannen boven de twaalf jaar zonder beroep uit, maar krijgen we anderzijds een redelijk betrouwbaar beeld van de sociale structuur van de mannelijke bevolking; we kunnen vervolgens de resultaten toetsen aan de aanvullende gegevens die verkregen worden uit de statistieken over de vrouwelijke beroepsbevolking. Het beroep (of liever: het uitoefenen van een beroep, c.q. het opgeven van het uitoefenen van een beroep) wordt daarbij dus de basis en het uitgangspunt van een overzicht van de sociale structuur van de Amsterdamse bevolking in 1889. Met die restrictie voor ogen kunnen we de cijfers proberen te analyseren.

Van de 113.699 mannen die een beroep opgaven, behoorden er 70.211 tot de arbeidersklasse (62%), waren er 19.007 op enige wijze zelfstandig ondernemer of hoofd van een bedrijf (17%), behoorden er 5.765 tot de opzichters, meesterknechts, bazen of administratief personeel (5%), voerden 3.267 personen een bedrijf voor rekening van een ander (3%), terwijl 15.449 personen tot de vrije beroepen, ambtenaren, onderwijs enz. behoorden (14%).

Tabel 1: Sociale structuur van de mannelijke beroepsbevolking van Amsterdam in 1889

	aantal	**percentage**
Arbeidersklasse	70.211	62
Toezichthoudend en administratief personeel	5.765	5
Vrije beroepen enz.	15.449	14
Ondernemers voor rekening van een ander	3.267	3
Zelfstandige ondernemers en bedrijfshoofden	19.007	17
	113.699	100

Bron: Volks- en beroepentelling 1889

Als we dit overzicht van de situatie in Amsterdam in 1889 vergelijken met het beeld rond 1850 (zie *tabel 2*, hierna), zien we interessante ontwikkelingen. In bijna 40 jaar is het aandeel van de arbeidende klasse in de totale mannelijke beroepsbevolking (want dat was ook in 1850 het referentiekader) toegenomen van bijna 57 naar 62%. De ondernemers in ambacht, handel en nijverheid laten daarentegen een daling zien van 26,5 naar 20%, terwijl het lager administratief en toezichthoudend personeel ruimschoots

Tabel 2: Sociale structuur van Amsterdam in 1850, in procenten (aantal inwoners: 224.034)

Arbeidende klasse	56,9	
Kleine burgerij	37,1	
a. kleine zelfstandigen		26,5
b. intellectuelen/vrije beroepen		8,1
c. lager administratief en toezichthoudend personeel		2,4
Grote burgerij	4,6	

Bron: Tijdschrift voor sociale geschiedenis, 1976, 5, p. 183

verdubbelde van 2,4 naar 5%. Ook bij de intellectuele en vrije beroepen is onmiskenbaar een forse groei te constateren (van 8,1 naar 14%).

Al deze ontwikkelingen zijn kenmerken van modernisering en industrialisering van de samenleving. En ook uit deze cijfers blijkt hoe Amsterdam zich probeerde te herstellen van de achterstand die de stad in de voorgaande periode had opgelopen.

Voor een juist begrip van de situatie die de enquêtecommissie van 1887 wilde onderzoeken in Amsterdam is het verhelderend om de cijfers te zien van de verschillende takken van nijverheid waarin de arbeidende bevolking van de hoofdstad werkzaam was (zie *tabel 3*, hierna).

Opvallend grote groepen waren vooral de alléén in Amsterdam voorkomende diamantbewerkers (bijna 10.000 mannelijke werknemers), voorts de bouwvakkers (meer dan 11.000), de metaalarbeiders (4600), de arbeiders in de voedings- en genotmiddelensector (ruim 6600, van wie 1700 bakkers, 1800 sigarenmakers en bijna 700 suikerbakkers, werkers in de suikerraffinaderijen) en vooral arbeiders in de haven en het verkeer (17.422, van wie ruim 2.000 loopknechten of pakkendragers en ruim 8.000 sjouwers en bootwerkers).
Van de bijna 40.000 vrouwen die een beroep uitoefenden, behoorden er 29.786 tot de loonarbeidsters (75%). Het overgrote deel daarvan werd gevormd door de dienstboden (17.957) en de schoonmaaksters (4.061), dus door de huiselijke diensten. Daarnaast waren er ook grote aantallen vrouwen werkzaam in de sector kleding en confectie (5.391, van wie 4.556 naaisters) en voorts in mindere mate in de diamantnijverheid (420). Opmerkelijk is dat er volgens de beroepenlijsten van 1889 niet meer dan 752 vrouwen en meisjes als winkelbedienden werkten; die opgave is on-

Tabel 3: Mannelijke arbeiders in Amsterdam naar beroepsgroep, 1889

		in procenten van:	
Beroepsgroep	**aantal arbeiders**	**beroepsbevolking**	**arbeidersklasse**
1. diamant/glas/aardewerk	9.909	8,7	14,1
2. typografische vakken	2.365	2,1	3,4
3. bouwvakken en onderhoud	11.391	10,0	16,2
4. chemische nijverheid	56	0,05	0,1
5. hout en houtbewerking	2.693	2,4	3,8
6. kleding en confectie	2.482	2,2	3,5
7. kunstnijverheid	202	0,2	0,3
8. leerbewerking/schoenmakerij	1.566	1,4	2,2
9. metaalbewerking/smederij	4.676	4,1	6,7
10. scheepsbouw en aanverwante vakken	1.142	1,0	1,6
11. instrumentenmakers enz.	613	0,5	0,9
12. gas/electra/kaarsen/olie	536	0,5	0,8
13. voedings- en genotmiddelen	6.697	5,9	9,5
14. warenhandel	3.734	3,3	5,3
15. haven/verkeer/sjouwerlieden	17.422	15,3	24,8
16. losse arbeiders	2.795	2,5	4,0
17. huiselijke diensten	1.303	1,1	1,8
18. overige	613	0,5	0,9
	———	———	———

70.211	62	100

Bron: Volks- en beroepentelling 1889

getwijfeld te laag wanneer we denken aan de tienduizenden winkels die er in Amsterdam waren - ook al werden de meeste kleine neringen door onbetaalde vrouwenarbeid gedreven! Opmerkelijk bij deze cijfers is dat relatief de grootste groep arbeidsters in de leeftijdscategorie van 16 t/m 22 jaar voorkomt: meer dan 10.000 meisjes, ofwel ruim een derde van alle vrouwelijke werkneemsters, was afkomstig uit deze leeftijdsgroep. In heel Amsterdam werkten volgens deze zelfde opgaven 4.931 gehuwde vrouwen (van wie 3218 als schoonmaaksters of dienstboden).
Uit de Amsterdamse burgelijke stand van het jaar 1887 halen we de volgende cijfers:

geboren	13.811	gestorven	8.361	geboren overschot	5.450
gevestigd	23.914	vertrokken	18.075	vestigingsoverschot	5.839

Een enigszins betrouwbare indruk van de materiële omstandigheden waarin de Amsterdamse bevolking verkeerde, wordt verkregen uit de cijfers van de *geneeskundige armenzorg*. Daaronder vielen al degenen, die de kosten van een dokter of een behandeling in het gasthuis (ziekenhuis) zelf niet konden betalen. Zij konden bij de armenzorg een bewijs van onvermogen halen en werden ingedeeld bij een van de stadsarmendokters. Deze artsen werden door de gemeenten ingehuurd om voor een vast bedrag per jaar een aantal onvermogenden medische bijstand te verlenen. Over het algemeen waren dit pas afgestudeerde artsen, of artsen die niet over het benodigde kapitaal beschikten om de praktijk van een collega over te nemen. Zij moesten een eigen praktijk opbouwen en namen er dan in het begin een 'armenwijk' bij.

In het jaar 1887 vielen ruim 65.000 personen (van de totale bevolking van 400.000) onder deze geneeskundige armenzorg (16%). In het Binnengasthuis en het Wilhelminagasthuis (Buitengasthuis) werden 7.426 personen verpleegd, die daar gemiddeld veertig dagen verbleven. Van deze verpleegden werden er 5.460 als genezen ontslagen (73,5%), terwijl er 972 (13,1%) stierven. De kosten per verpleegdag (die door de gemeente werden gedragen in geval van geneeskundige armenzorg) bedroegen voor het Binnengasthuis *ƒ* 1,49 en voor het Buiten- of Wilhelminagasthuis 0,92. De meer welgestelden werden in geval van ziekte thuis verpleegd door particuliere verpleegsters.

Samenvattend kunnen we zeggen dat Amsterdam in 1887 het beeld van een koortsachtig groeiende stad bood. In twintig jaar tijd was de stad van 250.000 inwoners naar 400.000 inwoners gegroeid. Voor het eerst sinds de zeventiende eeuw brak zij buiten haar singelgordel: rondom de halve cirkel van de oude binnenstad verrezen de nieuwe wijken. Na 1860: het Paleis voor Volksvlijt en omgeving en de Vondelparkbuurt; weldra gevolgd door de Marnixstraat en de 'Pijp' waar de handwerkslieden gingen wonen die de opgepropte binnenstad wilden ontvluchten. Maar het groeitempo van de stad was zó groot dat de koortsachtige bouwactiviteiten en de zogenaamde 'revolutiebouw' niet konden verhinderen dat de oude wijken als de Jordaan en de Joodse buurt van jaar tot jaar overvoller werden. Na 1880 verrezen de wijken rond het Rijksmuseum en het Muiderpoortkwartier, terwijl in 1887 een begin gemaakt werd met de Staatsliedenbuurt. De nieuwe bloei van de stad werd echter tijdelijk door de economische recessie van de jaren '80 doorbroken. De werkloosheid in vele beroepen nam vooral na 1884 sterk toe. De bevolking bleef toenemen omdat op het platteland de crisis nog harder aankwam en het verpauperde landarbeidersproletariaat in massa naar de grote steden trok. In die situatie begon de enquêtecommissie begin januari 1887 haar verhoren over de toestand van de arbeidende bevolking in Amsterdam.

Over de *werkloosheid* in de tachtiger jaren van de negentiende eeuw hebben we bijna geen gegevens. Statistieken werden niet aangelegd en meestal werd volstaan met de algemene opmerking dat de werkloosheid van jaar tot jaar toe- of afnam. Maar gezien de frequentie waarmee van toename sprake was en gezien ook de omvang van de werklozenbeweging die door de Sociaal-Democratische Bond in Amsterdam van de grond werd getild, lijkt het niet al te gewaagd ervan uit te gaan dat de werkloosheid een verschrikkelijk probleem vormde. In verscheidene beroepen - vooral beroepen die in de open lucht werden uitgeoefend, zoals die van bouwvakkers, haven- en bootwerkers - waren 's winters zeer grote aantallen arbeiders voor langere tijd werkloos.

Om een indruk te krijgen van deze werkloosheid kunnen we gebruik maken van de vroegste cijfers die in Amsterdam verzameld zijn. Dat zijn de cijfers uit de winter van 1894/'95 toen het pas opgerichte 'Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam' zijn eerste publikatie wijdde aan de werkloosheid. Het beperkte zich hierbij tot de werklozen die zich hadden aangemeld voor de werkverschaffing in Amsterdam - waarschijnlijk vooral crepeergevallen. Het gaat dan ook minder om de absolute aantallen dan om een indruk onder welke beroepen de werkloosheid groot was.

In december 1894 alleen al meldden zich 4.000 werklozen aan. Van hen vulden 3.465 een inschrijvingskaart in - of lieten die invullen. Dat was ongeveer 5% van de arbeidersklasse. Maar de verdeling van de werkloosheid was wel heel ongelijk: zij kwam voor een zeer groot deel uit slechts enkele categorieën. Dat waren dan vooral de ongeschoolde beroepen en de bouwvakken, zoals *tabel 4* hiernaast laat zien.

Afgezien van de onbetrouwbare cijfers over de opperlieden, treffen we een hoog percentage werklozen aan bij de grondwerkers (41%), schilders en stukadoors (20%), metselaars (15%), losse arbeiders (14%) en scheepstimmerlieden (12%).

Opvallend is het feit dat maar 56% van de werklozen opgaf in Amsterdam geboren te zijn. Van de totale bevolking was 69% in Amsterdam geboren. De aanpassingsmoeilijkheden van de immigranten uit Noord-Holland en Friesland en andere provincies waren dus in aanzienlijke mate verantwoordelijk voor de werkloosheid. Dat had echter ook te maken met de verdeling tussen geschoolde en ongeschoolde arbeiders. Immers van de 3.465 werklozen kenden er 1.444 geen vak (namelijk de losse arbeiders, sjouwers, grondwerkers en opperlieden) en 2.021 behoorden tot de vakarbeiders (alle andere categorieën). Dat wil zeggen dat van de 12.439 ongeschoolden er 1.444 geen werk hadden (12%), en van de 57.772 vakarbeiders slechts 2.021 of 3,5%.

Natuurlijk geven deze cijfers een geflatteerd beeld. Slechts in uiterste nood gaven arbeiders tijdens hun werkloosheid zich op bij deze commissie

Tabel 4: Werkloosheid onder verschillende beroepen in Amsterdam in het jaar 1894

beroep	totaal aantal	waarvan werkloos	percentage werklozen
losse arbeiders	3.625	512	14
sjouwers	8.047	481	6
schilders	2.087	408	20
timmerlieden	4.641	284	6
opperlieden	307	262	85*
grondwerkers	461	189	41
metselaars	1.152	174	15
schoenmakers	1.467	147	10
smeden	2.688	137	5
stucadoors	624	124	20
scheepstimmerlieden	821	96	12
meubelmakers	901	75	8

Bron: Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam

voor werkverschaffing. Die schaamte was groter onder de handwerklieden dan onder de ongeschoolden. Overigens was de hoeveelheid werk die de commissie kon verschaffen, zo gering dat al eind december 1894 bekend was dat niet méér werklozen geplaatst konden worden. Bovendien plaatste de commissie bijna alleen vaklui en geen ongeschoolden. Interessant in dit verband is het feit dat slechts 40% van de ongeschoolde of losse arbeiders opgaf altijd dat beroep uitgeoefend te hebben. De rest was vroeger in een geschoold beroep werkzaam geweest.

Als we de overzichten van werkloosheid en de beroepsbevolking met elkaar vergelijken dan zien we enkele opmerkelijke zaken. Het waren juist de grootste beroepsgroepen waaronder de werkloosheid het meest voorkwam. Veruit de meeste arbeiders (25% van de totale arbeidersklasse) werkten in de sector haven/verkeer/sjouwers (zie *tabel 3*) en de grootste groep arbeiders in Amsterdam na hen was werkzaam in de bouw (16%). Juist hierin ook de grootste werkloosheid. De cijfers van 1894 zijn ongetwijfeld globaal maar ze geven wel een goede blik op de totale verdeling van de werkloosheid onder de verschillende beroepen.

* volgens de commissie hadden echter de meeste opperlieden als beroep opgegeven ‘losse arbeider’; vandaar het veel te hoge percentage

Als derde beroep in Amsterdam stond het zeer gespecialiseerde diamantbewerkersvak genoteerd. Over de werkloosheid in dit zeer conjunctuurgevoelige beroep hoeven we ons geen illusies te maken: tijdens een verstoring van de internationale of de Europese verhoudingen raakte het overgrote deel van de Amsterdamse diamantwerkers zonder werk; dat liep tijdens internationale economische crises op tot wel 75 of 80 procent.

Samenvattend kunnen we stellen dat juist die beroepen of beroepsgroepen waarin in Amsterdam de meeste arbeiders werkzaam waren (voor de drie genoemde grootste categorieën was dat samen 55 procent) ook het meest met periodieke werkloosheid te kampen hadden.

Afgezien van de werkloosheidsgegevens waren veel van de gegevens die in het voorgaande zijn verwerkt ook aan de Enquêtecommissie bekend - of hadden dat kunnen zijn. Zelf verklaarde de commissie dat zij Amsterdam om twee redenen had uitgekozen als onderzoeksterrein. Allereerst omdat de meeste ambachten en fabrieken er vertegenwoordigd waren, en ten tweede omdat in Amsterdam de arbeidersbeweging ‘tot groote ontwikkeling’ was gekomen, zodat men op grote medewerking uit de arbeidende klasse rekende (deel 3, Eindverslag, p. 7).

Maar al spoedig tijdens de voorbereiding stuitte zij op grote moeilijkheden. Allereerst bleek het onmogelijk - omdat de gegevens ontbraken - een verantwoord overzicht van de Amsterdamse fabrieken en werkplaatsen samen te stellen. In tegenstelling tot Maastricht en Tilburg werd dan ook maar een klein deel van de oorspronkelijke plannen gerealiseerd. Volgens de gemeentelijke gegevens zouden er in de hoofdstad ongeveer 3400 ‘inrichtingen van nijverheid’ hebben bestaan in 1887. Maar de commissie kon er tijdens de voorbereiding van het onderzoek niet meer dan 400 laten bezoeken om er gegevens te verzamelen. Dat werd veroorzaakt door de weigering om mee te werken van de kant van de Amsterdamse Kamer van Koophandel en de meeste ondernemers, èn door het falen van inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht (dr. J.P. Dozy), die overigens voor zijn gebrek aan medewerking in het allereerste verhoor een forse uitbrander kreeg. Daarnaast bleek een groot deel van de georganiseerde arbeiders in eerste instantie al evenmin bereid om aan de enquête mee te werken. De motieven voor deze negatieve reacties waren verschillend. De ondernemers wensten in het geheel geen staatsbemoeienis op welk terrein dan ook, de arbeiders vreesden dat zij zouden moeten boeten voor elke mededeling over minder prettige toestanden òf ze waren van mening dat de enquête niet ver genoeg ging. Zo antwoordde de Amsterdamse Bestuurdersbond, waarbij de meeste socialistische vakverenigingen aangesloten waren, dat hij niet zou meewerken ‘omdat hij verbetering in den toestand der werklieden niet mogelijk acht zonder algemeen stemrecht en omdat hij

twijfelt aan de onpartijdigheid van de Enquêtecommissie waarin geen arbeiders zitting hebben.' (Op de houding van de Sociaal-Democratische Bond zullen we apart ingaan bij het overzicht van de arbeidersbeweging en haar opstelling tegenover de Enquête; zie deel 3, p. 323 e.v.)

Zo leek de parlementaire enquête wat betreft het onderdeel Amsterdam een volslagen mislukking te zullen worden. Enkele commissieleden, onder wie voorzitter Verniers van der Loeff, gaan persoonlijk naar Amsterdam om een aantal fabrieken te bezoeken. Daarna doet de commissie een beroep op Burgemeester en Wethouders van Amsterdam die tenslotte zeven inspecteurs van politie vrijmaken van dienst om de commissie bij te kunnen staan. Ook het ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid wil de commissie te hulp komen en stelt de ingenieur H. Struve ter beschikking. Zo wordt, nog net op tijd, de enquête gered. Enkele getuigen hebben zich inmiddels vrijwillig gemeld en zelfs een paar socialistische vakverenigingen komen terug op het SDB-standpunt en zijn bereid om verklaringen af te leggen. Daaronder bevindt zich bijvoorbeeld de Amsterdamse afdeling van de IJzer- en Metaalbewerkersbond, die meedoet opdat 'ons niet naar het hoofd geslingerd worde: toen we iets wilden doen, toen wildet gij niet.' De drijvende kracht achter deze koerswending was de bekende socialist Willem Ansing, die ook persoonlijk voor de commissie verscheen.

Wanneer de verhoren van getuigen en deskundigen op dinsdag 4 januari 1887 beginnen in het gebouw van de Tweede Kamer aan het Binnenhof in Den Haag, heeft de commissie zich redelijk goed voorbereid. Zij had uit de vrijwillige aanmeldingen de belangrijkste getuigen gekozen en verder een groot aantal arbeiders, opzichters en ondernemers opgeroepen. Tijdens de zittingen, die tot en met zaterdag 15 januari 1887 zouden duren, verhoort de commissie 65 getuigen. Van hen is ruim de helft arbeider (34 in totaal), er zijn zeven ondernemers bij, vijf chefs of opzichters (bedrijfsleiders), acht behoren er tot onderwijs, kerk of armenzorg, en verder zijn er twee artsen (onder wie Aletta Jacobs), drie inspecteurs van politie en vijf deskundigen uit verschillende branches.

Van de 34 arbeiders en arbeidsters die worden verhoord, zijn er zestien op de een of andere manier actief binnen de arbeidersbeweging, meestal als bestuurslid van een vakvereniging. Zij vertegenwoordigen heel uiteenlopende richtingen: van christelijk-nationalen tot revolutionaire socialisten, van Patrimonium tot Sociaal-Democratische Bond, van Klaas Kater tot Willem Ansing. En daartussenin een aantal gematigde aanhangers van het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (ANWV), die in de commissie hun voorzitter B.H. Heldt aantroffen, de eerste werkman in Nederland die tot lid van de Tweede Kamer was gekozen. De meesten van deze activisten binnen de arbeidersbeweging kwamen uit vrije wil. Behalve hen roept de commissie nog een achttiental arbeiders en arbeidsters op die zich

niet hebben aangemeld. Dat zijn de getuigen uit bedrijfstakken die op de een of andere wijze de aandacht van de commissie hadden getrokken.

Tot deze bedrijfstakken behoren niet de grote beroepsgroepen in Amsterdam. Uit de bouwvakken en de havens wordt niemand speciaal verhoord, al komen deze takken van nijverheid wel enkele malen zijdelings ter sprake. Van de diamantnijverheid worden twee ondernemers en één 'baas' (de later bekend geworden socialist J. Loopuit) verhoord. De commissie bepaalt zich, afgezien van het inwinnen van algemene informatie over de toestand van de arbeidende klasse, tot enkele kleinere beroepsgroepen: typografen (8), arbeiders en arbeidsters in de waskaarsenfabriek (6), arbeiders in de suikerraffinaderijen (3) en de sigarenmakerij (2). Zij richt zich daarbij dus nadrukkelijk op de fabrieksarbeid in Amsterdam en haar onderzoek blijkt juist op de gevolgen van die arbeid voor de werkende bevolking toegespitst. Daarbij wordt maar één keer een bepaald bedrijf volledig doorgelicht: nl. de Koninklijke Fabriek van Waskaarsen aan de Vijzelgracht in Amsterdam, waar ongeveer 300 arbeiders en arbeidsters werkzaam waren (zie hierna p. 178-236). Van hen worden vier arbeidsters en twee arbeiders verhoord, en bovendien de directeur en enkele chefs. Het is de enige keer dat de commissie in Amsterdam het onderzoek in de diepte verricht - een methode die vooral bij het onderzoek naar Maastricht gevolgd zal worden ten aanzien van de Regoutfabrieken.

De getuigen verschenen meestal afzonderlijk voor de commissie, maar soms werden arbeiders met twee of meer tegelijk verhoord. De voorzitter (Verniers van der Loeff) slaagt er in om door zijn grote kennis van zaken, zijn tact en vooral door zijn bekwame ondervragingstechniek de verhoren tot een succes te maken. Hij pakt sommige onwillige getuigen-deskundigen hard aan en weet tegenover de arbeiders vaak de juiste toon te treffen. Hij is alle elf zittingsdagen aanwezig om de verhoren te leiden, daarbij trouw terzijde gestaan door Goeman Borgesius die ook een deel van de vragen voor zijn rekening neemt. Ook Heldt en Beelaerts van Blokland zijn bijna steeds aanwezig en mengen zich in de ondervraging. De leden Van Alphen, Van der Sleyden en Smit daarentegen beperken zich tot aanwezig zijn en bemoeien zich nauwelijks met de verhoren. Ruys van Beerenbroek en Bahlman tenslotte schitteren voornamelijk door afwezigheid: beiden zijn slechts op twee van de elf zittingsdagen voor Amsterdam aanwezig. (Zie ook de Biografische aantekeningen, deel 3, p. 327 e.v.)

De verhoren over de toestand in Amsterdam bevatten dus méér dan een verslag van de onderzochte nijverheid. De commissie laat ook een aantal voormannen uit de arbeidersbeweging aan het woord en zij gaat in op de klassenmaatschappij en de manier waarop deze functioneerde in 1887. De commissie is zelf van oordeel dat zij slechts een eerste begin heeft gemaakt

met het onderzoek in Amsterdam en dat een voortzetting dringend gewenst is. Zij wijst er daarbij op dat vooral in Amsterdam de sociale verhoudingen slecht zijn en 'dat onverschilligheid en hardvochtigheid in de verhouding tusschen werkgevers en arbeiders niet zelden eene groote rol spelen' (deel 3, Eindverslag, p. 55). In de Staatsenquête van 1890 zal vooral dit aspect bij het onderzoek in Amsterdam veel aandacht krijgen. De openlijke kloof tussen de twee klassen werd groter, de ontevredenheid nam toe en de klassenstrijd brak door naar de oppervlakte.

Ook daarin is een van de directe aanleidingen tot het onderzoek in Amsterdam te zien. Een van de getuigen wijst hierop: 'Er is een geest van ontevredenheid gekomen en die neemt toe', stelt hij voor Amsterdam vast. En op de vraag 'Waar schrijft gij dat aan toe?', antwoordt hij zonder te aarzelen: 'Aan de uitbreiding van het socialisme onder de volksklasse. *Recht voor Allen* wordt zeer gelezen; (...) het blad wordt geleend door den een aan den ander.' (dit deel, p. 61).

Een juiste constatering. In Amsterdam was de socialistische arbeidersbeweging in de tachtiger jaren uitgegroeid tot een kracht van betekenis, die weldra haar invloed ook op grote delen van de rest van Nederland zou doen gevoelen.

De Amsterdams verhoren

Zitting van dinsdag 4 januari 1887.

Tegenwoordig de heeren:

VERNIERS VAN DER LOEFF, *Voorzitter*.
GOEMAN BORGESIUS, *Onder- Voorzitter*.
BEELAERTS VAN BLOKLAND.
RUYS VAN BEERENBROEK.
HELDT.
SMIT.
VAN ALPHEN.
VAN DER SLEYDEN.
J.D. VEEGENS, *Griffier*.

Verhoor van dr. J.P. Dozy.

1. V r a a g . De **Voorzitter:** Wilt gij zoo goed zijn uw naam, betrekking en woonplaats op te geven?

A n t w o o r d . Jean Pierre Dozy, geneeskundig inspecteur van Noordholland, te Amsterdam.

2. V. Het onderwerp der enquête is u bekend. Wij hebben aanstonds na ons optreden uwe aandacht op de zaak gevestigd. Uit den aard uwer betrekking zijt gij een aangewezen man om aan de Commissie licht te verschaffen, en als zoodanig stelden wij er prijs op, u in de allereerste plaats bij onze enquête te hooren De punten der enquête zijn u bekend en de schets is u vroegtijdig toegezonden. Wilt gij nu soms op de wijze en in de orde die u lief is mededeelingen doen, of wilt gij, dat ik u vrage? Wat is u het aangenaamst?

A. Ik wil zeer gaarne dat u mij vraagt en zal antwoorden zoover ik kan.

3. V. Dan zal ik u vragen. Gij zijt vroeger in Limburg met het geneeskundig Staatstoezicht belast geweest. Hoe lang waart gij daar?

A. Het zal van half 1877 tot half 1879 geweest zijn.

4. V. En toen zijt gij naar Zeeland overgegaan?

A. Ja; ik ben er gebleven tot Januari 1885.

5. V. Zoodat gij nu twee jaren in functie zijt in Noordholland?

A. Ja.

6. V. Om dan met Limburg te beginnen. Wilt gij ons mededeelen wat daar uwe bevindingen geweest zijn omtrent den toestand van fabrieken en werkplaatsen met het oog op de eischen der gezondheid van de arbeidende bevolking?

A. Vele fabrieken heb ik in Limburg niet bezocht, want daartoe ben ik niet lang genoeg in die provincie geweest. Ik heb er bezocht de papierfabriek van L'Hoeste, die ik in het algemeen in goeden staat heb gevonden; de eenige opmerking die te maken was, was dat de ventilatie in de vertrekken waar de lompen gesorteerd werden, te wenschen overliet. Ook heb ik bezocht de fabriek Céramique. Deze gaf ook geene aanleiding tot aanmerkingen. Eindelijk heb ik bezocht eene drukkerij in de Brusselsche Straat, waar ik vond zeer benauwde lokalen en waar dientengevolge de ventilatie

veel te wenschen overliet. Ik had toen plan, ook nog andere fabrieken te Maastricht te bezoeken, maar ben daarin verhinderd door mijne overplaatsing.

7. V. Hoe lang zijt gij te Maastricht geweest?

A. Bijna twee jaren.

8 V. En waren dit de eenige fabrieken die gij in dien tijd daar bezocht hebt?

A. Ik heb nog eene stijfselfabriek bezocht in de Brusselsche Straat naar aanleiding van klachten van de buren over stank, dien de fabriek veroorzaakte.

9. V. Hadt gij eene bepaalde opdracht om die fabrieken te bezoeken?

A. Het bezoek in de stijfselfabriek was het gevolg van eene opdracht naar aanleiding van klachten der buren.

10. V. Hadt gij voor het bezoeken der drie andere fabrieken ook eene bepaalde opdracht ontvangen?

A. Neen, ik bezocht die, omdat ik van plan was, de verschillende fabrieken

in mijn district te bezoeken. Het eerst bezocht ik de papierfabriek van L'Hoeste, toen de fabriek Céramique en daarna de drukkerij, waarvan ik zooeven sprak.

Door mijne overplaatsing werd ik in het bezoeken van meerdere fabrieken verhinderd Alleen bezocht ik nog eene fabriek te Vaels, wat, naar ik meen, is medegedeeld in het Verslag aan den Koning.

11. V. Hebt gij de groote fabrieken van de heeren Regout met zorg bezocht?

A. Neen.

12. V. Achttet gij het dan niet noodig haar tot een punt van nauwgezet onderzoek te maken?

A. Ik begon met de fabrieken te onderzoeken, doch werd toen overgeplaatst. Zeer vele zaken verdienen in Limburg de aandacht, en het bezoek van scholen als anderszins vordert veel tijd, zoodat men aan alle onderwerpen de aandacht niet kan wijden.

13. V. Hebt gij de fabriek van L'Hoeste met een deskundig oog onderzocht?

A. Ja.

14. V. Hebt gij daaromtrent een speciaal rapport uitgebracht?

A. Ik weet niet, of in het Verslag aan den Koning iets daaromtrent wordt vermeld.

15. V. Herinnert gij u niets van die fabriek? was alles er in goede orde?

A. De kamer, waar de lompen bewerkt werden, was gebrekkig ten aanzien van de ventilatie. Overigens was de fabriek in goeden staat.

16. V. Hadt gij geen aanleiding u meer bezig te houden met onderzoekingen van bedoelden aard? Gij zaagt de arbeidersbevolking van Maastricht zeker scherper aan, dan ik en anderen dat zouden doen. Viel het u niet op, dat er daar nog al velen onder waren die er niet zeer welvarend uitzagen?

A. Dien indruk heb ik niet gekregen; de lieden zagen er gezond uit, zoodat ik een speciaal onderzoek niet noodig achtte.

17. V. Hebt gij er op gelet?

A. De menschen zagen er goed uit wanneer zij de fabriek verlieten.

18. V. Uw oordeel, naar eigen opmerkingen, zou dus zijn, dat de arbeidersbevolking welvarend is?

A. Het is althans niet zóó, dat de fabrieken schuld zouden zijn, dat de arbeiders er zoo slecht uitzien.

19. V. *Zien* zij er slecht uit?

A. Neen.

20. V. U vondt dus, dat de fabrieksbevolking te Maastricht er goed uitziet? Of hebt gij u, hoezeer geneeskundig inspecteur, nooit met de zaak bemoeid?

A. Neen, daartoe had ik geene aanleiding. De fabrieksarbeiders zagen er vrij goed uit.

21. V. Werkten daar aankomende jongelingen van 12, 14, 16 jaar?

A. Dat heb ik niet onderzocht.

22. V. Begreept gij, dat zulks buiten uw onderzoek viel?

A. Ik had geen opdracht om daarop te letten.

23. V. Zonder speciale opdracht begreept gij dus, dat die zaak zonder onderzoek kon blijven? Heeft u ook aankomende meisjes of jonge vrouwen daar onder de arbeiders gezien?

A. Daaraan heb ik mijne aandacht niet gewijd.

24. V. Heeft u ook geïnformeerd naar het aantal arbeiders in de fabrieken?

A. Neen.

25. V. Evenmin geïnformeerd, of de lokalen bedompt of bekrompen waren?

A. Neen. Hiertoe zou een plaatselijk onderzoek in de fabriek noodzakelijk zijn geweest.

26. V. Dus u heeft nooit geïnformeerd of er andere misstanden waren; of, om eens een voorbeeld te noemen, de menschen genoopt waren de gebakkene artikelen uit de ovens te halen vóór er behoorlijke afkoeling heeft plaats gehad?

A. Ik heb daarvan nooit gehoord.

27. V. Die geheele zaak heeft dus eigenlijk nooit een punt van gezette overweging bij u uitgemaakt?

A. Ik heb daaromtrent nooit een speciaal onderzoek ingesteld.

28. V. Gij hebt de taak van inspecteur van het geneeskundig Staatstoezicht te Maastricht dus opgevat, dat gij alleen hadt op te treden wanneer er speciale klachten waren, of wanneer van hooger hand, of van administratieve zijde de opdracht kwam tot het instellen van een onderzoek, niet waar?

A. Integendeel. Ik heb mij o.a. beziggehouden met het inspecteeren van

schoolgebouwen, maar er was geen tijd om alles te gelijk te doen, dus, toen ik begon een onderzoek in te stellen naar fabrieken, werd ik overgeplaatst en kon ik het onderzoek niet voortzetten.

29. V. Zijt gij niet twee volle jaren te Maastricht geweest?

A. Ja, en ik meende, dat het tot mijne bevoegdheid en mijn plicht behoorde, zooveel mogelijk op school- en fabrieksgebouwen toe te zien.

30. De heer **Ruys van Beerenbroek:** Door u is gezegd, dat het eenige wat aan te merken viel op de fabriek van L'Hoeste was, dat er in het lokaal voor het sorteeren van lompen geene goede ventilatie was. Weet getuige ook, of er een ventilatietoestel was en welk?

A. Ja, er was er een, maar het voldeed niet: het was eene inrichting om lucht op te zuigen. Ik herinner mij dat mij medegedeeld werd dat, als de ventilatie te sterk genomen werd, er veel meer stof verspreid werd Daarom werd er minder gebruik van gemaakt.

31. De **Voorzitter:** Van Maastricht zijt gij naar Zeeland gegaan?

A. Ja.

32. V. Daar is het fabriekswezen van weinig aanbelang?

A. Ja, maar ik heb in Vlissingen toch eene fabriek bezocht, die van de maatschappij *De Schelde*.

33. V. In Zeeland zijnde, hebt u een advies uit te brengen gehad over de materie, waarover wij nu handelen, aan den Commissaris des Konings, naar aanleiding van eene vraag van den Minister van Justitie.

A. Ja.

34. V. Herinnert gij u nog den inhoud van het advies?

A. Ja wel, het betrof de vraag of het wenschelijk was, om bijzondere bepalingen te maken ten opzichte van kinderen, die in fabrieken arbeiden, tusschen 12 en 16 jaren. Daarop heb ik een onderzoek ingesteld, ook naar aanleiding en gebruik makende van het groote en bekende werk van de Commissie tot het instellen van een onderzoek naar den kinderarbeid, en heb dat verder aangevuld met statistische gegevens. Ik heb nagegaan, of werkelijk de statistiek leerde dat de sterfte grooter was in fabrieksdistricten dan op het platteland. Ik heb toen vergeleken de sterfte in sommige fabrieksplaatsen, zooals Maastricht, Tilburg, Almelo, Leiden, met die in de omliggende gemeenten. Ik ben toen tot de conclusie gekomen, dat de sterfte-statistiek geen aanleiding gaf te beweren, dat het werken in fabrieken *per se* ongezond was. Ik heb er eenige statistieke gegevens bijgevoegd. Die brief zal intusschen waarschijnlijk wel bij u bekend zijn. Ik heb toen gezegd, dat ik het niet wenschelijk achtte bijzondere bepalingen te maken ten opzichte van den kinderarbeid voor den leeftijd van 12 tot 16 jaar, dan alleen, dat de fabrieken zoo gezond mogelijk moeten worden ingericht, en dat 's nachts niet gewerkt zou mogen worden.

35. V. Gij hebt geadviseerd, dat alleen moest bepaald worden, en meer niets, dat aankomende jongens en meisjes van 12 tot 16 jaar niet zouden mogen arbeiden 's ochtends voor zes uur en 's avonds na acht uur. En als ik het uit uwe mondelinge verklaring nu goed begrijp, dan steunde de conclusie van dat advies door u aan de Regeering gegeven, op weinig anders dan op statistische gegevens, uit boeken getrokken?

A. Ja, op statistische gegevens betrekkelijk de sterfte, die volkomen betrouwbaar waren.

36. V. Maar niet op serieuse en voortdurende eigen waarnemingen? Die ontbraken immers?

A. Neen, die ontbraken geheel en al.

37. V. Ik maak deze opmerking, omdat dan de mededeeling van twijfelachtige waarde is. Bij den inspecteur van het geneeskundig Staatstoezicht gaat men van het denkbeeld uit, dat hij het regeeringsorgaan is, om juist uit eigen waarneming feiten te verzamelen en kennis te vergaren.

A. Mag ik er nog bijvoegen dat ik ook in mijn rapport gezegd heb, dat ik uitsluitend in fabrieken, die *per se* ongezond waren, bijv. waar chemicaliën bereid worden, den arbeid van kinderen niet wenschelijk acht.

38. V. Dat zijn trouwens algemeenheden, die tamelijk wel zijn aan te nemen. Is uwe opinie op dit oogenblik nog dezelfde als toen in uw advies?

A. Ja, ik heb geen reden gehad die te wijzigen. Ik heb ook nog in dat rap-

port gezegd, dat ik voornamelijk tot die conclusie kwam, omdat, wanneer men het voor de kinderen moeilijk maakt om in fabrieken te arbeiden, de kinderen wel eens thuis in een vertrekje op zolder aan het werk gezet worden, waar slecht geventileerd wordt en waar contrôle niet mogelijk is, omdat het geld, dat het kind verdient, in de huishouding niet gemist kan worden.

39. V. Dat geldt kinderen van twaalf tot veertien jaar?

A. Ja, ik vind het beter, dat zulke kinderen in fabrieken onder contrôle werken, dan onder omstandigheden, die minder gunstig zijn.

40. V. Uw advies kwam en komt dus hierop neder, dat alleen voor kinderen van 12 tot 16 jaren bepaald zou dienen te worden dat zij niet vóór 's morgens 6 en na 's avonds 8 uren mogen arbeiden En gij schijnt het geheel verantwoord te achten als de Regeering het terrein der overblijvende 14 uren zonder beperking vrijlaat aan den arbeidgever?

A. Zóó zou ik dat niet durven onderschrijven.

41. V. In uw advies maakt gij toch geen enkele reserve? Gij rept er niet in van eenigerlei andere bepaling dan die eene?

A. Vrijheid voor ontspanning en verpoozing is wenschelijk, maar te veel beperking zou ik niet goed achten.

42 V. Maar in uw advies, verzocht juist met het oog op eene te maken wet, had het toch voor de hand gelegen omtrent dit punt cenigszins uitvoerig te zijn. Dat gij dit niet hebt gedaan doet mij vermoeden, en dit is zeker de gunstigste opvatting, dat gij van oordeel zijt, dat er op dit punt niet veel moet vastgesteld worden?

A. Omdat het, vooral met het oog op de vele takken van industrie, zoo moeilijk is, bepalingen op dit stuk te maken. Ik althans zou niet in staat zijn te zeggen, wat er al zoo in zulk eene wet zou nedergeschreven moeten worden. Terade gaande met de ondervinding en rekening houdende met de eischen der verschillende industrieën, zou ik het verkeerd achten, al te veel verband aan te leggen.

43. V. Gij hebt op dit stuk zeker de vreemde wetgevingen geraadpleegd?

A. Ja, en de rapporten die in Duitschland over dit punt uitgebracht werden, bevestigen mijne meening. Ookin Duitschland is men, ofschoon erkennende dat vele zaken verkeerd zijn, doordrongen van de moeilijkheid om daarin verandering te brengen, omdat de kinderen daardoor dikwijls nog in slechter toestand zouden komen dan zij nu zijn.

44 V. Gij draagt dus zeker kennis van de Staatswetgevingen, bepaaldelijk in Engeland, Duitschland en Oostenrijk, en weet dus, hoe in Engeland alles vaksgewijze geregeld is?

A. Daar weet ik zeer weinig van.

45. V. Gij hebt dus de fabrieken niet onderzocht dan bij hooge exceptie, en hebt u niet opgewekt gevoeld, door hetgeen gij in Maastricht van de toestanden van de fabrieken en van de fabrieksbevolking hoordet, om daarvan een onderwerp van studie en gezet onderzoek te maken?

A Neen, Mijnheer de Voorzitter! ik heb daar geen studie van gemaakt

46. V. Dan zal ik dit punt verder laten rusten.

Sedert twee jaar zijt gij belast met het geneeskundig Staatstoezicht in Noordholland?

A. Ja.

47. V. Welke fabrieken in Noordholland, en bepaald in Amsterdam, komen, naar uwe meening, het meest in aanmerking voor het doel van onze enquête?

A. In Amsterdam heb ik natuurlijk mijne aandacht gewijd aan fabrieken

In den geneeskundigen raad is een voorstel gedaan om een onderzoek in te stellen naar alle fabrieken en werkplaatsen in Nederland. Dit voorstel is in handen van eene commissie gesteld, waarvan het gevolg is geweest, dat besloten is om het onderzoek alleen uit te strekken tot die fabrieken, waar met kwikzilver en lood gewerkt werd. Ik had eene andere wijze van werken gewenscht, maar men heeft anders besloten. Vooraf heeft men aan eene commissie opgedragen een schema voor het onderzoek vast te stellen.

48. V. Als ik het dus goed begrijp, is de zaak, zooals men dit noemt, commissoriaal gemaakt.

Gij zijt dus een jaar in Amsterdam geweest, vóórdat gij iets aan deze zaak gedaan hebt?

A. De reden is, dat wij hebben moeten wachten op het rapport van de commissie.

49. V. Welke fabrieken hebt gij nu dit jaar en het vorige te Amsterdam bezocht?

A. Nog geen een.

50. V. Geen enkele?

A. Er zijn zooveel bezigheden, dat er geen tijd is om alles tegelijk aan te vatten. Als men in Amsterdam komt, begint men niet met de fabrieken. Men heeft niet alleen Amsterdam, maar de geheele provincie Noordholland, en daar zijn tal van zaken die voortdurende aandacht verdienen. Er moet dus gelegenheid en tijd zijn om met dat fabrieksonderzoek aan te vangen, dat niet de hoofdzaak is, Er moet in het oog gehouden worden, dat met de wetenschap die wij destijds hadden, wij wisten wel te kunnen onderzoeken en voorstellen te kunnen doen, maar het zou de vraag zijn, of dit tot verbetering zou leiden. Dit maakte de ambitie om te beginnen niet groot. Ik acht anders de zaak van groot belang, en nu de aandacht er op gevestigd is en er kans bestaat op verbetering, op eene wet, ligt het voor de hand, dat de aandacht op de zaak gevestigd blijft.

51. V. Mag ik al dadelijk vragen - wij zullen straks terugkomen op het zooeven behandelde - welke fabrieken hebt gij dan na 14 October 1886, toen deze Commissie in de wereld is gekomen, bezocht?

A. Ik heb dadelijk toen ik den brief gekregen had, voorgesteld om een onderzoek te gaan instellen.

52 V. Neen, ik vraag niet welk voorstel gij gedaan hebt, maar welke fabrieken gij bezocht hebt? Gij voert, als ik dit even mag releveeren, twee argumenten aan, waarom gij geen enkele fabriek in Noordholland en Amsterdam hebt onderzocht. In de eerste plaats, dat gij geen tijd hadt en in de tweede plaats, dat uwe ambitie zwak was wegens het vooruitzicht, dat het onderzoek toch niet tot feitelijke verbetering zou kunnen leiden. Daaraan nu knoopte ik vast de vraag: wat hebt gij gedaan na half October, toen deze Commissie in het leven was getreden en dus de vooruitzichten eenigszins verbeterd waren? Ik doe die vraag met te meer recht, omdat gij in de allereerste dagen van het optreden dezer Commissie door mij zijt aangezocht om haar behulpzaam te zijn. Nu herhaal ik mijne vraag derhalve: welke fabrieken hebt gij nu bezocht? Geen enkele?

A. Ik heb nog geen fabriek onderzocht aangezien ik het voorstel had gedaan, om mij een machine-ingenieur toe te voegen, ten einde door zijne voorlichting te kunnen nagaan welke veranderingen noodig waren met het oog op de veiligheid der werklieden enz. Ik heb daarop het verzoek gekregen om nog geen werk van de zaak te maken, maar de bedoeling was om allereerst voorloopig na te gaan, welke fabrieken men zou onderzoeken. Niets zou mij liever zijn dan te beginnen, maar ik moet mij doen begeleiden van een machine-ingenieur, die in staat is, om mij op verschillende dingen attent te maken, die wijziging behoeven. Ik heb geen verstand van machines. Ik weet niet welke ventilatie - middelen zij eischen en zoo meer. Daarom vond ik het noodig dat dit onderzoek geschiedde in gezelschap van een machine-ingenieur, die mij voorlichten kon.

53. V. Wanneer ik u dus goed begrijp acht gij u, terwijl gij sinds eene reeks van jaren al inspecteur van het geneeskundig Staatstoezicht zijt, niet bekwaam om een onderzoek in te stellen in eene fabriek of werkplaats naar de quaestie of daar voldoende aan de eischen van de hygiène is voldaan?

A. Daartoe acht ik mij zeer goed bekwaam.

54. V. Waarom hebt gij het dan niet gedaan?

A. Omdat ik, geen verstand hebbende van machinerieën, ten opzichte van het onderzoek naar de veiligheid der werklieden van een deskundig oog dien vergezeld te zijn. Toen ik het antwoord kreeg dat het niet de bedoeling was om voorloopig de fabrieken te gaan onderzoeken, hetgeen ik voorgesteld heb, heb ik gewacht.

55. V. Ik moet u doen opmerken dat gij in dwaling zijt door te zeggen: 'toen ik dat antwoord kreeg.' Dat antwoord luidde, dat er geen termen waren, om in gezelschap van een machine-ingenieur dat onderzoek te doen plaats hebben; maar men verwachtte wel degelijk een

opgaaf van u met aanwijzing van die fabrieken, welke voor ons onderzoek in aanmerking zouden kunnen komen, een opgaaf, die op uw weg ligt, geheel afgescheiden van de inrichtingen, die u uit het oogpunt van de veiligheid wenschte te onderzoeken, namelijk omtrent den gezondheidstoestand in de fabrieken en werkplaatsen. Zulk een onderzoek acht gij toch noodig, niet waar?

A. Zeer zeker.

56. V. Waarom hebt gij het dan niet gedaan?

A Om verschillende redenen.

57. V. Dus gebrek aan tijd?

A. Neen dit niet, maar het is eene zaak die niet in eene maand onderzocht kan worden. Daarvoor heeft men jaren noodig.

58. V. Ik spreek niet over het onderzoek van eene enkele fabriek.

A. Het kan toch niet de bedoeling zijn om over eene enkele fabriek advies te geven.

59. V. Zoudt u niet denken dat bij alles het maken van een begin noodzakelijk is, dat men dus ook met *eene* fabriek moet beginnen?

Hebt gij nooit gehoord van speciale fabrieken in Amsterdam die, terecht of ten onrechte, in een slechten naam stonden?

A. Zeker! Maar ik heb den brief zoo opgevat, dat men eerst eene algemeene opgave wenschte te ontvangen, om daarna, begeleid door een ingenieur, speciale fabrieken te bezoeken.

60. V. Ik heb u niet in de rede willen vallen, maar u hebt niet op mijne laatste vraag geantwoord. Die was, of u nooit gehoord hebt van speciale fabrieken in Amsterdam, die terecht of ten onrechte in een kwaden naam stonden?

A. Ik heb die vraag niet goed gehoord. Van zulke fabrieken heb ik nooit iets gehoord.

61. V. U zijt belast met het geneeskundig Staatstoezicht in Amsterdam. In de twee jaren die u daar zijt, hebt u dus nooit iets gehoord of gelezen van wat op dien tak van uwen dienst betrekking heeft? Hebt gij nooit klachten vernomen, of in bladen of geschriften gelezen, dat de toestand hier of daar niet was zooals het behoorde?

A. Daarvan heb ik nooit iets gehoord of gelezen.

62. V. Een vreemdeling in uw eigen stad dus! Hebt gij nooit de waskaarsenfabriek in Amsterdam bezocht?

A. Nooit gezien.

63. V. Ik heb er de reis voor gemaakt. Maar u, die daar woont en inspecteert, u is er nooit geweest?

A. Zooals ik zeide. U weet trouwens dat ik in mijn laatsten brief verklaard heb.....

64. V. Laat ons liever niet in herhalingen treden en die briefwisseling laten rusten. Ik zou anders misschien moeten klagen over eene weinig voorkomende opvatting van uwe taak.

Ik heb u, weken geleden, vriendelijk verzocht om eene opgave der fabrieken, waarop aanmerkingen vallen, maar tot op den huidigen dag geen antwoord ontvangen.

Gij zijt dus nooit in de bedoelde waskaarsenfabriek geweest.

A. Ik ben daar niet geweest.

65. V. Ook niet in de Koninklijke Fabriek voor stoomwerktuigen of in eenige andere?

A. Ik heb geen fabrieken bezocht.

66. V. In twee jaren niet! Dan eene andere vraag. In 1885 is in den geneeskundigen raad, blijkens het laatste jaarverslag aan den Koning, de aandacht gevestigd op den toestand der fabrieken hier te lande, in verband met de gezondheid en de veiligheid der arbeidersbevolking. Is dat denkbeeld van u uitgegaan?

A. Neen, dit is een voorstel van den heer Van Hamel.

67. V. Dus juist van het niet-geneeskundig lid?

A. Zoo is het.

68. V. Dus, gij hebt geen reden gevonden, om dat punt zelf in den raad ter sprake te brengen. Dit laat zich trouwens verklaren uit het feit, dat gij nooit gehoord hebt van eenigen misstand bij de fabrieken of werkplaatsen, niet alleen te Amsterdam maar zelfs in geheel Noordholland Het denkbeeld is dan uitgegaan van den heer Van Hamel. Maar daar heeft dan toch zeker in den raad eene gedachtenwisseling over plaats gehad?

A. Ja, maar er is toen niets te berde gebracht van eenig belang. Men vond

dat voorstel goed, men vond het zeer wenschelijk.

69. V. Wenschelijk? Meende men dan inderdaad dat er iets was dat er toe leidde?

A. Men meende dat het zeer wenschelijk was, dat de aandacht er eens op gevestigd werd en dat eene algemeene enquête plaats vond omtrent den toestand der fabrieken.

70. V. Was dat uwe, meening ook?

A. Dat het wenschelijk was? Zeer zeker.

71. V. Gij vond dus wenschelijk eene algemeene enquête; maar op de plaats waar gij zelf geroepen waart een begin te maken met een onderzoek, heeft niets uwe aandacht getrokken?

A. Naar aanleiding van het voorstel moest worden afgewacht op welke wijze de enquête zou plaatshebben. Men kon toch niet dat onderzoek reeds instellen, terwijl later misschien een ander schema zou worden aangenomen. Dat heeft lang getraineerd. Dit was mijne bedoeling niet; ik dacht dat het spoedig zou gebeuren. Als ik mijn zin had gehad zou er spoedig een begin gemaakt zijn. Het zou mijn idee geweest zijn te beginnen met alle fabrieken te onderzoeken. Ik heb in de inspecteursvergadering zelf voorgesteld alle fabrieken in elke plaats te onderzoeken; maar men meende dat het niet ging, want dat er 6000 in het geheele land waren, en het dus niet zou kunnen. Men wenschte derhalve rubrieken te maken, eerst van de fabrieken waar vergiftige stoffen werden vervaardigd, vervolgens van de andere fabrieken, om zoodoende langzamerhand te komen tot een geheel. Volgens dat plan, zou het onderzoek niet afgeloopen zijn dan over een jaar of drie, en dat was mijne bedoeling niet. Ik wenschte het achtereenvolgens te doen. Daar heb ik op moeten wachten.

72. V. Daarom wensch ik eene vraag te doen. De zaak is deze. De geneeskundige raad is bijeen geweest in 1885. Één lid heeft het voorstel gedaan, de aandacht te vestigen op den toestand van de fabrieken en het denkbeeld geopperd, daarnaar een groot stelselmatig onderzoek te provoceeren over het geheele land. Dat denkbeeld heeft steun gevonden en men heeft besloten, dat het ter kennis van den Minister van Binnenlandsche Zaken zou gebracht worden. Omdat dat nu heeft plaats gehad in eene vergadering van den geneeskundigen raad, rekent gij u dáármede ontheven van verdere inspectiezorg op het stuk van de fabrieken in uwe inspectie? Ik verzoek u goed te letten op mijne vraag. Omdat een voorstel gedaan wordt door één lid in den geneeskundigen raad, beschouwt gij u daarom ontheven van de inspectiezorg in uwe inspectie? Begreept gij, dat gij toen kondt stilzitten?

A. Ik meende, dat ik zoo lang moest stilzitten totdat bepaald was, op welke wijze het onderzoek zou plaats hebben.

73. V. Meendet gij niet, dat uit artt. 1 en 2 der geneeskundige wet uw plicht voortvloeide, om fabrieken en werkplaatsen te inspecteeren?

A. Ja.

74. V. Hoe hebt gij dien plicht betracht in die twee jaren?

A. Er is zooveel te doen dat de noodige tijd ontbrak voor onderzoek.

75. V. Dus gebrek aan tijd was oorzaak dat er geen onderzoek plaats had?

A. Ja, men kan niet alles tegelijk doen.

76. V. Als gij zegt, dat ambtsbezigheden u verhinderd hebben, dan mag ik dit bezwaar niet waardeeren. Ik ben genoopt het aan te nemen als een feit. Maar dan stel ik deze vraag: moet dan uit dat feit de Commissie niet deze conclusie trekken, dat gedurende de laatste twee jaren op het gebied van fabrieken en werkplaatsen uit een

hygiènisch oogpunt in Noordholland en met name in Amsterdam, ten eenenmale alle Staats toezicht heeft ontbroken?

A. Geneeskundig Staatstoezicht is niet uitgeoefend.

77. V. Het is dus *mogelijk* dat in fabrieken en werkplaatsen in uw district, met name te Amsterdam, ergerlijke misstanden bestaan zonder dat die aan daartoe aangewezen regeeringsorganen ter kennis zijn gekomen?

A. Ja, wanneer er geen klachten kwamen had er geen onderzoek plaats.

78. V. Uwe houding was dus eene volkomen passieve; kwamen er geene klachten, dan werd er ook geen onderzoek ingesteld?

A. Neen, volstrekt niet.

79. V. Wat hebt gij dan gedaan?

A. Dat zoolang het onderzoek achterwege is gebleven, is alleen daaraan te wijten, dat de zaak commissoriaal is gemaakt. Men moest eerst afwachten op welke wijze het onderzoek zou plaats hebben ten einde niet twee malen hetzelfde werk te doen.

80. V. Ik heb u gewezen op de artt. 1 en 2 der wet van 1865, en op mijne vraag, of het commissoriaal maken der zaak u naar uwe meening dan onthief van de naleving der wet, hebt gij daar straks bevestigend geantwoord. Het is dus een feit dat het Staatstoezicht geheel heeft ontbroken, en dat alles wat bouwstoffen zou moeten leveren, gelijk de wet bedoelt, bouwstoffen, die men verkrijgt door eigen waarneming van de inspecteurs van het geneeskundig Staatstoezicht, ten aanzien van Noordholland en met name aangaande Amsterdam, geheel ontbreekt?

A. Ja.

81. V. Mag ik dan nog ééne vraag doen? De Commissie heeft aan het slot van haren brief van 11 November jl. gewezen op den spoed, waarmede zij tot haar eigen leedwezen deze zaak moet aanvatten. Wij moesten bij brief van 11 December, dus eene maand later, eerstgemeld schrijven aan U herinneren, en toen werd door u den 13den December geantwoord. In den brief van 11 November verzochten wij u, onder meer, eene opgaaf van de doctoren en chirurgen, die zich meer bepaald bezighouden met de praktijk onder de arbeidende klassen; herinnert gij u dit?

A. Ja.

82. V. Tot nu toe hebben wij die op gaaf niet ontvangen: kunt gij ze thans misschien nog geven?

A. De meeste werklieden zijn in ziekenfondsen.

83. V, Was het niet aangewezen dan eens te vragen, wie de doctoren en chirurgen dier fondsen zijn? Daar immers kwam onze vraag C van 11 November op aan?

A Ik heb eenen anderen weg ingeslagen, en eene circulaire gericht tot alle geneeskundigen, houdende verzoek om opgaaf van de voorgekomen ziektegevallen.

84. V. Dwaal niet af. Waar nu door u over gesproken wordt, is een ander punt, punt A, van den brief, en is het werk ook van de gemeentebesturen. Wij hebben u gevraagd eene opgaaf van doctoren en chirurgen, die zich meer bepaald ophouden in de kringen van arbeiders en hunne gezinnen.

De strekking der vraag kon voor u wel niet onduidelijk zijn; maar wij hebben geen antwoord ontvangen.

Kunt gij nu de verlangde namen opgeven?

A. Ik heb één geneesheer opgegeven, die geattacheerd is aan de fabriek voor werktuigen.

85. V. Gij hebt opgegeven omtrent de waskaarsenfabriek, dat gij meendet dat daar twee doctoren waren. Bij den eenen hebt gij geene voorletters gegeven, en van dien naam waren er twee, drie in het jaarboekje. Wie zijn echter, daarop kwam het aan, de meer speciale doctoren in ziekenbussen voor arbeiders?

A. Voor zoover ik heb kunnen nagaan, zijn er geene bepaalde medici, behalve dr. Hesterman.

86. V. Is het denkbeeld niet bij u opgekomen om ons te helpen?

A. Ik heb herhaaldelijk geïnformeerd, maar er is geantwoord dat er geene doctoren daarvoor waren.

87. V. De vraag was niet of er doctoren aan fabrieken geattacheerd waren, maar wel luidde zij letterlijk om ons ‘de namen op te geven van die geneesheeren en chirurgen, die uit den aard hunner praktijk mochten gerekend worden meer dan andere ambtgenooten met den gezondheidstoestand der arbeiders en hunne gezinnen van nabij bekend te zijn’. Is bij de overweging dier vraag het denkbeeld niet eens bij u opgekomen om bij gebreke van eigen kennis, bij de apothekers te laten informeeren van wie de meeste recepten uit die kringen komen?

A. Ik heb geïnformeerd o.a. bij dr. Zegers, directeur van het Binnen-gasthuis, die op de hoogte is der zaak.

88. V. Gij zijt aan het hoofd van het geheele Staatstoezicht; gij hebt relatiën en vertakkingen op het geheele gebied; had het dus niet voor de hand gelegen, dat gij ons in velerlei opzicht bij onzen

moeilijken arbeid hadt kunnen bijstaan?

Maar ik zal op dit punt niet verder doorgaan.

Daar geen van de heeren het woord verlangt, verklaar ik dit verhoor gesloten.

Dr. DOZY.

Verhoor van den heer B. Hamers.

89. V. Welk is uw naam, woonplaats en betrekking?

A. Bastiaan Hamers, gemeente-bouwopzichter te Amsterdam, woonachtig Haarlemmerweg, no. 17.

90. V. Zijt gij lang in dienst der gemeente?

A. Negen en twintig jaar.

91. V. Wat zijn uwe functiën?

A. Het toezicht houden op het bouwen en sloopen, het toezien op het naleven van de voorwaarden, die gesteld zijn voor het oprichten van fabrieken, ingevolge de wet van 1875.

92. v. Met brandgevaar enz hebt gij niets te maken?

A. Niet direct.

93. V. Gij weet waarvoor deze Commissie hier bijeen is. Voor zoover het u niet van elders bekend was, zal u dit uit de u toegezonden stukken gebleken zijn. Kunt gij ons iets mededeelen over den arbeid van aankomende jongens en meisjes en vrouwen?

A. Ja, maar dat is zeer oppervlakkig.

94. V. Gij hebt gezegd, dat gij slechts in zooverre in de fabrieken komt, als noodig is voor het toezicht op het bouwen en sloopen. Oefent gij geen toezicht uit op bestaande gebouwen?

A. Als iemand eene fabriek opricht, vraagt hij daarvoor vergunning aan burgemeester en wethouders, ingevolge de wet van 1875, en daarop wordt ons advies ingewonnen. Krijgt dan de fabrikant vergunning, dan zijn wij gesteld om toe te zien, of de voorwaarden, waarop de vergunning verleend is, nageleefd worden. Wij bemoeien ons betrekkelijk minder met het personeel.

95. V. Maar gij hebt uwe oogen en ziet het dus?

A. Ja, en wij zien wel zaken, die wij minder goed vinden. Direct zou ik daarvan echter niets durven zeggen.

96. V. Dan indirect?

A. Als mensch vind ik het niet prettig, dat in sommige fabrieken mannen en vrouwen door elkander aan het werk zijn. Soms werken zij afzonderlijk, maar dan loopen de lokalen toch in elkander uit.

Zoo heb ik voor een paar jaren, toen dat ongeluk in de koffie-lezerij ‘Insulinde’ heeft plaats gehad, met den wethouder een onderzoek ingesteld. Het bleek toen, dat die vrouw zich naar eene zaal begeven had, waar zij niet behoorde. Zij is in aanraking gekomen met de as van een wiel, dat 50 à 60 centimeters van den grond eenige malen in de seconde ronddraaide. Zij is daarmede rondgeslingerd, en onmiddellijk doodgeslagen. Hare moeder, die haar wilde redden, werd op hare beurt gegrepen en ook doodgeslagen.

97. V. Dit ongeluk gebeurde, naar ons uit de stukken is gebleken, op eene zaal, waar de vrouwen niet mochten komen. Wij kunnen dit dus laten rusten.

98. De heer **Goeman Borgesius:** Zijn u in die fabriek nog andere plaatsen bekend waar gevaar voor ongelukken is te vreezen? Zouden de luiken bijv. niet alle omsloten behooren te zijn met hekjes?

A. Dat kan ik niet direct toegeven. Op de zaal waar de vrouw haar plaats was, kon zij geen ongeluk krijgen, maar als men zich bij de machinerieën begeeft, ja dan wordt het wat anders.

Dat is juist ons punt van onderzoek geweest. De wethouder Ankersmit was van oordeel, dat de as behoorde om dekt te worden. Ik gaf dat toe, maar deed opmerken dat dit evenzeer gold voor de drijfriemen die door 2, 3 verdiepingen heenloopen. En zoo hebben wij nog wel 10 of 12 zaken opgenoemd, onder meer, de lift, die het gevaar oplevert, dat men door eenige verdiepingen heen kan vallen om beneden verpletterd te worden.

De fabrikant had daartegen echter groote bezwaren. Hij kan die lift niet afsluiten, omdat zij den ganschen dag in gebruik is voor het ophalen en aflaten van balen, zoo ter rechter- als ter linkerzijde. Tijdens dat werk zou

het hek toch weggenomen moeten worden; het gat is dus toch van den morgen tot den avond open.

Andere deelen, luchtkokers enz., zijn evenmin af te sluiten met het oog op brandgevaar. Het is inderdaad ondoenlijk om alle beweegbare deelen in eene fabriek zóó te maskeeren, dat ongelukken onmogelijk worden.

99. V. Ik constateer dus dat gij het, ook volgens het advies dat gij hebt gegeven, wenschelijk acht, ook drijfwielen en -riemen te omwinden en dat er voorzorgen worden genomen tegen het gevaar dat verbonden is aan die donkere luiken.

Maar gij zijt tevens van meening dat de industrie bij de groote behoefte, die zij heeft aan vrijheid van beweging, moeilijk alle gevaren kan doen voorkomen?

100. De **Voorzitter:** Dus dat de gang van het werk dat soms belet?

A. Ja.

101. V. Is het u wel eens opgevallen, dat jongens of meisjes lang of hard moesten werken?

A. Neen, dat direct niet.

102. V. Is dit het geval ook niet op de kaarsenfabriek?

A. Ik weet alleen dat er veel vrouwelijk personeel werkt.

103. V. Het werk van die vrouwen bestaat in het plakken van zakken, het gieten, rollen, afwrijven en pakken van kaarsen, niet waar?

A. Ja.

104. V. Gij hebt verschillende fabrieken gezien, maar kunt ons omtrent het punt van den arbeid geen bijzondere nlichtingen geven?

A. Neen.

105. V. Hebt gij geen klachten vernomen, die ons op het spoor zouden kunnen brengen van andere getuigen?

A. In het algemeen staan de fabrieksmeiden en jongens in een slechten naam. Ik geloof niet, dat het op de fabrieken bijzonder kiesch toegaat. Naar men zegt was het ongeluk in de ‘Insulinde’ daaraan te wijten, omdat de vrouw zich naar een knecht had begeven om te stoeien.

106. V. Over het eerste punt kunt gij dus niet veel zeggen, hetgeen ook in uw betrekking volkomen verklaarbaar is.

A. Neen.

107. V. Naar aanleiding van het tweede punt wensch ik te vragen of het u bekend is of er fabrieken en werkplaatsen zijn, die niet ingericht zijn zooals het behoort, waar de lokalen te warm, te koud, tochtig of vochtig zijn, waar water in de kelders staat, of waar te veel werklieden in een bedompt lokaal vereenigd zijn?

A. De eene fabriek is rustiger dan de andere, maar ik kan mij niet herinneren, dat ik lokalen heb gezien, die nadeelig zijn voor de gezondheid.

108. V. Gij komt in bijna alle fabrieken?

A. Wij zijn met ons vijven, ieder onzer heeft een deel van de stad, maar in den loop der jaren ben ik bijna in alle fabrieken geweest in de stad.

109. V. Dus wisselt ieders kring af?

A. Neen, onze aanstelling luidt over de geheele gemeente, en als zoodanig werken wij samen, maar toch hebben wij de zaak verdeeld, en daarom ben ik in den loop der jaren in de meeste fabrieken geweest, in sommige er van echter niet in de laatste twee of drie jaren.

110. V. Is er geen onder de fabrieken, die gij ons kunt opgeven, die het wenschelijk zou zijn dat wij onderzochten, omdat gij denkt dat de toestand er bijzonder erg of slecht is?

A. Neen, dat geloof ik niet, dat zou ik niet durven zeggen.

111. V. Weet gij er dan ook geen enkele, die bijzonder goed is?

A. Ja, er zijn er stellig wel, die bijzonder goed zijn.

112. V. Komt gij wel eens bij Van der Waal?

A. Jawel.

113. V. Dat is goed niet waar?

A. Ja, dat is heel goed.

114 V. Beschrijf die inrichting eens.

A. Er is een onderstuk, waar de machines zijn, en dan op de tweede en derde verdieping zitten de naaisters.

115. V. Hoe werken die machines? Zijn het trapmachines?

A. Neen, zij werken met stoom.

116. V. Juist, al die 200 of 300 machines worden door stoom gedreven.

Hoe is de ventilatie? Vertel daar eens eene bijzonderheid van?

A. Ja, in algemeene trekken kan ik....

117. V. Neen, er is iets bijzonders in die fabriek, dat gij zeker weet.

A. Aan de Keizersgracht....

118. V. Neen, een deel van het dak kan immers weggeschoven worden?

A. O ja.

119. V. Die inrichting is dus goed?

A. Ja, die is heel goed

120. V. Noem nu nog eens eenige soortgelijke fabrieken, die gij denkt dat evenzeer flink zijn ingericht.

A. Ja, de diamantslijperijen zijn nog al goed.

121. V. Welke b.v.?

A. Die van Roos in de Zwanenburgerstraat.

122. V. Is die dan zoo goed?

A. Ja, zij is niet nieuw, maar nog van vroegeren tijd.

Die fabriek bestaat uit een gebouw, waarin de machines en stoomketel geplaatst zijn en dan twee gebouwen voor de slijpers, van vier verdiepingen hoog met langwerpige zalen, die men aan weerskanten verlaten kan en met licht en lucht aan beide zijden.

123. V. Zitten de werklieden daar goed en zonder gevaar voor de machinerieën?

A. Zij zitten daar zonder gevaar.

124. V. Zijt gij wel eens in de diamantslijperij 'Maatschappij' geweest?

A. Dat is reeds lang geleden; het is een gebouw in denzelfden vorm als het vorige, waarvan ik sprak.

125. V. Heeft daar nooit iets bijzonders uwe aandacht getrokken, namelijk de plaatsing van de jongens? Zitten daar niet jongens tusschen de riemen?

A. Het gebeurt wel dat de jongens aan de tegenovergestelde zijde van de bank zitten.

126. V. Vindt gij dit niet gevaarlijk?

A. Ja. De jongens kunnen niet anders op hunne plaats komen zonder onder de bank of tusschen de riemen door te gaan, wat zeer gevaarlijk is.

127. V. Is dit op de fabriek van Roos ook?

A. Dat geloof ik niet.

128. V. Herinnert ge u of het ook op nog andere fabrieken plaats heeft?

A. Dat zou wel mogelijk zijn, ik geloof dat het ook op de fabriek van Berkey geschiedt.

129. V. Geschiedt het ook op de nieuwe fabrieken?

A. Dat durf ik niet met zekerheid zeggen.

130. V. Er wordt zooveel kwaad gesproken van de zakkenplakkerijen en van de koffielezerijen.

A. Daarvan is mij geen bijzonder kwaad bekend. Van laatstgenoemde zijn er zelfs eenige die bijzonder goed ingericht zijn, zooals die van Jonker en van Reinhardt.

131. V. Dat brengt het vak mede?

A. Natuurlijk!

132. V. Kunt gij ons ook omtrent andere fabrieken inlichtingen geven, of is uw indruk over het algemeen niet ongunstig?

A. Over het algemeen is mijn indruk niet ongunstig.

133. V. Ge zijt 29 jaar in Amsterdam geweest, maar nooit buitenaf. Vergelijkingen kunt ge dus niet maken?

A. Neen! Mijn indruk is, dat de fabrieken in Amsterdam over het algemeen tamelijk goed zijn ingericht. Natuurlijk verschilt de eene wel eens wat met de andere.

134. V. Wat toch niet belet dat er wel eens geklaagd wordt?

A. Dat zal altijd wel zoo blijven. Er zijn altijd klaaglustige personen. Dezer dagen ben ik bij voorbeeld in de diamantslijperij van den heer Sjouwerman aan de Nieuwe Vaart geweest. Een der slijpers die wel begreep, dat ik met een doel eens kwam kijken, zeide mij, dat hij de fabriek zoo hoogst gevaarlijk vond bij het uitbreken van brand, omdat er slechts ééne trap, nog wel van hout, was die naar beneden voerde en waarlangs al het volk zich moest redden. Maar er wordt daarentegen in die fabriek bijna geen vuur gebezigd, alleen de lichtjes die de slijpers bij hun werk noodig hebben. Het machinegebouw is geheel van steen opgetrokken en staat op zich zelf. Eigenlijk is dus met de kachel hier het gevaar voor brand in deze zaal even groot.

135. V. Omtrent sigarenfabrieken kunt gij niets zeggen?

A. Ik kom daar alleen bij de oprichting. Die fabrieken zijn in den regel

torenhoog, en leveren, mijns inziens, veel meer gevaar op bij brand dan diamantslijperijen. De sigarenfabriek van den heer Justus Van Maurik op het Damrak bij voorbeeld is, geloof ik, zes verdiepingen hoog, terwijl er ongeveer 150 personen werken. Het gevaar voor brand is daar veel grooter.

136. V. Door de droogkamer en de hoogte?

A. De hoogte is echter het eenige gevaar. Maar dan kan men toch nog altijd in weinig tijd op straat komen. Daarbij moet men wel in aanmerking nemen, dat de werklieden wakker behooren te zijn. Er zou dan ook heel wat vreeselijks moeten gebeuren, wanneer er iemand in de vlammen omkwam.

In het geheel is dit tweemaal gebeurd, zoolang ik mijn tegenwoordigen werkkring vervul, namelijk bij de suikerfabriek en bij de veerenfabriek.

Bij dien laatsten brand is trouwens gebleken, dat van de 40 meisjes die op den zolder werkzaam waren, er 38 gemakkelijk langs de trap naar beneden zijn gekomen.

Waarom zijn dan juist die twee verbrand? Waarschijnlijk zijn zij, in stede van naar beneden te loopen, angstig en zenuwachtig geworden en zijn toen voor de ramen: 'Moeder! moeder!' gaan roepen. Dat is de eenvoudigste verklaring

137. V. Dat wordt ook in het rapport gezegd.

A. Er is naar aanleiding van dien brand bij burgemeester en wethouders een voorstel ingekomen van den commandant van de brandweer om de politieverordening te verscherpen. Ik ben toen in de vergadering tegenwoordig geweest, omdat ik mij met het voorstel van den commandant om vluchtluiken op den zolder te laten maken, waardoor de meisjes langs het dak naar buiten zouden kunnen komen, niet kon vereenigen. Ik vertel dit eenvoudig om een denkbeeld te geven, hoe verkeerd men eene zaak soms kan voorstellen, en ik behoef er dan ook verder niets van te zeggen, dan dat ik mij niet kan begrijpen, hoe de commandant voor een zoodanig gelegen fabriek zulk een voorstel heeft kunnen doen. De fabriek grenst aan drie zijden aan den openbaren weg en aan de vierde zijde aan een pakhuis dat zeker 4 meters hooger ligt, zoodat voor de meisjes niets anders zou overblijven, dan zich op straat te laten vallen.

138. V. Gij spreekt van de fabriek van den heer Van Maurik. Heeft deze fabriek soms nog andere bezwaren in uw oog, dat zij bij voorbeeld niet ruim of luchtig genoeg aangelegd zou zijn?

A. Neen, het is eene kapitale inrichting, goed geventileerd; ik constateer dan ook, dat ik die niet bedenkelijk vind. maar ik heb er op gewezen omdat het gebouw eene enorme hoogte bezit; en al wat hoog is, heeft zijne moeilijkheid. Oude lieden bijv., die op den hoogsten zolder misschien met het een of ander bezig zijn, zouden wellicht niet spoedig genoeg de trappen kunnen afkomen.

139. V. Zijn het houten of ijzeren trappen?

A. Houten; maar aan het idee van houten of ijzeren trappen hecht ik niet zwaar, want de menschen verbranden niet doordien de trap van hout is, maar doordien het trapgat eene geleiding van den rook is. Op den hoek van de Oudebrugsteeg, waar die vrouw met hare kinderen verbrand is, was het een vertrek van de afmetingen zoo ongeveer als hier; in den eenen hoek was eene deur waarmede men op de straat kwam en in den anderen hoek een trap die naar boven voerde, waar de kinderen sliepen. Toen de brand uitbrak, begaf de vrouw zich dadelijk naar boven om de kinderen te halen, maar doordat de trapdeur geopend werd sloeg de rook er in en verstikte de vrouw. Den volgenden dag zijn wij dienzelfden houten trap opgegaan.

139*bis*. V. Gelooft gij niet, dat er veel ongelukken komen doordien er te veel sterke drank gebruikt wordt?

A. Ik moet dit in het algemeen wel aannemen, doch kan geen bepaald geval aanwijzen. 't Is eene kwade zaak dat de werklieden zich dikwijls overgeven aan den sterken drank; zij weten zich dan zelf niet te redden en begeven zich ten laatste in gevaar waar zij niet noodig hebben.

140. De heer **Heldt:** Wanneer ik mij niet vergis, wordt niet op alle diamant-

slijperijen met behulp van gas gesoldeerd, maar geschiedt dit met den ouderwetschen vuurpot.

A. Ik geloof dat er weinig diamantslijperijen zijn waar nog houtskolen worden gebruikt. Als regel kan men stellen dat met gas wordt gesoldeerd.

141. De heer **Goeman Borgesius:** Als ik wel heb, zijn vele fabrieken door u bezocht, maar hebt gij wat de inrichting betreft, weinig slechte aangetroffen. Ik heb ook eenige fabrieken gezien, maar mijn oordeel is niet zoo gunstig. Hebt gij ook de lettergieterij van den heer Tetterode op de Bloemgracht bezocht?

A. Ja, maar dat is geruimen tijd geleden.

142. V. Dus gij kunt niet oordeelen over den tegenwoordigen toestand. Maar welke was uw indruk toen gij die inrichting bezocht?

A. Dit is een oud gebouw, dat niet tot de beste behoort. Maar het is niet hoog van verdieping, zoodat het gevaar voor de arbeiders bij brand niet groot is. Wanneer er iets gebeurt, zijn de werklieden terstond op straat.

143. V. Het is ons niet uitsluitend te doen om te weten hoe de inrichting der fabrieken zijn met het oog op brandge vaar, maar in welken toestand die in het algemeen verkeeren.

A. In de fabriek van den heer Tetterode zijn de werklieden aan de eene zijde geplaatst voor eene gloeiende machine en aan de andere zijde aan de brandende zon blootgesteld en ademen bovendien nog de stofdeelen van het lood in, zoodat iemand den indruk moet krijgen dat de toestand daar voor de werklieden verschrikkelijk is.

144. V. Dus gij meent dat uit het oogpunt der gezondheid de toestand in vele fabrieken te wenschen overlaat?

A. Ja. Als ik in eene suikerraffinaderij kom, dan doe ik mij onwillekeurig de vraag: hoe houden de menschen het jaar in jaar uit in die inrichting uit? Trouwens de gevolgen openbaren zich ook wanneer zekere leeftijd bereikt is; men ziet dan al spoedig lieden met gebogen rug, doorweekt door stoom en suikerdampen. In die fabrieken heeft men in den regel onaangename uitdampingen en die acht ik niet zeer gezond. Denzelfden indruk ontving ik bij het bezoeken van bakkerijen, waar de knechts den ganschen nacht voor een heeten oven bezig zijn met het kloppen van deeg, terwijl zij dan den volgenden morgen die heete verblijven verlaten om met de wagens rond te loopen door de sneeuw.

145. V. Er zijn bedrijven waaraan uit den aard der zaak meer of minder gevaar verbonden is. Maar als men nu eene localiteit binnentreedt bespeurt men weldra dat iets is gedaan om dat gevaar eenigszins te verminderen. Ik wijs op de lettergieterij te Haarlem, daar is uitstekend voor de ventilatie gezorgd, de lokalen zijn er luchtig en ruim. Maar in andere localiteiten krijgt men den indruk dat in het geheel geen maatregelen zijn genomen om bijv. de werklieden die aan hitte zijn blootgesteld tegen de zon te beschutten.

Gij hadt meer het oog op brandgevaar, maar wij bedoelen de geheele omgeving, ook ten aanzien van de veiligheid. Gij hebt omtrent de fabriek Insulinde gezegd dat het wenschelijk ware sommige machinedeelen te omwinden. Hebt gij nu bij het bezoeken dier fabriek u niet afgevraagd waarom het daar niet is geschied? Te Amsterdam heeft het veelal in het belang der werklieden plaats Hebt gij met het oog op die zaak fabrieken bezocht?

A. In de laatste dagen hebben wij daaromtrent meer speciaal een onderzoek ingesteld. Zoo zijn wij gekomen in eene diamantslijperij, waar de assen bedekt waren,

met hekjes daaromheen. In elke zaal was gelegenheid om het toestel van elken werkman onmiddellijk te doen stilstaan.

146. V. Daaruit maak ik op, dat, wanneer men ernstig wil, er meer kan gedaan worden?

A. Er kan meer gedaan worden, ook wat goede ventilatie betreft. Er zijn fabrieken waar geen tocht is geoorloofd, bijv. suikerraffinaderijen. Daar krijgt een werkman soms groote boete als hij niet zorgt dat de luiken dicht zijn. Soms slaat daar een werkman een ruit stuk om toch maar wat versche lucht te krijgen.

147. V. Gij bezoekt waarschijnlijk minder kleine fabrieken. Er zijn in Amsterdam houten loodsen met 3, 4 zolders

boven elkaâr, zoo bijv. Haarlemmerhouttuinen, n°. 92, kastenmakerswerkplaatsen, waar des avonds ook met petroleum gewerkt wordt. Is dit volgens de bouwverordeningen veroorloofd?

A. Ja. Het is ook niet gevaarlijk, want al vloog de loods in brand, dan verbrandt de werkman niet, wanneer hij bij de hand is, tenzij hij, door den schrik bevangen, niet weet te handelen. In die meeste inrichtingen is een gang aan weêrszijden van de werkplaats en boven twee à drie werkplaatsen voor kastenmakers en soortgelijke ambachtslieden.

148. V. De trappen zijn daar niet alleen van hout, maar zoo slecht niet waar, dat men er haast geen gebruik van kan maken?

A. Ja.

149. De **Voorzitter:** Is op den Zeedijk no. 32 niet een dergelijke toestand. Zijn daar niet vier verschillende meubelmakerijen in een pand boven elkaar?

A. Ja.

150. V. En is daar naast niet eene vleeschkokerij?

A. Dat kan wel, maar ik weet niet precies hoe het er uit ziet.

151. De heer **Goeman Borgesius:** De bouwverordening is in Amsterdam in den laatsten tijd herzien, niet waar, en met zeer strenge bepalingen vermeerderd, ook met het oog op de fabrieken? Is daarin niet eene bepaling opgenomen houdende dat bijzondere zorg moet worden gedragen voor afleiding van rook en damp?

A. Dit was van te voren reeds bij de wet van 1875 bepaald. Juist door dat dit in die wet bepaald is zijn die bepalingen uit de verordening vervallen.

152. De heer **Beelaerts van Blokland:** Getuige heeft in den aanvang medegedeeld dat men verder zou kunnen gaan met de bedekking van de deelen van machines, ware het niet dat daardoor het brandgevaar zou worden vermeerderd en wel door de kokers waarmede men de werktuigen bedekte. Bij welke gelegenheid is gebleken dat de brandweer daartegen bezwaar maakt?

A. Ik heb niet gezegd dat de brandweer bezwaren maakte, maar als ik met brandweermannen sprak, werd mij opgemerkt dat zij er tegen waren, omdat die kokers geleiders waren en de andere deelen aanstaken. Daarom is ook bedekking van machine-drijfriemen en assen niet altijd wenschelijk.

153. V. Er is dus niet op aangedrongen om van meerdere bedekking van machinedeelen af te zien?

A. Ik zou er ook niet voor zijn. Den vijand te zien, maakt sterk tegenover den vijand. Een voorbeeld. Ik ben geweest in de fabriek van Becht en Dyserink.

Ik sprak daarover met den heer Becht en zeide hem: het ziet er over het algemeen nogal goed uit. Slechts wat één jachtwiel betreft, vind ik dat de passage wat nauw is. Om van de eene in de andere zaal te komen moest men op een afstand van 70 à 80 centimeter langs dat jachtwiel heenloopen. Do heer Becht was het geheel met mij eens dat dit gemakkelijk aanleiding tot ongelukken kon geven, en liet er daarom eene kap overheen maken. Een klein puntje van de as moest er uitsteken, opdat het wiel vrij konde draaien. Een jongen, die het waarschijnlijk niet begreep, kwam er langs, raakte uit de aardigheid met den vinger aan het glimmende puntje, en de vinger was afgerukt. De heer Becht heeft daarna de kap laten wegnemen.

154. De **Voorzitter:** Had hij ook dat uitstekende puntje niet kunnen bedekken?

A. Neen, dan zou de passage al te nauw geworden zijn.

155. De heer **Beelaerts van Blokland**. Gij acht dus meerdere bedekking van de machine-deelen niet wenschelijk?

A. In het algemeen acht ik het niet wenschelijk. Uitzonderingen kunnen altijd voorkomen.

Men weet dat een fabrikant nooit is uitgestudeerd; den eenen dag legt hij hier een drijfas links, den anderen dag brengt hij weer een ander werktuig rechts. Werd dus de geheele machinerie bedekt, dan zou dit voor veranderingen van dezen aard tot allerlei moeilijkheden aanleiding geven.

156. De heer **Goeman Borgesius:** Waar, volgens uwe meening, bij de nauwe passage niet alles kon overdekt worden, begrijp ik dat eene gedeeltelijke overdekking ook niet wenschelijk is. Maar daar, waar men bijv. door het plaatsen van een hek, alle gevaar kan

voorkomen, begrijp ik niet waarom men er tegen kan zijn. Voor de onvoorzichtigen moet men ook zorgen, terwijl menschen, die 12 tot 14 uren op de fabriek arbeiden, ook vermoeid zijn.

A. Op fabrieken, waar zoovele beweegbare deelen zijn, is het niet mogelijk die alle te bedekken.

Evenmin zal men een smidsvuur maskeeren, of gloeiend ijzer afkoelen uit vrees dat een onhandige jongen zijn handen zal branden.

157. V. Ik was gisteren in de fabriek van verduurzaamde levensmiddelen van Schröder en C^{o}., waar ik een drijfwiel zag, waar iemand precies onder door kon, en waar eene kleine onvoorzichtigheid een groot ongeluk na zich zou kunnen slepen. De patroon verzekerde mij echter, dat de man er niet onder door behoeft te gaan, maar het toch deed omdat hem dat nader was. Door hem dit onderdoorgaan onmogelijk te maken zou men dus misschien ongelukken kunnen voorkomen?

A. O ja, maar waarom begeeft iemand zich op gevaarlijke wegen, zonder noodzaak? Zoo kan iemand die de trap links laat liggen en aan het touw naar beneden glijdt wel doodvallen. Maar tegen zulke dingen is niets te doen.

Men kan een riem wel maskeeren, maar die moet toch weder gesmeerd worden en men vergete niet dat de werkman zich langs al die gevaren leert bewegen als iemand die over de straat gaat.

158 De **Voorzitter:** Zijt gij wel eens geweest in de Koninklijke Fabriek van stoom- en andere werktuigen?

A. Ja, maar dat is lang geleden.

159. V. De toestanden daar staan u dus niet zoo helder meer voor den geest om daaromtrent vragen te beantwoorden?

A. Neen.

160. De **Voorzitter:** Dan dank ik u voor de gegeven inlichtingen.

B. HAMERS.

Verhoor van den heer J.P. De Herder. (*Verkort*).

161. V. Welke zijn uw naam, voornaam, beroep en woonplaats?

A. Johannes Pieter De Herder, sectiebrandmeester, Nieuwe Markt, te Amsterdam.

162. V. Zijt gij reeds lang in betrekking bij de gemeente Amsterdam?

A. Sedert de oprichting van de brandweer, dus 13 jaar.

163. V. Wat zijn uwe werkzaamheden?

A. Amsterdam is ten opzichte van ons korps verdeeld in drie sectiën. Aan het hoofd van iedere sectie staat een sectiebrandmeester, met een zeker getal brandmeesters onder zich. Wij zijn belast met de blussching en met den huishoudelijken dienst in de kazerne.

164. V. Zijt gij ook belast met preventief onderzoek?

A. Iedere week wordt er eene schouw gehouden.

De petroleum-bewaarplaatsen en de water- en vuurneringen worden door de brandmeesters bezocht, terwijl de grootere fabrieken, zooals de suikerraffinaderijen, door de sectie-brandmeesters worden bezocht.

Iedere week wordt er een procesverbaal ingezonden.

165. V. ledere week wordt er dus een bepaald getal fabrieken geïnspecteerd?

A. Dat gaat beurtsgewijze.

166. V. Hoeveel fabrieken bezoekt gij dus?

A. Om de veertien dagen één.

167. V. In hoeveel tijd is het onderzoek afgeloopen.

A. In een jaar is eene sectie afgeloopen.

168. V. Krijgt iedere fabriek per jaar dus een beurt?

A. Ja.

169. V. Gij zijt dus bekend met alle fabrieken in uwe sectie?

A. Ik ben sedert een jaar sectiebrandmeester, vroeger, voor mijne promotie, had ik eene andere sectie.

Maar over het algemeen ben ik wel bekend met de fabrieken.

170. V. In de oude sectie waar gij vandaan zijt, zijt gij dus op de hoogte van het minder gevaarlijke, en in de sectie waar gij nu zijt, komt gij zoo langzamerhand op de hoogte van het meer gevaarlijke?

A. Ja, Mijnheer.

171. V. Hoe zijn uwe ondervindingen geweest in de oude sectie, waarvan gij nog het best op de hoogte zijt en waar

uwe werkzaamheden zich bepaalden tot de minder gevaarlijke zaken? Hebt gij daar fabrieken gevonden, die met het oog op brandgevaar bijzonder onveilig waren?

A. Zoodra er aanmerkingen zijn met het oog op brandgevaar, dan worden deze opgegeven. Binnen 8 dagen komen wij herschouw houden om te zien of aan de aanmerking voldaan is. In den regel is men daarin goedwillig.

172. V. Het spreekt vanzelf dat gij mij op de vraag die ik nu zal doen, niet anders dan een algemeen antwoord zult kunnen geven.

Welke soort van aanmerkingen maakt gij gewoonlijk met het oog op brandgevaar?

A. Vooreerst op de rookgeleidingen.

173. V. Met het oog op het vuil?

A. Neen, het bouwen der rookgeleidingen.

Waar ijzeren afvoerkokers door houten vloeren gaan zonder behoorlijk voorzien te zijn van ijzeren kragen, maken wij aanmerking. Voor de veiligheid der werklieden heeft men wel houten kokers gemaakt om de drijfriemen, maar als de fabriek brandt, zijn dat ware tochtkokers. Mijne ondervinding heeft mij geleerd dat als de fabriek gedeeltelijk was uitgebrand, men zien kon dat bij de houten kokers de brand het meest om zich heen had gegrepen.

174. V. Dus wanneer ik u goed begrepen heb, bestaat er, met allen goeden wil van weerskanten, zonder eenige vijandschap, een soort van tegenstrijdigheid van inzichten tusschen hen, die meer het een en ander zouden verlangen met het oog op de veiligheid van het lichaam van de werklieden en met dat op de eischen, waaraan bijv. u meent dat voldaan moet worden ter voorkoming van eene snelle verspreiding bij brand?

A. Er bestaat hier ongetwijfeld strijd tusschen beide partijen.

175. V. Wordt er op dit oogenblik in de fabrieken nogal iets gedaan om de machinedeelen en dergelijke te beveiligen? Welke zijn hieromtrent uwe indrukken?

A. De eene eigenaar van eene fabriek meent dat men den vijand moet kunnen zien en niet de machines maskeeren moet, terwijl eene ander van een tegenovergestelde meening is en ter voorkoming van gevaar de machines bekleedt, bijv. in diamantslijperijen.

Er bestaat daarin echter veel verschil van opinie.

176. V. U spreekt van diamantslijperijen; er zijn intusschen van die fabrieken, die er wat op weten te vinden door het plaatsen van hekken; dan is de werkman beveiligd en kan men altijd zien wat er omgaat.

A. Ik heb die hekken wel gezien, maar ieder slijper heeft, zooals u weet, een jongen bij zich, die toch doorgaat over de riemen te stappen.

177. V. Waarom? Uit jongensachtigheid, uit onvoorzichtigheid?

A. Ja.

178. V. U komt in fabrieken in de eerste plaats natuurlijk met het oog op brandgevaar Maar tevens ziet u ook wel wat er zoo omgaat. Het doel der enquête is u bekend. Zijn er wel eens dingen geweest die u getroffen hebben, waaromtrent gij hier mededeelingen kunt doen? Zijn er hier of daar ook lokalen die naar, bedompt, benauwd zijn, waar veel werkvolk ingepakt is, waar zware vuren en veel tocht voorkomen, waar buitengewoon hard gewerkt moet worden?

A. Ja. Verleden week ben ik geweest in de borstelfabriek van den heer Zevenboom op den Kloveniersburgwal. En daar kwam het mij wel wat hokkerig voor. Maar op mijne opmerking daarover, antwoordde de chef mij, dat er personen waren, die reeds 30 jaar bij de firma gewerkt hadden, en die geheel op de hoogte zijn van de uitgangen,

welke mij toen ook gewezen zijn. Toen moest ik ook weer gaan zeggen, dat het niet zoo heel erg was. Ook is de stoof waar de borstels gekookt worden geheel afgescheiden van het atelier zelf.

Ook vind ik het een zeer goede veiligheidsmaatregel dat de machinekamer geheel afgescheiden ligt van de fabriek zelf en de riemen over eene binnenplaats daarheen loopen.

179. V. Welke fabriek is u voorgekomen te Amsterdam de slechtste te zijn, niet alleen uit een oogpunt van brandgevaar maar ook wat de gezondheid betreft? Waar is wel eens de gedachte bij u opgekomen dat de arbeiders er ziekelijk moeten worden, dat zij het er moeilijk kunnen uithouden; in één woord,

dat het er geen leven voor een mensch is. Of zijn u dergelijke toestanden niet bekend?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter, wanneer men bijv. voor het eerst in de groote brood- en meelfabriek komt, dan ziet het er vreeselijk uit en krijgt men op het gezicht van al die riemen en machines den indruk alsof het er zeer gevaarlijk is. Wanneer men echter goed nagaat, ziet men dat men het niet bij het rechte eind heeft .....

199. De heer **Ruys van Beerenbroek:** Gij hebt gewezen op het brandgevaar door het bekleeden van zekere machinedeelen, en gezegd dat daartoe kokers worden aangewend die de vlam aanwakkeren. Die koker dient dan gewoonlijk om den riem die het vliegwiel in beweging brengt, te bedekken. Daarvoor heeft men dien langen grooten koker noodig. Kent gij nu inrichtingen, waar de geheele riem niet bedekt is, maar alléén het vliegwiel, zoodat men daardoor het gevaar van den grooten koker niet heeft?

A. In de groote fabrieken met verscheidene verdiepingen loopt de hoofdriem naar de eerste verdieping, terwijl op de andere ook andere schijven worden aangebracht.

Ik herinner mij o.a., dat ik na afloop van een brand op de N.Z. Voorburgwal, mij overtuigd heb, dat juist *bij* den houten koker de brand werkelijk het meest gewoed had.

200. V. Wanneer men het radwerk en vliegwiel met een koker voorziet, is dus ook het gevaar weggenomen?

A. Neen, maar als de houten koker er niet omzit en het wiel, waarom het vliegwiel doorloopt; dat geeft dan niet dien trek.

201. V. En ook niet dat gevaar?

A. Neen. Liften zijn in alle fabrieken noodig; wanneer beneden iets gebeurt, is echter de koker de weg voor het voortplanten naar boven.

202. De **Voorzitter:** Ik dank u voor de door u gegeven inlichtingen.

JOH. P. DE HERDER.

Verhoor van den heer J.B. Daman. (*Verkort.*)

203 De **Voorzitter:** Mag ik u verzoeken uw naam, voornamen, qualiteit en woonplaats op te geven?

A. Johannes Bernardus Daman, inspecteur van politie, Noordermarkt 17, te Amsterdam.

204. V. Zijt gij reeds lang in uwe dienstbetrekking?

A. Acht jaar.

205. V. Zijt gij altijd in dezelfde lijn werkzaam geweest?

A. Neen, ik ben eerst zes jaar beëedigd klerk ter griffie in Overijsel geweest, toen twee en half jaar op het parket van den procureur-generaal te 's Gravenhage, en daarna inspecteur van politie te Amsterdam.

206. V. Zijn uwe werkzaamheden van dien aard, dat gij in aanraking gebracht wordt met fabrieken en werkplaatsen?

A. Neen.....

208. V. In de laatste weken hebt gij u echter veel met deze zaak beziggehouden?

A. Ja, ingevolge eene opdracht van den burgemeester heb ik een onderzoek ingesteld naar den toestand van werkplaatsen, van vrouwen- en kinderarbeid enz.

209 V. Aan hoeveel inspecteurs van politie heeft de burgemeester dat onderzoek opgedragen?

A. Aan zeven.

210. V. Toen zijn alzoo alle fabrieken in zeven rubrieken verdeeld, en heeft ieder van u een zeker aantal verkregen, dat in zijne rubriek viel?

A. Ja .....

212. V. Hebt gij onder al die fabrieken welke gij in de laatste weken hebt bezocht er ook gevonden die uw bijzondere opmerkzaamheid getrokken hebben, met het oog op brandgevaar niet alleen, maar ook gevaren van anderen aard of schadelijke werking voor de gezondheid en het welzijn der werklieden in het algemeen?

Wat was uw indruk in algemeenen zin?

A. Deze, dat in de groote werkplaatsen en fabrieken de toestand gunstiger is dan in de kleine. Vooral de laatste opgaven die wij verkregen hebben bewijzen dat de toestanden in de kleinere inrichtingen al zeer veel te wenschen overlaten. Zoo is er in de Jonkerstraat no. 57 eene smederij van den heer Kraan, die gevestigd is in een kelder, waar

iemand nauwelijks rechtop kan staan en die veel te lijden heeft van water, wat zeer nadeelig is voor de gezondheid.

213. V. Die man werkt voor zich zelf?

A. Ja; af en toe, als de werkzaamheden het medebrengen, neemt hij een jongen of een knecht.

214. Hebt gij er wel eens een knecht of jongen gevonden?

A. Neen, altijd den man alleen.

215 V. Die man werkt dus zoo uit verkiezing en niet op bevel van een meester?

A. Ja.

216. V. Hebt gij ook slechte toestanden ontmoet bij de werklieden, die voor loon werken onder bevel van meesters?

A. Neen, die zijn haast niet te noemen.

217. V. Waar was de toestand het ongunstigst?

A. Op de koffieverlezerijen. Alleen bij Jonker en Degens zitten de werklieden gelijkvloers; overal elders echter op den zolder, ten einde goed daglicht te hebben, wat zeer noodig is bij dit werk.

Het werk geschiedt meestal door jonge meisjes en vrouwen, die 10, 11, soms nog meer uren werken. Zij zitten aan lange tafels en mogen de fabriek niet verlaten om te gaan eten; koffie en brood wordt haar gebracht, evenals het middageten, maar dat gebeurt bij lange na niet bij allen.

218. V. Zij worden betaald naar de hoeveelheid, die zij afleveren, niet waar?

A. Ja, naar de ponden, die zij afleveren.

219. V. Wanneer de vrouwen dat willen, kunnen zij dus een kwartier, of een half uurtje nemen om te eten of een luchtje te scheppen?

A. Zij mogen niet van de fabriek af, maar zij kunnen eenigen vrijen tijd nemen. Dat wil zeggen onder het koffiedrinken.

220. V. Maar gaan zij niet naar buiten?

A. Neen.

221. V. Op die fabriek is de regel dat op zeker uur de deur opengaat, en een half uur of drie kwartier openblijft op zijn hoogst, en dat wie er dan niet is op dien dag er niet in komt?

A. Dat weet ik niet zeker.

222. V. Er zijn althans fabrieken waar het zoo is?

A. Ja, men komt op zeker uur en blijft tot den afloop. Op zekere fabrieken heeft men den regel, dat gehuwde vrouwen aan het overwerk geen deel nemen.

221. V. Hebt gij bij de koffieverlezerijen - als gij hierop geen antwoord kunt geven, zal niemand u dit kwalijk nemen, want gij kunt niet alles weten - u soms ook op de hoogte gesteld van de eigenaardige gewoonte, die men daar heeft om opzettelijk Zondagmorgen wel te willen werken en 's Maandags niet?

A. Dat is mij medegedeeld door de firma Jonker. Die beweert dat op Maandag namiddag de vrouwtjes niet op de fabriek zijn te houden, dan is er openbare markt op de Noordermarkt. Ik woon in de buurt van die markt en kan daar dus een oordeel over uitspreken; Maandags is die Noordermarkt vol vrouwtjes.

224. Dat is Zaterdags ook, niet waar?

A. Maandags.

225. V. Ja maar 's Zaterdags ook?

A. Enkele vrouwen blijven dan ook weg, omdat zij dan wat meer aan de huishoudelijke bezigheden kunnen doen.

226. V. Maar zij verlangen daarentegen om Zondagsmorgens te kunnen werken?

A. Ja, zij werken liever Zondags 's morgens dan 's Maandags middags, en de patroon is, naar zijne verklaring, niet in staat om de orde anders te handhaven. Dan willen zij weg.

227. V. Gij denkt thans voornamelijk aan de fabriek van Jonker; maar is de toestand bijvoorbeeld in het Schotsche veem of in andere fabrieken slecht?

A. Neen, alleen de toestand van de fabriek 'Insulinde' op de Zoutkeetsgracht laat, mijns inziens, wel wat te wenschen over. Daar zitten de meisjes op den zolder, en de uitgangen laten in geval van brand over het algemeen te wenschen over; men zou door een noodraam moeten vluchten.

221. V. Hebt gij, wat het gevaar bij brand aangaat, ook het Schotscheveem in oogenschouw genomen, en zoo ja, wat was daar uwe bevinding?

A. Daar heeft men een gemetselden brandgang, waardoor men van boven op een ander pand komen kon.

229. V. Vondt gij daar eene erg met stof bezwangerde atmosfeer?

A. Neen, niet erger dan in andere dergelijke inrichtingen.

230. V. Zijn er koffieverlezerijen waar de atmosfeer erger is?

A. In de fabriek ‘Insulinde’ heeft men een koffiepellerij en zifterij, en daar is de toestand erger, want er verspreidt zich daar veel stof.

231. V. Is de toestand van dien aard, dat hij naar uwe meening schadelijk voor de gezondheid is?

A. Het koffielezen veroorzaakt natuurlijk veel stof, dat zich door het lokaal verspreidt. Wanneer nu vrouwen 10 à 12 uren dagelijks in zulk eene atmosfeer moeten werken, zal dit altijd mijns inziens eenigszins schadelijk voor de gezondheid zijn.

232. V. Gij gelooft dus dat het schadelijk is voor de gezondheid. Hebt gij ook opgemerkt dat er onder de werksters waren die er naar, ongezond, bleek uitzagen?

A. Ik heb ze allen gezien. De eene zag er bleek, de andere weder blozend uit. Maar natuurlijk hangt dit van allerlei andere omstandigheden ook af. Ik ben in eene sectie geplaatst waar vele huizen van vermaak zijn. Men ziet daar allerlei meisjes, wellicht ook van de koffieverlezerijen, die daar 's avonds met hunne jongens gaan dansen en tot laat in den nacht blijven.

233. V. Het bleek zien dus kan nog andere oorzaken hebben dan de stof van het koffieverlezen?

A. Zeker!

234. V. Welke fabrieken zijn u in uw werkkring opgevallen, met het oog op de veiligheid bij brand en de gezondheid, te wenschen over te laten?

A. Onder anderen de azijnmakerijen.

235. V. Welke?

A. Vijf heb ik bezocht, maar de ergste was die van Hamerling in een gangetje aan de Westerstraat, die was het kleinst en het beknoptst.

236. V. Was die slecht?

A. De anderen zijn ruimer. Binnenkomende heeft men de zoogenaamde zuurkamer, waar natuurlijk een zuurlucht heerscht. Het is daar zeer donker, en zoodra men binnentreedt, gevoelt men eene prikkeling op de borst, zoodat men onwillekeurig gaat hoesten. De werklieden worden als jongens langzamerhand gewend om in dat lokaal 1 à 2 uur door te brengen.

237. V. Klagen de werklieden zelf niet?

A. Zij hebben er veel last van dat zij steeds verkouden zijn, dat is bij hen een doorloopende kwaal.

238. V. Gij hebt in uwe afdeeling ook couranten-drukkerijen bezocht. Welke waren dat?

A. Twee, namelijk het *Nieuwsblad voor Nederland* en de bijzondere afdeeling der drukkerij voor *de Tijd*.

239. V. Vertel eens hoe het er aan de drukkerij van *de Tijd* uitziet?

A. Dit blad wordt gezet op een gedeelte der drukkerij van Ellerman, Harms & Co., boven op den zolder gelegen, en wel op eene aparte pers.

Er is maar één uitgang, maar er is een luik, dat ik niet gezien heb omdat er eene zettafel voorstond, maar dat men kan intrappen om zich te redden.

Verder heeft men een plat dak, en van daar zou men kunnen komen op de belendende huizen, doch van daar zou men een sprong moeten doen, die goed zou

kunnen afloopen, doch ook het tegenovergestelde. Doch komt men op den zolder die daaronder ligt - ook eene zetterij - dan vindt men daar twee uitgangen.

De menschen werken daar totdat de courant gezet is en gebruiken, terwijl die gezet wordt, hun stuk brood. Vooral voor de jongere menschen vind ik dat de uren werkens nogal veel zijn; door het nemen der letters uit de zetkast waaraan zij bestendig staan, verkeert het lichaam altijd in eene zenuwachtige beweging.

240 V. Hoe lang is de werktijd?

A. Van 8 uur 's morgens tot 7½ uur 's avonds, dus 11½ uur.

241. Werkt men onafgebroken door tot de courant gereed is?

A. Ik spreek alleen van de zetterij, en men werkt daar tot de courant gereed is.

242. V. Werken daar ook jongens?

A. Ja, er zijn vier jongens van 13, 15 en 16½ jarigen leeftijd.

243. V. hoe zijn de lokalen? Zijn die goed ingericht, of zijn ze bedompt en ongeschikt?

A. Men kan zich daar wel lucht ver-

schaffen, maar de lokalen zijn niet hoog en daardoor heerscht er vooral bij avond door het aantal gaslampen hitte, zoodat men alsdan wel klachten hoort over benauwdheid.

244. V. Dit geldt de bovenlokalen. Maar hoe is de toestand in de benedenlokalen, in gebruik bij Ellerman Harms en Comp.?

A. Die lokalen ker ik niet; deze zijn nagegaan door den heer De Haan

245. V. Welke sigarenfabrieken zijn u het gunstigst en welke het ongunstigst voorgekomen?

A. Ik heb twee kleine fabrieken bezocht, die van M. Blanes aan de Nieuwe Keizersgracht en die van Diamant in de Nieuwe Kerkstraat. Ik vond daar slechts één jongen beneden de 12 jaren.

246. V. Dus op de 94 werkplaatsen slechts een jongen beneden de 12 jaren?

A. Ja.

247. V. De politie houdt immers te Amsterdam voortdurend toezicht op de naleving der wet van 1874 betreffende den kinderarbeid?

A. Geen speciaal toezicht.

248. V. Weet gij zeker dat geen toezicht plaats heeft op bijzondere inrichtingen?

A. Alleen bij den jaarlijkschen omgang voor de patenten, maar die geschiedt niet door de politie.

242. V. Mijne vraag is deze: heeft met uw weten een bijzonder toezicht vanwege de politie plaats op de naleving der wet op den kinderarbeid?

A. Dat is er niet.

250. V. Dus het constateeren van overtredingen van de wet op den kinderarbeid geschiedt accidenteel. Voortdurend toezicht heeft er dus niet plaats?

A. Neen.

251. V. Gij hebt immers eene zakkenplakkerij onderzocht. Was dat eene zaak van eenige beteekenis?

A. Neen. Het was de zakkenplakkerij van Groenewoud, Slootstraat, n°. 13, die vroeger gewerkt heeft met een achttal jongens. In den laatsten tijd wordt die inrichting, ten gevolge van den slechten gang van zaken, alleen met de moeder, den zoon, eene dochter van 12 jaren en een jongen van 14 jaar gedreven.

252. V. Hebt gij met eenige zekerheid kunnen nagaan hoe lang men die aankomende jongens liet werken?

A. Die zakkenplakkerijen zijn zeer achteruitgaan en werken zeer weinig.

253 V. Weet gij ook wat zij met dat zakkenplakken verdienen?

A. Ik meen dat het 15 stuivers per dag was.

254. V. Hoe lang werd per dag gewerkt?

A. Dat weet ik niet; als het heel druk was werd er misschien 's avonds ook gewerkt.

255. V. De zakkenplakkerijen vindt men immers meer in Zaandam, Koog a/d Zaan, Wormerveer dan in Amsterdam?

A. In Amsterdam weinig. Er is mij medegedeeld dat er nog een zou zijn van Berk in de Haarlemmerhouttuinen, maar ik heb die niet kunnen vinden.

256. V. Gij zijt ook in een pettenfabriek geweest; was dat die van Philips?

A. Neen, van Tas.

367. V. Het gaat tegenwoordig slecht met die industrie?

A. Ja

258. V. Er was daar dus zeker weinig werkvolk bezig?

A. Ja, ik meen acht of negen meisjes

259. V. Veel minder dan anders?

A. Neen, hij klaagde wel over weinig werk, maar het kwam mij voor dat het nogal druk was.

260. V. Hoeveel meisjes waren er anders?

A. Dat weet ik niet, maar zeker niet veel meer, want het lokaal was tamelijk vol. Er was nog wel ruimte over, maar veel meer konden er toch niet zitten.

261. V. Was het lokaal voldoende?

A. Ja, er kan ook behoorlijk gelucht worden.

262 V. Waren dat aankomende, jonge meisjes?

A. Meest van twintig, twee en twintig en vier en twintig jaren.

263. V. Dus geen kinderen?

A. Neen.

264. V. Weet gij ook of in die fabrieken vele uren achter elkander gewerkt wordt, of de werkdagen daar lang duren?

A. Ik meen alweêr 10 à 12 uren per dag.

De heer **Van Alphen:** In die zakkenplakkerij, waarvan gij gesproken hebt, waren daar de jongen van 14 en het meisje van 12 jaren, eigen kinderen van die vrouw, die de zaak dreef?

A. De jongen van 14 jaar is vreemd; buitendien werken er een zoon en eene dochter, de laatste van 12 jaren.

265. De **Voorzitter:** Gij zijt ook geweest in fabrieken van verduurzaamde levensmiddelen. Welke fabrieken hebt gij bezocht?

A. Ik ben geweest bij: Gebr. Schalenkamp, Nieuwenhuis Jr. & C°., Visser, Schreuder & C°., Kölsch, Jonker en Poolman.

266. V. Viel uw bezoek van die inrichtingen niet in een ongelukkig seizoen? Ging er wel iets om?

A. Bij den heer Schalenkamp stond de fabriek al eenigen tijd stil, ook een gevolg van den slechten stand in zaken. Daar die beer echter werklieden heeft die reeds 30 jaren bij hem in dienst waren, zoo houdt hij die menschen bezig met allerlei bij werkjes, als het schuren van de boel enz. Maar het eigenlijke fabriekswerk staat stil.

Bij Schreuder & C°. was het echter tamelijk druk. Daar vond ik in een kelder aan de straat, niet te hoog maar toch tamelijk voldoende, vooral omdat er licht en lucht was, eenige vrouwen aan den arbeid.

267. V. Waarmede?

A. Hoofdzakelijk met het schoonmaken van schorseneelen en boerenkool voor den inmaak. Bij die fabriek is tevens, wat men niet overal elders vindt, een kokerij. De jonge meisjes die daar bezig zijn, worden vóór den aanvang van den arbeid onderzocht door eene gehuwde vrouw of zij de maandelijksche zaken hebben.

268. V. Hebt gij den indruk ontvangen dat in die fabrieken van verduurzaamde levensmiddelen overmatig hard wordt gewerkt? Worden er lange dagen gemaakt?

A. Soms wel; dat is afhankelijk van den aanvoer der groenten. Komt er veel aan, dan moet er doorgewerkt worden.

272. De beer **Goeman Borgesius**: Is het u opgevallen bij uw bezoek, dat in die afdeeling van de fabriek van verduurzaamde levensmiddelen, waar de blikjes gemaakt worden, ongezonde werkzaamheden verricht worden?

A. Bij het soldeeren gebruikt men zoogenaamden geest van zout, iedere keer, wanneer er een blikje dichtgemaakt wordt, wordt het soldeerijzer in dien geest van zout gestoken; ook naar het oordeel van de werklieden, is de inademing daarvan slecht voor de borst. Het werk wordt zittend verricht en dus zijn de werklieden verplicht gebogen te zitten over den geest van zout.

273. De **Voorzitter**: Is het u voorgekomen, dat in den drukken tijd, de patroons oordeelden, dat 6 à 7 uur slapen genoeg is, en dat gedurende al den overigen tijd gewerkt kan worden?

A. Ja.

274. V. Leg dat eens wat nader uit.

A. De werkman is in het algemeen zeer gesteld op overwerk

275. V. Omdat het beter betaald wordt?

A. Het extra-werk - dit is mijn algemeene indruk - wordt in den regel evenveel betaald als de andere uren.

Nu spreekt het vanzelf dat iedere werkman, die een huishouden heeft, gaarne meer wil verdienen en dus liever overwerkt.

276. V. Ga nog wat door op dat punt. De werklieden zijn dus gesteld op overwerk?

A Ja.

277. V. Onbeperkt? Zij zullen toch zeker niet den geheelen nacht overwerken?

A. Dit gebeurt ook wel.

278. V. Dat zij den geheelen nacht overwerken? Kunt gij daar voorbeelden van bijbrengen? Die zullen wij gaarne vernemen.

A. Jawel. Ik heb onder anderen het voorbeeld van de metaal-fabriek van Duport, Stroomarkt n° 15. In tegenstelling der andere smeden heeft die 's zomers altijd meer werk dan 's winters, omdat daar geen kachels worden gemaakt. Bij de oprichting nu van het administratiegebouw van de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij moest een zeker werk klaar gemaakt worden. Nu kwam de aannemer en zeide: Jongens, ik wil dat werk graag afhebben

en geef 25 gulden extra als het morgen gereed is. In dergelijke gevallen wordt de nachtrust opgeofferd, om de premie te krijgen.

279. V. Maar dan is dat vrije verkiezing, omdat de arbeid ruimer betaald wordt dan het gewone werk?

A. Juist.

280. V. Werken die menschen dan den volgenden dag weder en hebben zij in het geheel geen nachtrust?

A. Zij nemen gewoonlijk een paar uren rust.

281. V. Heeft die ondernemer u dit verteld op eene wijze waaruit gij kondet opmaken dat hij deze wijze van werken verkeerd vond?

A. Neen, want de patroon is zelf werkman en werkt in dit geval mede, ook om een voorbeeld aan zijne knechts te geven.

282. V. Doch met welke bedoeling vertelde hij u dit alles?

A. Ik had er bij hem naar geïnformeerd. Zooals ik echter reeds zeide, zijn de werklieden over het algemeen op zulk buitengewoon werk gesteld.

Ik moet nog doen opmerken dat bij zulke gelegenheden het zoogenaamde ‘maatje’, een jongen van 17 of 18 jaren, mede moet werken, want de smid kan. wanneer hij smeden moet, moeilijk werken zonder behulp van zulk een jongen.

283. V. Komt het dikwijls of zelden voor dat men 's nachts doorwerkt?

A. Het komt natuurlijk niet elk oogenblik voor.

284. V. Hebt gij ook andere fabrieken ontdekt, waarvan gij weet of vermoedt dat dikwerf nachtwerk wordt verricht? Hoe is het daarmede in de bierbrouwerijen gesteld?

A. Daar wordt dag en nacht doorgewerkt. De mouterij en brouwerij kan niet stilstaan, zelfs niet des Zondags. Andere werkzaamheden kunnen gestaakt worden, maar die niet. omdat dan volgens verklaring van den directeur het geheele brouwsel verloren zou zijn. De menschen die bij de mouterij en de brouwerij werkzaam zijn, zijn allen - hetgeen te betreuren is - Duitschers, die in de fabriek wonen, daar afzonderlijke, afgesloten kamers hebben, zoodat zij geroepen kunnen worden wanneer hunne tegenwoordigheid vereischt wordt.

285. V. Wordt er dan met twee ploegen des nachts gewerkt?

A. Beurtelings worden zij opgeroepen om te zien of alles in orde is.

286. V. Hebt gij dit ook bij andere fabrieken bemerkt?

A. Het is ook het geval bij de azijnmakerijen, daar wordt ook des nachts gewerkt.

287. V. Gij zeidet dit zooeven van de bierbrouwerijen, ik wilde u niet tegenspreken, maar weet gij het wel zeker dat daar des Zondags geregeld gewerkt wordt?

A. Ja. zelfs door de sleepers.

288. V. Ik bedoel het werk in de fabriek.

A. Ja. Mijnheer.

289. V. Gij zijt ook geweest in de likeurstokerij van den heer Wijnand Fockinck? Is het daar niet nogal bekrompen?

A. Ik vond den toestand niet opperbest, vooral boven op de zolders, waar het vol ligt met spiritualiën van allerlei aard. De beveiliging tegen brandgevaar laat daar nogal wat te wenschen over, ook wat den uitgang betreft. Er bestaat daar wel een houten ladder, waardoor men langs een luik naar beneden kan komen, doch dit laatste was door het voortdurend inloopen van stroo en nattigheid geheel bedekt. Bovendien is het daar de gewoonte om bij kaarslicht af te tappen.

290. V. Werd daar zwaar gewerkt; was er veel volk?

A. Veel volk is er gewoonlijk niet, slechts een of twee man die met aftappen bezig zijn.

291. V. Gelooft gij dat er 's nachts ook gewerkt wordt?

A. Dat geloof ik niet.

292. V. De biscuitfabriek behoort immers aan den heer Snoek?

A. Pardon, het is eene naamlooze vennootschap, gevestigd in de Boerhavestraat, no. 64.

293. V. Gaat daar veel om?

A. Ja, het is eene groote zaak.

294. V. Is de zaak op de nieuwere schaal ingericht?

A. Zij is zeer ruim. goed ingericht en luchtig.

295. V. Is er dus geene reden van klagen voor het werkvolk?

A. Neen. De zaak is zoo ingericht, dat zij een gunstigen indruk op mij heeft gemaakt.

296. V. Heeft er ook nachtwerk plaats?

A. Ik meen enkele malen. Er werken natuurlijk ook meisjes.

297. De heer **Goeman Borgesius:** Is er bij uwe bezoeken in fabrieken en uwe vragen aan patroons en werklieden de aandacht op gevallen, dat bij overwerk de jongens en meisjes medewerken en even lang in touw blijven als de volwassenen?

A. Neen; in den regel gebeurt het dat men de jongens vroeger laatweggaan, opdat zij de avondschool of de teekenschool zouden kunnen bezoeken.

298. V. Doch in enkele gevallen gebeurt het toch zeker wel?

A. Ja.

299. V. Hebt gij bij het bezoeken van fabrieken en werkplaatsen ook in vrijheid gesproken met de werklieden? En meenden zij reden tot klagen of reden tot tevredenheid te hebben?

A. De geest van tevredenheid viel mij bijzonder mede. Maar de meubelmakers, vooral de kleine, klagen, en wel over den invoer van het buitenland. Tegen de gemaakte meubelen, die hier aangevoerd worden, kunnen zij niet concurreeren.

300. V. Is het bij uwe bezoeken in het oog gevallen, dat in de eene fabriek maatregelen worden genomen om te zorgen dat de machinerieën geene ongelukken veroorzaken, terwijl die in de andere fabriek verwaarloosd worden, zoodat er gevaar kan ontstaan?

A. Dit is zeer verschillend; enkele fabrieken hebben er voor gezorgd.

301. V. Kunt gij fabrieken opnoemen waar daarvoor in het geheel niet of onvoldoende is gezorgd?

A. Onder anderen de koffieverlezerij 'Insulinde'. Daar zijn de machines niet alle afgesloten; evenmin is dit het geval met de drijfriemen, welke men op meer dan ééne plaats langs een nauwen doorgang passeeren moet.

302. V. Gij hebt gesproken van fabrieken waar dag en nacht gewerkt wordt. In den regel zal dit geschieden met twee ploegen van arbeiders. Is het wel voorgekomen dat, om den overgang van den eenen tot den anderen ploeg te maken, dezelfde arbeider 24 uren achtereen werkt?

A. Ik geloof niet dat dit plaats heeft. Ééne koffieverlezerij werkt met twee ploegen; de nachtploeg komt op, wanneer de tijd van den dagploeg verstreken is.

303. De heer **Ruys van Beerenbroek**: Komt de nachtploeg op een bepaald uur op?

A. Die komt op de fabriek op het uur dat de dagploeg eindigt.

304 De **Voorzitter**: Gij hebt bij het verzoek om formulieren in te vullen ook de vraag ontvangen om namen van getuigen te willen opgeven.

Wat was nu uw wedervaren ten aanzien van het bekomen van getuigen voor deze enquête; hebt gij onder het werkvolk weerzin ontdekt om hier te verschijnen, of vrees tegenover de patroons?

A. Van vrees mag ik niet spreken. Persoonlijk heb ik de lieden met het doel der enquête bekend gemaakt, en slechts bij één persoon heb ik weerzin ontmoet.

305. V. Hoe zijt gij gekomen aan de door u opgegeven namen der getuigen?

A. Wij stelden de patroons voor dat men zeer hechtte aan de verklaringen van een paar getuigen, en verzochten hen op te geven die lieden die naar hunne meening aan

de Commissie voldoende inlichtingen zouden kunnen verstrekken. Daarna verzochten wij de patroons de aangewezen personen te mogen bekend maken met het doel onzer komst, en in den regel werd dit toegestaan.

306. V. Dus de door u aangegeven getuigen waren door de patroons aangewezen; maar hebt gij ons geene getuigen kunnen bezorgen buiten den patroon om?

A. Dit zou mogelijk zijn geweest, als wij de resultaten van het onderzoek hadden gekend. Dán ware het wenschelijk geweest dat dit onderzoek niet door één maar door *twee* personen hadde plaats gehad. Een onzer had dan gelegenheid gehad om met het werkvolk te spreken, terwijl de ander met den directeur sprak. Nu bleef de directeur steeds aan onze zijde.

307. V. Dus gij zijt niet in staat geweest namen te krijgen buiten den patroon om?

A. Neen.

308. V. Gij draagt natuurlijk kennis van de biljetten die vanwege de Commissie in Amsterdam zijn aangeplakt om de werklieden op te roepen. Hebt gij nergens, buiten de fabriek om, eene neiging bespeurd om zich als getuige op te geven?

A. Neen. Niemand heeft zich ooit aangemeld.

309. V. Heeft zich ook nooit iemand bij u vervoegd om u opmerkingen te maken, om te wijzen op het een of ander dat zijns inziens slecht was? Hebt gij nooit dergelijke ontmoetingen gehad?

A. Neen, nooit heeft zich daartoe eenig werkman bij mij aangemeld.

310. V. Zijn u vertrouwelijk nooit aanvragen of informatiën in die richting gedaan?

A. Neen.

311. V. Het werkvolk wist toch dat gij u met dat onderzoek bezighield en heeft zich toch nooit iemand bij u aangemeld om u op het spoor te brengen van dingen, die in het nadeel van het werkvolk waren?

A. Neen.

312. V. Gij hebt dus op geenerlei wijze medewerking gehad van het werkvolk?

A. In zoover dat, wanneer ik hen in kennis stelde met de taak die zij te vervullen hadden, zij mij vroegen: wat moet ik in den Haag doen? Maar ik sprak hen steeds in het bijzijn van den patroon. Alleen in de fabriek van verduurzaamde levensmiddelen verwijderde de patroon zich, omdat hij meende, zooals hij zeide, dat zijn blijven van invloed zou kunnen zijn op de verklaringen der vrouwen met wie ik sprak.

313. V. Is dat de eenige uitzondering geweest?

A. Ja.

314. V. In den regel werd gij door de patroons vergezeld en rondgeleid, en dus eigenlijk gezegd niet vrijgelaten om met het volk te spreken?

A. Er was geen gelegenheid toe om met het volk afzonderlijk te spreken.

315. V. Indien het volk u later had willen opzoeken, dan had het dat toch kunnen doen; zij wisten toch wie u was?

A. Allen niet, maar velen zullen mij toch gekend hebben.

316. V. Maar gij hebt van niemand een bezoek gehad?

A. Neen.

317. De heer **Heldt:** Wanneer op de zakkenplakkerij die gij bezocht hebt, met hulp gewerkt wordt, geschiedt dat dan in gewonen werktijd of wel vóór en nà schooltijd?

A. In het geval, door mij waargenomen, werd de bestelling achter elkander afgewerkt en schoot de schooltijd er natuurlijk bij in, zoowel voor den jongen als voor het meisje.

318. V. En waarom geschiedde dat?

A. Om tijdig gereed te zijn. Vroeger had de eigenares een patent voor acht jongens; dat was haar te kostbaar; en nu heeft zij een patent om zelve te mogen werken met hare kinderen.

319. V. Hoe is het gesteld met die andere courantendrukkerij van het Nieuwsblad van Nederland?

A. De werkplaatsen zijn ook boven gelegen, maar het is een nieuw gebouw, waar licht, lucht en localiteit beter zijn dan vroeger het geval was.

320. V. Daar werken ook zeer veel jongens en zeer lang, niet waar?

A. Ja.

321. V. Hebben die een voldoend geregelden rusttijd?

A. Niet voordat de courant gezet is.

322. V. Gij hebt ook andere blikslagerijen bezocht; hebt gij den indruk ontvangen, dat daar ook dezelfde nadeelige dampen worden veroorzaakt?

A. Ik bezocht 3 blikslagerijen, maar daar kwam het soldeeren niet zoo voor. Men hield zich daar meer bezig met het gewone werk van het ambacht.

323. De heer **Beelaerts van Blokland:** Volgens uwe ondervinding wordt in de bierbrouwerijen ook op den Zondag gewerkt, naar men zeide, omdat dit noodzakelijk was voor het fabrikaat.

Zijn u nog andere werkplaatsen en fabrieken bekend waar op Zondag wordt gewerkt?

A. Als ik het wel heb wordt in de biscuitfabriek en ook in de koffieverlezerij op Zondagmorgen gearbeid.

In de mineraalwaterfabriek wordt wel niet gewerkt, maar deze laat toch op Zondagmorgen bestellingen uitvoeren.

324. V. Meent gij dat ten aanzien van dat fabrikaat, Zondagsarbeid noodzakelijk is?

A. Bij groote warmte is er veel verbruik en dan zijn de klanten er op gesteld om des Zondags 's morgens water te bekomen, en dan gebeurt het wel, dat er Zondags een paar uur gewerkt wordt.

325. V. De werkzaamheden geschieden dus meer ten gevolge van de drukte, dan wel uit noodzakelijkheid voor het fabrikaat?

A. Neen, daarvoor is het niet noodig.

326. V. Hebt gij ervaringen omtrent den toestand van de zedelijkheid van de arbeidende bevolking?

A. Dat is eene zeer moeielijke vraag. In mijne sectie zie ik nogal eens wat. De meeste werklieden gaan 's avonds met hunne meisjes naar de danszalen. Dit zijn kweekscholen voor het slechte leven. In Amsterdam moeten de tapperijen om 12 uur gesloten worden, volgens de verordening, maar velen hebben vergunning van den burgemeester om tot 2 uur open te blijven.

Zondagsmorgens in den zomer gaat men veel naar de Aalmarkt De zeeaal wordt des morgens vroeg met schuiten aangebracht en men trekt, na eerst nog wat jenever medegenomen te hebben, naar de Aalmarkt, waar dikwijls zeer hooge prijzen voor dit levensmiddel betaald worden.

Ook is het meermalen voorgekomen dat gehuwde mannen, die een huishouden hadden, door het bezoeken dier gelegenheden beschonken geraakten en dan naar die aalmarkt trokken, om dan de vrouw weer in een goed humeur te brengen, door met wat aal thuis te komen.

327. V. En zouden op de fabrieken en werkplaatsen ook minder goede zaken voorvallen onder het oogpunt van zedelijkheid?

A. Dat betwijfel ik zeer.

328. V. En hoe is het onderling verkeer tusschen de beide sexen?

A. Dat is op de koffieverlezerijen zeer goed; het is geheel afgezonderd.

329. V. Wat bedoelt gij met afgezonderd?

A. De werkzalen der verschillende seksen zijn afgezonderd.

330. V. Dus de vrouwen en mannen zijn afgezonderd?

A. Ja. In sommige koffieverlezerijen is eene vrouw, in andere een man die toezicht houdt. Mij is medegedeeld dat in de koffieverlezerij van den heer Pronk, Nieuwe Vaart n°. 91, vroeger op de zaal een man als chef gemaakt is voor het toezicht over de vrouwen. Die man was gehuwd en heeft zich afgegeven met twee van die meisjes. Daardoor is hij geheel verloren gegaan en zijn huishouden is ongelukkig geworden. Na dien tijd heeft de firma eene vrouw tot opzichtster genomen. Als er geen werk is, krijgt die eene zekere som in de week, opdat zij als er weer werk is, voor vast terug zal komen

330*bis*. V. Is dit het eenige voorbeeld dat u bekend is of vallen er meer dergelijke zaken voor?

A. Dit is het eenige mij medegedeelde geval.

331. De heer **Goeman Borgesius:** Hebt gij wellicht ook vernomen, of er op de zedelijkheid van de fabrieksmeisjes een schadelijke invloed wordt uitgeoefend doordien zij geen vast werk hebben en in slappen tijd op straat worden gezet?

A. De invloed die hierdoor op de zedelijkheid van de meisjes kan uitgeoefend worden hangt voor een groot deel af van de huisgezinnen, waarin zij wonen. Sommige

ouders houden een wakend oog over hunne kinderen, terwijl andere ze aan hun lot overlaten. Het is somtijds voorgekomen dat zelfs zeer jeugdige meisjes en jongens zich aan onzedelijkheid schuldig maakten.

332. De heer **Ruys van Beerenbroek:** De getuige heeft gezegd dat vele meisjes die op fabrieken werken, des avonds of 's nachts dansgelegenheden bezoeken. Bestaat er in dit opzicht verschil tusschen de meisjes die in fabrieken werken, waar ook mannen zijn, en die van de fabrieken, waar alleen meisjes arbeiden?

Met andere woorden, is op fabrieken met uitsluitend vrouwelijk personeel de zedelijkheid beter dan daar waar mannen en vrouwen te zamen werken?

A. Ik ken geen enkele fabriek waar alleen mannen of alleen vrouwen werken. In de koffieverlezerijen werken natuurlijk veel meer vrouwen dan man-

nen. In de koffieverlezerij ‘Insulinde’ bijvoorbeeld zijn slechts 6 mannen voor de machinerie en wel 100 vrouwen. Maar mannen en vrouwen zijn steeds afgescheiden van elkander. Alleen bij noodzakelijkheid, wanneer een zak koffie moet worden aangebracht of iets dergelijks, komt een man wel eens in de vrouwen werkplaats.

333. De **Voorzitter:** Een aantal patroons hebben u de uren opgegeven waarop het werk begonnen en geëindigd wordt. Hebt gij ook gelegenheid kunnen vinden om bij dezen of genen na te gaan of die opgaven met de werkelijkheid overeenstemden? Of hebt gij ze eenvoudig te goeder trouw genoteerd, zonder een persoonlijk onderzoek naar de juistheid in te stellen?

A. Neen, voor contrôle heb ik geene gelegenheid gehad.

334. V. Gij spraakt daar straks van het sluiten der tapperijen. Heeft ook in verband met nachtwerk en het vroegtijdig naar de fabriek gaan van het werkvolk niet eene zeer vroegtijdige opening der kroegen plaats?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter, dat begint in de zomermaanden 's morgens om vier uren, en in de wintermaanden om vijf uren.

335. V. Staat dit in verband met het aangaan der fabrieken?

A. Ja, dat is in de verordening zoo geregeld.

336. V. Dat wil zeggen dat het mag geschieden. Maar geschiedt het werkelijk, en trekt het werkvolk ook inderdaad in dat vroege uur de kroegen reeds binnen, in verband met het aangaan der fabrieken?

A. Zeer zeker, ik heb het honderden malen zelf gezien.

337. V. Wij danken u zeer voor hetgeen door u in de laatste weken ten behoeve der Commissie is gedaan, en voor hetgeen nu heden door u is medegedeeld. Uw verhoor is afgeloopen.

J.B. DAMAN.

Verhoor van den heer D.J.G. Vreede, inspecteur van politie te Amsterdam, Tollenstraat 81.

338. De **Voorzitter:** Wilt u zoo goed zijn uw naam, voornamen, qualiteit en woonplaats op te geven?

A. Dirk Jan Gidion Vreede, inspecteur van politie, wonende te Amsterdam.

339. V. Zijt gij reeds lang bij de politie in functie?

A. Gedurende ruim negen jaren.

340. V. Zijt gij altijd bij denzelfden tak der politie werkzaam geweest?

A. Ja, Mijnheer, en wel aan het sectie-bureau.

341. V. Bracht dat werk u in aanraking met fabrieken en werkplaatsen, of niet?

A. Zelden; alleen in geval van een onderzoek.

342. V. Maar in de laatste weken daarentegen hebt gij er vol-op mede te doen gehad?

A. Ja.

343. V. Wat heeft aanleiding gegeven tot die verandering van werkzaamheden?

A. Het verlangen van den burgemeester, naar aanleiding van de enquête.

344. V. De burgemeester heeft al de fabrieken verdeeld over zeven heeren, en ieder heeft een zeker aantal voor zijne rekening genomen om te bezoeken. En zoo hebt gij uw deel gehad?

A. Ja.

345. V. Wat zijn de voornaamste soorten van fabrieken voor u geweest?

A. Hoofdzakelijk sigarenfabrieken, huidenzouterijen, meelmolens, specerijmolens.

346. V. Ik geloof niet, dat gij bijzonder opvallende fabrieken gehad hebt?

A. Neen.

347. V. Ge zegt voornamelijk sigarenfabrieken te hebben bezocht. Welke daarvan heeft zoo wat het meest uwe aandacht getrokken uit het oogpunt van de meer of minder gelukkige inrichting der lokalen en van het zijn der werklieden bij elkander?

A. Als een der beste heb ik gezien die van Justus van Maurik; ook van Bergman Carels, en van Alma in de Utrechtsche Dwarsstraat. Dan is er nog Roelofs; die behelpt zich tijdelijk, maar de fabriek wordt verbouwd en geheel vernieuwd.

348. V. Deel ons eens iets mede over Bergman Carels. Dat is een huis van ouden datum, stevig gebouwd. Hoe is die inrichting?

A. De fabriek heeft gemeenschap met het woonhuis.

349. V. Zijn dat ruime, flinke lokalen?

A. Ja. De vrouwen zijn ook afgezonderd van de mannen. De werklieden hebben een vasten rusttijd buiten de fabriek.

350. V. Zijn er niet afzonderlijke lokalen waar de werklieden hun eten kunnen gebruiken?

A. Ja.

351. V. En afzonderlijke lokalen voor de berging van de opperkleederen?

A. Ja.

352. V. Hebben die lokalen niet een geasphalten vloer?

A. Dit weet ik niet zeker.

353. V. Zijn de lokalen waar de werklieden arbeiden ruim en luchtig?

A. Ja

354. V. Hebt gij ook iets opgemerkt van overwerk?

A. Er wordt daar op stuk gewerkt.

355. V. Hebt gij ook gehoord dat men in de laatste weken daar harder heeft moeten werken dan vroeger?

A. Neen Wel heb ik gehoord dat in den laatsten tijd de fabriek van Justus Van Maurik eene groote verzending had, waarvoor men het werkvolk heeft laten overwerken. In de eerste week werd daarvoor door het vele overwerk meer betaald, maar die betaling verminderde wekelijks, zoodat eindelijk het gewone loon werd ontvangen voor meer werkuren.

356. V. Dus ofschoon de werktijd vermeerderde keerde ten slotte het loon dat naar het stuk wordt betaald, op het oude bedrag terug?

A. Ja; gelijk ik zooeven zeide.

357. V. Dat is opmerkelijk.

358. V. Zitten de vrouwen daar afzonderlijk?

A. Ja.

359. V. De fabriek van Justus van Maurik werd door u als gunstig genoemd; hebt gij daar met het oog op brandgevaar opmerkingen gemaakt?

A. Het is een zeer hoog huis met houten trappen; ik meen zeven, ieder van 8 à 9 treden.

360. V. Overigens maakte die fabriek op u een goeden indruk?

A. Ja.

361. V. Zijt gij geweest in de sigarenfabriek van Van den Berg op het Rapenburg?

A. Ja, die is minder net; ééne vrouw werkt er in hetzelfde lokaal met de mannen?

362. V. Hoeveel mannen waren er?

A. Dat weet ik niet.

363. V. Is die fabriek een der ongunstigste?

A. Althans der minder gunstige; de ongunstigste is die van Handtke en Straube, vooral de tabakskerverij in de Accolyte-straat.

364. V. Uit welk oogpunt keurt gij die af?

A. Het sorteeren geschiedt in de hoogste verdieping in zeer lage lokalen.

365. V. Zat daar veel volk bij elkaar?

A. Neen, maar de lucht was er onaangenaam.

366. V. Er zijn onder de arbeiders van die sigarenfabrieken veel ontevredenen. Hoe ging het met het krijgen van getuigen?

A. Velen hebben zich uit zich zelven opgegeven.

367. V. Waren de patroons daarbij tegenwoordig?

A. Dikwijls ja.

368. V. Kreegt gij den indruk dat dit de goedkeuring van den patroon wegdroeg?

A. Ja. Een van de patroons, Van Viegen, op de Prinsengracht, heeft zich zelfs verwijderd, omdat ik het vroeg in zijne tegenwoordigheid en de werklieden aarzelden zich aan te geven.

369. V. Hoe was de toestand bij Van Viegen?

A. Het lokaal is zeer hoog gelegen en minder ruim, hoewel m.i. niet onschadelijk voor de gezondheid. Doch er komt spoedig een beter lokaal.

370. V. Zitten in de sigarenfabrieken de vrouwen afgescheiden van de mannen?

A. Bij Carels ja, bij Van Maurik werken geen vrouwen, er zijn weinig sigarenfabrieken waar vrouwen werkzaam zijn. Bij Van den Berg. Rapenburg, werkt eene vrouw, in de tabakskerverij in de Nes van Voorwijk eene weduwe, die daar na den dood van haar man, die daar werkzaam was, hem daar heeft opgevolgd.

371. V. Hebt gij op uw rondgang nogal vele jongens en meisjes van 12 tot 16 jaar aan het werk gevonden?

A. Niet heel veel. Bij Carels wel eenigen en bij Jacobson velen.

372. V. Elk sigarenmaker heeft toch in den regel een jongen naast zich?

A. Ja.

373. V. Waren in de andere fabrieken vele jongens?

A. Neen. Op eenige smederijen die ik bezocht, waren jongens, maar die verrichtten heel licht werk

374. V. Wordt in Amsterdam een bepaald toezicht gehouden op het naleven van de wet op den kinderarbeid.

A. Dat weet ik niet bepaald te zeggen; het is echter mogelijk.

375. V. Hoort gij wel eens van het geconstateerd worden van overtredingen?

A. In de sectie waarin ik ben komt dat zelden voor.

376. V. Hebt gij wel eens vermoed dat op de eene of andere fabriek jongelieden beneden de 12 jaar aan het werk waren?

A. Toen ik aan de sigarenfabriek van Jacobson op de Prins-Hendrikkade een bezoek wilde brengen, maakte men be zwaar mij toe te laten, onder voorwendsel dat het volk aan het schaften was, en werd ik verzocht om den volgenden dag terug te komen. Ik heb aan dat verzoek voldaan, en het heeft toen mijne aandacht getrokken dat er vele jongens werkten.

377. V. Naar het u voorkwam waren die jongens echter niet beneden de jaren?

A. Neen.

378. V. De heer **Heldt:** Welke is de indruk, dien gij van de werkplaatsen, van de fabriek van Jacobson gekregen hebt? Waren die niet klein, niet benauwd?

A. Er werken daar zeer veel Israëlieten. Ik ben er op Zaterdag geweest, zoodat ik niet weet of er veel ruimte is, daar er toen natuurlijk velen afwezig waren.

379. V. De **Voorzitter:** Wat is uwe ervaring op het stuk van misbruik van sterken drank door de arbeidersbevolking?

A. De heer Jacobson klaagde daar zeer over. Hij zeide dat men kon rekenen dat het volk eigenlijk niet voor Woensdag voorgoed aan het werk ging, en dat het 's Zaterdagsavonds vroeg met werken eindigde.

Maandags kwamen velen niet eens op het werk en Dinsdags hadden zij nog Katzenjammer, zoodat zij eerst Woensdags frisch waren om te werken.

380. V. Is u ook gebleken, in het sigarenvak, dat het loon per dag verdiend, toeneemt naarmate de week ten einde loopt?

A. Dat niet; maar de heer Jacobson heeft mij wel inzage gegeven van een kasboek, waaruit blijkt dat de loonen der Israëlieten, die veel minder gebruik van sterken drank maken dan lui van andere geloofsbelijdenissen, veel hooger zijn.

381. V. Hebt gij die cijfers gezien? En was het verschil aanmerkelijk?

A. Ja, ik heb ze gezien, en het verschil was zeer groot. Of hij nu de loonen van de slechtste werklieden heeft laten zien kan ik niet beoordeelen.

382. V. Hebt gij den indruk ontvangen, dat op die fabrieken, hoewel zij er zich minder toe leenen, veel overgewerkt wordt, en ook nachtwerk wordt geëischt?

A. Neen.

383. V. Bij geen van de fabrieken?

A. 's Nachts wordt er geregeld gewerkt in de meelfabrieken en rijst pelmolens, maar waar het uit den aard der zaak niet noodig is, gebeurt het niet.

384. V. Dus waar het hem niet zit in doorgaande vuren?

A. Juist, Mijnheer de Voorzitter.

385. V. Wat weet gij van het werken op Zondag?

A. In de fabrieken waar Israëlieten werken wordt Zondags gewerkt, maar zij zijn dan des Zaterdags vrij.

386. V. Wordt er Zondags, behalve door de Israëlieten, veel gewerkt?

A. Dat heb ik in mijne afdeeling niet ontdekt.

387. V. Hebt gij in de verschillende fabrieken, waar gij geweest zijt, klachten gehoord over de slechte inrichting van die fabrieken, of is u bekend dat de werklieden afgebeuld worden en dat er te veel van hen gevergd wordt?

A. Volstrekt niet.

388. V. Wisten de menschen, die u op de fabriek zagen komen, ik zeg niet allen, dat gij van de politie waart?

A. Op enkele fabrieken wel, bijv. op het Rapenburg.

389. V. Heeft zich niemand bij u aangeboden om te getuigen, die dit niet wilde doen in de fabriek zelve?

A. Gedurende mijne afwezigheid van het bureel is een werkman van Van den Berg bij mij geweest.

390. V. Maar dat is alleen gebeurd bij Van den Berg?

A. Anders niet.

391. V. Maar gij weet niet zeker dat het ook in andere fabrieken zoo is?

A. Neen, dat weet ik niet.

392. V. De heer **Heldt:** Het is al eenigszins uitgekomen, maar ik wenschte dat nog duidelijker werd de indruk, dien de getuige heeft omtrent het drankgebruik. Bepaalt zich dit hoofdzakelijk tot de tabaks-industrie of komt dit in het algemeen voor?

A. Hetgeen ik heb medegedeeld, is alleen eene opgaaf van den patroon Jacobson zelf.

393. V. Welke indruk hebt gij gekregen van de fabriek van Kirsten en Bax, Spuistraat, 161?

A. Ja, dat is een van de minste, vooral met het oog op brandgevaar. Beneden is een wijnkooperij, waar spiritus wordt bewerkt, daarboven is eene timmermanswerkplaats en daarboven op de 3de verdieping is die fabriek.

394. V. En was het er bepaald bekrompen?

A. Het was er niet bedompt, maar de inrichting is toch van de minste soort.

395. V. Gij hebt ook de rijstpelmolen ‘Akajab’ op de Nieuwe Achtergracht bezocht. Welken indruk hebt gij daarvan gekregen?

A. Geen bepaald ongunstigen; de lokalen zijn zeer ruim.

396. V. En het brandgevaar? Hoe staat het daarmede? Als ik mij niet vergis wordt die fabriek niet met gas verlicht.

A. Daarin is tamelijk goed voorzien. Ik heb dat eigenlijk verzuimd te melden.

Het was pas in aanleg; men had daar eene buis aangebracht die met de stoommachine correspondeerde, waarvan men in geval van brand kon gebruik maken om een brandkraan te openen en water in de fabriek te brengen.

397. V. De verlichting geschiedt echter met petroleum?

A. Dat durf ik niet met zekerheid zeggen.

398. De heer **Ruys van Beerenbroek:** Gij zegt dat fabrikanten, dus meerdere personen, u medegedeeld hebben, dat er door de werklieden nogal misbruik van sterken drank gemaakt wordt?

A. Eenige heeren, wier namen mij echter ontschoten zijn, hebben mij dat medegedeeld; wanneer er sprake was van de oorzaak van den kwijnenden staat of de ontevredenheid der arbeidende klasse dan schreven zij dit voornamelijk aan het misbruik van sterken drank toe.

399. V. En stond met dat misbruik ook het eerst des Woendags aan het werk gaan in verband?

A. Dat is mij alleen door den heer Jacobson gezegd.

400. V. Wordt er in uwe sectie gebruik gemaakt door de werklieden van de gelegenheid om de kroegen te bezoeken, die volgens de politieverordening des zomers om 4 uur en des winters om 5 uur mogen geopend worden?

A. Daarop kan ik u geen antwoord geven, omdat ik geen nachtdienst doe.

401. **Voorzitter:** Op de dooruovergelegde lijst komt ook eene stearinefabriek voor Is deze wel in werking?

A. Ik ben daar niet geweest. Een mijner collega's was dit opgedragen in verband met de waskaarsenfabriek.

402. V. En de zwavelzuurfabriek?

A. Die firma wordt ontbonden.

De **Voorzitter:** Dan dank ik u wel voor de gegeven inlichtingen en ook voor den arbeid, die in de laatste weken door u voor onze Commissie is gedaan. Uw verhoor is gesloten.

D.J.G. VREEDE.

Verhoor van den heer J. van den Puttelaar, inspecteur van politie te Amsterdam, Tollenstraat 81. (*Verkort.*)

403. De **Voorzitter:** Welke is uw naam, voornaam en woonplaats?

A. Johannes van den Puttelaar, inspecteur van politie bij het hoofdbureau te Amsterdam .....

409. V. Wat kunt gij mij vertellen van de steenhouwerij van Schols? Ziet het er daar zoo ongelukkig uit?

A. Niet ongelukkiger dan in de meeste steenhouwerijen die over het algemeen

open werkplaatsen hebben, die onmiddellijk aan de buitenlucht grenzen, hetgeen natuurlijk in dit seizoen niet prettig voor de werklieden is.

410. V. Zijn dus alle steenhouwerijen op die wijze ingericht, zoodat de werklieden van Schols geen bijzondere reden tot klagen hebben?

A. Er is mij geen bijzondere reden opgevallen.

411. V. Moeten de steenhouwers dus allen steeds in weer en wind werken? Geef eens eene beschrijving.

A. Niet geheel en al. De werkplaats grenst enkel aan de buitenlucht. Zij vormt, naar ik meen, een vierkant dat dus gedeeltelijk langs het veld loopt.

412. V. Dus de ééne lange zijde van de schuur is open?

A. Juist; die ééne zijde is geheel open.

413. V. En dus, wat de temperatuur betreft, zitten die menschen in de buitenlucht?

A. Ja.

414. V. En dat gebouw is met pannen gedekt, die niet heel dicht zijn?

A. Dat is mij niet in het oog gevallen.

415. V. Maar als het nu regent of sneeuwt?

A. Dan zal het misschien wel wat doorlaten.

416. V. En hoe lang is de werktijd?

A. Gewoonlijk 10 tot 12 uren per dag. Des zomers wordt er gewerkt van 5½ uur 's morgens tot 7½ uur 's avonds.

417. V. Werken zij aldus aan één stuk?

A. Uitgezonderd 1¾ uur rusttijd.

418. V. Eten zij op het werk?

A. Enkelen, die in de nabijheid wonen, zullen wel naar huis gaan om te eten; maar die veraf wonen, moeten dat op het werk doen.

419. V. Moeten de menschen, bij vriezend weêr, dus al de uren in de koude werken?

A. Ja, in dezen tijd van het jaar van 's morgens 8 uur tot het donker wordt.

420. V. Wilde Schols niet hebben dat gij met de werklieden spraakt?

A. Hij stond dit niet toe, want dit zou aanleiding geven tot opmerkingen en besprekingen met de werklieden.

421. V. Hebt gij daar soms zekeren Brusselaar gevonden?

A. Die is mij opgegeven.

422. V. Door wien?

A. Door den patroon zelf.

423. V. De patroon schijnt dus vertrouwen te stellen in dien Brusselaar?

A. Het schijnt zoo. Ook is mij opgegeven D. Polet.

424. V. Welken indruk ontvingt gij bij uw bezoek in die werkplaats?

A. Dat de werklieden het in den winter zeer hard hebben. Maar de meeste steenhouwerijen zijn open; enkele werkplaatsen, waar de fijnere steen, het marmer bijv. bewerkt wordt, zijn gesloten. Maar de bewerking van den ruwen steen schijnt in de open luchtte moeten plaats hebben, omdat anders de werklieden te veel last hebben van het stof.

Als grief werd mij gezegd dat in het algemeen in de steenhouwerijen jongens beneden de 18 jaren worden gebezigd, voor het vervoer van zware vrachten. Persoonlijk heb ik dit niet gezien; een meesterknecht van de steenhouwerij aan het Oentgenspad heeft het mij verzekerd, met de mededeeling dat het geschiedt om een knecht uit te winnen, daar waar het financieele op den voorgrond staat; allicht wordt

daardoor een sjouwerman uitgewonnen. Die jongens moeten zwaar geladen wagens voortduwen of trekken.

425. V. Worden zij niet gebruikt voor het lichten van steenen?

A. Voor zoover ik weet, neen.

426. De heer **Van der Sleyden:** De getuige heeft gesproken van den invloed van het weder op de werklieden in de steenhouwerijen; hij acht dien invloed nadeelig, zoodat de menschen lijden aan rheumatiek en andere zulke kwalen; maar is het stof van de steenen niet veel meer de oorzaak van hun minder gezonden toestand? Ik meen dat juist door het stof het steenhouwen minder goed voor de werklieden is, en dat zij hierdoor invalide worden?

A. Mij is daaromtrent niets bekend. Wel kwam het mij voor dat zij van den invloed van het weder, ten gevolge van het werken in de open lucht, konden te lijden hebben. Ik heb dan ook gevraagd of men hun des winters niet in besloten plaatsen kon laten werken. Doch men antwoordde dat zulks niet

kon om het stof. Hadden zij behoorlijk verwarmde werkplaatsen, dan zouden zij wellicht minder te lijden hebben van rheumatisme.

426. De **Voorzitter:** Onder de door u geïnspecteerde fabrieken, behoort ook de Koninklijke fabriek van stoom- en andere werktuigen. Hoe zijn uwe bevindingen daar geweest?

A. De meeste werkplaatsen zijn zeer groote lokalen, en naar ik meen zijn er maar twee lokalen op de bovenverdieping gelegen: de modelmakerij en de draaierij. De werkplaatsen zijn nogal groot, en de machinerieën zijn nogal tamelijk ver van elkander geplaatst. De werkplaatsen op de bovenverdieping zijn twee gebouwen, en hebben door een brug met elkander gemeenschap; er zijn bovendien twee trappen, van ruim twee M. breedte, die wel wat afgesleten, maar voldoende zijn, die naar de modelmakerij voeren.

428. V. Gij vertelt dit kennelijk met het oog op brandgevaar. Maar zijn u ook eenige zaken opgevallen, die in die fabriek schadelijk op de gezondheid der werklieden konden werken. Zijt gij bijv. op de modelmakerij geweest? Hoe zag het er daar uit?

A. Dat lokaal is 250 M. hoog tegen de balken, die nogal kolossaal zijn gemeten.

429. V. Is het groot?

A. Ja, het heeft naar schatting eene breedte van 6 M. en eene lengte van 30 M. ongeveer. De werklieden zijn aan verschillende banken gezeten. Er zijn er, die daar 30 en 40 jaar werkzaam zijn; o.a. werkt de baas Koffieberg, mij persoonlijk bekend, er reeds bijna 50 jaren.

430. V. Uwe meening berust dus op een feit, dat, afgescheiden van dit onderzoek, door u uit eigen ondervinding opgemerkt is? Is die Koffieberg iemand dien gij af en toe spreekt?

A. Neen, ik ken hem alleen uit mijne jeugd. Wij beiden woonden toen op de Eilanden.

431. V. Hebt gij er nooit iets van gehoord dat die werklieden op de modelmakerij het niet lang uithielden?

A. Neen, bij den heer Van der Made heb ik geïnformeerd of ook hem iets van dat gerucht ter oore was gekomen. Hij zeide mij dat in den tijd van zijn beheer zich slechts twee sterfgevallen hadden voorgedaan, dat een man van 70 jaren wegens totale lichaamsverzwakking ontslagen was, en dat men in het algemeen gedurende 40 of 50 jaren arbeidde.

Die Koffieberg is een man, die er tamelijk gezond en welgedaan uitziet.

432. V. En is die daar de chef?

A. Ja. Hij is daar als jongen gekomen en heeft achtereenvolgens alle rangen doorloopen.

433. V. Gij gelooft dus niet aan het zeggen, dat op die modelmakerij de menschen niet ouder zouden worden dan 40 of 45 jaren?

A. Neen.

434. V. Zijt gij ook bij Rinkel geweest?

A. Ja. Dat is eene metaalgieterij.

435. V. Die was niet zeer welwillend om u toe te laten?

A. Dat ging aanvankelijk schoorvoetend.

436. V. Het was daar niet mooi, wel?

A. Neen. De firma bestaat uit vier broeders. Op mijne vraag om de fabriek eens te mogen zien kreeg ik ten antwoord, dat dit niet noodig was. Indien burgemeester en wethouders wat weten wilden moesten zij zich maar schriftelijk tot de firma wenden; als deze wat weten wilde, moest zij dat ook doen. Toen ik er echter op wees dat ik van een en ander rapport moest maken en dat eene weigering om de fabriek te zien toch een vreemd figuur zou maken tegenover de houding van andere fabrikanten, die mij allen welwillend ontvangen hadden, gaf hij ten slotte toe dat ik de fabriek mocht zien op een tijd, dat de vier firmanten aanwezig waren. Tot het beantwoorden der vragen achtte hij alléén zich niet gerechtigd. Zij zouden dan wel eens beraadslagen over de wijze waarop zij de vragen zouden beantwoorden.

437. V. Hoe zagen de lokalen er uit?

A. Niet netjes. Het is wel eene gieterij, maar ik heb andere gieterijen gezien waar het niet zoo vuil was.

438. V. Het zijn een soort van kelderachtige gewelven, niet waar?

A. Ja.

439. V. Werken er veel menschen?

A. Ik ben niet bekend met het getal zijner werklieden.

440. V. Wat is in het algemeen de indruk van hetgeen gij in de laatste weken gezien hebt? Werd er te veel van de menschen gevergd, werd er te zwaar en te lang gewerkt?

A. Wanneer de werklieden te lang moeten werken, is het hoofdzakelijk hun eigen schuld. De werkdagen worden tegenwoordig zoo min mogelijk gesteld. Wanneer er drukte is, wordt er natuurlijk gevraagd om te mogen overwerken.

441. V. De werklieden doen dit dus op eigen verlangen?

A. Ja, maar de patroons laten zoo min mogelijk overwerken, omdat dan het werk den volgenden dag veel minder goed is.

442. V. Het overwerken wreekt zich dus op het werk van den volgenden dag?

A. Ja, de patroons laten liever niet overwerken, omdat het product minder goed wordt den volgenden dag.

In de fabriek van Belder heb ik gemerkt, dat er een ketel stond voor kopergieten. Die ketel stond in de smederij; dit is zeer ongezond, dit is mij gebleken, hoewel er niet gesmolten werd, toen ik er mij bevond.

443. V. Zijt gij in de lettergieterij van Tetterode geweest?

A. Ik heb er een loodaschbranderij gevonden, maar die was niet meer in werking.

444. V. Hebt gij de lettergieterij niet gezien?

A. Die heb ik niet gezien.

445. V. Hebt gij verder ook den indruk gekregen, dat veel aankomende jongens en meisjes en jonge vrouwen worden gebezigd?

A. Neen, die fabrieken heb ik niet in hoofdzaak bezocht.

446. V. Die vielen niet in uw werkkring?

A. Neen, alleen de stoomwerktuigenfabriek en enkele andere.

447. V. Maar, niet veel?

A. Neen, de sterkte-staten heb ik reeds ingezonden, onder anderen van de Koninklijke Fabriek.

448. V. Maar bij de andere door u bezochte fabrieken en werkplaatsen hebt gij dat niet aangetroffen?

A. Neen, wel bij enkele kleine patroons, meubelmakerijen, enz. Daar heb ik toestanden aangetroffen die verbetering behoefden.

449. V. De meubelmakerijen op den Zeedijk behoorden niet onder uw ressort?

A. Neen, maar ik heb onder anderen op de Lindengracht eene werkplaats bezocht waar het allerakeligst riekte.

450. V. Maar dat was een eigen zaak, niet waar?

A. Ja, maar ik zag ook die van Siebenlist.

451. V. Daarover wenschte ik u eens te spreken. Die patroon werkt voor eigen rekening?

A. Ja, met 3 of 4 knechts.

452. V. Daar is het naar uw oordeel niet te best?

A. Neen, het is een laag zoldertje. De beide trappen die toegang geven zijn allerellendigst, bijna niet begaanbaar. De ventilatie laat veel te wenschen over; 's zomers wordt die verkregen door het uitnemen van een paar pannen.

453. De heer **Heldt**: Houdt de man daar nog niet vee ook?

A. Ja, kippen, duiven en dergelijke.

454. De **Voorzitter**: Hebt gij bij uwe inspectie kunnen bemerken dat er veel misbruik van sterken drank gemaakt wordt?

A. Neen, dat heb ik niet bemerkt. Slechts in een geval heb ik daarvan iets gehoord. Toen ik de spiegelfabriek van Vorstenberg bezocht was het toevallig Maandag en de eigenaar verzekerde mij dat vele werklieden hun toestand zeer konden verbeteren door minder sterken drank te gebruiken. Van hem vernam ik dat er werklieden zijn die *ƒ* 18 à *ƒ* 20 per week verdienen, waarvan *ƒ* 6 à *ƒ* 8 naar de kroeg gaan. Het misbruik schijnt voornamelijk onder de spiegelmakers te heerschen.

455. V. Gij zeidet dat de dag waarop gij die fabriek bezocht een Maandag was, Hoeveel werklieden waren er toen tegenwoordig en hoeveel ontbraken er?

A. Zijne geheele sterkte bedraagt veertig boven de 18 en tien daar beneden. Daaraan ontbraken zeker een tiental des Maandags. Naar mij werd verzekerd, moet dit ook het geval zijn op andere spiegelfabrieken. Een groot gedeelte der werklieden maakt misbruik van sterken drank. Door een der patroons werd mij een strafmiddel mede-

gedeeld, dat hij daartegen toepast. Hij zorgt steeds een voldoend getal werklieden voorhanden te hebben, om niet den indruk te geven dat hij om werkvolk verlegen is. De werkman die zich schuldig maakt aan misbruik van sterken drank straft hij dan met twee of drie weken naar huis te sturen.

456. De heer **Heldt**: Mag ik vragen van welke tweede fabriek hier sprake is?

A. Het is de lijstenfabriek op de Teertuinen, van denheer Barwegen en Co.

457. De **Voorzitter**: Vertel mij eens in verband juist met uw laatste gezegde of gij ook gelooft dat er jenever op de fabriek zelf toegelaten wordt?

A. Ik geloof dat die zooveel mogelijk geweerd wordt.

458. V. Is u ook iets bekend van het zeer vroeg geopend worden der kroegen, in verband met het vroeg beginnen van het werk in Amsterdam?

A. Dat is bij de politieverordening geregeld.

459. V. Daarbij is de vrijheid gegeven om op zeker uur te openen; maar ik wenschte te weten of daarvan ook gebruik gemaakt wordt?

A. Dat is mij niet bekend.

460. V. Hoe is het u gegaan in de fabrieken? Beviel het onderzoek aan de patroons?

A. De meesten hadden er geen bezwaar tegen. Een enkele zeide dat hij het liever niet had, zooals in de rijtuigmakerij van Gebroeders Spijker en in de steenhouwerij van Schols. Maar over het algemeen werd het welwillend toegestaan. Eerst werd door de patroons opgave gedaan en dan vroeg ik of het mij vergund was in de werkplaats te komen tot nader onderzoek.

461. V. Ging dat buiten den patroon om?

A. Neen; eens maar is het gebeurd dat de patroon door ziekte mij niet kon vergezellen, en toen heb ik daar een man aangetroffen die mij wees op de kopersmelterij. In de timmerfabriek van Staal en Haalmeijer vroeg ik den patroon om inlichtingen, en deze zeide toen: om de onpartijdigheid, ga zelf zien in de werkplaats. Over het geheel waren de patroons nogal welwillend.

462. V. Was het werkvolk genegen om hier te komen of niet?

A. De meesten begrepen het niet. Zij hadden er wel iets over in de couranten gelezen, maar bij de meesten stond de geldelijke quaestie op den voorgrond.

464. V. Welke geldelijke quaestie?

A. Of zij vergoeding zouden krijgen voor hunne moeite.

463. V. Hebt gij ook iets bemerkt van eene vrees bij de werklieden dat wanneer zij gingen getuigen de patroon hen zou ontslaan?

A. Neen, zij verklaarden zich bereid als getuigen te verschijnen, mits de patroon het wilde vergunnen.

465. V. Wordt te Amsterdam op de naleving der wet op den kinderarbeid een speciaal toezicht uitgeoefend? Zijn bepaalde personen van de politie met het houden van dat toezicht belast?

A. Dit is mij niet bekend.

466. V. Ik bedank u voor de moeite die gij in den laatsten tijd voor het werk van onze Commissie gehad hebt en voor uwe opkomst heden.

J. V.D. PUTTELAAR.

Zitting van woensdag 5 januari 1887.

Tegenwoordig de heeren:

VERNIERS VAN DER LOEFF, *Voorzitter*.
GOEMAN BORGESIUS, *Onder- Voorzitter*.
BEELAERTS VAN BLOKLAND.
RUYS VAN BEERENBROEK.
HELDT.
SMIT.
VAN ALPHEN.
VAN DER SLEYDEN.
J.D. VEEGENS, *Griffier*.

Verhoor van den heer K. Kater.

467. De **Voorzitter**: Wees zoo goed uw naam en voornaam, uwe betrekking en woonplaats op te geven?

A. Klaas Kater, voorzitter van den Nederlandschen Werkliedenbond en redacteur van het blad *Patrimonium*, oud 53 jaren en wonende te Amsterdam.

468. V. Zijt gij altijd in het vak der journalistiek geweest?

A. Vroeger was ik metselaar.

469 V. Voor eigen rekening of in dienst van anderen?

A. Ik was metselaar bij de firma Van Vollenhoven, bierbrouwers.

470. V. Is dat de eenige patroon waar gij werkzaam waart?

A. Neen; ik was ook bij de firma Staal en Haalmeijer, en werkzaam bij het maken van sluizen, enz.

471. V. Maar toch altijd in ondergeschikte betrekking?

A. Min of meer, de patroon was natuurlijk chef, maar ik was metselaarsbaas, ploegbaas.

472. V. Gij verkeerdet en leefdetdus onder het volk?

A. Ja.

473. V. Hoe lang zijt gij van de heeren Van Vollenhoven vandaan?

A. Sinds 16 October 1886.

474. V. Daar zijt gij 13 jaar geweest?

A. Ja.

475. V. Zijt gij voorzitter van Patrimonium?

A. Ja, van de oprichting, 19 Maart 1877, af.

476. V. Wat is de werkkring en het doel dezer Vereeniging?

A. Het zedelijk en stoffelijk belang der werklieden te verbeteren, doch zóó, dat het zedelijke daarbij deugdelijk op den voorgrond staat.

477. V. Is die Vereeniging ingericht met afdeelingen over het geheeleland?

A. Ja, zij bestaat uit 55 afdeelingen, met ruim 6000 leden.

478. V. In alle provinciën?

A. In alle, behalve in Noordbrabant en Limburg; doch in Noordbrabant zullen wij ook binnenkort vasten voet zetten.

479. V. Zijn al de leden menschen uit den werkenden stand?

A. Nu, ten volle niet. Men is wel eens gewoon het volk te verdeelen in werklieden en niet-werklieden, en dan behooren de leden niet allen tot den werkenden stand. Maar er zijn ook hooger geplaatsten, die wij eveneens beschouwen als werklieden. Wij gelooven zoozeer niet aan doodeters, wij kunnen niet inzien, gelijk vroeger de richting was die door den Nederlandschen Werkliedenbond werd aangegeven, dat ieder die boven den werkenden stand staat is kapitalist, couponknipper; wij gelooven dat die menschen ook werken, en ik heb er voorbeelden van gezien dat zij hard werkten.

480. V. De leden behooren dus niet uitsluitend tot hen die met handenarbeid hun kost verdienen?

A. Men kan de leden onderscheiden in gewone en buitengewone leden. Onder de eerste categorie worden opgenomen allen die werklieden zijn in den eigenlijken zin des woords, die met de handen of geestelijken arbeid verrichten, ook onderwijzers en dergelijken, van wie men niet kan zeggen dat zij zijn hooger

geplaatst op de ladder van het maatschappelijk leven. Maar gepatenteerden, grootere neringdoenden, handeldrijvenden worden als buitengewone leden beschouwd. Een juiste grens valt natuurlijk niet aan te geven.

481. V. Gij hebt dus vroeger verkeerd onder de zoogenaamde arbeidende klasse, en nu hebt gij als voorzitter der vereeniging *Patrimonium* er nog voortdurend voeling mede?

H. Mijn levensloop is al heel zonling geweest. Alle wegen, die ik heb doorgeloopen, zal ik hier niet opdisschen, want ik zou toch niet verstaan worden. Maar ik heb het voorrecht gehad te ondervinden dat men door oppassen en volharden zeer veel kanleeren en nogal vooruit kan komen, wanneer God onze pogingen zegent. Ik heb ondervonden dat er, wanneer men zijn tijd niet vermorst, voor den werkman in Nederland, die God vreest, over het geheel genomen, wel brood te verdienen is.

Ik ben eigenlijk eerst begonnen, toen ik 32 jaar was. Binnen het jaar had ik het volle geld en binnen 3 jaren was ik ploegbaas.

482. V. Wat noemt gij het volle geld?

A. Standaardloon. In 1872 ben ik de eerste geweest, dien het gelukt is de loonsverhooging er door te krijgen; wel te verstaan: in overeenstemming met de patroons. Toen werd het standaardloon 18 cents. Op de groote werken betaalde men 20 cents. Ik zelf heb altijd gewerkt voor 22 cents en hooger. Dit is, dunkt mij, wel een bewijs dat de ontredderde toestand, waarin onze werklieden verkeeren, niet enkel is te wijten aan onze maatschappelijke inrichting, nog veel minder aan de hooger geplaatsten, maar veel meer aan een samenloop van allerlei omstandigheden, dien de werklieden wel noodeloos, maar niet schuldeloos verzwaard hebben.

Werklieden die anderen ter verantwoording roepen omtrent het loon waar die voor werken, mogen eerst wel eens beginnen met zich zelf te verantwoorden tegenover hun gezin. En dat wordt wat te veel uit het oog verloren. Niet allen die werkman heeten zijn werklui.

483. V. Er zijn misschien meer halve werklui?

A. Neen, ik meen zoo: een goed werkman werkt niet alleen met den mond, maar met de daad; die werkt zijn tijd vol, niet voor een dag, maar van Maandag tot Zaterdag, altijd even frisch; een goed werkman moet 's Maandags niet wat zij noemen: de hondenziekte hebben.

En die zich de ‘beste’ noemen, moet men juist niet hebben.

Als ploegbaas had ik dikwijls 100 en meer menschen in mijn dienst, doch die zoogenaamde uitstekende lui, die alles weten zonder iets goed te weten, staken het eerst den arbeid en worden het eerst armlastig.

Als ploegbaas is men altijd meer verantwoordelijk, want dan beschikt men over eens andersmans geld. Die beste werklieden nu zijn nimmer op hun plaats te krijgen, en van doorwerken is natuurlijk geen spraak. Die werklieden voeren het hoogste woord in herbergen en op vergaderingen en klagen het hardst over ellende en allerlei druk.

Zooals Fortuyn ronduit erkend heeft, is het met deze werklieden het geval: zij hebben met God, of laat ik liever zeggen met alle hoogere machten, afgerekend. Zij eerbiedigen hun meerderen voor zoover als zij er niet aan kunnen ontkomen.

Wanneer het geldt armverzorging, vrije scholen, vrij van dit en vrij van dat, dan voeren zij den hoogen toon. Die lieden moeten wel klagen over den druk. Immers men kan ze niet laten begaan zooals zij zouden willen, en als men hen tegengaat,

verdrukt men ze. Als zij zich niet willen schikken naar orde of regel, moet men ze echter wel wegzenden. Daar is niets aan te doen.

484. V. Gij hebt die schets van hoofdpunten, die gij in het eind van October van ons gekregen hebt, tot ons genoegen aan uwe afdeelingen rondgezonden, en uit de antwoorden, die gij van deze ontvangen hebt, een rapport opgemaakt, dat gij ons in druk hebt toegezonden en waarvan wij met belangstelling kennis hebben genomen. Over sommige punten, die in dat rapport worden behandeld, zou ik gaarne eens met u willen spreken.

Gij zegt dat een van de hoofdzaken bij deze enquête in uwe schatting wel

is de vraag of de wet op den kinderarbeid van 1874 al of niet zou moeten worden uitgebreid; nu zou ik gaarne uwe denkbeelden over die wet van 1874 eens hooren.

Gij hebt verklaard, en wel zeer stellig, zoodat wij met dit punt wel spoedig zullen hebben afgedaan, dat naar uwe meening, die natuurlijk steunt op de mededeelingen van uwe afdeelingen, aan die wet van 1874 stipt de hand wordt gehouden in ons land. Is dat zoo?

A. Mijne meening is - duid mij niet ten kwade dat ik u oogenblikkelijk aanval - zooals ik het straks ook heb uitgedrukt, dat *vrij algemeen*, aan de uitvoering de hand wordt gehouden. Indien ik gezegd had: algemeen, dan zou die meening weersproken worden door het feit dat hier en daar voor een kantongerecht wel eens iemand ter zake wordt terechtgesteld. Ik heb dus gemeend mij voorzichtig te moeten uitdrukken.

485. V. Ik bedoel dat daar, waar overtredingen plaats hebben, deze niet over het hoofd worden gezien, maar aan de wet, ook vanwege de overheid, de hand wordt gehouden.

A. Ik heb met die uitdrukking willen te kennen geven, dat de patroons zelf tamelijk wel de hand aan de wet houden; ik heb mij daarvan goed kunnen overtuigen in verschillende pannenfabrieken en steenbakkerijen, alsmede aan de fabriek van de firma Van Vollenhoven, waar ik werkzaam ben geweest. Daar is men dikwijls op zomerdag, wanneer het zeer druk is, genoodzaakt jongens in dienst te nemen, die men anders niet zou willen hebben; maar beneden den leeftijd van 12 jaren nam men ze nooit in dienst. Ook op de vele plaatsen waar *Patrimonium* afdeelingen heeft, heb ik een onderzoek ingesteld naar de quaestie of het werkelijk waar was, dat de kinderen in de fabrieken en werkplaatsen verwaarloosd en afgejakkerd worden, zooals men dat onder de werklieden noemt, en ach, dit heb ik altijd overdreven bevonden....

486. V. Mag ik u even in de rede vallen. Van welken tijd spreekt gij, van vóór of van nà 1874?

A. Dan mag ik wel spreken van voor 1874 tot op heden.

487. V. Wilt gij daarmede zeggen, dat vóór 1874 ook in het algemeen geen misbruik werd gemaakt van den arbeid van kinderen?

A. Dat beweer ik niet. Na 1874 is men, ook sedert de oprichting van *Patrimonium*, meer op de zaak gaan letten. Maar ook vóór 1874 was het niet zoo erg als men wel gezegd heeft. Nu nog wordt sterk overdreven. Een tijd geleden heb ik wel gelezen van een lijnbaander te Gouda en een te Harlingen, die zich aan overtreding van de wet hebben schuldig gemaakt, ik heb dit ook gehoord ten aanzien van kinderen, die voor de opera naar Amsterdam moesten reizen - doch uit mijne persoonlijke ervaring kan ik wel zeggen dat vrij algemeen de hand wordt gehouden aan de wet van 1874.

488. V. U voegde er bij dat langzamerhand ook de fabrikanten zich in de wet kunnen schikken?

A. Ik geloof dat zij vrij algemeen het niet goed vinden dat kinderen zoo jong op het werk komen.

489. V. Gelooft gij dat het goed of niet goed is geweest, dat op die wijze de wet hare hand heeft uitgestrekt over de kinderen?

A. Ik beschouw die quaestie uit tweeerlei oogpunt. Om des beginselswille keur ik de wet af. Wel had ik kunnen goedvinden, wanneer bij politie-verordening hier en daar voor de kinderen gezorgd was, vooral dat zij niet te vroeg in aanraking kwamen met de stoommachine, waarvan zij later toch het slachtoffer worden. Daarvoor is het dan nog tijd genoeg.

Ik herhaal, om des beginselswille keur ik het af dat van Staatswege een greep wordt gedaan in de rechten der ouders.

490. V. Verklaar eens wat nader waarom dit wel bij politie-verordening en niet bij de wet zou mogen geschieden.

A. Dat is duidelijk genoeg. De wet kan de plaatselijke gelegenheden en omstandigheden niet ontzien. Zij kan eenvoudig een algemeen verbod uitvaardigen, meer niet. Bij plaatselijke verordeningen is dit geheel anders.

Om een voorbeeld te noemen: ik heb een jaar of tien in de Betuwe gewoond en in het Land van Maas en Waal. Daar heb ik gezien het wieden van vlas, graan en dergelijke, het tabak wieden en top-

pen, enz. Nu zeg ik: als de wet dat verbiedt, gelijk zij verbiedt in werkplaatsen, dan moet men er al meer en meer toe komen om hare werking uit te breiden. De wet kan wel zeggen dat er voor een week of zes of een paar maanden uitzondering zal bestaan, maar er zijn jaren waarin het gewas zich aan de wet niet zou storen en vroeger of later opkomt, en als de tijd voorbij is, is men van den arbeid der kinderen verstoken. Nu denkt men de winzucht der fabrikanten te keer te gaan, maar dat is niet waar. Een burgemeester, die niet afgericht is, maar die een burger is van de plaats en kennis genoeg bezit, deze kan de hand houden aan de politieverordeningen en ze naar omstandigheden wijzigen. De wet, die voor het geheele land geldt, kan zoo niet gewijzigd worden.

491. V. Als ik u goed begrijp, komt uwe grief hierop neder, dat de wet door u wordt afgekeurd, omdat zij algemeen zou moeten werken, gelijk, zonder onderscheid te maken, voor alle omstandigheden.

A. Ja.

492. V. Terwijl, als het een politiemaatregel is, gelijk gij het noemt, er beter rekening zou kunnen worden gehouden met de eischen van tijd en plaats. Maar als ik u goed begrijp, hebt gij, wat het beginsel betreft, geen bezwaar tegen maatregelen van overheidswege, maar gij hebt alleen bezwaar tegen maatregelen die algemeen werkend zouden worden genomen, terwijl naar goed beleid onderscheid behoort te worden gemaakt.

A. Gij gevoelt toch dat daarin een ontzettend verschil ligt. Ik erken in den burgemeester en de wethouders de overheid; ik erken die in de eerste plaats in de hoogere Regeering. Maar het is iets geheel anders of de burgervader optreedt in zijne gemeente dan wanneer de wet dit doet. Aan het handelend optreden van de wet is naar mijne overtuiging geen grens, steeds zal zij jaarlijks verder moeten gaan; er is geen grens aan die bemoeiing de wet is bureaucratisch; zij raadpleegt alleen de theorie en niet de practijk. Maar daarom betwist ik niet het recht der overheid om, waar het blijkt dat de zwakken verdrukt worden, tusschenbeide te treden en de rechten van de zwakkeren te handhaven tegenover de sterkeren.

493. V. Uw bezwaar geldt dus meer de uitvoering; naar uwe meening werkt de wet minder gelukkig, juist door hare algemeenheid.

A. De wet is onrechtvaardig, omdat zij ongelijkmatig moet werken.

494. V. Gij meent dus dat een algemeene maatregel niet gelijkelijk kan worden toegepast?

A. Ja.

495. V. Maar gij keurt toch goed dat het kind beschermd wordt tegen de eischen van overmatigen arbeid?

A. Dat wordt weder betrekkelijk, want wat is overmatige arbeid?

496. V. Dat is eene tweede zaak; maar gij keurt het goed dat iets wordt gedaan om het kind niet geheel over te laten aan de willekeur van lieden die het zouden exploiteeren?

A. Zeer zeker, het kind mag niet zedelijk en lichamelijk vermoord worden.

497. V. In beginsel alzoo hebt gij dus tegen de bescherming van het kind geen bezwaar?

A. Mits niet worde ingegrepen in de rechten der ouders. Maar nu rijst eene moeilijkheid. Ik denk mij eene steenfabriek gelijk die vóór 1874 veelvuldig werden gevonden; daar wordt een baas gevraagd, en nu is men voorzichtig genoeg dien in

eene advertentie te vragen, met bijvoeging van ‘met veel kinderen’. Nu is hij die zich aanbiedt wel vader, maar de omstandigheden nopen hem toe te geven. En nu ligt in zoodanig geval de fout niet aan de wetgeving, maar aan de geheele inrichting der maatschappij, in de ouders, en dit moet worden gekeerd.

498 V. Moet ik hieruit begrijpen dat gij bij wijze van politie-maatregel alle bescherming van het kind tegen de exploitatie, waaraan het zou worden blootgesteld van de zijde van vader of moeder, afkeurt?

A. Met inachtneming hiervan: dat nooit die bescherming het karakter moet aannemen van dwang tot het goede.

499. V. Laat mij u mijne vraag duidelijk maken: keurt gij het onder alle omstandigheden af, dat het kind zal

beschermd worden tegen exploitatie door eigen vader of moeder?

A. Neen, maar ik ontzeg u het recht, om daaruit later te distilleeren dat ik *alle* bescherming goedkeur.

500. V. Maar het is een groot onderscheid om *alle* bescherming *af te keuren*.

A. Ik keur goed, dat men in uiterste gevallen tusschenbeide treedt.

501. V. Ziet gij er geen bezwaar in, dat het kind beschermd wordt tegen verregaande exploitatie door vader of moeder?

A. Dat wordt eigenlijk mishandeling.

502. V. Dus in zooverre heeft de overheid zich wel degelijk met de zaak te bemoeien?

A. Ja, in dat uiterste geval wel; nog in het midden gelaten of politie-maatregelen het juiste middel zijn.

503. V. Zoudt gij niet vreezen dat bij politie-maatregelen de deur zou geopend worden voor willekeur?

A. Ik geloof dat de wet willekeuriger te werk gaat dan een politie-maatregel.

504. V. Gij zoudt dus alles vrijelijk willen overlaten aan de plaatselijke autoriteiten?

A. Dat kan ook weder te verloopen.

505. V. Wat zoudt gij dan wel willen?

A. Ik zou wenschen - het hoofd van alle politie is het Ministerie van Justitie - dat er in voorzien werd door eenige artikelen in onze strafwetgeving, die de lijn zouden aangeven, de richting waarin de plaatselijke overheid zich had te bewegen.

Wat is overmatige arbeid? Wat is verwaarloozing van kinderen?

Als ik mijn kind minder laat leeren dan ik bekostigen kan, verwaarloos ik het.

506. V. Begrijp ik u goed, dan zoudt gij in de wet eenige algemeene regelen en beginselen willen stellen, en zeer veel willen overlaten aan de plaatselijke besturen?

A. Ja.

507. V. Als gij dus in uw rapport spreekt van den wensch uwer Vereeniging om de wet van 1874 ingetrokken te zien, dan wil dat toch niet zeggen dat gij eene schoone lei daarvan zoudt willen gemaakt hebben?

A. Neen, volstrekt niet.

508. V. Gij zoudt de zaak wel geregeld willen hebben, maar op eene andere wijze?

A. Ja, op de wijze die natuurlijk is. Is er een kind, dat blijkt aan de vaderlijke tucht ontwend te zijn, dat allerlei verkeerde dingen doet, dan juich ik het toe dat de Staat tusschenbeide trede, dat kind vatte en onttrekke aan de macht van den vader, die te zwak blijkt te zijn.

In dien zin, maar in geen anderen zou ik regeling verlangen.

509. V. Welken indruk hebt gij ontvangen van de wet van 1874, met het oog op het onderwijs van kinderen? Gelooft gij dat die wet goed heeft gewerkt?

A. Ten deele goed; ten deele niet goed. Dat de wet oorzaak is, dat eenige honderden misschien duizenden kinderen de eerste elementen der kennis van lezen, schrijven en rekenen leeren, kan zeker geen kwaad, al is het ook waar dat verreweg het grootste deel de heele boel weder spoedig vergeten is.

Maar ik ken ook gezinnen waar de kinderen van uit de fabriek verwijderd werden, omdat zij naar school moesten. Dan kreeg de moeder ze thuis, maar daar zij geen inkomsten kon missen, werd zoo'n mensch dan genoodzaakt uit schoonmaken te gaan. Die voorbeelden ken ik, dat zijn geen dingen die ik droom, de moeder moest den boer op, omdat het loon niet kon worden gemist.

De heeren moesten het mij niet ten kwade duiden, ik zeg het niet om te kwetsen, maar het is ons geloof, onze innige overtuiging, dat het liberalisme de vader is van het socialisme.

510. V. Laat ons bij het punt blijven. Gij hebt dus gezien, dat er gezinnen opgezet zijn zonder behoorlijke middelen van bestaan en dat ten gevolge van de wet van 1874 de moeders het loodje moesten leggen?

A. Ja, maar de kinderen ook, die werden nu onbeheerd gelaten. Te Dodewaard is een kind verdronken, terwijl de moeder uit schoonmaken was, iets wat zij vroeger nooit behoefde te doen, maar zij kreeg een paar jongens te huis van de pannenbakkerij, waarvoor zij zorgen moest.

Leerplicht vind ik verkeerd, want men heeft kinderen waar niets in te krijgen is, maar als men schoolplicht invoert.

dan zijn de kinderen wel voor eenige uren geborgen, maar straks als zij te huis komen, dan is de moeder er niet, en wat moeten zij dan beginnen? Dan zijn zij aan het ouderlijk gezag onttrokken. Veeleer zou ik gelooven dat het nuttig werken zou als men tegelijkertijd kon verbieden - maar dat is de weg naar het socialisme en algeheele verzorging van het volk door den Staatdat de moeder zou uit werken gaan. Wil men dien weg op, dan moet men ook voorzien in het mindere loon dat dan genoten wordt, en ook het kind verzorgen, want dat ben ik geheel met Domela Nieuwenhuis eens: volgepropte hersens en eene ledige maag, dat gaat niet samen.

Maar het kind zou dan ten minste thuis onder moederlijk opzicht zijn, doch er zou wel weer wat anders bijkomen, immers men bouwt tegenwoordig prachtige schoolpaleizen, dus dergelijke woningen zullen ook gewenscht worden. En zoo komt het een na het ander. Daarom zien wij zoo noode dat de Staat al verder en verder om zich grijpt, want wij meenen dat op dit hellend vlak geen stilstand mogelijk is.

Reeds nu zien wij dat het zwaartepunt van de Regeering wordt verlegd; het komt langzamerhand - tenzij God ons daarvoor beware - geheel en al op het volk, en zal het gepeupel ons de wet voorschrijven.

Daarom ben ik zulk een groot tegenstander van de uitbreiding van Staatsbemoeiing; want ik wensch ons vaderland te behoeden voor eene regeering door het gepeupel, dat heden iemand op een troon verheft om hem morgen naar de slachtbank te voeren.

511. V. Laten wij thans eens een ander punt bespreken. Wat hebt gij waargenomen van den arbeid in de fabrieken en werkplaatsen door getrouwde en ongetrouwde vrouwen?

A. Daarvan heb ik treurige voorbeelden gezien.

512. V. Kunt gij er ons eenige mededeelen?

A. Ik wil er gaarne mededeelen, behalve van de fabrieken waar ik geweest ben en het brood van gegeten heb; om echter alle misverstand te voorkomen voeg ik hier dadelijk bij, dat in de fabriek van de firma Van Vollenhoven niets onbehoorlijks voorviel, want daar zijn geene vrouwen; die kunnen in brouwerijen niet gebruikt worden. Maar van wat ik zoo heb opgemerkt in fabrieken waar men mij vriendschappelijk heeft rondgeleid, daarvan kan ik niets zeggen. Ik maak mij niet tot een stillen verklikker.

513. V. Maar wellicht hebt gij toch wel iets gezien dat gij zonder bezwaar kunt mededeelen?

A. Ik zou zeggen dat vrouwen in de fabrieken het allereerst aan gevaar blootgesteld zijn. Ik heb het onder anderen bijgewoond, dat eene dochter door het drijfwiel werd gegrepen...

514. V. U bedoelt zeker het geval in de fabriek ‘De Insulinde’. Kent gij ook nog andere gevallen?

A. In Eindhoven bij voorbeeld zijn de doorgangen veel te nauw. Voor de ventilatie wordt veel te weinig zorg gedragen en waar er wel voor gezorgd wordt, schijnt het wel dat men het er op toegelegd heeft om tocht te veroorzaken, die nog doodelijker is.

515. V. Maar algemeenheden daargelaten, zijn er nu fabrieken waarover gij direct of indirect, zonder u te bezwaren, mededeelingen kunt doen van zaken die u opgevallen zijn?

A. Ik acht allen arbeid die speciaal door vrouwen wordt verricht, omdat het natuurlijk goedkooper werkkracht is, voor die vrouwen nadeelig.

Die arbeid is altijd bedenkelijk met het oog op de onzedelijkheid. Ik heb dat gezien op de waskaarsenfabriek van Brandon.

516. A. Wat hebt gij daar gezien?

A. Daar werken mannen en vrouwen door elkander. Nu wil ik niet-ontkennen dat de bazen en opzichters hun best doen om zooveel mogelijk handtastelijkheden te voorkomen. Maar och, zij zijn daar bijeen en, al zou de onzedelijkheid ook maar met de oogen beginnen, de gelegenheid wordt toch wel gevonden.

Kon men dus de vrouwen in het algemeen van de fabrieken verwijderen, dan zou daarmede al veel gewonnen zijn. Maar de vrouwen moeten ook alweer de monden van hun gezin openhouden, en de meisjes dienen toch ook

wat te doen. Nu is de trek eenmaal naar de fabrieken; de meisjes hebben geen lust meer om te dienen, maar willen liever zoogenaamd vrij zijn. Het zijn dan ook verwaarloosde kinderen, en wat later uit haar voortkomt, zal ook wel weer verwaarloosd worden. Hoezeer men ook door het verbieden van fabrieksarbeid door vrouwen een stap nader zou komen, raad ik dien maatregel echter niet aan.

517. V. Laat ons iets verder gaan. Zoudt gij het niet wenschelijk vinden - wij komen nu niet op het onderscheid tusschen wet en politieverordening - dat er in het belang van de aankomende meisjes van 12, 14, 16, 18 jaren, iets verordend werd, op de eene of andere wijze dan, om het onmogelijk te maken dat die kinderen, want kinderen zijn het toch nog, afgebeuld worden en in eene verkeerde omgeving gebracht naar lichaam en naar ziel?

A. Laat dat afbeulen maar varen.

518. V. Ik heb het gezien.

A. Ja, een enkel geval hebt ge gezien, maar niet op bijv. tien plaatsen.

519. V. Daar gelooft ge dus niet aan?

A. Neen.

520. V. Uit eigen ondervinding? Gij gelooft dat het wel hier en daar voorkomt, doch dat de gevallen van afbeuling zeldzaam zijn?

A. Zeer sporadisch. Ik geloof, dat men dat niet in rekening moet brengen, evenals bij het boekhouden een halve cent moet verantwoord worden, maar die halve cent vormt toch bijv. een kapitaal van f 30 000 niet.

521. V. Dus heeft de ondervinding u niet geleerd, dat wegens voorbeelden, dan niet van afbeuling, maar van overmatig werk, ten behoeve van de aankomende meisjes bijzondere maatregelen zouden noodig zijn?

A. Niet wat afbeuling, maar wel wat gevaar betreft.

522. V. Ik bedoel met afbeuling overmatigen arbeid.

A. Ik geloof niet, dat het noodig is.

523. V. Maar nu uit een ander oogpunt: van zedelijkheid, dan wel?

A. Ja.

524. V. Dus gij zoudt wel wenschen dat uit het oogpunt der zedelijkheid verordeningen gemaakt werden in het belang van aankomende meisjes om het werken in de fabrieken te beperken of daaromtremt bijzondere voorzorgen te nemen?

A. Die conclusie moogt gij er niet uit trekken; misschien zou het in vele gevallen beter zijn om die meisjes 10 of 12 uren dan 6 uren te laten werken. Ware het mogelijk zonder dat de Staat bovenmatig in de rechten van derden ingreep, dan zou ik zeggen: verbiedt allen arbeid van vrouwen in de fabrieken, maar tracht niet dien arbeid te beperken. Nu is de werktijd dooreen elf uren, Eene vermindering van dit getal uren, dus vermeerdering van den vrijen tijd, werkt slechts de onzedelijkheid in dehand,

525. V. Zoudt gij meenen dat de zedelijkheid wordt bevorderd door bijzondere bepalingen, door bijv. eene afscheiding te maken van de sexen?

A. Dan sterkt gij de onzedelijkheid. Het is goed toezicht uit te oefenen op de verhouding tusschen de beide kunnen, maar een scherpe afscheiding wreekt zich zelve.

526. V. Dus afscheiding keurt gij niet goed?

A. Ja, op grond van ervaring ook op schoolgebied.

527. V. Gij zegt dat gewoonlijk elf uren wordt gewerkt; geldt dit zoowel jongens als volwassen mannen?

A. Ja, dat is de gewone tijd, maar er zijn uitzonderingen.

528. V. Wordt in het algemeen veel op Zondag gewerkt?

A. Dat geschiedt minder in weverijen en spinnerijen, en in sommige fabrieken in het geheel niet dan in buitengewone omstandigheden. In andere fabrieken daarentegen, bijv. waskaarsenfabrieken, wordt onverpoosd gewerkt, ook des Zondags en deels gedurende den nacht, want er moet tijd zijn om de lokalen te ontruimen.

529. V. Hoe verklaart gij het dat er takken van nijverheid zijn, waarbij de vrouwen er op gesteld zijn des Zondags te werken, en dit des Maandags niet verkiezen te doen? Zoo zijn er?

A. Ik ken dat niet en heb daarvan nooit gehoord. Wel weet ik, dat eene vrouw, die de geheele week in de fabriek werkt, des Zondags in haar huishouden bezig is.

530. V. Wat is in het algemeen uw indruk omtrent de gesteldheid van fabrieken en werkplaatsen, omtrent den toestand van de lokalen?

A. Dat laat in den regel nogal te wenschen over. Ik meende dat er hier en daar personen bestaan die op de goede inrichting dier lokalen moeten toezien. Doch het schijnt dat zij dat niet doen. *Mijne* gewoonte is altijd: wat aan mijne zorg is toevertrouwd, te onderzoeken van meet af.

531. V. Het komt soms wel voor, dat dit *niet* geschiedt door de menschen die daartoe geroepen waren.

A. Ja? Nu, ik zou dan die menschen ontslaan. Ik heb steeds iedereen kwalijk genomen die zijne verplichtingen niet nakomt.

532. V. Wat is uwe ervaring omtrent den ongelukkigen sterken drank bij de arbeidende bevolking?

A. Door het gebruik daarvan maken de werklieden hun eigen toestand niet weinig slechter. Kon men dien sterken drank wegkrijgen! Maar wat er voor in de plaats te stellen? Och, de werklieden zijn zoo geneigd om te zeggen: de groote lui drinken wel wijn, maar ons verbiedt men den jenever. Het is eene slechte uitdrukking die gebezigd is in de Tweede Kamer, dat den werkman twee borrels toekomen. Ik geloof niet dat dit het geval is, ik acht het gebruik van twee borrels te duur; als ze geneeskundig werden voorgeschreven, dan was het wat anders. Ik ben 53 jaar, en heb het voorrecht om 39 jaren daarvan onafgebroken gezond te zijn geweest; toch gebruik ik geen sterken drank.

533. V. Hebt gij dikwijls ongelukkige toestanden gezien bij de arbeidende bevolking, waarvan gij kondet begrijpen dat de sterke drank de oorzaak was?

A. In de dagen toen ik ons vaderland als colporteur bereisde, heb ik honderden gevallen daarvan gezien.

En al praat men als Brugman, het helpt niets.

534. V. Wat is uw indruk omtrent het gebruik van sterken drank? Gelooft gij dat over de jaren, waarover gij het oog hebt kunnen laten gaan - en zooals gebleken is ook met vrucht hebt laten gaan - het misbruik verergert of vermindert?

A. Ik geloof dat het verergert; dat het misbruik van sterken drank eer toedan afneemt.

Ik zeg niet dat er meer liters per hoofd en per jaar verbruikt worden; maar men houde in het oog dat de werkeloosheid, de algemeene malaise onder de arbeidersbevolking, vanzelf uitwerkt dat zooveel niet meer gedronken wordt. De man die geen 3 of 4 centen bezit, kan geen borrel drinken. Maar laat er morgen aan den dag verlevendiging komen in de zaken, waardoor de werkman meer verdient, dan zal er ook terstond meer gedronken worden. De wet tot beteugeling van het drankmisbruik is werkelijk een wassen neus.

535. V. Volgens u zit de hebbelijkheid van het drinken dus in het volk?

A. Zeer zeker.

536. V. Gelooft u dat de zucht tot sparen is toegenomen?

A. Ik geloof wel dat die zucht is toegenomen. Maar die spaarzaamheid heeft ook hare gevaarlijke zijde.

537. V. Hoe dan?

A. Ik heb kinderen gekend die centen tot een bepaald doel gegeven versnoepten, en die toch ook andere centen spaarden, alleen om te sparen.

De spaarbank is geen protest tegen de algemeene bewering dat de werkmansstand achteruitgaat.

538. V. Hebt gij daarvan de feiten gezien?

A. Zeer zeker.

539. V. Dat werklieden die ter eener hand bedeeld worden, ter anderer zijde sparen?

A. Zeker, verleden jaar bij menigte, als lid eener commissie tot ondersteuning van werkloozen.

Ik heb ze gekend die van het kantoor der bedeeling komende, naar de spaarbank gingen om er een deel van te beleggen. En dat noem ik schandelijk, dat is diefstal. Ik weet wel dat tegen zulke misbruiken niet veel te doen is, maar toen ik toch een kerel op die handeling persoonlijk snapte, heb ik gezorgd, dat hij niets meer kreeg.

540. V. Gij moet mij eens eene bij, zonderheid verklaren uit uw rapportwaar ik van een vonnis gelezen heb, waarbij iemand veroordeeld is tot tien

gulden boete, omdat hij zijn eigen kind had laten passen op een ander?

A. Dat feit is gebeurd te Stiens.

541. V. In welk jaar is dat vonnis uitgesproken?

A. Het vonnis is uitgesproken te Leeuwarden, men kan de uitspraak lezen in de Leeuwarder Courant van 8 April 1884.

De veroordeeling had plaats ter zake van het bezigen van een kind beneden 12 jaar tot het verrichten van huiselijken arbeid op een voor het openbaar lager onderwijs vastgesteld uur aldaar (haar kleiner zusje oppassen,) tot *ƒ* 10 of drie dagen gevangenis.

542. V. Dit vonnis is dus uitgesproken, krachtens zulk eene *politieverordening*?

A. Dat zou men zoo oppervlakkig denken, maar die verordening is gemaakt door hen, die geholpen hebben om de wetten van 1874 en 1878 in het leven te roepen.

543. V. Maar dat is dan toch eene verordening geweest van de plaatselijke overheid?

A. Met uw welmeenen; waartoe haar het recht was gegeven door de hooge overheid.

544. V. Gij zoudt toch niet wenschen dat de plaatselijke overheid verordeningen ging maken zonder daartoe het bepaalde en omschrevene recht gekregen te hebben?

A. De wet die door de hooge overheid gemaakt is, heeft geleid tot deze verordening.

545. V. Hebt gij in het algemeen nog iets te zeggen over het onderwerp dat wij besproken hebben?

A. Neen.

546. V. Denk nog eens goed na; misschien schiet u nog iets te binnen, wij hooren u gaarne.

A. Ja, ik heb nog wel een zeer gewichtigen wensch, maar die behoort hier niet thuis. Hij betreft het lager onderwijs. Ik zou wenschen dat dit wat werd ingekrompen; van kindsbeen af leeren de kinderen door het openbaar onderwijs teren op eens anders vet. De vader weet anders zeer goed dat hij zijn kind moet voeden. Het stelsel van de wet op het lager onderwijs vind ik allerverderfelijkst; ik wenschte dat die wet naar Brazilië of waar ook verhuisde.

547. Hebt gij nog eenig ander punt?

A. Neen, want zooals ik zeide deze zaak behoort hier niet te huis.

548. De heer **Goeman Borgesius**: Gij hebt als ik u goed verstaan heb, gezegd, getuige, dat indien het mogelijk was, wat u onmogelijk toescheen, om alle vrouwen van alle fabrieken te weren, gij dit wenschelijk zoudt achten, maar dat gij beperkende maatregelen niet wenschelijk zoudt achten, dat gij niet zoudt willen, om bij voorbeeld een aantal uren voor te schrijven en dat met het oog op de zedelijkheid het nog beter zou zijn 12 uren werktijd dan 6 uren te hebben. Daarvan begrijp ik iets met betrekking tot de jonge meisjes, maar er zijn ook in de fabrieken - de getuige heeft er ons zelf op gewezen - gehuwde vrouwen. Zoudt gij het nu in elk geval niet wenschelijk achten, dat voor die gehuwde vrouwen ten minste beperkende maatregelen werden genomen, in dien zin dat bij voorbeeld nachtarbeid van gehuwde vrouwen geheel werd verboden en dat zij in den tijd dat het voor eene gehuwde vrouw zoo moeilijk is om in eene fabriek te komen, namelijk wanneer zij kinderen ter wereld moet brengen of pas gebracht heeft, op de uren dat zij voor het huishouden moet zorgen en haar man thuis komt om te eten, niet gedwongen kan worden om te werken? Zoudt gij meenen dat in dit opzicht geen enkele beperking van arbeid voor gehuwde vrouwen wenschelijk was?

A. Zeer zeker, mits men een equivalent geeft.

549. De **Voorzitter**: Een equivalent in geld?

A. Natuurlijk; geen geld geen Zwitsers. Men moet in elk geval in den daardoor ontstanen nood voorzien.

Laat men toch rekening houden met de werkelijkheid en het droomen en idealiseeren overlaten aan de sociaaldemocraten. Het is zeer zeker mooi als eene vrouw vóórdat zij moeder moet worden zes weken kan thuis blijven, maar het zou nog mooier zijn als zij dit negen maanden altijd kon doen. In vele gevallen is het veel nadeeliger voor de vrouw om spoedig na hare bevalling in de fabriek te komen. Dan is

zij nog veel minder voor haar werk geschikt, dan is het nog veel slechter voor haar physiek.

550. De heer **Goeman Borgesius**: Getuige heeft zoo straks gezegd, dat het geroep over overmatigen arbeid over het geheel overdreven is, en dat in dat opzicht de toestand zijns inziens niet zoo treurig is als men beweert, ofschoon hij ook erkennen moest dat er uitzonderingen waren. Hebt gij bij uwe waarnemingen in tal van fabrieken den indruk verkregen, dat in den regel door patroons veel wordt gedaan om het leven van hunne werklieden zoo dragelijk mogelijk te maken; dat zij bij voorbeeld voor hen zorgen als zij oud worden, of dat zij ze wegzenden; dat op de fabrieken bij ongelukken, ziekten of dergelijke gezorgd wordt om daar, waar veel gewerkt wordt, aan den anderen kant ook maatregelen worden genomen het leven der werklieden, ook op hun ouden dag zoo draaglijk mogelijk te maken?

A. Mijne ervaring is, dat dit wel iets te wenschen overlaat. Over het geheel - ik spreek hier *en bloc* - zegt men tegen den besten knecht, wanneer hij eenmaal niet meer bruikbaar is: 'Marsch'!

Zoo is de toestand. Ik wil nu niet zeggen dat hij, die wegzendt, dit met een zekeren wellust doet, maar de aard van dit bedrijf levert zooveel niet op om nog te zorgen voor degenen, die weggezonden worden.

Het ellendigste is de toestand op de fabrieken, die door zoogenaamde naamlooze vennootschappen gedreven worden, zooals bijv. op de Koninklijke Fabriek voor stoom- en andere werktuigen

Valt daar een man dood, dan krijgt de vrouw, wanneer zij komt loopen, misschien nog een paar gulden van de kantoorheeren, de werklieden houden eene collecte, maar dat is ook-gauw gedaan.

Zoo kreeg een man op de grofsmederij een klap met den stoomhamer, zijn arm was er natuurlijk af, en mijnheer Van Rossem zond hem weg.

Het huishouden is ook weg en de man is tot den bedelstaf gebracht. Daar geschiedt bijna niets voor in ons Nederland. Er zijn echter gunstige uitzonderingen, bijv. de heeren Stork. Men heeft van de modelfabriek van Van Marken gesproken: maar als er een krankzinnigengesticht naast wordt gezet, kan men het eene modelfabriek noemen, anders niet. Maar de modelfabriek is bij de firma Van Vollenhoven. Daar wordt de Zondagsarbeid zooveel mogelijk gekeerd; toch wordt die er soms verricht, want men kan geen zes dagen mout vooruitmaken. Dus moet er Zondags worden gewerkt, maar dat is tot een minimum gebracht, en de heeren Van Vollenhoven hebben daar *ƒ* 75 000 aan gewaagd. De gist moet van het bier af, anders kan men het wel weggooien; het kan zijn dat dat ook Zondags moet geschieden. Dat werk wordt niet apart betaald, maar er wordt voor de werklieden gezorgd. Als zij komen te sterven, wordt er gezorgd voor hunne weduwen. Daar past men niet de verwarde denkbeelden van Fourier en Owen dooreengehaspeldtoe. Men geeft geen vaste voorschriften. Men laat de lieden niet bij elkander wonen en mevrouw komt het goed der kinderen niet nakijken; maar men gaat de werklieden na, en als er in het gezin wat ontbreekt, durft men het bijdragen.

551. V. Dus voorbeelden zijn u bekend dat de patroons wel in staat zijn om ook in dit opzicht te zorgen voor het lot van de werklieden?

A. Ik acht ze er eigenlijk toe verplicht, niet naar den mensch gesproken, want dan zeg ik: voor een uur werk betaalt men 20 cent, en daarmee is men er af. Dit is een ellendig stelsel, maar men heeft het aanvaard. Eenmaal zal echter de dag der

rekenschap komen. De patroons zijn er met die 20 cent per uur niet af; zij zijn aan God verantwoording schuldig voor hunne werklieden.

552. De heer **Goeman Borgesius**: De getuige heeft gezegd dat de arbeid van jongens en meisjes voor het huisgezin zoo moeilijk kan worden gemist met het oog op de verdiensten van het huisgezin. Ik begrijp dit, maar is het den getuige ook niet gebleken dat dit loon zeer laag is en dat juist jongens en meisjes gebruikt worden omdat de patroons slechts een zeer laag loon kunnen of willen geven? En is het den getuige ook niet bekend dat op dit lage loon. dikwijls nog veel beknibbeld wordt,

bijv. door het opleggen van boeten? In sommige fabrieken worden die boeten gestort in een ziekenbus voor de werklieden, maar elders schijnt men niet te weten waar de boeten blijven.

Wanneer dat nu zoo is en het loon zeer gering is, terwijl aan de andere zijde de toekomst der jongens en meisjes in gevaar gebracht wordt, ook ten aanzien van het zedelijke, want die factor is ook voor den werkman hoofdzaak, is het dan niet eene verkeerde economische politiek in alle gevallen te zeggen dat de kinderen ter wille van het gezin voor dat loon moeten worden opgeofferd?

Ik resumeer mijne vraag: Is het waar dat de loonen van jongens en meisjes zeer laag zijn, en dat daarop nog op verschillende wijzen wordt beknibbeld? En zoo ja, stelt men dan de toekomst der jongens en meisjes niet in de waagschaal voor een oogenblikkelijk gewin?

A. Ik zou daarop de wedervraag willen doen of de onderwijzers en onderwijzeressen, de mannen en de vrouwen bij de postkantoren, evenveel van den Staat verdienen. De Staat gaat hier voor, maar ik zou terugdeinzen om andere dan zedelijke middelen daartegenover te stellen.

Ik zie daartoe geene mogelijkheid, zelfs al mocht ik voorschriften geven. Ik stel niemand schuldig als de toestanden van het tegenwoordige. Dit alles zit zoo vast aan elkaar. Men moet trachten zooveel mogelijk de onzedelijkheid te keer te gaan, zooals Patrimonium dat doet: het Evangelie tegenover de revolutie. *Anders* kan men daarop niet werken. Er zijn in ons vaderland misschien 10 à 12000 vrouwen aldus werkzaam. Wilt gij dat te keer gaan, dan zoudt gij in een ander euvel vervallen, en aan die vrouwen een equivalent moeten aanbieden. Zij zouden dan weder teren op de kosten van anderen. Deze quaestie is dus zóó ingewikkeld, dat men haar niet in één dag kan uitpluizen.

Niemand beter dan de heer Goeman Borgesius zal weten dat er op een oogenblik zooveel gevraagd kan worden dat er in geen jaren op geantwoord kan worden.

553. V. Is het u ook gebleken dat er van die lage loonen nog door het inhouden van boeten beknibbeld wordt?

A. Schandelijk. Bovendien heb ik deze ondervinding opgedaan, dat er dikwijls eene boete van een gulden werd opgelegd, waar eene schade van twee centen was berokkend.

554. De **Voorzitter**: En wat gebeurde met dien gulden?

A. Dat weet ik niet; ik geloof niet dat er ooit verantwoording van de geïnde boeten plaats had, maar dat zij vaak in het dividend verdwenen.

555. V. Zij werden dus niet gebezigd voor het vormen van een fonds voor werklieden?

A. Neen, wel voor extra-bijdragen voor weduwen. Ik heb ze zelf als voorzitter van de weduwverzorging aan eene fabriek daartoe aangewend. Maar ik heb ook gezien dat de boeten bij den baas werden afgekocht. Dan verdween de mindere som in den zak van den baas, terwijl de grootere bij de directie te land kwam.

556. De heer **Beelaerts van Blokland**: Zijn u feiten bekend, dat somtijds de werkgever zelf sterken drank aan de werklieden op het werk verstrekte?

A. Ja. Maar het drankmisbruik geschiedt daar niet. Er zijn bij voorbeeld timmermansbazen - dat zijn toch ook op kleine schaal fabrikanten - die volstrekt niet willen hebben dat het werkvolk sterken drank op den winkel medebrengt, maar die zelf om half elf een slokje aan de knechts geven.

Deze bazen werken, zonder kwaad te willen, het drankmisbruik in de hand; want niemand drinkt 16 borrels te gelijk; één moet de eerste zijn. Het is ook hier: als er één schaap over de brug is, volgen er meer.

557. V. En dan is het voor zulk een werkman moeilijk om tot zijn baas te zeggen: dank je?

A. Dat ligt natuurlijk aan den man zelven.

558. De heer **Ruys van Beerenbroek**: De getuige heeft in den loop van het verhoor gesproken over de steen- en pannenbakkerijen. Hij is daarmede persoonlijk bekend. Weet hij ook of daar het drankgebruik niet zeer dikwijls overslaat in drankmisbruik?

A. Daarvan zijn voorbeelden te over.

559. V. En wordt ook daar drank gegeven door de bazen?

A. Ja, mits men onder bazen niet verstaat patroons. Men moet deze vooral niet verwarren.

Zoo dikwijls worden er klachten onder het werkvolk vernomen over hooger geplaatsten; maar laat men eens iets maken van een gewoon werkman! Dat worden eerst de ware tirannen.

Dat wordt inderdaad het Belgische uitbuiten.

560. V. Wij dwalen af. Mijne bedoeling is of het gebruik van sterken drank op steen- en pannenbakkerijen met het oog op het natte werk, niet soms ontaardt in misbruik?

A. Dat gebeurt ja en menigvuldig ook, maar dan buiten weten van den patroon, want als die aan de fabriek komt, is alles in orde.

561. De heer **Beelaerts van Blokland**: Gij hebt medegedeeld dat in de brouwerij van den heer Van Vollenhoven de Zondagsarbeid tot een minimum is teruggebracht. Zoudt gij dat minimum wat nader kunnen omschrijven?

A. Jawel. Het meerendeel der arbeiders, de menschen die het vaatwerk behandelen en de machinisten werken op Zondag in het geheel niet; evenmin de sleepers, de kuipers een 25tal, de timmerlieden, smeden en schilders. Maar, zooals iedere brouwerij, heeft ook deze firma hare kelders. Daarbij behooren zeven man, waarvan er vier den naam van kelderknecht dragen.

Behalve die zijn er nog een stuk of drie, vier, die tot den kelder gerekend worden. Dit is zoo in alle brouwerijen.

562. V. Hoelang werken die menschen des Zondags?

A. Een uur of 2, 3, dat hangt veel af van de menschen zelf: de een kan af in een kwartier, waar een ander een uur voor noodig heeft.

563. V. Maar als zij goed doorwerken?

A. Bij Van Vollenhoven wordt des Zondags geen gerst in de bakken gedaan, men doet niets anders dan de gerst op den vloer te keeren, als zij te heet wordt, want als dat gebeurt, dan wordt de boel zuur en zou men alles weg kunnen gooien. Die arbeid geschiedt des morgens in den winter tusschen 5 en 7 uur, en ook des avonds. Het huisgezin lijdt dus daar niet erg onder. Des zomers staat de mouterij geheel stil. Des Zondags worden dus alleen die werkzaamheden verricht, die niet nagelaten kunnen worden, maar overigens heeft men zooveel mogelijk vrij, er werken er slechts twee of drie op de geheele fabriek van ongeveer 200 werklieden. Vroeger zijn er wel 300 en meer geweest.

564. V. Gij spraakt zooeven van de spaarkassen en deeldet mede dat daaraan ook een nadeelige kant verbonden is. Wat is uwe ervaring omtrent de zieken- en begrafenisbussen? Hebben die ook eene nadeelige zijde voor de werklieden?

A. Ik wenschte ze van de wereld verdwenen.

565. V. Waarom?

A. Als ik lid ben van zulk eene zoogenaamde ziekenbus, dan maak ik de artsen voor de praktijk gereed. Als een jong arts te Amsterdam komt, theoretisch goed onderlegd, maar nog zonder praktijk, dan begint hij met dokter van zulk eene ziekenbus te worden. Heeft hij daardoor genoeg practische kennis gekregen, dan geeft hij de bus er aan en kan hij die nering niet meer hebben, of wel als men vandaag om hem zendt, komt hij morgen wellicht, of hij zegt dat de zieke bij hem, den gezonde, moet komen.

566. V. Gij acht deze medische hulp dus onvoldoende?

A. Ellendig, erbarmelijk.

567. V. Zouden de werklieden, wanneer er geene ziekenbussen waren, betere medische hulp bekomen?

A. Dat is betrekkelijk.

568. V. Gij wenscht immers dat die bussen van den aardbodem mochten verdwijnen?

A. Ja, ik geloof dat vele werklieden door nood gedwongen naar betere geneeskundige hulp zouden omzien, en er ook voor zouden zorgen om die te krijgen. Veel kan ik hierover niet spreken, want ik heb het liefst dat de geneesheeren mij van het lijf blijven, omdat ik bang ben dat wanneer zij mij in handen krijgen, ik meer zal moeten geven, dan het: ‘geef ons heden ons dagelijksch brood.’

569. V. Laten wij thans eens over de

begrafenisbussen spreken. Zoudt gij meenen dat er, vooral ten aanzien van de kinderen, nadeelige gevolgen te wachten zijn van de uitkeeringen bij overlijden door die bussen gedaan?

A. Zulke nadeelige gevolgen bestaan zeer zeker, maar men kan moeilijk den sluier oplichten. Een gedeelte van de uitkeering krijgt gewoonlijk de bode van het fonds, die bidder of aanspreker is en zich met de begrafenis belast, terwijl het overige voor misdadige doeleinden wordt besteed.

570. V. Doet zich dat wel voor?

A. Wanneer ik een lastige vrouw had en zij was in een begrafenisfonds, dan zou ik liefst hebben dat zij stierf. Dan had ik *ƒ* 80 en was meteen van een lastig wijf af.

571. De **Voorzitter**: Dunkt u dat wel zoo eens geredeneerd wordt?

A. O zeker! dat heb ik wel eens gehoord. Men mag natuurlijk niet alles zeggen, al is men moreel van iets overtuigd. Ik heb wel kinderen zien sterven, waarvan ik het mijne dacht, maar ik had geene overtuigingsstukken.

572. De heer **Beelaerts van Blokland**: Kinderen worden dus wel verwaarloosd om de gelden van het begrafenisfonds te krijgen?

A. Wanneer een kind sterft, wordt *ƒ* 8 uitgekeerd. Het kind wordt op stadskosten begraven en de vader verzuipt de *ƒ* 8.

573. V. Is het u bekend dat men met het oog daarop in meer dan één fonds tegelijk gaat?

A. Zeker er zijn er wel die dit doen, hoewel het niet altijd daarom geschiedt. Toch wenschte ik wel dat het niet kon. Dergelijke zaak moet niet worden een voorwerp van geldwinning.

574. V. Maar in de gevallen waarin geene misdadige oogmerken bestaan, welk motief is er dan voor het gaan in meer dan één fonds?

A. Er is met mij zelven iets dergelijks voorgevallen. Mijne vrouw was door hare ouders in een begrafenisfonds gedaan voordat ik met haar trouwde. Wij waren een poosje getrouwd, toen ik er achter kwam, dat zij er mij ook in had gedaan.

'Wat geeft dat?' vroeg ik.

Toen zeide zij: 'Hier is het boekje.' Ik zag toen dat het eene inschrijving van *ƒ* 45 was van de vereeniging: 'Let op uw einde'. (Nu daar ziet de doode toch niet veel van.)

Toen sprak ik tot mijne vrouw: 'Wat doe je mij goedkoop weg; je hadt mij een klasse hooger moeten zetten, dan had je nog voordeel van mij kunnen hebben. Je begrijpt toch, dat dit ding het huis uitgaat.'

Mijne vrouw antwoordde toen met een door haar ingezogen redeneering: 'Ja, maar je zit er dan maar mee.'

'Waarmee', vroeg ik toen, 'met een dooden man? Maar dat is mij om het even. Wanneer ik maar eene eerlijke begrafenis krijg, dan is mij de rest onverschillig, ik geef niets om staatsie en pracht. Je behoeft ook niet van de begrafenis over te houden. Maar ik wil het in allen g;evallen niet hebben. Ik haal geen last op mij, die mij niet opgelegd is. Toevallig ben ik naakt ter wereld gekomen, en veel medenemen wensch ik ook niet.

575. De Heer **Heldt**: Getuige, gij hebt in het begin van uw verhoor verklaard, dat er in het algemeen geen sprake is van afjakkeren en afbeulen van jongelieden. Nu is het waar dat men in meening kan verschillen over de vraag waar dat afjakkeren en afbeulen begint.

Nu wensch ik getuige nog de vraag te doen of hij het niet hier over eens is, dat daar waar jongens van af 12 jaren aan het werk zijn, zij in het algemeen even lang werken en ook deelnemen aan denzelfden arbeid, voor zoover zij die niet moeten laten staan, omdat hij boven hunne krachten gaat: met andere woorden: dat nooit wordt onderzocht of het werk te zwaar is voor den jongen, die bij den een of anderen patroon in dienst is?

A. Och, dan zijn zij gauw genoeg geneigd om te zeggen: ik kan het niet doen. Zij ontzien zichzelf wel. Een mensch is zoo werkzaam niet van nature. Laten wij elkander maar niets wijs maken; er zijn niet veel menschen die zich dood werken.

576. V. Eene andere vraag is deze. De getuige meent dat het beter zou wezen de meisjes langer te laten werken dan korter, omdat zij anders wellicht plaatsen zouden bezoeken, die

minder bevorderlijk zouden zijn aan hare zedelijkheid; maar nu vraag ik of het niet wenschelijk zou zijn den werktijd korter te doen zijn, ten einde haar in de gelegenheid te stellen inrichtingen te bezoeken, waar zij onderwijs zouden kunnen erlangen in verschillende dingen die nuttig zijn in het huisgezin en waar zij misschien godsdienst- of ander onderwijs zouden kunnen ontvangen. Zijt gij het niet met mij eens, dat, omdat de werktijd lang is, dergelijke inrichtingen te weinig worden bezocht, zooals ook het geval is ten aanzien van de jongens boven de 12 jaar, zoodat teeken- en herhalingsscholen ledig staan, en zelfs de patroons weigeren de jongens voor het bezoeken dier scholen vroeg vrijaf te geven?

A. Ik had gewenscht dat de heer Heldt mij die vraag niet gedaan had. Ik beantwoord die vraag niet. De heer Heldt is mij nog eene verantwoording schuldig; hij moet eerst herroepen wat onwaar is. Ik wil den heer Heldt niet beleedigen, en de heer Heldt wil vermoedelijk mij niet beleedigen, en daarom antwoord ik liever niet. Maar ik zeg: wilt gij voor die jongens en meisjes wat doen, maakt een plantsoentje, waar ze kunnen vrijen.

577. V. De getuige beweert dat, wanneer heden de verdiensten van de werklieden vermeerderen, morgen het drankmisbruik toeneemt. In verband daarmede vraag ik of dit misbruik niet het grootste is onder die werklieden die niet gehouden zijn aan eene vaste fabriek of patroon, die nu hier, dan daar werken en dikwijls van patroon wisselen?

A. Het vermoeden dat sjouwerlieden het meest drinken neem ik niet aan. Ik begrijp niet dat onderscheid tusschen losse en vaste werklieden. Na de opheffing der gilden kon er geen sprake meer zijn van vaste werklieden Men is bij een patroon zoolang men het met elkander vinden kan. Ik ben dertien jaren op eene fabriek geweest en enkele verschillen buiten aanmerking gelaten, konden wij het best vinden. Maar zijn dit daarom vaste werklui? Als zij des Zaterdags gedaan krijgen, is de patroon van hen af. Men ziet het aan de Landswerf. Dat waren toch wel vaste werklieden, maar nu staan zij op straat, en anderen die van der jeugd af vast werk hadden, kunnen midden in den winter minder loon krijgen! Men zwijge daarvan. Het doet mij zeer leed, dat onder onze werklieden vrij algemeen de indruk is ontstaan dat de Minister Gericke door eene partijstemming is gevallen. Eenige leden dezer enquêtecommissie hebben daartoe medegewerkt, wat ik terstond in *Patrimonium* heb gezegd. Ik beoordeel die gedragslijn niet, maar in het algemeen hebben de heeren Smit, Heldt en de beide Voorzitters het bij het volk verbruid. Neemt het mij niet kwalijk, Mijneheeren, dat ik dit zeg; het geschiedt niet om u te kwetsen.

578. De **Voorzitter**: Omdat gij begrijpt dat met Staatsgeld, hoe dan ook, maar werk moest worden verschaft?

A. Juist.

559. De heer **Heldt**: Laat mij mijne vraag duidelijk maken. Ik bedoel niet speciaal sjouwerlieden, maar bepaaldelijk ambachtslieden, die gewoonlijk op de karreweien en openbare werken werkzaam zijn. In verband daarmede vraag ik u, of gij ook niet met mij van meening zijt dat het uitbetalen van het werkloon des Zaterdagsavonds in kroegen, het zoogenaamde afkroegen. veelal aanleiding geeft tot drankmisbruik?

A. Mijnheer de Voorzitter! Het zoogenaamde afkroegen is helaas! nog niet geheel verdwenen, maar na een tiental jaren zal het wel tot de geschiedenis behooren. Het werd alleen menigvuldig toegepast bij de zoogenaamde publieke werken; maar ook daar verdwijnt het schier geheel. Mij zijn te Amsterdam nog maar 3 plaatsen bekend

waar dit geschiedt. Een dier patroons heb ik bezocht en hem gevraagd of hij dat niet zou kunnen en willen nalaten, omdat het zeer nadeelig werkt. Hij moest liever zelf betalen dan het geld aan zijne ploegbazen te geven; als hij zijne ploegbazen vertrouwde, kon hij het evengoed op de werkplaatsen laten doen. en als hij ze niet kan vertrouwen, dan is er reden te meer om te veronderstellen dat ze naar de kroeg zouden gaan.

580. V. Is het getuige niet bekend dat het uitbetalen op die wijze vooral geschiedt door de zoogenaamde revo-

lutiebouwers die gewoonlijk geen werkplaatsen er op nahouden en niet door de geregelde bazen; en is getuige niet van oordeel dat juist die eerste borrel dikwijls des Zaterdagsavonds aanleiding geeft tot een daarop volgend drankmisbruik?

A. Mijnheer de Voorzitter! Daar antwoord ik op, dat dat ook zal verdwijnen, evenals de revolutiebouwers zelven verdwijnen. Ik zou wenschen dat er meer waren, want het getuigde van welvaart, dat onze steden en dorpen werden vergroot.

581. V. Is getuige niet van oordeel dat vele arbeidersvrouwen in meer dan één begrafenisfonds gaan, daargelaten enkele uitzonderingen, uitsluitend bij wijze van een goeden voorzorgsmaatregel, om, wanneer eventueel de man sterft, althans enkele duitjes te hebben om het huishouden weer te herstellen, dat misschien tijdens de ziekte van den man grootendeels verteerd is?

A. Ik kan daarop geen antwoord geven. Ik hoop dat het zoo is. Ik wil wel beloven om die vrouwtjes eens te gaan bezoeken om daarnaar te informeeren.

582. De **Voorzitter:** Daar niemand van de heeren wenscht nog vragen te doen, dank ik den heer Kater zeer voor al hetgeen hij ons heeft medegedeeld.

K. KATER.

Verhoor van den heer H.J. Heynes.

583. De **Voorzitter**: Wilt gij zoo goed zijn uw naam, voornaam, beroep en woonplaats op te geven?

A. Hendrik Johannes Heynes, godsdienstonderwijzer, evangelist onder de fabriekarbeidsters, wonende te Amsterdam, Marnixkade no. 65.

584. V. Uw ouderdom?

A. Een en vijftig jaren.

585. V. Hoeveel jaren zijt gij evangelist?

A. Dat zal ongeveer 19 jaren zijn. Onder de fabriekarbeidsters ben ik nog niet zoolang werkzaam.

586. V. Zijt gij altijd in Amsterdam werkzaam geweest?

A. Neen, door geheel Noordholland.

587. V. Wanneer hebt gij u in Amsterdam gevestigd?

A. Twaalf jaren geleden.

588. V. Zijt gij daar dadelijk opgetreden in uw tegenwoordigen werkkring van evangeliseeren onder de fabriekarbeidsters?

A. Neen, dat is eerst 8 jaren geleden.

589. V. Is dat eene vrije betrekking, waarin gij u uit eigen beweging hebt opgeworpen of zijt gij door eenige corporatie aangesteld?

A. Er bestaat te Amsterdam eene Vereeniging voor fabriekarbeidsters, die opgericht is en bestuurd wordt door de dames Teding van Berkhout, Buys en Metelerkamp. Voor 8 jaren ben ik door deze dames aangesteld, en zoo ben ik in dien werkkring gekomen.

590. V. Hoe is de eigenlijke naam dier Vereeniging?

A. Vereeniging voor fabriekarbeidsters, zonder meer.

591. V. En is het doel alleen behartiging van geestelijke of ook van de stoffelijke belangen dier arbeidsters?

A. Die belangen houden nauw verband.

592. V. Bemoeit gij u dus ook met de stoffelijke belangen.

A. Ja ten deele, voor zoover betreft het bedeelen en verleenen van hulp.

593. V. Is er buiten uniemand werkzaam, en waartoe bepaalt zich uw arbeid?

A. Het doel der Vereeniging is in de derde plaats het beschaven der meisjes, waarvan de meesten lezen noch schrijven kunnen; evenmin naaien en breien, omdat het haar aan tijd heeft ontbroken dat te leeren. De Vereeniging laat dit alles aan de meisjes leeren 's avonds na fabriekstijd van 8 tot 10 uren op de school; daar wordt het een en ander onderwezen. Verder ben ik meer bepaald benoemd om te zorgen voor de zedelijke belangen van de arbeiders; ik moet de huisgezinnen bezoeken, daar mijne oogen gebruiken om te zien wat er op stoffelijk gebied noodig is. Ook bezoek ik de fabrieken ten einde de meisjes na te gaan en eindelijk catechiseer ik ook en houd bijbellezingen voor de ouders. Mijne taak is hoofdzakelijk om de meisjes maatschappelijk te ontwikkelen, om te voorzien in den nood waarin zij verkeeren, doordat zij, voortgekomen uit de laagste klassen der maatschappij, zeer verwaarloosd zijn.

Het best zou ik de Commissie kunnen inlichten omtrent het werken en overwerken der fabrieksarbeidsters.

Ik kan niet verder uit ervaring getuigen dan van hetgeen mij door mijn omgang met de fabrieksarbeidsters is gebleken; eigen ervaring opgedaan door bezoek van fabrieken heb ik niet.

Vooreerst is dan in aanmerking te nemen dat verschrikkelijke overwerk, dat ons pogen en streven zeer bemoeilijkt en verhindert. Daar zijn voorbeelden dat kinderen van tusschen de twaalf en zestien jaren, geheele weken soms door, onafgebroken van 's morgens 6 uur in den zomer tot 12 uur hebben doorgewerkt.

594. V. Tot 12 uur *'s nachts?*

A. Ja, soms nog den nacht er bij; er zijn voorbeelden van een arbeidstijd van vier en twintig uur achtereen, ja van zes en dertig uur. Daarbij komt dan nog soms een halfjaar lang het Zondagswerk, zoodat de kinderen onafgebroken voortwerken zonder rustdag.

Wij zouden dit kunnen bewijzen door de presentie-lijsten die de dames aanhouden. Wie zonder opgaaf van redenen wegblijft, krijgt een nul - dit is een kenteeken met het oog op de prijzen die worden toegekend uit de opgezamelde giften - wie niet komt, omdat zij door werk verhinderd is, blijft aanspraak op een prijs behouden, en krijgt een W achter den naam. Zoo wijzen die presentie-lijsten aan wie een W heeft en hoe lang. Daaruit kan men dus zien dat zij al dien tijd, ook des Zondags, moeten werken.

Daarbij komt dat het werk, hetwelk zij op die fabrieken verrichten, zeer geestdoodend is. Op de waskaarsenfabrieken heeft men meisjes, die niets anders doen dan gieten, andere die de kaarsen ophalen, derden die de kaarsen tellen, of liever grijpen, want men leert ze dit op den greep te doen, of weder anderen die de kaarsen in doozen doen of de etiquetten er opplakken. Dit gaat maar steeds zoo door.

Ook met de plaatsen, waarin men werkt, is het treurig gesteld. Zoo heb ik een haarwerkersfabriek bezocht, waar de kinderen op een zolder zaten met slechts twee vensters. In den winter is dit niet zoo erg, maar in den zomer, als men van de warmte bijna bezwijkt, is dit voor zulke kinderen bijna niet uit te houden.

Ik heb vele fabrieken gezien waar de kinderen bepaald in hoopen veeren zaten die gezuiverd moesten worden. In drukke tijden werd dan wel des nachts ook gewerkt. Anderen stonden den geheelen tijd in de veeren om die te zuiveren, waardoor wel eens ziekten en ongemakken aan de beenen ontstonden. Dit zijn in hoofdzaak de punten waaromtrent ik eenige inlichtingen kan geven.

595. V. Mag ik u nu een paar vragen doen naar aanleiding van het door u medegedeelde. U zegt dat u voor den geregelden gang van uw onderwijs des avonds veel last hebt van overwerken en wel van het onregelmatig overwerken. Dit laat zich zeer goed begrijpen. Maar zijt gij wel zeker, dat wanneer de meisjes wegblijven dit inderdaad veroorzaakt wordt door overwerken op de fabriek, of is het ook mogelijk dat zij andere wegen opgaan en u maar wat wijs maken?

A. Er zijn natuurlijk uitzonderingen, vooral onder dat soort van meisjes. Als algemeenen regel kan ik echter het door mij medegedeelde voor mijne rekening nemen.

596. V. Onderzoekt u dus de opgaven?

A. Zeer zeker, dat is altijd mijn stelregel.

597. V. Aangezien u de gewoonte hebt om de opgaven der meisjes te controleeren, durft u derhalve staat maken op de presentielijst, en op grond daarvan de verklaring afleggen, dat het gebrekkige en ongeregelde bezoek van uw school des avonds te wijten is aan het veelvuldig voorkomen van overwerk?

A. Ongetwijfeld; ik kan er zelfs nog bijvoegen dat in dit opzicht - als ik het zoo noemen mag - een zekere dwang wordt uitgeoefend. Die dwang bestaat hierin, dat. wanneer door de kinderen of door de ouders tegen het werken op Zondag wordt opgekomen, men eenvoudig zegt, dat zij dan Maandag ook niet behoeven te komen. Ik heb nog onlangs een voorbeeld daarvan gezien bij een meisje van 23 jaar, dat

12 jaren lang op eene sigarenfabriek werkzaam was geweest.

598. V. Welke fabriek was dat?

A. Die van Bergmans Carels.

599. V. En kunt gij mij ook den naam, den ouderdom en de woonplaats van het meisje opgeven?

A. Het meisje heet Anna De Ridder en woont - wanneer ik mij althans niet bedrieg - in de Goudbloemstraat.

600. V. Zult gij wanneer gij bij uwe tehuiskomst bemerkt dat het adres verkeerd is, daarvan aan de Commissie kennis geven?

A. Gaarne, Mijnheer.

601. V. Wat is daarmpde gebeurd?

A. Zij zeide: ik wil Zondags niet werken, nadat zij lang Zondags gewerkt had, en toen begon het haar te vervelen. Men heeft haar gedreigd met ontslag, om te zien of zij het zou volhouden. Daarop is zij van de fabriek afgejaagd, waar zij zoo lang gewerkt had. Het is anders niet eene van de slechtste fabrieken, ja eene van de humaanste, maar nu kan men begrijpen wat de slechtste zijn.

602. V. Wanneer is dat feit voorgekomen?

A. Op het oogenblik durf ik niet beslist spreken.

603. Maar in den loop van 1886?

A. Ja.

604. V. Maar wordt dan bij Bergman Carels des Zondags gewerkt door meisjes?

A. Het gebeurt niet geregeld, maar het gebeurt toch, ik heb er zelf met den baas over gesproken, en dan ga ik naar den patroon. Ik ga eerst vragen: Is het waar? Hebben zij gewerkt? En dan zegt de baas: ja, om die of die reden; er moest gewerkt worden. En zoo weet ik dat zij bij Carels des Zondags werken.

605. V. Laten wij elkander wel verstaan. Wij hebben straks gehoord van eene fabriek, die geroemd wordt om hetgeen men er in het belang van den werkman doet, waar ook des Zondags gewerkt wordt, ofschoon met mate, alleen om de zaken, zooals men dat noemt, buiten bederf te houden. Kan dat nu ook het geval zijn geweest bij Bergman Carels, of meent gij dat daar Zondags met *full speed* wordt doorgewerkt?

A. Niet in den regel, maar ook niet in geringe mate. Het gebeurt zeer dikwijls dat des Zondags gewerkt wordt, misschien van de 52 Zondagen een derde gedeelte.

606. V. Zijn de werklieden bij Bergman Carels er op gesteld om des Zondags te werken, of doen zij het tegen hun zin?

A. Ze zijn er geenszins op gesteld, niet omdat zij zoo vroom zijn, maar omdat zij liever rust hebben.

607. V. Is het u bekend dat er fabrieken zijn waar de werklieden er op gesteld zijn wel des Zondags te werken, maar dan des Maandags weg te blijven?

A. Het laatste is ook het geval, maar over het geheel is de fabrieksbevolking niet gesteld om op Zondag te werken.

608. V. En men is ook tegen overwerken?

A. Betrekkelijk, men is gestemd tegen het nachtwerken.

609. V. Voor overwerk ontvangt men extra belooning?

A. Ja.

610. V. Zijn u behalve de fabriek van Bergman Carels nog andere sigarenfabrieken bekend waar meisjes en vrouwen op indirecte wijze worden gedwongen om des Zondags te werken?

A. In de sigarenfabrieken niet; van andere fabrieken is het mij onbekend.

611. V. Gij hebt zooeven gesproken van voorbeelden dat aankomende meisjes van 12 à 16 jaar wel eens gedurende eene geheele week van 's morgens 6 tot 's nachts 12 uren in de fabriek aan het werk worden gehouden?

A. Soms 36 uren.

642. V. Zijn u daarvan voorbeelden bekend?

A. Onder anderen bij Brandon. Zoo is er een tijd dat de fabriek van Mackay steeds doorwerkt.

613. V. Gebeurt het daar ook?

A. Soms, in den laatsten tijd minder; maar in den winter werd daar des nachts doorgewerkt.

614. V. Door aankomende meisjes van 12-16 jaar?

A. Ja.

615. V. Worden die- aan het werk gehouden van des ochtends 6 tot des

nachts 12 uren, en soms nog een deel van den nacht?

A. Ja.

616. V. Dat zegt gij uit eigen wetenschap?

A. Ja, maar ik heb het niet *bijgewoond*.

617. V. Hebben die kinderen geen behoorlijken rusttijd; komen zij dien langen dag niet eens een uur of twee in de open lucht?

A. Dat denk ik wel, maar ik weet niet hoe de schaften verdeeld zijn.

618. V. Zoudt gij ons adressen kunnen opgeven van die aankomende meisjes. waarmede die dingen gebeuren?

A. De presentielijsten wijzen die allen aan. Ik zou het kunnen doen, maar of het in het belang onzer leden is en of wij ons werkdadig daardoor niet kunnen vermoorden, weet ik niet. Ik sta onder het bestuur van die dames, en het behoort mijns inziens meer tot de competentie van dezen om hierover te oordeelen.

619. V. Dus stuiten wij hier al dadelijk op een bezwaar dat wij helaas, bij onzen arbeid al meer ontmoet hebben, op een vrees dat het opkomen tot het geven van getuigenis hier bij ons, door jongere of oudere werklieden tot hun schade zou kunnen uitloopen tegenover de patroons?

A. O, zeer zeker.

620. V. Hebt gij daar in de laatste weken over hooren spreken?

A. Ja, zij durven niet.

621. V. Vertel eens wat gij gehoord hebt?

A. Ik heb een man inlichtingen gevraagd, maar zij bleven zeer algemeen en zeer zwevend. Toen ik meer op rechtstreeksche inlichtingen aandrong, zeide hij: dat doe ik niet, want ik zou mijn ontslag kunnen krijgen; Iemand, die tamelijk onafhankelijk is, vertelde mij een feit aangaande Brandon (Hartog,) en toen ik vroeg, of ik het mocht mededeelen, zeide hij: ja, maar niet dat het van mij afkomstig is.

622. V. Vertel het feit eens.

A. De fabriek is gebouwd op een soort eiland; men moet dus met een pont overvaren. Zoodra over moet gewerkt worden, mogen de werklieden niet meer overvaren. Derhalve zitten zij gevangen. Dat is nu niet een indirecte, maar een directe dwang.

623. V. Gij hebt dus de goedheid gehad om rond te kijken of gij ook getuigen voor ons zoudt kunnen vinden, maar gij zijt gestuit op die vrees, dat men niet rond voor de zaken wilde uitkomen?

A. Ja. Men begint altijd met veel te vertellen, maar als men dan ziet, dat het ernst is en dat het oververteld zal worden, dan verminderen de klachten en worden zij bang dat dit tot hun nadeel zal uitkomen.

624. V. Zij durven dus hun ongeluk niet te openbaren, uit vrees van nog ongelukkiger te worden?

A. Ja, zoo diep zitten zij er onder.

625. V. Ik heb u zooeven niet in de reden willen vallen, maar gij hebt niet duidelijk verklaard of gij op de fabrieken komt?

A Niet veel, maar ik kom er toch.

626. V. Wordt gij steeds goedwillig toegelaten?

A. Daarover kan ik niet klagen; maar ik moet toch voorzichtig zijn, dat ik niet te veel praat.

627. V. Gij moet dus ook oppassen hier zelfs aan ons niet te veel te zeggen, wanneer gij voortdurend op de fabrieken wilt toegelaten worden?

A. Ja.

628. V. Hebt gij bij uw bezoek aan de fabrieken den indruk gekregen, dat op vele daarvan de toestand voor de menschen slecht en ongelukkig is?

A. Ja, onder dien indruk werken wij. De philantropische vereeniging, waarvoor ik werk, is opgericht onder den indruk van den ellendigen toestand van de arbeiders - althans van de meisjes.

629. V. Maar gelooft gij dat, behoudens de uitzonderingen natuurlijk, dat ongeluk voor een goed deel te wijten is aan het exploiteeren vooral van aankomende jongens en meisjes?

A. Ja, het is niet anders. De ondernemers trachten er alles van te halen. Ik zeg niet, dat er ook niet wel verzachtende omstandigheden gepleit kunnen worden De ondernemers worden door de concurrentie dikwijls gedwongen tot dingen die zij liever niet zouden wenschen.

De wet van 1874 heeft hun vele werk-

krachten ontnomen. De vrouwen kunnen niet altijd door mannen vervangen worden, niet omdat zij minder geschikt zouden zijn voor dien arbeid, maar omdat zij meer geld moeten hebben. Men komt er dus toe om kinderen boven 12 jaren te nemen. In theorie zijn die echter gemakkelijker te krijgen dan in de practijk. Die meisjes worden getrokken uit de onderste lagen der volksklasse en zijn daarom reeds in miskrediet. Een meisje dat iets weet of kan wordt geen fabriekarbeidster, nog minder koffieleester. Hoe meer het onderwijs dus in de lagere klassen doordringt, hoe kleiner het veld wordt, waaruit de fabrikant zijne werkkrachten kan trekken, en bij de wispelturigheid en toenemende brutaalheid moeten de fabrikanten zich dikwijls veel getroosten. De fabrikanten zouden eene zekere reserve moeten hebben, zoodat zij tot de arbeidsters zouden kunnen zeggen: als gij weggaat, dan heb ik dadelijk weer eene andere.

Nu zijn de fabrikanten dikwijls verplicht, omdat hun de werkkracht ontbreekt - de billijkheid eischt dat wij dit erkennen - meer van de arbeidsters te vergen, en haar te laten overwerken. Ten gevolge van de wet van 1874 is dus het overwerken ontstaan en tot de tegenwoordige hoogte opgevoerd.

De fabrikanten zijn wel verplicht om de meisjes af te beulen, omdat zij niet anders kunnen, dit moge tot hunne verontschuldiging strekken.

630. V. Heeft de wet van 1874 naar uwe meening gunstig gewerkt, of zoudt gij de afschaffing er van wenschen?

A. Neen, ik zoude de wet liever willen uitbreiden.

631. V. Geef ons uwe denkbeelden eens daaromtrent.

A. Ik zou het zeer wenschelijk vinden, indien men de wet kon uitbreiden tot den leeftijd van 16 jaren, liever nog tot 18. Op dien leeftijd krijgen de meisjes meer zelfstandigheid en moeten zij weten wat zij doen.

Op dien leeftijd zou ik haar niet langer willen laten werken dan tot 6 uur des avonds, terwijl Zondagswerk en nachtwerk verboden moest zijn. Ik zou dit wenschelijk vinden, niet alleen voor de gezondheid, maar ook voor de zedelijkheid. Men zal moeten erkennen dat voor die menschen de godsdienst de beste politie is.

Is men daarvan doordrongen, dan werkt dat terug althans op de meisjes, die de toekomstige vrouwen en moeders zijn in de volksklasse, en bij den tegenwoordigen geest die daar heerscht zal zeker niets beter werken dan zedelijke beschaving en godsdienst. Daaraan zou onze inrichting gaarne willen werken en andere zouden ontstaan, indien er maar gelegenheid was om den arbeid aan te vangen. Daartoe moeten de fabrieksmeisjes echter over vrijen tijd beschikken, en dien hebben zij niet. Bepaalde men dus dat de meisjes tot den achttienjarigen leeftijd of desnoods tot den zestienjarigen na 6 uur 's avonds vrij moeten zijn, dan zouden zij zedelijkheid en goede begrippen kunnen leeren, en dit zou ten goede terugwerken op hunne latere mannen en kinderen en dus op de geheele volksklasse. Dat is nu wel philantropie, maar toch ook goede politiek, en in het Staatsbelang.

Verder zou ik wenschen dat het Zondagswerk verboden werd, want als de kinderen de geheele week moeten werken, is de Zondag nog de beste dag om hun zedelijkheid in te prenten.

632. V. Zegt gij hetzelfde ook met het oog op de jongens?

A. Ik sprak slechts van de fabriekarbeidsters; met dezen brengt mijn werkkring mij in aanraking.

633. V. Ja, maar gij komt toch ook in de huisgezinnen en ziet zoodoende zooveel.

A. Ja, die jongens zijn geheel gedemoraliseerd; zij bezitten zelfs niet het minste zedelijkheidsgevoel. Er trouwt bijna geen paar of het moet, en de meest bekende dingen, die een gewoon kind op de bewaarschool al weet, zijn hun onbekend. Zij zijn niet op school geweest.

In de fabriek komen zij in eene gedemoraliseerde omgeving, waar zij slechter in plaats van beter worden. In de koffieverlezerijen bij voorbeeld zijn de meisjes van 12-14 jaren denganschen dag in gezelschap van gehuwde vrouwen, van wie zij zeer vele slechte dingen leeren. Daartegen moest men een tegenwicht kunnen krijgen.

634. V. U zou het dus, naar uwe er-

varing, wenschelijk vinden dat de wet van den heer Van Houten, betreffende het verbod van arbeid, uitgebreid werd voor meisjes en jongens tot achttienjarigen leeftijd?

A. Dat zou waarlijk een zegen voor de maatschappij zijn.

635. V. Wat is uwe ervaring van het werken van gehuwde vrouwen in fabrieken en werkplaatsen?

A. Met de gehuwde vrouwen is het in dit opzicht minder slecht gesteld; van haar hoort men niet zooveel slechts Daarbij komt dat er veel minder gehuwde vrouwen in de fabrieken werkzaam zijn dan ongehuwde, omdat de meisjes gewoonlijk, eenmaal gehuwd, niet meer naar de fabriek terugkeeren, en doen zij het wel, dan geschiedt dit meestal door werkeloosheid van den man. Anders doen zij het niet; als zij niet door geldnood gedwongen worden, blijven zij liever thuis, of nemen eene negotie ter hand.

636. V. Als zij door de werkeloosheid van den man en door geldnood gedwongen worden om weder naar de fabriek te gaan, hoe is dan volgens u de invloed daarvan op den toestand van het gezin?

A. Die invloed is zeer treurig. Heeft de vrouw geen kinderen, dan loopt de man bij werkeloosheid naar de kroeg en is het gevolg natuurlijk een ongelukkig huishouden. Heeft zij kinderen en kan zij toch het fabriekswerk niet laten varen, dan worden die kinderen aan hun lot overgelaten en loopen met elkander op straat rond. Ik geloof dat de straatschenderij, waarover zoo veel geklaagd wordt, juist aan die kinderen te wijten is. Het laat zich overigens zeer goed begrijpen dat uithuizigheid van de vrouw nadeelig moet werken op het gezin.

637. V. Zoudt u uitvoerbare maatregelen kunnen aangeven die een weldadigen invloed kunnen uitoefenen op de door u medegedeelde feiten. Zou daaraan niets door de Wetgevende Macht te doen zijn?

A. Ik zou zoo bevreesd zijn voor het te veel ingrijpen in de persoonlijke vrijheid.

638. V. Maar gij schroomt niet om dit te doen wat betreft de aankomende meisjes van 12 tot 16 jaren?

A. Dit acht ik alleszins te verdedigen.

639. V. Gij vindt het echter hoogst gevaarlijk om in te grijpen in het bestaansmiddel en het bedrijf van getrouwde vrouwen. Hoewel gij het wel wenschelijk zoudt achten, acht gij hot bedenkelijk uit een oogpunt van persoonlijke vrijheid?

A. Zeker, en te meer nog omdat beperking niet heel veel zou baten en verbetering alleen van algeheel verbod te wachten is. De voordeelen daarvan zullen, dunkt mij, niet opwegen tegen de klachten. Bovendien houd ik het er voor dat de Wetgevende Macht daartoe niet bevoegd is.

640. V. Dit zoudt gij in ieder geval te kras vinden. Maar nu nog iets: Gij zeidet daar straks, dat gij op de waskaarsenfabriek, onder het gedruisch en het leven der werktuigen, een woord moogt spreken. Praat gij daar met de aankomende meisjes alleen over het al of niet bezoeken der school of tracht gij ook iets ten goede te doen op deze plaats zelf?

A. Neen, ik moet daar zeer spaarzaam mede zijn, wil ik de chefs en eigenaars niet tegen mij innemen, want het rooft tijd, en het is daar ook de plaats niet. Maar de meisjes van ons vinden het aangenaam dat ik mij eens vertoon, en dan vraag ik hoe het haar gaat; maar verder niet.

641. V. Ik releveer het, omdat een zin van u van straks, als die gelezen wordt, een twijfelachtigen indruk zou kunnen nalaten. Ge komt dus alleen omdat ge weet dat het aan de meisjes aangenaam is en niet om eens te zien of zij u ook al dan niet gefopt hebben met wegblijven.

Is dat goed begrepen?

A. Ja.

642. V. Merkt gij dat men u wel eens fopt, of is men nogal eerlijk tegenover u?

A. Het foppen gebeurt niet dikwijls; nu en dan een enkel geval.

643. V. Hebt ge, als ge in de waskaarsenfabriek kwaamt, wel eens dingen gezien, die ge minder goed vondt? Zeg het ronduit, of spreekt ge er liever niet over, dan zal ik er u niet naar vragen?

A. Neen, ik zou het wel durven zeggen als ik feiten waargenomen had; maar de gevolgen laten zich meer zien.

644. V. Welke gevolgen?

A. Van onzedelijkheid, - meisjes, die door aanraking met mannelijke bedienden en soms om de bazen te vriend te houden en wat goed behandeld te worden, zich aan de ergste dingen overgeven. Men hoort dat dan later in kleuren en geuren. Een meisje is ongehuwd driemaal bevallen. Namen mag ik niet noemen.

645. V. Gij zegt: om de bazen te vriend te houden. Maar laten wij ook zeggen zooals het is: die meisjes zijn allen ook geen heiligen?

A. In het minst niet; zij behooren tot de minst beschaafde klassen der bevolking.

646. V. Komen ze ook op den Zeedijk?

A. Ja, en daarom zijn zij zoo gesteld op den vrijen Maandag.

647. V. Nemen zij daarvoor één avond in de week of als het maar kan, ook meer avonden?

A. Ik denk zooveel avonden als zij krijgen kunnen; maar Maandag is zoo wat een vaste avond.

648. V. Gij geeft u met behulp van de dames, die gij genoemd hebt, veel moeite voor die arbeidsters, maar zeg ons: hebt gij goed succes op uw moeite? Kunt gij ze op den goeden weg brengen en houden? Of moet gij tot de ontmoedigende bekentenis komen dat het eigenlijk een ijdel werk is?

A. Neen, wat zedelijke verbetering, beschaving, het brengen tot eene andere levenswijs betreft, draagt onze vereeniging rijke vruchten. Velen, die vroeger naar den Zeedijk gingen, doen dit niet meer, velen die zich door ruwheid kenmerkten, hebben zich verbeterd. Onze bijbellezingen en oefeningen worden bezocht door geheele gezinnen, zoodat men werkelijk eene gansche omkeering kan bespeuren in vele gezinnen.

649 V. Ik hoor met genoegen dat gij vruchten op uw arbeid vindt. Hoeveel meisjes heb gij dan des avonds om u heen?

A. 150.

650. V. Hoe laat begint gij?

A. Zoo mogelijk ten 7½ uur, maar meestal wordt het 8 uur.

651. V. Is het onverschillig van welke fabriek de meisjes komen?

A. Ja.

652. V. Hoe zijn de avonden verdeeld?

A. Des Maandags onderwijs in het naaien en breien van eene geëxamineerde onderwijzeres; Dinsdag onderwijs in het lezen aan hen die dit in het geheel niet kunnen. Woensdag hebben de dames met de meisjes eene meer gezellige bijeenkomst, waar ze aangenaam worden beziggehouden met raadsels, vertellingen, alles onder het gebruik van wat koffie.

653 V. Hoeveel meisjes zijn er dan?

A. 20 à 25, het zijn de oudste die reeds op de fabriek uitgeleerd zijn. Zij krijgen eene kaart, en bij een eerlijk huwelijk ontvangen zij van de dames een geschenk voor het huisgezin. Donderdag krijgen de meisjes onderwijs in het lezen, het schrijven en de eerste beginselen van het rekenen.

Des Vrijdags catechisatie. Des Zaterdags niets

Dan bestaat er nog een zoogenaamde '*moedersvergadering*', die de dames houden met de moeders der meisjes. Die moeders krijgen een kop koffie; kunnen inkoopen doen op krediet, èn goedkoop, al naarmate de dames zelve hebben ingekocht. De

dames houden die moeders met een goed woord bezig en praten met haar over hare huisgezinnen.

Des Dinsdagsavonds mannencollege, dat door mij wordt geleid en bestaat uit de vaders. Gemiddeld zijn er 30 te zamen, die op een kop koffie onthaald worden en boeken en platen te zien krijgen. Daaraan is eene ziekenbus verbonden tegen een stuiver per week, waaruit bij ziekte f 3 's weeks wordt uitgekeerd. Het afgeloopen jaar hebben wij f 99 kunnen uitkeeren.

654. V. Zijt gij de eenige soort van vereeniging van dien aard in Amsterdam?

A. Bij den aanvang van dit jaar is nog eene vereeniging opgericht met hetzelfde doel, die haar invloed door zang tracht te verkrijgen. Dit is niet kwaad, want de menschen hooren gaarne zingen.

655. V. Is dit ook eene vereeniging van den Hervormden godsdienst?

A. Ja.

656. V. Wordt van Katholieke zijde naar uw weten in dezen zin niet gewerkt in Amsterdam?

A. Met mijne wetenschap niet, maar bij ons komen ook Katholieken en anderen. Wij maken geen onderscheid in godsdienst.

657. V. Dus bij u komen menschen van allerlei richting, ook Katholieken?

A. Wel zeker. Vele Katholieke meisjes zelfs; wij maken geen propaganda, maar ons doel is bevordering van godsdienstigen zin in 't algemeen en zedelijkheid. Wij laten ze geheel vrij de catechisatiën te bezoeken.

658. V. Gij hebt straks gezegd dat kinderen van 's ochtends zes tot 's nachts twaalf uur aan het werk werden gehouden. In welke fabriek heeft dat plaats?

A. Voornamelijk in de waskaarsenfabriek van Hartog; daar is het ongeveer gewoonte.

659. V. Daar worden dus aankomende meisjes van 12-18 jaar, want jongens werken daar niet, aan het werk gehouden van 's ochtends zes tot 's nachts twaalf uur en soms nog een stuk van den nacht bovendien?

A. Daar is het gebeurd dat zij vier en twintig en zes en dertig uren achtereen werkten.

660. V. Hoe is dat mogelijk?

A. Voorverleden jaar is dat gebeurd.

De dames hebben mij er nog attent op gemaakt dat ik dit wel vertellen mocht.

661. V. Hebben die dames u dan ook op zaken attent gemaakt, die gij niet vertellen moogt?

A. Neen, dat niet; maar ik ben niet hier heengekomen, zonder vooraf met de dames te spreken, en toen hebben wij bepaald wat ik wel vertellen moest.

662. V. Zouden die dames zelve niet eens hier willen komen?

A. Ik geloof het niet.

663. V. Zij behoeven zich anders waarlijk niet te schamen. Zij doen een schoon werk. Of komen zij met de arbeidsters zelve minder in aanraking?

A. Neen, zij weten alles. Ik geloof zelfs dat zij beter op de hoogte zijn dan ik zelf.

664. V. Wie zijn deze dames?

A. Freule Berkhout, juffrouw Buys, Heerengracht voorbij het Koningsplein, en mevr. Metelerkamp, Heerengracht, bij de Heerenstraat.

665. V. Wat is de algemeene indruk dien gij hebt ontvangen van den toestand der lokalen en vertrekken, waarin de fabriekswerkzaamheden worden verricht. Is die indruk gunstig of ongunstig? En komen u ook lokalen voor den geest die u erg zijn opgevallen, hetzij omdat zij zoo slecht of wel zoo goed waren?

A. Vooral de koffieverlezerijen, die zijn meestal op zolders onder de pannen. Men verwondert er zich dik wijls over, hoe de meisjes en kinderen zonder ongelukken de nauwe, steile trappen op en af komen, die naar de zolders leiden. Des zomers is er altijd minder werk, zoodat dan het zitten onder de pannen niet zoo erg is.

666. V. Zijt gij wel op de korsettenfabriek geweest van De Waal?

A. Neen, maar daar heb ik wel iets van gehoord.

667. V. Wat hebt gij gehoord?

A. Dat het daar uitnemend is en dat de heer De Waal zeer voor de zedelijkheid der meisjes zorgt. Er zijn daar wel 200 meisjes aan het werk.

668. V. Hebt gij wel eens van die meisjes van De Waal bij u gezien?

A. Stellig niet, ik ken ze allen.

669. V. Bij wie werken de meesten van de 150 meisjes, die bij u leeren?

A. Op de waskaarsenfabriek.

670. V. Dus de meisjes van die fabriek komen toch?

A. Zooveel mogelijk, maar ik heb er ook van de sigarenfabriek van Carels en van de veerenfabriek van de heeren Mackay, maar die vormen te zamen nog niet de helft; de overigen komen van kleinere fabrieken en werkplaatsen, die ik allen zoo dadelijk niet noemen kan.

671. V. Heeft de ervaring u geleerd, dat als de meisjes 's avonds na 6 ure vrij waren, de lust wel zou bestaan om 's avonds wat goeds te doen?

A. Of die er is, weet ik niet, want wij krijgen niet de slechtsten, maar er zou gelegenheid zijn om op hen te werken en hun den weg te wijzen, wat nu niet kan.

672. V. Gij komt veel in de gezinnen ook?

A. Ja, zeer veel.

673. V. Laat ik nog even met uover de fabrieken spreken. Zijt gij wel eens bij Veltman geweest?

A. De fabriek van wollen dekens in de Westerstraat, bedoelt u, jawel. Daar ben ik niet gunstig ontvangen. Die fabrikant schijnt hard voor zijn volk te zijn, naar de klachten te oordeelen die ik er van hoor. Hij heeft gehuwde vrouwen in zijn dienst, die thuis werken en dezen zijn doodsbenauwd voor hem, om maar wat te laat met hun werk te zijn, en zij klagen dat zij niet betaald worden...

674. V. Dat is al heel ondeugend, als het zoo is.

A. Ja, naar verhouding van het werk. En zoo meer. En de meisjes van die fabriek kan ik ook niet krijgen. Ik ben een paar maal bij hem geweest, maar hij heeft mij gezegd zich met die dingen niet te kunnen bemoeien. Ik moet rekenen wat mijne fabriek noodig heeft, zeide hij, en niet naar andere zaken.

675. V. Gij hebt u daar dus goed en wel aangemeld en getracht wat goeds gedaan te krijgen en zijt onheusch ontvangen?

A. Dat is de quintessenz.

676. V. Hebt gij meer dergelijke ervaringen gehad? Ik durf geen namen te noemen, want hetgeen hier gezegd wordt, zal gedrukt worden en het zou anders dus den schijn kunnen krijgen alsof ik hier sommige namen met eene zwarte kool wilde aanteekenen.

A. Ik ben ook geweest bij verschillende bazen van koffieverlezerijen, maar die wilden er volstrekt niets van weten.

Namen van hen kan ik niet noemen, niet omdat ik het niet wil, maar omdat ik ze vergeten heb. De heeren Ten Kate zijn zeer medegaande in dit opzicht, maar bij anderen werd ik zeer onaangenaam behandeld, sommigen zelfs proponeerden mij om mij van de trappen te werpen.

677. V. En herinnert gij u niet waar dat gebeurd is?

A. Neen, het is reeds eenigen tijd geleden gebeurd.

678. V. Gij komt dikwijls in de huisgezinnen; ziet gij daar veel treurige gevolgen van het misbruik van sterken drank?

A. Daarvan doe ik dagelijks treurige ervaring op. De gevolgen zijn gewoonlijk armoede en ellende, ruwe en barbaarsche behandeling der kinderen; twisten tusschen man en vrouw en somtijds uiteenspatting van het huisgezin, bij welke gelegenheid de kinderen somtijds door den een of ander worden opgenomen, ter wille van het fabrieksgeld dat zij inbrengen. Verder heeft men voorbeelden van mannen, die met andere vrouwen gaan leven, en hunne gezinnen, daardoor ongelukkig maken. Voorbeelden van mannen die na den dood van hunne vrouw met eene andere eenvoudig op den loop gaan en de kinderen aan hun lot overlaten. Dit alles is meestal het gevolg van sterken drank.

679. V. Leert uwe ondervinding dat het misbruik van sterken drank bij de mindere klasse erger of minder wordt?

A. Het spijt mij dat ik het zeggen moet, maar ik heb de overtuiging dat het jeneververbruik bij de lagere volksklasse erger wordt.

680. V. Wat dunkt u van het sparen. Neemt dit toe?

A. Dat gaat nogal goed.

681. V. Behoort dit ook tot uw werkkring?

A. Ja, wij hebben in ons mannencollege ook een spaarbus.

682. V. Maken zij dan geen gebruik van de Postspaarbank?

A. Zij kunnen niet zoo geregeld sparen en het is eene oude gewoonte dat zij hunne spaarpenningen bij de dames brengen. De bus bestaat toch veel langer dan de Rijkspostspaarbank.

683. V. Hebt gij het wel eens bijgewoond, dat iemand thuis kwam, die een ongeluk in de fabriek had gekregen?

A. Het geval in de koffieverlezerij op het Rapenburg zal u bekend zijn.

684. V. Ja. Maar zijn u geene andere voorbeelden bekend? Hebt gij niet wel eens bijgewoond dat een lid van het gezin met een gebroken arm of been tehuis kwam? Ik vraag dit met de bedoeling om van u te vernemen of u ook bij ervaring bekend is, of de ondernemer der zaak zich verder het lot van den gekwetste aantrekt of niet. Doen de ondernemers nog wat aan ongelukkigen of laten zij die, zonder er naar om te zien, liggen?

A. Eén feit kan ik ter eere van eene onderneming vermelden. De firma van de fabriek, waar de twee meisjes verbrand zijn, heeft nog wel twee jaar geregeld aan de gezinnen dier meisjes het door haar verdiende weekloon uitgekeerd.

685. V. Is u geen voorbeeld ten kwade bekend?

A. Dat juist niet, maar de doorgaande toestand is, dat de ongelukkigen niets krijgen, dan het mogen een paar weken loon zijn. Maar de arbeider weet dat en acht het iets buitengewoons, wanneer hij meer ontvangt.

686. V. En maakt het ook verschil of het ongeluk al of niet aan eigen schuld te wijten is?

A. Daarnaar wordt niet gevraagd. Zooals ik evenwel reeds zeide, de werkman weet, dat, zoodra hij ophoudt met werken, zijn loon ophoudt. Uit barmhartigheid mag men hem dit nog hoogstens drie weken laten, maar dan houdt het ook op.

687. V. De vraag is wat algemeen, maar ik wil die toch doen: hoe vindt ge dat de geest onder het werkvolk in de latere jaren geworden is, beter of slechter?

A. Slechter; er is een geest van ontevredenheid gekomen en die neemt toe.

688. V. Waar schrijft gij dat aan toe?

A. Aan de uitbreiding van het socialisme onder de volksklasse. *Recht voor allen* wordt zeer gelezen; ik heb er een blaadje tegen uitgegeven, *Recht voor elks recht*, om aan te toonen dat iedere stand zijne rechten heeft. Het heeft nu 13 maanden bestaan. In mijn kring heb ik daar goede vruchten van gezien. Men heeft er geleerd te strijden tegen het socialismus en leeren begrijpen met eigen verstand. Maar de volksklasse kan geen bladen betalen en heeft er ook geen geld voor over.

689. V Maar voor *Recht voor allen* geven zij toch wel 2 centen?

A. Dat is juist een slecht teeken. Het blad wordt geleend door den een aan den ander.

690. V. Zou het niet zijn, omdat zij liever kwaad dan goed lezen?

A. Ja, de menschelijke natuur is zoodanig, dat zij overhelt naar die zijde der dingen.

691. V. Hebt gij nog wat op het hart? Gij hebt alle vrijheid om te spreken en wij hebben den tijd om u aan te hooren.

A. Neen, ik geloof dat wij zoowat alle punten besproken hebben

692. De heer **Van Alphen:** Is het u bekend dat op de koffieverlezerijen drank gebruikt wordt?

A. Neen, ik heb dit niet gezien, maar ik heb wel hooren zeggen dat dit het geval is.

693. V. Waar op fabrieken drank gebruikt wordt, wordt daar de drank door de patroons verstrekt of brengen de werklieden dien zelf meê?

A. Het gebeurt wel dat de patroons drank geven, maar veelal wordt die meêgebracht. Het is mij bekend dat er door de dames een feestje gegeven werd. Men vertoonde de tooverlantaarn en daarvoor was het noodig dat het licht verminderd werd. Terwijl het zoo half licht was lieten de meisjes in dien tusschentijd een fleschje drank rondgaan, niettegenstaande alle godsdienstige en zedelijke toespraken.

694. V. Gij schreeft straks het werken van vrouwen op de fabrieken toe aan werkeloosheid van de mannen? Er zijn te Amsterdam vele crèches, bewaarplaatsen van kleine kinderen wier moeders uit werken zijn. Die crèches bestonden ook vroeger reeds, toen er niet zooals nu over werkeloosheid geklaagd werd. Worden daar thans ook kinderen gebracht door fabriekarbeidsters of uitsluitend door vrouwen, die als schoonmaaksters of dergelijke uit werken gaan?

A. Alleen door de laatsten.

695. De heer **Beelaerts van Blokland:** Gij hebt gezegd dat naar uwe meening het misbruik van sterken drank onder de fabriekarbeiders toeneemt; gaat nu de zedelijkheid onder hen vooruit, of blijft zij op dezelfde hoogte?

A. Zij gaat achteruit, zelfs onder onze meisjes, waarvoor zooveel gedaan wordt; zelden huwen zij zonder noodzaak.

696. V. Was dit vroeger minder het geval?

A. Den vroegeren toestand ken ik niet; maar gedurende mijn arbeid is de toestand niet verbeterd, niettegenstaande meer dan vroeger voor de meisjes wordt gewaakt.

697. V. Gij hebt gezegd dat de geest onder de arbeiders u voorkwam minder goed te worden; hoe is nu daartegenover de materieele toestand in vergelijking met vroeger?

A. Er is meer werkeloosheid.

698. V. Sedert hoe lang?

A. Sedert een paar jaar op allerlei gebied.

699. V. Dagteekent die minder goede geest van dien toestand van werkeloosheid of bestond die vroeger reeds?

A. Vroeger was het niet zoo erg. Men klaagde wel, maar hoorde naar een woord dat bevredigen of troosten kon; men voelde dat men moest bukken. Maar sinds die ongelukkige sociale begrippen verspreid zijn, meent iedereen dat hij evenveel moet hebben. Men bespot nu ons en zegt: geef mij werk, geef mij geld. Waarom helpt men ons niet? De geest van ontevredenheid dringt meer en meer door in de lagere klassen. In den laatsten tijd is men stiller; vroeger kwam men er openlijker voor uit. Dat heeft ons toen juist opgewekt om er iets tegen te doen.

700. V. De heer **Goeman Borgesius**: Gij hebt ons straks verteld dat het misbruik van sterken drank toenam en aan den anderen kant erkendet gij dat ook het sparen toenam, terwijl het bekend is dat in Amsterdam in den laatsten tijd de loonen lager zijn geworden. Die feiten bijeengenomen zou men moeten aannemen dat de stoffelijke toestand der huisgezinnen is achteruitgegaan. Tracht men misschien dit weder goed te maken door meer dan vroeger kinderen te laten werken?

A. Er zijn huisgezinnen waarin ook door onze werkzaamheid een goede geest is gekomen, en waar men gaat sparen Maar er zijn ook vele huisgezinnen waar van geen spaargeld sprake is, maar het geld aan jenever besteed wordt. Als het een persoon gold dan zou uwe beschouwing misschien opgaan, maar wij hebben met verschillende huisgezinnen te rekenen, en er zijn vele die altijd achteruitgaan, die de kinderen voor het aanschaffen van sterken drank laten werken. Er zijn vaders, die werk kunnen krijgen, maar niettemin hunne kinderen naar de fabriek sturen en laten werken, en van de opbrengst daarvan leven. Het loon van twee à drie kinderen is dan ook tamelijk groot.

701. V. Gij kunt dus constateeren dat, indien men kinderen zooveel laat werken, dat niet altijd is ten behoeve van het gezin, maar om den vader aan drank te helpen?

A. Ja, niet alleen laat men de kinderen dikwijls daarvoor werken, maar zelfs overwerken.

702. V. Zijn er nog meer kapok- of veerenfabrieken, behalve die aan de Witte Kade, waaruit men meisjes trekt?

A. Ja, bij Kratzenstein.

703. V. Zijt gij daarmede bekend?

A. Neen.

704. V. Gij hebt ons gezegd dat gij ook mannen-college hadt. Gaan daarop fabriekarbeiders?

A. Neen, dat zijn de vaders van de fabriekarbeidsters.

705. De **Voorzitter**: Daar niemand van de heeren nog vragen wenscht te doen, bedank ik den heer Heynes voor al hetgeen hij ons heeft medegedeeld. Wij zijn daar zeer erkentelijk voor.

H.J. HEYNES.

Verhoor van denheer A.P. Obermeijer. (*Verkort*.)

706. De **Voorzitter:** Wilt gij zoo goed zijn uw naam, voornamen, betrekking en woonplaats op te geven?

A. Anton Pieter Obermeijer, hoofdcommies, eerstaanwezend ambtenaar bij het koloniaal etablissement, te Amsterdam, wonende 's Gravenhekje n°. 1.

707. V. Behalve de betrekking door u opgegeven, hebt gij toch nog andere werkzaamheden te vervullen?

A. Ja, nog enkele, die van philantropischen aard zijn.

708. V. Wilt gij dan zoo goed zijn om die te noemen; want het is juist met het oog op die werkzaamheden, dat wij de vrijheid genomen hebben u hier te roepen.

A. In de eerste plaats ben ik voorzitter der afdeeling armenzorg van de Vereeniging tot heil des volks; in de tweede plaats secretaris van het hoofdbestuur der Vereeniging tot behartiging van de zedelijke en godsdienstige belangen der bewoners van de buitenwijken

van Amsterdam; in de derde plaats penningmeester van het hoofdbestuur van de Nederlandsche Zondagsschoolvereeniging, en eindelijk was ik verleden jaar gecommitteerde bij de Commissie tot ondersteuning van hulpbehoevende werklieden gedurende den winter.

709. V. Hebt gij lang in Amsterdam gewoond?

A. Ik werd er geboren en was slechts één jaar buiten de stad.

710. V. Hoe oud zijt gij?

A. Ik ben 55 jaren.

711. V. Gij hebt dus ruimschoots gelegenheid gehad, om met de plaats en de bevolking bekend te worden en de betrekkingen door u het laatst genoemd wijzen er heen, dat gij u niet het minst met liefdadige doeleinden onder de lagere klassen hebt bewogen?

A. Onder de burger- en lagere klasse.

712. V. In welke richting, in welken zin is die Vereeniging tot heil des volks werkzaam?

A. In den Evangelischen zin. De vereeniging kent geen kerkgenootschap; de verschillende kerkgenootschappen zijn in die vereeniging vertegenwoordigd; zij staat geheel en al buiten de Kerk.

713. V. Bemoeit zich de vereeniging alleen met de geestelijke belangen of met geestelijke en stoffelijke beide?

A. Met beiden; mag ik u daar eens een voorbeeld van geven? De vereeniging tot heil des volks is opgericht met het doel om zich te wijden aan de zorg voor havelooze kinderen en wel de kleinere, van 2 tot 6 jaar.

In vervolg van tijd zijn in Amsterdam twee bewaarscholen verrezen, die aan 800 à 900 gezinnen de gelegenheid geven om hunne kinderen daar te doen verzorgen gedurende een gedeelte van den dag. Deze kinderen behooren tot het geringste gedeelte van het volk.

714. V. Quantitatief of qualitatief?

A. Qualitatief; het zijn de kinderen van minder lieden dan de werkman, van sjouwers enz., kortom van het proletariaat. Maar men heeft begrepen, dat men niet alleen de kinderen moest weldoen, maar, wilde men vruchten plukken van hetgeen men voor de kinderen deed, dat men dan ook tot de ouders moest gaan, ten einde niet te zien verwoesten, wat vroeger werd opgebouwd.

Vandaar dat in het vervolg van tijd een bezoekbroeder en eene bezoekzuster zijn aangesteld, die geregeld die gezinnen bezoeken om zoo in aanraking te komen met de ouders. Wat men in die gezinnen vond, behoef ik niet te zeggen: vooral in den winter, schromelijke armoede en ellende. Het was moeilijk om daar te zeggen: weest warm en welgevoed, en hun beschaving en godsdienstzin bij te brengen zonder voor het eerste te zorzorgen. Vandaar dat nu zestien jaar geleden, onze armenzorg is geboren, die zich ten doel stelt om zich het lot van die gezinnen in den winter aan te trekken en om, naarmate van de behoefte die zich voordoet, hetzij de vader of de moeder ziek is, hetzij er werkeloosheid heerscht, hetzij het een weduwe geldt of eene verlaten vrouw, steun te verschaffen.

Men heeft begrepen dat ondersteuning alléén niet zedelijk genoeg kon werken en getracht het doel te bereiken langs den weg van werkverschaffing, en dit uitgangspunt gekozen, dat, wie zich niet onderwerpt aan de werkverschaffing, ik spreek hier van de vrouwen, ook geen bedeeling ontvangt. Het gevolg is geweest, dat nu, behalve

de ondersteuning in geld en goederen, die verstrekt wordt, eene werkinrichting is opgericht, waar de vrouwen onderwijs ontvangen in het naaien en breien; want het is onbegrijpelijk op welk een laag peil onze volksklasse met betrekking tot die beide werkzaamheden nog staat. Nog voor veertien dagen - ik woon die bezigheden steeds bij - zeide ons eene vrouw dat zij in geen 31 jaar een naald in handen had gehad. Dus wij konden van voren af aan weder met haar beginnen.

Hier hebt gij, Mijnheer de Voorzitter, een kort overzicht van de werkzaamheden van de vereeniging *Tot Heil des volks*.

Bovendien heeft die vereeniging volksscholen en houdt zij volksvoorlezingen gedurende den winter, waarbij behalve eene kleine bijbelsche verklaring voor het volk, voordrachten worden gehouden met betrekking tot zijne behoeften.

715. V. Wilt gij zoo goed zijn ons op dezelfde wijze eene toelichting te geven van den werkkring van de tweede vereeniging, waarvan gij gesproken hebt?

A. Zeer gaarne. Een veertigtal jaren geleden waren de buitenwijken, dit behoef ik eigenlijk niet te zeggen, geheel anders dan thans. Daar woonde eene bevolking, die verstoken was van al de voorrechten, waarvan men in de stad kon genieten, hoofdzakelijk ook van de vervulling van hunne godsdienstige verplichtingen. Men was daar te ver verwijderd van de kerken en van de bewaarscholen. Toen heeft zich eene vereeniging gevormd om beide belangen te behartigen.

Men heeft in de vijf buitenwijken een gebouw, eene bewaarschool opgericht, waar de ouders uit die wijken hunne kinderen kunnen zenden; daaraan is verbonden eene eenvoudige evangelisatie door een godsdienstonderwijzer van de Nederduitsch Hervormde Kerk, en des Zondags wordt bijbellezing gehouden, terwijl elke week gelegenheid wordt gegeven om voor de belijdenis te leeren.

En omdat de bevolking er weder arm is, heeft men ook de behoefte ingezien om zoo spoedig mogelijk hulp te verstrekken. Uit die behoefte zijn geboren kleine Dorcas-vereenigingen, vereenigingen van dames die gelden verzamelen, daarvoor grondstoffen koopen en zelve kleedingstukken vervaardigen. Bovendien heeft men nog in Amsterdam de groote vereeniging Tabitha, die vooral bij den aanvang van den winter kleedingstukken verstrekt.

716. V. Beide betrekkingen zijn een aantal jaren door u waargenomen?

A. Van de laatste vereeniging heb ik het voorrecht gehad 20 jaar secretaris en bestuurder te zijn, en van de eerste zal dit wel niet korter zijn.

717. V. Zoodat u in ruime mate gelegenheid hebt gehad van waar te nemen wat er op het gebied van de arbeidersbevolking omgaat?

A. Dat in ruime mate zal veel afhangen van de vragen die u mij zult doen. Van enkele zaken ben ik wel op de hoogte. Maar wanneer ik het resumé naga mij toegezonden, dan zoude ik niet op alle vragen kunnen antwoorden, als zijnde niet voldoende ingelicht. 718. V. Dat is ook niet de bedoeling. Wij zijn al zeer tevreden wanneer wij op enkele punten goed worden ingelicht.

Ik hoop dat dit met u ook het geval zal zijn en wil u daarom de keuze overlaten om naar goede orde mede te deelen, wat gij raadzaam acht.

A. Liefst had ik, Mijnheer de Voorzitter, dat u mij eenige vragen deed.

719. V. Met genoegen. Ik gaf u dekeuze omdat u dit misschien aangenamer zou zijn. Mij is het echter even lief.

Wanneer ik dan vragen mag, komt gij ook persoonlijk in de gezinnen van fabriekarbeiders, of laat gij - hetgeen waarschijnlijk wel eene zaak van goede orde kan wezen - dit over aan het armbezoek van den bezoek-broeder en zuster waarvan gij straks gesproken hebt?

A. Wanneer door u de klem gelegd wordt op het woord *fabrieks*arbeiders, dan durf ik die vraag noch stellig noch bevestigend te beantwoorden.

720. V. Laat ik dan in het algemeen zeggen arbeiders.

A. Dan kan ik u verklaren, dat ik in de enkele gevallen van twijfel mij niet ontzie om zelf een onderzoek in te stellen, en ik behoef niet te zeggen dat, als twee menschen hetzelfde gezin bezoeken, de een op den éénen tijd en de andere op den anderen tijd van den dag, het wel kan voorkomen dat men twijfelt, en in zoodanig geval ontzie ik mij niet zelf onderzoek te doen.

721. V. Komt gij persoonlijk wel in. fabrieken of werkplaatsen?

A. Neen.

722. V. Ook uwe ondergeschikten niet?

A. Dat ligt buiten hunne bemoeiingen. Komen wij echter in aanraking met personen, die op fabrieken arbeiden, dan betreurt onze vereeniging het altijd, dat zooveel van ons jong volk voor het fabriekwezen wordt opgeofferd.

723. V. Wat verstaat gij onder jong volk?

A. Meisjes.

724. V. Van welken leeftijd?

A. Van 15 of 16 jaar. Wanneer wij zulke meisjes ontmoeten, vragen wij aan de moeders: waarom dienen zij niet? en het antwoord is dan: langs den weg van dienen kunnen zij zooveel niet inbren-

gen als wanneer zij op de fabriek werken. Dat is helaas de ongelukkige, abnormale toestand waarin wij leven. Als de vader niet alleen kan voorzien in de nooddruft van zijn gezin, moet de vrouw er mede op uit, en dan is verder de vraag: hoe kunnen wij onze kinderen meer laten verdienen?

725. V. Vindt dit niet hierin de oorzaak dat de zoogenaamde werkman een gezin opzet zonder behoorlijke bestaansmiddelen?

A. Volkomen juist. Wij hebben het verleden jaar nog bevestigd gezien. Toen is een verslag uitgebracht - dat evenwel geheim is - voorzien van statistieken omtrent de bemoeiingen eener commissie uit vier verschillende vereenigingen van den arbeidenden stand.

726. V. Welk verslag bedoelt gij?

A. Verleden jaar zijn vier vereenigingen: Vereeniging ten behoeve van de arbeidende klasse, Vereeniging tot Heil des Volks, de Vincentius-vereeniging en eene Israëlitische Vereeniging 'Weldadigheidsfonds', te zamen gekomen om na te gaan langs welken weg in dezen winter te voorzien is in het lot van - niet den sjouwer, niet den bedelaar - maar den werkman, die door gebrek aan arbeid tijdelijk werkeloos is. Wij hebben wekelijks samenkomsten gehouden, elken Maandag van 's avonds 7 uur dikwijls tot 1 uur 's nachts en duizenden formulieren gelezen en beoordeeld. Van dat werk is een verslag opgemaakt, dat gedrukt maar slechts aan enkelen toegezonden is, bijv. aan den burgemeester, aan hen die ons van praeadvies gediend hebben, aan enkele notabelen. Gaarne wil ik ook een exemplaar aan de Commissie toezenden.

727. V. De Commissie zal het gaarne ontvangen. Is het uw verlangen dat dit verslag geheim blijft of mogen wij er het gebruik van maken dat wij in het belang der zaak dienstig achten?

A. Wij hebben ons allen tot geheimhouding verbonden.

728. V. Zoudt gij dan met uwe medebestuurders willen overwegen het stuk in onze handen te stellen met de vrijheid daarvan, naar wij goed oordeelen, een nuttig gebruik te maken?

A Gaarne.

729. V. Is bij uwe ervaring niet gebleken dat van meisjes van 12 tot 18 jaar veel arbeid wordt gevergd?

A. Bij het bezoeken van enkele fabrieken trok het steeds mijne aandacht dat zoo weinig zorg voor de gezondheid van het arbeidend personeel gedragen wordt. Ik wijs slechts op de kapok-en wattenfabrieken, op de touwspinnerijen en touwslagerijen. Ik heb gevraagd - doch vond daarop geen antwoord - waarom de eigenaar van eene fabriek niet verplicht wordt, terwijl de Staat voor elk kind op scholen voor lager onderwijs en bewaarscholen eene bepaalde ruimte voorschrijft, om aan ieder van zijne werklieden ook zulk eene hoeveelheid ruimte af te staan.

730. V. Wij dwalen nu af en komen nu in het algemeen op den toestand van fabrieken. Mijne laatste vraag betrof meer bepaaldelijk den arbeid, die van aankomende jongens en meisjes geëischt wordt. Hebt gij dit in ruime mate waargenomen?

A. Neen.

731. V. Hebt gij daarover nooit hooren klagen, of bij uwe velerlei soort van aanraking de schadelijke resultaten opgemerkt van den fabrieksarbeid van dergelijke aankomende jongens en meisjes?

A. Ik geloof dat er geene enkele fabriek is, waar niet van jeugdige krachten te veel gevergd wordt.

732. V. Het is mij in dit gedeelte van onze ondervraging om feiten van eigen waarneming te doen. Straks zal ik gaarne nog eens een ander veld met u betreden. Hebt gij *bij ervaring* kennis genomen van den arbeid van meisjes en jongens van 12 tot 16, 18 jaar in fabrieken of werkplaatsen?

A. Neen.

752. V. Welke punten van onze Schets hebben uwe aandacht getrokken en welke komen bij u in aanmerking om er ons iets omtrent mede te deelen?

A. Punt 4. 'De lichamelijke, verstandelijke en zedelijke toestand van gezinnen van gehuwde vrouwen, in fabrieken of werkplaatsen arbeidende en verbetering dier toestanden door beperking of verbod van arbeid'.

Ik zou gaarne den wensch uitspreken, dat er mogelijkheid kon gevonden worden, om de eigenaars van fabrieken

of werkplaatsen te verplichten om geen kinderen in dienst te nemen die niet voorzien waren van een bewijs, dat zij goed lager onderwijs ontvangen hebben.

753. V. Gij weet dat er vreemde landen zijn, waar dergelijke regeling bestaat?

A. Neen, dat weet ik niet.

754. V. Gij zoudt dus wenschen, dat de kinderen niet tot den arbeid zouden worden toegelaten, tenzij zij een bewijs medebrengen, dat zij elementair onderwijs hebben genoten?

A. En goed ook.

755. V. Natuurlijk. Is dat de eenige wensch die u koestert of zijn er misschien nog meer?

A. Ik heb er meer en wel met betrekking tot den arbeid van vrouwen en kinderen in de fabrieken.

Ik weet, men moet rekening houden met den abnormalen toestand waarin wij leven.

Daardoor versta ik het volgende: Was de toestand zooals het behoorde, dan moest de vader geheel in de behoeften van zijn gezin kunnen voorzien en de moeder zich geheel en al kunnen wijden aan hare huiselijke plichten en aan hare kinderen. Ik weet echter helaas te zeer, dat dit voor het oogenblik niet te bereiken is en ben er te zeer van overtuigd, dat althans de moeder het mogelijke moet doen om den vader te ondersteunen. Maar met dien toestand rekening houdende, rijst bij mij de vraag: zou het zoo onmogelijk zijn voor de fabrikanten om de vrouwen aan huis te laten werken en niet aan de fabriek?

756. V. Dat denkbeeld wenscht gij dus overwogen te zien?

A Althans als het daarvoor in aanmerking kan komen.

757. V. Zijn er ook nog andere punten, waaromtrent denkbeelden bij u zijn gerezen? Wij zullen die gaarne hooren.

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter!

758. V. Weet gij in het algemeen ten opzichte van eenig onderwerp van onze enquête nog iets dat gij belangrijk genoeg acht om ons nog mede te deelen?

A. Wanneer ik nog iets mag zeggen, dan zou het dit zijn, dat ik deze enquête met groote blijdschap heb tot stand zien komen en dat ik mij verheug dat erin onze Kamer mannen zijn, die daartoe het initiatief hebben genomen. Daardoor hebben zij aan den werkman en den werkgever het bewijs geleverd dat de werkgever met zijne werkkrachten niet kan handelen zooals hij verkiest.

Gij hebt mij gezegd, Mijnheer de Voorzitter, dat er van de verhooren aanteekeningen werden gemaakt en dat van die aanteekeningen een verslag zal komen, dat wereldkundig gemaakt zal worden. Ik hoop dat het niet bij dat verslag blijven zal. Ik ben niet een absoluut voorstander van congressen, want de meeste congressen leveren geen practische resultaten op. Doch van enkelen is dit wel het geval geweest en daarom zou ik gaarne zien dat deze enquête door een congres gevolgd werd. En mocht dit niet het geval zijn, dan geloof ik dat de verschillende kiesvereenigingen in ons land eene aanwijzing krijgen om bij het wikken en wegen van personen, die zij het radicaal wenschen te geven van volksvertegenwoordiger bij Staten-Generaal, Provinciale Staten of Gemeenteraad, dezelfde onderwerpen in uwe circulaire behandeld ook in hunne vergaderingen te brengen; mij dunkt door die hulp kan dan wel iets goeds tot stand worden gebracht.

759. De **Voorzitter:** Ik dank u voor de gegeven inlichtingen

A.P. OBERMEIJER.

Verhoor van den heer C. Van den Deyl.

760. V. De **Voorzitter:** Welke zijn uw naam, voornaam, betrekking of woonplaats?

A. Cornelis Van den Deyl, gedurende 36 jaren hoofd eener armenschool te Amsterdam, Bloemgracht 146.

761. V. U zijt dus in de gelegenheid geweest om veel te zien wat op kinderen betrekking heeft. Wellicht hebt gij ook wel eens in de huishoudens rondgezien?

A. Zeker, van tijd tot tijd komen de ouders wel eens bij mij om raad in te winnen. Bovendien ben ik geplaatst aan het hoofd eener school van de Vincentius-Vereeniging. Wekelijks komen heeren van die vereeniging bij de gezinnen nen aan huis om een onderzoek in te stellen. Daardoor verneem ik ook veel.

762. V. Wat hebt gij zoo opgemerkt in verband met de zaak waarover de enquête gehouden wordt?

A. Ik spreek nu voornamelijk over wat mijn school betreft. De door mij opgedane ondervinding leert dat geen kinderen beneden de 12 jaar mijn school verlaten. Ik heb er dan ook streng achterheen gezeten, en wanneer tusschentijds aan mij werd gevraagd of de kinderen van school mochten komen om bij een baas te gaan werken, dan zeide ik steeds: 'Vader, wees voorzichtig, het is verboden.' Dit is zeker wel van invloed geweest, want behalve wat ik zooeven van de 540 arme kinderen, die mijn school bezoeken, zeide, heb ik nog ruim 200 kinderen boven de 12 jaren, die bij mij op school blijven gaan. Blijven zij nu tot de hoogste klasse, dan verkrijgen zij een eervol ontslag door onzen president geteekend.

763. V. Wie is die president?

A. De president der schoolcommissie, de heer Westerwoudt. Dit eervol ontslag nu is eene aanbeveling bij de bazen om aan hen boven andere jongens de voorkeur te geven. De laatste jongen, die de school verlaat, en het best voldoet, krijgt een zilveren horloge. Om het lange blijven nog meer te bevorderen worden in de hoogste klasse prijzen gegeven, die op zeer hooge waarde geschat worden, zoodat de jongens hard werken om die te verdienen.

764. V. U oordeelt dus. voor zoover u dit in uw kring mogelijk is, dat de wet van 1874 op den kinderarbeid behoorlijk nagekomen wordt?

A. Zoover ik kan nagaan, ja.

765. V. Gelooft u, dat zij al of niet eene goede uitwerking heeft gehad?

A. Ik kan u hierop het volgende antwoorden: Zoolang de wet er nog niet was, is het steeds mijn principe dat de kinderen tot hun 14de jaar op de school bleven. Een jongen moet voor zijn veertiende jaar niet werken. Daardoor vermoordt men don jongen. Hij is ook niet voldoende ontwikkeld en bovendien zijne lichamelijke krachten schieten te kort. Daarom houd ik er zoo lang mogelijk aan vast om geen ontslag te geven voor het bereiken van het veertiende jaar.

766 V. Dus gij hebt als hoofd der school door middel van overreding volkomen gewerkt in de richting van de wet van den heer Van Houten, met dit onderscheid dat gij nog verder wilt gaan dan die wet; gij tracht het te brengen tot 14 jaren, terwijl de wet slechts helpt tot 12 jaren?

A. Ja.

767. V. Zoudt gij op grond uwer ervaring het wenschelijk vinden dat de wet uitgebreid werd tot 14 jaren?

A. Ja.

768. V. Ook voor meisjes?

A. Ik heb geen meisjes op school, alleen jongens.

769. V. Gij zeidet dat als men de jongens vóór hun veertiende jaar laat werken, men dan het kind vermoordt. Wat bedoelt gij daarmede? Hebt gij vele slechte gevolgen gezien van het werken vóór het veertiende jaar?

A. Een jongen moet een leer- en speeltijd hebben en dien mist hij wanneer hij reeds op twaalfjarigen leeftijd de school verlaat en op een ambacht gaat. Dit schaadt aan zijne lichamelijke ontwikkeling en daardoor wordt hij niet een flink en degelijk arbeider.

770. V. Gij zegt dit op grond van uwe paedagogische ervaring?

A. Ja; ik ben 50 jaren bij het onderwijs; 8 jaren daarvan bracht ik door bij het openbaar en de overige bij het bijzonder onderwijs. Sedert 1851 sta ik aan het hoofd mijner school, dus 36 jaar.

771. V. Hoe oud zijt gij?

A. 65 jaar.

772. V. Acht gij het tegenwoordig geslacht van beter gehalte dan het vroegere?

A. Neen, de schooljongens zijn niet meer zoo degelijk en flink. Of het ligt aan de voeding, aan den huiselijken omgang, ik weet het niet.

773. V. Maar is hun geest, hunne stemming, hunne gezeggelijkheid, beter, slechter of onveranderd?

A. Minder goed. Natuurlijk spreek ik in het algemeen. Ik heb voor mij volstrekt geen klagen; ik ben gewend om met eene talrijke klasse te werken; dat gaat op een wenk af, bijna op militaire wijze. Als ik lachen wil met de jongens, lach ik. Mijne school is in onderscheidene afdeelingen gesplitst; wanneer ik binnenkom, kijk ik eenvoudig of

alles goed is. Daarvoor moet men blik hebben en in het vak gewonnen zijn. Ik heb van mijn 14de jaar af als kweekeling voor de klasse gestaan, ben niet op eene normaalschool geweest, maar heb mijne opleiding gehad vóór de klasse. Als een jongen van 14 jaar af leert vóór de klasse te staan en daar voortdurend bezig te zijn, is dat eene onbetaalbare opleiding, die men langs anderen weg niet verkrijgen kan.

774. V. Gij zelf waart dus zeker onder goede leiding?

A. Zeker. Een onderwijzer moet zich geheel wijden aan de jeugd, want het onderwijs is eene zaak van opoffering. Dit is onmogelijk later aan te leeren; wanneer hij niet van zijne jeugd af voor de klasse komt, en daar leert om de kleine jongens in orde te houden en aardig met hen bezig te zijn, dan krijgt hij die gemakkelijkheid op zijn 18de jaar zeer zelden. Ik heb dan ook meermalen tegen den vroegeren schoolopziener, wijlen den heer Baumhauer, gezegd: Mijnheer, geloof mij, ik heb ze liever die als kweekeling zijn op school gekomen. De wet is nu veranderd, maar ik spreek nu over mijne ondervinding onder de oude wet. De mannen, die nu in Amsterdam op onderwijsgebied met eere genoemd mogen worden, hebben hunne opleiding ontvangen voor de klasse. Wij zijn nu zelfs zoover dat onlangs een gepensionneerd onderwijzer, de heer Degenhardt, lid is geworden van de plaatselijke schoolcommissie. En hij is toch, evenals ik, begonnen met kweekeling te worden.

775. V Hoort gij dikwijls klagen dat men aankomende jongens te zwaar laat werken op fabrieken en werkplaatsen?

A. Neen. Zij komen mij van tijd tot tijd nog wel eens nadat zij de school verlaten hebben, opzoeken. En dan is het: dag meester; en: zoo Piet, hoe maak-je het? Ik tracht zooveel mogelijk naar eene goede verstandhouding tusschen mij en de leerlingen, en als zij de school verlaten zeg ik steeds: als gij raad of hulp noodig hebt, je weet waar ik woon, kom mij gerust eens opzoeken.

Ik ben voor die jongens geen mijnheer, maar eenvoudig meester.

776. V. Dat zijn nu de goede jongens; maar komen de slechte ook?

A. Ik kan u daarvan een voorbeeld vertellen.

Jaren geleden heb ik een paar jongens op school gehad, van wie ik dacht: wat moet daarvan terechtkomen? Ik heb echter gedaan wat ik kon. Zij gingen van de school af en op een ambacht.

Eenige jaren later wandelde ik op een der grachten, en kwam een man tegen, die er fatsoenlijk uitzag. Ik vroeg hem: mag ik mijn sigaar eens bij u opsteken? Hij antwoordde: ja wel, meester. Ik kende hem niet meer, maar het bleek toen dat hij een van die jongens was, van wie ik zoo weinig gedachte had gehad, en van wie ik dacht dat zij uit zulk een verwaarloosd gezin kwamen. Nu heb ik weer kinderen van dien jongen op school.

777. V. Van het leven en werken van aankomende jongens en meisjes hebt gij dus geen kennis?

A. Neen.

778. V. Bemerkt gij nooit iets, wanneer gij met de gezinnen in aanraking komt, van die getrouwde vrouwen, de moeders, die naar de fabriek of werkplaatsen gaan?

A. Neen, maar die zoeken dan op de eene of andere wijze het brood te verdienen, bijv. met steenen-bikken.

779. V. Getrouwde vrouwen?

A. Ja. Verleden week kwam ik nog een paar kinderen van mijne school tegen van 8 en 10 jaren, die hun vacantietijd gebruikten om langs de huizen te gaan en te vragen of zij de straat mochten schoonmaken.

Op mijne vraag waarom zij dit deden, kreeg ik ten antwoord: ja meester, moeder, die anders steenen bikt, heeft geen werk, en vader, die blind en lam is, kan geen brood voor ons verdienen; wij moeten dus trachten wat thuis te brengen.

780. V. Persoonlijk zijt gij dus met de toestanden in fabrieken en werkplaatsen onbekend en de menschen waarmede gij in aanraking komt leeren er u ook niet veel van?

A. Juist, te minder daar ik niet erg voor fabrieksarbeid gestemd ben.

De ouders komen wel eens bij mij om te zeggen: meester, de jongen gaat van school, hij kan bij een apotheker komen om drankjes weg te brengen. Dan zeg ik: dat kan ik je niet aanraden, dat geeft op den duur niets. Voor het oogenblik geeft het wat, maar voor later niet.

781. V. Waar stuurt gij ze dan heen; naar een ambacht?

A. Mijn idee is altijd een ambacht. Ik zeg aan de jongens: is een ambacht ziek, het sterft niet en is er op een oogenblik weinig aan te verdienen, er komt een tijd dat gij ruim uw brood kunt krijgen, als gij maar zorgt zooveel mogelijk een knap, degelijk werkman te worden. Ik haal dan het voorbeeld aan, dat een baas dikwijls een knecht des winters *kan* lozen, maar hem houdt, als hij een flink werkman is. Dit spiegel ik hun zooveel mogelijk voor.

782. V. Zijn u feiten en toestanden bekend waaromtrent gij nog mededeelingen zoudt kunnen doen?

A. Eene kleinigheid. Er zijn kinderen, die op school blijven ook na hun twaalfde jaar, maar dan heet het bij de ouders: ik houd hen gaarne van de straat, maar in de uren tusschen de schooltijden gaan zij ergens zakjes plakken of couranten vouwen of dergelijke dingen meer, en dat is de pest.

783. V. Die kinderen gaan dan zeker naar de courantendrukkerijen om de exemplaren gereed te maken tusschen 4 en 6 uur 's namiddags? Is dat zoo niet?

A. Ja; ziet u, en dat is nadeelig.

784. V. Gij keurt dat dus af?

A. Ja zeker; als de jongens op school gaan, moeten zij een speeluur hebben, dat gun ik hun, en ook moeten zij den tijd hebben om het schoolwerk wat zij meebrengen af te maken. Bij mij op school heb ik eene portefeuille met landkaarten, die door de jongens zijn geteekend. Zij krijgen voorbeelden mede en om de acht of veertien dagen brengen zij hunne teekeningen mede. Bij de prijsuitdeeling worden die dan opgehangen en daar zij onderteekend zijn, kan iedereen zien wie de maker is. Dat is een vrije arbeid, waartoe ik de jongens aanmoedig, dat vuurt hen aan. Maar als zij tusschentijds moeten werken, dan komen zij met een doffen geest op school en nemen dáár eigenlijk hun rusttijd. Maar, Goddank, komen dergelijke gevallen niet veel voor.

785. V. Maar toch wel eens?

A. Ja, eene enkele maal, en daaraan zou ik een eind gemaakt willen zien

786. V. Laat ons nog eens terugkomen op de wet van 1874. Gij zoudt goedvinden dat het voorschrift van den 12jarigen leeftijd werd uitgebreid tot den 14jarigen?

A. Ja, dat is mijne overtuiging uit volle borst, en ik geloof dat meerdere mijner ambtgenooten er evenzoo over denken.

787. V. Hebt gij wel eens nagedacht over eene nog grootere uitbreiding dan tot 14 jaar? Of durft gij daarover niet mede te spreken?

A. Neen, dat is mijn vak niet.

788. V. Kan de werktijd geheel en al onbeperkt blijven of is de toestand nu voldoende?

A. Ik heb altijd bemerkt, dat zij op een werkwinkel geregelde werkuren hebben.

789. V. Ja, maar die soms zeer laat loopen?

A. Dit is waar, en men mag nog niet te veel eischen van jongens die nog niet volwassen zijn. Een werktijd van 6 uur 's morgens tot 8 uur 's avonds is lang genoeg.

790. V. Omtrent deze quaestie hebt gij dus geene bepaalde ondervinding en ervaring?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter.

791. V. Kunt gij ons nog iets mededeelen met betrekking tot deze zaak?

A. Ik wil er ten slotte nog op wijzen, dat de ouders de verordening, gegrond op de wet van 1874, wel eens trachten te ontduiken, omdat de kinderen iets voor het huisgezin moesten gaan verdienen; maar ik heb ze steeds daarvoor gewaarschuwd, omdat ik in het belang van de jongens zelven de zaak had moeten aangeven.

Voor het overige heb ik geene mededeelingen te doen.

792. De **Voorzitter**: Wij danken u wel voor de gegeven inlichtingen, die wij met veel genoegen hebben gehoord.

C. VAN DER DEYL.

Zitting van donderdag 6 januari 1887.

Tegenwoordig de heeren:

VERNIERS VAN DER LOEFF, *Voorzitter*.
GOEMAN BORGESIUS, *Onder-Voorzitter*.
BEELAERTS VAN BLOKLAND.
HELDT.
SMIT.
VAN ALPHEN.
VAN DER SLEYDEN.
J.D. VEEGENS, *Griffier*.

Verhoor van de heeren H. Rommerts en H.J.J. Zegers, Amsterdam.

799. De **Voorzitter:** Rommerts, wilt gij mij uw naam, voornamen, ouderdom, beroep en woonplaats opgeven.

A. Hoeke Rommerts, oud 52 jaren, letterzetter, Vinkestraat 4 te Amsterdam.

794. V. Thans doe ik aan u, Zegers, hetzelfde verzoek.

A. Hubertus Johannes Jacobus Zegers, oud 26 jaren, van beroep letterzetter, wonende te Amsterdam.

795. V. Rommerts, waar zijt gij werkzaam?

A. Getuige ROMMERTS: Op dit oogenblik, op de drukkerij ‘de Mercuur’ van den heer De Bussy.

796. V. Zijt gij daar al lang?

A. Neen mijnheer, en ook niet voor vast. Ik behoor tot de nachtploeg van 2 à 3 man, voor een bepaald werk.

797. V. Waar zijt gij vóór dien tijd in dienst geweest?

A. Getuige ROMMERTS: Op de typographische en lithographische inrichting van de heeren Faddegon & Co., aan de Haarlemmer-houttuinen. Ik ben daar 3 jaar lang geweest, met tusschenpoos van een jaar.

798. V. Zijt gij daar weggezonden of weggegaan?

A. Neen, ik ben uit vrijen wil vertrokken om mijne positie te verbeteren.

799. V. Zegers, waar zijt gij werkzaam?

A. Getuige ZEGERS: Bij Ellerman, Harms en C^{o}. in de Spuistraat.

800. V. Zijt gij er al lang?

A. Ruim twee jaar.

801. V. Waar zijt gij vroeger geweest?

A. Voordat ik bij die firma kwam, heb ik gewerkt bij A. Van Oosterzee, Koninklijke stoomdrukkerij, maar vóór dien tijd ben ik bij Ellerman, Harms en C^{o}. geweest.

802. V. Hoe jong zijt gij het vak begonnen?

A. Omstreeks mijn 12de jaar.

803. V. Was het bij Ellerman, Harms en C$_{o}$., dat gij als jongen van 12 jaar gekomen zijt?

A. Neen, in den Bosch.

804. V. Hoe oud waart ge toen gij in Amsterdam kwaamt?

A. Ongeveer 20 jaar.

805. V. En zijt ge toen bij Ellerman, Harms en C_o. gekomen?

A. Neen, eerst bij de firma Albrecht; toen moest ik in dienst, en toen ik daarvan terugkeerde kwam ik bij Binger.

806. V. Rommerts, hoe jong zijt gij bij het vak gekomen?

A. Op mijn 12de jaar.

807. V. In Amsterdam?

A. Getuige ROMMERTS: Neen, in Friesland, bij Suringar.

808. V. Zijt gij onafgebroken in het drukkersvak geweest en gebleven?

A. Ja.

809. V. Zijt gij lang bij Suringar geweest?

A. Circa 7 jaar.

810. V. Hebt gij daar uwe opleiding gekregen?

A. De opleiding duurt het geheele leven, maar ik heb er de eerste beginselen goed geleerd.

811. V. Zijt gij toen bij Suringar gebleven?

A. Ja, tot mijn 20ste jaar, toen ik in dienst moest.

812. V. En waarheen zijt gij gegaan nadat gij uit den dienst kwaamt?

A. Ik ben toen nog een korten tijd bij Suringar gebleven; ik was inmiddels gehuwd.

813. V. Wat verdiendet gij toen gij huwdet?

A. *ƒ* 5 in de week.

814. V. Durfdet gij daarmede een huishouden opzetten?

A. *ƒ* 6 was toen het hoogste loon.

815. V. En waarheen zijt gij gegaan toen gij Suringar verliet?

A. Ik ben naar Assen gegaan.

816. V. Zijt gij daar lang gebleven?

A. Omstreeks vijf jaren.

817. V. Zijt gij toen naar Amsterdam gegaan?

A. Neen, toen ging ik naar Leeuwarden terug, met de hoop daar werk te vinden. Toen dit niet lukte, heb ik den heer Cambier van Nooten te Alphen aan den Rijn geholpen zijne drukkerij op te zetten. Daarna ben ik gegaan naar Oppenheim te Groningen.

Die drukkerij leek mij niet, en ik ging weêr naar Assen in dienst van de heeren Willinge Gratama. Daarna ben ik naar Amsterdam gegaan, en ben daar nu sedert 15 jaren werkzaam.

818. V. Was dat steeds bij denzelfden patroon?

A. Neen, wel in 6 winkels.

819. V. Bij wie zijt gij dan alzoo geweest?

A. Bij De Hoog en Oosterzee, thans de Koninklijke stoomdrukkerij, waar ik circa 2½ jaar bleef. Toen ben ik van den Nederlandschen Typographenbond redacteur van het werkmansblaadje geweest, getiteld *De Werkman*. Het kwam eens in de week uit, en ik was daarvoor de eenige letterzetter. Dit heeft omtrent 2½ jaar geduurd, waarna het blaadje is overgegaan in handen van *De Werkmansbode*.

820. V. Waart gij toen in dienst bij iemand?

A. Ik was vrij; de typograhische bond betaalde mij. *De Werkmansbode* is nu voor al de vakvereenigingen, in plaats van den Typographenbond. Toen ben ik aan den arbeid gegaan bij particulieren.

821. Aan welke drukkerijen in Amsterdam zijt gij verbonden geweest?

A. Bij de heeren Binger, De Bussy, Loman, Kirberger en Van Kesteren, later bij Faddegon; in dien tusschentijd van Faddegon bij Binger en van daar naar De Bussy.

822. V. Wat was de reden van dat wegtrekken van den een naar den ander? Beviel het u niet, of bevielt gij hun niet?

A. Dat kan men niet zeggen, want als het slap is, zegt men ons eenvoudig: gij kunt over 14 dagen opstappen. Soms vertrok ik omdat ik mijn toestand verbeteren kon.

823. V. En nu zijt gij beiden met De Rot, die nog niet verschenen is, bestuurders van de afdeeling van den Typographenbond te Amsterdam?

A. Getuige ZEGERS: Neen, ik bekleed de functie van secretaris van de afdeeling Amsterdam. De Rot heeft de functie van hoofdbestuurder van den bond, terwijl Rommerts in het geheel geen functie heeft dan gedelegeerde bij het Nederlandsch Werkliedenverbond.

824. V Zegers. Rommerts en De Rot zijn dus met hun drieën benoemd en gekozen door uwe collega's om bij deze gelegenheid ons mede te deelen wat de gezamenlijke leden van de afdeeling Amsterdam begrijpen dat in hun belang hier gezegd moet worden. Niet waar?

A. Getuige ZEGERS: In dealgemeene vergadering te Amsterdam zijn wij met ons drieën. omdat de tijd eenigszins kort was om een flink rapport uit te brengen van het verhandelde in die vergadering, benoemd om een rapport uit te brengen over den toestand van het typographenvak, niet van hetgeen wij er over dachten, maar naar aanleiding van de rapporten, die wij van de agenten en leden ontvingen. Wij zijn tegelijkertijd benoemd om desnoods als getuigen te kunnen fungeeren.

825. V. Dus gij drukt hier het gevoelen uit van uwe collega's in de afdeeling Amsterdam?

A. Getuige ZEGERS: Ja.

826. V. Zijt gij het met die verklaring eens, Rommerts?

A. Hetzelfde had ik willen zeggen.

827. V. Het rapport, dat gij hebt ingezonden is lang, en heel aardig in elkaar gezet. Gij hebt ons daarin heel veel meegedeeld; en de commissie heeft het met genoegen gelezen. Gij hebt er inderdaad veel werk van gemaakt. Maar

wij moeten er nu eens over praten.

Gij zegt in dat rapport - om eens te beginnen met uwe aanmerkingen op de wet van 1874 betrekkelijk den kinderarbeid - dat gij van den invloed van die wet tot nu toe niet veel hebt kunnen merken. Wat bedoelt gij daarmede?

Ik zal eerst met Zegers spreken, die immers het rapport gesteld heeft?

A. Getuige ZEGERS: Het rapport is door mij gesteld.

Mijn grief tegen de wet op den kinderarbeid is dat, ondanks het verbod dat geen kinderen beneden de 12 jaren mogen aan het werk gesteld worden, dit toch geschiedt, hoewel niet recht streeks op de fabriek.

Om de wet te ontduiken, bestellen namelijk de patroons plak-, bind- en brocheerwerk uit aan een knecht. Deze knecht werkt bij zich aan huis, en neemt kinderen om het werk te helpen maken.

Bij onderzoek op de fabrieken zal men misschien in het geheel geen kinderen beneden de 12 jaren vinden.

828. V. Als ik u dus goed begrijp, heeft de wet van 1874 toch dit gevolg gehad, dat op de werkplaatsen zelve geen kinderen onder de 12 jaar meer gebruikt worden?

A. In 't algemeen niet, maar toch komt het nog wel voor.

829. V. Weet gij ook werkplaatsen te noemen waar dat gebeurt?

A. Bij de firma Ellerman, Harms en C°. was dit wel zoo; of het op het oogenblik zoo is weet ik niet, want het personeel van zulke kinderen die bijv. kopij overbrengen, wisselt sterk, soms blijven zulke jongens niet langer dan 2 of 3 weken, hetzij omdat zij ziek worden van het trappen loopen. Wel weet ik dat daar thans heel minne kinderen werken, maar of zij beneden de 12 jaar zijn, zou ik niet durven zeggen.

830. V. Dus gij kunt niet verklaren dat er op dit oogenblik bij de firma Ellerman, Harms en C°. of op andere drukkerijen te Amsterdam kinderen onder de 12 jaar arbeiden?

A. Ik zou dat niet willen verklaren.

831. V. Gij verklaart echter, te goeder trouw, want om de waarheid is het ons te doen, al staat gij niet onder eede, dat gij de wetenschap hebt dat het in den laatsten tijd af en toe wel voorvalt? Goed verstaan?

A. Dat was althans zoo in de twee jaren dat ik daar werkte.

832. V. Hoe weet gij, dat die kinde ren beneden de 12 jaar waren? Hebt gij ze dat aangezien op het oog, of hebt gij het hun gevraagd?

A. Ik heb het eens aan een jongen gevraagd, die zijn vingers had gewond in eene steendrukkerij. Ik vroeg aan dien jongen, hoe hij aan die verwonding gekomen was. Hij vertelde, dat zijn baas hem een tramkaartje had gegeven om gauw naar huis te gaan. De jongen zag er erg min uit, en daarom vroeg ik, hoe oud hij was. Hij zeide 12 jaar, maar hij was nog zoo oud niet, want hij noemde mij later de maand waarin hij 12 jaar zou worden.

833. V. Dit betreft dus een geval dat gij gezien hebt, dat een jongen beneden 12 jaar inderdaad werkte. Laat ik u in het voorbijgaan vragen: hebt gij later nog wel eens naar dat kind omgekeken?

A. Neen, maar ik heb wel gehoord dat die jongen naar de steendrukkerij is teruggekeerd, waar hij zijn vingers was kwijtgeraakt.

834. V. Dus gij hebt er niet naar gevraagd hoe het met dien jongen liep?

A. Neen.

835. V. Weet gij nog meer gevallen wanneer gij gevraagd hebt aan de kinderen: hoe oud zijt gij?

A. Neen, ik heb het niet gevraagd.

836. V. Ik vraag u dit bedaard en bedenk wel dat gij allen tijd hebt om te antwoorden. Uit hetgeen gij nu verklaard hebt, blijkt dat gij, eigenlijk gezegd, niet kunt beweren dat het gebruik van kinderen beneden de twaalf jaar vrij algemeen is, want gij weet maar dit eene geval van dat jongetje dat zijn vingers kwijt is geraakt.

A. Definitief, persoonlijk, weet ik dat niet, maar in het algemeen....

837. V. Wij zitten hier nu tegenover elkander, en de vraag is, wat gij zelf op dit gebied waargenomen hebt.

A. Dat geval dat ik zooeven genoemd heb.

838. V. Dit eene geval dus. Bij deze

gelegenheid hebt gij met de leden van uwe afdeeling over deze zaak in het breede gesproken, dat blijkt duidelijk uit uw stuk, dat zeer goed is; zijn er nu bij die besprekingen ook bepaalde gevallen opgenoemd van arbeid van kinderen beneden de twaalf jaar?

A. Ik heb er wel naar gevraagd, en sommigen hebben mij gezegd en geschreven dat het bij hen niet voorkwam. Bij Holdert heb ik er ook naar gevraagd, maar het antwoord was: wij weten het niet; het zijn wel heel kleine kinderen. Ik heb gezegd, dat zij eens naar den leeftijd moesten informeeren, maar ik heb geen antwoord gekregen.

839. V. De zaak heeft dus een punt van bespreking en van schriftelijke behandeling bij u uitgemaakt, maar gij kunt geen andere gevallen bijbrengen?

A. Neen.

840. V. Dat is jammer.

A. Ja, maar ik weet wel dat kinderen beneden den leeftijd worden gebruikt op de zakjes-plakkerijen.

841. V. Wij spreken nog altijd over de kinderen op de drukkerijen en de zetterijen. Ik zeg u nog eens: gij hebt al den tijd om u te bezinnen. Weet gij nu uit eigen waarneming geen enkel geval, buiten dat van het kind dat de vingers gekwetst heeft? Hebben uwe vrienden, die gij over de zaak gesproken hebt, u evenmin bepaalde feiten kunnen aanbrengen?

A. Neen.

842. V. Hebt gij wel eens opgemerkt dat de politie of justitie hierop toezicht uitoefende; dat er iemand op de drukkerij of zetterij kwam, die vroeg hoe oud de kinderen waren, die daar zaten?

A. Daarvan heb ik nooit iets bemerkt.

843. V. Ge hebt gehoord, Rommerts, wat uw collega gezegd heeft; weet ge daaraan op dit punt nog het een of ander bij te voegen en zijt gij het met hem eens? Zijn u gevallen bekend van kinderen beneden de 12 jaren, die op drukkerijen of zetterijen werkzaam zijn?

A. Getuige ROMMERTS: Bij ondervinding zijn mij geen gevallen bekend. Slechts een keer kwam het bij toeval uit dat een kind nog geen 12 jaar was, doch toen is het terstond door den chef verwijderd.

844. V. Het kwam dus bij toeval uit?

A. Ja.

845. V. Vragen de patroons als zij kinderen aannemen goed hoe oud zij zijn, of weet gij dit niet?

A. Daarmede bemoeien de patroons zich zeer weinig; dit wordt aan den chef of aan den meesterknecht overgelaten.

846. V. Bij welke firma kwam het toen uit, dat zij kinderen beneden de 12 jaar in dienst hadden?

A. Bij Binger, maar toen men bemerkte dat zij beneden den leeftijd waren, werden zij dadelijk weggezonden en hun gezegd dat zij later moesten terugkomen.

847. V. Nu gij zeker in de laatste weken naar aanleiding van ons onderzoek die zaken met uwe collega's hebt besproken, kunt gij ook nu eenige feiten van dien aard opnoemen, dat jongens beneden de 12 jaar op drukkerijen werkten?

A. Neen, ik heb ook geen gevallen hooren vermelden.

848. V. Omtrent het toezicht van de politie op dergelijke overtredingen, weet gij ook niets te zeggen?

A. Neen.

849 V. Gij vereenigt u dus met hetgeen getuige Zegers heeft gezegd?

A. Ja.

850. V. Gij hebt daar straks gesproken van zakkenplakkerijen, wat weet ge daarvan?

A. Ik heb niets met eigen oogen gezien, doch ik durf wel zeggen dat bij Faddegon stapels zakjes worden afgeleverd die wekelijks twee- of driemaal door mannen worden gebracht. Dit werk geschiedt altijd door kinderen die tusschen de schooluren de zakjes plakken.

851. V. Noem eens wat namen op?

A. Berg, meen ik.

852. V. Waar wonen zij?

A. Ik kan geen bepaalde adressen opgeven, ik heb ze wel te huis.

853. V. Zegers, weet gij namen op te geven?

A. Getuige ZEGERS: Dat kan ik niet. Ik heb wel den persoon, van wien ik mijne informatiën bekomen heb, verzocht om te surveilleeren en 's avonds de kinderen aan te spreken, maar hij antwoordde dat dit veel te gevaarlijk was.

854. V. Wat bedoelt gij met uw gezegde, dat het te gevaarlijk is om te surveilleeren?

A. Getuige ZEGERS: De meeste werklieden zijn van oordeel, dat, wanneer hun patroons weten dat zij met de Enquête-commissie in aanraking gekomen zijn, zij wel niet rechtstreeks om die reden, maar zijdelings ontslagen zullen worden. Dit werd ook opgemerkt, toen de inspecteurs de namen opschreven op de winkels. Daarvan zijn sommigen genomen. Maar die zijn vreeselijk bang om naar den Haag te gaan ten einde te getuigen voor deze Commissie, omdat zij vreezen hun werk kwijt te raken. Zij hebben zich zelven er niet voor opgegeven. Men weet niet of zij door de patroons zijn opgegeven, maar in ieder geval zijn zij zeer bevreesd om in aanraking te komen met de Enquête-commissie.

855. V. Ik heb u een brief geschreven over de wijze om aan goede getuigen te komen voor de Enquête-commissie. Welken weg moeten wij dan inslaan om daartoe te geraken?

A. Het is onze meening, dat het geschikter zou zijn. om, in plaats van iemand zoo op zich zelf te nemen, het niet te doen zonder het bijzijn van zijn patroon. Het is al gebeurd dat geroepen werd: die of die moet beneden komen. Hoe men aan zoo iemand gekomen was wist deze dan niet, maar de naam werd opgeschreven.

856. V. Ge weet toch, dat dat niet op last der Enquête-commissie geschiedde?

A. Maar men vermoedde het, en men vreesde dat, als er iets van den winkel bekend werd, gedacht zou worden dat zoo iemand het gezegd had. Die vrees bestaat bij de meesten. Nu was men van gevoelen, dat het beter zou zijn als een der heeren bij den patroon kwam, de lijst der gezellen zag en eenige namen uitkoos.

857. V. Blindelings weg, als bij het lot uit een bus?

A: Ja, zonder de personen te kennen.

858. V. Maar dat zou slecht kunnen uitvallen. Men zou misschien een getuige kiezen die zich niet wist uit te drukken of die niets wist en waar men niets aan had.

A. Er was dan ook sprake, dat degenen zouden worden gekozen. die na onderzoek het geschiktste werden bevonden.

859. V. Wie moest dat onderzoeken? Zou de patroon de getuigen moeten aanwijzen?

A. Men wilde zich niet vrijwillig opgeven. De vrees was juist om zich vrijwillig in verbinding te stellen met de Commissie.

860. V. Bestaat bij u de meening dat de patroons zich zouden wreken, dat zij het kwalijk zouden nemen wanneer de werklieden bij ons kwamen?

A. Ja, en die meening is nog al sterk.

861. V. Hebben de patroons daartoe op eenigerlei wijze aanleiding gegeven? Hebben zij zich wel een half woord laten ontvallen dat men zich met de enquête niet moest inlaten?

A. Op een Zaterdag kwam een inspecteur van politie op de drukkerij; deze werd daar gebracht door den chef, maar de chef ging weg toen de inspecteur binnen was, en aan zijne uitdrukkingen kon men zeer goed bemerken dat hij er niet meê ingenomen was.

862. V. Die mindere ingenomenheid kon aan verschillende oorzaken te wijten zijn, òf dat daardoor stoornis in het werk gebracht werd, òf dat daardoor dingen aan den dag zouden komen die men liever niet publiek gemaakt zag?

A. Het laatste zal wel het geval zijn. Toen de inspecteur van politie voor de eerste maal kwam, zeide deze dat er eene enquête zou gehouden worden, waarvoor men getuigen wenschte. De chef zeide dat de patroon reeds getuigen had opgegeven. Een

oogenblik later kwam de zoon van den chef boven en schreef de jongens beneden de 18 jaar op.

863. V. Het getal en de namen?

A. Alleen het getal. Aan de zetterij van *De Tijd* zijn vier jongens aan de kast, die werden opgegeven, maar niet de vier die met de kopij loopen.

864. V. Maar de gelegenheid om u op te geven was toch ruimschoots voor u opengesteld; gij hebt de aangeplakte biljetten in de stad kunnen zien en hadt slechts een brief per post te zenden?

A. Er was eene algemeene vrees om naar den Haag te gaan: men moest daarvoor verzuimen, en de patroons zouden wel te weten komen waarvoor dit geschiedde. Als men terstond gedaan kreeg, zou de vereeniging daarin wel voorzien En zoo het ontslag al niet

dadelijk volgde, vreesde men dat het wel over 2 of 3 weken volgen zou; daarvoor vreezen de meesten, ofschoon ik niet zeg dat het bepaald gebeuren zal.

865. V. Bestaat die vrees bij u ook?

A. Ja, als zij er achter komen.

866. V. Dat zal natuurlijk blijken als het verslag openbaar gemaakt wordt?

A. fk geloof wel dat het invloed zal uitoefenen op mijn blijven bij dezen patroon, doch wanneer het het algemeen belang betreft, vraag ik daarnaar niet.

867. V. Acht gij het mogelijk dat uw patroon, onder een of ander voorwendsel, u over 2 of 3 weken gedaan geeft; maar dat de eigenlijke reden is, omdat hij boos is dat gij naar den Haag zijt gegaan?

A. Van den patroon minder, maar van den *chef* acht ik dit mogelijk.

868. V. Van een patroon zou men dat misschien kunnen begrijpen; maar wat is die chef?

A. Zijne beginselen strooken niet daarmede; hij acht zich bepaaldelijk verheven boven zulke dingen.

869. V. Is die chef altijd ter drukkerij?

A. Veelal. Hij is chef over alles, maar doet niets. Hij zit op het kantoor, kijkt rond en daarmede is het afgeloopen.

Ik geloof wel dat hij aandeel heeft in de winst; ik geloof het maar, want vertellen doen ze je dat niet.

870. V. Hij is dus iets anders dan gewoon werkman?

A. Getuige ZEGERS: Ja, onder hem is nog een meesterknecht.

871. V. Ziet gij er dan niet tegen op vrijuit hier te spreken? Ik wil u niet dwingen om dingen te zeggen, die tot uwe schade zouden kunnen leiden. Bedenk dat wat gij zegt hetzij vroeg of laat wordt geplubliceerd. Als gij meent dat het tot uw schade zou kunnen zijn, dan zal ik u niet zoo op den man afvragen.

A. Getuige ZEGERS: Ik wil alles vrijuit zeggen.

872. V. Rommerts, gij hebt gehoord wat ik tot Zegers gesproken heb?

A. Getuige ROMMERTS: Ik beaam zijne meening ten volle.

873. V. Getuige Zegers, gij hebt in uw rapport gezinspeeld op vele narigheden, die met aankomende jongens gebeuren. Gij keurt het af, dat jongens, die kwalijk 12 jaren zijn, nog niet genoeg geleerd hebben en lichamelijk slechts half ontwikkeld zijn, geplaatst worden op eene benauwde zetterij, in nare, domperige, warme lokalen, waar zij den geheelen dag moeten werken, zoodat zij weinig leeren.

A. Getuige ZEGERS: Ja.

874. V. Ik wil er niets tegen zeggen, maar gij zelf zijt toch ook zoo begonnen en er gekomen?

A. Ja, maar dat is niet met iedereen het geval.

Het is in ons vak zoo gelegen, dat men om vooruit te komen veel van wegen veranderen moet.

Is een jongen groot genoeg om aan de kast te kunnen staan, dan wordt hij direct gebruikt voor het zoogenaamde platwerk. Hij leert dan zoo spoedig mogelijk een haak volstoppen. Op plaatsen waar veel couranten gedrukt worden, gaan zulke jongens van de eene drukkerij naar de andere, als zij kans zien met het platwerk wat meer per uur te verdienen; maar goede zetters worden zij nooit.

875. V. Gij zijt misschien toch een goed zetter geworden?

A. Ik ben niet juist zoo begonnen. De toestand is niet overal dezelfde. Op plaatsen waar niet zooveel couranten zijn, is vanzelf niet zooveel platwerk.

Ik heb mijne eerste opleiding in het vak te 's Hertogenbosch genoten, waar veel militair en smoutwerk is. Ik kan echter gerust zeggen dat ik op mijn twintigste jaar nog niet de helft van mijn vak wist. Eerst na dien tijd ben ik sterk bij gaan leeren, door meer afwisselend werk onder handen te nemen.

876. V. Het is hier niet te doen - ik zeg dat volstrekt niet - alsof ik iets wilde afkeuren van hetgeen reeds door u verklaard is - om praatjes, die gij van anderen mocht hebben opgevangen, maar om feiten, die gij met eigen oogen gezien en met eigen ooren gehoord hebt. Wat weet gij voor feiten te vertellen betrekkelijk het zware en geestdoodende werk, aan aankomende jongens van 12, 14 en 16 jaren opgedragen?

Ik dwing u niet tot het noemen van namen, daarin zijt gij volkomen vrij.

A. Bij de firma Ellerman, Harms en C°. bestaat de gewoonte bij drukte's avonds terug te komen en om soms den geheelen nacht door te werken.

877. V. Den geheelen nacht?

A. Ja en den volgenden dag ook, en dat doen de jongens evenzoo. Op de drukkerij kunnen enkele jongens 's nachts wegblijven, maar op de zetterij niet; daar moeten zij altijd medewerken. Dat is nog gebeurd in den nacht van 29 op 30 December jl. of den volgenden nacht, dat herinner ik mij nu niet precies.

878. V. En hoe laat komen die jongens 's morgens te werk?

A. Om 7 uur, dan schaften zij van 8½ tot 9 uur, werken door tot 1 uur en gaan dan eten.

879. V. Waar?

A. Zij blijven op den winkel.

880. V. En wat eten zij dan?

A. Brood dat zij hebben medegebracht.

881. V. Geeft de meester daar koffie bij?

A. Neen.

882. V. Krijgen zij daar niets bij?

A. Neen, niets.

883. V. Zeg mij nu eens precies hoe lang die jongens werken?

A. Tot 6 of 7 uur. De tijd van uitscheiden is 6 uur, maar bij de drukkerij is dat niet geregeld.

884. V. De jongens waar wij nu over spreken, komen om 7 uur; zij krijgen tweemaal een half uur waarin zij stil mogen zitten, maar niet in de buitenlucht komen, zij eten dan hun boterham, zonder koffie, van warm eten is geen sprake, en dan moeten zij doorwerken tot 6 uur? Is dat zoo goed begrepen?

A. Dat is het vroegst.

885. V. En komt het dikwijls voor, dat zij dan 's avonds om 6 uren voor twee uur naar huis gaan en om acht uur terugkomen?

A. Dat gebeurt op de drukkerij nog al dikwijls.

886. V. Zij komen dus om 8 uur 's avonds terug en werken dan tot?

A. Zij schaften dan 's nachts om 12 uur voor een half uur.

887. V. Geeft dan de baas geen warm drinken? krijgen zij in het geheel niets?

A. Neen, niets.

888. V. En dan gaan zij 's nachts om half één weder aan het werk?

A. Ja, tot 's morgens 7 uur, naarmate het werk dit medebrengt. Als zij om 7 uur weggaan, komen zij om 9 uur terug, of als zij om 6 uur weggaan, om 8 uur.

889. V. En zoo gaat het leven door?

A. Ja, dan volgt weer de gewone dag, en dan gebeurt bet, dat zij denzelfden avond niet teruggaan vóór 9 of 10 uur.

890. V. Dat nachtwerk dat er dan op die wijze zooals gij het ons daar zeer duidelijk vertelt, gedaan wordt door die jongens en van hen geëischt wordt, zou dat niet evengoed, als de baas er maar een stuiver of wat meer loon voor geven kon, door volwassenen kunnen gedaan worden?

A. Wel zeker, mijnheer.

891. V. Is dat geen werk waarvoor bepaald, uit den aard der zaak, jongens noodig zijn?

A. Het is natuurlijk voor de goedkoopte.

892. V. Gij weet wel wat gij zegt, niet waar? Ik zeg u nog eens: gij hebt geen eed gedaan, maar wij verwachten niets dan de zuivere waarheid.

A. Jawel, mijnheer.

893. V. Gij maakt dus de zaak niet te mooi of liever niet te leelijk?

A. Neen, mijnheer.

894. V. Die jongens worden dus op die manier, alleen voor de goedkoopte gebezigd?

A. Ja, daar kan ik een voorbeeld van aanhalen. Een week of twee geleden is als inlegger een volwassen man aangenomen. Die was marinier geweest en had eerst bij De Bussy als inlegger gewerkt. Ik schat zijn leeftijd op achter in de twintig of op even dertig jaar, maar die heeft niet meer dan de jongens als weekgeld gekregen, f 3,50.

895. V. Heeft hij daar de geheele week voor gewerkt?

A. Op één dag na. Het werk ging zeker niet minder goed, de pers kon evengoed loopen, maar de man kreeg niet meer loon dan de jongens.

896. V. Betaalt die patroon dan aan dien man niet meer dan aan een jongen?

A. Neen, hij gaf het hoogste loon dat hij aan een jongen betaald zou hebben.

897. V. Welk belang heeft de patroon dan om niet meer van dàt slag in dienst te nemen?

A. Hij kan ze moeilijk krijgen, want welke volwassen man zal een week werken voor *f* 3,50?

898. V. Dus het in dienst nemen van dien man voor dat werk was een ongewoon geval. Die man werkte, uit noodzakelijkheid waarschijnlijk, voor minder geld dan in den regel een volwassen man krijgt? Met het door u aangehaalde feit hebt gij dus willen aantoonen dat dit werk evengoed door een jongen kan verricht worden?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter.

899. V. Wanneer dus de patroon iets meer wilde betalen, dan kon hij die jongens des nachts sparen?

A. Juist, Mijnheer de Voorzitter. Er bestaat echter een bezwaar tegen. Ik heb drukkers gesproken en die er op gewezen dat er gelegenheid bestond, om die bezwaren aan de Commissie van enquête kenbaar te maken. Doch toen werd mij geantwoord: ik zou je danken, want wanneer de patroon de jongens niet wil laten werken en hij wil geen volwassen man nemen, dan moet ik zelf aan de bank gaan staan. Nu zou *ik* zeggen dat dit niet zoo erg is. Het is toch vrij wel eenerlei of ik den geheelen nacht achter de bank sta te wachten, dan wel velletjes inleg.

900. V. Dus die man, zelf een werkman, had het er niet voor over om in het belang van de kinderen iets goeds te doen?

A. Neen, alleen uit eigenbelang.

901. V. Rommerts, gij hebt gehoord wat Zegers heeft gezegd. Kunt gij daaraan nog iets toevoegen, weet ge nog iets mede te deelen?

A. Getuige ROMMERTS: Om op dien marinier terug te komen, die had eene kleine verdienste, maar ik ken knapen beneden de twintig jaren die f 5 verdiende ....

902. V. Ja, maar weet gij nu nog iets te vertellen over te zwaar werk van jongens van 12, 14 en 16 jaar?

A. Van hooren zeggen veel. Uit persoonlijke ondervinding kan ik echter mededeelen dat bij De Bussy een acht knapen werken die evengoed als de gewone knechts tot 12,1 uur des nachts moeten werken.

903. V. Zijn dat knapen van 12, 13 en 14 jaar?

A. Neen, die zijn er niet, enkel voor de boodschappen.

904. V. Dus die hebben des avonds gedaan?

A. Getuige ROMMERTS: Neen, mijnheer, wanneer zij aan de kast kunnen komen, dan moeten zij meedoen. Bij mijnheer De Bussy wordt daarmee echter nog al consideratie gebruikt, zoodat zij om 8 à 9 uren weggaan.

905. V. Gij hebt dus bij De Bussy geen dingen met jongens zien gebeuren, als waarvan uw maat vertelt.

A. Getuige ROMMERTS: Neen, mijnheer.

906. V. Maar op de vele andere drukkerijen waar ge gewerkt hebt, dan?

A. Getuige ROMMERTS: Op de modeldrukkerij van Loman, Kirberger en Van Kesteren waren in het geheel geen jongens uitgezonderd een paar loopjongens.

907. V. Was daar dus alles goed?

A. Getuige ROMMERTS: Wel neen mijnheer, dat was zooals men het noemt een verblijf voor doortrekkende troepen, want er bestond veel discipline en er werd weinig loon gegeven.

908. V. Dat bedoel ik niet, wij houden ons voor het oogenblik uitsluitend met den jongensarbeid bezig, en daaromtrent hebt ge dus niet dezelfde ondervinding als uw maat?

A. Getuige ROMMERTS: Het lijkt er niet naar.

909. V. Hoe was het bij Faddegon met de jongens gesteld?

A. Getuige ROMMERTS: Dat was hoofdzakelijk een drukkerij waar 12 typographen aan het werk waren.

Faddegon zeide: waarvoor neemt gij die courant of dat boek aan? Dat werd dan aan ons overgelaten. Tot nog toe is er bij Faddegon wat de typographie betreft niets om aanmerking op te maken.

910. V. Als gij het voor 't zeggen had, Zegers, wat zoudt gij dan voor het lot van die aankomende jongens het best vinden?

A. Ik zou zeggen: laat die kinderen, niet langer werken dan 8 uren per dag.

911. V. Maar hen toch op hun 12de jaar laten beginnen met werken?

A. Ik heb daar geen studie van gemaakt.

912. V. Ik zal u zeggen waarom ik die vraag doe. Ik heb uit uw heel aardig stuk meenen te bemerken, dat gij u beklaagt, dat de jongens zoo weinig weten, zoo slecht kunnen spellen. Daardoor had ik den indruk gekregen, dat bij ulieden de wensch bestond aan die jongens zooveel mogelijk alle werk te verbieden, bijv. tot hun 14de jaar, opdat zij langer goed onderwijs zouden kunnen genieten. Of heb ik dat verkeerd begrepen?

A. Dat is mijne bedoeling geweest.

913. V. Dus zou het volgens uwe ervaring beter zijn, indien zij, in plaats van op hun 12de jaar, pas met hun 14de jaar op het werk mochten komen?

A. Ja, ik acht dat wenschelijk, in dezen tijd vooral.

Ieder der werklieden heeft een boekje waarin hij opschrijft waaraan hij gewerkt heeft en hoe lang. Zulk een boekje hebben ook de jongens bij Ellerman, Harms & C°. Een dier jongens wilde er inschrijven: trappen geloopen en boodschappen gedaan maar het woord 'boodschappen' was op de ergerlijkste wijze geradbraakt, zoodat het woord er niet meer in te herkennen was. Het is wel noodig dat de jongens goed beslagen op het ijs komen, want zij hebben stellig wel een paar jaren noodig om alle bijzonderheden van het vak te leeren voor zij aan het zetten kunnen beginnen.

944. V. Bij Ellerman, Harms & C°. wordt *de Tijd* boven gezet en beneden gedrukt?

A. Ja.

915. V. Is dat een kwade trap?

A. Ja, een trap van 66 treden, waarop wel eens een gaspitje brandt.

916. V. Moeten de jongens dien trap voortdurend op en af?

A. De courant wordt boven gezet, dus de jongens moeten voortdurend de trappen af om de kopij te halen, die bewerkt wordt in de bureaux die een paar huizen verder zijn en ook om de de proeven te brengen.

917. V. Gaat dit den geheelen dag door?

A. Ja.

918. V. Hebben de jongens geen schafttijd?

A. 's Avonds tegen zes uren hebben zij wat minder hard te loopen.

Zij beginnen des morgens te 8 uren.

919. V. Duurt dat heen- en weerloopen dan tot 's middags 6 uren zonder eenige verpoozing?

A. Om 4 uren moet de courant op de pers zijn, het wordt dus omtrent 5 uren als de jongens gaan loopen. Des morgens, vóór dat zij gaan loopen, moeten zij den vloer vegen; des avonds, na gereed te zijn met het trappenklimmen, gaan zij de afgedrukte courant naar het gebouw der administratie brengen. Vervolgens loopen zij beneden weder heen en weer, maar hebben geen trappen te klimmen.

Na het wegbrengen der courant hebben zij wat rust.

920. V. Dus de jongens van 12 à 14 jaar zijn van 's morgens 9 tot's middags 4 uren ongeveer zonder schaften bezig met trappen op en af te klimmen en heen en weer te loopen tusschen de zetterij en het gebouw der redactie?

A. Ja.

921. V. Krijgen zij in dien tijd geen eten?

A. Zij eten gaandeweg hun boterham op.

922. V. In dien tijd krijgen zij warm drinken noch warm eten, en is er geene sprake van rust? Loopen zij al dien tijd op den beganen grond tusschen de drukkerij bij Ellerman, Harms & Co. en het redactie-bureau voor de expeditie? Is dan om 6 uur hunne taak afgeloopen?

A. Dan wordt de vorm veranderd en moeten de jongens de couranten naar het bureau brengen tot 7 uren. Dan eerst is alles afgeloopen.

923. V. Dat zijn de jongens die afzonderlijk aan *de Tijd* zijn, *niet* de jongens die de zetters behulpzaam zijn?

A. Ja.

924. V. Wat verdient zulk een jongen?

A. Drie cents per uur, ongeveer f 1,90 à f 2 per week.

925. V. Worden er op diezelfde drukkerij van Ellerman, Harms en Co. nog meer couranten gedrukt?

A. Ja: *het Vliegend Blad, de Ne-*

derlandsche Sport, de Nederlandsche Katholiek en *de Zaansche Courant;* voor *de Amsterdammer* is een lokaal afzonderlijk.

926. V. Gaat het met de *Amsterdammer* ook zoo?

A. Daar weet ik niet af.

927. V. Zijn die andere couranten dagof weekbladen?

A. Weekbladen, die meestal driemalen per week verschijnen.

928. V. Wordt daarvoor ook's nachts gewerkt?

A. Den dag van de verschijning moeten werklieden en jongens van het *Vliegend Blad* reeds des ochtends om vijf uur komen, en soms des avonds te voren nog laat blijven; de dagen van de verschijning zijn: Maandag, Woensdag en Vrijdag.

929. V. Worden daar afzonderlijke jongens voor gebruikt?

A. Ja.

930. V. Er zijn dus drieërlei soort van jongens?

Wij hebben eerst gesproken over de jongens op de drukkerijen; in de tweede plaats over de jongens van de *Tijd*, en in de derde plaats over de jongens van *het Vliegend Blad* en andere couranten. Niet waar?

Is er bij Ellerman, Harms en C^{o}., ook eene steendrukkerij?

A. Ja.

931. V. Hoe gaat het daar?

A. Ik kom weinig met die menschen in aanraking. Ik zie echter wel dat er zwaar gewerkt wordt.

932. V. Zijn daar ook jongens, die laat werken?

A. Ja.

933. V. Ik herinner u nogmaals dat gij geen dingen moet vertellen, die gij niet goed en zeker weet; dat zou niet eerlijk en niet braaf zijn.

In uw stuk zegt gij dat die jongens er dikwijls zoo bleek en ellendig uitzien. Is dit zoo?

A. Dikwijls genoeg hebben wij tot elkander gezegd: men kan het dien jongen aanzien dat hij te veel moet werken. Ik heb de jongens wel voor hun kastje in slaap zien vallen. Wij zeiden dan tot elkander: kijk eens, dat gaat toch zoo niet; zulk een jongen moet echter toch aan den gang blijven; als de meesterknecht het ziet, krijgt hij een klap om de ooren of eene vermaning.

934. V. Dat alles geldt nu jongens van 12-14 jaren, dus kinderen?

A. Ja.

935. V. Gij hebt gezegd, dat gij het soms aan de borst van de jongens kondet merken, dat te veel van hen gevergd werd?

A. Ja, zij waren aamborstig en zij hoestten.

936. V. Kunt gij namen van zulke jongens noemen?

A. Op dit moment niet, maar ik kan ze u wel zenden.

937. V. Doe dat, maar denk er dan aan om de drie soorten uit elkander te houden, die van de drukkerij, van *de Tijd* en de loopjongens.

A. Ik zal dat gaarne doen.

938. V. Ik wensch nu getuige Rommerts te vragen of hij iets aan deze feiten kan toevoegen.

A. Getuige ROMMERTS: Straks zijn wij gebleven bij de typographie, maar bij de lithographie is de zaak heel anders; daarbij werken veel jongens, die bepaald voor

hun beroep verloren gaan. Bij elke snelpers werken minstens 3 jongens die den geheelen dag niets doen dan natten met een spons of een blauw papier inleggen. Een snelpersdrukker, die een jongen het vak goed zou willen leeren, heeft daarvoor minstens 5 jaar noodig. Er mag een enkele jongen onder loopen, met wien het beter gaat, maar ik ben zedelijk overtuigd, dat zij allen tegen den diensttijd verdwenen zijn, om nooit meer bij het vak iets te doen.

939. V. Dit zijn beschouwingen in het algemeen, maar bepaalde feiten met betrekking tot hetgeen hier het laatst besproken is, kunt gij verder niet mededeelen?

A. Wat ik gezegd heb, heb ik met mijn eigen oogen gezien.

940. V. Als gij het voor het zeggen hadt, zou dan uwe meening zijn, dat het eene weldaad zou zijn voor de jongens beneden de veertien jaar, als zij niet aan het werk werden gezet?

A. Ik ben ten volle overtuigd, dat het noodzakelijk is, dat de jongens tot hun veertiende jaar onderwijs genieten en niet werken.

941. V. Gij wenscht dus voor jongens

tot 14 jaar dezelfde bepalingen als thans voor kinderen beneden de 12 jaar zijn vastgesteld?

A. Dat is volkomen mijn denkbeeld.

942. V. En als zij boven de 14 jaar zijn, wat zoudt gij dan wenschen? Zoudt gij dan alles geheel vrij willen overlaten aan den gang van zaken, of zoudt gij willen, dat er regelen vastgesteld werden?

A. Zeker zou ik wenschen, dat er regelen gesteld werden.

943. V. Bij voorbeeld?

A. Ik zou wenschen dat eerst de ambachtschool bezocht werd, om te zien, wat er in de jongens zit, of zij aanleg hebben voor het vak hunner keuze. Bij ons vak gebeurt het dikwijls, dat er jongens komen, wier roeping het volstrekt niet is en die later overtollig blijken te zijn.

944. V. Maar er is wel eens beweerd dat uw vak geleerd moet worden op jeugdigen leeftijd, want dat men het anders niet beet krijgt. Is dat waar of niet?

A. Dat is niet waar.

945. V. Is dat ook uw gevoelen, getuige Zegers?

A. Volkomen, mijnheer.

946. V. Dus gij gelooft dat wanneer een jongen, die behoorlijk onderwezen is tot zijn veertiende jaar, dan eerst met het vak begint, hij een heel goed zetter of drukker kan worden?

A. Getuige ROMMERTS: Als hij aanleg en goeden wil heeft, zeer zeker.

A. Getuige ZEGERS*:* Het zou zelfs voordeelig zijn voor het leeren van het vak. Het is beter als de jongens volleerd op het vak komen, dan gebrekkig ontwikkeld op hun twaalfde jaar In het laatste geval blijven zij sukkelen en kunnen de moeilijkheden niet overkomen, die een flinke geest nog wel eens overwint. De jongens die op hun veertiende jaar de school verlaten, hebben geen moeite meer met de spelling en kunnen direct aan het werk gezet worden.

947. V. Getuige Rommerts, gij hebt nog al ondervinding van verschillende plaatsen. Hebt gij ook het vergulden en bronzen bijgewoond?

A. Dat komt in ons vak niet te pas, maar ik heb het wel gezien bij de lithographie en de boekbinderij. Bedoelt u dus het vergulden bij de lithographie, dan kan ik u inlichten.

948. V. Ik bedoel bij de lithographie.

A. Daar geschiedt dit werk hoofdzakelijk door jongens, die van de pers kunnen gemist worden en die voor zoo'n dag bij dit werk worden geplaatst.

Dat noemen zij het bronzen. De jongens hebben dan gedurig een hoop stofgoud of zilverpoeder voor zich, wat hoogst nadeelig voor de kinderen is, want zij ademen dat stof in en krijgen daardoor koper- en looddeelen in de maag. Meestal gebruiken zij voor dat werk jongens of oude werklieden.

949. V. Hebt gij wel eens opgemerkt dat men de jongens iets liet drinken, om het kwaad tegen te gaan?

A. Dat heb ik niet bemerkt; wel krijgen zij een paar centen meer om melk te koopen.

950. V Dus de patroon weet dat dit werk gevaarlijk is. Weet gij, getuige Zegers nog iets hieromtrent mede te deelen?

A. Getuige ZEGERS: Ik heb hiervan het een en ander gezien bij de firma Ellerman, Harms & Co. Die firma levert de etiquetten voor de waskaarsenfabriek, en daar staan een paar jongens den geheelen dag in een lokaal, waar men elkander, ten gevolge

van het stuiven van het goud, dat met een vleugel van de etiquetten afgestoft wordt, op tien passen afstand niet kan zien.

951. V. Men zit dus den geheelen dag in de stof?

A. Ja

952. V. Wat weet ge nu te vertellen van den toestand der lokalen waarin in uw vak gewerkt wordt, hoe is die over het algemeen?

A. Naar aanleiding van de rapporten van onze medeleden ontvangen, kan ik wel zeggen dat er drukkerijen zijn waar geregeld wordt schoongemaakt. Waar ik werk, bij Ellerman, Harms & Co., wordt echter nooit schoongemaakt.

953. V. Worden de letters ook niet opgeveegd, die onder het werken op den vloer vallen?

A. Jawel, maar dan is het om de letters en niet om schoon te maken. Eens in de twee jaren worden de muren gewit als zij al te vuil worden. Het schoon-

maken van de letters moet door ons zelven geschieden, het wordt echter zeer oppervlakkig gedaan.

954. V. Ik begrijp zeer goed dat het onaangenaam is om in zulk een vuilen boel te zitten. Maar heeft dit nu ook schadelijke gevolgen voor de gezondheid der werklieden?

A. Zeker, want de stof blijft overal op de letters zitten. Zij worden met loog gewasschen, wat zich ook op de letters zet en daarop blijft vastzitten.

Door het zetten in den haak laat de stof van de letters los en wordt ingeademd.

955. V. Dus de zetters ademen met looddeelen bezwangerde stof in?

A. Getuige ZEGERS: Juist, Mijnheer. Verder wordt bij ons nooit iets schoongemaakt, tenzij de borden, die, wanneer zij gebruikt moeten worden, vanzelf wel van de dikke stoflaag gezuiverd dienen te worden.

956. V. Hoe is het met het licht gesteld? Is er goed daglicht op de drukkerij?

A. Getuige ZEGERS: Op de bovenverdieping is er zelfs mooi licht, maar beneden, waar het *Vliegend Blad* gedrukt wordt, is het zeer onvoldoende, zoodat er dikwijls overdag gas gebrand moet worden

957. V. En hoe is het met de temperatuur?

A. Getuige ZEGERS: In het kleine hokje van het *Vliegend Blad* staan 9 man.

958. V. Ook overdag?

A. Getuige ZEGERS: Ja, Mijnheer.

959. V. En hoeveel uren daags werkt ge daar?

A. Getuige ZEGERS: Elf uren daags, namelijk van 'smorgens zeven tot'savonds zes uur. De schafttijd is 's morgens van halfnegen tot negen en des middags van één tot twee uur.

Maar het gaat ongeregeld. Als er bij voorbeeld geen werk is, gaat men schaften, maar is er werk, dan gebruikt men iets onder de hand.

960. V. Wat heeft men dan te eten? Een boterham, die men medegebracht heeft?

A. Ja.

961. V. Dus van 7 uren 's morgens tot 6 uren 's avonds heeft men geen warm eten?

A. Neen.

962. V. Zijt gij getrouwd?

A. Ja.

963. V. Kon uwe vrouw het dan niet brengen?

A. De afstand is te groot, en het maken van de toebereidselen kost te veel tijd.

964. V. Een bepaalde tijd van eten is er dus niet?

A. Neen; er zijn altijd menschen die niet gaan schaften.

965. V. Met hoeveel menschen is men in dat gebouw?

A. Wel 100.

966 V Zijn er dus geen, die zich door hunne vrouwen of moeders eten laten brengen?

A Ik heb het gezien van één jongen, dat hij een pot of pan bij zich had; maar anders heb ik het nooit bemerkt.

967. V. Dus in al den tijd, dat gij er waart, was er slechts één jongen die warm eten kreeg; maar anders kwam het niet voor?

A. Neen.

968. V. Weet gij dat goed?

A. Ja.

969. V. Krijgt gij dan koffie van den patroon of brengt ge een kan koffie mede en warmt dien?

A. Er is een jongen die koffie zet voor de knechts, of anderen brengen een kannetje mede en dat wordt gewarmd.

970. V. Daar blijft het dan bij?

A. Ja.

971. V. Het hoogste wat gij krijgt is dus brood met koffie, maar de regel is brood zonder koffie? En dan werkt gij van 's morgens 7 tot 6 uren 's avonds in eene atmosfeer zooals door u beschreven is?

A. Ja.

972 V. Is de regel dat gij om zes uren gedaan krijgt en dan naar huis kunt gaan?

A. Ja.

973. V. Wordt dikwijls van dien regel afgeweken?

A. Ja, in den laatsten tijd is het zeer dikwijls gebeurd dat wij moesten blijven.

974. V. Hoelang moest gij dan blijven?

A. Tot zeven of acht uren, ook wel tot negen uren.

975. V. Het gevolg daarvan is dat

uwe vrouw nooit weet hoe laat gij thuis komt?

A. Het gebeurt dikwijls dat wij niet op den gewonen tijd thuis komen.

976. V. Dus het is onmogelijk om orde te houden in het etensuur?

A. Ja.

977. V. Wordt gij lang te voren gewaarschuwd dat gij niet op tijd naar huis kunt gaan?

A. Neen, soms vijf minuten vóór zes uren hooren wij het. Het is wel gebeurd dat wij onze jas reeds aan hadden toen de boodschap kwam: blijven mannen.

978. V. Moet gij wel 's nachts doorwerken?

A. Ja, dat gebeurt dikwijls, ofschoon ik persoonlijk in den laatsten tijd ben vrijgesteld daar ik ziek ben geweest.

979. V. Hoe laat begint dan dat nachtwerk?

A. Om 8 uren.

980. V. En hoelang duurt het?

A. Tot 7 uren 's morgens en dan gaan wij een uurtje naar huis.

981. V. Krijgt gij des nachts warm drinken van den patroon?

A. Neen, er wordt niet naar ons omgezien, of het moet zijn om te zien of wij werken.

982. V. Hoe wordt gij betaald?

A. 18 cent per uur.

983. V. Wordt voor over- en nachtwerk meer betaald?

A. Neen.

984. V. Gij verdient dus in een gewonen dag *ƒ* 1,80?

A. Ja, en des nachts zooveel maal 18 cent als ik uren werk. Mijn weekloon is *ƒ* 10,80, met overwerk *ƒ* 14, *ƒ* 15 à *ƒ* 16, dat is het hoogste.

985. V. Dus 30 uren overwerken in de week is het meest?

A. Ja. In drukke tijden werken wij soms *twee-, driemaal* per week des nachts over.

986. V. Getuige Rommerts, hoe is het met het nachtwerken bij u?

A. Bij de heeren de Bussy is het doorloopend druk werk, zelfs zóó druk, dat de chef genoodzaakt is geweest eene nachtploeg aan te leggen, omdat de menschen half ziek bij de kast lagen. Nu neemt een tiental zetters de plaats in van de personen die overdag werken.

987. V. Wordt gij ook betaald per uur?

A. Ja. Ik ontving ook 18 cents per uur en maak hetzelfde bedrag per week als Zegers. Overwerken kan men bij ons niet, omdat de nachtploeg dan niet zou kunnen werken.

988. V. Werkt gij, Zegers, des Zondags ook?

A. Getuige ZEGERS: Hoogst zelden.

989. V. En gij, Rommerts?

A. Getuige ROMMERTS: Bij Faddegon kwam het nogal eens dikwijls voor.

990. V. Hoelang werd er dan des Zondags gewerkt?

A. Getuige ROMMERTS: Ongelijk, een halven of een geheelen dag, naar gelang er haast bij was; het was meest handelswerk.

991. V. Maar als er geen groote haast was, werd er des Zondags niet gewerkt?

A. Neen.

992. V. Hoe gaat het in het algemeen in uw vak ten opzichte van het werken op Zondag?

A. Er zijn ook firma's waar volstrekt des Zondags niet gewerkt wordt, maar dat is meer bij menschen, die het laten uit godsdienstige beginselen. Bij de meesten wordt echter bij noodzakelijkheid voor handelswerk op Zondag gewerkt.

993. V. Kent gij drukkerijen waar ook buiten noodzakelijkheid op Zondag gewerkt wordt?

A. Neen, buiten noodzaak niet, maar het is toch dikwijls noodzakelijk.

994. V. Weet gij, Zegers, ook feiten van Zondagswerken op de drukkerijen te noemen?

A. Neen, dat gebeurt alleen bij uitzondering in dringende zaken.

995. V. Het Zondagswerken is dus in uw vak geen zaak van beklag?

A. Neen.

996. V. En als er Zondags gewerkt wordt, bedraagt het loon dan ook 18 cents, of meer?

A. Als er Zondags gewerkt wordt, geloof ik wel dat hetzelfde loon van 18 cents zal uitbetaald worden; zeker weet ik het niet.

997. V. Dat is nu de Zondag. Hoe staat het nu met den Maandag? Komt het volk 's Maandags trouw op het werk in uw vak?

A. Ja. Het mag eens gebeuren dat er eens om de twee maanden een of twee wegblijven; de meesten komen geregeld op het werk.

998. V. Het is dus in uw vak daarmede niet gesteld als bijv. bij de sigarenmakers of sjouwerlieden. Gij zijt dus een ander soort van werklieden, die in den regel trouw opkomen.

Laat ons nu eens komen op de lokalen, waarin gij zoo lang moet zitten. Daar zijn slechte onder, buiten de warmte, de atmosfeer en nauwte, zijn er die erg stinken?

A. Ja. Onder anderen in het locaal van het 'Vliegend Blad'. Daar loopt de buis van het privaat boven door, die is niet gesloten en geeft den heelen dag een walgelijken stank, die toeneemt, naarmate het licht langer heeft gebrand.

999. V. Hebt gij dat zelf geroken?

A. Ja.

1000. V. Is er nooit gevraagd om daar wat tegen te doen?

A. Alleen door de menschen die er het dichtst bijstaan.

1901. V. Is daartegen nooit carbolzuur aangewend?

A. Dáár niet, althans niet door den patroon. Wel hebben de knechts daar een paar centen voor uitgelegd.

1002. V. Was de patroon er om gevraagd?

A. Neen, dat was wel het geval bij Holdert, dat weet ik uit het rapport van den agent. Ook daar stonk het privaat voortdurend, en toen er over geklaagd werd aan den chef, heeft deze carbolzuur laten halen, ik geloof voor ongeveer 80 centen, wat later werd afgehouden niet van het weekloon, maar van het potgeld dat op Koppermaandag wordt gedeeld.

1003. V. Dus het carbolzuur om de privaten van den patroon te zuiveren werd betaald door de werklieden?

A. Ja.

1004. V. Hoe ziet het er uit met de bekrompenheid, met het oog op de machinerieën en gevaar voor ongelukken?

A. Bij Ellerman, Harms en C^{o}. is het gevaar nogal groot.

1005. V. Vertel daar eens wat van?

A. Zoodra men de drukkerij inkomt, moet men twee persen voorbij. Het vliegwiel van de eene pers draait in den doorloop, van het andere niet, daar kan men passeeren, maar niet, wanneer men, bij voorbeeld, beladen is met pakken papier.

1006. V. Zooals de jongens?

A. Ja, die zijn dan verplicht het papier op het hoofd te dragen, anders zouden zij het wiel met den arm raken Nu zijn de meesten het wel gewoon om daar voorbij te gaan, maar als men het niet gewoon is, ijst men er van. De vormen worden op den grond gewasschen, het loog loopt dan over de handen en maakt den grond glibberig, en dan glijdt men gemakkelijk uit en komt tegen het wiel aan.

1007. V. Hebt gij dientengevolge wel eens ongelukken bijgewoond?

A. Bijgewoond niet, maar ik weet wel, dat er gebeurd zijn, want als wij boven zijn, mogen wij niet naar beneden.

1008. V. Wanneer er ongelukken gebeurd zijn, hebt gij er dan onmiddellijk van gehoord?

A. Ja, ik hoorde daar meermalen, dat men den arm of den voet gewond had, en dat de menschen naar het gasthuis waren gebracht om verbonden te worden.

1009. V. Gij weet goed wat gij zegt: is het meermalen voorgekomen?

A. Ja.

1010. V. In de latere tijden ook?

A. In den laatsten tijd niet erg.

1011. V. Bij Ellerman, Harms en C^{o}. is dat gebeurd?

A. Jawel, Mijnheer.

1012. V. En als nu zoo'n ongeluk met een jongetje is gebeurd door de ellendige gesteldheid van de machines, hebt gij dan bemerkt dat de patroon er wat aan deed?

A. Ik heb wel eens vernomen dat onderzocht werd of het de eigen schuld van de jongens was, hun eigen onvoorzichtigheid, of dat het ongeluk hun buiten eigen schuld was overkomen.

1013. V. En dan?

A. Wanneer het dan zoogenaamd eigen schuld was, dan werd het loon ingehouden, zoolang de patiënt niet werkte, maar in geval van bepaald ongeluk werd het loon betaald.

1014. V. Hoelang?

A. Zoolang de ziekte duurde.

1015. V. Dat vertelt gij nu, maar

hebt gij gehoord, dat het in het een of andere gezin is voorgekomen?

A. Ja, ik heb wel eens gehoord van een jongen die met den voet ergens tusschen gezeten had.

1016. V. Hoe heette die?

A. Marcx, of zoo iets, maar ik weet het niet precies meer. Die is naar het gasthuis gebracht, en toen heb ik hooren zeggen, dat hij geen loon zou krijgen, omdat het zijn eigen schuld was.

1017. V. Maar hebt gij wel eens van het een of andere gezin gehoord waar vader of moeder loon uitbetaald kregen, terwijl de zoon ziek was of een ongeluk had gekregen?

A. Neen.

1018. V. Hebt gij, getuige Rommerts, over het punt: gevaar van de werktuigen door de bekrompen inrichting voornamelijk van de drukkerij of zetterij iets mede te deelen?

A. Ongelukken heb ik niet bijgewoond, daar de zetters zelden op de drukkerij komen. Bij Faddegon ging ik altijd met groote voorzichtigheid langs het jacht wiel, want dat wiel staat geheel onbeschermd, en werd iemand er door medegesleurd, dan zou de dood het gevolg kunnen zijn.

Getuige ZEGERS: Er zijn nog meer gevaarlijke punten in die drukkerij. Daar staan onder anderen twee persen, waarvan de sleden tegenover elkander loopen en men nauwelijks plaats heeft om er langs te gaan. Naast een van die persen loopen twee vliegwielen, het eene rechts en het andere links, tegen elkander en daartusschen moeten de jongers door.

1019. V. Met pakken papier?

A. Neen, een pak papier kan daar niet door, want de doorgang is ongeveer een halve meter breed.

1020. V. Gij kunt er dus zoo vierkant niet door, daarvoor moet ge u schuin houden?

A. Ja.

1021. V. Maar wat moeten die jongens daar doen?

A Zoodra de pers stilstaat, moeten de vliegwielen worden tegengehouden. Dit doen de jongens, zij gaan bij dit werk dikwerf zelfs een eindje mede in de hoogte. De rollen moeten dan ook afgenomen worden.

1022. V. Hebt gij nooit met den chef daarover gesproken, dat die toestand voor de leerlingen toch te gevaarlijk is?

A. Nooit, wij zouden dit niet durven wagen.

1023. V. Waarom niet?

A. Omdat wij minstens ten antwoord zouden krijgen: dat raakt je niet, daarmede behoef jij je niet te bemoeien.

1024. V. Wie is de eigenaar der drukkerij?

A. De heeren Holst en Middendorp.

1025. V. Komen die heeren wel eens kijken?

A. Hoogst zelden. Vroeger toen het werk van de spoor er bij kwam, nog wel eens.

1026. V. Wie is de chef?

A. De heer Regenboog.

1027. V. Maar die komt toch wel, en ziet het dus elken dag?

A. Getuige ZEGERS: O ja, die kan het zeer goed nagaan.

1028. V. Wanneer er nu nieuwe jongens komen, zijn dezen dan in het begin niet bang?

A. Getuige ZEGERS: Ik heb er nooit op gelet.

1029. V. Klagen de jongens dan nooit?

A. Getuige ZEGERS: Neen, wanneer men hun niet vraagt, bemoeien zij zich niet met de werklui. In den laatsten tijd heb ik er niet veel naar geïnformeerd, maar anders gaat dat zoo niet. Ik heb echter nog eene erg gevaarlijke inrichting te vermelden, namelijk het hijschtoestel, waarmede de zware vormen vier verdiepingen hoog naar de drukkerij gevoerd worden. De jongens moeten de windas opwinden, en wanneer zij nu niet goed op de hoogte zijn, laten zij den zwingel wel eens los, dien zij dan tegen het hoofd krijgen. In den laatsten tijd is dat nogal eens dikwijls gebeurd.

1030. V. Getuige Rommerts, is u op het punt van ongelukken ook iets uit eigen ervaring bekend?

A. Uit eigen ervaring niet: zetters komen daarvoor te weinig met machines in aanraking.

1031. V. Ik wensch u nog iets te vragen over de kinderen. Gij hebt in den brief, dien gij geschreven hebt in antwoord op een brief van mij, opgegeven dat er kinderen zijn die 's ochtends tusschen 3 en 4 uren moeten komen. Wilt gij zeggen, waar dat is?

A. Ja, dat is aan het *Handelsblad*.

1032. V. Zijn dat er vele?

A. Dat zou ik niet kunnen zeggen.

1033. V. Hebt gij het gezien, met eigen oogen gezien dat zij 's nachts kwamen?

A. Ik heb gezien, dat zij er om 4 uren waren.

1034. V. Hoe hebt gij dat gezien?

A. Doordat ik er hen heb zien ingaan. Ik was op hetzelfde uur op straat, omdat ik aan het blad *Nederland* was.

Getuige ZEGERS: Aan de *Amsterdammer* was ook eene nachteditie, doch die is nu alleen aan het *Handelsblad*.

1035. V. Waar wordt het *Handelsblad* gedrukt?

A. Bij Spin.

1036. In den brief, dien gij mij hebt geschreven, getuige Zegers. hebt gij nog 7 getuigen opgegeven. Wij hebben slechts weinige weken om getuigen te hooren, want de heeren stenografen moeten ons helpen, en zoodra de Tweede Kamer weder bijeenkomt, moeten zij dáár werkzaam zijn. Wij moeten onzen tijd dus niet verspillen. Daarom vraag ik u: is het der moeite waard, dat wij die 7 getuigen nog oproepen in de 4 of 5 weken die wij nog slechts tot onze beschikking hebben, of denkt ge dat zij niets anders zullen kunnen doen dan bevestigen wat gij samen ons reeds medegedeeld hebt?

A. In het algemeen zullen zij herhalen wat wij gezegd hebben, ofschoon zij met de bijzonderheden van hunne drukkerij meer bekend zijn dan wij.

1037. V. Dus nieuwe feiten zullen zij ons niet kunnen mededeelen?

A. Neen, niet veel meer.

1038. V. Gelooft gij, Rommerts, dit ook?

A. Alleen zou ik kunnen aanraden iemand te laten komen van de drukkerij van Holdert en C^{o}., waar de toestand ook ellendig moet zijn.

1039. V. Zouden wij dan Godse moeten laten komen?

A. Getuige ZEGERS: Godse zal nu wel willen komen als hij weet dat hij gedwongen wordt. Eenigen tijd geleden kwam iemand op de drukkerij om Godse te spreken, dus de kantoorheeren weten reeds als hij geroepen wordt, dat hij niet zichzelven heeft opgegeven.

1040. V. Van de drukkerij van Spin kunt gij niemand opgeven?

A. Neen.

1041. V. Wie kunt gij opgeven van de steendrukkerij van Ellerman?

A. Liever noem ik geen namen.

1042. V. Wordt onder de zetters en drukkers misbruik van sterken drank gemaakt?

A. Dat gebeurt wel, maar in de werkplaatsen hoogst zelden.

1043. V. Is het door de patroons verboden?

A. Op de meeste drukkerijen.

1044. V. Wordt daaraan de hand gehouden?

A. Ja.

1045 V. Bevestigt gij dit, Rommerts?

A. Ja.

1046. Wordt naar uw weten buiten de werkuren misbruik gemaakt van sterken drank?

A. Daar kan ik niet bepaald op antwoorden. Er zijn wel lieden die sterken drank gebruiken als zij vrij hebben.

1047. De heer **Van der Sleyden:** Wij hebben gehoord dat de werklieden gedurende schafttijden in de werkplaatsen blijven, en dit laat zich begrijpen te Amsterdam, waar de woningen in den regel ver van de fabrieken gelegen zijn. Met het heen en weer gaan zou veel tijd verloren gaan. Nu wensch ik te vragen of de *werklieden* den korten schafttijd met het daaraan verbonden ongerief, het niet krijgen van warm eten vóór den avond, wenschen, dan wel of de patroon dit zoo eischt tegen hun zin?

A. Getuige ZEGERS: Het is bij ons verplichtend. Daartegenover staat, dat de gezellen die veraf wonen, liever doorwerken tot 6 uur, terwijl zij die dichtbij wonen, liever op den middag zouden willen gaan schaften.

1048. V. Dus al zouden ook velen des middags naar huis wenschen te gaan, mag dit toch niet?

A. Neen, dat is een vaste regel.

1349. V. Wanneer gij ook den geheelen nacht doorwerkt en den volgenden dag voortgaat, wordt het werk dan minder goed verricht?

A. Zeker. Ik heb meermalen ondervonden dat, wanneer men den geheelen dag gewerkt heeft en des nachts den

arbeid voortzet, men dan des nachts niet vooruitkomt. Maar den volgenden morgen gaat het werk dan weer veel beter. Of dit ligt aan de benauwde warmte of aan het gaslicht, weet ik niet.

1050. V. De werkman krijgt desniettemin 18 cents per uur, zoodat dit slechte werk ten nadeele van den patroon komt?

A. Ja.

1051. V. Dan mag ik daaruit afleiden dat de patroon alleen dan laat werken, wanneer het onvermijdelijk is, want hij zal niet gaarne minder goed en minder vlug werk evengoed met 18 centen per uur betalen?

A. Ja, maar het gaat toch nogal vlug 's nachts. De chef zet maar door, als het maar op tijd klaar is. Misschien als de patroon er zelf over ging, dat het anders zou zijn, maar als het maar eenigszins druk is, moet er 's nachts gewerkt worden.

1052. V. De patroon zou het werk dus vlugger gereed en voor minder kosten gedaan kunnen krijgen, wanneer hij meer werklieden in dienst nam, om overdag te werken?

A Ja.

1053. V. Waarom wordt er dan des nachts gewerkt?

A. Omdat meestentijds de localiteit niet toelaat meer volk aan het werk te stellen en de patroon niet gaarne voor een paar weken knechts aan wil zetten.

1054. V. De opleiding van de jongens is volgens u onvoldoende?

A. Getuige ROMMERTS: Ja.

1055. V. Maar het geestdoodend werk, dat zij nu verrichten, moet toch ook gedaan worden Dat kan niet anders; wordt het werk niet gedaan dan staat het bedrijf stil. Hoe stelt gij u nu voor dat het werk zou kunnen gedaan worden op eene wijze, die minder nadeelig zou zijn voor de aankomende werklieden?

A. Getuige ROMMERTS: Door het minste, het geestdoodende werk te laten doen door werklieden, die reeds in hunne jeugd getoond hebben het niet ver in het vak te zullen brengen, door de paria's in ons vak.

Een jongen, die een weinig aanleg heeft en vlug in de vingers is, zie ik kans om in één jaar couranten te leeren zetten. Zulk een jongen doet dat werk voor f 2 à f 3, hetgeen voor den patroon voordeeliger is, dan wanneer hij een man neemt, die f 7 tot f 9 loon moet hebben. Blijft zulk een jongen lang aan die courant, dan klimt hij langzaam op; maar daartegenover staat dat zij, wanneer zij op eene andere drukkerij willen overgaan, zij geen f 2.25 kunnen verdienen. Men moet zorgen dat de jongens, die geschikt voor het vak blijken, tijdig van de courantendrukkerijen afkomen. Anders leeren zij nooit iets van tabellen zetten, randjes, bloemen enz. enz.

1056. V. Gij zoudt dus wenschen dat alle werklieden gelijkelijk waren ontwikkeld?

A. Ja, de ontwikkelingsperiode moest tot 18 jarigen leeftijd duren evenals vroeger het geval was bij de gilden, toen iemand proefwerk moest leveren om als knecht te kunnen optreden.

1057. De heer **Goeman Borgesius:** Beide getuigen hebben verklaard, dat zij wenschen dat jongens niet vóór hun 14de jaar te werk gesteld werden.

Zouden de werklieden wier kinderen op die wijze geld verdienen die inkomsten kunnen missen?

A. Getuige ZEGERS: Enkele wel, andere niet; dat hangt al af van het aantal kinderen; maar, weinig of veel, *gemist* kan het nooit worden.

1058. V. Maar gij zoudt er geen overwegend bezwaar in hebben dat het werd verboden?

A. Neen, dan zou het toch wel geschikt worden.

1059. V. Is het aantal borstziekten op de zetterijen ten gevolge der inademing van looddeelen werkelijk opvallend?

A. Ja de aamborstigheid, het teringlijden en de bloedspuwingen die dikwijls voorkomen worden aan de looddeelen toegeschreven en gebrek aan frissche lucht. Ik heb wel eens gehoord, dat er minder ziekten zouden zijn, wanneer men de vrije lucht kon inademen?

1060. V. Sommige letterzetters worden toch zeer oud, de een schijnt er dus tegen te kunnen en de ander niet?

A. Ja.

1061. V. Gij hebt gesproken van loonen en ook van de loonen van de jongeren; wordt er wel eens misbruik gemaakt, doordat er beknibbeld wordt op het loon. zoodat feitelijk de loonen verminderd worden, bij voorbeeld door boeten, en waar blijven die boeten?

A. Soms gaan zij in een boetepot die jaarlijks verdeeld wordt; bij sommigen gebeurt dat weer niet en wordt het niet bekend, waar het geld blijft.

1062. V. Kunt gij werkplaatsen noemen, waarvan gij zeker weet, dat het niet bekend wordt waar het geld blijft?

A. Ik heb bij het dagblad *de Amsterdammer* gewerkt, daar werden boeten toegepast van f 1 en f 2,50; daar werd geen pot jaarlijks verdeeld; waar het geld bleef weet ik niet.

1063. V. Bestaan er bijna algemeen ziekenfondsen bij de fabrieken, zoodat wanneer de werklieden ziek worden, zij vergoeding krijgen?

A. Dit is weinig het geval.

1064. V. Houdt het loon in den regel direct op wanneer een werkman ziek wordt?

A. In veel gevallen ja. Men heeft echter drukkerijen, waar de gezellen onderling een ziekenfonds gemaakt hebben. Dit is het geval bij 4 of 5 drukkerijen, daar zorgt men voor elkander.

Men keert niet het volle loon uit, maar een zeker bedrag. Het gebeurt wel dat de patroons jaarlijks donaties geven aan zoo'n ziekenfonds. Maar dat doen niet allen.

1065. De heer **Beelaerts van Blokland:** In den aanvang, bij het spreken over de vrees van de werklieden om hier te verschijnen en verklaringen af te leggen, is door u, Zegers, gezegd, dat ingeval een werkman rechtstreeks om zijne verklaringen hier ontslagen werd (wat gij niet waarschijnlijk rekendet) de vereeniging hem zou ondersteunen. Niet waar?

A. Wanneer hij lid van zoodanige vereeniging was.

1066. V. *Zoodanige* vereeniging zeidet gij; welke?

A. Ja, ik doelde hier op den Typografenbond waar ik in het bestuur ben geweest.

1067. V. Wat is de werkkring van dien bond?

A. Als een lid buiten werk raakt, buiten eigen schuld, door slapte van werk, opheffing van de fabriek en dergelijke oorzaken meer, dan krijgt hij eene uitkeering van 6 gld. per week. Dan is verder eene bepaling dat, wanneer een lid buiten werk raakt, door op te treden in het belang van het algemeen, of van het vak, dus bij voorbeeld door opgaven voor deze commissie, hij, na onderzoek, ondersteund kan worden met het volle weekloon vanwege den bond.

1068. V. Begrijp ik u dus goed, dan wordt ondersteuning verleend èn in geval van ziekte, èn in geval van ontslag door den patroon?

A. In geval van ziekte wordt wel ondersteuning gegeven, maar slechts aan die leden, welke lid van het afzonderlijke ziekenfonds zijn.

1069. V. Dus men kan voor het eene doel en voor het andere doel lid worden?

A. Men kan wel alleen lid worden van het uitkeeringsfonds in geval van werkeloosheid, maar om lid te worden van het ziekenfonds moet men eerst lid zijn van de andere afdeeling.

1070. De **Voorzitter:** Ik dank u beiden voor hetgeen gij ons hebt medegedeeld en u, Zegers, ook voor het stuk dat gij ons gezonden hebt.

H. ROMMERTS.

H.J.J. ZEGERS.

Verhoor van den heer A. Rot.

1072. De **Voorzitter:** Welke zijn uw naam, voornaam, beroep en woonplaats?

A. Adriaan Rot, 25 jaar, letterzetter, wonende te Amsterdam.

1073. V. Als gij daar straks hier geweest waart, dan hadden wij u tegelijk met uwe collega's Zegers en Rommerts verhoord.

Wij zullen u nu enkele vragen doen en u verder de gelegenheid geven die mededeelingen te doen die gij noodig en nuttig oordeelt. Zijt gij van jongsaf bij het drukkersvak geweest?

A. Ten minste in geen ander vak, ik was 15 jaar toen ik er bij kwam.

1074. V. Ge zijt dus tot op uw 15de jaar op school geweest?

A. Ja; te Zaandam eerst op de lagere school en toen op eene voor meer uitgebreid lager onderwijs.

1075. V. Bij wien zijt ge het eerst geweest?

A. Eerst bij de firma Dekker te Zaandam, waar ik ongeveer drie jaar ben geweest, toen bij Blom en Olivierse te Kuilenburg een kleine twee jaar, en vervolgens bij Ellerman, Harms en C°. gedurende vijf jaar.

1076. V. Ge zijt dus vijf jaar bij deze laatste firma? - A. Ja.

1077. V. Ge weet dat wat hier gezegd wordt woordelijk wordt opgeteekend en naderhand publiek gemaakt?

A. Neen, mijnheer.

1078. V. Nu, dan vertel ik het u thans. Wij hebben het recht om u tot antwoorden te dwingen, maar willen daarvan geen gebruik maken. Is het u nu aangenamer om niet over den toestand bij je patroon te spreken, zeg het dan maar, dan zullen wij daarop niet aandringen.

A. Ik moet hierop antwoorden, dat ik juist zeer gaarne zou spreken, maar mijne betrekking hangt er van af. Spreek ik, dan krijg ik bij mijn patroons gedaan en heb dan geen eten meer. Wat dan?

Ik heb den toestand vijf jaren lang gezien en weet dat er veel reden tot aanmerkingen en klachten is. Maar, zooals ik reeds zeide, wanneer de patroons weten, dat ik of een van mijn maats gesproken heeft, krijgen wij bepaald ontslag.

Het komt mij dus voor, dat, wanneer de enquête-commissie werkelijk goede antwoorden had willen hebben, zij de zaak geheim had moeten houden.

Het speet mij reeds, dat de namen gepubliceerd waren, want ik had gehoopt, bijv. onder voorwendsels van ziekte, te kunnen wegblijven. Een werkman moet politiek zijn!

1079. V. Rot, ziet eens hier, wij kunnen niet buiten de wet gaan. Die brengt mede, dat, wat door de getuigen voor de enquête-commissie verklaard wordt, naderhand wordt gedrukt, met veel kans of liever met zekerheid bekend te worden.

Daar kunnen wij niets aan veranderen. Dat vindt gij niet goed, en wij behoeven ons daarover tegen u niet te verklaren; wij vinden het misschien ook niet goed, maar al vinden wij allen het niet goed, zoo komen wij daar niet verder mede, want er valt niets aan te veranderen. Begrijpt gij dat?

A. Ik begrijp het, maar ik durf bijna niet zeggen wat ik gaarne wilde zeggen. In het verslag, dat ons is toegezonden, vonden wij alles wat noodig was; maar als wij nu antwoorden gaan geven en onze namen er bij vermeld worden, dan is het vanzelf publiek en binnen een half jaar zijn wij buiten betrekking.

1080. V. Voorziet gij, dat de patroon u ontslaan zal?

A. Ik ben er bang voor; de patroon misschien niet, de meesterknecht wellicht ook nog niet; maar de chef dat is de man waarmede men moet omgaan.

1081. V. Welk belang zou hij er bij hebben, u te ontslaan?

A. De chef zou misschien niet gaarne hebben dat toestanden uit de werkplaats werden medegedeeld. Ik weet het niet. maar het komt mij zoo voor.

1082. V. Dat moet de Commissie aan u overlaten. Wij zullen u niet lastig vallen met vragen, waarvan te vreezen zou zijn dat schade voor u zou kunnen voortkomen. Wij zouden er het recht toe hebben, maar wij zullen het niet doen. Gij moet het zelf

weten. Wilt gij u uitspreken, wij hebben den tijd en willen u gaarne aanhooren. Hebt gij daarentegen gemoedsbezwaren, dan zijn wij bereid die te eerbiedigen en er in te berusten.

A. Wat ik zeggen kan, wil ik gaarne mededeelen.

1083. V. Vertel dan wat gij zeggen moogt, maar feiten, geen praatjes.

A. Vooreerst de kinderarbeid. Die is op de meeste drukkerijen zeer ellendig. Op vele drukkerijen gebruikt men jongens voor het plat zetwerk, en daarvoor moeten dikwijls volslagen werklieden wijken of moeten deze zich vermindering van loon getroosten. Op de drukkerij van Ellerman, Harms en C^{o}. waar *de Tijd* gedrukt wordt, worden jongens gebruikt voor het loopwerk.

Het redactiebureau is een paar huizen van de drukkerij verwijderd, dus de jongens moeten onophoudelijk drie vrij steile trappen met 66 treden op en af, en het gevolg daarvan is dat die jongens herhaaldelijk wegloopen. Toen onlangs een inspecteur van politie op de drukkerij kwam, werden, op de vraag hoeveel jongens er zijn, de vier loopjongens niet genoemd, omdat die herhaaldelijk wisselen. Toch had men niet alleen de jongens die op de drukkerij zijn, moeten noemen, maar ook de vier loopjongens. Op de drukkerij is het evenzoo; bij elke pers is een drukker, soms twee, en een jongen, soms twee of vier. In elke drukkerij zijn dus veel jongens en weinig volwassenen. Bij groote drukte moeten de jongens ook hard werken. Het gebeurt bij Ellerman en Harms dat zij twee dagen en een nacht moeten doorwerken. Dat zijn jongens van 12 tot 18 jaar. Dit moge nu misschien op andere drukkerijen het geval niet zijn, maar met overwerk moeten de jongens toch tot 2 ure des nachts staan.

Vrouwen-arbeid komt weinig voor.

Omtrent den toestand van fabrieken en werkplaatsen is veel te zeggen. Op onze zetterij is het licht goed; de warmte zou ook goed kunnen zijn. De machinist moet de verwarmings-buizen open zetten. Worden zij den geheelen dag opengelaten, dan is het stikheet Het zoude goed kunnen zijn als de pijp op tijd gesloten werd. In sommige gedeelten der werkplaats heeft men stank uit privaten, die niet goed zijn afgesloten. Schoongemaakt wordt er nooit, maar alleen des morgens door een jongen geveegd. Water heb ik er nooit gezien. Zoo is het op de meeste drukkerijen. Kleine drukkerijen werken meer met jongens. In mijne zetterij zijn er niet veel jongens, maar kleine patroons schijnen hen te moeten gebruiken om te kunnen concurreeren. Men vindt daar op *twee* volwassenen, *vijf* tot *zes* jongens.

Wat nu de invloed van de wet op den kinderarbeid betreft, daarvan kan ik weinig zeggen. Voor de wet in werking kwam, was ik te jong, om te kunnen zeggen of het nú beter is dan vóór dien tijd.

Ik geloof dat wel 99 pct. van de kinderen, zoodra zij 12 jaar zijn, van school genomen worden om direct aan het werk te gaan. Als in de wet de leeftijd van 14 jaar opgenomen werd, zouden de ouders de kinderen wel tot het 14de jaar op school houden en dan eerst aan het werk zetten. Dat zou in allen gevalle eene verbetering ten goede zijn.

1084. De heer **Goeman Borgesius:** Denkt gij dan dat men de kinderen op de school zou laten en niet op de straat zou laten rondloopen?

A. Ik ben overtuigd dat de ouders de kinderen op de school zouden laten, want zij zeggen steeds: kinderen zijn lastig te huis, en als de kinderen toch niet zouden mogen werken, zouden zij ze liever op de school laten. Dat het toezicht is opgedragen, voor zoover ik weet althans, aan de politie is ook niet goed Als men een politieagent ziet, wordt men reeds eenigszins bevreesd. En aan die menschen wordt al zooveel opgedragen, dat zij zoodoende het een en het ander niet goed kunnen doen.

De duur van den arbeid in ons vak is voor de jongens zoowat even lang als voor de volwassenen. De werktijd is lang genoeg, maar in vergelijking met andere vakken niet te lang, ongeveer tien uren daags. Maar er komt ongeregeld werk bij Op mijn winkel mag men soms niet schaften als er wat veel werk is. Het gebeurt soms 7 à 8 maal in eene week dat men niet schaften kan. Gisteren hoorde ik nog op mijn winkel zeggen dat er van vier schafttijden drie niet op den gestelden tijd plaats hadden en dat twee avonden van de week het werk anderhalf uur langer duurde

1085. **De Voorzitter**. Uwe vrouw weet dus niet wanneer gij terugkomt om te eten?

A. Neen.

1086. V. Gij komt om zeven uur. Wanneer gij nu van 's morgens zeven tot 's avonds zes uur werkt op de drukkerij, wanneer wordt er dan geschaft?

A. Dat is ongelijk Ik mag wel een uur gaan zitten, maar dat is nu eens op dit, dan weer op dat uur.

1087. V. Als gij schaft wat gebruikt gij dan?

A. Er is een persoon op den winkel die koffie verkoopt. Valt het schaftuur

nu wat laat; dan is de koffie natuurlijk koud. Ik gebruik daarbij brood.

Het groote bezwaar van den ongelijken schafttijd is echter gelegen in het middageten. Mijne vrouw kan niet wachten met het klaarmaken van het eten, omdat de schafttijd te kort is om het in dien tusschentijd gereed te maken.

1088. V. Wat verdient gij?

A. 18 centen per uur.

1089. V. Hoeveel maakt gij per week?

A. f 10,80 en somtijds met veel overwerk f 14,50, doch door elkander geslagen over een heel jaar zal het ongeveer f 11,50 bedragen.

1090. V. Dus het overwerk bedraagt niet heel veel?

A. Neen, dat bepaalt zich tot enkele tijden. Zoo drukken wij ook voor de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij. Tegen de vaststelling der dienstregelingen bij voorbeeld hebben wij het druk, maar als dat weder afgeloopen is staat het weder stil.

1041. V. Wat de getuigen Zegers en Rommerts hebben medegedeeld in bijzonderheden omtrent het lang en afmattend werken van aankomende jongens stemt vrij wel overeen met uwe ervaring. Weet gij nog iets meer te vertellen?

A. Ik wensch nog even te zeggen dat ik wel 18 centen verdien, maar dat het meerendeel met bijwerk gemiddeld slechts 16 centen maakt per uur.

1092. V. En wat verdienen de jongens?

A. 1 cent per uur, 60 centen per week, dan loopt dat op tot 70 cents, dat gaat nogal vlug. Als zij een jaar of drie op den winkel zijn, verdienen zij f 3 in de week, en dan blijft het staan. Nu gebeurt het wel, dat een jongen van 16 à 18 jaar, die er flink uitziet, het geluk heeft, dat hij op een anderen winkel komt, waar hij van 8 tot tien centen verdient. Op hun twintigste jaar verdienen zij dan gewoonlijk 16 17 tot 18 centen, maar niet in eens.

1093. V. Zoudt gij er vóór zijn, dat jongens beneden 14 jaar in het geheel niet werkten, in de hoop, dat hunne ouders verstandig genoeg zouden zijn van hen naar school te zenden?

A. Ja.

1094. V. Zoudt gij, volgens uwe ondervinding, het noodzakelijk achten, dat er voor jongens boven de 14 jaar beperkende bepalingen gemaakt worden, of zoudt gij wenschen, dat er vrijheid bleef bestaan?

A. Liefst zooveel mogelijk beperkende bepalingen.

1095. V. Tot den leeftijd van 18 jaren toe? Zoudt gij het soms niet wenschelijk voor de concurrentie vinden, of verlangt gij die beperkende bepalingen alleen in het belang der kinderen?

A. In het belang der kinderen vooral.

1096. V. Vertel ons eens wat uwe conclusie is van hetgeen over deze zaak gedacht hebt?

A. Ik zou wenschen, dat de kinderen van 14 tot 16 jaar niet langer behoefden te werken dan acht uur.

En dan van 16-18 jaren vind ik 10 uur daags lang genoeg. Maar hier, geloof ik, stuiten wij op de omstandigheid dat deze enquête niet verder gaat dan de kinderarbeid; anders zou ik wenschen een normaal-arbeidsdag.

1097. V. Dit ligt buiten dit onderzoek, zooals gij zelf zegt, maar hebt gij verder niets dat zou strekken tot aanvulling van het gezegde?

A. Ja, ik zou nog wel over de lichamelijke en verstandelijke ontwikkeling willen spreken.

1098. V. Hoe staat het daarmede als de jongens op de drukkerij komen? Hebben zij goed geleerd op de lagere scholen?

A. Ik ben er meer tegengekomen die slecht, dan die goed onderwezen waren. De ouders schijnen te denken, dat een letterzetter niet veel behoeft te weten. Een timmerman moet ten minste nog goed teekenen kennen. maar voor een letterzetter achten zij dat niet noodig, zoodat men de voor dat vak opgeleide jongens niet eens naar de herhalingsschool zendt. De meeste jongens zijn dus bepaald slecht onderwezen.

Ook de lichamelijke toestand is gewoonlijk van de slechtste, omdat de ouders denken dat het letterzetten een gemakkelijk vak is. Nu het werk is niet zwaar, maar de atmosfeer die aanhoudend heerscht, het gebukte werk en het trappenloopen komt op de zwakke kinderen nog veel meer neer, dan bijv. de vermoeienis in het timmervak. De

onmisbaarheid van den kinderarbeid is bepaald tegen te spreken, want er loopen aanhoudend zetters leeg niet alleen, maar er werken er zelfs voor veel minder loon dan hun toekomt. Werd dus aan de jongens tot hun achttiende jaar verboden zoolang te werken, dan zouden de loonen stijgen.

1099. V. Dat zou dus in het belang van de volwassen werklieden zijn, maar dit betreft niet den kinderarbeid waarover wij spreken.

A. Neen, er staat in de schets: ‘Beweerde onvermijdelijkheid van den arbeid der sub III en IV vermelde catagorieën van personen.’

1100. V. Dat bedoelt dat men een soort van werk heeft - ik zeg niet in uw vak - waarvoor men beweert dat men een kinderhand noodig heeft en dat door een groote zware hand niet zoo goed zou kunnen gedaan worden?

A. Verder lees ik: ‘omdat de gezinnen, waartoe die personen behooren, de opbrengst van hunnen arbeid niet kunnen ontberen’ Ik geloof dat er op dit oogenblik vele huisgezinnen zijn die het door kinderen verdiende geld niet kunnen ontberen. Doch wanneer verboden werd dat de kinderen zooveel arbeid verrichten, dan zouden de loonen der volwassenen stijgen en de inkomsten vanzelf vermeerderen. Eindelijk staat er nog: ‘dat het bedrijf op jeugdigen leeftijd moet worden aangeleerd.’ Ik heb in mij zelven het bewijs dat dit niet noodig is; ik heb het vak eerst op lateren leeftijd geleerd en durf te zeggen dat ik het evengoed ken als iemand die op zijn twaalfde jaar is begonnen.

1101. V. Maar gij hebt tot uw vijftiende jaar onderwijs ontvangen en waart dus goed onderlegd?

A. Daarbij komt dat die jongens van 12-15 jaar meestal voor boodschappen gebruikt worden.

Eindelijk moet ik er nog de aandacht op vestigen dat tegen brandgevaar nergens maatregelen zijn genomen.

1102. V. Wij zullen u niet verder met vragen lastig vallen, te meer omdat hetgeen gij ons hebt medegedeeld weinig of niet afwijkt van hetgeen door uwe beide collega's is verteld. Wij danken u voor uwe inlichtingen.

A. ROT.

Verhoor van den heer G.T. Brusselaar.

1103. De **Voorzitter**. Welke zijn uw naam, voornaam, beroep en woonplaats.

A. Gerardus Theodorus Brusselaar, oud 42 jaar, steenhouwer te Amsterdam.

1104. V. Gij weet waarover dit onderzoek loopt. U hebt ons eene opgave toegezonden, maar wij willen u nog gaarne ook eens mondeling over de zaken hooren. Deel ons derhalve eens mede wat gij begrijpt nuttig en noodig te zijn.

A. Vooreerst dan heb ik klachten over de werkplaatsen

1105. V. Waar gij hier van werkplaatsen spreekt, bedoelt ge uitsluitend steenhouwers-werkplaatsen?

A. Ja, en die zijn voor groote verbetering vatbaar, wat ook noodzakelijk is voor de gezondheid.

Ik ga van het standpunt uit dat de steenhouwers in den regel niet de oudste werklieden worden en ik schrijf dit alleen toe aan de slechte werkplaatsen, die van de verschillende plaatsen in den lande het slechtst zijn te Amsterdam, bij den eenen baas natuurlijk erger dan bij den ander.

Zoo gebruiken de door mij opgegeven namen geen werkplaatsen. Het zijn open loodsen, met pannen gedekt die meermalen niet aangestreken zijn, en in den winter bij sneeuwval, dichtgezet zijn met rietmatten.

Dan komt er nog bij dat de meesten te klein zijn voor het personeel, waardoor het gevaar om een accident te bekomen natuurlijk veel grooter wordt.

Behalve dat de werkplaatsen in den winter slecht afgesloten zijn, is de verlichting dan zeer slecht.

Daarbij moet men niet uit het oog verliezen, dat alles wat men aanvat koud is, de steen niet alleen, maar ook de ijzererts, waarmede de steen geschuurd of gladgemaakt moet worden. Dan is de grond nat, zoodat men, wanneer het maar een beetje opvriest, koude of anders natte voeten heeft.

In den zomer gaat men, juist omdat de werkplaats te klein is in de zon zitten, hetgeen zeer zwaar werk is, terwijl men nog door de zon gedupeerd wordt.

Nu het gebruik van kinderen. De jongens komen op 12 à 14jarigen leeftijd in het vak en gaan dan met de andere werklieden op en neer.

Die worden in den regel door iedereen gebruikt voor kleinigheden. Zij moeten boodschappen doen en dergelijke. Zoo worden zij 16 of 17 jaar voordat zij het ambacht gaan leeren.

Daar komt nog bij, dat niet van allen, maar van het meerendeel der patroons winstbejag de hoofdzaak is, zoodat zij meer en meer eischen van den werkman. Ik geloof, dat er geen slechter werkplaatsen gevonden worden dan te Amsterdam. Zij zijn te Rotterdam, den Haag en elders veel beter, waar zij afgesloten en tochtvrij zijn, en er zijn er, gelijk in België, waar gestookt kan worden, zoodat er, tegelijk met het oog op de gezondheid, een betere toestand heerscht.

1106. V. Gij werkt bij Schols? Hoelang al?

A. 5½ jaar.

1107. V. Wat verdient ge?

A. Het loon is 22 cents per uur.

1108. V. En hoeveel uren per dag werkt ge?

A. In den zomer 13; soms 10 of 11 uren; het is nu 7½ uur.

1109. V. In den donker kunt ge niet werken?

A. Neen, omdat het werk er niet is, Anders wordt er met licht gewerkt.

1110. V. Wordt er dikwijls overgewerkt?

A. Ja, maar tegenwoordig is daar geen werk voor.

1111. V. In die 5½ jaar is dat dus meermalen geschied?

A. Ja.

1112. V. En hoelang duurde dat overwerk?

A. Tot acht uur.

1113. V. Dus niet tot in den nacht?

A. Neen.

1114. V. Als ik het wel begrijp hebt gij in uw vak geen grief te maken van overmatig lang werk?

A. Neen, ik ben alleen zoo vrij de opmerking te maken dat van kinderen.....

1115. V. Daar kom ik nu op. Hoe oud zijn de jongens wanneer zij uw vak beginnen te leeren?

A. Tusschen de 12 en 14 jaren.

1116. V. Gelooft gij dat het om uw vak te leeren niet te laat is wanneer zij op hun veertiende jaar beginnen?

A. Neen, vooral wanneer de jongens dan met het leeren van het vak kunnen beginnen.

1117. V. Hoe oud waart gij toen gij begont.

A. 17 jaren, maar ik verkeerde in een bijzonderen toestand, want ik begon het vak te leeren bij mijn vader, die ook steenhouwer was.

1118. V. Dus gij meent met de kennis en ervaring van uw vak dat de jongens zeer goed terecht zullen komen wanneer zij op 14jarigen leeftijd beginnen?

A. Ja.

1119. V. Dus wanneer er eene wet kwam die verbood om jongens vóór hun 14de jaar te werk te stellen, zooals de wet het nu verbiedt voor den 12jarigen leeftijd, dan zoudt gij daarin voor uw vak geen kwaad zien?

A. Geenszins.

1120. V. Zijt gij getrouwd en hebt gij kinderen?

A. Ja

1121. V. Wat zoudt gij meenen dat gebeuren zou onder de menschen van uw stand? Zouden zij hunne kinderen twee jaren langer op school laten of zouden zij hen dien tijd op straat laten loopen?

A. Naar mijne meening moeten de kinderen zoolang mogelijk schoolgaan en niet op straat loopen.

1122. V. Kent gij gezinnen in uwe omgeving waar de kinderen die niet werken toch niet schoolgaan?

A. Ja.

1123. V. Wat verdienen de jongens van 12 à 14 jaar?

A. 50 cents per week, en zij werken met ons op, b.v. in Maart van 's morgens 7 tot 's avonds 7 ure.

1124. V. Krijgen zij dan eten aan de werkplaats?

A. Neen, zij gaan gelijk wij op den schafttijd naar huis.

1125. V. Gij ook?

A. Ja

1126. V. Hebt gij dan warm eten?

A. Ja.

1127. V. Hoelang is de schafttijd?

A. Van 12 tot half twee.

1128. V. Gij zijt dus in beter toestand dan de drukkers?

A. Bij het bouwvak bestaan nog de oude schafttijden

1129. V. Gij gaat dus bij uwe vrouw eten?

A. Ja.

1130. V. Gij zeidet straks en schreeft het ook in uwen brief, dat er zoo dikwijls ongelukken gebeuren aan de oogen. Hebt gij dikwerf bijgewoond dat, ten gevolge van de beperkte ruimte, scherfjes in het oog springen? Dat kan immers in eene groote ruimte evengoed gebeuren?

A. Veel minder, want het scheelt veel of men 2 meter of ½ meter van elkaar af zit.

1131. V. Ik dacht dat het springen van scherven bij ieder man van zijn eigen werk kwam, maar nu begrijp ik dat het gevaar zit in het springen van een andermans scherven?

A. Juist. Het kan niet zijn van zijn eigen scherven.

1132 V. En daarom dringt gij op meer ruimte aan, en is het gevaar in kleinere ruimten veel grooter. Is het u zelf overkomen?

A. Ja, en ik heb het ook dezen zomer nog van anderen bijgewoond.

1133. V. Zijn die werkplaatsen elders beter ingericht, bijv. bij Van Traa te Rotterdam?

A. Daar gebeurt het niet zoo licht. Een klein personeel voor eene groote werkplaats, waar vroeger meer omging, is beter dan eene kleine werkplaats met een groot aantal werklieden. Het lokaal van Van Traa aan de Leuvehaven is tochtvrij en dicht.

1134. V. Gij hebt geschreven dat de toestand in die werkplaats zoo schadelijk voor de gezondheid is. Na hetgeen gij ons hebt verteld en na hetgeen wij vernomen hebben van hen, die de werkplaatsen hebben opgenomen, kan ik dat heel wel begrijpen. Maar komt het veel voor dat er onder ulieden zieken zijn, of zijt gij over het algemeen gehard en aan de koude in dat verblijf gewoon geraakt?

A. Ik heb het geluk weinig ziek te zijn, maar 9 van de 10 blijven des winters vier à vijf weken wegens ziekte te huis, om het eerst tegen het voorjaar weder op te halen. Op het kleine personeel dat wij hebben, hebben wij nog vier à vijf man ziek, die volgens de statuten van onze vereeniging ondersteuning ontvangen.

1135 V. Hebt gij onder elkander eene vereeniging tot ondersteuning in geval van ziekte?

A. Ja en in den winter moeten er steeds vier à vijf ondersteund worden. Ik schrijf dat nergens anders aan toe dan aan den slechten toestand van de werkplaats.

1136. V. Zou de toestand van de lokalen niet een weinig liggen in de eischen van het werk?

A. Neen, volstrekt niet. Ik vind dat de localiteit behoorlijk kon zijn, zooals bij de firma Schotel te Dordt en Singels het geval is.

1137. V. Maar er is beweerd dat men in een gesloten lokaal veel meer last van stof heeft en dat veel schadelijker voor de longen is, dan in een open lokaal.

A. Mogelijk zou dat het geval zijn, wanneer men er altijd wezen moet, maar het is alleen voor het barre jaargetijde.

Ik werk in een apart atelier, afgesloten met planken en gedekt met pannen, en ik heb van den schadelijken invloed niets ondervonden. Ik deel die localiteit die niet groot is, met nog een persoon.

1138. V. Werkt gij op den beganen grond, zonder eenige bedekking?

A. Ja.

1139. V. Hebt gij nooit getracht om in overeenstemming met uw patroon daarin verbetering te brengen? Zou dat zooveel voeten in de aarde hebben?

A. Ach, de patroons bemoeien zich er niet mede.

1140. Hebt gij soms ook in Frankrijk of in België gewerkt? Zijn de werkplaatsen daar ingericht op denzelfden voet?

A. Neen, die zijn gesloten en worden 's winters behoorlijk verwarmd.

1141. V. Maar gij hebt u toch ook over die buitenlandsche firma's beklaagd?

A. Neen.

1142. V. Dus de Fransche en Belgische patroons weten uit eigen ervaring, dat het heel uitvoerbaar is om gesloten, be-

vloerde lokalen te hebben die 's winters verwarmd worden en die in den zomer de vensters kunnen openen.

A. Ja. De toestand is daar geheel anders dan te Amsterdam.

1143. V. Maar hoe kunnen de steenhouwersbazen te Amsterdam, waar de toestand slechter schijnt te zijn dan te Dordrecht, 's Gravenhage en op andere plaatsen, dan volk krijgen, of betalen zij een hooger loon?

A. Ja, onze loonstandaard is wat hooger, maar dat hangt van andere zaken af. De bazen maken per kubiek meter ook meer dan die in de andere plaatsen.

1144. V. Daar zit toch iets in wat niet duidelijk is. Het werkvolk, niemand te na gesproken, bindt zich tegenwoordig niet zoo sterk aan bepaalde plaatsen of steden. Zij trekken tamelijk vrij en willekeurig heen en weder. Als leek zou men zeggen, dat het vreemd is, dat de werklieden, als zij hetzelfde loon krijgen in Amsterdam, waar slechte lokalen zijn, als in andere plaatsen, waar goede localiteiten zijn, dat zij dan niet verkiezen naar Frankrijk of België te gaan, of in hun eigen land werk zoeken in Rotterdam, den Haag of Dordrecht. Hoe verklaart gij dat?

A. Te Amsterdam hebben 400 werklieden des zomers en des winters geregeld werk, in Dordrecht maar 80. De werklieden daar gaan weinig buiten de stad werken en dikwijls gebeurt het dat er geen werk is.

1145. V. Dus in Dordrecht zou het niet gemakkelijk zijn om werk te bekomen of een winkel te vinden?

A. Neen, in het geheel niet.

1146. V. Maar behalve Dordrecht heeft men toch den Haag en Rotterdam?

A. Daar is ook niet altijd werk. Het is wel gebeurd, dat wij geen werk hadden en dan zeiden wij: laát ons maar naar Amsterdam gaan, daar vinden wij altijd bij Jan, Piet of Klaas wel werk.

1147. V. Hebt gij nog iets mede te deelen, wat gij meent dat van nut zou kunnen zijn?

A. Ik zou alleen wenschen dat de toestand der werkplaatsen verbeterd werd, wat zonder groote kosten kan geschieden, en ik wensch de hoop uit te spreken dat de wet op den kinderarbeid zooveel mogelijk toegepast moge worden, opdat de kinderen niet meer versletèn raken, terwijl zij het ambacht nog leeren.

1148. V. En gij wenscht ook het verbod van arbeid uit te breiden tot boven den veertienjarigen leeftijd en dan nog eenige beperkingen, niet waar?

A. Ja.

1149. V. Deze wenschen zijn het gevolg van uwe ervaring en gij spreekt ze uit namens uwe vakgenooten, met welke gij deze zaken in uwe vereeniging besproken hebt?

A. Ja, Mijnheer.

1150. V. Daar geen van de heeren verder iets te vragen heeft, dank ik u voor de gegeven inlichtingen.

G.T. BRUSSELAARS.

Verhoor van den heer L.D. Dribbelaar.

1151. V. Welke zijn uw voornaam, naam, ouderdom, beróep en woonplaats?

A. Léon David Dribbel, zich schrijvende Dribbelaar, koopman en fabrikant in diamanten, Prinsengracht 804, te Amsterdam.

1152. V. Gij zult uit de stukken gezien hebben welke de taak van deze enquête-commissie is. Nu heeft men ons verzekerd dat gij uitnemend goed bekend zijt met de verschillende takken van industrie en, afgescheiden van den grooten belangrijken tak, waarin gij zelf werkzaam zijt, ook met de kleine industrie.

A. Dat is voor een gedeelte waar. 10 jaar oud ben ik van de lagere school gegaan en sigarenmaker geworden op de fabriek van mijn ouden heer te Amsterdam. Op mijn 14de jaar ben ik diamantslijper geworden, 28 jaar als werkman bezig geweest, waarna ik patroon ben geworden. Buitendien ben ik nog in verschillende betrekkingen in Amsterdam werkzaam geweest, bij voorbeeld als bestuurder van de vereeniging 'Armenschoolkind' en 'Kindervoeding' enz., zoodat ik wel een weinig ervaring en een zekeren blik op het onderwijs heb, zoomede in de behoeften van de werklieden in het algemeen. Op dat gebied

meen ik ook wel een steentje te kunnen aanbrengen.

1153 V. Vertel u ons dan eens wat u nuttig en noodig voorkomt.

A. De gestelde vragen meen ik zoo te moeten opvatten, dat zij niet zoozeer de arbeidersquaestie raken als wel het schoolgaan, den arbeid en den duur van den arbeid van kinderen. Ik kan ook wel eene enkele vraag op het gebied van de arbeidersquaestie beantwoorden, doch heb meer de aandacht geschonken aan wat betrekking heeft op de kinderquaestie

Ik wensch alleen mijn memories van tijd tot tijd te raadplegen. Bijv. wat uw eerste vraag betreft, noem ik de wet op den kinderarbeid een *wetje*.

1154. V. Het was dan ook een begin. Maar, 't is waar, lang is het niet.

A. Neen, dat is het ook niet. Verder zou ik het wenschelijk achten dat, wanneer die wet gewijzigd wordt, de rechten van den meester, tegenover den leerling en omgekeerd moesten geregeld worden.

1155. V. Laat ons niet afdwalen. Zooals de wet van 1874 daar ligt, mogen de kinderen voor hun twaalfde jaar niet aan den arbeid. Laat ik u nu dit vragen. Heeft uwe ondervinding u geleerd dat door de invoering der wet van 1874 de toestand der kinderen verbeterd is? Met andere woorden, hebt gij wel eens waargenomen dat de kinderen vóór 1874 vroeger aan den arbeid gingen? Gelooft gij dat de wet goed heeft gewerkt of hebt gij uit uwe ondervinding reden om hare invoering af te keuren?

A. Het tegendeel is waar. Ik ben een voorstander van die wet, die verbiedt de kinderen vóór 12 jaar aan het werk te zetten, maar ik ben er een tegenstander van om hen langer dan 12 jaar op school te laten, hetgeen ik onnoodig vind; want als kinderen van gewonen aanleg dan nog niet kunnen lezen, de eerste regels van de rekenkunde, wat vaderlandsche geschiedenis en wat schrijven nog niet kennen, dan zullen zij het later ook niet leeren. Na den 12jarigen leeftijd wordt de school toch zeer slecht bezocht.

Art. 82 van de wet van 1878 wil door prijzen het schoolbezoek aanmoedigen. Er zijn op de Nederlandsch- Israëlietische armenscholen 2000 kinderen die alleen aanspraak hebben op bedeeling als zij de openbare school bezoeken. Nu heeft men begrepen dat er bij het 12de jaar gaarne eene bijdrage in het huisgezin verlangd werd, dat naar mijne overtuiging ook noodig is, en nu stelden wij de ouders schadeloos met 50 gulden voor elk kind. Toen kwam het verzoek van het hoofd der school om dien maatregel in te trekken, daar hij geen effect sorteerde.

Niettegenstaande het geheele jaar door groote plakkaten werden opgehangen waarbij gezegd werd dat die prijzen zouden worden uitgeloofd, bleef dit zonder gevolg.

Uit het schoolverslag van 1885, dat mij in mijne qualiteit als lid der commissie voor de plaatselijke belastingen werd toegezonden, heb ik gezien dat in de school n°. 1 van de 405 kinderen in de hoogste klasse zaten slechts 2 jongens van 14 jaren en 6 jongens en 2 meisjes van 13 jaren. Men kan aannemen dat een werkman op 24- of 25jarigen leeftijd huwt en dat hij op 30jarigen leeftijd 3 of 4 kinderen heeft. De groote zorgen beginnen eerst wanneer de kinderen naar school gaan. Zoolang zij niet op school zijn loopen ze rond en kosten niet veel aan kleederen, maar wanneer zij de school bezoeken, moet er gezorgd worden voor schoeisel, voor een hes voor de jongens en een jurkje voor de meisjes. Dus de hoop bestaat bij de ouders dat de

kinderen spoedig in staat zijn wat te verdienen en aan het gezin wat bij te dragen. Wij moeten dus aannemen dat gedurende 10 jaar half gebrek wordt geleden.

De meisjes worden dienstbaar of gaan naar de fabrieken. Nu behoorde naar mijne meening de wet te bepalen dat de kindere niet langer dan tot hun 16de jaar in de fabrieken werkzaam mogen zijn, want de gezinnen kunnen niet langer den geldelijken steun van de kinderen missen.

1156. V Gij wenscht alzoo dat de kinderen op 12jarigen leeftijd de gelegenheid hebben om in de fabrieken geld te leeren verdienen; maar omgekeerd wenscht gij dat de wet de bepaling inhoudt dat de kinderen op hun 16de jaar de fabriek moeten verlaten?

A. In de biscuit-, pijpen-, lucifers-, waskaarsenfabrieken enz. verdienen de kinderen f 3 à f 4 in de week. Nu kunnen zij op 16jarigen leeftijd nog bij een ander vak komen: maar hoe zal het zijn als zij op 18- of 20jarigen leeftijd nog een vak moeten gaan leeren? Wat moet daarvan terecht komen?

De concurrentie is zoo groot. In eene biscuitfabriek, bij voorbeeld, moeten zij trommels pakken, de biscuits van de platen nemen, van étiketten voorzien en in kisten doen; in kaarsen- en pijpenfabrieken dito. Zoolang zij kinderen zijn, hebben zij een paar gulden 's weeks dat bevalt de ouders zeer goed. Maar later worden die kinderen ongelukkige daglooners. Mispunten op de lagere school, waar zij *niets* geleerd hebben, leeren zij evenmin eenigszins degelijk eenig vak, maar worden sjouwerlieden, die aan geene discipline gewoon zijn. Vandaag werken zij bij A, morgen bij B, en loopen om een bagatel weg. Dat is een kwaad in de maatschappij.

1157. V. Hoe wilt gij dat tegengaan?

A. Mijn stelsel zoude zijn, dat de kinderen van hun 12de jaar af de school mogen verlaten - ik ben voorstander van schoolplicht - en aan den arbeid gaan. Indien zij echter een vak kiezen, waarbij het te voorzien is, dat zij later geen gezin kunnen onderhouden, dan moet hun op zekeren leeftijd die arbeid verboden worden. Mijne ervaring is dat de werklieden het beste geregeerd worden door een liberaal despoot.

1158. V. Uw denkbeeld komt dus hierop neder, dat u de jongens op hun twaalfde jaar wilt vrijlaten om naar eene fabriek te gaan, maar wanneer zij een vak beoefenen, waarvan te voorzien is, dat het geen blijvend goed bestaan voor een volwassen man oplevert, dan wilt u dat daaraan op zekeren leeftijd een einde gemaakt wordt?

A. Ja.

1159. V. Wat zijn uwe waarnemingen omtrent het werken van jongens en meisjes van 12 tot 16 jaar?

A. Ik heb nooit kunnen bespeuren dat het nadeelig was voor de gezondheid en anderszins; integendeel.

1160. V. Op welke takken van bedrijf is uw oordeel gegrond?

A. Uitsluitend op de diamantslijperij.

1161. V. Gij hebt dus geen ervaring omtrent drukkerijen en zetterijen bij voorbeeld?

A. Neen, alleen omtrent het diamantslijpersvak.

1162. V. Gij hebt daarbij uitsluitend te doen met jongens, die de slijpers helpen?

A. Ja, en die ook zelf slijpen; 25 pct. van de jongens beneden de 16 jaar is zelf reeds slijper.

1163. V. Het is dus een vak, dat bij goeden wil en ijver eene goede toekomst oplevert?

A. Ja, het geeft eene ruime broodwinning.

1164. V. Gij hebt er nooit kwaad in gezien, dat de jongens vroeg bij dit vak kwamen?

A. Integendeel. Zij zijn uit vrije beweging 12 uren achtereen werkzaam, omdat zij voor hun plaats en de te gebruiken stoomkracht huur per uur betalen. Zij eten hun boterham onder het werken. Het eenige waartegen ik bezwaar heb is, dat de jongens op een gegeven oogenblik te veel geld krijgen. Ik geloof dat dit de moraliteit niet in de hand werkt.

1165. V. Wat verstaat gij onder dat gegeven oogenblik?

A. Wel, een jongen begint met te werken voor een paar kwartjes; dat vermeerdert dan tot 1 en 2 gulden. Binnen vier jaren is zulk een jongen volleerd, en krijgt dan op eens 10, 12, 14 gulden 's weeks. Daar weet hij dan geen raad mee.

1166. V. Hoe oud zijn die kinderen?

A. Ongeveer 16 jaar.

1167. V. En verdienen die al f 12?

A. Ja en daarvan geven velen maar een heel klein deel aan de ouders af. In Parijs heb ik iemand gekend die het loon van den jongen elke week ging halen, tot hij meerderjarig was geworden. Ik weet echter niet of onze wet dat toestaat

1168. V. Gij acht het dus verkeerd, dat aankomende jongens van 16,17 jaar te veel vrije beschikking hebben over hun loon?

A. Ja.

1169. V. Zijn aan het diamantvak ook voor de jongens lichamelijke nadeelen verbonden?

A. Neen.

80 pct. van die jongens, die eens de openbare school hebben bezocht, hebben het gebracht tot eene knappe positie in de maatschappij.

1170. V. Als slijpers en klovers?

A. Ook als kooplieden en fabrikanten.

1171. V. Kunt gij ook mededeelingen doen met het oog op de gezondheid en veiligheid in de diamantslijperijen. Is de toestand gunstig of ongunstig?

A. Wat de veiligheid betreft wordt rekening gehouden met de bepalingen der nieuwe wetgeving.

Ik geloof, dat alle fabrieken geïnspecteerd worden, ten minste toen ik nog op de slijperij was, geschiedde het.

1172. V. In dien tijd was de heer Coronel in Amsterdam. Bedoelt gij, dat die kwam opnemingen doen?

A. Ja.

1173. V. Heeft u dat in later jaren ook wel opgemerkt?

A. Ik kom er niet meer.

1174. V. Hoeveel bedraagt het loon in de diamantslijperijen?

A. Dat varieert zeer; er zijn menschen, die 20 gulden verdienen, anderen verdienen 100 gulden en meer.

1175. V. Zijn dit dan gewone werklieden, die hun vak goed verstaan?

A. Dit is het gevolg van protectie, ik zal u dat duidelijk maken. Wanneer een diamantslijper 40 steenen te slijpen krijgt, die 4 karaat geven, dan ontvangt de man daarvoor verschillend loon; het maximum is *ƒ* 50. Dit werk geschiedt in 2, 3 of 4 dagen en daar komen 40 pct. kosten op. Wanneer de man 4 steenen heeft, die 40 karaat wegen, dan maakt hij in denzelfden tijd *ƒ* 120 à *ƒ* 140.

Dit loon varieert van *ƒ* 3, *ƒ* 3,50 tot *ƒ* 4. De werkman ontvangt dus soms *ƒ* 160 voor werk dat hem niet veel meer tijd kost dan als hij steenen heeft die maar 4 karaat geven. Nu hangt het af van de protectie welke steenen de man te bewerken krijgt, maar aan bekwame, oude, doorkneede, goede werklieden worden de grootste steenen toevertrouwd, omdat zij meer overleg hebben bij het slijpen.

1176. V. Het meerdere loon zit dus ook in de laatste omstandigheid?

A. In het groote vertrouwen.

1177. V. En de grootere bekwaamheid, die betaald moet worden? niets billijker dan dat.

A. Ja, maar in de protectie zit het ook, want de beste steenen worden gegeven aan familieleden, zoons, broeders, aangehuwde leden der familieleden.

1178. V. Mits zij dan toch niets bederven, want dat kan toch ook voorkomen.

Hebt gij ons nu nog iets mede te deelen dat van belang voor ons onderzoek kan wezen?

A. Bedoelt u op het gebied van het schoolgaan der kinderen of omtrent de werklieden?

1179. V. Neen, over de werklieden; de kinderen hebben wij reeds besproken.

A. Ja, daaromtrent zou ik nog eenige mededeelingen wenschen te doen, die wel de moeite waard zijn, juist met het oog op het geschreeuw en het spectakel in het land dat de werklieden zoo miskend worden. Ik ben de werklieden zeer genegen; ik speel niet eens mijnheer tegenover hen, maar ben zeer vertrouwelijk met hen; echter mag ik niet verzwijgen wat te hunnen laste komt.

In 1845 stichtte de diamantslijperij ‘Maatschappij’, die destijds onder Koninklijke bewilliging was opgericht, een diamantslijpersfonds. Elke werkman was *per se* lid van dat fonds, mits hij tien centen per dag, wanneer hij werkte, betaalde, tot een som van *f* 20 per jaar. Uit dat fonds werd in geval van invaliditeit of. bij overlijden, aan de weduwen en weezen *f* 250 per jaar uitbetaald. Het reglement echter hield eene bepaling in die naar mijne meening strijdig was met de vrijheid van nijverheid, namelijk dat een werkman, die de fabriek verliet, ophield deelhebber van dat fonds te zijn, terwijl hij zijne gestorte penningen verbeurde. En wanneer hij drie maanden zijne contributie niet betaalde, dan kreeg hij in geval van invaliditeit of zijne weduwe of weezen gedurende drie maanden geen uitkeering.

Toen heb ik begrepen, in 1867, eene spaarkas te moeten oprichten, waarin de werklieden tien cent daags moesten geven, die ik aan de fabriek liet ontvangen, zoodat hunne weduwen en zij

zelven ook voor gebrek waren gevrijwaard. Daarmede heb ik succes gehad. In 1872 heb ik toen een fonds opgericht, in 1873 in werking getreden, op dezelfde basis berustende. Toen er eene concurreerende nieuwe fabriek werd opgericht van de heeren Bottenheim en Rijckevorsel heb ik als conditio sina quâ non gesteld, dat zij de menschen die zij zouden overnemen de eerste vijf jaren moesten assureeren, dat zij hun bij sterfgevallen uitkeeringen moesten doen tot in 1878, totdat zij dus vijf jaar gecontribueerd zouden hebben. In plaats van tien cents moesten zij echter twintig cents geven, omdat de loonen na 1872 zoo enorm gestegen zijn. Op dit oogenblik zijn er nu in Amsterdam 5000 diamantslijpers, terwijl het fonds, helaas! het is beschamend, slechts 186 leden telt.

1180. V. U zegt dat ge tot uwe beschaming moet mededeelen, dat zulk eene nuttige inrichting slechts 186 leden telt?

A. Is dit niet beschamend? En nu vraag ik, wat er dan wel te verwachten is van menschen, die *ƒ* 12 per week verdienen, waarvan dan nog een gedeelte aan ziekten begrafenisbussen afmoet, wanneer menschen, die ruime verdiensten hebben, van de gelegenheid geen gebruik maken.

Nu nog een andere geschiedenis die, naar ik meen, voor de enquête-commissie van belang is - indien zij althans het een en ander van de diamantslijperijen wenscht te vernemen.

In 1867 was er te Amsterdam een diamantslijperij, de 'Maatschappij' van den heer Posno, waar men in die dagen zeer autocratisch te werk ging en men wilde dwingen om met molens te werken ter bestrijding van het stoomwezen.

Ik heb daartegen geopponeerd en eene leening gesloten van *ƒ* 15 000, waarvan ik hier de aandeelen nog kan laten zien. Die schuld werd gedelgd door het storten van 15 cents daags door elken slijper. Nu hadden die lieden van die 15 cents een kapitaal van *ƒ* 82 000 bijeengekregen; maar na een paar jaar kwam het hun in het hoofd, dat het gedeeld moest worden. Er werd *ƒ* 50 000 gedeeld; men ging een dag op reis, er werd een mooie japon gekocht, en dit geld was weg.

1181. V. Uwe ervaringen in het stichten en oprichten van dergelijke inrichtingen van voorzorg zijn dus niet bemoedigend?

A. Neen; ik ga er van uit, dat er een *liberale* despoot aan niet hoofd moet staan.

1182. V. Maar dan toch een despoot?

A. Ja, want anders gaat het niet. Degenen, die met mij omgaan, weten dat ik bescheiden ben, maar ik had de kracht om die lieden te leiden waar zij wezen moesten. Toen Napoleon het idée kreeg om onze industrie in Frankrijk in te voeren, heb ik hen in het land weten te houden.

Het ware te wenschen dat alle werklieden-vereenigingen het geluk hadden iemand aan het hoofd te hebben, die aan vrijzinnigheid paart de zucht om orde, wet en recht te handhaven. Maar, helaas, die zijn er niet.

Mijne conclusie is dus, dat de Staat, die zooveel uitgeeft voor de militaire defensie van het land, voor de budgetten van Oorlog en Marine, ook gelden zou moeten voteeren voor de moreele defensie, posten voor het aanstellen van inspecteurs en controleurs, die zich met de belangen van den werkman zouden hebben bezig te houden.

1183. V. Komen dikwijls ongelukken voor in de gebouwen voor de diamantslijperij?

A. Zelden, Vroeger had men de raderen en riemen los, nu heeft men poulies die bekokerd zijn, terwijl de overgangen zijn gemaakt met houten bruggetjes. Wanneer er moedwil in het spel is is het eene andere zaak.

1184. V. Bestaat er gevaar ten aanzien van de riemen die van de assen de beweging naar de molens overbrengen?

A. Bij de 'Maatschappij' en bij Daniels bestaat gevaar.

1185. V. Gij erkent dus dat er in uw vak nog toestanden zijn, waarin niet de noodige voorzorgen worden genomen voor de veiligheid der werklieden?

A. Ja.

1186. V. Geldt dit niet voornamelijk de jongens?

A. De jongens achter de molens hebben veel moeite om het snijden der snaren tegen te gaan. De molenhuur is

echter van dien aard, dat weinig jongens achter de molens staan. Vroeger bedroeg die huur *ƒ* 1,75. Nu betalen zij gemiddeld één gulden daags en vragen zij spoedig een molen voor zulk een jongen.

1187. V. Dus ieder van die slijpers heeft een jongen bij zich?

A. Er zijn ook slijpers die geen jongen bij zich hebben; daar zijn er ook, die 12 à 14 leerlingen onder zich hebben.

1188. V. *Leerlingen*, dat is iets anders. Maar brengt de aard van den arbeid des slijpers mede, dat hij één jongen heeft?

A. Neen. Ieder versteller bijv. heeft een afzonderlijke werkplaats en heeft geen molen om te staan. De slijper zit met den rug naar het licht en de versteller (verplaatser) op eenigen afstand van hem. Als de èene facet is geslepen verplaatst hij die.

1189. V. Gij spreekt nu van den slijper?

A. Ja. Een van die slijpers heeft zelfs 40 knechts onder zich.

1190. V. Dat is dus eene soort van school?

A. Neen, dat niet. Een jongen die op de slijperij komt, wordt in den eersten tijd belast met het doen van boodschappen voor de bazen en knechts, en in den tusschentijd leert hij van den een dit, van den ander dat, en als hij vlug is wordt hij al zeer spoedig voor een schijf geplaatst.

De **Voorzitter:** Wij danken u voor de mededeelingen, die gij ons gedaan hebt.

L. DRIBBELAAR.

Verhoor van den heer M. De Vries.

1191. De **Voorzitter:** Wilt gij zoo goed zijn uw naam, voornaam, ouderdom en qualiteit op te geven?

A. Mozes De Vries, lid van de firma De Vries Van Buuren en C^{o}., in manufacturen, oud 53 jaren, woonachtig te Amsterdam.

1192. V. Gij hebt eene uitgebreide bekendheid met vele takken van nijverheid in Amsterdam, vooral ook met de kleine nijverheid, niet waar?

A. Ja.

1193. V. Zijt gij ook in betrekkingen als armverzorger, bij het schoolbezoek of andere philantropische zaken?

A. Ik ben in onze kerkelijke gemeente lid van den kerkeraad, en ook lid van het curatorium der burger- en tusschenscholen enz.

1194.V. Zijt gij ook armverzorger?

A. Neen.

1195 V. Komt gij ook door denaard van uw handelsbedrijf in aanraking met arbeiders en arbeidersgezinnen, of is dat weinig?

A. Dat zoozeer niet.

1196. V. Zijt gij onbekend met de toestanden van de arbeiders?

A. Ik geloof niet dat ik daarover veel nieuws zou kunnen mededeelen. Op het verzoek van onzen burgemeester heb ik mij bereid verklaard voor uwe Commissie te verschijnen. Ik heb derhalve eenige gegevens verzameld betreffende den handel, onzen omzet en de gedeelten van het land, waar wij hoofdzakelijk van trekken.

1197. V. Betrekt gij vele van uw geweven stoffen uit het binnenland, bijv. uit Tilburg of Hengelo?

A. Ja, heel veel. Ik dacht wel dat deze vraag zou gedaan worden; om die reden heb ik dat alles op schrift gebracht en de plaatsen met name genoemd, die ik betrek. Ik heb de eer die stukken in uwe handen te stellen.

1198. V. Ik zie uit uwe opteekeningen dat gij een personeel hebtvan 97 personen. Welken arbeid praesteeren die voor u?

A. Magazijnhouden, klanten bedienen, kantoorwerkzaamheden verrichten, het bezorgen van de goederen

1199. Dus geen eigen fabrikaat?

A. Neen.

1200. V. Die 97 menschen zijn dus uitsluitend bestemd voor kantoor en magazijn?

A. Ja, daar zijn natuurlijk ook de kruiers bij.

1201. V. Dat personeel behoort voor het meerendeel toch tot den arbeiderstand?

A. Ja, maar zij die op het kantoor werkzaam zijn en de groote klanten bedienen moeten al eenige beschaving bezitten.

1202. V. Welk aantal werkuren

moet gij van uw menschen vorderen?

A. Dat is nog al vrij aanzienlijk. In den zomer beginnen zij om 7 uur 's morgens, in den winter om 8 uur.

1203. V. Het geheele personeel?

A. Neen, een deel komt eerst om 9 uur. 's Avonds wordt het 10 uur.

1204. V. Gaat dat zoo alle dagen door?

A. Neen. Een derde deel van het personeel heeft om de drie weken eene week des avonds vrij.

1205. V. Gij hebt dus uw personeel zoo ruim genomen, dat gij om de drie weken een derde van het personeel rust kunt geven?

A. Dat is het gevolg daarvan, dat er 's avonds minder personeel noodig is.

1206. V. Te weinig werk of wat ruim personeel, dat komt toch op hetzelfde neder?

A. Ja.

1207. V. Is er bij u mannelijk en vrouwelijk personeel?

A. Dat vrouwelijk personeel is zeer gering; een viertal personen.

1208. V. De rest zijn dan mannen. Zijn er ook aankomende jongens onder?

A. Ja, maar beneden de 13 en 14 jaar geen.

1209. V. Uw personeel is dus niet jonger dan 13 of 14 jaar?

A. Wij hebben slechts een stuk of vier jongens van dien leeftijd.

1210. V. Het grootste gedeelte van uw personeel bestaat dus uit volwassen mannen?

A. Ja, van boven de 16 jaar.

1211. V. Uw personeel komt dus des morgens tusschen 7 en 9 uur en blijft dan tot 's avonds 10 uur, behalve dat ⅓ gedeelte, dat vrij is?

A. Ja, en om 12 uur gaan zij koffie drinken.

1219. V. Krijgt uw personeel de koffie van u?

A. Ja.

1213. V. Brengen de menschen hun eigen brood mede?

A. Neen, dat krijgen zij ook van mij.

1214. Ik doe u die vraag, omdat er ook wel eens anders gedaan wordt; gij moet mij dus die vraag niet ten kwade duiden.

Gij geeft dus uit goedhartigheid de menschen koffie en brood?

A. Ja, en ik geef hun de gelegenheid om behoorlijk aan eene tafel plaats te nemen, zoodat ze op hun gemak een half uur of uur kunnen koffiedrinken.

1215. V. Hoe laat is dat 's morgens?

A. Dat varieert van 11 tot 1 uur.

1216. Dus elke ploeg vindt daar een half uur gelegenheid in een apart lokaal om de koffie die zij van u krijgen, op hun gemak te gebruiken. En de menschen weten ook hoe laat zij bij hunne vrouwen thuiskomen om warm eten te krijgen?

A. Ja, dat variëert; wie dichtbij woont heeft één uur, wie verder afwoont anderhalf uur.

1217. V. En dan komen de menschen terug om allen voor 10 uur 's avonds heen te gaan?

A. Ja.

1218. V. En wat verdienen die jongens van 13 en 14 jaren, zoo weinig als gij er dan hebt, bij u?

A. Wij nemen geen mensch in dienst of zij krijgen loon.

1219. V. Hoeveel?

A. Zoodra zij bij ons komen niet minder dan 3 gld.

1220. V. En de volwassenen? Gij zultzeggen, dat loopt nogal uiteen.

A. Ja, wij hebben twee chefs van 80 gld. wekelijks, maar het gemiddelde loon is 12-16 gld. voor degenen, die als volwassen man medewerken in mijn affaire.

1221. V. En het arbeiderspersoneel, want daarnaar vraag ik meer bepaald, niet naar hen die in de hoogere betalingsklassen vallen. Gij hebt zeker nog al te roemen dat de menschen gaarne lang bij u blijven?

A. Wij hebben ook werklieden, die, ofschoon zij altijd werk bij ons vinden, per dag betaald worden en niet gerekend worden te behooren tot het vaste personeel. Die menschen verdienen f 1,75 per dag, terwijl zij op feestdagen, wanneer zij niet werken, eveneens dit bedrag ontvangen. Wat betreft den tijd dat zij bij ons blijven, die tijd variëert natuurlijk, maar wij hebben personen die 30 à 40 jaren bij ons zijn.

1222. V. Ziet gij nog wel eens om naar het personeel dat u verlaat?

A. Ik heb getracht verschillende per-

sonen, die ons verlaten hadden, voort te helpen ook door het geven van krediet. Maar over het algemeen heb ik daar weinig genoegen van gehad.

1223. V. In welk opzicht, hadden zij geen overleg, waren zij niet spaarzaam?

A. Hadden zij het al een eindje ver gebracht, dan vielen zij toch weer. Ik heb daarmede vele onaangenaamheden gehad. Er waren wel enkele goeden onder, maar het waren toch excepties.

1224. V. U spreekt daar nu van menschen die in de kracht van hun leven bij u vandaan zijn gegaan. Maar ik had meer de oude, afgeleefde menschen op het oog, die niet meer werken kunnen. Hoe gaat het bij u daarmede?

A. Die laten wij nooit aan hun lot over. Wij laten ze dan met behoud van hun salaris het een of ander werk verrichten. Wij hebben er zelfs gehad die niet meer konden werken en wie wij toch tot op hun dood het salaris uitbetaalden. Maar gewoonlijk blijven de menschen tot aan hun dood bij ons.

1225. De **Voorzitter:** Wij danken u voor de gegeven inlichtingen, en wij zullen met discretie van de door u verstrekte cijfers gebruik maken.

M. DE VRIES.

Verhoor van de heeren J.C. Siebenlist en Dirk Selling.

1226. V. Siebenlist, wilt gij uw naam, voornamen, ouderdom, beroep en woonplaats opgeven?

A. Getuige SIEBENLIST: Johan Casper Siebenlist, oud 37 jaren, van beroep beeldhouwer, wonende op de Lindengracht 107, te Amsterdam.

1227. V. Selling, mag ik hetzefde aan u vragen?

A. Getuige SELLING: Dirk Selling, oud 60 jaren, van beroep meubelmaker, Lindengracht 186, te Amsterdam.

1228. V. De heeren zijn beiden bestuurders van de meubelmakers-vereeniging '*Amstels Eendracht*' te Amsterdam, en, naar ik meen, is Siebenlist secretaris dier vereeniging.

A. Ja.

1229. V. De president is hier niet bij; maar gij hebt onder elkander gesproken en de stukken, die ge van ons gekregen hebt, in uwe afdeeling behandeld, waarop die afdeeling, na zich veel moeite gegeven te hebben om de zaak te onderzoeken, u en Selling aangewezen heeft om hierheen te gaan en bloot te leggen wat ge begrijpt dat gezegd moet worden. Is het niet zoo?

A. Getuige SIEBENLIST: Ja.

1230. V. Getuige Siebenlist, vertel mij eens. Gij hebt, nadat gij de stukken van ons gekregen hadt, begrepen dat de zaak goed moest worden onderzocht. Wat hebt gij toen gedaan?

A. Getuige SIEBENLIST: In de eerste plaats is eene bestuursvergadering belegd en besproken wat de beste wijze was om de Commissie in de hand te werken. De vergadering heeft Selling en mij benoemd om eenige werkplaatsen te bezoeken, indien het mogelijk was er in door te dringen, want dat is niet gemakkelijk. Het resultaat onzer onderzoekingen hebben wij in ons rapport opgenomen, maar wij hebben niet overal bijgezet wat er ontbrak, want het is alsof men in valschemunters werkplaatsen moet doordringen, zoo zorgvuldig houden de meubelmakers alles geheim. Soms komt men niet verder dan de woonkamer. Wij hebben getracht zooveel

mogelijk zonder list achter de waarheid te kunnen komen en alleen gesproken van de werkplaatsen waarin wij hebben kunnen doordringen.

1231. V. Vertel eens, Siebenlist, welke zijn uwe bevindingen geweest? Kom eens in bijzonderheden.

A. Over het algemeen zijn de werkplaatsen zeer slecht. In de groote fabrieken is ruimte genoeg om te werken, maar daar leveren de machineriën gevaar op. Aan de reiniging wordt niets gedaan; daarvoor is veelal geen tijd. Dit geldt ook voor mijne werkplaats; niettegenstaande mijn vak veel stof geeft, wordt niets of weinig gedaan om die te reinigen. Dan zijn ook vele werkplaatsen klein, bedompt, zonder licht en lucht. Ook zijn in vele werkplaatsen de hijschtoestellen in slechten toestand.

1232. V. Siebenlist, gij zijt zelf patroon; is bij u zelf wel alles goed in orde?

A. Neen.

1233. V. Het is eerlijk van u dat gij

dit zegt. Maar waarom begint gij niet in uwe werkplaats om alles in orde te hebben?

A. Vooreerst, de verdiensten laten het niet toe om er flink mee te beginnen, en ten andere heb ik slechts een gedeelte van eene woning in huur, en dat kan ik toch moeilijk verbouwen om de werkplaats ruimer te maken.

1234. V. Wij spraken nu over het rein houden der werkplaatsen; is de uwe in dit opzicht geheel in orde?

A. Neen.

1235. V. Men zegt dat gij in uwe werkplaats kippen houdt, maar dat houdt dan toch den boel niet rein?

A. Dat is waar, maar dat is zoo erg niet.

1236. V. Moogt gij dan over anderen klagen?

A. Ik heb in het algemeen geklaagd.

1237. V. Hoe zoudt gij den toestand wenschen?

A. Het best acht ik eene coöperatieve werkplaats van Staats- of gemeentewege, waar men met goed licht en voldoende ruimte kan werken; eene groote fabriek bij voorbeeld, waarvan een gedeelte kan gehuurd worden; daardoor zou aan den slechten toestand een einde komen.

Mijne werkplaats is wel niet in orde, maar zij is de slechtste niet; daar zijn er nog wel tienmaal slechter.

1238. V. Wij hebben nu dat denkbeeld gehoord en behoeven daarover niet verder te redeneeren; maar hoe verklaart gij de tegenwerking en den onwil van uw eigen vakgenooten om u toe te laten?

A. Dat zou ik moeilijk kunnen verklaren. Ik denk dat zij onwillig zijn om anderen door hunne woning in de werkplaats toe te laten. Waar wij 's morgens om half tien kwamen, brandde het licht nog in de voorkamer. De hoofdoorzaak is: de slechte inrichting en het patentenstelsel, waardoor iedereen zoo gemakkelijk mogelijk een patent kan krijgen.

1239. V. Gij zoudt willen, dat niet de eerste de beste een patent kon krijgen, zelfs wanneer het niet zeker is of hij dat betalen zal?

A. Juist. Maar dat kan niet geweigerd worden, omdat wij geen gilden-wezen meer hebben. Er zijn er ook velen, die zelfs geen patent nemen, maar voor zich zelven op eene kamer werken.

1240. V. Wordt er in uw vak veel gebruik gemaakt van jongens?

A. In het beeldhouwvak bijzonder veel, veel meer dan in het meubelmakersvak. In ons vak kan men niet bestaan zonder een of twee jongens te gebruiken om te schuren. Waar een patroon bij voorbeeld acht dagen aan werkt, zal een jongen een maand werken, maar bij vergelijking van de verdiensten, is men wel zedelijk verplicht een jongen te gebruiken.

1241. V. Met het oog op het geld bedoelt gij?

A. Ja.

1242. V. En gebruikt men in uw vak jongens van 12 tot 16 jaar?

A. Jongens van 12 jaar heb ik er niet veel bij gezien. Ik althans heb ze nooit gehad. Meestentijds zijn hetjongens van 14 tot 17 jaar.

1243. V. Moeten die jongens lang werken?

A. Dat verschilt nog al, maar in den regel niet meer dan 72 uren in de volle week.

1244. V. Er wordt door hen dus niet laat 's avonds of 's nachts gewerkt?

A. Bij de meesten niet.

1245. V. Dus voor jongens is uw vak niet het slechtste vak?

A. Neen.

1246. V. Getuige Selling zijt gij het eens met hetgeen Siebenlist heeft mede gedeeld?

A. Getuige SELLING: Ja volkomen.

1247. V. Gij zijt in het meubelmakersvak werkzaam?

A. Ja.

1248. V. Hebt gij nog iets te voegen bij hetgeen door Siebenlist is gezegd?

A. Ja, ik wenschte even terug te komen op de vraag die u straks deedt aan mijn vriend Siebenlist, namelijk dat aan ons veeltijds geweigerd is werkplaatsen te bezoeken: dit ligt naar mijn inzien hierin, dat reeds het gerucht ons was vooruitgegaan dat door het Meubelmakersbond een onderzoek naar de werkplaatsen zou worden ingesteld, en dat dengenen, die wij noemen de thuiswerkers, die op een zoldertje of in een woonvertrekje of in een kelder - soms

wel in natte kelders - een werkplaatsje opgeslagen hebben, de vrees bekropen had, dat wij daarin zouden doordringen, om er hen daarna wellicht uit te verdrijven.

1249. V. Gij spreekt daar van natte kelders, Stond daar bepaald water in, of waren zij alleen maar vochtig?

A. Neen, water stond er niet.

1250. V. Hoeveel van die werkplaatsen hebt gij wel bezocht. Zeker wel een honderdtal?

A. Ja, maar er zijn er nog veel meer.

1251. V. Werkt op die plaatsen, waar gij geweest zijt, de man in den regel daar alleen, of met een jongen?

A. Niet allen.

1252. V. En zijn er daaronder die met knechts werken?

A. Ja, soms met 6 of 8 man.

1253. V. In die slechte vertrekken?

A. Ja, vertrekken die er erger uitzien dan stallen, want een stal kan droog zijn en licht, maar dat zijn die hokken niet. Om maar eens te gewagen van mijn naaste buren op de Lindegracht. De eene maakt uitsluitend tafels, in den zomerdag soms met 5 knechts. Dan is er gebrek aan ruimte en moet men een gat in het dak maken waar de werkbank wordt doorgestoken, om zich zoo op het zinken plat te behelpen. Bij den tegenwoordig slechten toestand werken er minder menschen, maar alles moet toch op dien bekrompen zolder gedaan worden, wat met het oog op het stoken niet zonder gevaar is.

Een andere buur moet het beste deel van zijn woning, een opkamer, voor werkplaats gebruiken en daardoor slapen, huizen en leven in een nattig vunzig vertrek.

Men kan het den beiden bejaarden menschen aanzien, dat zij hun leven lang in zulk een nat gat hebben doorgebracht, terwijl het beste gedeelte van hunne woning ingericht is voor het werk.

1254. V. Zij werken dus zelf daar ook in?

A. Ja.

1255. V. Dit kan dus niet worden opgevat als eene exploitatie door een baas van zijn knechts. Hij zit dus zelf niet goed, terwijl zijn knechts werken in een slecht vertrek?

A. Neen, de nood dringt hen, daarom zou ik zoo gaarne zien, dat de mogelijkheid kon gevonden worden om aan de werklieden de gelegenheid te geven om tegen eene kleine tegemoetkoming een ruime, gezonde werkplaats te bekomen. Ik geloof, dat de zedelijke welvaart en de gezondheid van de werklieden en het genoegen van het gezin daardoor zeer bevorderd zouden worden.

1256. V. Uw wensch zou dus zijn, dat er algemeene werkplaatsen waren, waar een ieder eene beperkte ruimte zou kunnen vinden om zijn arbeid te verrichten?

A. Ja.

1257. V. Getuige Siebenlist, is er nog iets, dat gij zoudt willen voegen bij hetgeen gij geschreven en gezegd hebt?

Getuige SIEBENLIST: Wij hebben onlangs vernomen, dat in Amsterdam de Quellinusschool is opgericht, die flinke werklieden vormt. Nu hebben wij vernomen dat die school wordt gesubsidieerd door Staat, provincie en gemeente. Wat ons echter niet aangenaam heeft gestemd is, dat zij tevens optreedt als concurrent tegenover de patroons. Wij meenen dat de beste bedoelingen die bij de Regeering hebben

voorgezeten, toen deze school werd opgericht, weder in het water vallen door deze concurrentie. Wij wenschen die concurrentie niet, evenzeer als wij altijd hebben gevochten tegen het werk in de gevangenissen. Wij meenden dat die school zeer goede, degelijke en flinke werklieden kon vormen ook als zij werkte voor een prijs die rekening houdt met de gewone concurreerende prijzen. De patroon zit nu voor alle lasten en zorgen, terwijl de Quellinusschool nu eerst patent heeft aangevraagd, na ik weet niet hoelang zelfs zonder dat te hebben gewerkt. Dat zijn zaken die ons niet aangenaam zijn.

1258. V, Nu, gij hebt uwe bezwaren ingebracht.

Getuige Selling wenscht gij nog iets te zeggen?

A. Ja, Mijnheer, ik zou iets willen zeggen over de handelwijze van het Koninklijk Nederlandsch Handelsmuseum. Daar is, nadat de heeren patroons geweigerd hadden aan de tweede tentoonstelling deel te nemen, eene organisatie in het leven geroepen om daar

eene uitdragerij op te richten van buitenlandsche fabrikaten.

Nu meenen wij dat het Handelsmuseum, eene uitdragerij oprichtende van buitenlandsch fabrikaat en daarvoor den geëerbiedigden naam des Konings en Hoogstdeszelfs wapen gebruikende, zeer in het nadeel werkt van het Nederlandsche meubelmakersvak.

Getuige SIEBENLIST: Wij zouden ook nog gaarne zien dat er rekening gehouden werd met den in- en uitvoer. Ik heb een Duitsch toltarief ontvangen, waaruit blijkt dat daar de berekening per kilo plaats heeft. Ware het nu mogelijk om de berekening bij invoer te regelen naar die bij den uitvoer en per kilo, dan zou er waarschijnlijk een groote verbetering plaats hebben.

In de tweede plaats wensch ik te wijzen op den smokkelhandel in meubels. Van verschillende personen heb ik daarvan voorbeelden vernomen. Zoo verzendt men pianino's, die men tegen lagen prijs aangeeft en waarvan na benadering door de kommiezen blijkt, dat het mechaniek ontbreekt.

Een ander stuurt bij voorbeeld 3, 4, 6 piano's tegelijk. Volgens het oordeel der ambtenaren zijn zij te laag aangegeven en worden zij dus benaderd. Maar een paar dagen daarna zendt dezelfde fabrikant weder een 12 piano's tegelijk, en nu durven de ambtenaren niet weder aanhalen en voor de risico staan. De piano's voor wellicht een derde van de waarde aangegeven, gaan dan toch door. Ik deel dit als gerucht mede, officieel kan ik het niet zeggen.

1259. V. U wilt dus, strengere toepassing van de wet om beter de inlandsche nijverheid te kunnen beschermen?

A. Ja.

1260. V. Zoudt gij bezwaar maken om namen te noemen, om een paar werkplaatsen op te geven die naar uw oordeel het slechtst zijn ingericht?

A. Volstrekt niet. Men heeft dan de werkplaats van den heer Kolder. Tuinstraat 104; van Meijer, Lindegracht 140; van Schoenmaker, Baangracht bij de Westerstraat; Van Putten, Wagenstraat, hoek 's Gravensteeg.

1261. V. Dus dat zijn almede de ergste. Kunt U ook nagaan wat de quaestie is met de werkplaats in de Haarlemmerhouttuinen?

A. Getuige SIEBENLIST: Dit was de werkplaats waar wij niet konden toegelaten worden. Zoo oppervlakkig echter gezien, bestond daar niet de minste ventilatie; geen enkel raampje, niets dan hier en daar een glazen dakpan.

1262. De heer **Heldt:** Getuige Siebenlist heeft verklaard, dat in de meeste werkplaatsen waar de patroons zelf medewerken vier à zes werklieden zijn. Is het nu te veel gezegd, wanneer men beweert dat de hulp waarvan die patroons zich bedienen meer jongens zijn dan werklieden?

A. Getuige SIEBENLIST: Ik zal u zeggen hoe dat komt. De kleine patroons krijgen meer jongens omdat dezen op de fabrieken geen vak leeren, en daar meestal niets anders dan krullenjongens worden.

1263. V. En die jongens werken gelijken tijd als de werklieden?

A. In den regel wel even lang.

1264. V. En welke is die werktijd?

A. Men begint om 6 en eindigt om 8 of 9 in den zomer.

1265. V. En is er van tijd tot tijd overwerk?

A. Dat komt zooveel niet voor; maar bij Wegenaar op de Lindegracht 184 wordt geregeld tweemaal 's weeks, Donderdags en Vrijdags, gewerkt.

1266. V. Wordt aan de jongens gelegenheid gegeven om des avonds de teekeninrichtingen enz. te bezoeken, of zijn er gevallen dat de patroons het verlof daartoe weigeren?

A. Dit wordt in den regel geweigerd, omdat de teekenscholen te vroeg beginnen. In den winter begint de dag laat en dus moet de werkman zien zooveel mogelijk te verdienen. Als de teekenschool een uur later begon zou eene groote grief van de patroons vervallen zijn. En ook voor de jongelieden is het lastig. Als zij om 7 uur op de teekenschool moeten komen, terwijl zij anders tot 9 uur doorwerken, gaan verscheidene uren per week verloren.

Daaraan zouden de teekenscholen te gemoet kunnen komen door de lessen te doen beginnen in plaats te 7 te 8 uren.

1267. V. Meent gij dus dat het gemis

der gelegenheid om de teekenscholen te bezoeken niet te wijten is aan den langen werktijd maar aan het vroeg aanvangen der lessen?

A. Ja.

1268. De **Voorzitter:** Wat maakt die Wegenaar op de Lindegracht, die twee nachten in de week werkt?

A. Getuige SELLING. Vierkante schuiftafels.

1269. V. Gebeurt dat nachtwerken altijd?

A. In den regel in den zomer. Maar in den afgeloopen nacht heeft hij ook gewerkt.

1270. V. Die man verdient dus goed geld?

A. Dit zou ik niet durven zeggen.

1271. V. Werkt die man dan zoo goedkoop?

A. Vele werklieden zijn op dit oogenblik broodeloos. De nood dwingt due om alles aan te vatten. Velen gaan in een kelder, op een zolder of in hunne eigene woning voor zich zelven werken met of zonder patent. Heeft hij op die wijze wat gereed gemaakt dan tracht hij zijn werk te verkoopen. Zulk eene tafel kost in den regel f 15 of f 16, maar die worden dan verkocht voor f 13. f 12, of f 11 en zelfs nog minder. Nu kan de man tegen dien prijs voor den patroon blijven werken.

1272. V. Siebenlist, gij zijt secretaris der Vereeniging van meubelmakers; wat geschiedt ten aanzien van de oude werklieden die niet meer arbeiden kunnen?

A. Wij hebben een pensioenfonds, maar het pensioen bedraagt hoogstens f 2 in de week. Het lot der oude werklieden is in den regel dat van een afgesleten paard; de patroon ziet er af te komen, en dan is het besjeshuis de toevlucht.

1273. V. Is dat fonds door eigen contributiën bijeengebracht?

A. Ja.

1274. V. Hoe lang bestaat het?

A. 10 jaar; ik ben met de administratie belast. Het fonds heeft thans eene bezitting van f 3000 Nationale Werkelijke Schuld, terwijl ieder lid wekelijks daaraan 3 cts. contribueert.

1275. V. Werd dat fonds door de leden bijeengebracht?

A. Ja.

1276. De heer **Heldt:** Ik doe opmerken dat het fonds onvoldoende is om alle leden te ondersteunen; dat er jaarlijks slechts een zeker bedrag aan ondersteuning kan worden verstrekt, zoodat de oudsten eerst eene beurt krijgen en de anderen moeten wachten tot die oudsten sterven.

1277. De **Voorzitter:** Behalve die ondersteuning uit dat fonds, voor zoover dit strekt, gebeurt het nog al dikwijls dat de patroon zulk een ouden man ziet weg te krijgen?

A. Ik zal u daarvan een voorbeeld aanhalen. Onlangs is een man overleden, die 40 jaar bij een patroon was geweest en *ƒ* 12 's weeks verdiende. Toen hij daar 25, 30 en 35 jaar geweest was, werd er feest gevierd en daarvan in de couranten verslag gegeven. Van zijn patroon kreeg hij een pensioen van *ƒ* 10 's weeks, mits bij zijn overlijden het kapitaal weder aan de familie kwam. Hij was een flink, degelijk werkman, maar in de laatste jaren werden zijne wekelijksche verdiensten van *ƒ* 12 tot *ƒ* 8 herleid. Nu was de man wel niet van alles ontbloot, maar het heeft hem toch erg getroffen, zoodat zijn dood daaraan toe te schrijven is.

1278. Wij danken u beiden voor de gedane mededeelingen.

J.C. SIEBENLIST.

Verhoor van Mejuffrouw A.H. Jacobs. (*Verkort.*)

1279. De **Voorzitter:** Mag ik u verzoeken uw naam, voornamen, qualiteiten en woonplaats op te geven?

A. Aletta Henriette Jacobs, medicinae doctor en arts, woonachtig te Amsterdam.

1280. V. Uit de u toegezonden stukken zal u gebleken zijn over welke onderwerpen deze enquête loopt. Het spreekt van zelf dat gij niet over al de in die schets genoemde punten verklaringen en mededeelingen zult willen doen. Maar er zijn vermoedelijk punten onder, die meer bepaald uwe aandacht getrokken hebben, en waaromtrent gij ten gevolge van studie, of, wat wij nog liever hebben,

door eigen waarneming en ondervinding ons het een en ander wilt mededeelen. Wat is er alzoo, waarover gij ons het een en ander kunt mededeelen?

A. Meer bepaald aangaande ongetrouwde vrouwen.

1282. V. En zeker ook kinderen?

A. Ja, maar ik heb bepaaldelijk het oog op de winkelmeisjes.

1283. V. Zoudt gij zoo goed willen zijn ons daarvan het een en ander te vertellen?

A. Ik wenschte er op te wijzen dat het lange staan van de winkelmeisjes voor de meesten zeer nadeelig werkt op hare gezondheid, voornamelijk met het oog op de ziekten, behoorende tot de rubriek de gynaecologie.

1284. V. Hoe lang zijt gij al practiseerende?

A. Ruim zeven jaren.

1285. V. Altijd in Amsterdam?

A. Ja.

1286. V. Hebt gij veel vrouwen- en damespraktijk?

A. Uitsluitend van vrouwen, dames en ook kinderen.

1287. V. Hebt gij veel patienten onder de arbeidende bevolking.

A. Ja, ook zeer veel. Tweemaal in de week houd ik gratis zitting voor de armen; die zittingen worden druk bezocht, voornamelijk door vrouwen met gynaecologische ziekten.

1288. V. Hebt gij, afgescheiden van de winkelmeisjes, meermalen aanleiding gehad om te denken dat vrouwenziekten voor een groot deel waren toe te schrijven aan de eigenaardige vermoeienissen verbonden aan langdurigen arbeid in fabrieken en werkplaatsen?

A. Dat kan ik niet constateeren.

1289. V. Niet constateeren?

A. Neen. Ik heb het meest toegeschreven aan de gevolgen van armoede en aan het te vroeg gaan werken na de bevalling. Maar winkelmeisjes zijn geen fabrieksmeisjes.

1290. V. Maar hebt gij in het algemeen geen opinie op dit punt?

A. Neen, ik heb daar nooit zoo over nagedacht, alleen van de meisjes die in winkels en magazijnen staan is mij dat opgevallen.

1291. V. Verkoopjuffrouwen dus?

A. Ja.

1292. V. Is dat ook zoo voor meisjes uit confectiewinkels als van De Waal en Hirsch?

A. Neen, alleen met meisjes die achter toonbanken staan.

1293. V. Is dat zoo kwaad?

A. Ja, dat aanhoudend staan is slecht.

1294. V. Hoe lang staan zulke meisjes wel?

A. In vele magazijnen van 's morgens 8½ tot 's avonds 10½ uur.

Dit is het geval in de meeste magazijnen te Amsterdam.

1295. V. Het voortdurend zitten is toch ook weder niet goed. Het kwaad zit dus in de continuïteit van het staan in de winkels?

A. Juist.

1296. V. Wanneer die meisjes van onder uwe handen komen en in den winkel terugkeeren dan komt zeker de oude kwaal terug?

A. Wel zeker ....

1301. V. Hebt gij ook in studieboeken opgemerkt, dat de observatiën, die door u gemaakt zijn, algemeen bekend zijn, dat het dus erkende feiten zijn?

A. Voor zoover ik weet niet, dus ik kan niet zeggen of het algemeen erkende feiten zijn.

1302. V. Is in latere jaren de inspanning van de meisjes in die lijn erger dan vroeger?

A. Er wordt meer op gelet, vooral in Engeland. Daar krijgen de meisjes stoeltjes, waarop zij af en toe kunnen gaan zitten.

1303. V. Bestaat daar eene bepaalde wettelijke bepaling?

A. Dat weet ik niet, maar in de groote magazijnen in Engeland zijn, zooals ik zeide, stoeltjes geplaatst, terwijl dit hier niet gebeurt, zelfs wanneer ik aan de meisjes die bij mij komen zeg dat het noodzakelijk is en door de gezondheid gevorderd.

1304. V. Weet gij dit zeker?

A. Ja

1305. V. Maakt gij bezwaar om de namen te noemen van de magazijnen waar dat geweigerd is?

A. Op het oogenblik weet ik die niet.

1306. V. Maar anders zoudt gij geen bezwaar maken om ze te noemen?

A. Neen.

1307. V. Gij kunt u niet herinneren

dat gij in het belang der meisjes, die het gold, bij de ondernemers der magazijnen zijt gegaan om hen op deze zaak opmerkzaam te maken?

A. Ik ben bij een magazijnhouder daarvoor geweest, maar de man maakte bezwaar om mijn verzoek in te willigen, omdat de dames niet koopen wilden, wanneer de meisjes zaten. Hij vond dat zitten onbeleefd tegenover de koopsters en wilde niet de eerste zijn om er mede te beginnen.

1308. V. Wat voor soort van magazijn was dat?

A. Een gewone winkel van wit linnen goederen.

1309. V. En de eigenaar wilde aan uw wensch geen gevolg geven?

A. Neen.

1310. V. Hij vond het een pretentieuse eisch en deed er dus niet aan. Is het meisje er gebleven?

A. Dat weet ik niet; die meisjes gaan nog al dikwijls van den eenen winkel naar den anderen ....

1318. V. U schijnt veel gewicht te hechten aan uwe opmerkingen omtrent de winkelmeisjes. Hebt gij over deze zaak wel eens gesproken met den inspecteur van het geneeskundig Staatstoezicht?

A. Neen, ik wist niet dat er van dien kant verandering in was te brengen. Anders had ik het zeker wel gedaan.

1319. De heer **Van Alphen:** Bestaat er voor zooverre u bekend is eene statistiek van het getal meisjes dat op die magazijnen werkt?

A. Dat weet ik niet.

1320. V. Er is dus geene verhouding te constateeren tusschen het getal der patiënten, die bij u komen, en het geheele aanwezig getal winkelmeisjes?

A. Neen, mijnheer, en des te minder omdat niet alle meisjes, die er aan laboreeren, hulp vragen, omdat die ziekte zich zoo lang laat cacheeren.

1321. **De Voorzitter**. Gaat die ziekte dan niet vergezeld van verzwakking en vermagering?

A. Zij uit zich in profuse menstruatie, en deze heeft eene algemeene verzwakking ten gevolge en later chronische metritis (ontsteking van de baarmoeder).

1322. V. Hebt gij wel eens heel erge gevallen?

A. Ja, vijf gevallen van meisjes in dezen tijd, zelfs van *prolapsus uteri*, die ik nog slechts eenmaal bij eene onderwijzeres aangetroffen heb.

1323. V. Het waren jonge meisjes, zoodat zij waarschijnlijk het vak hebben moeten verlaten?

A. Neen, zij kunnen wel doorgaan, hoewel zeer bezwaarlijk.

1324. V. Hebt ge nog iets, dat ge ons zoudt willen zeggen? Wij willen het gaarne van u hooren.

A. Ik heb niets meer mede te deelen.

1326. V. Dan danken wij u vriendelijk voor uwe mededeeling.

Dr. A.H. JACOBS.

Zitting van vrijdag 7 januari 1887.

Tegenwoordig de heeren:

VERNIERS VAN DER LOEFF, *Voorzitter*.
GOEMAN BORGESIUS, *Onder-Voorzitter*.
BEELAERTS VAN BLOKLAND.
HELDT.
VAN ALPHEN.
VAN DER SLEYDEN.
J.D. VEEGENS, *Griffier*.

Verhoor van den heer W. Ansing.

1326. De **Voorzitter:** Wilt gij opgeven uw naam en voornaam, uwe betrekking, uw ouderdom en uwe woonplaats?

A. Willem Ansing, smid, oud 50 jaren en wonende te Amsterdam.

1327. V. Zijt gij smidsbaas of werkt gij in dienst van anderen?

A. In dienst van anderen.

1328. V. Bij wien?

A. Op het oogenblik ben ik zonder betrekking.

1329. V. Reeds langen tijd?

A. Ik ben nu werkzaam bij de Koninklijke Stoombootmaatschappij.

1330. V. Gij zeidet dat gij zonder betrekking zijt en nu blijkt het dat gij toch werkzaam zijt.

A. Niet in het vak van smeden.

1331. V. In welke betrekking zijt gij dan werkzaam bij de Koninklijke Stoombootmaatschappij?

A. Als sjouwer.

1332. V. Was voor u geen plaatsing in uw vak, of verliet gij het uit eigen verkiezing?

A. Er was geen plaatsing; mijn tegenwoordig werk, het laden en lossen van schepen wordt beter betaald.

1333. V. Behandelt gij ook zaken van publiek belang?

A. Ja, ik ben voorzitter der IJzer- en metaalbewerkers vereeniging.

1334. V. Hebt gij uit de u toegezonden Schets gezien waarover wij u wenschen te hooren?

A. Ja, het zij mij vergund naar aanleiding van die schets een kort résumé te geven omtrent den toestand van de fabrieken en werkplaatsen op het gebied van ijzer- en metaal-industrie, hetwelk is van den volgenden inhoud:

Aan de Commissie van Enquête.

Mijne Heeren!

Als antwoord op Uw gezonden schets van vraagpunten, betreffende den toestand van fabrieken en werkplaatsen, maar in hoofdzaak dat der kinderarbeid, deelt de ondergeteekende, voorzitter der ‘IJzer en Metaalbewerkersbond’, afd. Amsterdam, aan Uwe Commissie het volgende mede:

Dat hij in de eerste plaats hoopt, na het verlaten van hier, van zijne vereeniging den indruk te kunnen wegnemen, welke zij zich van Uwe Commissie voorstelt, als zoude Uwe plannen tot geen resultaat leiden, tot verbetering der maatschappelijke toestanden des volks.

En waarlijk, Mijne Heeren! de ondervinding van zoovele jaren, hebben zij het bewijs geleverd dat de Tweede Kamer zich voor het volk interesseerde?

Hoe vaak heeft het volk aan hare vertegenwoordigers zijne grieven niet bekend gemaakt? En is het niet altijd teleurgesteld?

Altijd kregen zij tot antwoord: ‘dit ligt niet op den weg van de Regeering, of het is van te weinig belang, enz. enz.’

Nimmer werd haar het bewijs geleverd van iets voor het volk te willen doen.

Het is waar, het zijn te allen tijde niet dezelfde mannen, die de vertegenwoordigers des volks zijn en men kan U, Mijne Heeren, niet aansprakelijk stellen voor de daden Uwer voorgangers.

Daarom nogmaals, Mijne Heeren! vergeef mij die openhartigheid; ik hoop, wanneer ik van hier weder in den kring mijner kameraden zal zijn, hun te mogen mededeelen, dat zij U, Mijne Heeren, verkeerd beoordeeld hebben.

Daarom, Mijne Heeren! willen wij ook antwoorden op de door U gestelde vragen, opdat ons niet naar het hoofd geslingerd kan worden: toen *wij* iets wilden doen, toen wildet *gij* niet en daar wij zoo getrouw mogelijk wilden blijven zijn uit onze vereeniging afgevaardigden gekozen uit de verschillende bij ons vertegenwoordigde vakken, om hieromtrent te onderzoeken.

Hunne rapporten zijn ingekomen op onze gecombineerde vergadering gehouden in de maand November jl.

De resultaten waren van den volgenden inhoud: Dat de arbeid door kinderen beneden de twaalf jaar niet zoo erg is, als voorheen, maar toch hangt het veel van den patroon af, of hij wel dan niet die kinderen verlangt. Van Staatstoezicht had nog niemand iets bespeurd; nog nimmer was op de fabriek of werkplaats een onderzoek ingesteld naar den ouderdom der jongens, door Staatsambtenaren. De noodzakelijkheid om jongenskracht aan te wenden voor de bevordering der ijzer- en metaalindustrie wordt door niemand beweerd, dan na een volbrachten leeftijd van 16 jaren, omdat de arbeid te zwaar en de werktijd te lang is voor kinderen van jongeren leeftijd Zelfs de ketelmakers beweerden, dat in sommige gevallen jongens voor het werk van tegenhouden tegenwoordig onmisbaar zijn, om de nauwere ruimte die die gelegenheden daartoe veel aanbieden, bij goede regeling der gereedschappen, best de leeftijd van 16 jaar gesteld kan worden. Veel te veel wordt er van de lichamelijke kracht der jongens geëischt, daar er zelfs op feiten kon gewezen worden, dat het voorslaan, waar flinke mannenkracht voor vereischt moest worden, vaak van jongens wordt gevorderd.

Dat de arbeidsdagen der volwassenen dikwijls veel te lang zijn, doch van de jongens of zij 12 of 16 jaar oud zijn de tijd niets korter, ja in sommige gevallen dikwijls van langer duur is.

Wel bestaat er verschil naar gelang der jaargetijden. Kachelsmeden moeten in den aanvang van den wintertijd soms 16-17 tot 18 uren per dag arbeiden en dan wordt het aan het Christelijk of humaan oordeel van den patroon of meesterknecht overgelaten om een jongen een uurtje korter te laten arbeiden. Schafturen worden soms niet aan gedacht ook niet voor kinderen van 12 jaren oud; terwijl zij die bij kleine patroontjes werken het slechtst bedeeld zijn.

Loodgieters, zinkwerkers, werken bij den winter, omdat deze terecht met de openbare lucht in betrekking staan, korter arbeidsdagen, soms 8 uren per dag.

Voor de opleiding van practisch onderwijs bestaat geen gelegenheid bijna en theoretisch in het geheel niet. Practisch niet, omdat niemand verplicht wordt het lot van een aanstaand werkman zich aan te trekken.

Theoretisch niet, omdat hiertoe geen tijd bestaat en de gelegenheid evenmin. Er bestaan uitzonderingen, maar de regel kan hierin worden uitgedrukt, dat de eenige flinke gelegenheid die bestond, de voormalige burger dag- en avondschool op de Westerstraat, moest opgeheven worden bij gebrek aan voldoende deelname.

De loonen der jongens zijn verbeterd, terwijl dat der gezellen begint te dalen; terwijl vroeger dat der jongens 50 cent per week was is nu het minste bedrag een gulden.

De verhouding der jongens tot de werklieden is veel vermeerderd. Allen waren het eens dat hoe meer de toepassing der machinerieën plaats vond, te meer jongens werden geplaatst.

Gemiddeld kunnen wij beschouwen dat een jongen op de 3 gezellen wordt gevonden.

Lichamelijk, verstandelijk en zedelijk wordt de toestand onzer a.s. werklieden verslecht.

Overgelaten aan allerlei ruwe werklieden, verschillend van karakter, zal hun niet veredelen.

Lichamelijk wordt te veel arbeidskracht en te lange arbeidstijd van de jongens geëischt.

Meestal opgesloten in eene bedorven atmosfeer, vooral in de koper- en blikslagerijen of in te kleine ruimten dewelke

nog in zich opnemen verpestende kolenen gasdampen.

De toestand der werklieden is zeer slecht; feiten te over dat te bewijzen. Scharen van werkeloozen of dag- en nachtarbeiders met een schamel loontje. Een normale arbeidsdag zou naar onze meening hieraan veel verbetering kunnen brengen. Eveneens uitbreiding der wet op den kinderarbeid. Allen waren het eens dat de ijzer- en metaal-industrie er niet door lijden zou, wanneer alle kinderen tot 16 jaar de school bezochten; natuurlijk vakscholen.

De veiligheid, gezondheid en het welzijn zijn zeer onvoldoende; in zeer kleine oppervlakte jagen vliegwielen, drijfriemen en kamraderen door elkander.

Lange arbeidsdag, onvoldoend voedsel, slechte huisvesting, ondermijnen gezondheid en welzijn.

Gevaar voor rampen en ongelukken zijn zeer groot. Lucht, licht en reiniging zijn dikwijls in zeer gebrekkigen staat,. waarvoor dringend noodig is, nauwkeuriger toezicht door Rijksinspecteurs als tot heden het geval is. En om nu te voorzien in de nooden en behoeften der jongens van 12 tot 16 jaar, voordat zij in de verschillende vakken worden opgenomen, wenschten wij aan Uwe Commissie in overweging te geven: het initiatief te nemen tot het oprichten van vakscholen, waar theoretisch en practisch onderwijs wordt gegeven aan de jongens voor die leeftijden.

Dat aan iederen leerling wekelijks een bedrag wordt gegeven overeenkomstig het loon wat thans op de fabriek of werkplaats wordt betaald.

Aan Uwe Commissie in overweging gevende dat, waar de Staat zooveel ten koste legt aan de leerlingen die het hooger onderwijs genieten, de ontwikkeling der arbeiders ook haar niet onverschillig kan zijn.

Alleen aan particulieren zulks overlatende, gaat niet. De edelste menschenvriend wordt door de gezegde vrije concurrentie soms een beul.

En nu ten slotte, Mijne Heeren, eene opgave der gemiddelde loonen van 12 verschillende werkplaatsen der stad Amsterdam, opgegeven door die leden onzer vereeniging, welke aldaar gewerkt hebben of nog werkzaam zijn. Verlangen de heeren dit in ontvangst te nemen of de mededeeling er van of van beide?

Amsterdam, 7 Januari 1887.

W. ANSING.

Opgave *van den loonstandaard van eenige fabrieken en werkplaatsen te Amsterdam, op het gebied der ijzer- en metaalindustrie.*

N°. 1. De fabriek van den heer H. Jonker, volgens de verklaring van het lid Van Beek:

Bankwerkers en draaiers van af f 1,60 tot f 2,10 per 11 uur.

Vuurwerkers van f 2,10 tot één enkele van f 2,75 per 11 uur.

Ketelmakers van f 1,70 tot f 2,20 per 11 uur.

Het gemiddelde loon op deze fabriek varieert op 16 cents per uur.

N°. 2. Werkplaats van den heer Kranius, volgens de verklaring van het lid Grootkop:

Vuurwerkers van 20 en 19 cents per uur.

Bankwerkers van 19 tot 17 cents per uur.

Gemiddeld loon 18½ cent per uur.

N°. 3. Werkplaats van den heer Smit, volgens de verklaring van het lid Labrie:
Bankwerkers en draaiers van af 18 cents tot een enkelen van 24 cents per uur.
Vuurwerkers van 20 tot 22 cent per uur.
IJzergieters van 15 tot 18 cents per uur.
Gemiddeld loon 19½ cent per uur.

N°. 4. Werkplaats van den heer Van Harden. Volgens de verklaring van het lid Oudekerk.
1 vuurwerker 19 cts. per uur.
Bankwerkers van 14 tot 18 cts. per uur.
Gemiddeld loon 16 cts. per uur.

N°. 5. Fabriek van ijzer, scheepsbouw en machinerieën van den heer Meurzing. Volgens verklaring van het lid Wijnbergen.

Vuurwerkers:	1 van 24 cts. per uur.
Vuurwerkers	1 van 22 cts. per uur.
Vuurwerkers	1 van 18 cts. per uur.
Vuurwerkers	1 van 16 cts. per uur.
Vuurwerkers	1 van 13 cts. per uur.

Voorslagers	1 van 14 cts. per uur.
Voorslagers	1 van 10 cts. per uur.
Voorslagers	2 van 8 cts. per uur.
Voorslagers	1 van 6 cts. per uur.
Bankwerkers	1 van 24 cts. per uur.
Bankwerkers	1 van 21 cts. per uur.
Bankwerkers	1 van 19 cts. per uur.
Bankwerkers	1 van 17 cts. per uur.
Bankwerkers	1 van 16 cts. per uur.
Draaiers	2 van 20 cts. per uur.
Draaiers	1 van 15 cts. per uur.
Draaiers	1 van 8 cts. per uur.
Ketelmakers	1 van 24 cts. per uur.
Ketelmakers	1 van 21 cts. per uur.
Ketelmakers	2 van 18 cts. per uur.
Ketelmakers	1 van 14 cts. per uur.
Koperslager	1 van 21 cts. per uur.
Kopergieter	1 van 20 cts. per uur.

Gemiddeld loon 16□ ets. per uur.

N°. 6. Werkplaats van den heer Harms. Volgens de verklaring van het lid Henperman.

Vuurwerker:	1 van 17 cts. per uur.
Bank-en plaatw.	1 van 18 cts. per uur.
Bank-en plaatw.	1 van 17½ cts. per uur.
Bank-en plaatw.	7 van 17 cts. per uur.
Bank-en plaatw.	3 van 16½ cts. per uur.
Bank-en plaatw.	1 van 16 cts. per uur.
Bank-en plaatw.	1 van 15½ cts. per uur.
Sjouwerman	1 van 14 cts. per uur.
Sjouwerman	1 van 10 cts. per uur.

De meesterknecht f 18,00 per week.
Gemiddeld loon 16 cts. per uur (ruim.)

N°. 7. Koninklijke fabriek van stoomen andere werktuigen, onder directie van den heer Van der Made, volgens verklaring van het lid Krieger:

Afdekkers (ketelscheepmakers) 18 à 19 cents per uur.

Bankwerkers 20, 19, 18, 17 en 16 cents per uur.

Klinkers 16 cents per uur.

Vuurwerkers 17 tot 20 cents per uur.

Aanhouders, voorslagers en sjouwerlieden van 13 tot 15 cents per uur; ook daar is het gemiddelde loon p.m. 16 cents per uur.

N°. 8. Werkplaats van den heer Kitselaar, volgens verklaring van het lid Henperman:

1 vuurwerker 20 cents per uur.
2 bankwerkers 18 cents per uur.
1 bankwerker 10 cents per uur.

Gemiddeld loon 16 cents per uur.

N°. 9. Werkplaats van den heer Elsenburg, Fabriek van brandwaarborgkasten, volgens verklaring van het lid Grootkop:

Vuur- en bankwerkers van 14 tot 19 cents per uur.

Gemiddeld loon 16½ cents per uur.

N°. 10. Werkplaats van koper- en blikslagers van den heer Elsenburg, volgens verklaring van het lid Gieling:

2 koperslagers 18 cents per uur.
1 koperslager 13 cents per uur.
1 blikslager 18 cents per uur.
2 blikslagers 15 cents per uur.

Gemiddeld loon 16½ cents per uur.

N°. 11. Werkplaats van den heer Kampveld, volgens verklaring van het lid Kamman:

1 van 16 cents per uur.

1 van 15 cents per uur.

1 van 14 cents per uur.

Gemiddeld loon 15 cents per uur.

N°. 12. De fabriek van den heer Scholten, volgens verklaring van het lid Kamman:

Vuurwerkers 16 tot 20 cents per uur.

Bank- en plaatwerkers 13 tot 19 cents per uur.

Blikslagers 15 tot 17 cents per uur.

Ook daar kan men het loon op pl. m. 16 cents per uur aannemen.

In al deze tabellen zijn de loonen der jongens niet voornoemd.

Ook is het opmerkelijk dat in alle fabrieken en werkplaatsen de hoogste loonen aan slechts enkelen, de laagste loonen aan de meeste werklieden worden uitbetaald.

1335. De **Voorzitter:** Wij dankenu voor de overlegging van dat résumé. Wij zullen nu eens met u spreken over sommige punten die gij ons daar voorgelezen hebt. Laten wij beginnen met te spreken over het werken van kinderen en aankomende jongens; met de meisjes hebt gij in uw vak niets te maken.

Gelooft gij dat er nog wel kinderen beneden de 12 jaar voor arbeid gebruikt worden?

A. Ja, dat geloof ik zeker.

1336. V. Kunt gij daarvoor feiten bijbrengen?

A. Bepaalde feiten niet.

1337. V. Hoe weet gij het dan?

A. Omdat wij nog nimmer hebben

vernomen dat op onze fabriek of werkplaats dienaangaande een onderzoek is ingesteld. Maar neem het mij niet kwalijk, ik meen hier wel gekomen te zijn om zaken mede te deelen, en geloof mij, ik zal trachten die zaken zoo trouw mogelijk weder te geven. Maar toch zou ik op dit oogenblik niet gaarne persoonlijke zaken daarbij aan willen halen, want om u nu bepaald te zeggen welke feiten er plaats hebben gevonden, daar zou ik op dit oogenblik voor staan.

1338. V. Dus op mijne vraag of gij feiten weet te noemen kunt gij geen antwoord geven, want gij kent ze niet?

A. Neen.

1339. V. Gij meent dus in 't algemeen dat er wel jongens beneden de 12 jaar werken, maar feiten weet gij niet te noemen?

A. Juist.

1340. V. Maar jongens van twaalf, veertien tot zestien jaar hebt gij wel in uw vak werkzaam *gezien?*

A. Ja, en ik zie ze nog steeds werkzaam.

1341. V. Wat voor werk doen die jongens van 12, 14 en 16 jaar?

A. Bij burgerbazen gaan zij met de knechts uit om kachels te zetten en te poetsen. In den winter moeten zij aan den blaasbalg trekken en dikwijls ook boodschappen voor het huishouden doen. Op fabrieken, waar die boodschappen voor het huishouden niet zoo voorkomen, moeten zij bijv. in ketelmakerijen dienen om tegen te houden, om aan kleine veldsmidsen te staan en nagels heet te maken, in de smederijen moeten zij dikwijls voorslaan enz. enz. enz.

1342. V. Als ik de zaken, die gij daar genoemd heb, naga: met de knechts uitgaan, boodschappen doen, kachels helpen zetten, aan den blaasbalg trekken, nageltjes heet maken en voorslaan, dan zijn dat, als ik het goed begrijp, geen van alle werkzaamheden van erg zwaren en afmattenden aard?

A. Neen, uitgezonderd het voorslaan en aan den blaasbalg trekken. Dat schijnt zoo licht; maar als een jongen van 12 jaar van 's morgens vijf tot 's avonds tien of elf uur dat geestdoodende werk doen moet, is het wel degelijk schrikkelijk zwaar.

1343. V. Worden dan die jongens soms een heelen dag aan den blaasbalg gezet, zonder iets anders te doen? Antwoord daarop eens eerlijk, zonder de zaak mooier of leelijker te maken.

A. Dat is geen uitzondering, maar regel.

1344. V. Zulke jongens doen dus niets, niets anders dan aan den blaasbalg trekken?

A. Neen. Vooral in fabrieken en in smederijen; andere jongens doen niets anders dan in den ketel zitten om de nagels tegen te houden.

1345. V. Goed, het zijn dus geen praatjes, niet waar, maar feiten die gij zelf hebt gezien, dat de jongens een heelen dag aan den blaasbalg trekken, en soms niet ouder zijn dan 14 jaar?

Wat noemt gij een heelen dag?

A. Van 's morgens 5 tot 's avonds 10 uur.

Toen ik als vuurwerker bij de firma Huygens in de Oosterburgerstraat werkte, had ik een knaap aan den blaasbalg, die daar aan stond van 's morgens 5 tot 's avonds 10 uur. Hij woonde aan het einde van de Tuinstraat, en de heeren die dien afstand kennen, zullen begrijpen hoe vroeg dat kind al op weg moest.

Wanneer het hoog noodig was, kon ik een bankwerker krijgen om te slaan, maar anders moest hij medeslaan met den voorhamer. Eens op een morgen kwam hij met

een buil in zijn hoofd op het werk, omdat hij door slaperigheid tegen de Kattenburgerbrug was geloopen.

1346. V. Dit is dus een feit, dat gij dus goed weet? Dat duurde dan zoo met dat jongentje den geheelen dag?

A. Ja.

1347. V. Ging dat zoo de eene week vóór, de andere na?

A. Dat heeft winter en zomer geduurd.

1348. V. Hoelang zijt gij bij Huygens geweest?

A. Vier jaar.

1349. V. Hoelang hebt gij datzelfde jongetje bij u gehad?

A. Ongeveer 1½ jaar.

1350. V. Werd dat jongetje gedurende al dien tijd voor niets anders gebruikt?

A. In den regel deed hij hetzelfde werk.

1351. V. Deed hij dan toch soms wat anders?

A. Als ik wat anders deed, misschien wel, maar in den regel moest hij bij mij aan den blaasbalg staan.

1352. V. Hadt gij den geheelen dag van 's morgens vroeg tot 's avonds laat de hulp van dat jongentje noodig bij den blaasbalg?

A. Ja.

1353. V. Wat verdiende die stakkert?

A. Toen hij bij mij kwam had hij drie centen per uur, maar door mijne tusschenkomst, doordat ik gedurig bij den baas aandrong om hem meer te geven, is hij tot 4 of 5 cents opgesprongen.

1354. V. Dus gij deedt een goed woord voor hem bij den baas?

A. Ja, want ik mocht dat ventje gaarne lijden.

1355. V. Kunt gij den naam van dien jongen aan ons opgeven?

A. Zijn naam weet ik op het oogenblik niet, maar ik weet nog wel waar hij woont en zou hem kunnen opzoeken.

1356. V. Wat is er van hem geworden?

A. Hij werkt nu bij een man die oud ijzer opkoopt, zijn naam valt mij ook niet in en daar sloopt hij nu oude ketels en ander oud ijzerwerk.

1357. V. Wilt gij dan den naam van dien jongen aan ons schrijven? Gij hebt meer aan ons geschreven en weet dus den weg.

A. Jawel, maar het is nu geen kind meer.

1351. V. Natuurlijk, hij is elken dag wat ouder geworden, maar gij zult dan zijn naam opgeven. In welk jaar werkte hij zoo met u?

A. Dat is tien jaar geleden.

1359. V. Hoelang zijt gij bij Huygens geweest?

A. In 1877 heb ik er het laatst gewerkt.

1360. V. Gij zijt dus bij Huygens geweest van 1872 tot 1877. Kan die jongen dus met u hebben gewerkt vóórdat de nieuwe wet er kwam? Was hij beneden de twaalf jaren?

A. Neen, dat niet.

1361. V. Weet gij nog meer van die gevallen over het werken van die kleine, aankomende jongens? Gij hebt ons een feit verteld van 1877, 1876 of misschien 1875, maar zijn u geen feiten van lateren datum bekend?

A. Neen, want sinds de 6 jaren dat ik sjouwer ben, doe ik persoonlijk niets meer aan het smeden.

1362. V. Gij ziet dus niet meer wat er voorvalt?

A. Als voorzitter van de 'IJzer- en Metaalwerkersvereeniging' hoor ik nog wel eens over die zaken spreken, maar persoonlijk heb ik er geen ondervinding van

1363 V. Zoudt gij met uwe vrienden nog eens over deze zaak willen spreken en ons dan, tegelijk met het adres van dien jongen, nog eenige van die feiten opgeven?

A. Zeer zeker, Mijnheer de Voorzitter!

1364 V. Gij moet ons dan opgeven de fabrieken of werkplaatsen met naam en ligging, waarin in den laatsten tijd dergelijke dingen zijn voorgekomen, en tevens de namen der jongens en der knechts die daaromtrent iets kunnen zeggen.

Weet gij ons nu ook nog iets te zeggen over dat harde, lange afmattende, geestdoodende werk van aankomende jongens, zooals het steeds aan den blaasbalg trekken enz.?

A. Wat zal ik u daarvan zeggen. Feiten zijn er te over, maar wij hebben er juist niet zulk eene bepaalde notitie van genomen. U begrijpt wel dat de jongens overgeleverd zijn aan de willekeur van patroons, bazen en meesterknechts. De werklieden moeten zomer of winter, wanneer het druk is, des morgens vroegtijdig op het werk komen, Wanneer het niet druk is, natuurlijk niet.

Maar wanneer het druk is en de werklieden moeten van 's morgens 5 tot 's avonds 10, 11, ja 12 uur aan den arbeid zijn, dan wordt nimmer eene uitzondering gemaakt met kinderen, om van de jongens nog niet eens te spreken.

1365. V. Gij wilt dus zeggen, dat de kinderen even lang werken als de volwassenen?

A. Dikwijls nog langer.

1366. V. Dit wilde ik juist vragen. Welke is de langste tijd geweest, dat gij een kind hebt zien werken?

A. Dat is wel eens 36 uren geweest.

1367. V. Zoo hebt gij ook geschreven, maar waar en wanneer hebt gij dat *gezien?* Vertel eens wat meer bijzonderheden.

A. Ik heb dat gezien bij een Israëlietischen baas. Daar werd 36 uren aan een stuk gewerkt. Ook is het daar wel gebeurd, dat er geen schafttijd werd gegeven, waarop voor de jongens geen uitzondering werd gemaakt.

Maar dit is ook zeer logisch, want er bestaat volstrekt geen verordening. Het hangt enkel van de humaniteit - zooals men het noemen wil - van den baas af, of de jongens een uur vroeger naar huis gaan. Heeft men een baas die volstrekt geen gevoel vanmenschelijkheid of achting voor kinderen heeft, och dan laat hij ze even lang werken als de volwassenen.

1368. V. Weet gij goed wat gij ons zegt, dat gij *gezien* hebt, dat zulk een aankomende jongen (al is het eene uitzondering geweest, dan is het toch al erg) 36 uren achtereen op het werk werd gehouden?

A. Ja, en dat gebeurt vaak als het noodig is, bijv. in den drukken tijd der kachels.

1369. V. Hebt gij het in later tijd nog bijgewoond?

A. In persoon niet, maar op onze vergaderingen heb ik er dikwijls van gehoord.

1370. V. Als zulk een jongen zoo langen tijd op het werk blijft, gelijk gij zelf hebt bijgewoond dat hij al dien tijd naast u aan den blaasbalg stond, zorgt de baas dan wat voor hem? Krijgt hij wat eten van den baas?

A. Volstrekt niet.

1371. V. De baas kijkt dus naar zulk een stumpert niet om?

A. Er zijn sommigen die een menschelijk hart bezitten; maar zoo de baas dat niet bezit, neemt hij volstrekt geen notitie van zulk een jongen.

1372. V. Die jongen, waarvan gij ons den naam zult opgeven, dat een aardige jongen schijnt geweest te zijn, en die van 5 uren 's morgens tot 's avonds op het werk moest blijven, kreeg *die* wat van den baas?

A. In het geheel niet. Ik heb hem dikwijls op schafttijd naar mijn huis medegenomen en hem wat gegeven.

1373. V. Geen mensch anders deed dat dus?

A. Neen.

1374. V. Als die jongen 's morgens kwam, slaperig en wel, bracht hij dus zeker zijn boterham mede?

A. Ja, in een zakje.

1375. V. En kreeg hij over dag ten minste wat koffie?

A. Van niemand.

1376. V. Op die boterham moest hij dus den geheelen dag teren?

A. Ja.

1377. V. Van 's morgens 5 tot 's avonds laat?

A. Ja, de patroon gaf hem niets.

1378. V. En centen om wat te koopen had hij niet?

A. Neen. Die lange werktijd is in de drukke tijden geen uitzondering, maar regel. Men moet niet in aanmerking nemen de tegenwoordige tijden, nu er slapte is in het werk, maar in drukte vraagt men niet of het werk door gezellen of jongens moet worden verricht, dan moet ieder blijven.

1379. V. Gij zeidet dat gij uit medelijden den jongen wel medenaamt naar uw huis en hem daar wat eten gaaft. Dus gij hadt een schaftuur?

A. Ja.

1380. V. Hadt gij vroeger als smidsgezel een vast schaftuur?

A. Ja, van 12 tot 1½ uur. Dit is de gewoonte op alle groote fabrieken. Vroeger was daar de schafttijd van 12 tot 1 uur. De particulieren handelen naar omstandigheden en geven soms een schafttijd van 2 uren.

1381. V. Hadt gij bij Huygens een schafttijd?

A. Ik kwam om 5 uren, dan had ik rust van 8 tot 8½ en een schafttijd van 12 tot 1 uur

1382. V. Bleef dan de jongen waarvan gij gesproken hebt in de smederij aan zijn lot overgelaten?

A. Ja, hij had geen centen om in een schafthuis te gaan. De jongen kon niet in een uur naar huis loopen.

1383. V. Gij hadt dus van 12 tot 1½ uur schafttijd. En hoe verder op den dag?

A. Ook hadden wij schafttijd van 4 tot 4½ uur, maar dan bleven wij aan de smederij tot 10 à 10½ uur.

1385. V. Hadt gij dan koffie?

A. Ja.

1385. V. Hoe kwaamt gij daaraan?

A. Ik bracht ze meê.

1386. V. Dat beginnen des morgens te 5 uren was dat des zomers?

A. Ook in den winter.

1387. V. Was de jongen er dan ook al?

A. Ja. Het is gebeurd dat de heer Huygens het zeer druk had; hij had van de marinewerf aangenomen een paar scheepsbokken gereed te maken en te leveren, drie loodskotters voor de marine en twaalf klipbakken voor het Noordzeekanaal; het was dus zeer druk. In dien tijd hebben wij veel geld verdiend, maar ook winter en zomer voortdurend van 's morgens 5 tot 's avonds 10 uur gewerkt.

1388. V. Was toen die jongen voortdurend bij u?

A. Ja.

1389. V. Gij spraakt van een soortgelijk geval bij een Israëlietischen baas in de Weesperstraat. Weet gij den naam niet van dien man?

A. Hij heet Nater, maar ik geloof dat hij tegenwoordig niet meer in zaken is. Daar heb ik gezien dat een jongen 36 uur achtereen arbeidde. In mijne vereeniging hoor ik dit vaak van werklieden vertellen.

1390. V. Daar zult gij over spreken met uwe vrienden en ons die feiten opgeven, niet in het algemeen, maar de puntjes op de i, zoodat er bepaalde gevallen bewijsbaar worden?

A. Ja.

1391. V. Gij spraakt van loodgieters, die soms 8 uur per dag moeten werken. Vindt gij dat zoo hard?

A. Somtijds, bijv. in dit seizoen, omdat zij dan blootgesteld zijn aan den invloed van regen en wind, en dan kunnen zij zoolang niet werken. Maar in den zomer is de werktijd langer, evenals die van metselaars en schilders, die ook, omdat hun werk buiten is, niet bij licht kunnen werken.

1392. V. Dus uwe bedoeling is meer, dat zij in den winter maar acht uur kunnen werken?

A. Ja.

1393. V. Is het gebruik van jongens in den laatsten tijd toegenomen?

A. Dat animeert erg om jongens te nemen. Hoe meer het gebruik van machines in toepassing komt, hoe meer men de groote werkkrachten schijnt te kunnen missen, en dus jongens aanneemt.

1394. V. Die behoeven de bazen minder te betalen, niet waar?

A. Ja, en men kan het den bazen niet kwalijk nemen.

1395. V. Is dat zoo sterk als gij het ons geschreven hebt, dat er hier en daar wel 20 jongens zijn op één volwassen gezel?

A. Ja, onder anderen op de fabriek van Scholten in de Plantage.

1396. V. Dat zullen wij eens even nazien Maar zeg ons ondertusschen eens, wat wordt daar gemaakt?

A. Allerlei klein goed voor huiselijk gebruik, vogelkooien enz.

1397. V. Weet ge nog meer fabrieken of werkplaatsen, waar in verhouding zooveel jongens gebruikt worden?

A. Neen, direct niet; maar ik geloof dat na mij wel andere getuigen zullen komen, die meerdere feiten op dit gebied zullen kunnen mededeelen.

1398. V. Van wie verwacht gij dat?

A. Vooreerst van den secretaris Henperman.

1399. V. Die is reeds door ons opgeroepen voor de volgende week.

Welke personen weet gij nog meer in Amsterdam, die daaromtrent licht zouden kunnen verspreiden? Schrijf die vraag eens op; dan is dat het derde punt, dat gij voor ons zult nagaan.

A. Het gaat zoo moeilijk om personen te vinden, die genegen zijn voor u te verschijnen.

1400. V. Waarom?

A. Och, uit kleingeestigheid, en ook omdat zij bang zijn om, wanneer zij hier alle gegevens mededeelen die zij hebben, zij bij hunne patroons en bazen in discrediet zullen vallen, en aan den dijk gezet zullen worden.

In den toestand van malaise waarin wij verkeeren is het den werklieden niet kwalijk te nemen dat zij daarmede rekening houden.

1401. V. Dus gij houdt het er voor, dat de patroons bang zijn dat de werklieden dingen zullen mededeelen die minder goed zijn?

A. Daar houd ik het niet voor, maar dat is positief waar.

1402. V. En uit vrees dat de patroons

zich daarover zullen wreken zijn zij huiverig om zich aan te melden?

A. Zóó is het.

1403. V. Ik doe de vraag, omdat wij alle moeite gedaan hebben om werklieden te krijgen en toch komen zij zoo schaars op.

A. Is dat niet een bewijs dat het is zooals ik zeg?

1404. V. Wel zeker; wij zijn het volmaakt eens.

A. Ik zal dus wel maken dat ik namen krijg, want zij durven niet.

1405. V. Maar nu, wat zoudt gij Ansing, indien gij het eens voor het zeggen had, wenschen dat er voor die aankomende jongens moest gebeuren?

A. Op het gebied van metaal- en ijzer-industrie bedoelt u?

1406. V. Ja.

A. Dan zou ik wel willen voorstellen, zooals ik in mijn schrijven gedaan heb, om het initiatief te nemen, dat het verbod van kinderarbeid uitgestrekt werd tot jongens beneden de 16 jaar, maar dat er scholen werden opgericht, waar zij practisch en theoretisch onderwijs konden genieten. Men zou de ouders echter moeten helpen, want dit is zeker, wanneer de kinderen maar even kunnen, dan zijn de ouders verplicht om ze naar het werk te zenden, al was het maar om de helft van de huur te verdienen, want het zit er zoo schraal aan. Als er vergoeding in geld gegeven werd, gelijkstaande met hetgeen de kinderen nu op de fabrieken en werkplaatsen verdienen, dan zou er geen bezwaar zijn voor de ouders om hunne kinderen naar school te sturen.

1407. V. Stel nu eens, dat er in de ruimte van die theoretische en practische scholen werden opgericht, zooals gij dat noemt, en dat tevens het verbod kwam, dat de jongens tot hun 16de jaar niet in de fabrieken en werkplaatsen mochten komen, *maar* zonder dat de ouders geld kregen voor de jongens, die dan naar die scholen gingen, wat zoudt gij dan denken, dat de ouders zouden doen? Zouden zij hunne kinderen naar die scholen zenden, of zouden ze hen op straat laten loopen?

A. Dat zal van die ouders afhangen wier nood zoo dringend nijpt, dat de jongens iets moeten verdienen.

1408. V. Maar wij nemen aan dat het *verboden* was om de jongens vóór het zestiende jaar te laten werken voor loo. Verwacht gij nu - gij kent het volk - verwacht gij nu dat de ouders in den stand waarover wij nu spreken, zooveel hart en zorg voor hunne kinderen zouden hebben, dat zij ze naar die scholen zou den zenden?

A. Neen, dat verbod om te werken zouden zij dan een misdaad achten.

1409. V. Dus eerlijk gezegd, de ouders zouden het als een misdaad beschouwen als de kinderen niets meer mochten verdienen voor hun zestiende jaar, en ze zouden de kinderen niet naar school zenden? Zij zouden het geen goeden maatregel vinden? Men moet de menschen nemen zooals zij zijn; zeg uwe opinie.

A. Daarom heb ik er bijgevoegd: wanneer het kon zijn met dat geld. Maar het geldelijk bezwaar neemt gij niet weg. Ik heb gezegd dat men den jongens een loon in geld moest kunnen uitbetalen op de scholen, overeenkomstig hetgeen zij thans in fabrieken of werkplaatsen hebben. Dat is het groote bezwaar en dat neemt gij niet weg.

1410. V. Dat onderstelde ik hier met u pratende, maar gij wilt niet alleen verbod om voor loon te werken tot het zestiende jaar, en vakscholen, maar ook dat men aan de jongens voor het daarkomen zal betalen?

A. Ja.

1411. V. Zooals gij demenschen kent, zou die betaling noodig zijn, want anders zouden zij er toch niet komen, niet waar?

A. Ja, niet zonder betaling. Zij zouden het als een misdaad beschouwen en er niet mede gediend zijn Dit is volstrekt niet te verwonderen, want waar de maag spreekt, zwijgt het verstand.

1412. V. Beschouwen zij de wet van 1874 op den kinderarbeid ook als een misdaad?

A. Sommigen doen dat.

1413. V. Dus er zijn lieden, die het als een misdaad beschouwen dat zij hunne kinderen voor hun twaalfde jaar niet mogen afbeulen?

A. Er zijn er, die, wanneer het niet verboden was, hunne kinderen desnoods op hun achtste jaar naar de fabriek

zouden sturen, om zoodoende een gulden of een halven gulden, dien zij maar al te goed gebruiken kunnen, meer te ontvangen.

1414. V. Dat zijn toch slechte en onverstandige ouders, die voor geld een kind van acht jaren zouden vernielen?

A. Ja, zooals wij hier zitten hebt u volkomen gelijk, maar men moet rekening houden met den honger der menschen. Die doet alles vergeten: menschelijkheid en recht.

1415. V. Maar wat kan *de wel* daaraan doen? Ziet gij geen kans om door de wet in die richting iets te verbeteren.

A. Ik heb dit in mijne schets uiteengezet.

1416. V. Ik begrijp u. Het eenige redmiddel is volgens u: schoolgaan met gelijktijdige geldelijke belooning aan de ouders der schoolgaande kinderen, opdat het nadeel voor hen worde weggenomen, dat zij lijden door het niet zenden van hunne kinderen naar de fabriek.

Maar weet gij er soms iets anders op. Wij zouden dit zeer gaarne van u hooren?

A. Neen, wat betrekking heeft op do kinderen niets.

1417. V. Gij zult de wet van 1874 toch wel goedvinden, haar niet willen vervallen zien?

A. Volstrekt niet.

1418. V. Ge zoudt er zelfs niet tegen opzien wanneer die wet eenigszins werd uitgebreid?

A. Positief niet. Integendeel.

1419. V. Wat hebt gij onsin uw brief verteld van een draaier, die zijn vak pas geleerd heeft toen hij getrouwd was?

A. Ik heb daarmede het bewijs willen geven, dat de patroons of bazen zich volstrekt niet interesseeren voor de werklieden.

Wanneer een knaap op de werkplaats komt. hangt het speciaal van de omstandigheden af of hij met één en denzelfden man te doen krijgt of er kans bestaat dat hij iets leert. Is deze namelijk iemand van humane beginselen, dan kan het gebeuren, dat hij achting voor zoo'n ventje krijgt en alles doet, wat in zijn vermogen is om hem vooruit te helpen. Anders is er niemand, die zich om het kind bekommert.

1420. V. En vertel nu eens van dien draaier.

A. Met die draaier is dit hetzelfde geval, dat nog op onze vergadering ter sprake is gekomen. De man was reeds grijs geworden, vóórdat hij naar een flinke kolossale draaibank had gegrepen, hoewel hij als knaap in de fabriek was gekomen. En hoe was dat nog gegaan? Hij waagde het maar op zijn eigen houtje die draaibank te hanteeren.

1421. V. Gij wilt dus zeggen dat hij het maar uit zich zelf probeerde te leeren, zonder dat hij onderricht ontvangen had?

A. Juist, Mijnheer.

1422. V. En die man was, voordat hij nog iets van zijn vak wist, reeds getrouwd?

A. Ja

1423. V. Hij had dus ondertusschen al maar een huishouden opgezet? Gij lacht er zelf om.

A. Ja, het was zoo dom mogelijk.

1424. V. Maar dat doen zij, en dan komt de ellende, niet waar?

A. Ja.

1425. V. Nu, wij hebben nu eens de opgave laten komen van die fabriek van Scholten, waarvan gij straks gesproken hebt. Gij kunt u daarin toch niet vergissen? Scholten is de Nederlandsche Metaalwerkersfabriek aan de Plantage? Gij weet wel, dat alle fabrieken en werkplaatsen in Amsterdam voor ons opgenomen zijn en nu staat hier dat daar werken boven de 18 jaren 60, vrouwen 10, jongens beneden de 18 jaar maar 2, en meisjes geene.

A. Is dat op dit oogenblik?

1426. V. Zoo is het opgegeven. Is dat misschien veranderd? Zult gij er eens naar zien? want dat komt niet uit. De verhoudingen die gij opgeeft zijn bijna omgekeerd. Krijgen wij er een brief over van u?

A. Ik beloof het u.

1427. V. Hebt gij nog iets over dit punt? Ge moogt over deze zaken hier zeggen wat ge wilt.

A. Neen.

1428. V. Nu over den toestand in de fabrieken, wat betreft het gevaar voor lijf en leven van de werklieden. Is die toestand slecht?

A. Ja.

1429. V. Vertel.ons eens wat.

A. Op de meeste fabrieken is veelal eene te beperkte ruimte. Vlieg- en drijfwielen jagen dooreen. Vooral bij drukte van werk is alles in spanning en ieder wordt opgezweept, en niet het minst wanneer de werklieden aangenomen werk hebben. *Daarvan zijn kinderen de dupe;* die worden dan vooral aangedreven door de werklieden die het werk aangenomen hebben. Wanneer de fabrieken behoorlijk onderzocht werden door Staats-inspecteuren, dan zou men tot de gevolgtrekking komen dat in vele fabrieken de toestand veel te wenschen overlaat.

1420. V. Er komen toch wel geneeskundige inspecteuren in de fabrieken om te zien of alles voor de gezondheid gedaan wordt wat mogelijk is?

A. Het is mogelijk dat dit gebeurt, maar ik heb er nimmer een gezien. Op onze vereeniging is er dikwijls over gesproken, maar niemand had iets bemerkt van dergelijke bezoeken.

1431. V. Welke fabrieken staan u voor den geest waar gij weet dat het oogpunt van gevaar er zeer kwaad uitziet?

A. Zelfs in de Koninklijke Fabriek van Van der Maden; ook bij Suyver en Jonker.

Een enkele oogopslag in de werkplaats is voldoende om te doen zien dat ze veel te eng is.

1432. V. Wat bedoelt gij met het zoo straks door u gebruikte woord ‘tegenhouder’, waarvoor kleine jongens worden gebezigd?

A. Wanneer de stoomketels benageld moeten worden, worden de jongens in die ketels gezet om de nagels die geklonken worden tegen te houden.

1433. V. Heeft men daarvoor geen machines?

A. Neen; u begrijpt welken indruk dat op de hersens van zulke kinderen moet maken: zij zitten den ganschen dag in zoo'n ketel; het is om gek te worden. Hoewel geen ketelmaker zijnde ben ik zelf er doof van geworden.

1434 V. Dat merk ik! Hebt gij het bijgewoond dat de jongens een geheelen dag in zoo'n ketel doorbrachten?

A. Dat gebeurt dagelijks.

1435. V. De stumpers! Maar versta ik u wel goed dat de jongens den geheelen dag in den ketel zitten?

A. Den geheelen dag, terwijl met twee kolossale hamers op de nagels geslagen wordt.

1436. V. En dat zijn jongens van 12, 14, 16 jaar?

A. Ja, dat is positief.

1437. V. Gij zult ons dus de namen van jongens opgeven met wie zulke dingen gebeuren?

A. Ik zal daarvoor zorgen.

1438. V. Gij zult ons helpen aan feiten, want aan praatjes hebben wij niets?

A. Ja

1439. V. De heer **Van Alphen:** Worden er maatregelen genomen om de nadeelige gevolgen te voorkomen voor ooren en hersenen van die jongens, die in den ketel worden gestopt om klinkbouten tegen te houden?

A. Neen. Ik begrijp echter de noodzakelijkheid daarvan, en men zou door het toepassen van machinerieën er wel iets op kunnen vinden om dat tegenhouden op eene andere manier, zonder jongens, te doen plaats hebben. Maar stel dat het niet

anders kon, dan vind ik het eene mishandeling die men zelfs dieren niet zou aandoen, om een kind een geheelen dag in een ketel te laten.

1440. V. Ik geef toe, dat het wenschelijk zou zijn om een jongen niet den geheelen dag in een ketel te laten. Maar ik ken mannen, die van hun 13de tot hun 16de jaar dat werk hebben verricht vóór zij aan de bank kwamen, en die nu heel flinke werklieden zijn, die van dat werk geen hinder hebben ondervonden. Maar ik durf niet beweren, dat zij den geheelen dag in den ketel gezeten hebben. Zou er echter niets tegen te doen zijn, bijvoorbeeld door watten in de ooren te stoppen? Bazen, die hart hebben voor hun volk, zullen wel iets doen willen; is het u niet bekend, dat bazen iets doen om kwade gevolgen tegen te gaan?

A. Neen. Maar wat u zegt, om watten in de ooren te stoppen, gaat niet aan, omdat de jongens ook moeten luisteren naar hetgeen hun door de mannen die buiten staan gezegd wordt.

1441. De heer **Van Alphen:** Ik heb toch bijgewoond dat het gebeurde.

1442 De **Voorzitter:** Zijn er nog andere tegenhouders in uw vak?

A. Neen, dat gebeurt alleen op de ketelmakerijen.

1443. V. Is er nog geen tegenhouden, waarbij de jongens achter het wiel van de machine gejaagd worden?

A. Daarvan heb ik niet gehoord.

1444. V. Zijt gij voor uw vak wel op drukkerijen geweest?

A. Neen.

1445. V. Zijt ge nooit uit werken geweest - het kon zijn - op andere fabrieken buiten uw vak gelegen?

A. Neen.

1446. V. Als er een ongeluk gebeurt, kijkt de baas of patroon dan daarnaar om? Zorgt hij voor de menschen een beetje of niet?

A. Dat is uitzondering, geen regel. Dat hangt geheel af van de humaniteit van den patroon. Ik heb het zelf bijgewoond op de Koninklijke Fabriek van stoom- en andere werktuigen van Van der Made, dat er een ongeluk gebeurde, waarop onmiddellijk de dood volgde. Het ongeluk gebeurde kwart voor drieën - zal ik maar zeggen - en de weduwvrouw kreeg betaald tot drie uur.

1447. V. Gebeurde dat ongeluk geheel buiten eigen schuld?

A. Ja. Ik heb gezien dat de weduwe naar huis ging met dat loon, tot drie uur betaald, en dat de werklui Zaterdags onder mekaar een collecte voor haar deden.

1448. V. En hebt gij ook het goede wel eens bijgewoond, namelijk dat een patroon de zorg op zich nam voor een gezin van iemand die ziek of ongelukkig was geworden?

A. Ik moet eerlijk verklaren dat zulk een geval mij niet bekend is.

1449. V. Laten we eens zien, staan u gevallen voor den geest dat een werkman een ongeluk kreeg?

A. Ja.

1450. V. Nu, werd in dat geval iets voor het gezin gedaan?

A. Niets.

1451. V. *Weet* gij dat?

A. Ja, dat kan ik constateeren.

1452. V. Maar hebt gij nooit bijgewoond dat er wel iets werd gedaan?

A. Zulk een geval herinner ik mij niet.

1453. V. En hoe gaat het als de werklieden oud worden? Wordt er dan iets voor hen gedaan?

A. Niets; zij worden eenvoudig weg gezonden. Als iemand over de 50 komt wordt hij in den regel spoedig zwakkelijk en oud; de bazen begrijpen dat spoedig en dan is het gedaan.

Ik moet u zeggen, dat mij geen geval bekend is dat er iets voor zulke menschen gedaan werd, ik zou het anders eerlijk zeggen. De patroon gaat in dergelijke gevallen hakken en vitten om den man zoodoende weg te krijgen. Dan wordt er gezegd: oude jongen, ik kan je niet langer voor dat geld gebruiken, en dan wordt het loon verminderd. Een jaar of een paar jaar later, als de man nog zwakker is geworden, dan wordt het loon weer verminderd. Wanneer nu de patroon niet geheel gedemoraliseerd is, om den man direct uit den dienst te ontslaan, dan gaat hij hem toch zooveel mogelijk plagen en in loon verminderen.

1454. V. Dat zijn nu immers geen praatjes?

A. Dat is de positieve waarheid.

1455. V. Dit zegt gij met het oog op feiten, die gij *bijgewoond* hebt?

A. Ja.

1456. V. Gij hebt toch zeker ook wel eens goede patroons ontmoet, die voor hun menschen bleven zorgen?

A. Ik ben geen pessimist en toch moet ik u zeggen, ik moet het antwoord schuldig blijven, ik zou het niet weten te geven.

1457. V. Gij zoudt dus geen voorbeeld weten te noemen; gij hebt nooit zoo iets bijgewoond?

A. Neen.

1458. V. Hoe komen die menschen dan aan hun einde?

A. Door de philantropie, door de hulp van liefdadige inrichtingen. Dikwijls is de werkman de medehelper, in dusdanige gevallen ondersteunen wij elkander.

1459. V. Dus dan doet gij het onder elkander?

A. Mag ik even uitspreken? Is het niet een feit wat ik u zoo straks mededeelde, dat het gebeurd is dat waar een werkman, niet door dronkenschap of door onverschilligheid een ongeluk heeft gekregen, zijn weduwe dien dag, dat de man toch in dienst is geweest, niet eens krijgt uitbetaald? En moet dan niet tot schande van den patroon Zaterdags, bij het ontvangen van het loon,

een van de mede-werklieden met een busje of een boterhammenzakje geld voor de weduwe inzamelt?

Is dat geen schandaal voor den patroon? Moest hij zich niet schamen, wanneer hij een klein weinigje menschelijk gevoel bezit?

1460. V. Hebt gij onder elkander iets blijvends tot ondersteuning opgericht?

A. In sommige vereenigingen bestaat een vast fonds.

1461. V. Bij u niet?

A. Neen.

1462. V. Wordt gijlieden wel eens beboet door de patroons of door de bazen onder de patroons voor het te laat komen of niet goed werken?

A. Ja vaak. Er zijn helaas werklieden die veel te wenschen overlaten. Ik ben niet van plan, omdat ik zelf werkman ben, bepaald mijne werkliedenklasse te verdedigen of te kennen te geven dat aan hen niets ontbreekt. Zeer veel, helaas.

Zoo is het op sommige fabrieken en werkplaatsen de gewoonte om de werklieden, die 's Maandags morgens *een half uur* te laat komen, twee of drie dagen, soms de geheele week te doen verzuimen.

Ik vermoed dat de patroons zulk eene zware straf hierop stellen, ten einde zooveel mogelijk te voorkomen dat de werklieden 's Maandags morgens in een abnormalen toestand verkeeren.

In andere fabrieken moet men voor *vijf minuten* of *tien minuten* te laat komen *één uur* of *een half uur* verzuimen. Het gevolg daarvan is dat een werkman, die *vijf minuten* te laat komt liever weggaat en het volgende schaft terugkomt dan een uur te moeten missen.

1463. V. Bestaan er voor die boeten reglementen op de fabrieken en werkplaatsen, of is de toepassing er van aan de willekeur van den werkbaas overgelaten?

A. Op slechts eene fabriek heb ik zulk een reglement gezien, namelijk op de marine-werf.

1464. V. Dus past men de boete willekeurig toe?

A. Neen, dit gaat in den regel van den patroon of van den directeur der fabriek uit.

1465. V. Maar weet men daarvan dan niets vooruit?

A. Neen dat niet. Vooruit wordt ons een geschreven papier met de bepalingen voorgelegd.

1466. Het is dus dan toch vooraf bekend, geen bloote willekeur naar den luim van den baas?

A. Neen.

1467. V. Wat gebeurt er met die boeten?

A. Dat weet ik niet, dat weet geloof ik niemand; de werklieden ten minste niet. Ik heb nooit kunnen bespeuren dat die boeten werden aangewend in het belang der werklieden, al was het slechts ter ondersteuning van vrouwen wier mannen een ongeluk hebben gekregen.

1468. V. Daarvan hebt gij dus nooit iets gemerkt?

A. Nooit.

1469. V. Hoe is het daarmede aan de Koninklijke Fabriek van stoom- en andere werktuigen gesteld?

A. Daar gaan de boeten geloof ik in eene ziekenbus.

1470. V. Er zijn er dus wel, gij hebt er dus wel opgemerkt?

A. Ja, maar die ziekenbus wordt ook door de werklieden in stand gehouden.

1471. V. Die boeten en die bus staan toch onder het beheer van den patroon of van den directeur?

A Ja, mijnheer.

1472. V. Zoodat het geld dan toch tot een dergelijk doel gebruikt wordt. Of kan het ook in de handen van ondergeschikten blijven?

A. Ik weet het niet; ik kan er niet over oordeelen.

1473. V. Wordt er in dat opzicht dan nooit opening van zaken gegeven?

A. Gedurende de 25 jaren, dat ik op fabrieken en werkplaatsen bezig ben geweest, heb ik het nooit ondervonden.

1474. V. Gij hebt straks zelf goed gezegd, dat gij hier niet zat om de toestanden mooier te schilderen dan zij zijn en van uw menschen ‘Brave Hendrikken’ te maken. Is 't met het Maandag-houden en het te laat komen op dien dag niet wat erg grof? Spreek de waarheid!

A. Neen, mijnheer, ook in dit geval wordt de duivel zwarter gemaakt dan hij wel is.

1475. V. Zijn er dan geen vakken waarin het daarmede erger gesteld is?

Bij voorbeeld de sigarenmakers?

A. Ik geloof dat de kwaal nog het meest heerscht onder de metselaars, opperlieden en stukadoors, althans voor zooverre Amsterdam betreft.

1476. V. En hoe staat het met het gebruik of misbruik van sterken drank?

A. Er wordt tamelijk misbruik van den drank gemaakt. Positief is het, dat, hoe armer de werklieden zijn, hoe meer gebruik of misbruik zij van sterken drank maken. Wilt ge wel gelooven, Mijne Heeren, dat de werklieden, wier positie een weinig dragelijk is, er lang niet zooveel misbruik van maken als zij die er slecht aan toe zijn. De dagelijksche ondervinding heeft mij geleerd, dat, hoe armer en ongelukkiger de menschen zijn, hoe meer zij hunne toevlucht nemen tot den sterken drank. Ik heb geen kinderen en ben met mijne vrouw alleen, eene flinke gewillige vrouw die er ook nog iets bij verdient; ik heb nog het slechtste lot niet; ik bewoon eene knappe kamer, die voor eene werkman tamelijk goed gemeubileerd is; maar als ik bij kameraden kom, die in eene achterkamer of een kelder of onder de dakpannen wonen, die dikwijls 4 of 6 kinderen hebben, jongens en meisjes, die bij elkander moeten liggen, woningen waar eene slechte atmosfeer heerscht, dan vraag ik mij af, of hot wonder is dat zulk een man, als hij iemand is die niet gewoon is een nuttig boek in handen te nemen of iets te schrijven en terwijl hij geen troost in huis vindt, dien troost zoekt in den drank? Die menschen zijn te beklagen, niet te verachten.

1477. V. Gij hebt dus meermalen opgemerkt dat juist de talrijkheid van de gezinnen een bron van ellende is?

A. Dit is positief waar.

1478. V. En het onberaden opzetten van een huisgezin als er nog geen middelen van bestaan zijn?

A. Ja, zeker.

1479. V. Hoeveel verdient gij tegenwoordig als sjouwer?

A. Ongelijk. Het is mogelijk dat ik heden omdat ik voor de commissie moest komen f 6 gemist heb, want ware ik te Amsterdam geweest dan had ik van nacht gewerkt. Maar het gebeurt ook dat ik in 2 of 3 dagen niets verdien.

1480. V. Was er een boot aan?

A. Een boot voor de Middellandsche Zee, de Mars, moest geladen worden. Ik kon, omdat ik heden in den Haag moest zijn, niet heden nacht werken, en daarom heb ik mijn chef verzocht gisteravond om 6 uur naar huis te gaan en een ander in mijn plaats te zetten.

1481. V. Hoe lang werkt die man nu die in uwe plaats is gekomen?

A. Tot de boot geladen is, denkelijk tot heden avond 8 uur.

1428. V. Dus 26 uren achtereen?

A. Ja.

4183 V. Hoeveel verdient die man?

A Van gisteren avond 6 uur tot heden morgen 6 uur 25 cent per uur en verder 20 cent per uur.

1484 V. Maar gij hebt ook dagen zonder verdiensten?

A. Ja.

1485. V. Wordt onder u geld in de spaarbank gebracht?

A. Die vraag is overbodig; hoe kunnen de menschen sparen!

1486. V. Maar is er dan bij goede verdiensten in den zomertijd, bij druk werk, geen gelegenheid om wat te sparen?

A. De menschen zijn door den winter te ver ten achter geraakt.

1487. V. Het ware beter zoo zij in den zomer voor waren; maar ga voort.

A. Neemt men een huisgezin met vier kinderen, waarvoor enkele weken van het jaar f 20 wordt verdiend, dan verzeker ik u dat die geheel opgaan, zonder dat de vrouw van nuttelooze uitgaven kan beschuldigd worden, want dan gaat zij dit kind voorzien van schoenen, het andere van een hemd, enz. Die twintig gulden gaan in de eene week evengoed op als de twaalf gulden in eene andere, omdat men dan in allerlei behoeften heeft te voorzien.

1488 V. En dan wordt er geborgd ook?

A. Dat gebeurt vaak, maar het borgen kan zoo lang niet duren, want in de buurten, waar de werklieden wonen, vindt men slechts kleine winkeliers.

1489. V. In uwe kringen kan dus van sparen niet inkomen?

A. Neen dat is een wassen neus. Een huisgezin met acht, negen kinderen, dat f 8 tot f 20 's weeks ontvangt houdt niets over.

1490. V. Hebt gij nog wat op uw hart.

A. Niets anders dan de verzekering dat ik met groote voldoening van hier ga. Wanneer ik aanstaanden Zondag in den kring mijner Vereeniging ben teruggekeerd, zal ik hun een geheel anderen indruk kunnen meedeelen dan zij en ik van deze Commissie verwachtten.

1491. V. Wat hadt gij dan eigenlijk verwacht?

A. Om u eerlijk te bekennen - en dit is niet mijn persoonlijk gevoelen, maar dat van het volk - verwachtte men volstrekt geen resultaten van deze enquête; men stelde geen vertrouwen in de heeren dat zij werkelijk iets ten beste voor het volk wilden doen.

1492. V. Waarom?

A. Omdat nog nooit gebleken is dat de leden van de Tweede Kamer, die men volksvertegenwoordigers noemt, iets voor het welzijn van het volk gedaan hebben.

1493. V. Maar gij vindt toch goed dat men er van op de hoogte trachtte komen?

A. Wel zeker, en ik ben er u dankbaar voor. Ik hoop dat u maatregelen zult nemen, waardoor iets in het belang van het volk gedaan kan worden, want er bestaat werkelijk behoefte aan.

1484. V. Hebt gij het wel bijgewoond dat sterke drank in fabrieken of werkplaatsen gebruikt werd?

A. Ja, op geheimzinnige wijze.

1495. V. Als de patroons het bemerkten mocht het dus niet?

A. Er zijn wel werkplaatsen, waar de patroons eens eene enkele maal een borreltje schenken.

De heeren begrijpen toch dat op geen enkele fabriek of werkplaats het gebruiken van sterken drank is toegelaten.

Vroeger was dat anders; toen had men in vele fabrieken - ik heb er zelf gewerkt - den zoogenaamden ‘tap’. De man die als concierge fungeerde, belastte zich met het verkoopen van sterken drank. Dat bestaat tegenwoordig niet meer; dat is geheel afgeschaft.

1496. V. Noteer nu de punten, die gij voor ons zoudt nazien:

1°. de geschiedenis van dat jongentje dat den heelen dag bij u stond aan den blaasbalg;

2°. de quaestie van die vele jongens op de fabriek van Scholten, die wij daar in onze opgave niet gevonden hebben;

3°. de jongens, die in die ketels moeten tegenhouden; en

4°. het leveren van meerdere feiten van overmatigen kinder-arbeid, die door getuigen geconstateerd kunnen worden.

Gij hebt nu bemerkt wat wij weten willen, en dat wij den tijd nemen om het aan te hooren. Maar wij willen feiten en geene redeneeringen. Gij hebt mij goed begrepen?

A. Ja.

1497. De heer **Beelaerts van Blokland**: Gij vindt in verschillende opzichten den toestand der werklieden treurig, en de Vereeniging waarvan gij voorzitter zijt, heeft toch zeker de strekking om daarin verbetering te brengen.

Vertel eens wat zij alzoo doet om tot die verbetering te geraken, wat haar eigenlijke werkkring is?

A. Wij willen elkander opwekken tot zelfstandig leven en er in de eerste plaats elkander attent op maken, dat wij plichten hebben te vervullen in de maatschappij en dat, als wij die plichten goed nakomen, wij ook rechten hebben te vorderen. Wij willen zooveel mogelijk, en daartoe hebben de werkliedenvereenigingen veel bijgebracht, die grofheid en ongebondenheid, welke, helaas! nog te veel heerschen onder den werkenden stand, bestrijden en doen verdwijnen.

1498. V. Door welke middelen?

A. Door het houden van voordrachten, besprekingen, opwekkingen en onderling hulpbetoon; niet zoozeer door ondersteuningskassen en ziekenfondsen, als wel door raadgeving. Vroeger ondersteunden wij wel, maar het is ons gebleken, dat dan de leden niet op de vergadering kwamen; zij zonden alleen iemand om de wekelijksche bijdrage te betalen. Het is bij ons meer te doen om elkander op te wekken, om met elkander te redeneeren over economische toestanden en, voorzoover wij er wat van weten, over staathuishoudkunde en den politieken toestand. Verder hebben wij op onze vergadering eene vrije tribune voor ieder die spreken wil, en dan houden wij discussie over het gehoorde. Wij letten niet op vorm of kleur, maar

geven een ieder de gelegenheid om te zeggen wat hem goeddunkt.

1499. V. Hoeveel bedraagt de contributie?

A. Die is zeer weinig, 15 cents per maand.

1500. V. Hoeveel leden hebt gij?

A.P. m. 100 in Amsterdam; daar bedoel ik dan de lieden mede, die netjes hunne contributie betalen. Volgens het stamboek van den secretaris zijn er wel 200.

1501. V. Hoe dikwijls houdt gij vergadering?

A. Eens in de maand, dan houden wij eene zoogenaamde cursusvergadering.

1502 De **Voorzitter**: Uw verhoor is thans gesloten, en wij danken u voor uwe inlichtingen.

A. Ik dank de heeren voor de wijze waarop zij mij in de gelegenheid hebben gesteld om mijne bezwaren mede te deelen.

W. ANSING.

Verhoor van den heer Klaas Ris.

1503. De **Voorzitter:** Wilt gij uw naam, voornaam, beroep en woonplaats opgeven?

A. Klaas Ris, oud 65 jaar, van beroep winkelier, wonende te Amsterdam, Anjelierstraat 236.

1504. V. Waar handelt gij in?

A. Op het oogenblik in petroleum, natuurlijk kleinhandel.

1505 V. Dus gij laat nog niet direct volle ladingen uit Amerika komen?

A. Op het oogenblik nog niet, het kan anders nog wel gebeuren, maar nu lijkt het er meer naar dat ik met de kan zal moeten opdoen: alle zaken gaan achteruit.

1506. V. Ris, gij hebt de Schets van vraagpunten van ons ontvangen en weet dus waarvoor gij hier zijt en wij hier zitten?

A. Jawel.

1507. V. Zijt gij in uw leven nog wel wat anders geweest dan winkelier?

A. Ja.

1508. V. Wat hebt gij dan vroeger gedaan?

A. Op tienjarigen leeftijd werkte ik van 's morgens 4 uur tot 's avonds 4 uur in een papiermolen voor 10 centen daags. Toen de patroon gestorven is, heb ik een beetje hier en daar rondgescharreld, totdat ik in de loting viel en ingedeeld werd bij de kurassiers. Nadat ik gepasporteerd was kwam ik als werkman in een zilverfabriek op het Vlakkeveld. Daar was het loon f 5 per week en met inbegrip van den Zondag f 5,78. Die fabriek was, ik moet het ronduit zeggen, een echte dievenfokkerij. En geen wonder Het was in 1847, toen drie pond roggebrood 35 centen kostten en een huisgezin van f 5 een geheele week leven moest. Er werd dus gestolen, en ik heb het zelf bijgewoond dat men bij de visitatie bij een werkman 3½ ons zilver op de borst verborgen vond. Toch was het dit niet alleen, maar de tyrannie, het koeieneeren van de patroons tegenover het volk....

1509. V. Maar dat is nu alles een dertig jaar geleden. Zouden wij nu niet eens een tijd overspringen en wat tot een nieuweren tijd komen. Wat hebt ge in den laatsten tijd gedaan?

A. 26 jaar ben ik houtzagersknecht geweest bij een patroon, den heer Van Gelder te Amsterdam.

1510. V. En toen gij daarmede uitgescheiden zijt, zijt ge met petroleum begonnen?

A. Ja, maar ik ben nu eerst verplicht wat van de houtzagerij te vertellen. Toen ik bij den heer Van Gelder kwam, was het als vaste tweede knecht tegen een weekgeld van f 6. Maar hoe meer de patroon vooruitging, hoe slechter de toestand van het werkvolk werd. Toen ik er kwam, was er één molen; naderhand kwam er nog een bij, en later weder een molen door stoom gedreven. Het kantoor van den patroon werd grooter, ook zijne verdiensten, maar de toestand van het volk steeds slechter, het volk werd armer. Tegen hetzelfde weekgeld van f 6 moest gewerkt worden van 5 uur 's morgens tot 8 uur 's avonds, behalve het overwerken. Wanneer er de geheele week geen wind was, bleef het f 6.

Maar, wanneer het woei, en er was drukte, dan verdienden wij met overmalen tegen een dubbeltje per uur, nog vijf gulden,

Daarbij kwam dan nog dat wij bij de aflevering van een praam zaagsel een gulden met ons vieren deelden en dat wij vrij brand hadden en dat het sprokkelhout op een hoop gegooid en ten onzen bate verkocht werd. Toen mijn heer een stoommachine liet bouwen werden wel de loonen verhoogd maar de voordeelen vervielen. Toen toch was er geen quaestie van overmalen en het brandhout werd verstookt. Zoodoende is het voor het volk bepaald slechter geworden.

1511. V. Weet ge, nadat ge de houtzagerij verlaten hebt, tegenwoordig nog wat er omgaat onder de bevolking. Ik bedoel wat gij met eigen oogen gezien hebt.

A. Ik weet dit nog beter dan vroeger, nu ik voor mij zelf handel drijf en dagelijks onder het werkvolk kom. Van den toestand kan men zich geen denkbeeld maken.

1512. V. Wat hebt gij dan gezien?

A. Verleden week bracht ik nog olie bij een vrouw. Het mensch stond voor anderen met loog te wasschen in koud water.

1514. V. Weet gij ook hoe het er uitziet in de fabrieken en werkplaatsen?

A. Daar kom ik niet meer.

1515. V. Daar zullen wij dan niet over beginnen, want uit eigen aanschouwing weet gij niets?

A. Niets.

1516. V. Zijn er werkplaatsen of ambachten waar gij komt?

A. Ook niet.

1517. V. Bemerkt gij wel eens iets van het te veel werken van aankomende jongens?

A. Ik zie hen wel loopen, maar werken niet. In de werkplaatsen, waar ik gewerkt heb, waren geen jongens en ook geen vrouwen.

1518. V. Hoort gij er wel eens over spreken, dat er veel van de jongens gevergd wordt?

A. Ja, maar die toestanden ga ik niet na.

1519. V. Daar kunt gij dus ook geen getuigenis over geven?

A. Neen.

1520. V. Merkt gij wel eens dat er veel misbruik van sterken drank gemaakt wordt onder de werklieden?

A. Ik zie het wel eens, maar om de waarheid te zeggen niet veel.. Ik heb dikwijls gezegd, dat ik als werkman mij moest schamen, dat er werklieden zijn die zich te buiten gaan; maar het gaat niet aan, wanneer er een paar zijn die te veel hebben gedronken, te zeggen dat het regel is.

1521. V. Zijt gij gehuwd en hebt gij kinderen?

A. Ik ben gehuwd en heb vier kinderen.

1522. V. Wat hebt gij van die kinderen gemaakt?

A. Het zijn dochters en allen gehuwd. Twee daarvan hebben goed hun brood, want een is gehuwd met een makelaar in effecten, en de andere met een gepensionneerd zeekapitein. Een derde is gehuwd met een kruidenierssknecht, die soms een kwartje, soms twee kwartjes per dag verdient, maar soms ook niets. In dit gezin zijn zes kinderen, dus die hebben het niet breed. De vierde dochter is bij mij aan huis, daar zij weduwe is.

1523. V. Gij komt met uw petroleumhandel aan vele huizen. Hebt gij wel opgemerkt dat het in sommige gezinnen minder goed gaat omdat de vrouw uit werken moet gaan?

A Ja. Boven mij woont Gompelrnan, wiens vrouw geregeld uit werken moet gaan.

1524. V. Waarom moet die vrouw uit werken gaan?

A. Omdat de man, een schildersknecht, niet werken kan door rhumatiek. Dus de vrouw moet zorgen voor de behoeften van het gezin met zeven kinderen.

Zulke huisgezinnen moeten, omdat de vrouw geregeld van huis is, in de war raken.

1525. V. Kent gij huisgezinnen waarvan de vrouwen in de fabrieken werken?

A. Neen, wel die uit schoonmaken gaan.

1526. V. Hebt gij nog iets mede te deelen dat ons van nut kan zijn?

A. Een woord over de arbeiders in het algeneen. Niet alleen dat zij veel hebben te lijden door gebrek aan werk en slecht betaald werk, maar zij lijden ook door eene slechte rechtsbedeeling.

Ik heb vroeger een proces opgezet tegen de stad Amsterdam over een bedrag van f33,34, maar in geheel Nederland werd geen rechter gevonden om uitspraak te doen. De zaak is begonnen voor den kantonrechter, die mij in het gelijk stelde. De stad kwam in hooger beroep bij de rechtbank over de incompetentie van den eersten rechter.

Toen heeft de officier van justitie gerequireerd tot het toestaan van het kapitaal met de renten, en de rechtbank verklaarde zich incompetent. Dit is gegaan tot den Hoogen Raad, heeft gediend bij den Raad van State, daarna bij de heeren Ministers van Justitie en van Binnenlandsche Zaken, tot zelfs bij den Koning. Alhoewel nu de Koning de Grondwet bezworen heeft, neemt dit niet weg, dat een arbeider in deze geen recht kon krijgen.

1527. V. Gelooft gij dat dit u overkomen is *omdat* gij arbeider zijt?

A. Ja.

1528. V. Gelooft gij dat het anders zoude geloopen zijn als gij geen arbeider waart geweest?

A. Ja zeker, omdat *ik* geen recht heb gekregen, ofschoon ik volkomen recht had. Nog een ander feit. Ik heb te Amsterdam een spaarbankboekje overgenomen van f 125, doch de spaarbank wilde daarvoor maar f 5 betalen, omdat er een abuis in het boek was De rechter verklaarde zich incompetent in deze quaestie, en nu wilde de spaarbank door arbiters laten beslissen...

1529. V. Dat zijn nu uwe bijzondere zaken, waarnaar ik persoonlijk misschien zou willen hooren, maar deze Commissie mag er niet op ingaan.

A. Ik geloofde dat juist omdat deze Commissie uit leden van de Tweede Kamer bestaat, die heeten Volksvertegenwoordigers te zijn, en niet alleen Volksvertegenwoordigers zpoals zij hier zitten, maar ook in allen deele.

1530. V. Maar wij mogen op dit oogenblik vragen doen over de punten, die in onzen lastbrief staan; wij kunnen hier niet over het heelal in het algemeen en over uw spaarbankboekje in het bijzonder, vragen gaan stellen. Wij hebben te vragen naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen, en naar den arbeid van jongens en meisjes. Dat is al meer dan genoeg. Er moet regel zijn in alles. Dat begrijpt gij toch?

A. Ja wel.

1531. V. Hebt gij nu omtrent de punten in onze Schets opgenomen nog wat te zeggen?

A. Neen, maar ik meende, nu de leden van de Tweede Kamer over zaken van arbeid wilden handelen, mijne meening te mogen zeggen.

1532. V. Wat hadt gij dan wel te zeggen?

A. Verschillende zaken. Er zijn duizenden werkloozen, en er wordt niets voor die menschen gedaan om ze aan brood te helpen. Zoo zal ik nu genoodzaakt zijn om petroleum bij de 5 kan op te doen, omdat ik eerst gehandeld heb met contanten, maar nu krediet moet geven. En waarom? Omdat ik mijn geld onder de menschen heb zitten. Gaat dit zoo voort, dan spreekt het vanzelf dat ik op mijne beurt ook niet kan vooruitkomen, dat ik ten laatste ook niet meer zal kunnen betalen. Zoo gaat de een na den ander.

Wanneer nu de Regeering eens besloot, daar er zoovele millioenen aan den oorlog van Atjeh besteed worden, om bijv. eene leening van 10 millioen te sluiten, daarvoor op de hei eenige duizenden woningen liet zetten, en zoodoende die hei deed ontginnen, dan zouden duizenden menschen geholpen zijn, die nu rondloopen.

Doet de Regeering zoo iets niet, dan meen ik recht te hebben om te zeggen dat zij schelmen en dieven maakt.

Stel u voor dat ik vijf, zes kinderen bezit, en ik geen zolen onder mijne schoenen heb, wat moet ik doen? Ik mag niet bedelen, en werk is er niet. Ik mag niet eens op mijn kamer gaan zitten doodhongeren, omdat de huisbaas dat niet hebben wil. Ga ik op straat zitten, dan komt de politie er tegen op.

Ben ik toch geen Nederlander? Heb ik geen recht om te leven, welnu, maak mij dan af als een ziek stuk vee. Doet men dat niet dan moet men mij de middelen geven om te kunnen leven.

Ik herinner dat voor eenige jaren in Amsterdam eene leening gesloten is voor den bouw van eene komedie, beurs enz.

Ik heb daarover destijds eene brochure

geschreven, waarin ik den raad in overweging gaf de zaak af te stemmen en liever arbeiderswoningen te maken dan een schouwburg. Die leening is toen niet opgegaan, maar later door eene grootere gevolgd, waarvan een zeker bedrag voor arbeiderswoningen werd bestemd, wolk plan uitgevoerd is door eene commissie, omdat de stad niet in concurrentie wilde komen met de bouwondernemers. Dat is een heel productieve zaak geworden, en later komt de boel in eigendom aan de stad.

1533. V. Schrijf nu dan weer eens eene brochure over dat onderwerp.

A. Och ik heb in niets vertrouwen meer. Van welke commissiën heeft men ooit resultaat gezien. Wat heeft de Adder-commissie uitgevoerd? Zij heeft onderzocht en als resultaat geconstateerd, dat de ongelukkigen door eigen schuld zijn vergaan. Neen, door de schuld van den lastgever, die een onzeewaardig schip uitstuurde.

Hoe is het gegaan met de afschaffing van de kermis?

Heeft een meisje haar vader niet met eene parapluie moeten beschermen tegen dolle dragonders, die menigeen noodeloos hebben mishandeld?

Ook die zaak werd onderzocht, met welk gevolg?

Dat er volgens de commissie van onderzoek hoegenaamd niets onbehoorlijks was gebeurd.

Neen, ik heb geen vertrouwen meer in iets.

En wat zal deze commissie uitwerken?

1534. V. Nu, dat zullen wij wel eens nader overwegen. Uw verhoor is geeindigd.

K. RIS.

Verhoor van den heer P.H.A. Schröder.

1535. De **Voorzitter:** Welke zijn uw namen en voornamen?

A. Petrus Hendrikus Antonius Schröder.

1536. V. Uw beroep is?

A. Kleedermaker.

1537. V. En gij woont te Amsterdam?

A. Ja, in de Eerste Bloemdwarsstraat, 11.

1538. V. Hoe oud zijt gij?

A. 50 jaar.

1539. V. Zijt gij kleedermaker voor eigen rekening?

A. Ik werk voor bazen.

1540. V. Gij werkt dus bij u zelf te huis?

A. Ja.

1541. V. Hebt gij werklieden onder u?

A. Ik werk met mijnen zoon en mijne dochter.

1542. V. Dus gij werkt niet op eene werkplaats buitenshuis en er zijn geen vreemden bij u in dienst?

A. Neen.

1543. V. Komt gij soms op fabrieken?

A. Die komen bij ons vak niet voor.

1544. V. En daar komt gij niet?

A. Neen.

1545. V. Oefent gij buiten uw beroep van kleedermaker geen ander beroep uit?

A. Neen.

1546. V. Zijn er'ook fabrieken waar gij komt?
A. Neen.
1547. V. Of op werkplaatsen voor zoover uw vak betreft?
A. Ja, kleedermakerij.
1548. V. Wat noemt gij werkplaatsen die uw vak betreffen? Alleen heerenkleedermakerijen of ook dameskleeremakerijen?
A. Alleen heerenkleedermakerijen.
1549 V. Komt gij wel eens bij Hirsch?
A. Neen, wel bij De Gruyter en Van Deldon en dergelijke.
1550. V. Zijn dat magazijnen van gemaakte kleederen?
A. Neen werkplaatsen, die werk aannemen op de maat; geen confectie.
1551. V. Komt gij overigens in aanraking met werklieden?
A. Zeer veel, altijd met die welke tot mijn vak behooren.
1552. V. Geen andere?
A. Ook wel.
1553. V. Dus in het algemeen met werklieden of met bepaalde vakken?
A. Met werklieden in het algemeen.
1554. V. Onverschillig van welk vak dus?
A. Ja.
1555. V. Zijt gij in het bestuur van eene arbeidersvereeniging?
A. Op het oogenblik niet.

1556. V. Dus wel geweest?

A. Ja, zeer veel.

1557. V. In welke besturen dan?

A. In die welke op mijn vak betrekking hebben.

1558. V. Van de kleedermakersvereenigingen dus?

A. Ja, maar vroeger ook wel in andere werkmansbesturen. Bijv. toen de Internationale nog bestond, was ik daar in het bestuur; ook in de coöperatieve broodbakkerij.

1559. V. Daar waart gij lid van, omdat gij begreept dat gij daarin de belangen van uwe vakgenooten zoudt kunnen behartigen?

A. En het algemeen belang.

1560. V. Maar gij zijt daar uitgegaan?

A. Ja, eensdeels omdat de vereenigingen niet konden blijven bestaan door de weinige belangstelling, en anderdeels omdat ik mij niet geroepen gevoelde om altijd in die besturen te blijven, daar ik meende dat er eens werklieden van jongeren leeftijd in moesten komen, om ook eens te leeren hoe de zaken behandeld worden en wat in het algemeen belang noodzakelijk is, ten einde tot verbetering te geraken.

1561. V. Dus gij zijt lid van die vereenigingen gebleven?

A. Zeer zeker.

1562. V. Bezoekt gij nog altijd de bijeenkomsten dier vereenigingen?

A. Voor zoover mij dat mogelijk is, bezoek ik ze.

1563. V. Spreekt gij meer speciaal van de kleedermakersvereenigingen?

A. Neen, ik spreek in het algemeen; maar ik ben ook lid van de tegenwoordige kleedermakersvereeniging.

1564. V. Zijt gij ook lid van andere vereenigingen?

A. Ja, van den Sociaal-democratischen Bond, afdeeling Amsterdam.

1565. Zijt gij ook lid van het bestuur?

A. Neen.

1566. V. Stelde de kleedermakersvereeniging, waarvan gij bestuurslid geweest zijt, zich ten doel bevordering van de stoffelijke belangen van de leden der vereeniging?

A. De vereeniging waarvan ik bestuurslid geweest ben heeft zich ontbonden. Thans heeft zich eene nieuwe vereeniging georganiseerd, die zich ten doel stelt bevordering van de stoffelijke en zedelijke belangen van hare leden.

1567. V. Door welke middelen tracht men dit doel te bereiken?

A. Door middel van vergaderingen, door onderlinge bespreking en kon het zijn - maar daartoe ontbreken de middelen - ook door de materieele kennis van het vak, bij voorbeeld de snijkunst, te vermeerderen. Verder ook natuurlijk door mede te werken aan de algemeene beweging tot verbetering van den toestand in het algemeen.

1568. V. Als ik u dus goed begrepen heb, zou het uw wensch zijn dat die vereeniging ook bevorderlijk was aan verhooging van de eigenaardige kennis van het kleedermakersvak, de coupe. Maar daartoe ontbreken de middelen?

A. Veelal.

1569. V. Zijn er geen andere middelen aan te wenden om dit doel te bereiken?

A. In den Haag is daartoe eene poging aangewend, die echter schipbreuk heeft geleden, wellicht ook uit onkunde. Wanneer men eenige jaren in de beweging is geweest, dan heeft men natuurlijk nog al wat medegemaakt in het vak. Zooals ik

zeide, de poging om hier een cursus in de snijkunst te openen is mislukt. Vraagt men mij waarom, dan moet ik de schouders ophalen. Ik geloof dat het voornamelijk daaraan te wijten is, dat men, helaas! niet aan gedeeltelijke verbetering gelooft, zoolang er geene algemeene verandering in den maatschappelijken toestand is gekomen.

Dan ligt het ook vooral hieraan, dat voor dergelijke cursussen bij de jongelui, waarvoor ze toch in de eerste plaats moeten dienen, geen animo bestaat om zich te bekwamen. Hun levensloop is daarvoor te los; zij komen gedwongen in hun vak en niet geleid door een gevoel van sympathie Zij worden in het vak als het ware ingedrongen. In hun jeugd worden zij bij een baas in de leer gedaan, omdat er, helaas, geen leerschool bestaat. Zij profiteeren daar zooveel mogelijk van de dubbeltjes die zij verdienen. Wanneer zij het dan eindelijk tot op eene zekere hoogte gebracht hebben, zetten zij zich zoo spoedig mo-

gelijk neer om voor de confectie te gaan werken. Zij zijn dan vrij en niet meer op een leerschool, hoewel zij hun vak niet kennen.

Maar, zooals ik reeds zeide, dit komt omdat zij zoo loszinnig zijn; het gebrek aan vooruitzichten maakt hen losbandig en brengt hen er toe om maar wat werk in elkaar te knoeien, enkel om centen te verdienen. Daarbij komt nog dat er ook geen tijd voor hen overschiet om te leeren.

Ik geloof, als die menschen wat ouder zijnde, bijv. 18 of 20 jaar, in de leer gingen en tot hun 25ste jaar in de leer bleven om zich te bekwamen, zij verder in de wereld zouden komen; maar zij moeten hard werken om zooveel te verdienen, dat zij een bestaan krijgen. Zij moeten in den zomer werken van 5 of 6 uur 's morgens tot 12 uur 's avonds, soms alleen om te zorgen dat zij in de maanden Juli tot Maart te eten hebben. Maar zij verdienen zelfs zooveel niet en maken het zich dan soms nog niet ten nutte. Het gevolg is dus ellende, en daaruit vloeit weder voort dat zij geen lust meer in het werk hebben. Daar men overigens voor een leertijd geld en tijd moet hebben, geloof ik niet dat men langs dezen individueelen weg van opleiding der jongelieden tot verbetering in ons vak zal komen.

Ik verklaar u dat ons vak wat de kunst betreft, met rassche schreden achteruitgaat. Het zal zoo erg worden dat men geen bekwame werklieden meer kan krijgen, want indien het al gebeurt dat een jongen bij een goeden baas is, dan zal hij, wanneer hij daar niet kan blijven, gaan naar confectiewinkels, waar hij leert knoeien en nooit een bekwaam werkman wordt. Op dit oogenblik is alles bandeloos; de jongelieden hebben geen orde, omdat ze in alles vrijgelaten worden. Ieder zoekt zijn fortuin, zij verdienen wat zij verdienen kunnen, maar de kunst van het vak gaat verloren.

1570. V. Zijt gij altijd bij het vak geweest?

A. Ja.

1571. V. Was het in uwe leerjaren anders? Hoe hebt gij dan uwe opleiding ontvangen?

A. Ik heb mijne opleiding ontvangen bij een patroon te Amsterdam. Toen waren er niet vele confectiewinkels. Vier jaren heb ik gewerkt bij één patroon, waar ik het fijne werk, het maken van rokken en jassen, heb geleerd. Di is nu bijna eene onmogelijkheid. Ik ben nu 50 jaren en nog werk ik voor fijne winkels. Ik heb steeds geweigerd voor de confectie te werken. Men leert daar niet wat ik in mijn jeugd bij fijne patroons leerde.

Er is geen leerlingstelsel, zoodat van de jongelieden niets kan terechtkomen. Eene wet omtrent zoodanig stelsel ware zeer wenschelijk. Vraagt men mij naar de werking der wet van 1874, dan antwoord ik, dat zij bij ons vak in het geheel niet heeft gewerkt.

Wij werken niet op fabrieken, slechts *enkelen* onzer zijn op werkplaatsen zooals bij Wente, Hart en Bodenheim; maar het overige gros der werklieden te Amsterdam. ongeveer 4- à 5000 met de kleine baasjes mede, werkt thuis. In al de grootere winkels zijn er geen driehonderd bij elkaar te vinden, die bij de patroons aan huis werken. Bij Bodenheim bijv. zijn er twee, en dit zijn geen werklieden zooals ik, maarzij dienen om eene of andere kleine fout, bijv. het niet goed zitten van een jas, te verhelpen, of wel de laatste hand aan een kleedingstuk te leggen. Zoo heb ik twee patroons, die ieder twee, soms drie van deze menschen gebruiken. Dat zijn de werklieden van wie ik spreek, die een stuk afmaken als er iets aan mankeert. Voor het overige zijn het allen huiswerkers van het groote werk tot het kleine werk. Wanneer ik nu van kinderen spreek, dan heb ik het meest de kinderen van die

tehuiswerkers op het oog, want degenen die op den winkel werken komen 's avonds dikwijls met werk tehuis en laten dan vrouw en kinderen wel ook iets in de latere uren doen, maar dat is niet noemenswaard tegenover hetgeen de kinderen der tehuiswerkers moeten doen. Welnu, die tehuiswerkers beginnen half Maart, tegen April aan hard te werken Het loon in die drie maanden verdiend moet dan goed maken de geheele 12 maanden van het jaar, want in de volgende negen maanden verdient men niet

meer dan een vierde van hetgeen men 's weeks in drie maanden ontvangen heeft, dat is waar, ik zou het uit mijn eigen boeken kunnen laten zien, want al ben ik knecht, ik houd er toch een werkboekje op na. Dus in die drie maanden moet hard gewerkt worden. Dat is de kwade tijd voor de kinderen; zij moeten naar school, de wet laat niet toe - en dat is eene fout natuurlijk - dat men het vaderlijk recht aantast door in het vaderhuis te zien, of de kinderen aan het werk gesteld worden...

1572. V. Dat vindt gij dus eene fout?

A. Ja. Die kinderen - als zij al naar school gaan - komen dus uit de school, en moeten dan aan het werk, omdat de vader een stuk werk heeft, dat klaar moet wezen, eensdeels omdat de patroon, door de concurrentie gedreven, daartoe dwingt - eischen mag ik het niet meer noemen - en anderdeels omdat hij zooveel werk wil afleveren als hij maar eenigszins kan, omdat de negen slechte maanden voor de deur staan.

1573. V. Hoe oud zijn de kinderen van wie gij nu spreekt?

A. Die beginnen soms met hun 9de of 10de jaar. Zulke kinderen moeten tusschen schooltijd en tot 's avonds 11 of 12 uur dikwijls medewerken De heeren zullen begrijpen dat, wanneer de kinderen ouder worden, bij voorbeeld 11 of 12 jaar, en iets meer van het vak leeren verstaan, zij harder mede moeten. Het gebeurt dan - ons vak is op dat punt onpleizierig - dat vooral Vrijdagsen Zaterdags-nachts doorgewerkt moet worden; dan gebeurt het al te vaak dat evenzeer de kinderen als de vader, als hun krachten het toelaten, een uur slechts slapen of in eens doorwerken tot Zondagmorgen 10 uur.

1574. V. En worden daarvoor ook wel vreemde kinderen gebruikt?

A. Zoover ik weet niet; trouwens die zouden het vak niet verstaan.

1575. V. Dus het kwaad zit tusschen de vaders en de eigen kinderen. Zulke kinderen van 9 jaar beginnen dus met het minste werk en worden voortgaande zoo vertrouwd ook met het betere, dat zij reeds op 12jarigen leeftijd even hard medewerken als vader zelf. Dat zijn geen redeneeringen, maar feiten?

A. Helaas feiten, waaraan ik mij, toen mijne kinderen nog jong waren, zelf heb moeten schuldig maken.

1576. V. Maar liet gij in dien tijd uwe kinderen ook halve of heele nachten werken?

A. *Jk* deed dat niet. Dat het gebeurt, daar ben ik zeker van. Het hangt er van af, of een vader meer of minder ontwikkeld is om te begrijpen, dat een kind rust moet hebben.

1577. V. Ik moet u eens iets vragen. Gij bemoeit u nog al eens met zaken in het algemeen, anders zou het misschien een vreemde vraag zijn, maar gij, die eerlijk bekent, dat gij zelf tegenover uwe eigene kinderen gedaan hebt wat gij begrijpt, dat eigenlijk niet behoorde, en die mededeelt, dat er vaders zijn, die misschien nog wel verder gaan in dat misbruik, begrijpt gij nu dat de wet daar iets tegen kan doen, en als gij begrijpt, dat *de wet* daar wat tegen kan doen, *wat* begrijpt gij dan, dat de wet daartegen kan doen?

A. Toen de wet van 1874 tot stand is gebracht, zijn wij in Diligentia bijeengeweest om er over te spreken, hoe of die wet consequent zou zijn toe te passen. Toen bestond er ook eene kleedermakersvereeniging, en die is tot de conclusie gekomen, dat door die wet niets kon uitgericht worden; leerplicht vonden wij veel beter.

Dat is ruim twaalf jaren geleden, en wij zeiden: wanneer de wet consequent zal werken, dan moet zij doordringen tot de ouderlijke woning; dan moet nagegaan worden of ook een vader zijn kind verwaarloost, evenals zoo dikwijls door een

vreemde of zoogenaamden patroon gebeurt. En wij waren als de vrijzinnige werklieden dier dagen, ofschoon medewerkende aan de beweging om de wet te verkrijgen, toch flauw, omdat wij de overtuiging hadden, dat de wet nimmer consequent zou kunnen worden toegepast.

Wij zagen toen reeds de fout in, dat er geen inspecteurs waren om te zien, of de wet werkelijk werd uitgevoerd.

1578. V. Laat ons de punten uit elkander houden; op de inspecteurs komen wij straks. Beantwoord nu eerst mijne vraag. Gij zoudt hebben verlangd, en verlangt nog, dat de wet verbodsbepalingen in het leven zou roepen ook wat

betreft het laten arbeiden van de kinderen van 12-14 jaar en daar beneden door den eigen vader?

A. Zeker.

1579. V. Zoudt gij aan dergelijk verbod geen kwade zijden zien?

A. Ik zie er dus geen kwade zijde van, dat men het individueel recht moet aanranden, dat een vader heeft op zijn kind, en de huizen moet bezoeken want ik ben overtuigd dat men ingrijpende maatregelen neemt, wanneer men bij den vader, in zijn eigen huis komt zien of hij daar zijne kinderen aan het werk heeft.

Ik heb vroeger zelf in een enkele kamer moeten wonen en werken; thans heb ik gelukkig een werkplaats; maar ik herinner mij dat in een huis, waar ik woonde, boven mijn hoofd in een hokje van 4 meter in het vierkant en 2 meters hoogte, dus van 8 meters inhoud - buiten de schoorsteen en bedstede - een huisgezin woonde met 6 of 7 kinderen. De vader moest daar werken, de moeder er haar wasch doen en alle huiselijke bezigheden verrichten. Nu is dat klein hokje des vaders bezit. Daar zal de inspecteur, die volgens de ook door mij gewenschte wet, toezicht zal houden, moeten komen om te onderzoeken, of de kinderen àl dan niet werken.

Dergelijke moeilijkheden, welke het gevolg zullen zijn van de uitvoering van zulk een wet, zie ik niet over het hoofd.

Het is een ingrijpen in het individueele recht, dat men tegenwoordig den huisvader of liever den huisman toekent. En toch moet er aan die ellende een einde worden gemaakt. Maar hoe? Daarvoor is, mijns inziens, niets anders te doen dan het tehuis werken te verbieden. Men kan toch de inspectie niet te avond en ontijde houden, wanneer er God weet wat, in het huishouden gebeurt. De groote fout in ons vak, zoowel als in andere, binnengeslopen, is dat tehuis werken. Ons vak moet weder worden gereduceerd tot het werken in de fabriek. Een baas moest geen werk buitenshuis kunnen geven.

1580. V. Met dit reduceeren tot het werken in de fabriek bedoelt ge natuurlijk het werken in de werkplaats van den patroon. Ge zoudt willen hebben een algemeen verbod van werken bij uitwonende werklieden?

A. Natuurlijk bedoelde ik werkplaatsen. Ik zelf werk op dit oogenblik beter dan in eene werkplaats, maar wat ik voor mij zelven goedkeur, is daarom nog niet goed voor de groote massa.

De groote massa lijdt aan de kwaal, die ik genoemd heb. Al heb ik zelf op het oogenblik eene ordentelijke werkplaats, toch acht ik het oneindig veel beter, dat volstrekt geen werk meer tehuis gegeven wordt.

1581. V. Maar nu moet ik u toch eene vraag doen. Gelooft gij aan de practische uitvoerbaarheid van een dergelijk geneesmiddel, dat de wet aan u, aan mij en aan iedereen verbood om in eigen huis, op het eigen kamertje, naar eigen verkiezing het brood te verdienen.

Zoudt gij dat dulden? Zou zoo iets door ons volk gedragen worden? Zou ons volk zich aan dat juk onderwerpen?

Zou dit niet, naar uw inzicht, een ergerlijk ingrijpen zijn in de individueele vrijheid?

A. Men moet van twee kwaden het beste nemen. Of men moet ingrijpen in de vrijheid van elk burger afzonderlijk, of men men moet de burgers overlaten aan willekeur, en - zooals het in ons vak gaat - laten verteren in eigen vuil. Om de werklieden nu uit hun eigen vuil op te halen, is het noodig, dat men ze niet aan een individueelen toestand overlate, maar werkplaatsen make die gezond zijn en waar

zij werken kunnen. Ik weet maar al te goed dat het moeilijk is dit in de wet te schrijven, maar ik weet ook dat wij jaren en jaren gewerkt hebben om de productieve associatie in het leven te roepen, dat zelfs de tehuiswerkers (waar ik zelf niet tot de slechtste onder behoor) genegen zouden geweest zijn met zulk eene coöperatie samen te werken. Ik zou mijne eigene werkplaats hebben willen opofferen, omdat ik weet dat het beter zou geweest zijn.

Maar die coöperatie hebben wij niet tot stand kunnen brengen. In 1874 of 1875, meen ik, hebben wij, daar er toen nog geene coöperatieve wet was, eene naamlooze vennootschap opgericht om te krijgen wat wij op dat gebied noodig

achtten. Wij wilden zelfs als knechts onderling het werk aannemen van de bazen, om het te maken coöperatief, in eene door ons ingerichte werkplaats. De vraag was, hoe zulk eene werkplaats naar de eischen der gezondheid in te richten; maar dat zou in de tweede plaats gekomen zijn. Wat was nu de hoofdreden, dat de zaak niet tot stand kon komen? Dat zal ik u zeggen. Om iets te noemen. De een verdient bijv. f 10, de ander f 20 per week. Hij die f 20 per week verdient, heeft een redelijker bestaan dan hij die slechts f 10 verdient. Nu kon hij die f 20 verdient, er niet in toestemmen om bijv. slechts f 15 te verdienen en daardoor is het denkbeeld gevallen. Had dit geschipperd kunnen worden, ware het mogelijk geweest dat hij die f 20 verdient f 5 kon laten vallen, of hij die f 10 verdiende kon opgevoerd worden tot f 15, dan had de coöperatie tot stand kunnen komen. Maar het is niet mogelijk geweest en daardoor is het denkbeeld gevallen. Verandering moet er komen, maar langs welken weg? Na alles overwogen te hebben ben ik sociaal-democraat geworden, want ik zie geene verandering voor er verandering is gebracht in den toestand van de maatschappij.

1582. V. Zoudt gij een algemeen verbod van huiswerk wenschen?

A. Ja.

1583. V. Dus omdat gij sociaal-democraat zijt, zoudt gij in plaats van de vrijheid, die nu ieder bezit, willen stellen de tyrannie der wet die aan ieder verbiedt om op elke eerlijke wijze, die hem goeddunkt, te trachten aan den kost te komen?

A. Neen, dat niet.

1584. V. Hoe zoudt gij het dan opvatten wanneer de wet u het verbod gaf om aan huis bijv. kleederen te maken?

A. Op mijn leeftijd zou *ik* voor mij zelf daaromtrent ongaarne verandering zien aanbrengen.

1585. V. Gij hebt straks gesproken van gebrek aan behoorlijke opleiding van jongelieden, van bandeloosheid, gebrek aan orde en overleg, alsook van wanordelijkheid in het leven. Gij meent dat een leerlingstelsel aan dat alles zal tegemoetkomen?

A. Ja.

1586. V. Hoe zoudt gij dat stelsel wenschen, gesteld dat gij het maar te decreteeren hadt?

A. In de geheele opvoeding van de werkende klassen ligt eene grootefout; als men den werkman tot degelijk werkman maken wil, behoort te worden nagegaan waarvoor hij geschikt is.

Men zal van iemand, die zeeman wil worden, nooit een werkman kunnen maken. De schoolgaande kinderen, vooral in groote steden, zouden niet op straat moeten gezonden worden, om de burgerij met allerlei kattekwaad lastig te vallen; maar op school zoude men speelplaatsen moeten hebben, hetzij binnenshuis, in den tuin of waar ook. Die speelruimten zouden eene soort van miniatuurwerkplaats moeten zijn, waar ieder kind naar hartelust speelt met hetgeen hij wil. Een toekomstig scheepmaker zal daar scheepjes maken, een aanstaand kleermaker, timmerman of smid zal er knutselen, al naar het vak waarin hij later wenscht te worden opgeleid.

De tegenwoordige onderwijzer heeft volstrekt geene kennis van opvoedkunde, zoodat hij ongeschikt is voor zijn ambt. Een opvoedkundig onderwijzer zal uit het spelen van den jongen kunnen nagaan tot welk vak zulk een jongen in staat is. Hij zal daaruit kunnen zien, of een jongen opgeleid moet worden voor zeeman, kleermaker, schoenmaker of wat dan ook. Ik ken de onbestendigheid der jeugd, dus

een jongen zal een paar uren werken aan een bepaald voorwerp om het daarna in een hoek te gooien, maar wanneer een jongen genie heeft voor het scheepmakersvak bijv. dan zal hij weder zijn scheepje opnemen om het eindelijk klaar te knutselen. Aldus heeft men een leiddraad voor de opvoeding.

Nu is het een fout dat men de jongens tot hun 14de jaar op ééne school laat, omdat zij dan het ontzag voor hun onderwijzers verliezen. Zij moeten dus op hun 12de jaar van de school af om van het 12de tot het 14de eene andere school te bezoeken en nieuw ontzag te krijgen.

1587. V. Laat ons nu komen tot het leerlingstelsel voor uw vak; daar hebben wij bij uw verhoor meer belang bij.

A. Gij begrijpt dus wat ik in 't al-

gemeen zou wenschen en onderstelt dus dat onder het zooeven gezegde ook mijn vak betrokken is.

Nu komt zulk een jongen van de school in het vak, waarin hij reeds als kind geknutseld heeft, en waarin men moet aannemen dat hij den meesten aanleg heeft Hij moet dan, naar mijn inzien, op zijn 14de of 15de jaar - liefst niet vroeger - op de werkplaats komen, waar allen werken, maar niet onder de algemeene leiding. Zij moeten niet door Jan en Alleman gedrild worden. Slechts één van de werklieden moet zulk een jongen onder zijne bepaalde leiding nemen.

1588. V. Gij wilt dus eene soort vakschool? Vak-onderwijs?

A. Als gij het zoo noemen wilt, ja. Men zou het knutselen in het vak tusschen de schooluren in de theoretische opleiding in het vak kunnen noemen.

Komen zij van school af, dan moeten zij, zooals ik reeds zeide, wanneer er op de werkplaats bijv. 10 kleermakers zitten, slechts onder het toezicht en de leiding van één dezer werklieden gesteld worden. Zijn zij dan zoover dat zij een naadje kunnen naaien en het besef krijgen dat zij eene hoogere wetenschap in het vak moeten bereiken, dan moet hij beginnen te teekenen, wat hij wel op school kan geleerd hebben. Dat moet voortgezet worden onder leiding van een anderen werkman en wat daar verder uit voortvloeit, het snijden.

In dien tijd zal hij een jaar of 18 zijn geworden en veel dingen hebben moeten leeren die vallen buiten den leeftijd van 12 tot 14 jaren, dingen ook buiten het vak om; u zult wel begrijpen wat ik bedoel. Als het op die manier gaat kan zoo iemand op 23jarigen leeftijd met succes als knecht in eene werkplaats optreden.

1581. V. Nu wil ik u nog een détailvraag doen. In den aanvang hebt gij verklaard, dat de groote kleermakers bijna geen werklieden meer aan huis hebben, behoudens een enkele voor kleine reparatiën of het dadelijk in orde brengen van het een en ander en dat buitenshuis wordt gegeven aan zoogenaamde ‘huiswerkers’.

Gij hebt met uw eigen kinderen gewerkt, die nu opgegroeid zijn, maar andere tehuiswerkers, die geen kinderen van zich zelf hebben, werken die met vreemde kinderen?

A. Zeker.

1590. V. Hoe gaan zij daarmede om moeten die kinderen hard werken, hoe gaat het daarmede?

A. Ik heb zelf in mijne jeugd - en daar heb ik alles mede gezegd - van Vrijdag morgen vóór Pinksteren tot de tweeden Pinksterdag altijd gewerkt en gedurende dien tijd misschien drie uur geslapen.

1591. V. Maar dat is nu 40 jaar geleden.

A. Maar het geschiedt nog.

1592. V. Zijn u feiten bekend, die ge met eigen oogen heb waargenomen?

A. Het zijn feiten. Gedurende het seizoen - in andere tijden is het een exceptie - werken de jongens van morgens 5 uur, half 6 tot 11 uur, half 12. Wanneer ik er een onderzoek nain wilde instellen zou het mij niet moeilijk vallen daar voorbeelden van op te geven?

1593. V. Maar dit is alles geschiedt op kleine schaal?

A, Ja, gewoonlijk werken er twee, drie, soms vier jongens van den leeftijd van 12 à 13 jaar. Wanneer zij 17 of 18 jaar worden, gaan zij al gauw naar de confectie; het wordt tegenwoordig niet veel ouder dan 17 à 18 jaar.

1594. V. Hebt gij nog een en ander mede te deelen omtrent de hoofdpunten die in de Schets zijn opgenomen, welke gij nuttig of noodig zoudt achten dat ons bekend werd?

A. Ik ben bereid u te antwoorden, mijn geheugen zal nog wel goed zijn.

1595. V. Geen van de heeren heeft u verder iets te vragen. Wij hebben uw mededeelingen gehoord. Uw verhoor is afgeloopen.

H.A.P. SCHRÖDER.

Verhoor van den heer A.H. Gerhard.

1596. V. De **Voorzitter:** Wilt gij zoo goed zijn uw naam, voornaam, beroep en woonplaats op te geven?

A.A.H. Gerhard, hoofd eener openbare lagere, school 1ste klasse te Amsterdam, wonende Marnixstraat 103.

1597. V. Hoe oud zijt gij?

A. 28 jaar.

1598. V. Zijt gij al lang hoofd eener school?

A. 4½ jaar ongeveer.

1599. V. Zijn er veel kinderen op die school?

A. Ongeveer 360, dan eens wat meer, dan eens wat minder. In den regel minder.

1600. V. Hebt gij buiten uwe betrekking van hoofd der school nog andere bezigheden? Bemoeit gij u met andere zaken soms?

A. Jawel, voor zoover dat als burger van Nederland mijn plicht is, bemoei ik mij wel eens met politieke zaken, waarvan ik mij zoo goed mogelijk tracht op de hoogte te stellen om die ook aan anderen mede te deelen.

1601. V. Zijt gij ook gewoon lid of bestuurslid van de een of andere vereeniging, die meer op dit gebied werkzaam is?

A. Ik ben secretaris van eene vereeniging, zich noemende *Pax humanitate*, gevormd naar aanleiding van de internationale beweging, die door Molkenboer op touw gezet is en die zich ten doel stelt de vredelievende gevoelens zooveel mogelijk aan te wakkeren door middel van de opvoeding.

1602. V. Wat is de heer Molkenboer?

A. Ik meen dat hij een broeder is van den directeur van de Rijksnormaalschool voor teekenonderwijs en een zoon van een van de directeuren der Nederlandsche Bank.

Verder ben ik lid van den Bond voor algemeen kies en stemrecht, en, in naam, lid van den Sociaal-Democratischen Bond.

1603. V. Maar het is uwe hoofdzaak om de jeugd op de stadsschool te onderwijzen?

A. Dat is hoofdzaak voor mij.

1604. V. Komt u in die onderscheidene betrekkingen en bemoeiingen wel eens in aanraking met gezinnen uit den arbeidenden stand?

A. Met de gezinnen als zoodanig niet. Wel met de werklieden, maar om het plastisch uit te drukken met werklieden op hun Zondags; d.w.z. op vergaderingen en ook als ik eens buiten Amsterdam was. Verder ook in zooverre ik in verband sta met de beweging over algemeen kies- en stemrecht en met de vereeniging *Pax humanitate*.

1605. V. Maar met de gezinnen uit den arbeidenden stand, waarvan gij kinderen op uwe school hebt, komt gij toch zeker ook wel in aanraking?

A. Natuurlijk, voor zooveel ieder hoofd van een school daarmede in aanraking moet komen.

1606. V. Als zoodanig, dus ook uw school wordt toch zeker grootendeels bezocht door kinderen uit bovengenoemden stand?

A. Mijne school wordt bezocht door leerlingen uit de minste wijk van Amsterdam.

1607. V. Hebt gij gelegenheid gehad om de eischen, die, wat arbeid betreft. aan aankomende jongens en meisjes van 12 tot 16 jaren gesteld worden, te onderzoeken?

A. Ik zou u daarover wel eene vraag willen doen, voordat ik hierop een practisch antwoord geef, namelijk of het ook veroorloofd zou kunnen worden om de inlichtingen, die ik met het oog op mijn verschijnen verzameld heb, achtereenvolgens mede te deelen. In hetgeen u dan nog verder wenscht te weten, zal ik u naar mijn beste weten van dienst trachten te zijn.

1608. V. De ééne getuige heeft liever dat men hem vraagt, de andere wenscht liever eerst zijn gedachten over de zaak achtereenvolgens uiteen te zetten. Ieder kan

daarin zijn zin verkrijgen. Ik zalu daarom gaarne de gevraagde gelegenheid geven, mits u geen geschreven stukken gaat voorlezen.

A. Zeker niet, Mijnheer de Voorzitter, ik wensch geen misbruik van uw tijd te maken.

1609. V. Laten wij elkander goed verstaan. Van weigeren van tijd is hier geen quaestie. Wij hebben allen tijd en zouden niet willen, dat gij meendet uit vrees voor tijdsgebrek mededeelingen achterwege te hebben moeten laten. De reden waarom ik tegen voorlezen ben, is eenvoudig deze, dat ik uit eigen ondervinding weet, dat men minder bij een getuige gediend is met een antwoord dat komt van een stuk beschreven papier. Als gij nu maar wilt voortgaan.

A. Ik wensch dan mede te deelen, dat ik 4½ jaar geleden, toen ik mijne

school opende, begonnen ben aanteekeningen te maken, waarvan ik toen nog niet wist tot welk doel zij zouden dienen, maar die nu misschien van nut kunnen zijn.

Ik heb in die 4½ jaar 823 leerlingen, jongens en meisjes, ingeschreven, waaronder ook de 353 leerlingen van dit oogenblik behooren. Van die 823, waarvan ik nu nog 353 over heb, zijn in dien tijd. 211 verplaatst naar andere openbare lagere scholen, ook wel naar bijzondere scholen, en er zijn er ook wel afgeschreven naar andere steden. Onder die 211 zullen er ongetwijfeld verscheidene zijn die thans geen onderwijs meer genieten, maar die heb ik niet kunnen nagaan. Zij vallen dus geheel buiten mijne beschouwing.

Ik heb er in dien tijd 259 ontslagen van de school, waarvan ik zeker weet dat zij geen onderwijs meer ontvangen. Onder die 259 zijn er slechts 12 (6 jongens en 6 meisjes) waarvan ik getuigen kan, dat zij den cursus geheel voldoende doorloopen hadden. Bovendien zijn er nog 14 jongens en 12 meisjes die het gebracht hebben tot de hoogste klasse, maar den cursus niet volledig hebben afgeloopen. Ik houd dus over het getal van 223 leerlingen, die in geen enkel opzicht voldoende onderwijs hebben genoten, die de school te vroeg hebben verlaten, sommigen zelfs na eerst de laagste klasse te hebben afgeloopen. Bovenstaand getal van 259 leerlingen heb ik verdeeld in zes rubrieken, namelijk: 34 jongens en 58 meisjes, te zamen 92 kinderen die beneden de 12 jaren waren; 41 jongens en 38 meisjes, te zamen 79, die 12 jaren waren of enkele maanden er boven; 40 jongens en 48 meisjes, te zamen 88, die 12½, 13, 13½ en enkelen 14 jaren waren. Van die 34 jongens zijn er 10 bij een baas gegaan. Dit wil nu niet zeggen dat de overige 24 dit niet hebben gedaan, maar daaromtrent verkreeg ik geen zekerheid, ondanks mijn onderzoek daarnaar.

Het treurigste verschijnsel betreft die 41 jongens van ongeveer 12 jaren. Met zekerheid weet ik dat 28 de school verlieten omdat zij 12 jaren of iets ouder waren; op de overigen heb ik niet bijzonder gelet. Velen verlieten de school omdat zij boven den leeftijd waren en, wegens den toenemenden druk der tijden ‘naar een baas moesten’, de typische uitdrukking.

Het opmerkelijkst is, dat verre de meesten mijne school tusschentijds verlieten.

(Onder ‘tusschentijds’ versta ik tusschen het begin en het einde van een cursus.) Nu zijn er zeer weinigen, die het einde van een cursus afwachten, zoodat ik bij voorbeeld eene klasse met 34 kinderen begon en haar eindigde met 9 leerlingen.

Eenige gevallen, die mij nog al opmerkelijk voorkwamen, heb ik verzameld. In het einde van 1883 was een jongen in het begin van 1872 geboren, maanden achtereen weggebleven. Ik liet van tijd tot tijd bij zijne moeder, eene weduwe, naar hem vernemen. Men kwam met allerlei bezwaren: hij moest zijne moeder helpen, thuis werken, kortom de gewone oorzaken. Eindelijk ontving ik het officieus bericht, dat hij voor goed zou wegblijven. Toen werd het mij bekend, dat hij schoenmaker geworden was; maar uit de geruchten, die ik van tijd tot tijd vernam, bleek mij, dat die jongen stellig reeds van zijn tiende jaar af bij een schoenmaker was werkzaam geweest. Dergelijke gevallen zijn mij meermalen voorgekomen, dat de jongens reeds geruimen tijd bij een baas waren geweest, maar dat ik eerst bij hun 12de jaar min of meer officieus het bericht ontving, dat zij bij een baas geplaatst waren. Zoo herinner ik mij, dat ik bij een soortgelijk geval den vader bij mij deed komen. Ik ontving de volgende nog al tamelijk teekenende uitlegging van de zaak: ja, mijnheer, ziet u, de jongen is nu elf jaar, zijne moeder moet tot 's avonds uit werken en ik ben op eene fabriek waar moet ik den jongen laten, ik kan hem toch niet langs de straat laten

zwerven; nu is er een buurman, die schoenmaker is, die is zoo vriendelijk om zoolang voor mij op den jongen te passen; en waar kan hij nu beter op den jongen toezien dan in zijne werkplaats? Daar bleef de jongen dus zitten en daar die schoenmaker de luiheid niet wilde bevorderen, liet hij den jongen het een en ander doen, opdat hij zich niet zou vervelen; uit de aardig-

heid liet hij den jongen een eind pekdraad bereiden, volgens de eischen van de kunst, en ander licht werk doen.

Zoo was die jongen van de straat af. Hij werd nuttig bezig gehouden; en de baas zette de kroon op al die vriendelijkheid, door dien jongen 's Zondags een paar kwartjes in zijn spaarpot te vereeren.

Ik vermoed dat tegen dit bezwaar geen enkel bruikbaar voorschrift in de wet voorkomt.

Er zijn meer dergelijke gevallen.

Ik heb eene familie gekend, die achtereenvolgens drie jongens en één meisje op mijne school gebracht heeft. Dat huishouden heeft het tot eene belangrijke hoogte gebracht in de kunst van de kinderen te doen verzuimen. Die kinderen waren niet misdeeld met vermogens; zij waren ten minste geen idioten. De eerste jongen besteedde eerst zijn tijd tamelijk goed; maar na eenigen tijd zeide de onderwijzer van zijne klasse: ik kan met dien jongen niets beginnen; hij is lastig, vervelend en zit te slapen. Ik neem zelf den jongen onderhanden en ik bemerk ook dat hij werkelijk aan slaapzucht schijnt te lijden. Ik vorsch natuurlijk naar de oorzaak daarvan, en kom tot de ontdekking dat de jongen iederen morgen voor een even vriendelijken melkboer als de zooeven aangehaalde schoenmaker, van 5 tot half negen uur bezig is met melk rond te brengen.

De klanten maken het zulke jongens, zooals men weet, ook niet bijzonder gemakkelijk. Het is een algemeen bekend feit, dat zij soms een half uur moeten wachten voordat zij opengedaan worden.

Een gevolg daarvan is dat die jongen 's morgens feitelijk veel te vroeg begint. Als hij om 8½ uur op school komt, heeft hij al 3½ uur geloopen; na twaalven is hij weder op de been tot de school begint en ook 's avonds blijft hij dikwijls tot laat slenteren. Dat de kinderen op die wijze niet genoeg slapen is duidelijk, evenzoo dat de werkzaamheden buiten de school daaraan meer schuld hebben dan het schoolgaan zelf. Ten slotte kan men het zoo'n jongen niet al te kwalijk nemen dat hij zit te slapen. Een treurig gevolg van dien toestand is dat de jongen niet kan vorderen. Dit zijn bijzonderheden die voor mij als onderwijzer groot gewicht hebben. Wat volgt er verder? Dit alles werkt nadeelig op het kind, dat ten slotte komt in eene klasse waar kinderen zitten beneden zijn leeftijd. Dit werkt alweder slecht op zijn lust en ijver; de onderwijzer die over hem is gesteld, kan er geen hart voor hebben omdat het weinig uitvoert, en de jongen, die vroeger wezenlijk tamelijk geschikt en ijverig was, eindigde met in eene lage klas te blijven en van school af te gaan, omdat hij naar een baas ging. Ik had ook een broertje van dien jongen op school, een aardig kind. Maar ik behoef de geschiedenis niet te herhalen, die jongen is denzelfden weg opgegaan.

Ik heb het derde broertje van die familie op school en die kan de klasse tamelijk wèl volgen. Met dien jongen heb ik het zoover gekregen, omdat ik het den vader heb lastig gemaakt, door hem te dreigen met de wet. Ik zeide, hetgeen mij later gebleken is niet juist te zijn, dat de vader *ƒ* 25 boete moest betalen, als hij den jongen liet werken. Op die wijze heb ik den jongen gehouden.

Ik dacht het nu gewonnen te hebben, toen ik hoorde, dat de melkboer, die zulk een jongen niet scheen te kunnen missen, een ander van mijne school had in dienst genomen.

Ik heb nog twee jongens gehad, waar het al zeer treurig mede afgeloopen is, die zijn het bedelvak gaan uitoefenen.

De voorbeelden, die ik aangehaald heb, betroffen jongens, die de school reeds verlaten hebben.

Den 29sten Juli 1885 kwam eene moeder bij mij, wier kind den vorigen dag jarig was geweest, om mij te zeggen, dat zij haar jongen van school afnam. Ik vroeg haar: om wat te doen? Zij antwoordde mij: om couranten-ombrenger te worden van *De Echo*. Die *Echo* en dat *Vliegend Blad* zijn fatale couranten in dit opzicht. Zij hebben altijd ten minste 6 of 7 jongens van mijn school; één is er boven den leeftijd, maar in den regel zijn zij beneden de twaalf jaren. Ik dacht natuurlijk dat zulk een blad dat niet zoo gemakkelijk zou kunnen doen, maar ik heb ten slotte

begrepen hoe de zaak in elkander zit. De eigenlijke courantenrondbrengster is do moeder - die is natuurlijk boven de twaalf jaren - en zij past, zooals ik meen dat in de wet staat, de vergunning van persoonlijke diensten toe en gebruikt de jongens elk voor de helft. Maar dat is met volkomen kennis van het *Vliegend Blad*, dat, voor zoover ik kan nagaan, hoewel dat niet volkomen voor mij vaststaat, een zeker loon uitbetaalt ten behoeve van de jongens, maar aan de moeder natuurlijk.

Die jongen, waarvan ik sprak, heeft nog een broertje dat er op het oogenblik ook aan doet. 's Maandags, 's Woensdags en Vrijdags ben ik hem daarvoor kwijt. De moeder is bij mij geweest om verlof voor den jongen te vragen. Hoewel ik in mijn ziel overtuigd was - 't is eene weduwe - dat al wat de jongen verdient meer dan hoog noodig is, kon ik geen verlof geven, want ik heb alleen te rekenen met het belang van mijn jongens en niet met dat van vader of moeder. Ik moest den jongen dus tot ontslag voordragen of trachten hem zooveel mogelijk nog op school te houden. Als ik hem tot ontslag had voorgedragen, zou dat wel toegestaan zijn, maar dan had de jongen niets meer geleerd, want het stond als een paal boven water, dat de jongen couranten zou blijven rondbrengen. Dat dit nadeelig op het leeren van dien jongen werkt spreekt vanzelf.

Ik heb op dit oogenblik nog een jongen in de hoogste klasse, die boven de 12 jaren is en ook aan dat courantenombrengen doet Die jongen blijft echter slechts één middag en één avond per week van school. Daar hij 's avonds slechts tweemaal per week op de school behoeft te zijn, kan hij die eene avondles op een anderen avond inhalen. Doch dat werk buiten de school werkt nadeelig op zijn gedrag; want ten gevolge van den dagelijkschen omgang met jongens van allerlei slag, die voor zulk een courant werk verrichten, krijgt hij een gevoel van bandeloosheid, dat op school tot conflicten aanleiding geeft.

Het treurigste geval deed zich verleden jaar voor. In de hoogste klasse had ik een jongen, die in 1873 geboren en een van de beste leerlingen van mijne school was. Hij had ook toegang gekregen tot den cursus in het Fransch aan de avondschool - hetgeen ik nu niet als een voortreffelijkheid beschouw - maar het toont dat het een flinke jongen was.

Die jongen zou stellig met een loffelijk ontslag de school verlaten hebben, hij leerde met lust en ijver, als ik niet plotseling den 6den Maart eene boodschap van den jongen bad gekregen: Mijnheer, ik ga van school af. Ik stuur onmiddellijk een brief aan de moeder, maar het feit was beslist, hij was reeds bij een baas. Binnen twee dagen was de geheele zaak beklonken. Hij was bij een diamantslijper gekomen. Ik trachtte den jongen met kracht en geweld tegen te houden, hij bleef nog een week op de school, maar er was niets meer met den jongen te beginnen, hij was bepaald bedorven geworden, terwijl hij anders zeker wel tot eene andere inrichting van onderwijs had kunnen overgaan. Hij had nu inderdaad zijne toekomst verspeeld. En dit ten gevolge van de mogelijkheid om op 13-jarigen leeftijd op eene diamantslijperij te kunnen komen. Dit schijnt vooral een gevolg te zijn van den eigenaardigen toestand, dat de jongens daar binnen betrekkelijk korten tijd zekere inkomsten kunnen genieten. Het kan zijn nut hebben er op te wijzen, dat ik in 1882 voor dat vak geen enkelen leerling verloor, in 1883 ook geen, in 1884 vier, doordat zij familieleden hadden onder diamantslijpers, in 1885 geen een, in 1886 tien.

Dit kwam hierdoor, dat, in 1885 naar ik meen, in mijne schoolwijk eene diamantslijperij werd opgericht, die meer kwaad deed dan de andere, want zij sleepte

er verscheidenen weg. Ik spreek natuurlijk hier alleen van de gevallen die ik in de gelegenheid was te ontdekken.

Uit de genoemde daadzaken blijkt nog iets anders, namelijk dat de wet van 1874, door het stellen van een minimum van 12 jaren, bij de ouders de meening ingang heeft doen vinden, dat de gewone leeftijd voor het verlaten der school die van 12 jaar is.

Ik heb jongens op school gehad, die tot op hun 12de jaar uitstekend mede-

deden, maar bij wie zich dan de invloed van andere jongens, die reeds bij een baas of op een werk waren, deed gevoelen. Meermalen heb ik opgemerkt, dat jongens van 12, 12½ of bijna 13 jaren begonnen te meenen dat zij te lang op school waren en naar een baas moesten. Somtijds is dit niet te wijten aan den invloed der ouders, maar dikwijls is de invloed der jongens, waarvan ik zooeven sprak, reeds krachtig genoeg om het laatste gedeelte van den leertijd niet zoo vruchtbaar te doen zijn, doordat veel te veel door het hoofd blijft malen dat hij ook bij een baas moet, want voor kinderen schijnt het een der idealen te zijn om ten slotte bij een baas te komen.

Op het oogenblik zijn er in mijne school nog eenige gevallen, een stuk of elf, die op de eene of andere wijze met deze zaak in verband staan.

Mijne school heeft 8 afdeelingen; de 4de is dus geene hooge. In die 4de afdeeling zit een jongen, die wel is waar laat op school is gekomen; de 3 eerste afdeelingen heeft hij flink doorloopen, maar in de 4de begon hij te verzuimen, meer dan gewoonlijk. Dat nam voortdurend toe. De onderwijzer begon te klagen en zeide dat hij met dien jongen zoo weinig kon doen, want soms bleef hij 3 of 4 dagen weg. De jongen begon ook te suffen. Ik trachtte te ontdekken wat er de oorzaak van was, maar dat ging niet gemakkelijk, want dikwijls instrueeren de ouders de kinderen wat zij bij een onderzoek moeten zeggen. Ik heb echter de zekerheid verkregen, dat de jongen (of liever zijn patroon), die nu buiten het bereik der wet is daar de jongen den 26sten December 12 jaar is geworden, waarna ik hem niet meer heb gezien, vóór dien tijd op eene sigarenfabriek is geweest.

1610. V. Welke?

A. Ik geloof dat die fabriek eene der eerste is welke aan een onderzoek moet worden onderworpen.

1611. V. Noem den naam.

A. Ik verzoek u in aanmerking te nemen dat het bij mij slechts eene moreele zekerheid is, die ik verkregen heb door omzichtig, soms langs omwegen, de kinderen te ondervragen. Mijne mededeelingen berusten dus op verklaringen van kinderen. Ik hoop dat de Commissie dit in het oog zal willen houden. Maar ik ben overtuigd dat ik uit mijne leerlingen gehaald heb wat ik weten wil.

De fabriek, die ik bedoel, is van den heer Roelofsen, sigarenfabrikant op den Nieuwezijds Voorburgwal. Het kind deed daar een afschuwelijk werk, tabakstrippen, dat is het uithalen van de dikke, harde tabaksteelen. De jongens, die met dit werk bezig zijn, zitten daarvoor voortdurend boven de tabaksbladen en verkeeren onophoudelijk in eene atmosfeer, die bezwangerd is met fijne tabaksstoffen. Die jongen zat daar gedurende vier dagen van 4 tot 8 uren, des Woendags van 12 tot 8 uren en des Zaterdags van 12 tot 6 uren, dus $4 \times 4 + 8 + 6 = 30$ uren en in die 30 uren verdiende hij 70 centen. Uit hetgeen ik van den jongen vernam bleek dat er ook nog 4 of 5 andere jongens op die fabriek werkten. Dat dit werk nadeelig is voor de gezondheid begrijp ik, al ben ik geen medicus.

Een andere vorm. Een jongen, geboren 16 November 1875, dus thans 11 jaar, moet elken morgen van 4 tot 8½ uur met eene kar naar de markt om daar de verschillende zaken te halen door zijne moeder, eene groentenvrouw, opgedaan. Des namiddags moet hij bij de klanten rondgaan, een persoonlijke dienst die voor zoover ik weet niet in de wet tehuis behoort. Nochtans moet zoodanige arbeid een zeer nadeeligen invloed op den knaap hebben. Hij moet echter een veerkrachtig gestel

hebben, want hij is steeds gezond, wellicht te danken aan den arbeid buitenshuis; slaperigheid, de gewone kwaal, heb ik niet kunnen bespeuren bij hem.

Een derde jongen, in Februari 1876 geboren, dus nog geen volle elf jaar, *schijnt* - zeker weet ik het niet - ook bij het strippersvak te zijn geweest. Zijn vader is stripper thuis, en nu zit die jongen, wat de vorige *in* de fabriek van Roelofsen deed, ten behoeve van zijnen vader, thuis te doen. Het geval verschilt dus in het essentieele weinig van het andere.

Zijn broeder, een vroegere leerling, dien ik in 1883 verloren heb, zat op één na in de hoogste klasse. Hij had zeer goede vermogens, maar toen hij ongeveer 12½ jaar oud was, kwam zijn vader, on-

der zeer beleefde en hartelijke dankbetuiging voor het genoten onderwijs, mij vertellen, dat de jongen behanger werd.

Dit geval komt veel overeen met den vorigen leerling, die de school verlaten heeft, omdat hij zijne moeder moest helpen om groenten te verkoopen.

Zoo heb ik ook een meisje op de school, dat in den loop van deze maand 12 jaar worden moet. Haar moeder heeft 's avonds een handel in gekookte of gebraden peren of iets dergelijks. Zij moet haar moeder helpen in het koken en verkoopen tot 10 uur, half elf, zoolang er kans op koopers bestaat. Zij is dus het grootste deel van den tijd dat zij buiten de school is, aan het werk. Daarenboven blijft zij verscheidene keeren van de school weg om allerlei redenen, als ziekte enz., die meer pour le besoin de la cause worden opgegeven.

Ik heb nog een jongetje, dat dit jaar elf jaar moet worden. Dat jongetje zit in de vijfde afdeeling van de acht, die er zijn. Toen hij van eene andere school op de mijne kwam scheen hij niet heel veel te willen deugen, want hij sloeg zijn moeder wel eens, liep soms weg en verzuimde de school zoo vaak hem dit lustte. Maar in den laatsten tijd scheen hij eenigszins veranderd, ten minste sedert geruimen tijd komt hij getrouw ter school. Ik schreef dit eerst aan mijn invloed toe en dacht ik den jongen ijverig-gemaakt had. Het bleek echter dat een barbier het hem geleverd had, want daar komt hij alle avonden en ook des Zaterdagsmorgens om de klanten in te zeepen.

Het ventje is, meen ik, 12 à 13 decimeter hoog. Hij doet werk alle avonden, 's Zaterdags en ook 's Zondags, tegen 50 cent per week. Hij was, toen hij daarmede begon, dus nog geen volle 11 jaar oud.

Toen hij de school verzuimde, gebeurde het vaak, dat hij niet vroeger dan 10 of 11 uur 's avonds durfde te huis komen, uit vrees voor de straf, die hem wachtte. Bij den barbier heeft hij echter een soort van gevoel voor orde gekregen. Dat is een zeldzaam geval, waarin ik meen, dat de overtreding van de wet tot beteugeling van den kinderarbeid goeds heeft uitgewerkt. Dat inzeepen schijnt op den jongen geen gunstigen invloed uit te oefenen. Hij is ten minste zoo stomp mogelijk.

1612. V. Merkt gij dat aan het thuiswerk dat hij moet doen?

A. Neen. Ik laat nooit thuis werken. Maar ik schrijf het stompzinnig worden van dien jongen toe aan de 50 cents 's weeks, die hij verdient, waardoor hij er toe gebracht wordt om dat inzeepen bij den barbier als zijne belangrijkste taak te beschouwen. Zoo spoedig hij maar kan, gaat hij na vier uur naar den winkel, en 's avonds blijft hij daar nog al lang, zoodat hij veel minder slaapfijd krijgt, dan onder gunstige omstandigheden behoort.

Ik heb nog een anderen jongen die in October jl. 11 jaar is geworden. Hoe het daarmede zit ben ik nog niet te weten kunnen komen; maar dat ventje is sterk achteruitgegaan en dit moet waarschijnlijk worden toegeschreven aan het zakjesplakken. Dit herinnert mij aan iets wat hier misschien wel thuis behoort.

Ik meen in 1884, het 2de jaar dat ik als hoofd der school werkzaam was, bleek het mij, dat eenige kinderen die, ofschoon zij op school nog vrijwel hun werk deden, toch dikwijls te laat kwamen en als zij dientengevolge school moesten blijven, op allerlei wijze trachtten te ontsnappen.

Ik was dat niet van hen gewoon, en ging dus zoeken naar de oorzaak van dit verschijnsel En inderdaad bleek het dat zij bij een baas aan de Kinkerkade zakjes gingen plakken. Daar die man nog al streng was en zij de centen niet gaarne misten,

stelden zij zich liever bloot aan mijn toorn dan aan den zijne. Twee dier kinderen waren beneden de 12 jaar.

Zonder iets te vertellen ging ik onder schooltijd naar de Kinkerkade, trad het bewuste huis binnen en zag daar een paar kinderen zitten, die mij te vroeg bekend maakten. Zij fluisterden: ‘de bovenmeester.’ De baas kwam en toen moest ik direct met de deur in huis vallen. Ik vroeg, den man of hij wel wist, dat de wet op den kinderarbeid het gebruik maken van kinderen beneden de twaalf jaar verbood? Hij beweerde bij hoog en bij laag dat de ouders hem hadden voorgelogen en dat hij dacht, dat de kinderen boven de twaalf jaar waren,

maar hij beloofde dat het niet meer zou gebeuren. En, inderdaad, het gebeurde niet meer. Maar pas veel later kwam ik tot het vermoeden, dat de zakjes, die vroeger op de werkplaats werden geplakt, nu op stukwerk werden gegeven. Dat zakjesplakken, daar moesten velen mijner leerlingen zich mede bezig houden.

1613. V. Moesten?

A. Ja, maar in plaats van op de werkplaatsen, hielden zij er zich te huis mede bezig, want de ouders wilden die winst niet derven en zij trachtten dus op allerlei wijzen daarin te voorzien. Ik kan natuurlijk dat zakjesplakken tehuis niet nagaan, maar dat het gebeurt is zeker; zij werken dan voor een baas of helpen een ouderen broeder.

Nog een ander geval is in de maand November voorgekomen. Toen had ik een jongen in de 7de klasse, met wien het tamelijk wel ging. Die jongen was boven de twaalf jaren en plotseling kwam hij niet meer op school. Op mijn onderzoek naar de reden waarom hij verdwenen was, bleek mij dat hij bij een baas was gegaan. Het werk dat hij daar te doen had, was nog al typisch. Hij is - ik herhaal, deze verklaringen heb ik door middel van kinderen gekregen, maar ik acht ze voldoende betrouwbaar - op een vuurmakersmakerij. Die inrichting is eene week geleden juist afgebrand. Dat afbranden beschouw ik nu juist niet als een essentieel detail van mijne inlichtingen, maar omdat het gevolg van die ramp geweest is dat deze inrichting - 't is in de Haarlemmerhouttuinen - veel minder jongens aan het werk heeft dan vroeger blijkbaar het geval was.

De jongens werken van 7-9 uur, met een schafttijd van 2-3½ uur, dus een goede twaalf uur daags, in een laag vertrek, iets beneden den beganen grond. Welke ingrediënten voor die vuurmakers noodig zijn, weet ik niet precies, maar wel weet ik dat de jongens daar in een atmosfeer werken, die met vreemdsoortige stoffen is bezwangerd. Er schijnen in der tijd 20 jongens te zijn geweest, maar er is toch ook een man werkzaam, die belast is met het indompelen van de vervaardigde voorwerpen in de hars.

Die man verdient daar ongeveer f 6 per week; maar de jongens worden per stuk betaald. Zij krijgen voor de 1000 stuks f 0,35, zoodat een broertje van dien jongen, op wiens eergevoel ik werkte, mij met zekeren trots vertelde dat zijn broeder wel eens *twee gulden* in de week verdiende. Daarvoor moest die jongen 6 dagen per week en meer dan 12 uren daags werken. Onder die jongens waren er die 3000 stuks vuurmakers per dag maakten: hoe zij dit kunnen doen, weet ik niet.

1614. V. Weet gij ook den naam van dien fabrikant?

A. De naam is mij niet bekend, maar de fabriek is in de Haarlemmerhouttuinen.

Ik meen dat ik reeds gewezen heb op den nadeeligen invloed die de vaststelling van den leeftijd van 12 jaar uitoefent op het bezoeken der school.

Ik wensch nog even de aandacht er op te vestigen, dat het getal meisjes beneden de 12 jaar die de school hebben verlaten aanmerkelijk grooter is dan dat der jongens. 58 meisjes tegen 34 jongens. Ik schrijf dit daaraan toe, dat de meeste meisjes thuis moeten blijven omdat de moeder buitenshuis werken moet. Ik ken verscheidene huishoudens waar de moeder soms zes dagen per week moet werken gaan, waar kleine kinderen zijn en waar geen oppassing bekostigd kan worden. Dan moet daarvoor het oudste meisje gebezigd worden.

Het is opmerkelijk dat ik altijd in mijne school bemerken kan of een meisje de oudste in huis is of niet. Ik heb drie kinderen uit een huisgezin gehad. No. 1 en 2

kwamen trouw school. n°. 3 verzuimde herhaaldelijk om eindelijk de school voor een dienst te verlaten. Thans bleef n°. 2 verzuimen en nu zij in dienst getreden is begint het gescharrel met n°. 1, die nu ook weldra zal verdwijnen.

Zoo heb ik zeer veel meisjes verloren onder den algemeenen naam van hulp te bewijzen in het huishouden. De oorzaak is in den regel deze, dat de moeder het huis verlaat om elders te arbeiden. Vooral in dit jaar, nu de werkeloosheid toegenomen is en verscheidene vaders geen winst meer te huis brengen

en de moeders dus hunne plaats moeten vervullen, heb ik verscheidene meisjes moeten ontslaan.

Wat nu mijne school in het bijzonder betreft, moet ik, ter vergoelijking van het groote cijfer er nog op wijzen, dat de kinderen nooit anders op de school zijn kunnen komen dan ver boven den leeftijd, waarop zij tot de school kunnen toegelaten worden, aangezien de candidaten voor mijne school altijd verreweg het aantal beschikbare plaatsen overtroffen. En die candidaten zijn met elken cursus toegenomen. De laatste maal waren er 123, terwijl er slechts een 50tal konden geplaatst worden. Natuurlijk worden de oudste het eerst uitgezocht. Als die pas op hun 8ste jaar op de school zijn gekomen, schijnen de ouders niet te bedenken dat zij er zooveel langer moeten blijven. Daarbij hebben zij reeds zoo lang op straat geloopen, dat zij soms feitelijk verdwijnen of in eene lagere klasse de school moeten verlaten, omdat zij eenmaal den leeftijd van 12 jaren bereikt hebben.

Onomwonden moet ik verklaren, dat toen ik mijne aanteekeningen, die ik met het oog op dit verhoor van gewicht achtte, bijeenbracht, ik zelf verrast werd door het reusachtig getal leerlingen die ik in dien tijd heb moeten ontslaan; en ik ben innig overtuigd dat als zulk eene statistiek opgemaakt werd door de onderwijzers van alle andere openbare lagere scholen, de bijzondere armenscholen niet te vergeten, men verbaasd zou staan over het groote getal kinderen die jaarlijks in Nederland de scholen verlaten, die dus geacht kunnen worden niet meer te behooren op de lijst van kinderen tusschen 6 en 12 jaar, maar die min of meer worden beschouwd voldoend onderwijs gehad te hebben, terwijl een groot aantal de school bezocht hebben zonder eenig voldoend onderwijs te hebben genoten. Ik ben als onderwijzer nog altijd een tamelijk groot voorstander van leerplicht, maar door de verkregen resultaten heb ik tevens de overtuiging dat, werd de leerplicht ingevoerd op eene wijze, dat die een wezenlijk resultaat zou verschaffen, wij zouden staan voor een onder wijzers- en een schoolnood, zooals men nu kwalijk vermoeden kan. Wanneer al die leerlingen die ontslagen zijn, op school geplaatst hadden moeten worden, dan zou, vooral wanneer de leerplicht zich uitstrekte tot den 14jarigen leeftijd, het aantal candidaten te Amsterdam angstwekkend groot zijn, ik zou durven zeggen driemaal zoo groot zijn als thans. Dat dus de schoolnood op dit oogenblik nog niet grooter is, is alleen te danken aan het niet invoeren van leerplicht. Indien men ooit ernstig aan de invoering daarvan mocht denken, dan zal men tegelijk zeer omvangrijke maatregelen moeten nemen, die de gelegenheid geven om aan alle aanvragen te kunnen voldoen.

Hiermede heb ik alle zaken besproken, die ik naar vermogen in het belang van het onderwijs heb verzameld. Wellicht wordt het door mij gezegde van niet groote belangrijkheid geacht, maar ik heb mijn best gedaan een en ander te kunnen mededeelen aan deze Commissie.

Als hoofd der school heb ik uitgesproken.

1615. V. Bedoelt gij iets met het leggen van den nadruk op die laatste woorden?

A. Als hoofd eener school gehoorzaam ik aan mijn ambtelijken plicht om zooveel mogelijk mede te werken tot bevordering van het onderwijs. Deze Commissie is echter niet alleen geroepen om de wenschelijkheid van leerplicht te beoordeelen, zij heeft de omvangrijke beteekenis van Commissie van Enquête aangaande het arbeidersvraagstuk in zijn geheel.

1616. V. In die opvatting vergist gij u: wij zijn geene Commissie voor leerplicht, noch voor het arbeidersvraagstuk in den geheelen omvang. Gij hebt dit wellicht door

onjuiste courantenberichten vernomen. Ik geef u echter gaarne de gelegenheid om voort te spreken, en wij zullen u aanhooren; maar die dwaling wenschte ik terstond te releveeren.

A. Ik ben in die dwaling gebracht, door de schets, die mij is toegezonden en waarin het arbeiders-vraagstuk is beschreven.

1617. V. Ik zou meenen, dat er belangrijke punten in dat arbeiders-vraagstuk zijn, waarvan in die Schets geen woord gerept is.

A. Daarin hebt gij gelijk.

1618. V. Zeg ons nu wat gij in anderen zin wenscht mede deelen?

A. Ik zou moeten beginnen met het

antwoord mede te deelen, dat mij voor den geest kwam omtrent de vraag: welke wezenlijke beteekenis de huidige Commissie hebben kon? Eene hoogst gewichtige vraag, die in den mond van een leek misschien vermetel klinkt, maar ik ben daartoe eenigszins gedwongen, aangezien ik, op de persoonlijke uit-noodiging van mr. Kerdijk om mij als getuige voor deze Commissie aan te melden, dat na rijpe overweging geweigerd heb. Ik *kon* mij niet als getuige voor de Commissie *aanmelden*. Dit neemt niet weg dat, waar ik *geroepen* werd als getuige, het der Commissie uit mijne mededeelingen zal gebleken zijn, dat ik geene moeite geschroomd heb om uiteen te zetten, wat ik uit eigen ervaring belangrijks kon vertellen. Maar om zich vrijwillig als getuige op te geven voor eene Commissie moet men van twee zaken overtuigd zijn. De eerste en allerbelangrijkste is deze, dat men overtuigd is iets te kunnen mededeelen dat de moeite waard is gehoord te worden, dat is een conditio sine qua non. En ik kon niet inzien dat ik veel merkwaardigs ten opzichte van concrete gevallen kan mededeelen, aangezien ik, hoeveel belang ik ook in het arbeidersvraagstuk stel, door mijn werk, studie en omgeving, misschien wel met Multatuliaanschen hoogmoed kan zeggen een diep inzicht te hebben verkregen in het organisme zelf, maar zonder de verschillende feiten van nabij te kennen, terwijl de Commissie voornamelijk waarde moet hechten aan concrete gevallen.

Maar behalve dit is er nog iets. Men moet innig overtuigd zijn dat de werkkring van de Commissie, waarvoor men zich vrijwillig aangeeft, de meest practische is, de meest afdoende om wezenlijke resultaten te verkrijgen. En aangezien u mij daareven zeidet, dat u mij wildet vergunnen mijne opvatting van de zaak mede te deelen, zal ik de vrijheid nemen mijne opvatting eenigszins nader te omschrijven.

Wanneer de Commissie van Enquête eenigen belangrijken arbeid zal kunnen verrichten, moet men, dunkt mij, op den voorgrond stellen, dat de inlichtingen die zij verkrijgt, moeten zijn:

1°. zoo onafhankelijk mogelijk;

2°. zoo uitgebreid mogelijk, en

3°. zoo vertrouwbaar mogelijk.

Zoodra ik van deze Enquête hoorde. spoorde ik de wet op de enquête op, Ik begreep daaruit, dat het niet de eigen verkiezing van de heeren was om hier op het Binnenhof de getuigen te hooren, maar dat dit een wettelijk voorschrift was. Ik acht dit echter een van de ongelukkigste maatregelen in een zoo teer vraagstuk als de verhouding tusschen arbeiders en werkgevers, waarop de geheele zaak feitelijk neerkomt.

Toen mr. Kerdijk ons, hoofden van scholen, verzocht hem inlichtingen te geven - enkele daarvan, die ik heb opgegeven, zoudt gij ook van den heer Kerdijk, aan wien ik ze vroeger reeds heb opgegeven, kunnen vernemen - werd er bijgevoegd, dat wij werden uit-genoodigd om voor zooverre wij uit ervaring ook personen zouden kunnen aanwijzen, die ernstige inlichtingen zouden kunnen geven, dat vooral niet na te laten.

Ik meende mij tegen dat verzoek onmiddellijk te moeten verzetten op grond van deze alles afdoende vraag: kan de Enquête-commissie aan de getuigen de verzekering geven dat voor hen alle nadeelige gevolgen van hunne inlichtingen zullen voorkomen worden?

Dit is eene zeer bedenkelijke en teere zijde der quaestie. Want onloochenbaar is het, dat uit de noodzakelijkheid der optreding eener Enquête-commissie blijkt, dat er verhoudingen zijn tusschen arbeidgevers en werklieden die niet deugen, dat er

werkgevers zijn die niet deugen, - van de arbeiders spreek ik thans niet -, die volstrekt niet schromen om tegen een werkman die hier zou optreden te zeggen: Maandag gaat ge naar den Haag, kom dus Dinsdag maar niet terug.

Wanneer ik iemand opgeef, kan de Commissie hem doen oproepen en heeft zij de bevoegdheid, als hij daaraan niet spoedig genoeg gevolg geeft, hem daartoe te doen dagvaarden.

Zulk een getuige komt dus in strijd met de Enquête-commissie of, hetgeen voor hem nog erger is, met zijn patroon.

Nu kan hij wel zeggen tot zijne verontschuldiging dat hij zich zelf niet heeft aangegeven, maar daarmede is dat voor zijn patroon nog niet bewezen, tenzij de

Commissie bij iederen brief dit deed uitkomen.

Bovendien, de patroon, zoo hij hem al niet dadelijk wil ontslaan, heeft in den tegenwoordigen tijd van werkeloosheid wel wegen open om een werkman weg te sturen.

Het is er mij niet om te doen een al te bar licht op de patroons te doen vallen, maar ik herhaal, het bestaan dezer Commissie staaft reeds dat er verkeerde verhoudingen aanwezig zijn tusschen werkgevers en arbeiders.

Die verkeerde verhoudingen wijzen dus op patroons die niet billijk en rechtvaardig handelen. Den weg, dien deze Commissie heeft ingeslagen om inlichtingen te verkrijgen, acht ik een van de meest onzekere. Er is nog iets anders. U kunt mijne inlichtingen vertrouwen of niet, u heeft niet de minste zekerheid, dat ik niet voor de aardigheid eens getallen bedacht heb om er een verrassend effect door te verkrijgen. Ik kan u verzekeren, dat mijn getallen tot op eenheden uitkomen, maar al de inlichtingen die u verkrijgt, moet u verkrijgen van personen, die hier voor deze tafel komen. De beste inlichtingen, die u verkrijgen kunt, zijn op de plaats zelve te bekomen. De Commissie van Enquête, die niets anders heeft te doen dan feiten te verzamelen, zal tot de ervaring komen, dat zij geen duidelijk inzicht zal krijgen in de zeer verkeerde verhoudingen. Men vergeve mij de onparlementaire uitdrukking, maar de Commissie spant de paarden achter den wagen, zij kan niet meer te weten komen, dan een ieder in het land reeds sedert lang weet. De heeren zullen zeggen: arme leek, die daar even wat zit door te slaan, maar die inlichtingen hebben wij noodig om te weten in welke richting wij verbeteringen zullen voorstellen. Maar dan meen ik met volle overtuiging te kunnen verklaren dat, al hebt gij al de 146 getuigen gehoord, gij nog niets meer zult kunnen weten van de verbeteringen, die in de wetten zullen zijn aan te brengen, want de inlichtingen zullen onvoldoende zijn en loopen over te weinig schijven.

Er is een derde punt. De verhoudingen zooals de tegenwoordige maatschappij die aanbiedt, zijn reeds - dit is dunkt mij niet meer tot de phrasen te rekenen - tamelijk onhoudbaar geworden. Een ernstig man mag dat zeggen zonder van phraseologie verdacht te worden. Welnu die verhoudingen worden niet verbeterd, doordat uit het hoogste Regeeringslichaam een stem opgaat, die zegt: laat ons onderzoeken of er gebreken zijn, terwijl er allerwege gezegd wordt, in bladen, geschriften en artikelen: de toestand deugt niet. Wanneer uit het hoogste Regeeringscollege de stem was opgegaan, niet om te onderzoeken waar de fouten zitten, maar om van heden af onmiddellijk de hand aan de ploeg te slaan om verbeteringen aan te brengen, dan had stellig de Commissie eene geheel andere richting ingeslagen en vooral betere resultaten kunnen krijgen. Wanneer de couranten-berichten juist zijn, dan heeft de Commissie uit Amsterdam en Maastricht te hooren 146 getuigen van den meest uiteenloopenden aard, over allerlei verschillende dingen. Wanneer nu deze Commissie later, volgens het gerectificeerde bericht, na de eigenlijke zittingen der Kamer, gedurende welke haar arbeid afgebroken is, weder aanvangt, zal zij na afloop van dien tijd - men vergeve mij de onparlementaire uitdrukking - een warwinkel van inlichtingen verkregen hebben, waartusschen weinig of geen verband zal kunnen bestaan en die zeer weinig licht zullen kunnen verspreiden over de eigenlijke verbeteringen, die aangebracht zullen moeten worden.

Zoo zouden mijne inlichtingen verbonden met dergelijke inlichtingen van hoofden van andere scholen zeer stellig veel kunnen bijbrengen tot verbetering. Maar mijne

inlichtingen zullen, afgescheiden als zij zijn, onmogelijk een duidelijk denkbeeld van den toestand kunnen geven; want het is mogelijk dat mijn school in een ongunstigen toestand verkeert en ook wel dat er op andere scholen nog erger dingen zijn waar te nemen.

Het beste ware dat deze Commissie dezen arbeid eindigde om dien onmiddellijk op eene andere wijze aan te vangen. Het is gemaklijker phrases te verkoopen dan grondstellingen voor eene goede maatschappelijke organisatie saam te stellen. Elke wettelijke toepassing kan

onmogelijk een krachtig beslag krijgen, wanneer de beginselen van wetgeving gegrond zijn op phrases.

Maar de beginselen moeten erkend worden als eene algemeene waarheid, ten slotte nedergelegd in een beginsel van wetgeving en eindelijk verwerkt in eene bepaalde wet, zoodat die phrases tot op zich zelven beteekenis krijgen.

Nu komt het mij voor, dat in verband met hetgeen ik hier zeer verkort heb medegedeeld - onbekend met parlementaire usantiën, duide men het mij niet ten kwade wanneer ik eenigszins van den gewonen weg afwijk - men op dien ongewonen weg zeer goed toteene oplossing der quaestie kan komen.

Ik zou wenschen dat deze Commissie aan de Tweede Kamer voorstelde haar van haar opdracht te ontslaan en dat er evenals voor de grondwetsherziening eene Staats-commissie werde benoemd, niet om eene Enquête te houden, maar met de opdracht om een ontwerp van wet samen te stellen, onder geheel andere voorwaarden echter dan de Staatscommissie voor de grondwetsherziening. Ik zou wenschen dat de Kamer den Minister van Binnenlandsche Zaken, tot wiens competentie het behoort, de opdracht gaf om eene Commissie samen te stellen wier taak het zoude zijn een wetboek op den arbeid in het leven te roepen, voornamelijk in de gewichtigste punten.

De leden der Commissie moesten ook niet aangewezen worden door den Koning of den Minister van Binnenlandsche Zaken, maar dan zou zij op eene andere wijze samengesteld moeten zijn.

Twee wegen staan daarvoor open, die, dunkt mij, beide overweging verdienen. De Staatscommissie tot het ontwerpen van een wet op den arbeid in zijn geheelen omvang, zou of met volstrekt algemeen kiesrecht gekozen, òf door alle al of niet officieel erkende arbeiderscorporatiën aangewezen moeten worden. Ik bedoel niet alleen de gewone arbeiders-corporatiën, maar alle, hetzij officieel hetzij niet officieel bestaande vereenigingen, zoowel van patroons en fabrikanten als van arbeiders.

In het eerste geval, bij algemeen stemrecht, zal natuurlijk in het oog moeten gehouden worden, dat hoogstwaarschijnlijk geen wetsgeleerden zouden worden verkozen (of misschien toch wel), en de Tweede Kamer zal zich dus het recht moeten voorbehouden om aan de Commissie, die wel de beginselen der wet kan vaststellen, maar niet de voldoende wetskennis bezit om een organisch statuut in zijn geheel tot stand te brengen, eenige leden toe te voegen.

Onverschillig of nu de Tweede Kamer verandert of wel het Ministerie aftreedt, wat, dunkt mij, al lang had behooren te geschieden, behoort de samenstelling dier Commissie een der eerste zaken te zijn die in de Kamer behoort ter sprake te komen.

Ik wensch er dus op te wijzen, dat, hoe noodig ik grondwetsherziening ook achte, hoe onvoorwaardelijk voorstander ik ben van algemeen kies- en stemrecht, de practische zaken steeds voor mij de hoogste blijven; en al ben ik overtuigd dat door algemeen kiesrecht (Amerika levert ons het voorbeeld) ten slotte alle wenschen en behoeften van een volk zullen bevredigd worden, verkeeren wij op het oogenblik in een toestand dat ook andere zaken aan een onderzoek moeten onderworpen worden, maar een onderzoek gehouden niet alleen door mannen die kennis van de zaak hebben, maar ook door de belanghebbenden die er direct en voor een niet gering gedeelte bij betrokken zijn. De voornaamste zaken die dan in eene ontwerpwet zouden dienen opgenomen te worden, zouden in de eerste plaats moeten zijn eene regeling van den kinderarbeid, natuurlijk veel absoluter dan in het wetje van den heer Van Houten heeft kunnen geschieden, minstens met een minium van 14 jaar en leerplicht tot dien

tijd; en helaas, ik kan het niet ontkennen, wat er noodwendig bij behoort, bepalingen waardoor de groote bezwaren worden weggenomen die ik heb leeren kennen ten opzichte van de voeding en het onderhoud der kinderen tot zoodanigen leeftijd van Staatswege. De wet zou dit moeten bepalen op zoo krachtige wijze als mogelijk is. Zoodra eene wet - eene van de belangrijkste - is tot stand gekomen, dan zou die Commissie voort moeten gaan met onderzoeken om zoo op de hoogte te komen van elken tak van arbeid. Die Commissie zou dus eene permanente moeten zijn, niet eene par-

lementaire commissie, maar eene Commissie die gaan kan, waar en wanneer zij wil en zelf beslist wat zij aan haar onderzoek zal onderwerpen. Bovendien zou die Commissie het recht moeten hebben zich zoo vele sub-commissies toe te voegen als zij zelve wenschelijk acht. Ik meen dat op die wijze een hoogst belangrijk vraagstuk, de arbeidersquaestie, niet alleen eene schrede verder gebracht zal worden, maar - de heeren houden het mij ten goede - grooter gewicht zal verkrijgen, omdat daardoor bij het volk het vertrouwen zal worden gewekt dat inderdaad de arbeid van de Tweede Kamer het belang van het volk bedoelt, want de vloek van onvruchtbaarheid, waartoe deze enquête is gedoemd, kan niet anders dan bij het volk, dat, helaas! nog zoo weinig gelegenheid heeft gehad om vertrouwen te stellen in het hoogste Regeeringscollege, de meening vestigen dat deze enquête de quaestie geen stap verder brengt.

1619. V. Hebt gij uitgesproken?

A. Ik hoop niet te veel van uwe aandacht gevraagd te hebben.

1620. V. Hebt gij niets meer te zeggen?

A. In het algemeen zou ik nog willen opmerken, dat de maatschappelijke wanverhoudingen niet zullen worden opgelost door eene verzameling van wettelijke voorschriften ten aanzien van den arbeid in zijn geheel. Er zijn zaken die niet behooren bij eene Commissie als deze, maar bij het hoogste regeeringscollege, de Staten-Generaal, dat alle vormen waarin zich de maatschappij openbaart en die zoo nauw ineen geweven zijn, heeft na te gaan. De Tweede Kamer, moet naar beslist radicale beginselen zich bezighouden met de vraag die vóór alles dringt, de vraag omtrent het algemeen kiesrecht. Dat algemeene kiesrecht is voor mij niet datgene, waardoor het volk *per se* tot iets beters zal geraken, niet eene van de verbeteringen der maatschappelijke verhoudingen; voor mij is het slechts één van de radicale middelen waardoor in de Maatschappij verbeteringen tot stand kunnen komen.

1621. V. Ik heb u laten doorspreken met groote ruimte, maar nu wenschte ik u toch te verzoeken, u te bepalen tot het onderwerp, waarvoor gij hier geroepen zijt; een onderwerp dat minder te maken heeft met het algemeen kiesrecht.

A. Mijne onbescheidenheid is alleen hieraan te wijten, dat ik u niet duidelijk begrepen heb. Ik zeide dat ik omtrent het arbeidersvraagstuk feitelijk niets meer had bij te voegen, omdat ik in andere deelen daarvan, bijv. het werken van vrouwen in fabrieken, een leek ben. Toen zeidet gij dat, indien ik nog andere zaken had mede te deelen, de Commissie die gaarne hooren zou.

1622 V. Nu, de instelling dezer enquête is voor u dan eene aanleiding geweest om de wet op de enquête op te sporen. Dat is nuttig voor u geweest, hoop ik. Maar gij zult wel begrijpen dat deze uwe tamelijk vluchtige eerste kennismaking met die wet, nu niet zoo vruchtbaar kan wezen dat met alle talenten, die u gegeven mochten wezen de opmerkingen, door u over die wet of over hare onderwerpelijke toepassing, gemaakt, van dien aard kunnen zijn, dat zij voor deze Commissie eenereden kunnen zijn om met u verder in deze quaestie in te gaan. Laat ons dus liever spreken van die punten, waarvan gij wel iets afweet, van het onderwijs. Gij zijt er nog niet heel lang bij, eerst vier of vier en een half jaar staat gij aan het hoofd eener school. Maar op dàt gebied althans hebt gij gelegenheid gehad eenige ondervinding op te doen. Ik heb met genoegen gezien, en ik apprecieer het, dat gij u de moeite hebt gegeven eenige feiten bijeen te brengen, die licht konden geven bij het daartoe betrekkelijke deel van ons onderzoek. Gij hebt met zorg nagegaan de redenen die bij verscheidene

leerlingen bestaan hebben om te vroeg de school te verlaten en dingen te gaan doen, die beter waren dat op hun leeftijd niet gedaan werden.

Nu wilde ik deze vraag doen. Uwe school-ondervinding is nog niet zoo heel rijk en lang. Wij hebben deze week hier een collega van u uit Amsterdam gehad, die eene vijftigjarige ervaring achter zich had. Die man kon spreken van den toestand vóór 1874, waarover gij natuurlijk niet kunt oordeelen. Maar zoudt gij uit uwe ondervinding en naar aanleiding

van de besprekingen die gij af en toe met de ouders van uw kindertjes gehad hebt, geen reden hebben om hiervoor bang te zijn - gesteld dat men er toe overging, om den leeftijd van 12 tot 14 jaar uit te breiden - dat de prikkel om de kinderen hoe dan ook, aan de school te onttrekken om ze betaalden arbeid te doen verrichten, sterker zou worden, zoodat misschien de practische toepassing van de wet veel te wenschen zou overlaten?

Nu reeds is die prikkel bij vele gezinnen zeer sterk - want moeders en vaders zullen niet uit baldadigheid, om hunne kinderen kwaad te doen, ze van school nemen - om uit de behoefte van het gezin kinderen van 11 jaar te zenden naar een zakjesplakkerij, eene courantenvouwerij (zooals andere getuigen ons verzekerd hebben) een barbierswinkel, alleen om dat weinigje geld in het huishouden te krijgen. Maar als die leeftijd nu eens werd uitgestrekt tot 14 jaren, zou de prikkel dan nog niet veel grooter worden; zouden de onderwijzers dan nog niet meer te kampen hebben om de kinderen op school te houden?

A. Dat is zoo zeker als $2 \times 2 = 4$.

1623. V. Gij zoudt dus vreezen, dat daadwerkelijk en practisch nut alleen van de wet zou te verkrijgen zijn, ja, door het aanwenden van bedenkelijke dwangmiddelen?

A. Mag ik vragen, wat u eigenlijk van mij wilt weten?

1624. V. Ik meen dit. Gij hebt uit uwe ondervinding verscheidene voorbeelden opgenoemd van kinderen, die een verkeerden weg werden uitgestuurd, hetgeen u dikwijls gelegenheid heeft gegeven, om dit aan de ouders onder de oogen te brengen. Gij hebt getracht, en dat is heel braaf van u geweest, de ouders door overreding daarvan terug te brengen, gij hebt dus de gelegenheid gehad om kennis op te doen omtrent de stemming in die kringen, in die standen van de maatschappij, in die betrokken gezinnen, gij hebt dus als zoodanig eenigerlei aanleiding gehad, al is het niet van lange jaren her, om, wat men noemt een deskundig oordeel te kunnen uitspreken, en nu vraag ik u als zoodanig: wat zou het gevolg zijn, als een dergelijke maatregel, dien ik daar zooeven noemde, werd genomen? Zou die maatregel niet anders door te voeren zijn dan door dwang, zoodat hij aanleiding zou geven tot allerlei veroordeelingen, kleine boeten of wat het zijn moge, of zou men inderdaad - de geest van het volk moge nu goed of slecht zijn - kunnen komen tot eene zekere verlenging van het lager onderwijs aan de kinderen?

Is de vraag zoo duidelijk?

A. Ja, Nu u er iets heeft bijgevoegd, namelijk, anders dan door dwang; zoo aanstonds zeide u: alleen door dwang.

De wet wordt tegenwoordig overschreden, dus het is beslist zeker, dat, wanneer de minimum leeftijd tot 14 jaar wordt uitgestrekt, de wet nog meer zal worden overschreden. De wet wordt thans niet nageleefd, omdat het belangrijke middel om de wet te doen naleven, daarin niet is opgenomen, namelijk de aanstelling van inspecteurs. Wanneer dat niet in de nieuwe of in de gewijzigde wet, waarin een minimum-leeftijd van 14 jaar wordt opgenomen, wordt voorgeschreven, zal de overtreding daarvan nog veel grootere afmetingen aannemen. Maar eene andere vraag is, of slechts de naleving van dusdanige wet door dwang moet geschieden. U heeft terecht gezegd, en ik dank u daarvoor: het zou wel wat erg wezen om te gelooven, dat alleen uit balddadigheid de ouders de wet zouden overtreden; en overtreding van de wet is voor een groot deel te wijten aan de benarde omstandigheden, waarin de ouders zelf verkeeren.

Ik meen dat mijn antwoord voor de hand ligt als u vraagt: zou handhaving der wet anders dan door dwang te verkrijgen zijn? want wanneer die benarde omstandigheden niet veranderen, zal elke wet steeds grootere dwangmaatregelen in zich moeten opnemen.

Al hebt u er wel wat veel op gewezen dat mijne ervaring gering is, veroorloof ik mij er op te wijzen, dat ik mij zelven niet als getuige op heb gegeven, maar mijne geringe ervaring gebruikt heb als argument om mij van het geven van inlichtingen te verschoonen; maar in elk geval verbetering van de wet op den kinderarbeid en invoering van den leerplicht, zooals een onderwijzer dit van

zijn standpunt moet beoordeelen, waar hij alleen de belangen van zijne leerlingen op het oog heeft, zou in flagranten strijd komen met de belangen van de ouders, wanneer in den toestand niets veranderd wordt.

1625. V. In welken toestand?

A. In den toestand waarin de werklieden feitelijk verkeeren.

1626. V. Bedoelt gij den geldelijken toestand?

A. Ik geloof dat het woord 'toestand' nog in ruimeren zin moet opgevat worden.

1627. V. Ik vraag dit, omdat gij het in verband brengt met den prikkel die er bestaat, om de inkomsten van het gezin te verbeteren. Daarom kan ik dat woord niet anders opvatten dan in den zin van geldelijke omstandigheden. Gij zult echter beter weten, wat gij er mede bedoelt.

A. De voornaamste bron van alle tekortkomingen in de huisgezinnen der werklieden is ontegenzeggelijk gebrek aan geld; maar er zijn nog andere omstandigheden, zooals een gebrekkige woning, slechte kleeding, enz.

1628. V. Wanneer de bepaling van de wet op den kinderarbeid uitgebreid werd van 12 tot 14 jaren, zoudt ge dan verwachten, dat de bepaling nageleefd werd of dat zij tot groote moeielijkheden aanleiding zou geven?

A. Ik ben overtuigd dat, wanneer de bepaling tot 14 jaren uitgebreid was, enkele kinderen, die thans van de school gegaan zijn (zooals bijvoorbeeld die jongen welke naar de diamantslijperij is gegaan), nog op school zouden zijn, maar het getal overtredingen in zijn geheel zou belangrijk vermeerderd wezen.

Mijns inziens, zou de invoering van eene betere wet op den kinderarbeid en de invoering van leerplicht, eenvoudig ten gevolge hebben zoo herhaalde pogingen tot overtreding der wet, dat het getal dwangmiddelen aanzienlijk zou moeten vermeerderd worden.

De tegenwoordige wet wordt vaak overtreden, maar ik heb zelden vernomen, dat de strafbepalingen zijn toegepast; vooral de gevangenisstraf moest, mijns insziens, aangewend worden.

Verbetering van de wet op den kinderarbeid en leerplicht zal dàn alleen gunstige resultaten opleveren, wanneer zij worden gevolgd door eene geheele behandeling van het arbeidersvraagstuk in den geheelen omvang, waardoor langs wettelijken en geleidelijken weg de benarde omstandigheden der arbeiders verbeterd worden. Geschiedt dit niet, dan heeft men niets anders te wachten dan herhaalde strafzaken voor den kantonrechter.

1629. V. U keurt het af dat de jongens zoo vroeg naar een baas gaan. Ik begrijp zeer goed dat het u ter harte gaat dat jongens die goed leeren, en die ge gaarne tot hun 13de of 14de jaar zoudt willen houden, de school verlaten, ook om verbetering in het lager onderwijs te verkrijgen.

Maar heb ik overigens uit hetgeen door u uiteengezet is te begrijpen, dat het door u afgekeurd wordt, wanneer een jongen op 13- of 14-jarigen leeftijd *naar een baas* gaat?

A. Ja.

1630. V. Wees dan zoo goed die meening nader te verklaren.

A. In de eerste plaats is het de ervaring, die ik uit mijn eigen loopbaan als onderwijzer heb kunnen opdoen en ook van anderen, doordien ik getracht heb, om mij zoo goed als het ging, van de ambachtsschool op de hoogte te stellen, waardoor ik begrepen heb, dat dààr, waar de minimum-leeftijd voor het verlaten van het lager

onderwijs die van 14 jaren is, de sprong uit de school in het totaal onbeschermde werkelijk leven te groot is.

Een der ernstigste bezwaren er tegen is wel dit, dat de lagere school hoofdzakelijk slechts bedoelt het leiden en ontwikkelen der vermogens, waardoor de leerling van 14 jaren in staat gesteld wordt het in het leven waargenomene langzaam op te nemen en te verwerken, en dat van af zijn 14de jaar voor ieder burger van den Staat nog een aantal jaren beschikbaar moeten zijn om zich op zijne toekomstige loopbaan voor te bereiden.

Den weg, dien hij later moet inslaan, moet hij met zekere vastheid leeren bewandelen; met andere woorden, het kind dat bij de ideale wet op den kinderarbeid en den leerplicht tot zijn 14de

jaar voor zijne ontwikkeling onder den onderwijzer is gesteld geweest, zou nog eenige jaren onder de leiding van andere personen moeten staan, die hem meer bepaaldelijk voorbereiden voor zijne toekomstige loopbaan.

1631. Van overheidswege? Van gemeentewege? Van Staatswege? Opleiding in bepaalde scholen of inrichtingen?

A. Wat thans sporadisch gebeurt, zou ik als regel willen stellen.

1632. V. Eenigermate gedwongen?

A. Het woord gedwongen heeft eene eigenaardige beteekenis.

1633. V. Bevolen dan door de wet? Is dat uwe meening?

A. Men moet mij ten goede houden....

1634. V. Bedoelt gij dan uit vrije keuze?

A. Ik zou het liever anders zeggen; dan krijgt dat bevel bij de wet voor mij eene aangenamer beteekenis. Iedere wet moet toch eenigermate liggen in de zeden en gewoonten van het volk....

1635. V. Daar gaan wij weder afdwalen. Mijne bedoeling was deze: zou die verdere opleiding na het 14de jaar eene eenvoudige vrijheid zijn, of zou er eene verplichting moeten bestaan om er gebruik van te maken?

A. Voorloopig zou ik er voor zijn dat de ruimst mogelijke gelegenheid werd geopend voor het volgen van dergelijke wegen, maar zij staat in het nauwste verband met de geheele quaestie. Bij de ambachtsscholen hebben wij gezien dat sommige kinderen, ofschoon overigens uitstekend ontwikkeld, het onderwijs niet konden volgen, omdat door den toestand der ouders de kinderen door kleeding en voeding niet in staat waren het onderwijs geregeld te volgen, zoo dat het nut van vakscholen misschien erkend doch niet gevoeld kon worden zoolang de ouders niet in staat waren ook gedurende dien tijd voor hnnne kinderen te zorgen.

1636. V. En zou voor dit alles van Staatswege moeten gezorgd worden?

A. Pardon, de wetgeving moet ook ten aanzien van andere vraagstukken van den arbeid zoo ingericht zijn dat er slechts weinig arbeiders zouden zijn die in de onmogelijkheid verkeeren om hunne kinderen die richting te doen volgen.

1637. De **Voorzitter:** Ik dank u voor uwe mededeelingen en cijfers en voor de moeite die gij u gegeven hebt om u voor dit verhoor voor te bereiden. Uw verhoor is afgeloopen.

A.H. GERHARD.

Zitting van zaterdag 8 januari 1887.

Tegenwoordig de heeren:

VERNIERS VAN DER LOEFF, *Voorzitter*.
GOEMAN BORGESIUS, *Onder- Voorzitter*.
BEELAERTS VAN BLOKLAND.
HELDT.
VAN ALPHEN.
J.D. VEEGENS, *Griffier*.

Verhoor van den heer J. Loopuit.

1638. De **Voorzitter:** Mag ik uw naam en voornaam, uw beroep, uw ouderdom en uwe woonplaats weten?

A. Jozef Loopuit, diamantslijper, Geldersche Kade, 106, te Amsterdam, oud 22 jaren.

1639. V. Gij zijt dus nog niet lang bij het vak?

A. Ongeveer 7 jaar ben ik werkman; maar sedert mijn 13de jaar was ik bij het vak om het te leeren.

1640. V. Waart gij tot uw 13de jaar op de lagere school?

A. Ja, van daar ben ik als jongen op de fabriek gekomen, waar ik het slijpen heb geleerd.

1641. V. Is dat de gewone opleiding in uw vak?

A. Althans onder de Israëlietische bevolking, waarvan omtrent het ¾ gedeelte tot het diamantvak behoort. Allen zijn echter geen fabrieksarbeiders; ons vak is verdeeld in drie afdeelingen: het kloven, het snijden en het slijpen, de meesten zijn slijpers. Het is als het ware eene hoofdbron van inkomsten van de Israëlietische bevolking.

1642. V. Er bestaat immers niet eene geregelde opleiding, bij wijze van school of geregeld onderwijs?

A. Neen.

1643. V. Gij komt dus als jongen op eene fabriek, en daar wordt u alles door den werkman, bij wien gij geplaatst wordt, gaandeweg geleerd en gewezen; en zoo komt gij er?

A. Juist.

1644. V. Ieder dier werklieden werkt voor zich zelven?

A. In zooverre ja, dat hij onafhankelijk is. Zoo bijv. de diamantslijperij van Daniëls, waar tal van werkgevers zijn, die uitsluitend op die fabriek werken.

1645. V. Is dat eene uitzondering?

A. Niet zoo zeer; het komt dikwijls voor, dat wij voor onzen eigen arbeid of voor andere werkgevers, die geen fabriek hebben, daar stoom huren.

1646. V. En dat betaalt gij per drie uren?

A. Ja, of per halven dag.

1647. V. En daar werkt gij zooveel of zoo weinig van als gij in uw eigen belang het best acht?

A. Eensdeels wel, maar ook niet. Dikwijls is het werk dat een slijper ontvangt niet in overeenstemming met den tijd, dien hij heeft om daaraan te arbeiden. Want er zijn zoowel slappe als drukke tijden.

1648. V. Hoe bedoelt gij dat?

A. Een slijper heeft twaalf uren per dag te arbeiden.

1649. V. Ja, de eigenaar van de fabriek laat de molens 12 uren per dag draaien, maar gij zijt vrij om zoolang te werken als gij wilt, gij zijt zijn knecht niet; de toestand in uw vak is immers geheel anders als bij andere bedrijven?

A. Ja. Op de slijperijen is het aldus ingericht: er zijn bazen die van patroons werk krijgen en dan 10 à 12 molens huren, en 10 of 11 knechts onder zich hebben. Het zijn om zoo te zeggen onderbazen.

1650. V. Bij wien huurt gij nu uw plaats en uw stoom?

A. Bij de Vries in de Rapenburgstraat.

Als voorbeeld stel ik eens, dat ik werk krijg van een patroon.

1651. V Niet van de Vries, maar van een ander, niet waar?

A. Neen niet van de Vries. De naam doet hier echter niets ter zake. Ik neem voor mijne hulp knechts aan, die natuurlijk onder mij staan.

1652. V. Die werken dus op uw bevel. Zij zijn niet vrij in hunne beweging?

A. Neen.

1653. V. Betaalt gij die knechts per uur of naar mate van hun arbeid?

A. Gewoonlijk krijgen zij bij de week vast geld. Het varieert tusschen 15, 20 en 25 gulden, al naar mate die knechts of liever, zoo'n paar handen waard zijn.

1654. V. Gij, die op uw 13de jaar als jongen, zonder opleiding in het vakzijt gekomen, zijt nu op uw 22ste jaar reeds zoo ver dat gij 10 knechts onder u hebt?

A. Ik verzoek excuus. Ik gaf slechts een voorbeeld aan.

Ik ben niet mijn eigen meester, maar ondergeschikt aan den diamantslijper.

1655. Gij werkt dus niet voor eigen rekening?

A. Neen, ik ben zooveel als zetbaas.

1656. V. Ik begrijp het toch nog niet goed. Vertel eens zuiver hoe uw toestand is, zonder in beschouwingen te treden.

A. Mijn patroon is een gewezen diamantslijper die zijn eigen werk fabriceert, maar die eigenlijk zelf niet werkt, maar dat werk laat doen door mij en een ander, die zooveel zijn als onderbazen. Wij zijn geheel van hem afhankelijk en hebben toe te zien op het werk van de knechts die wij onder ons hebben.

1657. V. De heer **Heldt:** Als ik u goed begrijp is uw patroon juwelier, die zelf zijn steenen laat slijpen. Dat werk geeft hij misschien voor een deel wèl, maar in den regel niet aan anderen, doch aan werklieden die rechtstreeks in zijn dienst zijn en door hem worden betaald, en nu stelt hij u aan als baas om op dat slijpen der werklieden toezicht te houden. Is het niet zoo?

A. Juist.

1658. De **Voorzitter:** Hoeveel uren werkt gij per dag?

A. Twaalf uur.

1659. V. Hoe laat begint gij des morgens?

A. Des zomers werk ik van 6 uur des morgens tot 6 uur des avonds en des winters van 7 uur des morgens tot 7 uur des avonds en dat zonder schaftuur.

1660. V. Gij hebt ons geschreven, dat dit een punt was, dat uwe vakgenooten hinderde?

A. Ja, voor een gedeelte, de jongelieden, namelijk; er zijn onder onze vakgenooten ouderwetsche lieden, die aldus redeneeren: wij zijn zooveel jaren zonder schafttijd gezond gebleven, dat zal dus nog wel eenige jaren zoo blijven.

1661. V. Dus gij zit twaalf uur aaneen te werken?

A. Ja.

1662. V. Krijgt gij eten gebracht?

A. Brood, anders niet.

1663. V. Wanneer gij het verlangt, kan u toch warm eten gebracht worden, niet waar?

A. Ja.

1664. V. Gij kunt dus een redelijk loon verdienen?

A. Zeker.

1665. V. De verdiensten loopen nog al uit elkander?

A. Zeer veel, maar in het algemeen kunnen de goeden onder ons een redelijk bestaan vinden.

1666. V. Wat noemt gij een redelijk bestaan?

A. Ik noem een redelijk bestaan, dat die menschen kunnen rekenen op een verdienste van 40 tot 50 gulden per week. Wel is waar zijn er ook werklieden die minder verdienen en sobertjes hun brood verdienen, maar in het algemeen kunnen zij een flink werkmanshuishouden onderhouden.

Wie onder de bazen werken, verdienen zoowat 25, 30 à 35 gulden 's weeks.

1667. V. Zooals u?

A. Neen, ik verdien meer, omdat ik, zooals ik u gezegd heb zetbaas ben; ik heb een vast loon van 55 gulden 's weeks.

1668. V. Wat gij nu hebt medege-

deeld betreft het loon van de slijpers; de klovers hebben meer, niet waar?

A. Daar ben ik niet zoo ingewijd, maar die zullen wel 40 à 50 gulden per week hebben. De snijders ook, maar er is geen vaste maatstaf voor. Het loon regelt zich naar hetgeen men doet; de een is wat vlugger dan de andere.

1669. De heer **Heldt:** Er is een groot gedeelte van het werkvolk dat 'verstelt', leert dat mettertijd het slijpen of niet?

A. Ik had vergeten om er op te wijzen, dat een zeker deel der diamantwerkers verstellers zijn. De versteller is een soort van factotum van den diamantwerker, die zonder hem niet werken kan. Hij verdient minder dan de slijper, maar heeft in den regel een redelijk bestaan.

1670. De **Voorzitter:** Hoe zijn de fabrieken tegenwoordig? Zijn de nieuwe fabrieken in dit opzicht veel beter dan de oude?

A. Voor het gevaar is goed gezorgd, behalve op een paar fabrieken die nog van oude constructie zijn, zooals de fabriek van Daniëls.

1671. V. Dat is de fabriek de 'Maatschappij'?

A. Neen, de diamantslijperij 'Maatschappij' is wel in dezelfde straat, maar het is niet de fabriek van Daniëls.

Voor de veiligheid is dus, zooals ik zeide, overal vrij goed gezorgd; al de machine-raderen zijn goed met ijzer bedekt. Ten opzichte van lucht en verwarming echter laten de fabrieken in het algemeen veel te wenschen over.

1672. V. Is het er te warm of te koud?

A. Elke slijper heeft voor zijn arbeid een gasvlam noodig, die veel hitte en warmte verspreidt.

Het zijn groote open gasvlammen op ijzeren roosters, waarbij zij dan nog een gaslicht achter zich en een voor zich hebben. Dan zit de diamantslijper nog al eenigszins gedrongen met zijn verstellers en helpers die rondom tegen hem aanzitten.

1673. V. Maar in de nieuwere fabrieken, is dit beter?

A. In de fabrieken in de laatste jaren gebouwd, is dit beter geregeld.

1674. V. Maar ander gevaar voor ongelukken bestaat er niet?

A. Neen.

1675. V. Men hoort dus zelden van ongelukken in diamantslijperijen?

A. Als er ongelukken gebeuren, dan is het de schuld van de menschen zelven, jongens die spelen enz. Maar volgens mijne persoonlijke ervaring bestaat er geen gevaar.

1676. V. Uw groote grief is dus, dat de molen voor 12 uren achtereen moet gehuurd worden, zonder dat daarvan een of anderhalf uur voor eene pauze mag worden afgetrokken. Maar anders hebt gij over de inrichting der fabrieken of werkplaatsen geene bezwaren in te brengen?

A. Jawel in zekeren zin, zooals ik reeds gezegd en geschreven heb.

1677. V. Overigens niet?

A. Neen, ten minste op de meeste fabrieken niet. De machines zijn goed en degelijk en worden behoorlijk gerepareerd.

1678. V. Hebt gij wel eens opgemerkt dat de aankomende jongens wat te gauw geld verdienen en daardoor op wat te jeugdigen leeftijd in ruime geldmiddelen komen, zooals ons door andere deskundigen is verzekerd?

A. Dit is mijne meening ook.

1679. V. Wat verdienen de aankomende jongens?

A. Wanneer zij anderhalf jaar in het vak zijn f7 à f8 zelfs f9 per week.

1680. V. Hoe oud is zulk een jongen dan?

A. Zij komen in den regel na hunne kerkelijke aanneming, dat is op 13jarigen leeftijd, in het vak.

1681. V. En het is dus uw meening ook, dat dit vroege geld verdienen toch eigenlijk niet in hun welbegrepen belang is?

A. Dat is te zeggen; het kàn goed besteed worden. Zoo bij voorbeeld ben ik de zoon van een weduwe, die geen inkomen had, en die ik dus op jeugdigen leeftijd reeds kon bijstaan.

1682. V. Dat is dan heel goed; maar gij hebt er ook wel kwade gevolgen van gezien?

A. Ja zeker.

1683. V. Dat is eene verklaring die wij reeds meer gehoord hebben, maar die dan nu door u bevestigd wordt?

A. Ja.

1684. V. Dus hebben wij het verschijnsel, dat een ruim loon niet goed werkt op zoo jeugdigen leeftijd?

A. Er zijn er die het loon goed besteden, maar ook velen bij wie hetleelijke gevolgen heeft, die ik gezien heb, zooals onzedelijkheid, op plaatsen komen waar zij niet mogen wezen, vroeg rooken, vroeg spelen, vroeg kroegloopen.

1685. V. Maar kunt gijlieden dan de hand niet wat aan die jongens houden, dat zij eenigszins onder opzicht staan?

A. Wij beproeven het te doen, als wij ten minste menschen zijn.

1686. V. Maar het gelukt u niet altijd?

A. Als men het wil, wèl; maar men heeft velen onder ons, die geen verstandelijke ontwikkeling bezitten en ternauwernood kunnen lezen en schrijven. De verdiensten van 1870 en 1871 hebben hen tot parvenus gevormd; maar zij zijn geen menschen. Degenen, die fatsoenlijke menschen zijn, zorgen dat zulk een jongen zijne verdiensten aan zijn vader of moeder geeft en niet te vroeg van stal loopt.

1687. V. De rul van 1870 is dus niet geheel ten goede gekomen voor uw vak in dit opzicht?

A. Wel financieel, maar niet uit een zedelijk oogpunt.

1688. V. Hebt gij ons nog iets mede te deelen in verband met uw vak en de onderwerpen die wij hier behandelen?

A. Ten aanzien van het schaftuur. Een mijner vrienden, ook diamantslijper, heeft zich tot een geneeskundige gewend met verzoek zich te richten tot eene gezondheidscommissie.

1689. V. Tot een ambtenaar of tot een gewoon doctor?

A. Tot een doctor, maar het bleef zonder gevolg; de doctor hoorde de zaak wel aan, doch schoof haar op de lange baan.

Wij gaan om met zeer schadelijke bestanddeelen, lood en koper, daarmede zijn wij in voortdurende aanraking. Een geneeskundige heeft mij gezegd verzekerd te zijn, dat bij 80 van de 100 slijpers meer of minder sporen van vergiftiging aanwezig zijn.

Er komen dan ook veel gevallen van loodvergiftiging voor, ofschoon niet in zoodanigen aard dat zij er van sterven. Dit komt, omdat zij niet alleen looddamp inademen, maar met diezelfde onreine handen moeten eten. Dit zou te verhelpen zijn als de fabrikant met eene kleinigheid aan de slijpers wilde te gemoet komen, namelijk: door 1 uur per dag de machine te laten stilstaan. De slijpers zouden dit kunnen inhalen door's morgens een half uur vroeger te beginnen en des avonds een half uur later te eindigen.

1690. V. Naar hetgeen gij verteld hebt, zijt gij lieden, die in een vrij onafhankelijk doen verkeeren; gij leeft niet van den eenen dag op den anderen; zijt gij nu niet in zoodanige onafhankelijke positie tegenover den patroon dat gij door daarover met hem te spreken, die zaak zoudt kunnen in orde brengen? Hebt gij daartoe nooit moeite gedaan?

A. Het grootste deel mijner vakgenooten bestaat uit een onhandelbaar volkje, menschen die van geen verbetering hoegenaamd willen weten. Nu heeft zich eenigen tijd geleden een diamantslijper tot den heer Daniëls gewend, die om zoo te zeggen het erkende hoofd van de diamantslijpers te Amsterdam is. De heer Daniëls heeft gezegd, dat hij genegen is verbeteringen in te voeren en per uur te laten werken. Zoodat een uur niet-werken niet zou behoeven te worden betaald, - zooals het nu is,

moeten wij betalen, ofschoon wij niet werken, zoowel onze stoomhuur, onze knechts en onzen versteller. De heer Daniëls zou eene circulaire daaromtrent aan de slijpers zenden; er is echter tot nog toe niets van gekomen, ofschoon het reeds vijf à zes maanden geleden is.

1691. V. Nu bespreekt gij weder de quaestie van den schafttijd. Maar ik doelde zooeven op de gelegenheid die gij woudt hebben om behoorlijk voor de netheid en reinheid der handen te zorgen met het oog op het gevaar van loodvergiftiging. In dit opzicht is niets gedaan en toch zou ik zeggen dat het slechts eene kleinigheid zou zijn voor een eigenaar eener fabriek om daarin te voorzien, terwijl het dan toch de gezondheid geldt.

Hebt gij daaraan nooit iets gedaan?

A. Wel zeker, maar de meerderheid wilde er niet aan.

1692. V. Uw eigen vakgenooten wilden dus in dat opzicht niet met u medegaan?

A. Juist.

1693. V. Het geldt hier dus niet den onwil van de eigenaars van de fabrieken, maar het is de schuld van uw eigen vakgenooten, dat in deze geen verandering wordt gebracht, niet waar?

A. Eensdeels wel, maar anderdeels is het hun niet kwalijk te nemen dat zij niet gaarne het werk staken, wanneer zij huur voor hunne plaats betalen.

1694. V. Dat raakt, dunkt mij, weer de quaestie van het schaftuur. Wij handelen nu over uw verlangen, dat er maatregelen zouden genomen worden om de menschen gelegenheid te geven, hunne handen in orde te brengen opdat zij niet vergiftigd worden?

A. Naar mijn inzien is dit annex met het schaftuur. In het buitenland is dat beter geregeld.

1695. V. Hebt gij wel in het buitenland gewerkt?

A. Neen.

1696. V, Weet gij ook van uwe vrienden hoe het daar gaat?

A. Neen. Maar ik weet wel dat in Parijs, Londen en Antwerpen ieder werkman tijd heeft om behoorlijk te eten.

1697. V. Dat is in het buitenland dus beter?

A. Ja. Ik doe er bij opmerken, dat bij Daniëls en nog eene diamantslijperij te Amsterdam 's winters gewerkt wordt, tweemaal 's weeks, 15 uren daags; van 's morgens 7 tot 's avonds 10 uur, zoodat de menschen zelfs geen tijd hebben, om hun gekookt maal behoorlijk te nuttigen.

1698. V. En is dat werk dat wordt gedaan in dienst van den eigenaar?

A. Ja, in den regel is het werk dat bij Daniëls gedaan wordt, voor zijne rekening.

1699. V. Maar er zijn er toch ook die 15 uren achtereen werken voor zich zelven, en om werk voor anderen klaar te maken?

A. Ja.

1700. V, Met dit onderscheid toch, dat zij er niet als op een gewonen winkel toe aangenomen worden, om zoolang achter elkander te werken?

A. Neen. Het is omdat de machine 15 uren draait.

1701. V. Zij vinden dus goed, van dien tijd zoolang mogelijk gebruik te maken. Als zij minder uren zitten, betalen zij dan ook minder?

A. Neen.

1702. V. Zij betalen immers maar voor 3 uren?

A. Dat is alleen maar het geval bij Daniëls. Overal elders werken zij van 's morgens 7 tot 1 en van 1 tot's avonds 7 uren.

1703. V. Dus indien zij daar bij voorbeeld een paar uren rust zouden willen nemen, zouden zij toch voor een halven dag moeten betalen?

A. Ja.

1704. De heer **Heldt:** Gij hebt ges zegd, dat de jongens in dienst komen op 13jarigen leeftijd, na de kerkelijke aanneming. Is dat regel?

A. Ja.

1705. V. Bestaat die regel niet voor Christen jongens?

A. Dat weet ik niet, ik spreek alleen uit eigen ondervinding.

1706. V. Maar er zijn toch Christen jongens in het diamantvak?

A. Ja, dat neemt in den laatsten tijd wat toe.

1707. V. Er werken over het algemeen veel jongens, niet waar?

A. Ja.

1708. V. Zijn die jongens aan dezelfde werktijden onderworpen en krijgen zij dus evenmin warm eten als de werklieden?

A. Ja.

1709. De **Voorzitter**. Werkt gij in uw vak op Zondag?

A. Ja.

1710. V. De week begint dus des Zondagsochtends en eindigt Vrijdags namiddags?

A. Ja, Vrijdags namiddags om twee uur.

1711. V. Voegen zich de Christen werklieden, die bij u werkzaam zijn, zich ook daarnaar?

A. Ja.

1712. V. Dus die houden des Vrijdagsavonds en Zaterdags rust en werken Zondags?

A. Ja, uitgezonderd op die diamantslijperijen waar uitsluitend Christen diamantwerkers zijn, die werken Zaterdags wel, maar Zondags niet. Er werken vele Christenen bij ons, maar wij gaan

zeer broederlijk met elkander om. De Christen werklieden voegen zich naar de Israëlietische methode.

1713. V. Nog een vraag: jongens beneden 12 jaar werken niet in uw vak?

A. Neen.

1714. V. Op die dagen, dat men 15 uur daags werkt op sommige fabrieken, moeten dan de jongens van 13, 14 en 15 jaar ook zoolang mede doen?

A. Ja, maar dat is maar twee dagen per week, alleen Dinsdags en Donderdags.

1715. V. Hebben zij dan geen half uur of uur om te gaan eten?

A. Dat is te zeggen, de jongens die het vak nog niet kennen, die nog niet bepaald als werkman te gebruiken zijn, hebben van tijd tot tijd vrij, meer ten minste dan wij, die aanhoudend moeten werken. Het gaat met hen, zooals gewoonlijk met de leerlingen: als er niet bepaald iets is, waarbij men ze noodig heeft, laat men ze wel eens een boodschap doen of geeft men ze vrij.

1716. V. Dat schikt gij dus in uw vak? Daar gebruikt gij moderatie mede?

A. Ja, evenals in andere vakken.

1717. V. Neen, dat schijnt in uw vak dan beter te gaan dan in andere vakken.

Hebt gij nu nog iets mede te deelen?

A. Neen, Mijnheer.

1718. Dan is uw verhoor afgeloopen.

JOZEF LOOPUIT.

Verhoor van den heer W. Van den Broek.

1719. V. Welke zijn uw voornaam, naam, ouderdom, beroep en woonplaats?

A. Wilhelm Van den Broek, 55 jaren oud, timmermansknecht bij Wiegand, Da Costakade, no. 92, te Amsterdam.

1720. V. Gij zijt ook bestuurder van eene vereeniging?

A. Ik ben president van de Timmergezellen-vereeniging ‘Concordia inter nos’.

1721. V. Gij hebt in der tijd van ons ontvangen eene schets van punten over de enquête en die schets met uwe vakgenooten in uwe vereeniging besproken. Naar aanleiding daarvan hebt gij ons een stuk gezonden, waarin onder meer eene klacht te berde wordt gebracht over de gebrekkige opleiding van de jongens, die in uw vak komen. Vertel ons eens, wat gij in dit opzicht afkeurt?

A. Ik keur vooral af dat de jongens, even na het bereiken van den twaalfjarigen ouderdom, de lagere school verlaten en onmiddellijk bij het vak komen, waar zij evengoed als de volwassen knechts van 's morgens tot 's avonds bezig zijn, zonder eenig verder onderwijs te kunnen ontvangen.

Er bestaan enkele uitzonderingen van sommige patroons, die den jongens vergunning geven om teekenonderwijs te nemen, doch de meesten krijgen geen vergunning en enkelen die teekenonderwijs ontvangen, worden daarvan soms door de patroons om een bagatel afgehouden.

Daarom zou het onze wensch zijn, dat er eene regeling kwam waarbij den jongens verlof moest worden gegeven, om zoodoende niet van onderwijs verstoken te blijven.

1722. V. Hoe oud zijn de jongens als zij in uw vak komen?

A. Meestal als zij de school moeten verlaten op 14jarigen leeftijd; in vele gevallen echter komen zij vóór 13 jaar.

1723. V. Komt het wel eens voor dat, evenals vroeger vóór de wet van 1874, jongens onder de 12 jaar in het vak komen?

A. Neen, bij ons niet, want dan zijn zij toch te min.

1724. V. Uw herinnering reikt wel zoover; kwam het vóór 1874 wel eens voor?

A. In ons vak minder. Wellicht een vader die zijn eigen kind bij zijn werk gebruikte, maar overtreding der tegenwoordige wet is mij niet bekend.

1725. V. Uw indruk is echter dat jongens op 13jarigen leeftijd, op den winkel komende, niet genoeg op school geleerd hebben?

A. Ja, daarvan heb ik dagelijks ondervinding op onze teekenschool; zij rekenen en schrijven slecht, enz.

1726. V. Heeft uwe vereeniging dan voor eigen rekening eene teekenschool opgericht?

A. Ja, wij hebben die school in 1874 opgericht, toen wij zagen dat vele jongens, vooral zoons van knechts, niet in staat waren, de ambachtsschool te bezoeken en verstoken bleven van teekenon-

derwijs, voornamelijk in het bouwvak.

Toen heeft het bestuur der vereeniging, waarvan ik destijds penningmeester was, besloten, om onderling eene teekenschool op te richten. Dit is gelukt. De school werd zoodanig ingericht, dat niet alleen zoons van leden van het onderwijs konden profiteeren De eersten genieten dit gratis tot hun 18de jaar, gedurende de zes wintermaanden, voor delaatsten wordt 75 cents per maand betaald ter vergoeding van zaalhuur en licht. Aan het hoofd der school, die ook aan Staatstoezicht is onderworpen, staat een directeur. Zij heeft tevens drie onderwijzers, die zelf timmerlieden zijn, om de jongens zoodoende overdag practisch voor hun vak op te leiden.

Nu hebben wij na lang tobben, en na veel geld aan de zaak besteed te hebben, toen de kosten ons evenwel toch te zwaar werden, het zoover gekregen, dat wij sedert drie jaren een subsidie van de gemeente Amsterdam genieten. In het klein, met 12 zoons van leden begonnen, telt onze school thans 74 leerlingen. Er zijn er plus minus 80 ingeschreven, maar enkelen blijven weg; sommigen worden door hunne patroons enkele avonden weggehouden, zoodat er wel eens 3 of 4 ontbreken; maar de school is dit jaar geopend met 74 leerlingen.

1727. V. Het is aardig, wat gij ons daar vertelt. Wat legt gij alk jaar wel aan die school ten koste?

A. De contributie der leden is 12 cents per week, en daarvan wordt een gedeelte afgehouden voor de teekenschool.

1728. V. Hoeveel leden hebt ge wel?

A. Op het oogenblik is het getal maar klein, omstreeks 130, maar in 1872 waren er 700 à 800. Het is door nonchalance van de werklieden zelf, die er hunne 12 cents 's weeks niet voor over hadden, dat dit zoo verminderd is.

1729 V. Uit hetgeen gij zegt blijkt het, dat er ook zijn die het goede willen.

A. Zeker.

1730. V. Kunt ge, ofschoon ge te doen hebt met nonchalante collega's, die school ophouden?

A. Ja, met subsidie. Het subsidie van de stad bedraagt f 500 en hebben wij sedert drie jaren.

1731. V. Vóór dien tijd hebt gij u zelf bedropen?

A. Ja. Dan hebben wij van een paar vereenigingen van patroons bijdragen; zoo hebben wij van Amstels Bouwkring, sinds een jaar of vier f 50 per jaar gehad, van de aannemerssociöteit ‘de Vereeniging’ f 25, en van omtrent 25 donateurs-patroons f 3 à f 5 jaarlijks. Zoo houden wij de school gaande.

1732. V. Gij hebt haar opgericht, omdat er geen gelegenheid is vanwege de stad of particulieren, om in het teekenonderwijs te voorzien?

A. Wij hebben de ambachtsschool, maar daar moeten de jongens van 13 à 14 jaar den geheelen dag en ook des avonds zijn, doch daar kunnen zij in hun vak niets leeren als wat knutselen. Teekenen leeren zij er prachtig, daartegen kunnen wij niet op. Bij ons leeren de jongens slechts 2½ uur teekenen, en wel 3 avonden per week, terwijl zij op de ambachtsschool 3 jaar blijven. Wanneer ik nu een zoon heb op de ambachtsschool, dan moet ik jaarlijks f 15 voor hem betalen, als ik geen protégeur voor hem heb. Ik heb hem dus gedurende drie jaren van kost en kleêren te voorzien, terwijl hij niets verdient. Omdat nu de knechts niet altijd die school kunnen betalen, hebben wij onze school opgericht.

1733. V. Dat hebt gij dus uit eigen krachten gedaan, omdat zulk eene gelegenheid van andere zijde u niet werd geopend?

A. Ja.

1734. V. Amsterdam is zoo groot; is dat nu de éénige gelegenheid in geheel Amsterdam van dien aard, moeten allen, die zich voor het timmermansvak willen bekwamen, op dat ééne punt komen?

A. De onze is de éénige van dien aard.

1735. V. Indien ik u goed begrijp, zoudt gij en uwe vrienden in het vak het een groot geluk achten voor de opleiding van aankomende jongelingen, indien soortgelijke gelegenheid van onderwijs op ruimer schaal geopend werd?

A. Zeker; voornamelijk eene herhalingsschool met teekenonder wijs daarbij. Er bestaat ook nog eene industrie-school

voor jongens van de Maatschappij voor den werkenden stand.

1736. V. Is dat ook alleen des avonds?

A. Ja.

1737. V. Daarvan kunnen zij dus, zonder hunne verdiensten over dag te verspelen, gebruikmaken?

A. Ja, en vele jongelingen komen daar.

1738. V. Komen er zoons van werklieden op die school van den werkenden stand?

A. Enkele, maar het zijn veelal zoons van kleine patroons, die ook zooveel niet kunnen betalen. Ik geloof, dat het weinig kost op de school van den werkenden stand, maar hoeveel weet ik niet precies.

1739. V. Is die school niet uitsluitend voor de zoons van leden?

A. Neen.

1740. V. Dus uw eigen jongen zou er ook op kunnen komen; die school is dus toegankelijk voor kinderen van niet-leden?

A. Ja

1741. V. Gij hebt ons gezegd dat het ledental van uwe school is achteruitgegaan en dat er 74 jongens op gaan. Was het getal leerlingen vroeger grooter?

A. Ja wel, twee jaren geleden waren er 95 leerlingen.

1743. V. Valt de zaak in den smaak van de menschen van het vak, zoodat zij hunne zonen er gaarne heenzenden?

A. Ja.

1744. V. Komen de jongens zelven gaarne, en hebben zij er liefhebberij in?

A. Ja

1745. V. Dwang is dus niet noodig?

A. Neen.

1746. V. Hebben al die jongens die gaarne willen komen genoeg medewerking van den kant hunner bazen, dat er gelegenheid voor hen is om de school te bezoeken, of weet gij, dat jongens van de school zijn teruggehouden?

A. Sommige patroons geven geen toestemming aan de jongens om 's avonds naar de teekenschool te gaan, als zij drukte op den winkel hebben. Onze wensch zou juist zijn om, zoo mogelijk, die patroons te dwingen om de jongens niet van de school te houden.

1747. V. Begrijp ik u goed, dan bestaat er tweeërlei tegenwerking: vooreerst van bazen, die in het geheel niet van de school willen weten, en ten tweede, van bazen, die de hand er mede lichten, en af en toe de jongens, als het druk is, aan den winkel houden?

A. Juist. Ik kan ook een voorbeeld aanhalen aan een patroon, die de jongens van den winkel stuurt, wanneer zij van de teekenschool wegblijven.

1748. V. Misschien doet gij het liever niet; maar kunt gij ook namen van patroons van den leelijken kant noemen?

A. Neen; en de reden daarvan is dat ik zoolang, 21 jaar, bij denzelfden patroon geweest ben, dat ik met het personeel van andere winkels zeer weinig bekend ben.

1749. V. Zijn bij uw patroon meer van uwe collega's, die zoo lang gebleven zijn?

A. Ja. Een is er van 34, een van 34 en 2 van 23 jaren dienst; dan volg ik.

1751. V. Vertel eens wat dievereeniging, buiten die teekenschool, nog meer voor goede dingen doet?

A. Zij geeft ondersteuning bij ziekte of ongelukken.

1752. V. Alleen uit de wekelijksche contributie?

A. Ja. Dat kan natuurlijk maar zeer beperkt zijn. In een vol jaar kan men als maximum 13 weken hulp krijgen; duurt de behoefte daaraan langer, dan houdt de ondersteuning op. Ook zorgen wij voor begrafeniskosten.

1753. V. Laten in het algemeen de patroons, want de uwe schijnt nog al met zijne menschen te kunnen omgaan, zich bij ziekten en ongelukken nog al gelegen liggen aan de werklieden? Of sturen zij ze dan maar weg?

A. Buiten mijn eigen patroon ken ik er nog maar een paar, die iets in zulke gevallen voor hunne werklieden zouden doen.

1754. V. De rest kijkt er dus niet naar om?

A. Dat zou ik naar waarheid niet zoo sterk durven getuigen.

1755. Goed; gij kent er dus slechts een paar van wie gij weet, dat zij iets

voor hunne menschen zouden doen, maar over de rest durft gij u niet verklaren, gij weet niets ten goede of ten kwade?

A. Neen.

1756. V. Hoe lang werkt gij in uw vak?

A. Gewoonlijk des zomers van 5 uur s morgens tot 8 uur 's avonds.

1757. V. Maar gij hebt een ouderwetsch schaftuur?

A. Ja, des morgens voor het ontbijt een half uur en 's middags van 12 uur tot half 2, 2 uur.

1758. V. Dan gaat gij thuis eten?

A. Ja.

1759. V. En gij hebt des namiddags nog rust?

A. Ja, van 4 tot half 5.

1760. V. In uw vak komt het dus niet voor, dat gij van 's morgens vroeg tot 's avonds laat achtereen op den winkel moet zijn?

A. Neen, als wij ten minste niet te ver af wonen; wij moeten zorgen op tijd op den winkel te zijn.

1761. V. Maar gij krijgt toch 1½ à 2 uur rust?

A. Ja zeker.

1762. V. Komt het dikwijls voor, dat gij 's avonds nog later moest werken dan het uur dat gij hebt opgegeven?

A. Des zomers niet, maar des winters wel, dan wordt het wel eens 9 uur, en een enkele keer 10 uur.

1763. V. Is het des winters in timmerzaken zoo druk?

A. Neen, wij wenschen, dat daaromtrent eene regeling werd gemaakt, want nu zijn er misschien 1000 timmerlieden in Amsterdam die druk werk hebben, op 500 die volstrekt niets te doen hebben.

1764. V. Ja, nu komen wij aan wat gij noemt den normaal arbeidsdag, maar dat ligt buiten dit onderzoek.

A. Dat weet ik.

1765. V. Bij u komt dus 's winters vooral veel overwerk voor. Wordt dat ook weêr bij het uur betaald?

A. Ja, alles gaat bij het uur.

1766. V. Wat verdient gij, die al zoolang bij uw baas zijt, nu per uur?

A. De loonstandaard is 18 cents. Ik voor mij verdien bij mijn baas 20 cents per uur.

1767. V. Dat maakt in de week?

A. Tegen 12 unr daags is dat 14 à 15 gulden in de week?

1768. V. Buiten het overwerk?

A. Neen, want ik reken 12 uur werk daags, ziet u, maar de gewone werkdag werd vroeger, toen de betaling nog per dag en niet per uur gerekend werd, op 10 uur gesteld; het meerdere was overwerk. Nu echter de betaling bij het uur wordt berekend, zou men het gewone werk op 10 uur kunnen stellen en is de rest, bij 12 uur werken daags, overwerk.

1769. V. Zondags-werken komt in uw vak niet voor, niet waar, tenzij er een ongeluk gebeurd is of iets van dien aard?

A. Ja, bij enkele gelegenheden wel.

1771. V. Ook niet bij aangenomen werk?

A. Ja, enkelen werken dan wel op Zondag. Men kan dat aangenomen werk niet met schik tegengaan. Een patroon of knecht is vrij om het aan te nemen, doch het is niet goed.

1772. V. Zoudt gij daartegen een middel weten?

A. Neen.

1773. V. Gij hebt toch zeker wel eens over deze zaak de hoofden bij elkaâr gestoken?

A. Zeer zeker. Maar wanneer de patroon vraagt hoeveel men voor zulk soort werk hebben moet, dan kan men hem niet niet-antwoorden, doch dan neemt hij een anderen werkman en men is zonder werk.

1774. V. Dus gij neemt werk van den patroon aan?

A. Ja, het is zooveel als taakwerk.

1775. V. Gebeurt dat op den winkel waar gij zijt, en waar men het goed schijnt te hebben, ook?

A. Slechts een enkele maal, omdat wij in onzen winkel meestal voor particulieren werken; bij de aannemers, die nieuwe gebouwen maken, is het echter regel.

1776. V. Wanneer de werklieden in uw vak oud worden, wat wordt er dan van hen?

A. Ja, dan krijgen zij in den regel gedaan.

1777. V. Wat noemt men oud in uw vak?

A. Zestig jaar, er werken soms nog ouder. Er was bij voorbeeld bij ons een man van 65 jaar. Soms is er wel een van 70. En heeft de werkman niets van

zich zelven, dan moet hij in een gesticht zien te komen.

1778. V. Maar werklieden, die tot hun 60 of 70ste jaar werken, zijn toch wel uitzonderingen. En het zal ook wel eene uitzondering van de zijde van den baas zijn, als hij ze zoo lang in dienst houdt. In den regel zullen zij wel vroeger gedaan krijgen?

A. Ja, zoodra men een bril moet gaan gebruiken, raakt het zoo zachtjes aan gedaan, en wordt het dan slap aan den winkel, krijgt men ontslag.

1779. V. Wordt dan niet het loon verminderd?

Dat gebeurt niet veel. Een 12, 13 jaren geleden was er in Amsterdam een werkman, die 50 jaren bij een patroon was geweest. Hij ontving toen bij die gelegenheid een zeer mooi cadeau, maar tevens twee centen per uur minder.

1780. V. Is het geen gewoonte onder de timmerlieden, om door het deelnemen in fondsen en verzekering-maatschappijen voor den ouden dag te zorgen?

A. Die bestaan er niet, behalve het tegenwoordig pensioenfonds.

1781. V. Maar er is toch ruimschoots gelegenheid bij goede verzekeringsmaatschappijen door inleg van eene kleine bijdrage; wanneer men althans niet te oud begint. Of wil men daar nog niet aan?

A. Neen, Mijnheer, dat zit er niet in.

1782. V. Getuige. Nu hebt ge in uw brief ook nog melding gemaakt van slecht toezicht bij het bouwen van panden en bij het maken van schoren, stutwerken en steigers. Vertel daarvan eens iets.

A. Bij vele patroons wordt gesteigerd met oud hout en slecht touw, terwijl ook somtijds onder de dwarsliggers der steigers geen steunklossen zijn aangebracht, dat zijn schuine klossen daartegen, waarop de juffers rusten.

Geschiedt dit bij een soliden patroon, dan wordt den knecht die dit doet, de deur gewezen. Onsolide patroons zien het daarentegen graag, omdat dit hout, touw, spijkers en tijd bespaart. Somtijds gebeurt het ook, dat het aan de knechts ligt, die als het ware bij overrompeling op een werk komen. Het is dan maar hoe gauwer hoe liever, zonder dat men op het gevaar voor ongelukken let.

1783. V. Dus er wordt onvoorzichtig mede te werk gegaan, dikwijls door de knechts, maar er zijn ook bazen, die uit overdreven zuinigheid er tegen zijn, om het noodige te doen voor de veiligheid van den werkman?

A. Ja.

1784 V. Gebeuren er dan (niet bij wijze van spreken, maar dat gij het weet) dikwijls ongelukken mede, of zijn zij zeldzaam?

A. Neen, zij gebeuren dikwijls. Door het breken van een steiger, leest men dan in de couranten, is de werkman die en die gevallen. Wij, die couranten lezen, kijken er daarom nog al eens na.

1785. V. Wat is er op den Korten Nieuwendijk voorgevallen?

A. Er zou eene verdieping opgevijzeld worden. Er waren waarschijnlijk geen goede geleidingen op het werk gezet waar het langs moet loopen, en toen is de bovenverdieping voorovergezakt.

1786. V. Zijn daar ongelukken bij gebeurd?

A. Dat kan ik niet zeggen.

1787. V. Uit onvoorzichtigheid bij dat soort van werk verklaart gij dus, eerlijkerwijze, dat er nog al dikwijls ongelukken plaats hebben?

A. Ja, en dat het veeltijds aan het materieel, maar ook aan de knechts ligt.

1788. V. Hebt gij nog iets te zeggen?

A. Niets over het stuk, namens onze Vereeniging verzonden. Als het mogelijk is, ware het wenschelijk, dat in den toestand verbetering wierd gebracht vanwege de Commissie.

1789 V. Gij bedoelt ten aanzien van de reeds besproken punten, niet aangaande den normalen arbeidsdag?

A. Ja. Ik zou wenschen dat bij ongelukken, door het verschaffen van slechte materialen als steigers, stutten, enz., de patroon het volle geld moest betalen aan hem, die daarvan het slachtoffer werd, en wel zoolang hij niet kan arbeiden. Bij schuld van den knecht kan daarvan natuurlijk geen sprake zijn.

Eene bepaling daaromtrent zou zeer wenschelijk zijn.

1790. V. Zou die bepaling niet reeds sedert lang bestaan?

A. Dat weet ik niet.

1791. V. Hoe is de toestand op de winkels en in de werkplaatsen? Valt daarop veel aan te merken?

A. Er zijn vele winkels in kelders, waar bijna de bovenkant van het kozijn gelijkstaat met de straat, zoodat dit heel diep den grond in gaat. Daar is natuurlijk weinig lucht en licht. Velen werken op pakhuiszolders, waar het laag van verdieping en weinig lucht is. Waar vroeger een luik was, heeft men een raampje met 2, 4 ruitjes gemaakt.

1792. V. Zijn dat bazen die daar wonen of werklieden?

A. Bazen. Men kan het op hunne uithangborden lezen. Er zijn ook wel goed ingerichte werkplaatsen, maar daar wordt met stoom gewerkt, zoodat soms de beitels door het lokaal vliegen.

1793. V. Zijn er vele van die slechte werkplaatsen in Amsterdam?

A. Ja

1794. V. Men noemt ze onderstukken?

A. Ja, of kelders.

1795. V. Daar is het natuurlijk vochtig en donker en meestal is er achter geen licht, niet waar?

A. Ja, alleen als men de deur openzet, of door een klein raampje op de stoep ontvangt men daarin licht.

1796. V. Of men gebruikt kunstlicht?

A. Ja.

1797. V. Worden er in uwe vereeniging daarover klachten gehoord?

A. Zij schikken er zich in. De knechts durven over 't algemeen niet te klagen. Klaagt een knecht bij zijn patroon, dan krijgt hij allicht ten antwoord: wanneer het je niet bevalt, de deur staat open, ge kunt gaan.

1798. V. Maar de tijden zijn verschillend, en het kan voorkomen, dat de bazen de knechts hoog noodig hebben. Maar tegenwoordig is het zeker zooals gij het zegt?

A. Ja.

1799. De heer **Beelaerts van Blokland:** Ik heb wel eens gehoord dat in uw vak de oudere knechts over 't algemeen hun vak beter verstaan dan het jonge volk. Is dat zoo?

A. Tegenwoordig, helaasl is het zoo, maar er is weder een opkomend geslacht, dat goed onderricht ontvangen heeft, en dat beter werkt. Maar juist het machinale werk, als deuren, ramen, lijsten enz. kunnen niet eens door het opkomend geslacht gemaakt worden.

Als voorbeeld kan ik noemen dat ik op de teekenschool een jongen van 20 jaar gezien heb, die niet eens op een tiende van de ware grootte een kozijn met een draairaampje in teekening kon brengen. Hij wist het niet in vier ruiten te verdeelen.

1800. V. Dus de mannen van 55 jaar - ik blijf in het algemeen spreken - zijn, naar uwe meening, knapper werklieden dan die van 25 jaar?

A. Ja. In mijn jongen tijd waren er geen machines, toen moest alles uit de hand gemaakt worden. Tegenwoordig worden ramen, deuren, kapwerk enz. machinaal vervaardigd. Men behoeft ze slechts te plaatsen.

1801. V. Gij schrijft het verschijnsel dus toe aan eene verandering van het vak?

A. Ja.

1802 A. In uwe jonge dagen waren er toch geene teeken- en ambachtsscholen?

A. Neen, maar men had de Koninklijke Academie en de particuliere onderwijzers. Zoo heb ik in het Luthersche weeshuis onderricht gehad van een meesterknecht van een destijds goed gevestigden timmermansbaas.

1803. V. Bedoelt gij, dat in uwe jonge dagen de jongens minder vroeg op hun vak gingen, dan thans?

A. In vroeger tijd geloof ik niet dat men vóór zijn veertiende jaar op het vak kwam. Waar men onder toezicht staat, zooals dat in een weeshuis geschiedt, komt alles natuurlijk vanzelf terecht, maar in het particuliere leven gingen de jongens in vroeger tijd toch niet vóór 14 jaar naar het werk.

1804. De **Voorzitter:** Gij hebt dus uwe opleiding ontvangen in het Luthersche weeshuis onder goed doorloopende zorg en geeft misschien nu zelf les?

A. Ja, ik ben nu zelfonderwijzer aan de teekenschool.

1805. V. Wat wordt u daarvoor betaald?

A. Wij zijn met ons drieën en verdienen elk 25 stuivers per avond, 3 maal per week.

1806. V. En leeren die jongens flink?

A. Best; er is natuurlijk altijd kaf onder het koorn, maar het gros maakt het goed. En nu bestaat er een plannetje dat heel aardig kan worden.

1807. V. Vertel eens wat dat is.

A. Eenige oud-leden der vereeniging hebben besloten de 6 beste jongens te laten prijs-teekenen, te beoordeelen door een jury van 4 flinke patroons en een soort van practisch examen in het timmervak te doen afnemen, en dan wenschen wij ze te bekronen, opdat zij met dat bewijs later bij goede patroons zullen kunnen komen.

1808. V. Hebt gij nog iets te zeggen?

A. Neen.

1809. V. Dan dank ik u er voor, dat gij gekomen zijt.

W. VAN DEN BROEK.

Verhoor van den heer H.W.E. Struve.

(*Verkort*.)

1810. De **Voorzitter:** Welke zijn uw naam, voornamen, beroep, ouderdom en woonplaats?

A. Heinrich Wilhelm Emil Struve, ingenieur van het stoomwezen in het derde district, oud 40 jaar, wonende te Amsterdam.

1811. V. Zijt gij al lang bij het stoomwezen?

A. Sedert 1871 .....

1822. V. Gij hebt dus in de verschillende provinciën gelegenheid gehad om, voorzoover er stoomwerktuigen gebruikt worden, kennis te maken met de inrichting van fabrieken en werkplaatsen?

A. Zooals bekend is, hebben wij alleen toegang tot die fabrieken, waar stoomwerktuigen gebruikt worden. Ik heb de gelegenheid aangegrepen, de zaken, die daar gedaan worden, te gaan zien. Zoo doende heb ik nog al wat gezien.

1823. V. Hebt gij zelden of nooit met onwil van den betrokken fabrikant te doen gehad om u toe te laten in die lokalen, waar gij eigenlijk, volgens de wet voor uw beperkten werkkring geen recht hadt, toegang te vorderen?

A. Men heeft mij gewoonlijk uitgenoodigd om de fabrieken te bezichtigen.

1824. V. Hebt gij soms, te beginnen met uwe eerste inspectie, in die provinciën bepaalde takken van nijverheid gevonden, waar de toestanden buitengewoon waren, hetzij ten goede, hetzij ten kwade?

A. In Groningen kwam in 1870 vooral de aardappelmeelfabricage op. Die vele fabrieken die daarvoor werden opgericht, waren voor het meerendeel zeer primitief ingericht. Door den tijd zijn zij echter langzamerhand verbeterd.

In Twenthe waren de meeste inrichtingen oude fabrieken door Engelschen opgericht of welker machines door Engelschen waren vervaardigd. Daar was de toestand veel beter. Engeland schijnt in zijne fabriekswetgeving bepalingen te hebben omtrent veiligheid en brandgevaar, die ongelukken in het algemeen zooveel mogelijk voorkomen.

1825. V. De fabrieken waar gij eerst van spraakt, waren dat aardappelmeelfabrieken of foezelstokerijen?

A. Vooral aardappelmeel- en aardappelstroopfabrieken.

1826. V. Ook foezelstokerijen?

A. Ja, maar daar is minder drijfwerk in.

1827. V. Die toestand bestond in de zoogenaamde veenkoloniën?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter.

1828. V. Die primitieve toestand was van dien aard, dat hij naar uwe meening gevaar opleverde voor de werklieden?

A. Zeer zeker.

1829. V. Doch welk soort van gevaar? Niet voor het springen van de stoomketels, maar door het drijfwerk, de vliegwielen en dergelijke?

A. Juist, Mijnheer de Voorzitter.

1830. V. Hoe zou dit gevaar naar uwe zienswijze het best te verminderen zijn? Zijt gij voorstander van het bedekken van de machines, of leert de ondervinding u dat het beter is om, zooals men zegt, de zaken open en bloot te laten, opdat men den vijand ziet?

A. Ik ben een zeer beslist voorstander van bedekking. De meeste ongelukken toch geschieden niet uit moedwil, maar door onachtzaamheid. En wanneer men tusschen de raderen, het vliegwiel of de riemen komt, dan is zware verminking of de dood onvermijdelijk. Vooral de vliegwielen, die geheel vrij zijn, leveren veel gevaar op. De eene of

andere onvoorzichtige beweging maakt dat de grootste ongelukken voorkomen. Ik zou alle vliegwielen, voor zooverre menschen er mede in aanraking kunnen komen, willen bedekken.

1831. V. Acht u het ook practisch uitvoerbaar?

A. Meerendeels ja, mits men met de bestaande toestanden eenigszins rekening wil houden. Zoodra echter de voorschriften bestaan, kan daarmede bij nieuwe fabrieken gerekend worden.

1832. V. Gesteld dus dat men tot wettelijke maatregelen overging, dan zou met den bestaanden toestand bij wege van overgangsbepalingen, rekening moeten worden gehouden. Maar naar uwe zienswijze belet niets van practischen aard dat bij de oprichting van nieuwe nijverheidsondernemingen strenge bepalingen in het leven worden geroepen?

A. Dat is in het algemeen mijne zienswijze. Maar ik geloof dat er overgangsbepalingen zullen moeten zijn.

1833. V. Hebt gij in de vier of vijf noordelijke provinciën buiten de aardappelmeelfabrieken ook andere fabrieken ontmoet waarvan gij het nuttig ennoodig oordeelt, ons iets mede te deelen?

A. Papierfabrieken, dat wil natuurlijk zeggen: Strookartonfabrieken, want andere zijn er niet.

1834. V. Werden die ook door stoom gedreven?

A. Eenige er van, ik meen vier.

1835. V. Die fabrieken hebben hare bedenkelijke zijde voor de omgeving, met het oog op het waterbederf, maar hebben zij ook eigenaardige gevaren voor het volk dat er in werkt?

A. In die fabrieken zijn de machines dicht op elkander geplaatst. Bovendien zijn er, naar mijn oordeel, de daarin aanwezige kooktoestellen bijna even gevaarlijk als de stoomketels, met het oog op de kans van springen. Evenwel zijn zij niet onderworpen aan het Staatstoezicht.

1836. V. Zijn er wel eens ongelukken voorgekomen?

A. Zeker, herhaalde malen.

1837. V. En dit heeft geen aanleiding gegeven om ze onder het régime der stoomketels te brengen? Maar is er wel eens op aangedrongen?

A. Ik kan het u niet zeggen.

1838. V. Gij acht het echter zeer wenschelijk?

A. Zeker, en ik heb mij dikwijls genoopt gezien bij de fabrikanten op een degelijk onderzoek van den toestand der kooktoestellen aan te dringen .....

1840. V. De heer **Goeman Borgesius:** Is het u bij uwe inspectiën wel voorgekomen, dat de peilglazen, door het gebruikte water, zoo vuil waren, dat men ze moeilijk meer gebruiken kon?

A. Ja; in de veenkoloniën heeft men veel last van het veenwater dat drabbig is, en het is wel voorgekomen, dat de peilglazen verstopt waren. Bij elken stoomketel moeten twee toestellen zijn; het kan dus eene enkele maal gebeurd zijn, maar zeer weinig.

1841. V. Ge noemdet zooeven eene wijziging in de wet op het stoomwezen, die ge wenschelijk zoudt achten. Zijn er misschien meer bepalingen in die wet, die veranderd zouden kunnen worden en waardoor de veiligheid der werklieden beter zou worden gewaarborgd. Of acht gij de wet op het stoomwezen alleszins voldoende?

A. Ik wil niet zeggen, dat ik alle bepalingen dier wet voldoende acht; maar uit het oogpunt der veiligheid geloof ik dat zij zeer goed, misschien wat àl te veilig is.

1842. V. Acht gij het toezicht, dat bij de uitvoering dier wet bestaat, ook alleszins voldoende? Ik bedoel natuurlijk niet de voor u onaangename vraag, of de met die uitvoering belaste ambtenaren hun plicht wel doen; maar of het toezicht voldoende waarborgen geeft?

A. Nederland is het gunstigst ten aanzien van de ongelukken; de verhouding is 1:12 à 14 000, in Engeland meen ik 1:4000, in Amerika 1: 2500; omtrent Duitschland is zij mij niet bekend.

1843. V. Is het u bekend, aan welke oorzaak het groote ongeluk, onlangs voorgevallen met den stoomketel in eene strookartonfabriek te Hoogezand, te wijten is?

A. Neen.

1844. De **Voorzitter:** Gij hebt gezegd dat de toestand van de aardappelfabrieken in de Veenkoloniën aanvankelijk ongunstig was; is daarin gaandeweg verbetering gekomen?

A. Ja.

1845 V. Heeft over het algemeen in ons land verbetering in de inrichting van fabrieken plaats? Meent gij dat in de later opgerichte fabrieken, uit het oogpunt van veiligheid voor de werklieden, aan hoogere eischen wordt voldaan dan vroeger; of acht gij te dien opzichte geen vooruitgang aanwezig te zijn?

A. Dit is eene zeer algemeene vraag, die heel moeilijk te beantwoorden is. De *groote* fabrieken, die met voldoend kapitaal werken, trachten voor de veiligheid der werklieden te zorgen. Elke veiligheidsmaatregel eischt echter uitgaven, zoodat dit kleinere fabrieken moeilijk valt. Ook beschouwen deze dit niet als een factor die bij hun bedrijf noodig is.

Zelfs de werkman bekommert zich er niet om. Vraagt men hem: 'acht gij het noodig dat dit vliegwiel omheind of die kruk omkapt wordt?' dan antwoordt hij: 'och, ik ben er aangewend; er zal mij geen ongeluk gebeuren!'

Eveneens ziet de eigenaar vaak niet in, dat die toestand gevaarlijk kan zijn. Het is mij meermalen gebeurd, dat ik in eene fabriek den eigenaar wees op een of anderen onveiligen toestand, dien hij zelf niet had opgemerkt, maar verklaarde dat hij het zou laten veranderen.

1846. V. In 't algemeen vondt gij dus den geest bij de fabrikanten geenszins onwelwillend om aan eene welwillend gemaakte opmerking gevolg te geven?

A. Juist.

1847. V. Gij gelooft dus dat een met tact uitgeoefend Staatstoezicht inderdaad van nut kan wezen en niet te kampen zou hebben met een a priori bestaanden onwil?

A. Ja, indien het met zeer veel tact en kennis gedaan werd wat betreft de aan te brengen veranderingen.

1852. V. Dan komen wij aan den tijd, dat gij in Noordholland werkzaam zijt.

Zijn daar bepaalde takken van bedrijf, waarop gij begrijpt dat het bij voorkeur wenschelijk is dat het onderzoek der Commissie gericht worde?

A. Een van de hoofdbezwaren is voor mij steeds de slechte ventilatie van de lokalen, vooral te Amsterdam, die dikwijls zeer benauwd zijn. Vooral geldt dat bezwaar voor wol- en vlasspinnerijen, de matten-fabrieken, de smederijen en tabaksfabrieken, in Groningen de vlasbrakerijen.

1853 V. Hebt gij bij de watten-fabrieken te Amsterdam ook dingen ontdekt ten goede of ten kwade, die uw attentie hebben getrokken, wat de inrichting der lokalen aangaat?

A. In het algemeen is die toestand niet gunstig.

1854. V. Zijt gij dan van meening dat er toestanden bestaan die voor den werkman schadelijk zijn?

A. Ja.

1855. V. En zouden die te verbeteren zijn, zonder de nijverheid al te zeer te beknellen?

A. Verbeteringen zullen altijd aan te brengen zijn, maar voor gevestigde inrichtingen worden die moeilijk en duur soms. In zoover er voor verbeteringen dus aanlegkapitaal noodig is, kan men zeggen dat de nijverheid door het aanbrengen van verbetering zeker bekneld zou worden.

1856. V. Gij hebt over tabaksfabrieken gesproken; bedoelt gij daarmede ook sigarenfabrieken?

A. Neen, dat direct niet, want, zoover ik weet was er in 1876 alleen te Kampen maar eene fabriek die stoom gebruikt, voor verwarming, om te drogen en om tabak te snijden.

1857. V. Van sigarenfabrieken hebt gij dus geen ervaring, wel van tabaksfabrieken?

A. Ja.

1858. V. Welke behandeling van de tabak bedoelt gij?

A. Het kerven van de tabak en het drogen.

1859. V. Is het u bekend, dat men in vele dier lokalen bijzonder last van stof heeft?

A. In Amsterdam, zoowel als daarbuiten.

1861. V. Zijn er buiten Amsterdam veel tabaksfabrieken?

A. Ja, maar ik zou de tabaksfabrieken eerst in de laatste plaats willen noemen, omdat de toestand er het minst ongunstig is.

1862. V. Gij zijt natuurlijk door uwe betrekking ook op stoomdrukkerijen - ik bedoel boekdrukkerijen - geweest;

hoe hebt gij daar den toestand in het algemeen gevonden?

A. Over het algemeen waren er te veel machinerieën in beperkte lokalen, en werden de bewegende deelen niet genoegzaam beschermd, zooals de vliegwielen enz.

1863. V. Gij hebt waarschijnlijk wel waargenomen, dat aankomende jongens daartusschen door moesten?

A. De gangen tusschen de machines zijn heel nauw en die moet men passeeren. Daardoor gebeuren de ongelukken altijd.

1864. V. Hebt gij wel eens gezien dat de jongens bij het doen stilstaan der machine, gebruikt werden om het vliegwiel tegen te houden.

A. Neen.

1865. V. Maar gij hebt toch wel den algemeenen indruk gekregen - zonder nu eene bepaalde drukkerij te noemen - dat in die inrichtingen de toestand, wat de veiligheid van werklieden en jongens betreft, inderdaad te wenschen overlaat?

A. Ja, dat komt mij zoo voor.

1866. V. En gij hebt niet den indruk gekregen dat het onmogelijk zou wezen, als men maar den goeden wil had en er eenige weinige kosten desnoods aan besteden wilde, daaraan door voorbehoedmiddels te gemoet te komen?

A. Neen, bij drukkerijen in het algemeen is het niet zoo heel moeilijk om aan de bezwaren te gemoet te komen.

1869. V. Dan komen wij aan punt 6, veiligheid en gezondheid van fabrieken en werkplaatsen.

Maakt gij geen bezwaar om ons te vertellen, wat bij u is opgekomen naar aanleiding van dàt punt van de Schets?

A. Wat het eerste punt betreft: *gevaar voor rampen en ongelukken*, vind ik dat de kookketels, waarover ik reeds gesproken heb, het meeste gevaar opleveren. Wat de *lucht* betreft, heb ik herhaaldelijk opgemerkt dat de ventilatie op de kleinere fabrieken niet voldoende is.

Omtrent het *licht* kan ik slechts verklaren dat het naar mijne meening overal voldoende aanwezig was; trouwens waar voor de nijverheid licht noodig is, zorgt men wel dit te verkrijgen.

De quaestie der *verwarming* staat in direct verband met de ventilatie. Men kan zeer gemakkelijk een gebouw, dat slecht geventileerd is, verwarmen.

De *reiniging* der lokalen laat in vele fabrieken zeer veel te wenschen over.

Afzonderlijke lokalen voor de beide seksen. Hieromtrent kan ik weinig inlichtingen geven.

De hoofdoorzaken van het gevaar zijn mijns inziens: de vele machines in kleine ruimten, het niet bedekken van de bewegende deelen, zooals vliegwielen; kamraderen enz., het te laag aanbrengen van riemen, waardoor de mogelijkheid bestaat om medegesleurd te worden, het opbrengen van de losse riemen met de handen op de bewegende deelen, het niet streng genoeg toezien dat de machines worden schoongemaakt terwijl zij stilstaan....

1870. V. Hebt gij opgemerkt dat voor dat schoonmaken jongens worden gebezigd?

A. Ja, dat is jongenswerk.

1871. V. Die jongens worden er dus aan gewaagd om met de handen aan de werkende deelen der machines te komen en ze schoon te maken.

A. De werkman heeft in den regel wel wat anders te doen, en dan wordt tot een jongen die er bij staat gezegd: maak dit of dat eens schoon. Die jongens zien trouwens

geen gevaar meer, en zouden het zeer vreemd vinden, als zij het in den schafttijd moesten doen; zij zouden dan ook minder tijd voor zich zelf overhouden.

1872. V. Maar de jongens worden dus feitelijk er aan gewaagd?

A. Het woord gewaagd vind ik wel wat sterk.

1873. V. Zij doen toch gevaarlijk werk?

A. Het moet geacht worden gevaarlijk te zijn, hoewel zij er niets gevaarlijks meer in zien.

Dan kan ik verder nog wijzen op de laag gelegen lokalen, vooral te Amsterdam, die natuurlijk nogal schadelijk voor de gezondheid zijn. Ook is mijn oog gevallen op de openingen in de zolders die voor de hijschgaten moeten dienen; verder op het feit dat de circuleerzagen onbeschermd zijn, evenals vele andere zagen, en dat het in tal van lokalen tocht.

Hiermede meen ik alle mededeelingen

gedaan te hebben, waartoe ik in staat was.

1875. V. Nog een paar vragen slechts.

Hebt gij ook opgemerkt, dat er ongelukken gebeurd zijn ten gevolge van misbruik van sterken drank?

A. Dat zou ik u niet kunnen zeggen.

1876. V. Hebt gij dan ook in het algemeen opgemerkt, dat door de arbeidende bevolking misbruik werd gemaakt van sterken drank?

A. Ik heb het niet opgemerkt.

1877. V. Is uwe aandacht ook gevestigd geweest op den langen tijd dat de menschen gedwongen werden in minder gunstige lokalen achter elkander te blijven en te werken?

A. Ja, voorzeker. Er werd indertijd in Amsterdam in machinefabrieken gewerkt van 's morgens 6 tot 's avonds 10 uren - en dit weet ik uit mijne eigene praktijk - met een uur schafttijd op den middag en een half uur rust tusschentijds. Maar in Amsterdam wonen de werklieden soms een half uur of langer van hunne werkplaats, en als het werk duurt van 6 uur 's morgens tot 10 uur 's avonds, zijn zij dus van 5 uur 's ochtends tot 11 uur 's avonds buitenshuis.

1878. V. Dat zijn toestanden, die gij, gelijk gij de arbeidende bevolking kent, niet zult kunnen goedkeuren?

A. Neen, vooral niet wanneer zij zoo weinig degelijk voedsel krijgen als meestal het geval is.

1879. V. Gij zoudt dus in hun belang en in het algemeen belang veranderingen wenschelijk vinden?

A. Ja.

1880. V. Maar acht gij het, zooalsde zaken in de nijverheid nu eenmaal gaan, uitvoerbaar om daar tusschen in te komen met wettelijke bepalingen en regels te stellen die de fabrikanten zouden moeten naleven?

A. Ik zou het eenigszins vrijwillig willen laten. De werktijd is 10 of 11 uur, maar als er langer gewerkt wordt krijgt de werkman half zooveel geld meer; dan vervalt tegelijkertijd de drijfveer om langer te werken. Men neemt liever minder volk en laat langer werken; ook de werkgever heeft meestal geen voordeel bij een werkdag van 14½ uur.

1881. V. Gij zoudt dan dus wenschen, dat de wetgever zich bemoeide met de bepaling der loonen?

A. Dat nooit.

1882. V. Maar gij wenscht toch eene wettelijke regeling ten aanzien van het loon van het overwerk?

A. Als zoodanig beschouwd ja; ik bedoelde het oorspronkelijk loon van den arbeider. Er moet een middel gevonden dat de werkelijk goede arbeider ook goed wordt betaald.

1883. V. Heb ik u wel verstaan, dat de werkgever eigenlijk geen voordeel heeft bij het lang overwerken, omdat daardoor slechter wordt gewerkt?

A. De werkman doet in verhouding in 14½ uur minder dan in 11 uur. De werkgever laat 14½ uur werken wanneer een werk gereed moet zijn in een bepaalden tijd. De vraag is dan minder wat het kost.

1884. V. Maar gij hebt toch gezegd, dat door het overdreven lang arbeiden de intensieve productieve kracht van den werkman gaandeweg vermindert?

A. Ja, tijdens het overwerk in den persoon van den werkman.

1885. V. Hebt gij voorbeelden bijgewoond, dat er geheele nachten werd overgewerkt?

A. Ja, in machine-fabrieken bij drukke tijden.

1886. V. Kwam dan ook het Zondags werken voor?

A. Ja.

1890. De heer **Goeman Borgesius:** Hebt gij wel eens waargenomen dat kleine jongens langen tijd in een ketel werden geplaatst om de klinkbouten tegen te houden?

A. Het gebeurt nogal eens dat jongens gebruikt worden om nagels in te steken; het tegenhouden geschiedt gewoonlijk door een man, omdat het een zeer serieus werk is.

1891. De **Voorzitter:** Maar de jongen zit dan toch in den ketel?

A. Ja, zeker, maar zeer gemakkelijk.

1892. V. Op zijn zitten wil ik niets afdingen, maar terwijl hij er in zit wordt toch van buiten langen tijd achtereen met geweld op de wanden van den ketel gehamerd; wat zijn ooren betreft is hij dus in een staat die ver verwijderd is van rust, niet waar?

A. Dat is zeker, maar ik heb twee jaren lang een kantoor gehad in eene ketelmakerij, waar honderd man werkten; het heeft mij nooit kwaad gedaan, en het speet mij zelfs als er niet geklopt werd.

1893. De heer **Goeman Borgesius:** Er wordt geklaagd dat in sommige takken van nijverheid de werklieden blootgesteld zijn aan groote hitte en snelle afkoeling, nadeelig voor de gezondheid. Is u daarvan iets gebleken?

A. In de suikerfabrieken heerscht eene verbazende hitte. Ik heb mij zelven wel eens afgevraagd hoe het mogelijk was het in die fabrieken uit te houden. Voor veertien dagen bezocht ik nog eene suikerfabriek, en zag ik daar werklieden die half naakt liepen. Het raam stond open, maar het was bijna niet om uit te houden. De hitte is nu eenmaal eene *conditio sine qua non* voor de suikerfabrieken.

1894. De heer **Van Alphen:** Zijn u, wat het stoppen van die jongens in de stoomketels betreft, gevallen bekend, dat dit tot doofheid geleid heeft?

A. Ja, de ketelmakers zijn nogal veel doof; dat is een feit. Ik kan echter niet zeggen of ze op jonger of later leeftijd doof geworden zijn.

1895. V. Zijn u ook voorbeelden bekend dat maatregelen hier of daar genomen zijn ter voorkoming van het doof worden?

A. Neen.

1900. De **Voorzitter**: Hebt gij nog andere zaken mede te deelen?

A. Neen.

1901. V. Welnu, dan bedanken wij u voor uwe komst. Misschien zullen wij uw verhoor nog wel eens op een anderen dag hervatten.

W.H. STRUWE.

Verhoor van den heer mr. J.J.W. Van den Biesen.

1902. De **Voorzitter:** Mag ik uwe voornamen, naam, qualiteit, woonplaats en ouderdom weten?

A. Jan Jacob Willem Van den Biesen, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, oud 51 jaar wonende te Amsterdam.

1903. V. Vindt gij ook aanleiding om, buiten de qualiteit, die gij daar genoemd hebt, met het oog op deze enquête, op te geven welke andere betrekking gij bekleedt?

A. Ik ben president van de Vereeniging van den Heiligen Vincentius a Paola.

1904. V. Zijt gij president van die Vereeniging voor het geheele land?

A. Neen, alleen voor de stad Amsterdam. Ik ben ook lid van den raad van bestuur van de St. Josephsgezellen-vereeniging, dat is speciaal eene handwerks-liedenvereeniging.

1905. V. Wat is de werkkring van de Vicentius-vereeniging in verband nu meer met het onderwerp, waarover ons onderzoek loopt?

A. In de eerste plaats verzorgt de Vincentius-vereeniging pl. m. 1000 huisgezinnen 'sjaars, waaronder vele van den werkliedenstand, en in de tweede plaats hebben wij ongeveer 2300 jongens op onze scholen, waarvan er pl. m. 1700 van ouders uit den werkmansstand zijn.

1906. V. Zijn dat scholen voor eenvoudig lager onderwijs?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter.

1907. V. Komt daarbij niet te pas het geven van vak- of teekenonderwijs?

A. Teekenonderwijs wel.

1908. V. Afzonderlijk of als een van de vakken van lager onderwijs?

A. Het geschiedt 's avonds in een van de lokalen.

1909. V. Maar wordt het gegeven met het oog op de opleiding tot eenig ambacht?

A. Ja, om de jongens in de gelegenheid te stellen, later hun vak goed te leeren. Jongens die aanleg hebben voor het teekenen hebben daarvoor afzonderlijke gelegenheid gedurende de wintermaanden.

1910. V. Doch men geeft er niet speciaal onderwijs in machine- of bouwkundig teekenen?

A. Neen men leert er teekenen in het algemeen.

1911. V. Wat is het doel en de werkkring van die St. Joseph-gezellenvereeniging?

A Het doel en de werkkring is om vooral het ongehuwde werkvolk in de groote steden een toevluchtsoord te geven, waar zij zich op stoffelijk en zedelijk gebied kunnen ontwikkelen, en waar

zij ook kunnen komen wanneer zij getrouwd zijn, doch dan op andere voorwaarden.

1912. V. Geschiedt dit onder andere door middel van het verschaffen van lokalen?

A. In Amsterdam is een groot lokaal waar honderden en honderden jongelieden toegang hebben, die zich daar op fatsoenlijke wijze kunnen bezighouden. Des wintersavonds wordt hun gelegenheid gegeven tot vakonderwijs en vooral tot teekenen en marmerschilderen. Het is echter geen lokaal waar de zich in Amsterdam bevindende jongelieden verblijf kunnen houden.

1913. V. Houden daar alleen verblijf de leden der vereeniging die uit andere steden komen?

A. Ja, die worden ter huisvesting opgenomen, zij eten daar en bekomen ook nachtverblijf.

1914. V. Tegen eene betaling die de kosten dekt?

A. O neen! De kosten worden niet gedekt, die moeten grootendeels door liefdadigheid worden gevonden.

1915. V. Beide betrekkingen hebben u dus in al die jaren dat gij u daarmede bezig gehouden hebt, ruimschoots gelegenheid geschonken om in aanraking te komen met de arbeidende klasse?

A. Zeker. Bovendien ben ik nog lid geweest van verschillende andere commissiën door of vanwege den burgemeester ingesteld. Bij voorbeeld in den winter van 1879-1880 van de commissie ter ondersteuning van behoeftigen. De stad is toen in honderd wijken verdeeld; met anderen heb ik bij die gelegenheid 7000 huisgezinnen bezocht.

1916. V. Ik behoef aan u niet te zeggen, dat ons onderzoek beperkt is; wij kunnen ons niet ophouden met de arbeidersquaestie in haar geheelen omvang. Hoe wij ons mandaat hebben opgevat is u gebleken uit de Schets die wij u hebben toegezonden.

Wellicht vindt u het het beste dat u ons vertelt wat u mededeelenswaardig voorkomt, in de orde en naar aanleiding van die Schets. Waarschijnlijk zult gij van de 1ste afdeeling weinig, van de andere wellicht meer te vertellen hebben.

Kunt gij mij ook het een en ander omtrent de werking der wet van 1874 op den kinderarbeid mededeelen?

A. Ja, mijnheer de Voorzitter. Mijne ondervinding leert, dat de wet te Amsterdam in het algemeen gehandhaafd wordt en men daar huiverig is kinderen beneden den leeftijd in het werk te nemen. Meestal blijven de kinderen trouw tot hun twaalfde jaar op school.

1917. V. Gij gelooft dus niet dat de wet deze schadelijke werking heeft, dat de kinderen geen van beiden doen, noch schoolgaan noch arbeid verrichten, maar, gunstige uitzonderingen daargelaten, op de straat slenteren. Volgens uwe meening heeft dus de wet van den heer Van Houten inderdaad het gunstige gevolg, dat de kinderen tot hun twaalfde jaar op school blijven?

A. Het laatste geloof ik zeker.

1918. V. Uwe ondervinding reikt ook vóór 1874. Hebt gij nu bij de menigvuldige aanraking met huisgezinnen en het oog dat gij daardoor gekregen hebt voor den toestand dier gezinnen, ook kunnen opmerken dat daar geleden wordt door het wegvallen van hetgeen door die kleine kinderen werd ingebracht?

A. Hoegenaamd niets. Ik geloof dat dat werken van kinderen te Amsterdam vóór de wet ook betrekkelijk luttel was.

1919. V. Schadelijke gevolgen zijn u althans niet in het oog gevallen?

A. Neen.

1920. V. Hebt gij gevestigde denkbeelden over de vraag, of het al dan niet wenschelijk zou kunnen geacht worden de grens van 12 jaar, die in de wet van 1874 gesteld is, te verschuiven en bijv. tot 14 jaar op te voeren?

A. Ik heb er wel eens over gedacht en met anderen over gesproken. Voor het platteland, waar ik ook nogal bekend ben, zou ik het zeer betreurenswaardig vinden, omdat daar de jongens met 12 jaar bijna volwassen en niet meer op de school te houden zijn. Bij de bloemkweekers te Overveen komen zij op 12 of 13 jaar bij het vak. Wat kunnen zij ook meer leeren dan lezen, schrijven, rekenen, enz.? Op dien leeftijd zijn zij bijna verplicht zich in hun bedrijf te gaan oefenen. Wat de steden betreft, geloof ik ook dat een groot gedeelte der jongens, als zij een jaar of 13 zijn, zonder bezwaar de school kunnen verlaten. Soms willen de ouders

hen vroeger van de school nemen, doch dit raden wij hun natuurlijk af

1921. V. Wij hebben reeds verklaringen gehoord van werklieden uit meer dan één vak, die klaagden dat de jongens op 12- en 13jarigen leeftijd bij het ambacht kwamen, terwijl zij, wat het lager onderwijs betreft, slecht onderlegd waren. Bij die menschen bestond de gezindheid om door het verbieden van arbeid op jeugdigen leeftijd - ik zeg nu hier niet de verplichting, maar - de gelegenheid te geven langer lager onderwijs te kunnen genieten.

A. De ontwikkeling bij de jongens van de lagere klassen is zeer ongelijk. Sommige jongens van 14, 15 en 16 jaren staan dikwijls niet gelijk met anderen van 12 en 13 jaren. Men heeft soms kinderen die op 6 en 7 jaren reeds kunnen lezen; anderen die daaraan op 9 jaren nog moeten beginnen. Dit hangt veel af van de vroegere opvoeding die de ouders hunne kinderen hebben gegeven, of zij de jongens en meisjes vooraf naar de bewaarschool hebben gezonden, waar de kinderen de eerste beginselen van het lezen leeren.

1922. V. Laat in het algemeen de vroegere opvoeding bij de mindere klassen der maatschappij niet zeer veel te wenschen over?

A. Ja, en die vroegere opvoeding heeft een ontzaglijken invloed.

1923. V. Hebt gij wel eens den indruk ontvangen, dat van jongens van 12, 14 of 16 jaar in werkplaatsen en fabrieken te veel, te zware, te doodende arbeid wordt gevergd?

A. Zeer zelden; bij het bezoeken van gezinnen heb ik daaromtrent zeer weinig ongunstige resultaten op moreel en stoffelijk gebied bespeurd.

1924. V. Gij gelooft dus niet aan het vorderen van overdreven langdurigen arbeid van die jongens?

A. Naar hetgeen ik daarvan heb gezien, niet.

1825. V. Ons zijn feiten medegedeeld die inderdaad daarop wel wijzen.

A. In enkele fabrieken misschien, maar zeker niet bij het gewone ambacht.

1926. V. Hebt gij wel eens aanleiding om op drukkerijen te komen?

A. Ik heb eens een jongen van den door u bedoelden leeftijd op eene drukkerij geplaatst. Die jongen was eerst in 's lands zeedienst, doch brak zijn linkerarm door het vallen uit den mast. Van dien jongen wordt mijns inziens geen bovenmatige arbeid gevergd.

1927. V. Hebt gij geene gelegenheid gehad om de feiten waar te nemen, zoodat gij verklaren moet er niet voldoende mede bekend te zijn? of vindt gij vrijheid om te zeggen: ik ken dien toestand in zijn geheelen omvang, maar ik ontken het bestaan van het ergerlijke daarvan?

A. Van jongens op drukkerijen ken ik een paar gevallen. Nu wordt er in Amsterdam des nachts geen blad gedrukt, alleen het *Handelsblad* misschien. Anders heb ik er geen kwaad van gehoord.

1928. V. Maar gij vervult geene betrekking, die u in onmiddellijke aanraking brengt met den gang van den arbeid op drukkerijen, waardoor gij met stelligheid een oordeel kunt uitspreken?

A. Neen.

1929. V. De feiten kunnen dus bestaan terwijl ze u onbekend zijn?

A. Zeker.

1930. V. Hebt gij wel eens gehoord dat er zwaar gewerkt werd in andere takken van nijverheid, b.v. in ketelmakerijen, ijzer- en metaalfabrieken, in smidsen, enz.?

A. Neen. Ik heb een zoon, die van zijn 16de jaar af bij dat vak is geweest op een paar fabrieken, hij is nu chef op eene fabriek. Maar ik kan verklaren dat er nooit langer gewerkt wordt dan 's avonds acht uur.

1931. V. Hebt gij uw zoon de geheele campagne laten maken, van jongs af, om hem flink te laten leeren op het terrein zelf?

A. Ja, van zijn 16de jaar af.

1932. V. Op welke fabriek?

A. Op die van Suyver, eene ketelmakerij.

1933. V. Hoe lang is hij daar gebleven?

A. Twee jaar, daarna is hij naar België gegaan.

1934. V. Is hij in Amsterdam op geen anderen winkel geweest?

A. Neen.

1935. V. Dus behalve op de fabriek

van de firma Suyver, heeft hij te Amsterdam geene ervaring in andere winkels opgedaan?

A. Ja, waar hij nu is.

1936. V. Maar daar heeft hij zelf geen ondervinding in dat opzicht opgedaan, omdat hij daar nooit zelf in het vuile pakje gestaan heeft.

Hoe zijn de voorletters van uw zoon?

A.A.H.J.

1937. V. Is hij bij eene andere firma of is het zijn eigen zaak?

A. Hij is nog niet in de zaak. Hij is chef-teekenaar bij B. Smit, ijzergieterij en fabriek van stoomwerktuigen.

1938. V. Dat is wat de aankomende jongens betreft; maar met de meisjes bemoeit gij u immers ook?

A. Ik zie ze natuurlijk in de gezinnen.

1939. V. Gij hoort daar dus - dat brengt uwe positie mede, omdat deze u noopt daarnaar af en toe te informeeren - het noodige van de levenswijze en de bestaansmiddelen van de meisjes?

A. Dat is de hoofdzaak.

1940. V. Vertel ons daarvan dan eens het een en ander.

A. Mijne ondervinding is, dat over het algemeen in Amsterdam de meisjes zoo vroeg mogelijk een dienst inde huishouding zoeken. Gewoonlijk blijven zij tot haar 16de of 17de jaar thuis hangen. Het eenige wat ik afkeur, is het gaan van die meisjes naar de koffieverlezerijen, omdat zij daar zulk schandelijk laag loon ontvangen.

1941. V. Uwe verklaring wil ik in de verste verte niet in twijfel trekken, maar dit mag ik toch zeggen: uwe verklaring loopt eenigszins in, tegen de verklaringen die wij van andere zijde hebben gehoord, namelijk dat de zin van die klasse om in het huishouden te gaan dienen meer en meer afneemt op grond dat het loon in de fabrieken hooger is. Hebt gij daaromtrent nooit iets vernomen?

A. Ik begrijp inderdaad niet wat in Amsterdam een meisje van ruim 12 jaren zou kunnen verdienen in fabrieken.

1942. V. Maar de waskaarsenfabriek dan?

A. Nu ja, dat is er één. Laten daar nu 100 meisjes en vrouwen op gaan, wat beteekent dat dan nog op eene bevolking van 400 000 zielen? Dat is niets.

1943. V. En de confectiewinkels?

A. Daar beginnen zij wel, en ik acht dat niet zoo verkeerd.

1944. V. Dus gij slaat in het algemeen niet zooveel geloof aan het ‘werken’ van meisjes?

A. Neen. Nu moet ik echter zeggen, dat mijne ondervinding zich meer bepaalt tot de Roomsch-Katholieke meisjes, en bij deze wordt het gaan naar fabrieken zeer tegengewerkt. Wij trachten ze meer op te wekken voor den dienst in het huishouden. Dat is ons streven.

1945. V. Gij gelooft derhalve dat Roomsch-Katholieke meisjes een beetje een anderen weg opgaan dan die van andere kerkgenootschappen, dank zij de zorgen die gij er aan wijdt?

A. De geheele opleiding van de bewaarschool af is er meer op gericht om ze te brengen tot den dienstbaren stand.

1946. V. Gij met uwe medebestuurders en de beambten die er voor zijn, houden daar zeker de hand aan?

A. Zooveel mogelijk.

1947. V. Door huisbezoek?

A. Ja.

1948. V. Gij begrijpt, met uwe ondervinding, dat het gaan naar fabrieken en werkplaatsen schadelijk is?

A. Zeker.

1949. V. Dus u probeert ze er af te houden?

A. Zooveel mogelijk.

1950. V. En met zulk een goed gevolg, dat gij slechts weinig gelegenheid hebt om de meisjes van uw kerkgenootschap te observeeren op fabrieken, want zij komen er niet?

A. Neen, wij trachten ze zooveel mogelijk in diensten te krijgen.

1951. V. Het schadelijke van fabrieken en werkplaatsen bestaat in meer dan één zin, zoowel uit een physiek als uit een moreel oogpunt?

A. Vooral uit een moreel oogpunt. Physiek geloof ik niet dat het zoo schadelijk is.

1952. V. En zijn er geen andere takken van nijverheid waar gij gemerkt hebt dat meisjes heentrekken?

A. Koffieverlezerijen.

1953. V. Daar werken geen jonge kinderen?

A. Neen.

1955. V. Merkt gij wel eens wat van

het uit werken gaan van moeders van gezinnen in fabrieken of werkplaatsen en den invloed daarvan?

A. Neen dat heb ik, om zoo te zeggen nooit bijgewoond. Wel dat de eene of andere weduwe eene enkele maal uit schoonmaken gaat. Maar mij staat in mijne 25jarige ervaring geen geval voor, dat ik moeders heb gezien die geregeld naar fabrieken of werkplaatsen gaan.

In het algemeen houd ik het er voor dat de vrouwelijke arbeid in Amsterdam gering is.

1956. V. Het komt niet in mij op om uwe groote ondervinding in twijfel te trekken, integendeel, maar het toeval heeft mij in Amsterdam een geval in eene fabriek doen zien, dat de vrouw, wier man leegliep, voor man en kinderen den kost moest verdienen, terwijl de man luierde.

A. Ik ken dat geval niet, en ik weet niet of deze mijne mededeeling hier te pas komt, maar dit is zeker - het is mij gebleken toen ik in 1879-80 in de commissie voor ondersteuning zat, door welke ongeveer 7000 huisgezinnen werden bezocht en ik zeg het zonder partijdigheid - dat bij de vrouwen, die in hare jeugd eene godsdienstige opleiding hebben genoten op de bijzondere school, de verwildering veel minder groot is; dat het fatsoenlijker en betere huismoeders zijn.

1957. V. Hebt gij in de huisgezinnen dikwijls de ongelukkige gevolgen van het misbruik van sterken drank opgemerkt?

A. Zeer dikwijls; dit is de grootste ramp voor de huisgezinnen die ik ken.

1958. V. Komt het misbruik ook wel bij de vrouwen voor?

A. Ja, maar hoogst zeldzaam. Ik heb hier het allermerkwaardigste rapport voor mij over den winter 1879-1880, toen door 150 mannen van stand en ondervinding, die werkelijk in staat waren den toestand te beoordeelen, 7000 huisgezinnen zijn bezocht. Uit dat onderzoek blijkt duidelijk dat een der groote oorzaken van stoffelijke en zedelijke maatschappelijke ellende de drank is.

1959. V. Hebt u kunnen opmerken dat van de gelegenheden in de laatste jaren geopend om het sparen gemakkelijk te maken, gebruik wordt gemaakt door de lagere klassen, of niet? Zorgen zij in do goede zomerdagen, wanneer er ruim werk is, voor den winterdag?

A. Ik heb dit zeer zelden opgemerkt, vooral niet bij huisgezinnen.

Ongetrouwde werklieden sparen nog wel. Zoo heeft de Gezellenvereeniging eene aanzienlijke spaarbank; dan staat er nog veel geld van hen in de Stadsspaarbank.

Bij gehuwde werklieden is het sparen in den zomer zeer gering. Ik geloof trouwens dat zij daartoe bijna niet in staat zijn, met het loon, zooals het tegenwoordig gesteld is. De menschen zijn 's winters achtergeraakt en moeten dit dan in den zomer bijspijkeren. Bovendien is naar mijne opinie eene vaste verdienste van f 9 per week voor een gezin te Amsterdam eigenlijk te weinig.

1960. V. Gij neemt gezinnen met zes kinderen tot voorbeeld?

A. Och mijnheer de Voorzitter, een paar kinderen meer of minder doet in een gewoon gezin weinig af.

1961. V. Maar als zij dan 10 of 12 jaar oud geworden zijn?

A. Maar dan beginnen zij ook al spoedig wat te verdienen.

1962. V. Juist, doch in dat geval - houd het mij ten goede - wordt het weer misbruik en gaan wij den weg op, dat de kinderen worden een soort van geldmakerij, en dat er gebouwd wordt op de f 2 à, f 3, die de kleinen gaan inbrengen.

A. Het zou kunnen zijn.

1963. V. Is er voor u uit de Schets nog iets op te merken?

A. Omtrent den Zondagsarbeid wensch ik dan te zeggen dat ik dien voor het arbeidsvolk allerverderfelijkst vind. Zij moeten toch een dag hebben en dan houden zij Maandag.

1964. V. Het Maandaghouden komt frequent voor, niet waar?

A. Ja, en het komt dikwijls voort uit Zondagswerk.

1965. V. En ook uit het Zondagsuitgaan?

A. Neen want dan gaan zij Maandag uit.

1966. V. Hebt gij bepaalde punten, waaromtrent gij soms nog inlichtingen aan de Commissie zoudt kunnen geven?

A. Over het algemeen kan men zeg-

gen dat de materieele toestand van het werkvolk te Amsterdam allertreurigst is, door gebrek aan werk en door de lage loonen.
Onlangs heb ik inzage gekregen van het budget van een gezin, bestaande uit een zeer knap man, die volstrekt niet drinkt, eene even knappe vrouw en zes kinderen, waarvan het jongste nog aan de borst is. Voor dat gezin was per dag noodig:

brood	31^1_2 cent;
middageten	19 cent;
vet	6 cent;
zout	1 cent;
petroleum	5 cent;
brandstoffen	10 cent;
koffie	7 cent;
melk	8 cent;
zeep	2^1 cent;

Dat is 90 ct. per dag en f 6,30 per week, waarbij nog komt 1,50 voor huur, dus samen f 7,80. Nu is er nog geen sprake van kleederen en reparatiën. De kleederen voor kinderen verschaffen wij dan ook in den regel.

1967. V. Hebt gij verder nog iets mede te deelen?

A. De moreele toestand gaat achteruit, wat ik ook toeschrijf aan de werking van den Malthusiaanschen bond. Daardoor verdwijnt de laatste band van liefde en zedelijkheid tusschen man en vrouw. In mijne praktijk is mij eens gebleken, dat de vrees voor het krijgen van kinderen en het aanwenden van praeventieve maatregelen oorzaak is geweest van een werkelijken kindermoord, en dat het huwelijk er allerellendigst door geworden is.

Een met mij bevriend geneesheer, met wien ik er dikwerf over spreek, kan niet genoeg drukken op den onzedelijken invloed daarvan. Ik weet zelfs *de auditu*, dat het bij sommige vrouwen tot krankzinnigheid leidt, ten gevolge van het langdurig toepassen van die middelen.

1968. V. Omtrent dit vraagstuk, waarover wij u overigens met belangstelling hebben gehoord, kunnen wij natuurlijk in deze enquête niet dieper ingaan, hoe aantrekkelijk het onderwerp anders ook mocht zijn Hebt gij verder nog iets?

A. Ik zou denken dat eene verandering van de drank wet helpen zou.

1969. V. In welken zin wenscht gij verandering?

A. Door het schenken in tapperijen en kroegen te verbieden 's morgens vóór acht uur en 's avonds na achten.

1970. V. Wij hebben gehoord dat het volk in Amsterdam soms reeds om vier uur 's morgens in de kroeg komt. Is dat zoo?

A. Ja, dan begint het al, en dat is het ongeluk. Een man, die laat gewerkt heeft en misschien om elf uur op zijn bed komt, is, als hij 's morgens om drie uur weder op moet, niet lekker en gaat dan drinken. Wordt hij dronken vóór acht uur, dan is de geheele dag verloren; weet hij zich tot acht uur goed te houden tot hij koffie krijgt,

dan is hij gered. Het tappen 's avonds is, dunkt mij, nog niet zoo erg als 's morgens vroeg. Wij hebben dikwijls het gemeentebestuur hierop gewezen.

1971. V. Wanneer een man, om het dan door u gestelde geval even te releveeren, eerst om elf uur naar bed kan gaan en er weder om drie uur uit moet, zou men toch zeggen dat dit wel een weinig naar overmatigen arbeid riekt.

A. Het gebeurt toch veel in den zomer.

1972. V. Gebeurt het met jongens ook?

A. Misschien, maar ik weet het niet. Maar een werkman, een metselaar, werkt des zomers vrij laat, tot 8 à 9 uur, het wordt soms 10 uur eer het donker is.

1973. De heer **Heldt:** Zoudt gij wenschen dat 's morgens vóór achten en 's avonds ná achten alle kroegen gesloten werden, ook groote sociëteiten, zooals de Groote Club te Amsterdam en de Witte sociëteit hier?

A. De menschen, die dergelijke inrichtingen bezoeken, staan minder aan verleiding bloot. Bovendien zijn zij 's morgens vóór achten niet open. Het is al mooi als de Groote Club te Amsterdam 's morgens om 11 uur open is. Wordt het drankmisbruik voor de werklieden tegengegaan door 's morgens de kroegen te sluiten, dan mag voor mijn part voor de Groote Club hetzelfde gelden.

Uit eigen waarneming kan ik verzekeren dat een kroeg achteruitgaat, als zij niet vroeg genoeg geopend is.

1974. V. Welke soort van Ambachtslieden meent gij dat 's morgens vóór achten zooveel drinken?

A. Dat zijn sjouwerlui, timmerlui, metselaars, die vooral 's zomers vroeg op het werk komen.

1975. V. Op openbare werken of bij den weg?

A. Meestal op aangenomen werken.

1976. V. Dus niet die welke op werkplaatsen werken?

A. Dat heb ik minder bijgewoond; dat ziet men natuurlijk niet. Maar bij vele groote bouwwerken, waarin ik van der jeugd af gemengd geweest ben, heb ik het dikwijls betreurd, dat knappe kerels overigens, om 8 uur 's morgens al stomdronken waren.

1977. V. Is dat regel of uitzondering?

A. Regel kan men dat niet noemen, maar naar mijne overtuiging komt het, helaas! maar al te dikwijls voor, dat zij 's morgens wel niet geheel dronken zijn, maar toch al heel wat op hebben.

1978. De **Voorzitter:** Wij bedanken u vriendelijk voor de verstrekte inlichtingen.

J.J. VAN DEN BIESEN.

Verhoor van den heer Justus van Maurik.

1979. De **Voorzitter:** Mag ik uwe voornamen, naam, beroep, ouderdom en woonplaats weten?

A. Justus Van Maurik, sigarenfabrikant, oud 40 jaar, wonende te Amsterdam.

1980. V. Gij hebt een van de grootste sigarenfabrieken in Amsterdam?

A. Ten minste, wij hebben nogal een van de bevolktste.

1981. V. Er werken bij u ongeveer 70 volwassen mannen en 20 jongens, niet waar?

A. Dat wisselt af naar de drukte; wij hebben wel eens 130 man aan het werk gehad.

1982. V. Vrouwen werken niet bij u, niet waar?

A. Neen.

1983. V. Waar zit het hem in, dat anderen wel vrouwen en- meisjes laten werken?

A. Waarschijnlijk omdat zij de gelegenheid hebben om de mannen en vrouwen van elkander afgescheiden te houden. Ik zou geen gelegenheid hebben om de meisjes op een aparte zaal te plaatsen.

1984. V. Dat is dus voor u reden genoeg, om geen meisjes te nemen?

A. Ja, ten minste ik heb in 1871 met meisjes gewerkt, maar ik kan niet zeggen, dat mij dit recht beviel.

1985. V. Waarom niet?

A. Zij waren nogal precoce, de prikkel kwam nogal vlug en ik vond het niet noodig om behalve mijne fabriek er nog eene fabriek van iets anders op na te houden.

1986. V. Gij deedt dit dus met een uitstekend goed doel, maar was uw financieel belang daar niet bij betrokken; verdienden de meisjes niet wat minder dan de jongens?

A. Neen, dat was ongeveer hetzelfde; wat de meisjes deden, doen nu de jongens, namelijk het strippen van tabak en het maken van het binnenwerk van sigaren, maar ik kan niet zeggen dat dit eenigen invloed zou hebben op het geld.

1987. V. Dus de eischen van de concurrentie brengen niet de noodzakelijkheid mede om aankomende meisjes op de sigarenfabrieken te plaatsen?

A. Ten minste in Amsterdam niet.

1988. V. En gij hebt u van het laten werken door meisjes verder onthouden, omdat gij de beide seksen bij u niet kondt separeeren?

A. Bovendien waren de meisjes lastiger dan de knapen en brachten drank mede.

1989. V. Wat?

A. Jenever. Dat is ten minste mijne ondervinding geweest. Ik had een ouden meesterknecht, die mijne aandacht daarop vestigde. Bovendien, het is nogal ordinair soort. U begrijpt, eene moeder geeft niet licht haar kind op een fabriek in Amsterdam, vooral niet op een sigarenfabriek. Telkens attrapeerden we de meisjes met platte fleschjes jenever, en daarom heb ik gezegd, dat die boel uit moest zijn. Maar ik heb er eigenlijk te weinig ondervinding van om er veel van te zeggen, maar mijnheer Bergman Carels werkt nog met meisjes en hij schijnt er nogal mee in zijn schik te zijn; hij heeft dan ook gesepareerde lokalen, die ik niet kan hebben.

1990. V. Dus de moraliteit bij de aankomende meisjes is naar uw eigen ervaring bijzonder laag gezonken?

A. Ja, daarom heb ik ze niet meer in het werk gehouden. Ik zal nu niet zeggen dat ze allen zoo zijn; misschien heb ik het slecht getroffen.

1991. V. Is de standaard der zedelijkheid bij aankomende jongens gunstiger?

A. Ik kan niet zeggen dat die in den laatsten tijd achteruit is gegaan, maar het spijt mij dat ik het zeggen moet, de sigarenmakers behooren niet tot het beste soort werkvolk. Het is wel het minste van de kaart. Altijd volgens mijne opinie.

1992. V. Welke is de jeugdigste leeftijd van die jongens die bij u op de fabriek komen?

A. Gewoonlijk 13 jaren?

1993. V. Hadt gij vóór 1874 jeugdiger in dienst?

A. De jongste was toch altijd 11 jaren oud.

1994 V. Dus de wet van 1874 is voor u van geen groote beteekenis geweest?

A. Zij heeft op onze fabriek niet geïnfluenceerd. Op andere fabrieken gebeurde het vóór 1874 wel dat een vader zijn jongen beneden de 12 jaren medebracht om tusschen de schooluren op de fabriek te werken. Maar ik heb dit op mijne fabriek nooit veroorloofd.

1995. V. Dat was vóór 1874, en thans?

A. Nu komt het niet meer voor.

1996. V. Neemt gij wel eens jongens in het werk op uren buiten den schooltijd?

A. Neen, want mijne fabriek is daarvoor niet ingericht; daar is alles meer militairement geregeld.

Doch er zijn fabrikanten, die jongens, welke nog op school zijn, 's Woensdagsmiddags en Zaterdags middags na schooltijd op hun fabriek laten werken. Bij mij echter geschiedt dit, zooals ik zeide, niet.

1997. V. Misschien heel gelukkig voor de jongens, die anders slaperig op school zitten en slecht van het onderwijs profiteeren.

Hoelang werken die jongens, van 12 tot 16 jaar, overdag bij u?

A. Zij werken allen gelijk op, 10 uur per dag.

1998. V. Werken zij ook over?

A. Overwerken heeft bij mij nooit plaats. Mijne werklieden werken van 8 tot 8, met twee uren schafttijd.

1999. V. Moeten zij 's morgens precies 8 uur binnen zijn.

A. Ja, van 8 tot kwart na 8 is de deur geopend; die er dan niet is mag voor drie uur niet binnenkomen en verzuimt dus een halven dag.

2000. V. En zijn zij altijd op tijd?

A. Meestal. Enkele uitzonderingen daargelaten, heb ik niet daarover te klagen.

2001. V. Behalve wellicht des Maandags?

A. Ja, den Maandag rekenen wij bijna niet als een werkdag.

2002. V. U spreekt nu over volwassen werklieden?

A. Ja. Vroeger was het nog veel erger, maar ik heb die zaak zeer streng aangepakt en gezegd: wanneer ik des Maandags geen werk van je krijg, dan kan ik de menschen die dien dag geregeld werken ook niet met je gelijkstellen. Ik heb toen deze conditie gemaakt: wilt gij des Maandags niet werken, best. In Godsnaam, ik kan er niets aan doen, maar verstoor dan de fabriek niet en blijf liever weg.

Die echter Dinsdag niet werkt, een verschijnsel dat zich ongelukkig ook voordoet, kan voor mijn pleizier tot Donderdag vacantie houden.

2003. V. Blijven zij dus Maandag weg?

A. Dat juist niet, maar zij voeren nagenoeg niets uit. Er wordt per stuk gewerkt, zoodat zij op zulk een dag niet meer dan enkele stuivers verdienen. Het komt dus ongeveer op hetzelfde neer, alsof zij wegbleven.

2004. V. Hebt gij ook de opmerking gemaakt, dat, over het algemeen, in de latere dagen van de week meer verdiend werd dan in de eerste?

A. Ja, dat spreekt vanzelf, omdat in de eerste dagen minder gewerkt wordt.

2005. V. Het luieren strekt zich dus nog verder uit dan tot den Maandag?

A. De lijders aan de Maandag-ziekte zijn gewoonlijk Dinsdag ook nog niet precies in orde. Zij beginnen Woensdag te werken en zetten dan goed door tot Zaterdag middag.

2006. V. Komen zij des Zondags?

A. Bij mij niet.

2007. V. Gij zeidet straks: zij komen om 8 uur, volwassenen en jongens. Hoe lang werken zij?

A. Zij werken tot kwart vóór 1; dan gaan zij naar huis.

2008. V. Gij houdt hen dus niet?

A. Neen.

2009. V. Hoe lang hebben zij dan vrij-af

A. Twee uren, van kwart vóór 1 tot kwart vóór 3.

2010. V. Hoe lang werken zij dan vervolgens?

A. Van kwart vóór 3 tot kwart vóór 8.

2011. V. Dus ook de jongens hebben twee uren tijd om bij hun vader of moeder warm eten te bekomen?

A. Ja, en zij hebben ook nog een oogenblik tijd 's middags om een boterham met koffie op de fabriek te eten.

2012. V. Dien boterham brengen zij mede?

A. Ja.

2013. V. En de koffie?

A. Een van hen administreert dit. Dat is coöperatie.

2014. V. Dat de werklieden 's avonds gehouden worden komt niet voor?

A. Neen, tenzij zij zelf 's winters vragen of zij mogen doorwerken, namelijk als het druk is, want anders verbrand ik er geen licht voor. Wij stuiten meestal op de Maandaghouders. Een sigarenmaker, die behoorlijk doorwerkt, kan goed zijn brood verdienen.

2015. V. Wat noemt gij: goed zijn brood verdienen?

A. Mij dunkt dat een gulden of f 15 's weeks nogal redelijk is. Maar dat is geen regel; ik zou eer aannemen dat er niet meer wordt verdiend dan f 8 of f 9, als men het door elkander slaat.

2016. V. Dus dat zij minder verdienen, is eenvoudig hun eigen schuld?

A. Ja, iemand die zijn vak verstaat en werken wil, kan best f 15 à 16 per week verdienen. Bij ons is alles stukwerk, dus het ligt geheel aan de werklieden hoeveel zij per week verdienen. Wanneer zij 's avonds willen werken, moeten zij dit zelf weten.

2017. V. Gij zegt: gij laat wel eens overwerken; komt dit dikwijls voor?

A. Zeer weinig.

2018. V. Niet twee malen per week bijv.?

A. Zoo komt het niet voor. Het gebeurt dat wanneer in drukke tijden eene commissie afgemaakt moet worden, de werklieden zeggen: wij willen in plaats tot 8 tot 10 uren 's avonds werken. Dit gaat dan eenige weken achtereen. Maar toen ik zag dat van het langer werken 's avonds het gevolg was dat des Maandags en zelfs des Dinsdags werd verzuimd, heb ik gezegd: dit gaat zoo niet; ik laat u 's avonds niet langer werken om 1 of 2 vrije dagen te kunnen nemen.

2019. V. Hebt gij Israëlieten aan uwe fabriek? - A. Enkele.

2020. V. Drinken zij sterken drank?

A. Zeer weinig.

2021. V. Werken zij beter?

A. Wanneer de Sabbath niet inviel, zou ik het liefst met hen werken: zij zijn handiger en vlijtiger, en verdienen dus meer. Ik heb echter ook Christenen die zeer goed werken.

2022. V. Kunt gij altijd gemakkelijk jongens van 13 à 15 jaar krijgen?

A. Er is gewoonlijk meer aanvraag dan plaats.

2023. V. Hoe is hunne stemming, hebben zij niet veel noten op hun zang?

A. Zij hebben bij mij niets in te brengen, dat ligt geheel aan de inrichting der fabriek.

Wanneer zij obstinaat zijn, is er eene deur. Ik ben fabrikant en moet orde hebben in mijne fabriek. Zonder orde kan men evenmin een Staat als een fabriek beheeren. Ik heb naar mijn geweten een reglement voor mijne fabriek opgemaakt dat ik u gaarne wil toezenden. Toen het een der eerste dagen daar opgehangen werd, verklaarde een werkman dat hij zich daaraan niet houden zou. Ik heb hem daarop oogenblikkelijk ontslagen. Ik heb nu geen klagen meer over de werklieden, want zij weten dat zij zich aan het reglement moeten houden.

Ik weet niet of gij rooker zijt, zoo ja, dan rookt gij zeker liever tabak dan vischgraten.

Een mijner werklieden nu, die een boterham met visch at en wien dat verboden werd, zei: ‘Als ik visch wil eten, eet ik visch’. Mijn antwoord luidde: ‘Dan is er een groot plein, de Dam, waar gij dat doen kunt, maar niet *hier*.

Ik heb recht te vorderen, dat hier sigaren worden gefabriceerd *zonder* vischgraten'; ook die werkman is heengegaan. Wie orde op zijne fabriek weet te houden, heeft geen last met het volk, maar vele patroons zijn daartoe, helaas! niet in staat.

2024. V. Hoe is de geest onder die jongens?

A. Een enkele is soms récalcitrant, maar overigens heb ik geen last van hen.

2025. V. Gij hebt u toch wel eens vroeger niet zoo gunstig over den geest onder de jongens uitgelaten?

A. Dat is zoo, maar toen had ik een anderen meesterknecht, die geen orde wist te houden; zij hadden hem eigenlijk gezegd bij den neus. Degeen, dien ik nu heb, weet ze drommels goed te regelen. Het zijn kinderen, die evenals op school moeten gedresseerd worden. Wanneer een meesterknecht tot een jongen zegt: dat is uw werk, dan moet hij het doen; doet hij het niet, dan moet hij maar heengaan.

2025. V. Wat is dat voor een chef, dien gij nu hebt, en die den geest van het aankomend volk heeft omgezet?

A. Een man, die vroeger ook op een sigarenfabriek is geweest, maar die begrijpt beter te doen met orde te houden dan iedereen den baas te laten spelen.

2027. V. Het orde houden gaat dus volgens de regels van uw reglement?

A. Ja. Ik heb het eerst sedert een jaar of drie gemaakt, en ik heb hem gezegd: dat reglement is uw steun; wanneer gij dat handhaaft, dan handhaaf ik u weder.

2028. V. Hebt gij in dat reglement een boetestelsel opgenomen?

A. Neen, dat geeft niets, want waar niet is, heeft de keizer zijn recht verloren.

2021. V. Gij zijt toch hun debiteur?

A. Jawel, maar ik heb er geen lust in om de lui des Zaterdagavonds nog een paar centen van hun loon in te houden. Ik waarschuw ze tweemalen, en bij de derde maal moeten zij er uit.

2030. V. Alzoo in het boetestelsel ziet gij geen heil?

A. Neen.

2031. V. Waarin bestaan dan uwe dwangmiddelen?

A. Als de jongens niet oppassen, dan waarschuw ik ze twee en driemaal. Helpt dat niet, dan moeten zij weg. Betrap ik ze op diefstal, dan jaag ik ze terstond weg.

In het reglement, dat ik u zenden zal, kunt gij dat alles zien.

Wat de stripjongens betreft, heb ik om aan het gezanik, waartoe zij aanleiding gaven, een einde te maken, gezegd: ik zal ze voor mijne rekening nemen. leder sigarenmaker betaalt een kwartje, dan zorg ik dat zij een jongen hebben. Ik betaal ze iets meer, daardoor heb ik altijd jongens, en heeft het volk er niet mede te maken.

2032. V. Ik bedoelde iets anders. Jaren geleden hebt gij eene verklaring gegeven, hierop neerkomende, dat voor aankomende jongens inderdaad geene wetsbepalingen te hunner bescherming noodig waren, want dat zij zelf wel voor hunne rechten zorgen.

A. Dat is zoo; maar wij hebben van die jongens in soorten. De zoogenaamde bosjesjongens heb ik langzamerhand opgezuiverd. Ik heb altijd gezorgd dat ik voorraad had.

Maar dat zal wel in alle vakken zoo zijn.

2033. V. Hebt gij onder uw volk menschen die al lang in dienst bij u zijn?

A. Ja, eenigen die al een jaar of 10 bij ons zijn. Een meesterknecht telde 48 dienstjaren, een ander 35, dan zijn er een paar die reeds een jaar of 18 bij ons zijn.

Overigens is er in dat vak groote mutatie, het is een voortdurend mouvement. Er zijn bepaalde trekvogels bij, maar die neem ik eenvoudig niet meer. Maar ik sluit dan ook mijne fabriek, wat de meeste fabrikanten niet doen.

2034. V. Hoe meent gij, 's avonds om 8 uur?

A. Neen overdag. Zij kunnen er niet uit- of ingaan. Ik heb de zaak zoo ingericht dat alle behoeften bevredigd kunnen' worden. Alleen de jongen die koffie haalt behoeft een paar malen in- en uit te gaan.

2035. V. Vroeger hebt gij toch wel moeite gehad om ze te 10 uur bij elkander te hebben?

A. Ja, maar toen was de fabriek nog niet zoo ingericht.

2036. V. Gij zijt dus door strengheid

en orde vooruitgegaan in dat opzicht?

A. Ja, ik heb daar bepaald baat bij gevonden.

Ik houd het er voor, dat hoe meer eene fabriek militairement is ingericht, des te beter het is voor den fabrikant evenals voor de werklieden.

2037. V. Gij acht een fabrikant, die geschikt is voor zijne zaak, wel in staat om zich zonder wettelijke bepalingen te helpen?

A. Er zijn menschen die zich nooit kunnen redden.

2038. V. Gij redt u dus zonder hulp van de wettelijke bepalingen?

A. Ik zal dat wel doen.

2039. V. Maar laten wij het blaadje eens omkeeren; nu spreken wij eens niet over u, maar over de werklieden en de jongens, moet daar niets voor gedaan worden? Gij hebt genoeg uw oogen gebruikt om gezien te hebben wat er omgaat, hebt gij wel eens dingen opgemerkt die niet behooren?

A. Ik weet niet wat ik daarover zou zeggen.

2040. V. Gij ziet toch wel naar andere dingen als naar het maken van sigaren en naar tabak?

A. Ik zou niet kunnen aangeven; ik vind het ongelukkig dat kinderen, zooals in Tilburg en Enschedé, van 8 tot 10 jaar oud, bij hunne ouders aan het weefgetouw werken.

2041. V. Ik wenschte te blijven in Amsterdam en te weten wat gij daar zelf gezien hebt.

A. Vraag u mij dan maar wat.

2042. V. Ik wensch dat u het mij vertelde

A. Ik weet niets.

2043. V. Gij weet, geloof ik, wel wat. Zijt gij niet bekend met toestanden in Amsterdam die gij niet goed vindt? Hoe staat het met de aankomende jongens en meisjes die in Amsterdam op de fabrieken werken, en hoe lang werken zij?

A. Ik geloof niet dat in Amsterdam te lang gewerkt wordt. Van de kaarsenfabriek weet ik niet, en over de andere sigarenfabrieken kan ik evenmin oordeelen, omdat mijne fabriek op een zoo geheel andere leest is geschoeid als die andere, behalve misschien die van Bergman Carels. Ik heb in Duitschland en elders de fabrieken gezien, en toen ik in de zaak bij mijn vader kwam, heb ik tegen den ouden heer gezegd, dat het niet kon blijven zooals het was ingericht. Als men recht wil hebben om van de menschen te eischen dat zij zich fatsoenlijk zullen houden, dan moet men zorgen dat zij fatsoenlijk kunnen zitten en licht en lucht hebben en op hun tijd naar huis kunnen gaan.

2044. V. Bij u zijn de lokalen boven elkander?

A. Ja, omdat ik anders geen plaats heb.

2045. V. Juist, men zegt dat uwe lokalen ruim en mooi zijn ingericht, maar ook dat er één gevaarlijk punt aan uwe zaak is, namelijk het gevaar van brand.

A. De boel kan niet in den brand vliegen.

2046. V. Maar als het gebeurt, hoe komen de werklieden er dan uit?

A. Vooreerst is er een brandladder achter aan het huis, in de tweede plaats zijn de trappen gemakkelijk en in de 3de plaats vraag ik: waarvan zou de brand dan toch komen?

2047. V. Is er dan geen vuur?

A. Wel neen, er is geen kachel op de fabriek.

2048. V. Waarmede droogt gij uw sigaren?

A. Met stoom.

2049. V. Hoe krijgt gij dien?

A. Van de machine die op de binnenplaats staat, buiten het huis.

2050. V. Dus het droogmaken geschiedt geheel door stoom?

A. Ja, er is geen vuur op de geheele fabriek.

Ik heb zulk eene warmwaterverwarming genomen, omdat die mij voor het volk en voor de lucht beter voorkwam dan kachels, die veel vuilen boel geven en een onaangenamen reuk verspreiden. De machine zelf wordt bediend door een man die daarvoor speciaal aangesteld is. Het gas, want petroleum brand ik niet, kan op elke étage afgesloten worden.

2051. V. De jongens leeren het vak gaandeweg, niet waar?

A. Ja, zij moeten jong, met hun dertiende jaar beginnen.

2052. Zouden zij het vak niet meer kunnen leeren, wanneer zij bijv. op hun veertiende jaar begonnen?

A. Het is mogelijk dat zij het vak dan ook nog zouden kunnen leeren.

2053 V. Zij beginnen eenvoudig met naast een werkman te gaan zitten en bosjes te maken?

A. Ja, zij beginnen met het binnenwerk te maken.

2054 V. En hoe lang moeten zij dat werk doen alvorens zelf een sigaar te kunnen maken?

A. Dat hangt van de vlugheid en de bevattelijkheid van den jongen af.

2055. V. Zouden de jongens na een paar jaren zoo ver kunnen zijn?

A. Sommigen leeren het vak in korten tijd, anderen leeren het nooit.

2056. V. Wat nu betreft de aankomende jongens die leeren moeten, zorgt de werkman daarvoor die naast hem zit?

A. Dit is zoo geregeld. Vroeger was het anders, maar nu laat de patroon den jongen voor zijne eigen rekening werken. Dat heeft echter een slechten kant, namelijk dat de jongens nu niet meer leeren dan het machinaal werk. Zooals u weet worden de sigaren op tweederlei wijze gemaakt: uit de hand - dat zijn de goeden - en machinaal, dat zijn die welke goedkoop in den handel worden gebracht, die worden met bosjes op de plank vervaardigd

2057. V. Er worden toch minder sigaren op de plank gemaakt dan uit de hand?

A. In het algemeen is dit zeker niet het geval. In Amsterdam staat het ongeveer gelijk. Wordt nu een jongen van den beginne af opgefokt om aan de plank bosjes te maken, dan wordt het nooit een goede sigarenmaker. Als er een jongen bij mij komt, dan zeg ik hem steeds dat hij niet met plankwerk behoeft te beginnen, maar naast een sigarenmaker moet gaan zitten om het werken uit de hand te leeren.

2058. V. Is het in het belang van den werkman naast wien de jongen zit, dat hij leert?

A. Hoe spoediger de jongen hem in de hand werkt, hoe meer de werkman verdient.

2059. V. De jongen zit dus voortdurend naast denzelfden werkman, die daardoor intrest krijgt om wat in den jongen te brengen?

A. Natuurlijk, want anders bederft hij zijn eigen boel. Hij is verantwoordelijk.

2060. V. Op ééne vraag hebt ge mij nog niet geantwoord. Welke is de verhouding tusschen den werkman en den jongen? Neemt de werkman zelf den jongen aan?

A. Bij het handenwerk bemoei ik mij volstrekt niet met den jongen. Wil de werkman met een jongen zitten, dan betaalt hij dien zelf, wat hij met de ouders overeengekomen is, en rekent dan met mij per stuk af.

2061. V. Gaat dit altijd zoo toe?

A. Gewoonlijk wel.

2062. V. Bemerkt gij wel eens iets van een nadeeligen invloed, door het sigarenmakersvak op de gezondheid der jongens uitgeoefend?

A. Ik heb er nooit veel van bemerkt. Er is natuurlijk wel eens een jongen ongesteld.

2063. V. Er is u dus niets van eigenaardige ziekte, aan dat vak eigen, bekend. In andere vakken hebt gij die toch wel eens opgemerkt?

A. Dat zou ik u niet kunnen zeggen.

2064. V. Hebt gij het nooit in andere vakken opgemerkt?

A. De jongens die vroeg op eene letterzetterij komen, zien er dikwijls niet goed uit.

2065. V. En in nog andere vakken ook wel?

A. Ik zou mij voor den geest moeten trachten te brengen wat ik van dien aard gezien heb.

2066. V. Hebt ge nooit op het bronzen gelet?

A. O ja, ik weet dat de jongens op de fabriek van Ellerman, Harms en C^{o}. altijd melk moesten drinken. Zij kregen die van den patroon.

2067. V. Was dat uit goedheid? of omdat het bedrijf zoo nadeelig was voor de gezondheid?

A. Ik denk het laatste.

2068. V. Kent ge nog andere bedrijven die zoo nadeelig zijn voor de gezondheid?

A. Neen, in mijn vak is het althans niet.

2069. V. Wij hebben nu de schetsen de punten doorloopen; maar hebt ge nog iets dat ge ons zoudt willen zeggen?

A. Wat mijn vak betreft is er nog

een houtzager voor de kistjes, maar die woont buiten en werkt voor loon. Maar als er nog naar nadere opmerkingen gevraagd wordt, zou ik zeggen dat het ongelukkig is dat er zooveel jenever wordt gedronken. Dat is eene zaak, waarover wel in alle vakken dezelfde klachten zullen zijn.

Wanneer het volk eerlijk is, zal het moeten verklaren dat degenen in mijn vak die werken kunnen en werken willen, een goed stuk brood kunnen verdienen. Er zijn natuurlijk altijd ongelukkige menschen die vroeger goed hebben kunnen werken, maar die door invloeden in huisgezin of van buiten af hunne handen later verlamd zien. Maar dit komt in alle standen voor. In werkelijkheid, wanneer een sigarenmaker zijn vak goed verstaat, wanneer hij zich fatsoenlijk gedraagt en niet is een Maandaghouder, kan hij een goed loon verdienen, want wij hebben behoefte aan goede werklieden; prullen zijn er altijd genoeg te krijgen. Het gebeurt dikwijls dat wanneer eene commissie uitgevoerd moet worden, bij voorbeeld voor Engeland, waar men fijn werk verlangt, dat men verlegen staat hoe die uit te voeren omdat de goede werklieden bezet zijn. Als de Commissie er prijs op stelt, wil ik wel eene opgave zenden van hetgeen eenige werklieden, aan hetzelfde werk arbeidende, verdiend hebben, dan zal men kunnen nagaan wat ieder ontvangen heeft.

2070. V. Gaan in Amsterdam de kroegen vroeg open?

A. Ik ben dikwijls vroeg op straat, maar altijd zie ik kroegen open.

2071. V. Des nachts te 4 uren?

A. Zóó vroeg ben ik niet buiten; maar om 5 uren zijn ze open.

2072. V. Ik grijp dien tijd van 4 uren niet uit de lucht; ons werd herhaaldelijk medegedeeld dat het volk reeds des nachts te 4 uren sterken drank gebruikt.

A. Dat zijn dan wellicht lieden die tot bouwvakken behooren en vroeg naar hun werk gaan.

2073. V. Er is dus reeds des nachts te 4 uren gelegenheid om sterken drank te bekomen?

A. Zeer zeker te half vijf. Het ware hoogst wenschelijk het volk aan een anderen volksdrank te kunnen gewennen.

Het bier dat zij krijgen, is wezenlijk ondrinkbaar: voor een stuiver krijgen zij een glas bier, een heel leelijk, vies vocht. Dan verkiezen zij liever een borrel voor 4 of 5 cents. Het drinken is eene ellende. Mijne fabriek heb ik in dat opzicht gezuiverd, een dronkaard komt er bij mij niet in.

In den aanvang heb ik daarmee groote moeilijkheden gehad, maar dank zij mijn doorzetten en een goeden, flinken meesterknecht, gaat het veel beter.

Laat men bijv. op Maandag een beschonken man toe, dan zegt hij een volgenden Maandag: ik kan mij wel opnieuw bedrinken. Daarom wordt een beschonkene er onmiddellijk uitgezet. Wie half beschonken is, dien laten wij in 's hemelsnaam maar zitten om geen opschudding te maken totdat het tijd is om heen te gaan.

Approximatief op te geven hoeveel zij drinken, is niet mogelijk. De oorzaak van hun drinken is, geloof ik, dikwerf het slechte voedsel.

2074. V. Hebt gij wel kunnen nagaan of de jongens van 12-14 jaar behoorlijk onderwezen zijn?

A. De jongens, die in de latere jaren aankomen, zijn beter onderleid dan vroeger; het komt nu weinig voor dat zij niet kunnen schrijven of lezen.

2075. V. Vroeger was dat wel het geval?

A. Ja, ik heb nu nog alleen ouderen, die het niet kunnen. Bij de jongeren komt het zeldzaam voor; zij kunnen het, maar het is er ook naar.

2076. V. Hebt gij nog iets mede te deelen?

A. Neen.

2077. De heer **Goeman Borgesius:** Zoudt gij voor uwe fabricage er geen bezwaar in zien, indien de leeftijd, waarin de kinderen in de fabrieken mogen komen, eenigszins verhoogd werd?

A. Dat is heel moeilijk te bepalen. Ik geloof niet dat het goed zou zijn. Wat zouden de jongens dan moeten doen als zij van de school af waren?

2078. V. Maar straks hebt gij gezegd dat zij eerst op hun 13de jaar op uwe fabriek komen?

A. Ja, tusschen hun 12de en 13de jaar.

2079. V. Gij zoudt er dus geen bezwaar in hebben het met een jaar te verlengen wat uw fabricage betreft?

A. Ik geloof niet dat het voor mijn fabriek veel verschil zou maken.

2080. V. Heb ik het goed begrepen dat 's avonds 10 uur de uiterste termijn is waarop het overwerken wordt toegelaten bij u?

A. Ja, dat kunt gij gerust aannemen. Maar ik vestig er wel de aandacht op dat het zeer zeldzaam gebeurt. In vele jaren is het misschien twee of drie malen gebeurd, dat het volk zelf vroeg om te mogen overwerken. Eens, tijdens een strengen winter, vroegen zij mij om 's morgens een uur later te mogen komen en 's avonds een uur later te blijven, omdat zij er tegen opzagen zoo vroeg te komen. Ik heb dat toen bij onderling goedvinden toegestaan.

De stemming op mijne fabriek is niet slecht; recalcitranten zijn er altijd.

2081. V. Gij hebt gezegd dat de geest op uwe fabriek betrekkelijk goed was, maar gij hebt er over geklaagd dat vele werklieden weinig werk leveren, en daardoor slechts het gemiddelde loon van f 8 à f 9 verdienen.

Hebt gij nooit maatregelen genomen in het belang van het volk ten einde daardoor ook ijver en goed gedrag aan te moedigen?

A. Ja zeker, zelfs vele maatregelen. De heeren Bergman Carels, Alma en ik hebben indertijd het fonds de ‘Eendracht’ opgericht, om hun daaruit in tijd van ziekte uitkeering te doen.

Zij moesten een dubbeltje in de week bijdragen; daarvoor hadden de ongetrouwden f 4, de getrouwden f 5, met 50 cents opklimming voor elk kind.

Toen ik zeide: ‘mannen, wordt nu lid’, antwoordden zij: ‘neen daar hebben wij geen trek in; wij zijn al in dit of dat fonds.’

Is het wonder dat ons dit ontmoedigd heeft? Daar stonden wij; als zij er allen deel in namen, zouden wij wat kunnen doen, want eendracht maakt macht. Maar deze is al reeds in een ziekenfonds, waarvoor hij niet bedanken wil, een ander is soms in drie fondsen tegelijk om drie dubbele uitkeering te hebben en zoo komt er niet veel van.

2082. V. Maar de menschen die niet in een fonds zijn, ontvangen die dan van u ondersteuning?

A. Vaste werkmenschen wèl. Onlangs heb ik een zekeren Visser, die ruim een jaar bij mij was, omstreeks een maand of drie zijn loon laten houden toen hij niet werken kon. Later is er wat tusschen gekomen en heb ik hem zijn congé gegeven.

2083 V. Zijn er wel menschen die zoolang bij u in dienst blijven, dat zij wegens ouderdom ontslagen moeten worden?

A. Ik heb nooit iemand wegens ouderdom ontslagen. Die zoo oud zijn dat zij niet meer werken kunnen worden gepensionneerd. De weduwe van onzen vorigen meesterknecht geniet pensioen en dat is billijk, want die menschen hebben mede geholpen het geld te verdienen en zij mogen dus wel een rustigen ouden dag hebben.

2084. V. Maar alle patroons doen dat toch niet?

A. Dat is zoo, maar zij kunnen het allen misschien niet doen.

De meesterknecht, die 48 jaar bij ons was geweest kwam te sterven, evenals zijn zoon, die meer dan 20 jaar bij ons geweest was. Toen stond ik alleen. Ik heb aan de eene weduwe gezegd: zoolang gij leeft, zal ik u een zekere toelage geven. Ik heb haar f 5 in de week gegeven, daar kon die vrouw fatsoenlijk van leven; maar, evenals alle gealimenteerden, leeft ze heel lang, zij is nog heel wel. De tweede dame heb ik

aan eene betrekking geholpen, die f 8 in de week gaf. Zij vatte echter zekere neiging op voor den tweeden machinist. Toen zeide ik: wilt gij u door hem laten verzorgen, dan vind ik het goed. De machinist heeft haar echter laten zitten, maar toen heb ik gezegd: nu zijn wij van elkander af, ik heb gedaan wat ik doen kan. Men helpt natuurlijk alleen lieden, die lang in dienst zijn geweest.

2085. De **Voorzitter:** Ik dank u zeer voor uw komst en gij zult zeker zoo goed zijn de stukken te sturen, die gij toegezegd hebt, niet waar?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter.

JUSTUS VAN MAURIK.

Zitting van maandag 10 januari 1887.

Tegenwoordig de heeren:

VERNIERS VAN DER LOEFF, *Voorzitter*.
GOEMAN BORGESIUS, *Onder- Voorzitter*.
BAHLMANN.
HELDT.
SMIT.
VAN ALPHEN.
VAN DER SLEYDEN.
J.D. VEEGENS, *Griffier*.

Verhoor van den heer L.A.H. Hartogh.

2086. De **Voorzitter:** Wilt gij zoo goed zijn uw naam, voornaam, ouderdom, beroep en woonplaats op te geven?

A. Lodewijk Alexander Hendrik Hartogh, oud 44 jaar, directeur van de Koninklijke fabriek van waskaarsen te Amsterdam.

2087. V. Dat is eene commanditaire vennootschap?

A. Ja, ik ben eigenlijk maar directeur in naam, er is een gérant, en dat is de heer Huyssen in Keulen; wij moeten zijne bevelen opvolgen.

2088. V. Is dat de aansprakelijke vennoot?

A. Dat is het huis Oppenheim, hij is hun procuratiehouder en beheerend vennoot van de Koninklijke fabriek van waskaarsen.

2089. V. Hoe lang zijt gij aan de fabriek?

A. Van het jaar 1866; het was eene naamlooze vennootschap tot 1883 toe, en gedurende dien tijd was ik een van de twee of drie directeuren.

2090. V. Gij zijt dus van 1866 af als directeur aan de Koninklijke kaarsenfabriek verbonden?

A. Ja.

2091. V. Hadt gij van 1866 af een bepaald soort van werkzaamheden aan de fabriek?

A. Neen, meer algemeene werkzaamheden; doch op dit oogenblik ben ik meer technisch directeur, hoewel alle koopmanszaken door ons tweeën geschieden moeten en alle brieven door ons beiden of een van ons en een procuratiehouder moeten onderteekend zijn.

2092. V. Vroeger hadt gij dus alle takken en werkzaamheden onder uwe behandeling. Thans houdt gij u, hoewel nog altijd uw aandeel hebbende in het algemeen beleid van de zaak, ook in de handelsbranche, meer speciaal bezig met het technisch gedeelte?

A. Vroeger was ik meer directeur.

2093. V. U zijt dus door jarenlange ondervinding geheel op de hoogte van het technische gedeelte, van alles wat daarin voorkomt of voorvalt?

A. Ja.

2094. V. Hebt u veel werkvolk op de fabriek?

A. Op dit oogenblik minder dan vroeger. Nu hebben wij een groote 300 man, vroeger 500-600.

2095. V. Daaronder zijn mannen, vrouwen en jongens?

A. Op dit oogenblik zijn er 154 mannen en 96 vrouwen boven de 18 jaar, 14 mannen en 50 vrouwen onder de 18.

2096. V. Was vóór de invoering der wet van 1874, op den kinderarbeid de verhouding anders. Kwam er vóór dien tijd nog jonger volkje op de fabriek?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter, een enkele, en zelfs daarna gebeurde het nog dat er kinderen beneden de 12 jaren binnenslopen. Hoe streng ik de wet ook uit principe handhaaf, is het zeer moeilijk te vermijden, dat de chef of directeur van de fabriek schandelijk worden bedrogen, daar hun de geboorteakte van een oudere zuster of nicht wordt voorgelegd. Bovendien is het zeer moeilijk in een stad als Amsterdam informatiën in te winnen. In den laatsten tijd heb ik echter niet van dergelijke feiten gehoord.

2097. V. Brengt uwe positie mede, dat

gij den geheelen dag in de fabriek doorbrengt?

A. Van des morgens negen tot des avonds vijf uren of half zes. Vroeger, vóór dat het beursuur veranderd was, was ik er van 's morgens acht tot half twee en van 's avonds zes tot tien uren.

Vóór 1870 was het kantoor in de stad, en het was mij zeer lastig daar dagelijks vijf of zes maal per rijtuig heen en weer te moeten gaan. Na den brand van 1869 heb ik voorgesteld en de commissarissen hebben toegestaan nog eene verdieping op het gebouw te zetten, en van dat oogenblik af is het kantoor aan de fabriek.

2098. V. Zijt gij daar den geheelen dag?

A. Dat wil zeggen, tot 5 uur.

2099. V. Dan gaat gij weg?

A. Ja.

2100. V. Komt gij des avonds niet terug, tenzij in exceptioneele gevallen?

A. Neen, tegenwoordig niet.

2101. V. Is het dan lang geleden sedert gij wel terugkwaamt?

A. Het is sedert het beursuur veranderd is.

2102. V. Ik bedoel dit, of de werkzaamheden en drukten soms niet medebrengen, dat gij des avonds nog eens gaat kijken?

A. Neen; dat is vroeger wel geweest, zelfs des nachts, om te controleeren.

2103. V. Hoe lang is dat geleden?

A. Zes of zeven jaar. Toen werd door de meisjes 's nachts gewerkt, maar dat is nu uitzondering; in de eerste tien jaren, toen ik aan de fabriek kwam, was het regel; toen heb ik de gietmachines verdubbeld; toen ik kwam, waren er 14, nu 110 machines; het nachtwerk houd ik zoowel voor de meisjes en de mannen als voor het fabrikaat, en dus voor de fabriek nadeelig.

2104. V. In de laatste 5 of 6 jaren komt gij 's avonds of 's nachts nooit op de fabriek?

A. Juist. Wel ben ik verleden jaar 's nachts er nog geweest, maar dat was omdat er een begin van brand was.

2105. V. Maar met het oog op drukte, op groote werkzaamheid komt gij er nooit?

A. Neen; er is in den laatsten tijd ook geene groote drukte.

2106. V. Ook niet uw mede-directeur?

A. Neen.

2107. V. Dus na vijf uren 's avonds en des nachts, indien er des nachts gewerkt wordt, wat toch voorkomt, gaat alles buiten eenig persoonlijk toezicht van u of van uw mede-directeur?

A. Ja. Er wordt altijd des nachts gewerkt; niet door meisjes - dat is uitzondering - maar door mannen.

Er is een nacht- en een dagploeg voor de distillatietoestellen en de persen; die toestellen moeten altijd werken; de persen hebben eenige maanden des nachts niet gewerkt wegens de groote slapte.

2108. V. Heerscht die groote slapte sedert lang?

A. 1½ à 2 jaar. Van 1871-1882 hebben wij jaarlijks, op een paar uitzonderingen na, 6½ millioen kilo grondstof palmolie en talk verwerkt, verleden jaar ruim 3 millioen.

2109. V. Intusschen wordt ook thans nu en dan met beperkt personeel des nachts gewerkt door vrouwen en meisjes, en geschiedt dat dan buiten toezicht van u of van uwen mede-directeur?

A. Ja.

2110. V. Aan wien is dan na 5 uren 's namiddags het persoonlijk toezicht opgedragen en overgelaten?

A. Aan den heer Koster tot des avonds laat, dikwijls tot 12 uur 's nachts. Soms blijft hij ook wel des nachts.

2111. V. Is dat de getuige die straks verschijnen moet?

A. Ja.

2112. V. Is die mijnheer Koster verantwoordelijk voor alles?

A. Ja, voor zooveel zijne werkplaats betreft. Ik laat hem echter vrij om te blijven zoo lang hij wil: tot tien à twaalf uur, ook wel 's nachts. Eenigen tijd geleden is er nog een nacht gewerkt, en is hij er met Eylders bij geweest. Maar hij is er geheel vrij in, hij krijgt daartoe geen order.

2113. V. Bedoelt gij met vrij zijn dat hij vrij is te komen of weg te blijven, of wel dat hij vrij is te bevelen dat er al of niet nachtwerk zal worden gemaakt?

A. Neen dat niet. Voor 2 weken kwam ik 's ochtends. Er moesten eenige honderden kisten vóór het einde van het

jaar weg, besteld door iemand uit Rotterdam. Ik liet den expediteur roepen, en die meende ook dat er 's nachts gewerkt moest worden om de order te kunnen uitvoeren. Ik zeide: gij weet hoe ik tegen het nachtwerken ben, en daarom in Godsnaam telegrapheer maar dat wij nog niet kunnen leveren, wij hadden aangenomen te leveren op het einde van de maand, en het was de 20ste; zij hebben niet 's nachts gewerkt alhoewel ik er veel last door gehad heb. Men heeft uit Rotterdam zelfs geschreven: stelt gij u verantwoordelijk voor de vracht? Hoe minder er echter s nachts gewerkt wordt hoe liever ik het heb.

Dat is gebeurd op 20 of 21 December.

2114. V. Wat echter niet belet dat in de laatste weken wel 's nachts gewerkt is?

A. Na Januari niet, in de laatste weken van December, als het noodig was, wèl.

2115. V. Gij laat niet uit liefhebberij 's nachts werken, maar alleen als het noodig is; en in December is dit herhaaldelijk voorgekomen?

A. Ja.

2116. V. Ik vraag u nogmaals of dat overwerken en 's nachts doorwerken steeds geregeld wordt door Koster, in overleg met u?

A. Ja.

2117. V. Nooit zonder overleg met u?

A. Zoover ik weet niet. Geschiedt het, dan doet Koster zijn plicht niet.

2118. V. Het zou dus mogelijk kunnen zijn, zij het met eenig plichtsverzuim van de zijde van Koster, dat 's nachts werd gewerkt of 's avonds laat werd overgewerkt, zonder dat gij het precies weet?

A. Dat er 's avonds laat overgewerkt wordt - ja. Het werk dat af moet geleverd worden, wordt afgedaan. De eene avond is het om 7 uur, de andere om 8 of 10 uur gereed. Den eenen dag wordt er veel vlugger gewerkt dan den anderen; dat hangt soms er van af of de meisjes en het volk al of niet in hun humeur zijn.

Het gebeurt bijv. op Hartjesdag of op een anderen feestdag dat ik tot het volk zeg: kinderen! maak flink voort en werk wat langer, dan kunt gij morgen heel vroeg weg. Zij werken gaarne laat.

2119. V. Blijven zij dus uit eigen vrije begeerte laat werken en 's nachts overwerken?

A. Zoover ik weet ja, maar hiermede komen wij op een punt waaromtrent ik langer zou moeten worden.

2120. V. Welnu, de tijd is er voor.

A. Dat laat- en overwerken hangt veel af van den bijzonderen toestand van den werkman, een toestand dien ik ellendig vind en waarmede ik diep medelijden heb.

Maar mag ik eens vragen of alles wat ik hier zeg publiek wordt gemaakt?

2121. V. Daarop dient gij te rekenen.

A. Maar zou het dan wel goed zijn dat ik spreek?

2122. V. Dat moet gij weten. Het is te doen om waarheid te vernemen en niets anders. Ofschoon, zooals gij wel weten zult, de wet ons bevoegdheid geeft om den eed op te leggen, vermijden wij dat, zonder noodzakelijkheid, zooveel mogelijk. De wet gebiedt echter publiciteit, daaraan kunnen wij tot onzen spijt niets veranderen. Maar hoe dit zij, ieder die hier getuigenis aflegt, is verplicht de volle waarheid te spreken.

A. Maar dat gaat niet altijd. Ik dank de heeren, dat zij mij geroepen hebben, en ik ben er dankbaar voor, dat het initiatief tot deze enquête genomen is, en ik geloof, dat het in het belang van den werkman is.

Nu vraagt gij mij naar mijn gevoelen, en dan moet ik zeggen: ik ben 21 jaar op de fabriek geweest en vroeger 14 jaar op de fabriek van Enthoven, dus heb ik veel ondervinding kunnen opdoen, en die heeft mij geleerd, dat de Hollandsche werklieden goed zijn, maar zij staan onder den druk, er is geen verband tusschen hen, er bestaat geen geestvan vereeniging, dus oefenen zij ook geen kracht uit.

2123. V. Ik meende, dat het daar in den laatsten tijd toch niet aan ontbroken had.

A. Denkt u dat '*Recht voor Allen*' eenig nut doet? Ik geloof het niet en waarom niet? De menschen zorgen wel, dat er nu en dan wat in komt, maar geen een zal er wat in durven zetten met den naam er onder; de menschen hebben vrouwen en kinderen, zij moeten eten. Wie iets publiek maakt omtrent

zijn vak weet zeer goed, dat, wanneer hij zijn naam er onder zet, al is het bericht nog zoo waar, al is hij nog zoo overtuigd van de juistheid zijner meening, hij daardoor het brood van vrouw en kinderen op het spel zet.

Ik ben nu 21 jaar aan de fabriek, en ik geloof, dat het volk van mij houdt - althans ik heb het nooit kwaad gedaan, zelfs geen boeten toegepast, of als ik het deed (over de boeten door de bazen opgelegd, spreek ik nu niet) ze uit mijn eigen zak in stilte teruggegeven - welnu, wanneer de werklieden vandaag nog eene keuze zouden moeten doen tusschen mij en hunne positie, dan zouden zij, al was het recht volkomen aan mijne zijde, uit angst voor hun brood terugschrikken.

Waar zij overtuigd waren, dat zij hun brood zouden verliezen, zouden zij, hoeveel zij ook van mij houden, hoewel ik 20 jaar met hen ben geweest, hun belang laten voorgaan; al zijn ze ook overtuigd van de onjuistheid hunner verklaringen. Daarvan ben ik innig overtuigd niet alleen, maar het is mijne ondervinding. Dat is ongelukkig.

2124. V. Zij staan dus onder den druk van de vrees?

A. Ja; dat zij, wanneer zij flink voor hunne opinie uitkomen, hun brood verliezen en nergens anders zullen kunnen terechtkomen.

2125. V. Ik begrijp u niet goed.

Gij zegt, en ik wil dat gaarne aannemen en gelooven, dat de menschen, nagaande wat gij in die 21 jaren voor hen geweest zijt, hoegenaamd geen reden van klagen hebben. Maar welke reden hebt gij dan om te onderstellen dat er bij hen eenige vrees of druk zou bestaan, om zich, wat deze fabriek betreft, niet vrijelijk uit te spreken?

A. Ik spreek niet van deze fabriek, maar in het algemeen.

2126. V. Maar wat speciaal uw fabriek betreft?

A. Wanneer de werklieden ernstige grieven hebben tegen een baas, waarmede zij moeten omgaan, dan zouden zij die grieven aan mij, den directeur, niet kenbaar maken.

2127. V. Waarom niet?

A. Zooals ik reeds zeide: uit vrees van hun brood te verliezen.

2128. V. Wij spreken thans over uwe fabriek. Maar indien zij nu op grond van alles wat gij in die 21 jaren voor hen geweest zijt, volkomen vertrouwen in u stellen, begrijp ik niet goed de overdreven vrees die zij voor een ondergeschikte van u zouden koesteren. Zij moesten toch begrijpen dat gij niet zoudt toelaten dat er onrecht zoude geschieden?

A. Ja, ziet u, ten eerste weten zij dat ik zelf niet geheel onafhankelijk ben; ten tweede zouden zij niet klagen omdat zij zouden redeneeren: het is mogelijk dat de baas wordt weggejaagd, maar dan komt er toch een andere. Deze wetende wie den moed heeft om te klagen tegen den patroon, zal dien werkman het leven wel zoo onaangenaam mogelijk maken, om hem, zoodoende, tot heengaan te dwingen. Dat voelen de arbeiders wel.

2129. V. Is u iets dergelijks in die 21 jaren voorgekomen?

A. Ja, maar zeer zelden Het is wel eens voorgekomen dat meisjes klachten meenden te hebben tegen een opzichter, en dat het mij zeer veel moeite heeft gekost om het juiste te weten te komen. Toen zag ik dat de meisjes recht hadden - in den vorm niet, maar wel *au fond*. Ik heb toen verandering aangebracht, maar de moeite om het echte er uit te krijgen is onbeschrijfelijk. En nog geloof ik niet dat ik het echte geheel weet.

2130. V. Was het eene quaestie van loon?

A. Van verdeeling van loon, van meerdere of mindere welwillendheid van opzichter of baas. Daarvan hangt zooveel af.

2131. V. Dus bij al uwe kennis en ervaring, gepaard aan uwe positie van directeur, gelooft gij dat er in zake van loonen, ook zelfs nu nog dingen zijn, waarvan gij niet volkomen op de hoogte zijt?

A. Zeer mogelijk. *Officieel* ben ik wel geheel op de hoogte. Maar dat door sympathie, of hoe men het noemen wil, enfin door allerlei dingen, die niet onmogelijk zijn, wel eens de ééne bevoordeeld en de andere teruggezet wordt, ja, Mijnheer de Voorzitter, dat geloof ik zeker. En niet alleen met de vrouwen

maar met de mannen gaat het evenzoo. Daarom vind ik den toestand ook in dat opzicht niet goed, omdat ik overtuigd ben dat de goede werklieden niet durven uitkomen voor hunne opinie.

2132. V. Is het dus in uwe fabriek, terwijl gij als directeur u inspant om dat te keeren, toch mogelijk dat naar den nuk en de willekeur van een of anderen opzichter of chef eene benadeeling of bevoordeeling in zake van het loon van arbeiders plaats hebbe?

A Ja, en dat is niet alleen het geval bij deze fabriek, maar ik heb nog eene andere fabriek.

2133. V. Wij hebben voorloopig genoeg aan deze! laten wij die dus het eerst zien te behanden. Gij hebt uw best gedaan om op de hoogte te komen, en dat is u niet volkomen gelukt?

A. Neen.

2134. V. Maak ons dat eens duidelijk. Waar zit dan toch die knoeierij in?

A. Als ik wat gedaan wil hebben (ik spreek van mijne ondervinding als fabrikant) wend ik mij niet tot den werkman, maar tot den baas.

De baas heeft veel meer invloed op den werkman dan ik. Er bestaat eene onderdanigheid voor dien baas, vooral als deze er lang geweest is; hij is eene soort van godheid, waaraan men niet wil raken. Als ik wil hebben dat het volk tevreden is - bijv. de stearinepersers hebben een vast loon, maar bovendien ontvangen zij eene premie - dan zal ik, alvorens die premie te bepalen, overleggen met den baas. Wanneer de baas zegt: dit is billijk, daarmede is het volk tevreden, dan hoor ik ook geene klachten. Het is dikwijls gebeurd dat ik tegen den baas zeide: zou het wel gaan? en wanneer dan de baas zeide: gerust, laat dit aan mij over; als ik hun uitleg dat dit billijk is, dan is het goed, - dan was het ook goed en hoorde ik geene klachten.

Wij geven eene premie voor hetgeen boven de 75 000 kilo verwerkt wordt; maar als de menschen door eenig toeval of door een ongeluk zoodanige taak niet kunnen verrichten, acht ik het onbillijk dat zij die premie geheel verliezen zouden. Ik wensch dan dat hun toch iets gegeven wordt, en wanneer de baas het bedrag goedkeurt, zijn de menschen tevreden.

2135. V. Hoeveel bazen als wij thans bespreken hebt gij?

A. De hoofdbaas over alles is Eylders, die ook voor deze Commissie is geroepen. Voor de wrijfkamer, de gieterij, de kistenmakerij en de kokerplakkerij is Koster de baas.

2136. V. Dus hebt gij twee van die factotums?

A. Ja, en deze hebben hunne onderbazen.

2137. V. Zij zijn de menschen met wie gij praat, die voor een goed doel het lot der arbeiders en arbeidsters in handen hebben, en die aan den anderen kant uwe tusschenpersonen zijn?

A. Ja.

2138. V. Hebben Eylders en Koster belang bij den loop der zaken?

A. Neen, volstrekt niet: zij hebben een vast inkomen. Eylders is sedert 32 jaar aan de fabriek, heeft 1300 gulden 's jaars, vrije woning, vrij licht en vuur, en jaarlijks eene gratificatie van f 75 tot f 150. Koster is eerst sedert 3 jaar bij mij. Eerst had hij de kokerplakkerij en ontving toen 3000 gulden, maar nu f 3750, sedert hij er bij gekregen heeft het hoofdopzicht van de kistenmakerij, gieterij en wrijfkamer.

2139. V. Er zal toch nog wel wat bij komen?

A. Neen, niets.

2140. V. Heeft hij geen vrije woning en vrij vuur?

A. Hij woont niet op de fabriek.

2141. V. Krijgt hij niets meer dan f 3750 glad af?

A. Ja. Hij ontvangt daarvan 58 gulden in de week en 750 gulden geef ik hem zoodra de balans afgeloopen is, als al de anderen hunne gratificatie ontvangen. Ik heb dat zoo in zijn belang ingesteld, opdat hij dan in eens eene flinke som in handen zou krijgen, terwijl het anders door de hand weggaat.

2142. V. Die f 750, die Koster krijgt, hangt dus samen met het opmaken van de balans?

A. Waarachtig niet; volstrekt niet.

2143. V. De betaling geschiedt toch als de balans is opgemaakt?

A. Ja, omdat dan Eylders en de heeren van het kantoor hunne gratificatie krijgen.

2144. V. Die gratificatie van Eylders bedraagt het eene jaar niet zooveel als het andere?

A. Die verschilt soms f 25, maar meer niet. Verleden jaar heeft hij f 100 gehad, dit jaar f 75, omdat er verloren is. De regel is dat zij dan niets krijgen; maar ik wilde hun dat extraatje niet geheel onthouden. Koster krijgt geene gratificatie, niets. Ik kan hem die f 750 evengoed 's weeks uitbetalen, maar in zijn eigen belang heb ik hem dat afgeraden. Die f 750 krijgt hij in eens als een appeltje voor den dorst.

2145. V. Ik stap van dit punt nog niet af, omdat daarin nog iets is dat mij schemert. Ik vraag u daarom op den man af: welk belang hebben toch Koster en Eylders om uw belang in alles zoo scherp mogelijk tegenover het werkvolk waar te nemen?

A. Het is zijn belang dat hij zijn plicht doet, en dat de fabriek goed gaat.

2146. V. Goed gaat: dus hij heeft eenig belang bij den vooruitgang van de fabriek?

A. Geldelijk belang niet, volstrekt niet.

2147. V. Ik wil geen indiscretie begaan, maar behalve de laatste jaren zullen er vroeger toch onder Eylders wel eens mooie jaren geweest zijn, waarin de fabriek wat afwierp. Laat ons elkander nu eens goed aanzien, toen zal er toch wel wat voor Eylders zijn overgeschoten?

A. Pardon, hij verdient nu veel *meer*.

2148. V. Dus hij zou er belang bij hebben, dat de zaken slecht gaan?

A. Neen dat zal ik u eens vertellen. Vroeger, einde 1883, waren er twee bazen, waarvan om de week de een 's nachts, de ander overdag werkzaam was als chef van de fabriek. Dat werkte op den gang van zaken minder gunstig.

Toen is er één baas gekomen, die had natuurlijk wat meer verantwoording. Toen de omstandigheden veranderden en de heeren Oppenheim de fabriek gekocht hadden, heb ik gezorgd dat Eylders een contract gekregen heeft voor 10 jaren.

2149. V. Dus Eylders is zijn brood kwijt, als morgen aan den dag de fabriek kwam te stagneeren?

A. Waarachtig niet.

2150. V. Waarom niet?

A. De heeren Oppenheim zouden hem tien jaar lang betalen, evenals mij. Zoolang wij onzen plicht doen, duurt ons contract en worden wij betaald. En waarom heb ik dat gedaan, ofschoon het bij ons geen regel is? Omdat Eylders mij bewezen had, tijdens de liquidatie, namelijk in 1882, toen ik na 20 jaar werken de fabriek moest liquideeren, een flink man te zijn.

In de maand December wist ik niet, hoewel ik het hoopte, dat de fabriek met Mei weer zou beginnen; toen hebben de werklieden in het algemeen mij groote blijken gegeven van hartelijkheid, vooral Eylders, die meer dan een gewoon werkman is, die veel kennis heeft door zijne ondervinding. Deze kon eene andere betrekking krijgen; hij is toen bij mij gekomen en zei: ik heb vrouw en kinderen, wat raadt gij mij? Ik heb hem geantwoord: de stand der zaak is zoo en zoo, wilt gij met mij de kans wagen? Hij heeft mij toen geantwoord: ik blijf bij u. Al dien tijd heeft hij daarop een heel klein traktement gehad, een soort van wachtgeldje, en toen de zaak geregeld was, heb ik er op gestaan, dat de man betaald werd naar wat hij in andere fabrieken kon verdienen.

2151. V. Wat gij daar zegt, is inderdaad prijzenswaardig.

A. Van mij? Volstrekt niet; van hem.

2152. V. Dat wilde ik juist zeggen; van Eylders; wij zijn het dus eens; maar het feit is dus, dat Eylders, waarvan u daar zooeven zegt, dat hij meer weet dan een gewoon werkman...

A. Mijn reehterhand is hij.

2153. V. Dat die man met niet meer betaald wordt dan met f 1300, eene gratificatie van f 75 of f 100 en...

A. En vrije woning, een huis met zes kamers, vrij licht, vrij brand en hij heeft zijn zoons bij zich wonen, die dubbel en dwars hun brood verdienen.

2154. V. Dat alles neemt niet weg dat hij een loon heeft van maar f 25 à f 26 in de week....

A. Plus vrije woning.

2155. V. En dat is een man, die meer dan 30 jaren op eene diergelijke exceptioneele trouwe en verkleefde wijze bij u in dienst is geweest!

A. Niet in zijne tegenwoordige betrekking.

2156. V. Toch heeft hij na *twee en dertig jaren* trouwen dienst het niet verder kunnen brengen dan tot f 25 à f 26 loon per week en genot van vrije woning?

A. Het is zeker dat dit niet veel is.

2157. V. Maar waarom geeft gij dan niet meer?

A. Omdat ik niet mag.

2158 V. Gaaft gij hem voor 1882, toen gij nog heer en meester waart, meer?

A. Neen, ik moest toen concurreeren.

2159. V. Dat die man dus niet meer heeft, ligt niet in inwendige huishoudelijke onbevoegdheid, maar schrijft gij toe aan den doorloopenden eisch van een zuinig beheer met het oog op de concurrentie?

A. Zeker.

2160. V. Dus die man die 30 jaren en langer bij u is geweest...

A. 20 jaren? Vóór dien tijd is hij 10 jaren in eene andere betrekking bij de fabriek geweest.

2162 V. Goed, maar die 20 jaren heeft hij u toch trouw en eerlijk gediend, en ontvangt nu het zooeven genoemde loon?

A. Ja, meer mag ik niet geven.

2162. V. Zit er dan inderdaad niet wellicht nog *een ander profijt* voor dien man *in de loonen* verscholen?

A. Neen.

2163. V. Ge zeidet toch straks dat in die loongeschiedenis iets zit, dat gezelven niet weet. Kan dit derhalve ook niet met het loon van het volk het geval zijn?

A. Het kan zijn.

2164. V. Het kan dus zijn - ofschoon gij dit niet weet - dat Eylders andere profijten heeft in zake van zijn loon?

A. Neen.

2165. V. Waarom niet?

A. Dan had ik het wel gehoord.

2166. V. Gij hebt straks gezegd, dat het volk niet durft klagen, dat het zich niet durft uitspreken, maar kan het dan zijn dat het wel gebeurt, zonder dat het u bekend wordt?

A Ik weet het niet. Mijne overtuiging is, neen. Maar het zou toch kunnen.

2167 V. Uw geloof, waarop dus de ontkentenis van mijn vraag steunt, is dus gegrond op de persoonlijkheid van Eylders. Wanneer gij die buiten rekening laat, zou het u wel mogelijk voorkomen?

A. Ja.

2168 V. En Koster dan?

A. Wat zal ik u daarop antwoorden? Het is als in ieder huishouden. Men kan met dieven en met fatsoenlijke menschen te doen hebben. Overigens weet ik, dat Eylders zeer in zijn schik is met zijn traktement, dat dan ook hooger is dan hij ergens elders zou kunnen verdienen.

2169. V. Ik wil nog even terugkomen op Eylders, omdat in diens getuigenis, wat het hart van de zaak betreft, zeer veel steekt, vooral nu gij zelf, met uwe volkomen kennis van zaken, toegeeft, dat er nog dingen zijn, die voor u raadselachtig blijven.

Ik begrijp eerlijk gezegd, de tevredenheid van Eylders niet. Dat een man die zoo lang in dienst is, waar zoo ontzaglijk veel op aankomt, die de tevredenheid of ontevredenheid, de goede of de kwade gezindheid van het werkvolk in de hand heeft,

die met u regelt wat betaald zal worden, waar uwe zaak bij wijze van spreken op drijft, dat die man tevreden naar huis gaat met zijn inkomen van f 25 of 26 per week, begrijp ik niet. En hoe expliceert ge dan dat Koster, die slechts driejaar in dienst is, f 3750 ontvangt? Heeft die man een technische opleiding gehad?

A. Hij is zelf fabrikant geweest.

2170. En zeker niet gelukkig geweest in zijne zaken? Welke zaak had hij?

A. Eene lucifersfabriek. Maar dat is een geheel ander man.

2171. V. Menschen die met alles mislukt zijn, zijn geen menschen om ze - ik zeg niet in eene philantropische instelling maar in eene fabriek - zoo exceptioneel te betalen.

A. Men kan in administratieve zaken weinig te huis zijn en toch zijn een vent met een kop, met organisatiezin. Koster moet niets te maken hebben met koopen of verkoopen.

2172. V. Heeft Eylders daarmede te maken?

A. Neen, elk bestelbriefje wordt door mij geteekend. Men kan een ongeschikt man zijn in administratieve zaken en toch een geest van organisatie bezitten. Vroeger hebben wij beproefd voor de

houtzagerij machines te gebruiken, maar dat lukte niet, maar Koster lukte het wel. Men kan tienmaal faillet zijn gegaan en juist voor dergelijke zaken een blik hebben.

2173. V. Wie was de voorganger van Koster?

A. Die is er niet geweest.

2174. V. Behoorde dat werk dan onder het departement van Eylders?

A. Neen.

2175. V. Waren dan voor dat werk afzonderlijke bazen?

A. Ja, die er nog zijn

2176. V. Dus toen hadt gij geen algemeenen chef voor die afdeeling?

A. Neen, dit is eerst begonnen in 1883. Ik had eerst een contract voor hot maken van die kokers met eene Amsterdamsche firma, maar die firma wilde dat contract niet verlengen; toen heb ik gezegd dan zullen wij het zelf beproeven. Ik nam toen Koster over, die chef bij die firma was, en deze ontving f 3000 belooning. Langzamerhand heeft hij de andere onder zich gekregen

2177. V. Geschieden alle betalingen bij u aan de kas?

A. Iederen Zaterdag worden de weeklijsten opgemaakt. De portier heeft de uren van komen en gaan genoteerd; dit wordt geconfronteerd door de opzichters en door Eylders, en dan wordt ieder persoonlijk uitbetaald in tegenwoordigheid van iemand van het kantoor, niet *en bloc*, gelijk wel eens in andere fabrieken voor iedere afdeeling geschiedt. Van den aanvang af heb ik dit niet gewild; allen, ook de kleinste meisjes, komen voor het hok, gelijk men zegt. Gewoonlijk zijn Eylders en Koster daar dan ook, alsmede heeren van het kantoor, terwijl ik zelf nu en dan tegenwoordig ben. Een ieder wordt geroepen; werkplaats voor werkplaats. Vroeger leverde de concierge koffie aan de arbeiders, maar toen mij gebleken is dat de concierge daarmede veel geld verdiende en slechte koffie gaf, wordt die koffie voor veel minder dan den vorigen prijs van onzentwege verschaft. Vroeger hadden er des Zaterdags allerlei kibbelarijen plaats om het geld voor de koffie uit handen te krijgen. Nu betaalt men 25 cents per week en ontvangt daarvoor 3 kop koffie met suiker daags.

2178. V. Zij nemen die koffie uit vrijen wil; wie die niet nemen wil, kan zelf koffie medebrengen?

A Ja.

2179. V. Hoe worden de loonen bij u berekend?

A Zeer verschillend.

2180. V. Welke is uwe basis van berekening?

A Tweeledig; voor de werkplaatsen onder Eylders, dus alles behalve de kokerplakkerij, de wrijfkamer, de gieterij en de kistenmakerij, wordt berekend per uur.

2181. V. Welke vakken worden dus per uur berekend?

A. De geheele fabriek behalve de genoemde vakken.

2182. V. Dus het behandelen van de grondstoffen, het ophalen voor het smelten, het brengen op de distilleerketels, het persen enz.?

A. Ja.

2183. V. Dat is alles werk van mannelijke arbeiders, en dat wordt betaald?

A. Per uur, behalve de chefs.

2184. V. Worden die niet per uur betaald?

A. Neen, per week; zij hebben vast geld

2185. V. Onverschillig of de dagen lang of kort zijn geweest?

A. Ja.

2186. V. Onverschillig of er al dan niet 's nachts gewerkt wordt?

A. Ja. eene enkele maal wordt eens een extra gegeven. Hoofdzakelijk hebben zij vast geld, maar als zij 's nachts gewerkt hebben, zeg ik: geef den man een gulden, een daalder extra.

2187. V. De heer **Goeman Borgesius:** Gij hebt al een paar keer gesproken van dag- en nachtploeg. Is het niet waar dat, ten gevolge van de mindere drukte, althans voor zekere werkzaamheden van de fabriek, de dag en nachtploeg vervallen is, zoodat voor velen van het volk niet zooals vroeger een ploeg van 12 uren bij dag en een ploeg van 12 per nacht, maar één ploeg is van 15 uren?

A. Zeer juist. Maar dat geldt slechts voor de persers. De perskamer werkt door de mindere d r u k t e tegenwoordig niet 's nachts.

2188. V. Dus voor een deel van de

werkzaamheden is één ploeg van 15 uren?

A. Ja, van hoogstens 15 uren.

2189. De **Voorzitter:** In de afdeelingen, waarvan gij het laatst gesproken hebt, wordt, behalve aan de opzichters en de bazen, per uur betaald?

A. Ja, ofschoon er altijd kleine uitzonderingen zijn. Wanneer de kuipers nieuwe fusten maken, krijgen zij per 100 liter 18 cents. Maar een kuiper blijft nooit den heelen dag aan een fust. Hij moet er ander werk onder de hand bij doen. Er wordt dan gezegd: die kuiper ontvangt zooveel per uur, en zooveel per honderd liter, voor den tijd dat hij aan de nieuwe fusten gewerkt heeft.

2190. V. Dit is nu van toepassing op de kuipers, maar die maken geen groot bestanddeel uit van uw personeel. Maar op het terrein van Koster, waar vrouwen werken, want tot nog toe hadden wij niet met vrouwenarbeid te doen, hoe is daar de basis van berekening; gaat het daar per uur of per stuk?

A. Dat is zeer verschillend. Ik heb dat gedetailleerd voor mij.

2191. V. Goed, deel ons, als gij wilt, eens mede in de eerste plaats de prijs der loonen.

A. 'Afdeeling kokerplakkerij'. De zaalbaas verdient per week f 12, de papiersnijder en de machinemeester ieder f 9. De kokerplaksters nemen het werk aan voor f 1,50 per 1000 stuks, enkele nommers voor f 1,75. Eene volleerde plakster kan per vollen werkdag 1000 stuks maken, dus f 1,50 verdienen.

De leerlingen worden hier ook betaald naar hetgeen zij afwerken. Zij verdienen in de eerste maand gewoonlijk slechts f 2 per week, dit klimt echter na 3 of 4 maanden tot 3 à 4 zelfs 5 gulden, naar gelang van de handigheid. Hier werken bij voorkeur meisjes van 12 tot 14 jaar; wij nemen ze van dien leeftijd, omdat zij op ouder leeftijd het vlugge werken niet zoo goed leeren. De meisjes blijven gewoonlijk op de fabriek tot haar huwelijk, enkele ongehuwden zijn reeds 20 à 26 jaar bij ons.

2192. V. Die meisjes zijn dus 26jaar bij u werkzaam?

A. Ja, sommigen zijn wel eens gedurende eenigen tijd bij andere fabrieken geweest, maar zijn later bij ons teruggekeerd Gehuwden komen tijdelijk nog wel eens terug, als hare mannen geen werk hebben; zij mogen een uur later komen en gaan des 's avonds tegen half zes terug. Zooveel mogelijk worden de gehuwden geplaatst. Eene volleerde werkster verdient circa 13 cent per uur, de minderen naar verhouding.

De chemises, dat zijn de papieren waar de kaarsen in gaan, worden uitsluitend door gehuwde vrouwen gemaakt in hare woning en dus niet in de fabriek. Zij verdienen daar 4 à 5 gulden mede in de week. Het noodige papier wordt bij haar bezorgd en de chemises afgehaald.

2193. V. Is op die kokerplakkerijen constant de loonberekening per stuk?

A. Constant.

2194. V. Is er geen quaestie geweest, dat het de eene dag of week zus is geweest en de andere zoo?

A. Op de kokerplakkerij? Nooit.

2195. V. En hoe is het in de wrijfkamer wat de loonen betreft?

A. In deze afdeeling werken 40 tot 80 werksters met zaalbazen, waarvan de een f 16, de ander f 11 verdient in de week. In deze afdeeling worden de werksters in 4 categorieën verdeeld, naarmate harer bekwaamheid natuurlijk; de eerste verdient per uur 10 cents, de tweede 8, de derde 6, de vierde 5 cents.

2196. V. Dus dat gaat per uur op de wrijfkamer?

A. Ja, de werkuren verschillen hier nogal, 's zomers van half 8 tot 4, 5, 6, 7, 8 uur, bij uitzondering wel eens tot 10 uur. Gehuwde vrouwen werken er niet, tenzij zij weduwen zijn. De schafturen zijn evenals in de andere werkplaatsen. 's Nachts wordt er niet gewerkt.

2197. V. Is het toeval, dat er geen gehuwde vrouwen in deze afdeeling werken?

A. Neen, die zijn langer op de fabriek en zijn liever op de gieterij of op de plakkerij.

2198. V. Dan verdienen zij meer?

A. Ja.

2199. V. Op de wrijfkamer is de betaling het minst?

A. Ja, dat is ook het minste werkvolk.

2200. V. En uit den aard van de zaak alleen per uur?

A. Ja.

2201. V. Nu hebben wij de gieterij.

A. Dat is heel wat anders. In deze afdeeling werken 1 man en 4 jongens, benevens 40 tot 90 werksters, 3 opzichters en 1 persoon voor administratie en contrôle.

Hier wordt in den zomer gewerkt van 7 uur 's morgens tot des avonds 4,5,6, 7, 8 uur en bij uitzondering tot 10 uur. In enkele gevallen wordt hier wel eens des nachts doorgewerkt. Dan komen die werksters, welke 's morgens om 6 uur naar huis zijn gegaan en den vorigen nacht hebben gewerkt, des avonds op de fabriek te 8 uur, om den daarop volgenden morgen om 7 uur weder te vertrekken.

De baas verdient per uur 12 centen, de jongens 5 centen, de werksters 6 tot 13 centen en de opzichters 13, 9 en 8 gulden per week.

Bij voorkeur worden hier werksters genomen boven de 14 jaren.

De meesten blijven tot aan haar huwelijk, er zijn er zelfs 26 jaren werkzaam. De oudste of eerste opzichteres is 46 jaar bij ons.

2202. V. Hoe is in het algemeen dus de regeling van loon aan de vrouwen op de gieterij?

A. Zij worden per uur betaald, dat gaat met kaartjes. Zij die knap zijn, verdienen van 6 tot 13 cent per uur, naarmate zij meer machines maken.

2203. V. Hoe meer machines zij dus maken en optrekken, hoe meer zij ook verdienen. Alzoo worden de vrouwen op de kokerplakkerij en op de gieterij naar de hoeveelheid, en die op de wrijfkamer per uur betaald?

A. Juist.

2204. V. En gaat dit zonder eenige afwijking elke week zoo? Kunnen die menschen nooit in onzekerheid verkeeren hoe zij betaald worden?

A. Wel eens! In goede gunstige tijden, als er volop werk is, bestaat er geene onzekerheid. Maar bijv. voor-verleden week komt Koster bij mij en zegt: er is te slap gewerkt, de meisjes gaan met te weinig geld naar huis en loopen weg als wij ons aan het tarief houden, wij moeten dus meer geven.

2205. V. Wat bedoelt Koster met slap werk? Er was dus, als ik het goed begrijp, wel goede wil om te werken, maar er was eenvoudig geen werk en daarom kregen zij vroeger gedaan?

A. Natuurlijk.

2206. V. Was er dan ook geen werk voor de gewone uren, zonder overwerk?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter! Voor iederen dag worden de orders ingeschreven en wat dan in de gieterij klaargemaakt wordt moet nog denzelfden dag worden opgepakt in de wrijf kamer. Daardoor gaat het personeel uit de wrijfkamer ook gewoonlijk iets later weg dan dat uit de gieterij. Ik vind het altijd zeer onaangenaam wanneer het gietsel blijft staan. Nu zijn er weken dat er 300.000 pak vervaardigd worden, maar ook natuurlijk van veel minder.

2207. V. Versta ik u dus goed, dat de eenige afwijking in het precies betalen, hetzij dan naar de geleverde hoeveelheid hetzij dan naar de uren, een gevolg is van goedhartigheid, in welk geval er dan op de loonen iets opgelegd wordt?

A. Wanneer het anders gebeurde zou ik op een gemeene manier moeten bedrogen worden. Zoover ik weet, is er nooit iets van het loon afgenomen.

2208. V. Dan zoudt gij bedrogen zijn, zegt gij; maar het is toch mogelijk dat gij bedrogen kunt worden?

A. Neen.

2209. V. Hoe komt gij het dan te zeggen?

A. Als ik de opgaaf krijg, zooveel machines zijn gegoten en zooveel pakjes zijn gewreven, dan controleer ik dat, maar dat is niet altijd hetzelfde, want als er bijv. 300.000 pak kaarsen gegoten zijn, worden daarvan niet 300.000 opgepakt. Daar breken vele van en dat varieert naar de qualiteit der stearine en de lengte en dunte der kaarsen.

2210. V. Nu gaan wij afdwalen en komen weder in de algemeene zaken. Gij zegt zeer stellig, dat de arbeidsters prompt betaald behooren te worden naar gelang van de geleverde hoeveelheid in de gieterij en de kokerplakkerij en dat, als het anders met haar gebeurde, er zou plaats hebben eene bedriegerij buiten uw weten?

A. Ja, maar zij krijgen veeleer iets meer.

2211. V. Uit goedhartigheid?

A. Neen, dat niet.

2212. V. Dan omdat gij ze op uwe fabriek houden wilt. Is het veel gebeurd?

A. Juist. - In den laatsten tijd nogal dikwijls.

2213. V. Over den werktijd hebt ge al gaande weg een woord gezegd, maar wij mogen die zaak wel eens opzettelijk onderhanden nemen. - Hoe lang is de werktijd in de wrijf kamers en in de kokerplakkerij?

A. Des zomers van 7 uren 's morgens tot 8 uren 's avonds, ook wel tot 6 uren; des winters van 8 uren 's morgens tot 6 uren 's avonds.

2214. V. Is die werktijd voor allen dezelfde, zoowel voor volwassenen als voor aankomende meisjes?

A. Ja.

2215. V. Dus ook kinderen van 12 tot 14 jaren maken dien ganschen dag mee?

A. Ja.

2216. V. Hebben ze een schafttijd?

A. Ja, 's morgens van 8 tot 8¼, 's middags van 12 tot half een en des namiddags van 4 tot 4¼ uur.

2247. V. Blijven zij dan op de fabriek, of kunnen zij in den schafttijd de. fabriek verlaten?

A. Zij blijven op het terrein van de fabriek, maar bij goed weer gaan ze in de buitenlucht.

2218. V. Uw terrein is door water omringd, dus gij hebt het in uwe macht om alle communicatie af te breken?

A. Ja.

2219. V. Brengen de werklieden hun eten mee of wordt het hun gebracht?

A. Velen, zoowel mannen als vrouwen, brengen het eten meê, maar anderen laten het tegen 12 uur door vrouw of kinderen aan de poort brengen, waar de werkman het dan komt halen.

2220. V. Is het algemeene regel, dat men er den ganschen dag blijft?

A. Ja, ik zelf ga ook niet weg vóór 5 uren.

2221. V. Maar als de zaken goed gaan worden zij gehouden tot 8 à 10 uren, ja een gedeelte van den nacht?

A. Nachtwerk komt zeer zelden voor. Men wil wel altijd des nachts werken, maar er is niet altijd werk. Ook in de wrijf kamer wordt nooit des nachts gewerkt, en in de kokerplakkerij zeer zelden, maar dan nooit door kleine kinderen, alleen door goede werklieden.

2222. V. En in de gieterij?

A. Ook eene enkele maal.

2223. V. Overwerken daarentegen komt tamelijk dikwijls voor?

A. Tegenwoordig niet.

2224. V. Wij verkeeren nu ook in een exceptioneel slappen tijd. Maar wordt het wel eens 10, 11 uur?

A. Elf uur nooit. Soms 10 uur in de kokerplakkerijen, maar toch zelden. Als het heel druk is, nemen de vrouwen het werk mede naar huis.

2225 V. Werken zij gaarne over?

A. Zeker

2226. V. Is er wel niet eens gezegd dat als middel van dwang om de lieden aan het werk te houden, eenvoudig de pont aan den ketting gelegd werd?

A. Daarvan heb ik nooit iets geweten, en had ik het gehoord, ik zou het heel onaangenaam gevonden hebben.

2227. V. Gij hebt het dus nooit geweten?

A. Zeker niet. Indien het gebeurd is, vindt ik het schande, dat men het mij nooit gezegd heeft.

2228. V. Met uwe wetenschap is het niet gebeurd?

A. Neen, als die meiden weg willen gaan, laat ze dan in Godsnaam gaan.

V. 2289 Wat is er nu van de boeten, is daar een reglement op?

A. Neen. Omdat mij die zaak nogal zeer ter harte gaat, en ik dat opleggen van boeten een van de onbillijkheden vind die den werkman worden aangedaan en men ze niet afschaffen kan wanneer het niet in het algemeen gaat, heb ik eens opgemaakt hoeveel boeten in onze fabriek zijn opgelegd van 1874 af. Verder terug heb ik niet kunnen gaan, omdat ik een boek van een van mijn mede-directeuren niet heb kunnen vinden. Ik heb een staatje opgemaakt van de betaalde boeten en daarnevens gezet hoeveel arbeidsloon in die jaren betaald is.

In 1874 is aan arbeidsloon betaald f 106,783,78 en beliepen de boeten f 332,92. Er is uitbetaald in:

1875	f 94 246,48 tegen f 436,47 aan boeten
1876	108 894,00 tegen 278,87 aan boeten
1877	134 512,00 tegen 481,87 aan boeten
1878	98 346,00 tegen 368,83[5] aan boeten
1879	133 689,00 tegen 520,63[5] aan boeten
1880	153 559,00 tegen 684,46[5] aan boeten
1881	148 685,00 tegen 663,94[5] aan boeten

Toen is het ongelukkige jaar 1882 gekomen, waarin uitbetaald is f 101 859 tegen f 44,19 aan boeten.

Het fabrieksjaar van de nieuwe vennootschap loopt van Juli tot Juli en niet van Januari tot Januari.

In 1883 van Juli tot December beliepen de boeten f 77,79; en van December 1883 tot Juli 1884 f 410,88.

In 1883 en 1884 is betaald f 142149,00 aan arbeidsloon plus f 23166,075 voor arbeidsloon aan kokers en f 15750,00 voor kistenmakersloon.

Het tijdperk 1884/85 is aan boeten geheven f 328,52, terwijl aan arbeidsloon is betaald f 131006 plus f 18433,03 voor arbeidsloon aan kokers en f 15,577,08 voor kistenmakersloon.

In 1885/86 is aan boeten geheven f 331,83[5], aan arbeidsloon f 104319 plus f 16597,27 voor kokerplakkerij en f 17746,95 voor kistenmakerij.

2230. V. Zoodat f 400 als maximum kan beschouwd worden?

A. Ja. Alleen in 1880 en 1881 bedroeg dat cijfer f 684 en f 663, maar in de laatste jaren loopt dat over een f 300 of f 400, wat op een arbeidsloon van f 150000,00 niet veel genoemd mag worden.

2231. V. U keurt dus die boeten in beginsel af, maar waarbij zijn die boeten geregeld? Bestaat er een reglement?

A. Neen, Wanneer de werklieden te laat komen, betalen zij een stuiver boete. Soms wordt er een uur afgetrokken.

2232. V. Dat is mij niet duidelijk, is het den eenen dag zus en den anderen dag zoo?

A. Wanneer er een streng misdrijf plaats heeft, zegt de baas: gij hebt f 1,00 boete.

2233. V. Dit geschiedt dus naar het oordeel van den baas?

A. Ja.

2234. V. De baas is dus op dat oogenblik wetgever en naar zijn luim, altijd met het oog op de belangen van de fabriek, en naar zijn beste weten, kan hij de boete heffen?

A. Zeker, maar ik zie het na.

2235. V. Maar er bestaat geen reglement?

A. Neen.

2236. V. Dus de baas is in dit opzicht geheel en al vrij, behoudens uwe surintendentie?

A. Natuurlijk. Al de boeten te zamenbeloopen in de week f 5 à f 6, dat is niet veel op eene arbeidersbevolking van 300 man. Wanneer er een boete van f 1,00 wordt opgelegd, dan spreekt de baas met mij, en zegt: wij zullen den man een gulden boete geven.

2237. V. Voor welk soort van overtredingen of tekortkomingen?.

A. De meeste ongelukken gebeuren 's nachts; daarom ben ik zoo tegen dat nachtwerken. Wanneer nu een man die 's nachts moet werken, in plaats van zijn plicht te doen, gaat slapen, dan krijgt hij boete. Bijv. 's nachts zijn ook uren om te rusten, - schafturen, zooals men dat noemt, maar als een man die een bak moet koken dit niet nagaat, maar gaat liggen slapen, dan loopt de bak over. Wordt mij zulk een geval verteld dan wordt vaak een gulden boete opgelegd.

2238. V. Dus als de baas - luister nu goed naar mijne vraag - iets ziet, eenige verkeerdheid van meer of minder ernstigen aard, dan decreteert hij niet op slag de boete?

A. Volstrekt niet.

2239. V. Hij komt eerst met u er over spreken?

A Zeker. Maar ik zeg dit niet voor kleinigheden.

2240. V. Wat noemt gij kleinigheden?

A. Te laat komen.

2241. V. Maar dan heeft de baas een zekere marche. Wordt er wel eens een kwartje opgelegd als iemand te laat komt?

A. Waarachtig, als het dikwijls gebeurt.

2242. V. Ook wel eens twee kwartjes?

A. Neen.

2243. V. Daar blijft het dus beneden?

A. Ja.

2244. V. Maar dan is het tegelijkertijd waar, dat de baas vrij is in het opleggen?

A. Dan komt hij bij mij. De portier teekent aan hoe laat de menschen komen.

2245. V. Maar legt hij geen boeten op?

A. Iedere baas in zijne afdeeling.

2246. V. Dus dan toch de baas?

A. De Duitsche onder-directeur, dien de firma Oppenheim heeft gezonden, is de heer Kern.

Bij hem komen elken morgen de inge-

nieurs, de verschillende bazen en ook de portier met zijn boek, waarin alles genoteerd staat wat de fabriek in- en uitgaat, zoowel personen als goederen, zoodat men ook zien kan welke werklieden te laat zijn gekomen.

Dan komen zij onder het mes.

2247. V. Bedoelt gij met ‘onder het mes komen’ dat de te laat gekomenen alsdan geroepen worden?

A. Neen.

2248. V. Dus men beslist zonder dat zij er bij zijn?

A. Ja, maar het is nog nooit voorgekomen dat er een gereclameerd heeft; wanneer gezegd werd dat een te laat was gekomen, dan was het ook zoo; want elke baas heeft eene werkplaats om te controleeren.

2249. V. De boeten dus worden bij den onder-directeur geregeld?

A. Ja kleinigheden. Is er iets ernstigs, eene boete van f 1 bij voorbeeld, dan komen zij bij mij. Ik loop steeds heen en weer en hoor dan alles.

2250. V. Is er iets vooraf bekend gemaakt, is er iets opgehangen van reglementen, zooals dit in sommige fabrieken het geval is?

A. Gedeeltelijk. Zij weten bij voorbeeld hoeveel boete zij beloopen bij het te laat komen.

2251. V. Ja maar is die regeling aangeplakt, als het ware publiek gemaakt?

A. Gedeeltelijk, zooals ik reeds zeide. Er staat bij. voorbeeld aangeplakt, dat op het rooken zooveel boete staat, dat de menschen, bij de brandspuit behoorende, bij het luiden der brandklok naar de aangewezen plaats moeten gaan.....

2252. V. En wat staat er nog meer aangeplakt?

A. Niets.

2253. V. Dus er staan alleen dingen aangeplakt die betrekking hebben op het onvoorzichtig omgaan met vuur en over het niet nakomen van verplichtingen bij brand? Over de andere boeten wordt hun bij aanplakking niets bekend gemaakt?

A. Bij aanplakking niet.

2254 V. Bij aanzegging dan? Laat ons elkander goed verstaan. Mijne vraag is deze: moeten zij de bepalingen omtrent de boeten uit de praktijk leeren kennen of worden hun die vooraf aangezegd?

A. Gij moet niet vergeten, Mijnheer de Voorzitter, dat iedere ploeg een baas heeft en iedere afdeeling een zoogenaamden voorman, die ook beter betaald wordt dan de anderen.

2255. V. Hebben dezen dan van u bevel gekregen om het reglement voor te houden?

A. Mijnheer de Voorzitter! De fabriek bestaat sedert 1838. Het meeste werkvolk is er reeds jaren. Komen er nieuwe arbeiders, dan wordt hun wel degelijk gezegd, dat, wanneer zij 's ochtends te laat komen, boete door hen wordt beloopen.

2256. V. Maar zwart op wit gebracht en aangeplakt is alleen betreffende die twee punten, de rest niet?

A. Neen.

2257. V. Zijn ook door u of door de vroegere directie aan de opzichters regels gegeven voor het opleggen van die boeten, en is dat geschied mondeling of schriftelijk?

A. Mondeling.

2258. V. Het geheele boetestelsel is dus eene mondelinge zaak?

A. Ja, en waarom? Ik ben 21 jaren in de zaak geweest en heb er meermalen over nagedacht, en ik vind het erg onbillijk dat men hier rechter is in zijne eigen zaak. Zooals het op het oogenblik is kan het niet anders, maar ik zou het op eene verschillende wijze willen ingericht hebben. Het nu met regels te doen geloof ik dat zeer in het nadeel van het werkvolk zou zijn, want dan zouden de bazen verplicht zijn de boeten naar die regels te heffen, terwijl zij het nu niet doen als het niet hoog noodig is.

2259. V. Gij zegt dat gij het op eene andere wijze hadt willen inrichten. Deel ons mede hoe?

A. Ik vind het eene onbillijkheid dat men rechter is in zijne eigen zaak, en ik beschouw het dat zij gelijk hebben die willen dat er twee partijen zullen zijn: de werkgever en de werkman. De werkgever legt boete op en daaraan moet de werkman zich onderwerpen. Maar de werkgever moet, vooral in groote fabrieken, zien door de oogen van anderen, van opzichters en bazen, die ook menschen zijn, behept met menschelijke passies en fouten, en zich dus kunnen vergissen. Ik vind het on-

billijk dat een werkman daarvan afhangt zonder door zijne pairs schuldig geacht en veroordeeld te zijn. Wanneer er in iedere fabriek door de werklieden personen gekozen werden die hen representeerden, die verklaarden: gij hebt misdreven, de boete is u terecht opgelegd, dan zou men er in berusten, maar op dit oogenblik hebben zij te doen met boven hen gestelden, dat menschen zijn en dus menschelijk handelen en daarom onbillijk kunnen zijn. Waarom hebt gij dit niet veranderd, vraagt gij misschien?

2260. V. Gij neemt mij de vraag uit den mond.

A. De tegenwoordige toestand hangt samen met de geheele organisatie van het volk. Zoolang die toestand blijft, zal ik mij wel wachten verandering te brengen, omdat het niets zou geven.

De prijs van den arbeid wordt geregeld naar vraag en aanbod, maar dit is naar mijn oordeel hoogst onrechtvaardig; men kan niet arbeid met kapitaal vergelijken. De arbeider is gedwongen om te werken, want hij moet eten. Geeft het kapitaal heden geen rente, het blijft toch kapitaal, en de bezitter daarvan eet toch, en dat is de hoofdzaak. Een werkman die geen werk heeft heeft ook niet te eten. Ik zou dus - het is wellicht vreeselijk revolutionnair - een minimum van loon billijk achten; maar ik zal mij wel wachten alleen verandering te willen brengen in den bestaanden toestand.

De menschen *hebben* recht om te klagen, en dat er een blaadje *Recht voor Allen* is, dat is een natuurlijk gevolg van den toestand. '*Recht voor allen*' is zeer overdreven, en hierdoor mist het zijn doel. De werkman, die wezenlijk met grond te klagen heeft over zijnen toestand, gaat om verschillende redenen toch niet naar '*Recht voor Allen*' Dat doen alleen diegenen die niet deugen, die oproermakers, die in elke goed geregelde maatschappij toch niet zouden deugen; die liever een vast jaargeld zouden hebben en eene goede kroeg waar zij niet behoeven te betalen.

Maar wat is nu het lot van den goed gezeten werkman, zooals van Eylders, die nu 1300 gulden ontvangt, wanneer hij morgen bijv. 65 jaar is? Van zijn 17de jaar af heeft hij gewerkt, de man heeft een huishouden met kinderen; wat staat hem nu voor de deur? of hij is nog krachtig genoeg om eenige jaren door te zwoegen, en dan volhardt hij tot hij eindelijk bezwijkt; òf hij heeft die kracht niet meer en hangtaf van het medelijden zijner chefs met wie hij lange jaren verkeerd heeft.

En zijn er andere chefs in dien tijd gekomen, zijn er andere toestanden ontstaan, dan heeft die man kans dat, al is hij dan 40 jaren aan die fabriek geweest, hem gezegd wordt: het spijt mij, maar wij verdienen niets, wij verliezen, dus wij kunnen u niets geven. Maar al krijgt hij iets, dan is het gevoel toch onaangenaam, want hij krijgt het niet als een recht, maar als een gunst.

Men zal vragen: waarom dan geen onderlinge verzekering tot stand gebracht of deelgenomen in eene verzekeringmaatschappij, dat is toch te doen, wij hebben daarvan toch in ons land uitstekende voorbeelden? Maar mij is het in eene groote stad als Amsterdam, vooral met een personeel dat zoo varieert, niet gelukt het op een goeden voet te doen. Eéne fabriek kan dat ook niet doen, dat is onmogelijk, dat kan alleen geregeld worden door den Staat. De zoogenaamde beheerende klassen moeten niet langer met woorden - woorden zijn er genoeg vuil gemaakt, die helpen niets, ook courantenartikelen niet - maar met daden bewijzen dat zij hart hebben voor den werkman en hem apprecieeren, dat zij hem niet beschouwen als machine of koopwaar, zoodat zijn arbeid zich regelt naar vraag en aanbod.

De arbeiders moeten de zekerheid hebben, dat zij naar mate van hunne bekwaamheid, loon zullen ontvangen, zoodat zij, wanneer een van hunne kinderen - en zij hebben er meestal zeer veel gelukkig - ziek wordt, niet op eens hunne opgespaarde penningen daarvoor moeten wegmaken. Ook moeten zij, wanneer zij gedurende eenige jaren trouw gediend hebben, door een jaargeld zekerheid voor hun ouden dag hebben Dat moet gedaan worden voor den werkman, en daartoe, Mijne Heeren, hebt gij de macht!

2261. V. Wat gij gezegd hebt, is natuurlijk hoogst belangrijk, en toont dat gij een warm hart voor de werklieden

hebt. Maar mag ik u deze prozaïsche vraag doen: wat is in die richting in het belang van den werkman in de laatste een en twintig jaren in uwe fabriek feitelijk beproefd?

A. Ik heb eens eetwaren willen leveren. Maar ik ben met alles blijven zitten. Het volk wilde er niet aan.

De vrouwen willen het niet, want zij willen voor de mannen niet weten wat zij uitgeven; het geeft niets, niemendal. Zoo heb ik met de bazen dikwijls ge sproken over een ziekenfonds, maar zooals de toestanden nu zijn, zien zij er geen heil in, zij hebben er geen vertrouwen in en denken zoo: als morgen de fabriek te niet gaat, zijn onze duiten weg. Ik weet het bij ondervinding, er bestaat geen vertrouwen. Als het met kracht en in het groot werd aangevat, als allen het deden, zou het tot iets kunnen leiden, dan zou het geen kwaad doen aan de concurrentie, maar één kan het niet doen.

2262. V. Dat er omtrent zulke groote en omvangrijke quaestiën als het oprichten van een ziekenfonds tot ondersteuning van den ouden dag, moeilijkheden bestaan, begrijp ik, maar er zijn door u toch zaken opgenoemd, van niet zoo verre strekking, die toch daadwerkelijk in het belang van den werkman geacht moeten worden. Nu vraag ik nog eens: is er buiten uwe vruchtelooze pogingen om op het gebied van de voeding iets tot stand te brengen, gedurende die 21 jaren, niets anders in uwe groote fabriek gedaan?

A. Wij hebben dezelfde ervaring opgedaan met eene poging om een ziekenfonds te stichten. Het volk wil er niets van weten. Unaniem hebben zij gezegd, niet mede te willen doen.

Op de fabriek van de firma Enthoven alhier, werd in mijn tijd één percent afgetrokken voor het ziekenfonds. Ik heb hetzelfde willen doen. In al die jaren is geen cent van de boeten gekomen in de kas van de fabriek, alles is uitbetaald aan ondersteuning voor zieken. Ik vind hetaftrekken ook niet billijk,maar dat is eene tweede zaak. Op dit oogenblik is er een tekort in de boetenpot van eenige honderden guldens.

2263. V. Zooals u straks zeide, wordt er van die boete eene afzonderlijke rekening gehouden?

A. Ja, die houd ik. Tot 1883 werd het boekje gehouden door een van mijne mededirecteuren, die zich meer met de kas bemoeide. Na 1883 heb ik op het kantoor iedere week de boeten-opbrengst bij laten schrijven door den kassier, tot een bedrag, zooals ik zeide van f 5 à f 6. Donderdag heb ik het boekje nog nagekeken, niemand weet op de fabriek, dat ik dat gedaan heb. Aan den eenen kant van het boekje schrijft de kassier als credit de boeten en aan den anderen kant de ziekengelden, die onverplicht natuurlijk, worden uitgegeven. Er is geen zieke, die geen ondersteuning ontvangt. Dit regel ik, daar bemoeit zich niemand mede.

2264. V. De boeten die inkomen, zijn dus onder uw persoonlijk toezicht en uitsluitend bestemd voor zieken?

A. Geheel, het is eene aparte zaak, die niets met de kas van de fabriek te maken heeft.

2265. V. Wordt er van de administratie van die boeten wel eens op de eene of andere wijze eenigerlei opening gegeven, om de lieden tevreden te stellen, - gij weet hoe de menschen zijn, - of gaat de zaak geheel buiten hen om?

A. Iedereen weet er van, alle bazen dragen er kennis van.

2266. V. De *bazen* zijn er dus van op de hoogte?

A. Zij weten het perfect dat de ziekengelden uit de boetepot betaald worden. De bazen zeggen wel eens tot den boekhouder: wat is de pot weer leeg.

Vroeger kwam in die boetepot nog wel eens wat extra, toen er veel gebouwd werd, bijv. fooien van de aannemers enz. In de latere jaren is dat veel verminderd.

2267. V. Gij hebt als ik u goed begrijp, weinig medewerking van de zijde van het werkvolk, wanneer door u in hun belang beproefd wordt iets tot stand te brengen? Die ondervinding hebt gij opgedaan?

A. Ja, volstrekt geen medewerking.

2268. V. Gij hebt het beproefd met eetwaren, die gij voor hen gezamenlijk wildet inslaan en tegen inkoopsprijs wildet leveren, maar zij hebben er niets van willen weten?

A. Neen.

2269. V. Met een ziekenfonds hebt

gij het geprobeerd, maar zij hebben er evenmin van willen weten?

A. Neen.

2270 V. Gij hebt straks gezegd, dat dit voortspruit uit de vrees dat als de fabriek omverging, zij hun geld kwijt zouden zijn. Gingen zij dan in een fonds, waar zij meenden dat die vrees niet behoefde te bestaan?

A. Ja, mijnheer, in zieken- en begrafenisfondsen, die ik een pest noem voor den werkman.

2271. V. Daar gaan zij dus meerendeels in?

A. Ja, ik zal u een voorbeeld geven. Eylders is er in, Eylders die geen gewoon werkman is, bij wien ik als vriend heb aangedrongen in eene levensverzekering te gaan, wien ik heb gezegd: gij verdient veel meer dan gij verteert; die mij zelf zeide: ik ben zeer tevreden met mijn geld, want ik had nooit gehoopt zooveel te krijgen ....

2272. V. Laat ons dit nu eens laten rusten, en over de quaestie spreken, die ons bezighoudt.

Toen gij daareven zoo in het breede en op zulk eene warme en lofwaardige wijze uitweiddet over de belangen van de werklieden, hebt gij gezegd dat het wenschelijk zoude zijn om iets voor hen te doen en meer kennis van hunne zaken te verkrijgen. Zoo hebt gij ook gezegd dat bijv. in het constateeren van overtredingen door den werkgever iets tyrannieks lag en dat gij het wenschelijk zoudt vinden, dat dit door de *pairs* van de werklieden geschiedde. Waarom hebt gij dat dan niet op uwe fabriek toegepast? Dàt hadt gij maar voor het zeggen.

A. Omdat ik niet gaarne zulke nieuwigheden zou gaan invoeren.

2273. V. Zijn u geen voorbeelden bekend van andere fabrieken, die beproefd hebben om nieuwigheden in te voeren en voorbeelden te stellen?

A. In Amsterdam niet.

2274. V. En buiten Amsterdam?

A. Ook niet.

2275. V. Gij zijt genoeg industrieel en ontwikkeld om te weten wat op dit gebied plaats heeft?

A. In Amsterdam zou de invoering er van een verkeerden indruk maken.

2276. V. Maar waarom hebt gij het niet, door uwe ondervinding geleerd, in practijk gebracht?

A. Omdat naar mijne overtuiging die dingen alleen toegepast kunnen worden als de werklieden meer tot het standpunt van ontwikkeld mensch verheven worden. En naar mijn bescheiden meening zijn zij, zelfs de bazen, in den vollen zin des woords op dit oogenblik niet onafhankelijk. Als ik vandaag de werklieden liet kiezen, weet gij wie zij dan kiezen zouden? Hun bazen. Alles zou bij hetzelfde blijven.

2277. V. Wat hebt gij beproefd in het belang der werklieden in zake middageten?

A. Eten geven voor rekening van de fabriek, uit eigen zak gaat niet. Als ik het doen kon, zou ik het ook doen, want ik vind het een van die zaken die verplichtend moesten zijn. Als men een man den geheelen dag laat werken, dan moet hij ook gevoed worden. En de tegenwoordige voeding is, mijns inziens, geene voeding, hoewel zij iets beter kon zijn als er niet zoo gedronken werd. Die voeding zou ik dan echter moeten verstrekken tegen kostprijs, want ik zou als directeur mij wel wachten het te doen voor kosten van de fabriek, omdat het mij zeer kwalijk zou genomen worden door andere fabrikanten en door de aandeelhouders.

2278. V. Het laatste kan ik mij begrijpen dat voor u eene reden is, doch het eerste zal u wel tamelijk onverschillig zijn.

A. Volstrekt niet onverschillig. Dit heb ik vroeger ook wel gedacht.

2279. V. Wanneer gij dus voor u zelf overtuigd waart dat eene zaak in het belang was van uw werkvolk, zoudt gij die dan nalaten, omdat gij begrijpt dat het aan andere patroons niet bevallen zou?

A. Juist, omdat het aan de andere patroons niet bevallen zou en daardoor een verkeerde indruk zou worden gemaakt op het werkvolk. Neen, zij willen niet en zeggen zelf: och, mijnheer, laat het staan, begin er niet aan. Ik heb het geprobeerd, dat wil zeggen er over gepraat, niet uitgevoerd. Maar neen, zij willen niet, zij zouden den fabrikant laten zitten; de vrouwen hebben er veel te veel het land aan.

Er bestaat een zeker wantrouwen, zij denken: de koffie kost ons geen geld. En de suiker? Ik heb gezegd: dan zal ik het wel uit mijn zak betalen. Maar zij krijgen hunne koffie delicieus; ik proef ze elke maal. Vroeger was het zeer slecht wat zij van den concierge kregen voor 3 of 4 cent. Nu krijgen zij 18 koppen met suiker in de week en denken dat wij er schatten op verdienen. Denkt men dat wij er dank voor ontvangen? Neen, het tegendeel. Wat wil men dan beginnen als men zulke ervaringen heeft? De werkman, zijn geheele stand *muss gehoben werden*, zooals de Duitschers het uitdrukken, hij moet andere begrippen krijgen.

2280. V. Het beeld, dat gij nu van den werkman geeft, is niet zeer bemoedigend. Wanneer ge de werklieden eten of drinken verschaft zonder eenig winstbejag, zoodat ge er niets dan moeite en last van heb, en zij, in plaats van er dank voor te zeggen, denken dat ge er heel wat aan verdient, dan vind ik het nare wezens die zoo redeneeren. Daar zijn wij het zeker over eens?

A. Neen, ik neem het hun niet kwalijk. Als ik in hun geval was, zou ik het ook doen.

2281. V. Waarom?

A. Misschien zal men het beschouwen alsof een sociaal-democraat hier geweest was, en dat is toch volstrekt niet het geval. Maar als ik u zeg: - ik weet daarvoor in het *Hollandsch* geen passende uitdrukking, en ik moet tegenwoordig zooveel *Duitsch* spreken - die stand moet eerst *gehoben werden*....

2282. V. Door welke middelen? Moet alles komen van Staatswege, moet alles er komen door de wet?

A. Zeker, als dat niet gaat van bovenaf, dan beduidt het niets. Wanneer de werkman en ook de baas - deze laatste is in dezelfde positie als de eerste - niet het besef krijgt dat, wanneer hij zijn plicht doet, hij in staat zal zijn te leven, beschut te zijn tegen willekeur, behoed te worden tegen armoede op den ouden dag, nadat hij zijn gansche leven gewerkt heeft, zoodat hij ook niet dankbaar zal behoeven te zijn voor hetgeen men hem uit medelijden zou willen geven, zoolang wacht ik geene verandering. Het gevoel van eigenwaarde is bij den werkman door de toestanden van eeuwen her verminderd, en daarom kan ik mij begrijpen, al vind ik het niet goed en edel, dat de werkman denkt dat het enkel uit eigen belang is wanneer men iets voor hem doet. Veel te lang heeft men den werkman te veel beschouwd als een koopwaar, die zich ook wat zijn loon betreft regelt naar vraag en aanbod.

2283. V. Meent gij dus dat het voor geen patroon, die bezield is met goeden wil en de noodige middelen ter beschikking heeft, mogelijk is het vertrouwen van zijn volk te winnen?

A. Dat is eene geheel andere zaak. Heeft een directeur alle die middelen? En dan het vertrouwen van zijn volk: *c'est un mot*.

2284. V. Het zooeven besproken punt is alleen eene zaak van vertrouwen. Gij hebt straks gezegd dat de pogingen om iets te doen voor het eten der werklieden, door hen worden beschouwd als winstbejag, dat is dan toch groot wantrouwen?

A. Zeer juist, het is een gevolg van de opvoeding, van hetgeen zij voortdurend hoorden.

2285. V. Is dat wantrouwen niet door den persoonlijken invloed van den patroon te overwinnen zonder tusschenkomst van wet en Staat?

A. Neen, het kan alleen geschieden wanneer de stand van den werkman op een geheel anderen voet wordt gebracht.

2286. V. Ik bedoel nu niets onaangenaams, maar dat riekt naar een *phrase*.

A. Ik zeide reeds *c'est un mot*. Ik wil geen *phrases*, maar alleen, zoo mogelijk, door de wet wegnemen het gevoel wat nu een werkman hebben moet, door het eeuwenlang bestaan van den tegenwoordigen toestand.

2287. V. Wanneer in de fabriek ongelukken voorkomen, wat wordt dan voor die menschen gedaan?

A. Ernstige ongelukken zijn bij ons niet voorgekomen. Slechts éénmaal, vóór 1870, heeft een werkman door eigen onvoorzichtigheid en ondanks mijne waarschuwing, zijne hand laten afknijpen. Ik heb dien man behoorlijk laten behandelen, en die werkman is nog steeds in de fabriek. Zoo heeft ook wel eens eene meid zich in de vingers ge-

zaagd. Ze krijgt dan het volle loon als ziekengeld totdat zij beter is.

2288. V. Dergelijke gevallen hebben zich dus wel voorgedaan, en dan werd het volle weekgeld uitbetaald?

A. Zeker, zoolang ik directeur ben geweest, heb ik altijd gezegd dat het moest, en het kan niet anders.

2289. V. Hoe lang wordt dat geld uitbetaald?

A. Tot zij beter zijn, natuurlijk niet meer als zij gaan luilakken, en dat is ook voorgekomen.

2290. V. Houdt gij omtrent dergelijke uitbetalingen wellicht aanteekeningen bij, zoodat gij ons détails kunt mededeelen?

A. Neen, daar heb ik niet aan gedacht, maar het is zooals ik zeide, en dergelijke verwondingen komen elk oogenblik voor. In October of November nog gebeurde het dat een jongen met een bak met zwavelzuur de trap opkwam. Een andere jongen ging de trap af en stiet hem tegen het lijf, zoodat hij zwavelzuur in het gelaat kreeg. Onmiddellijk werd per telephoon een rijtuig besteld, waarmede de jongen naar het gasthuis werd gebracht. Het is gelukkig afgeloopen, en de jongen heeft zijn geld gehad. Dat is regel, en het kan ook niet anders, dat moet.

2291. V. Zijn er in de latere jaren nog meer ongelukken gebeurd?

A. Groote niet, alleen kleinigheden, bijv. dat iemand zijn voet verbrandde of struikelde.

2292. V. Herinnert gij u niet een ongeluk met brandwonden, van dien aard, dat de patiënt in het Binnengasthuis moest ingebracht worden?

A. Neen.

2293. V. Gij herinnert u dus niet de zaak met Albertus Wegman in Maart 1884?

A. Neen. De kuipersbaas heet Klaas Wegman.

2294. V. Gij herinnert u dus dat geval niet, waarbij die man door het overkoken van een ketel met vet, brandwonden gekregen heeft?

A. Neen dat feit herinner ik mij niet.

2295. V. De regel bij uw fabriek is dus dat in geval van belangrijke ziekte, waardoor de menschen inderdaad onbruikbaar zijn, zij toch hun geld krijgen?

A. Ja. Bij ziektegevallen minder; maar dan krijgen zij toch altijd minstens de helft van hun loon.

2296. V. Hebt gij geen gevallen gehad van menschen, die blijvend ongeschikt werden om te werken?

A. Neen. Alleen de man met ééne arm, die als machinist te werk gesteld is. Die is dus gebleven in een anderen werkring. Hij is er nog, maar ik heb er geen plezier van gehad. Toen dat gebeurde, had hij een meid met een kind. Ik ben toen bij hem geweest in het Binnengasthuis en heb tegen hem gezegd, kom: het is eene goede meid, trouw haar, je bent toch zeker dat jij je heele leven bij ons kan blijven. Goed, hij beloofde dat, maar toen hij beter was, liet hij de meid zitten en heeft het met eene andere aangelegd.

2297. V. Maar wat gebeurt er, als zij oud worden?

A. Niets, bij ons gaan er niet weg wegens ouderdom.

2298. V. Er komt toch een tijd datzij niet meer bruikbaar zijn?

A. Daarvan bestaan bij ons maar twee gevallen. Een daarvan is Willem de Waal, de medebaas van Eylders, deze krijgt f 250 per jaar, de ander is Klaas van Doorn,

die nog iets meer ontvangt. Mieltje Eylders, die 46 jaar dienst heeft, is voor korten tijd gevallen, maar krijgt toch haar volle loon.

2299. V. Zijn er geen andere?

A. Neen.

2299*bis*. V. Gaan zij dan uit zich zelf weg als zij op leeftijd komen?

A. Ja, dan gaan zij trouwen.

2300. V. Hebt gij getrouwde vrouwen in dienst?

A. Zooals ik reeds heb gezegd, slechts enkele.

2301. V. En het manlijk personeel, wordt dat oud?

A. Zeker, ik heb veel oude lieden.

2302. V. Er komt toch een dag dat zij niet meer kunnen werken?

A. Dat is met twee gebeurd, meer niet.

2303. V. Houdt gij ze anders tot hun dood toe?

A. Zeker, aan het einde des jaars is er nog een gestorven, een flink man; het hindert mij nog.

2304. V. Luister nu goed; mijne vraag

is: komt het in uwe fabriek voor, dat een man wegens ouderdom en mindere geschiktheid weggestuurd is zonder ondersteuning?

A. Tot nog toe, neen, wanneer het een man betrof die altijd goed gewerkt en zijn plicht gedaan had.

Het is misschien wel gebeurd, dat een man, die zich aanbood, doch die te oud was en niet geschikt scheen, weggestuurd is, maar wij hebben nooit een man den schop gegeven, als hij op onze fabriek, na lange jaren dienst, ongeschikt was geworden.

2305. V. ls het wel gebeurd, wanneer de menschen ouder, en dus minder bruikbaar werden, en dit komt op uwe fabriek natuurlijk wel voor, dat hun loon dan werd verminderd?

A. Neen. Ik ben met het hoofdpersoneel oud geworden. Het hoofdpersoneel is niet veranderd.

2307. V. Hoe is het met de moraliteit onder de meisjes aan uwe fabriek, om eens aan een ander thema te beginnen?

A. Dat zal ik u eens vertellen, want dit is een zeer interessant punt.

Toen ik aan de fabriek kwam, was er veel wat mij niet beviel in dit opzicht. Er werd geregeld 's nachts gewerkt met de meisjes. Elken nacht geregeld. Toen waren er maar 13 machines (nu zijn er 101) en werd er meestal uit de hand gegoten, zoodat er niet zoo snel kon gewerkt worden. Wij hadden toen ook buitenlandsche ingenieurs; de landstreek van waar zij kwamen zal ik maar niet noemen, maar daar is het gewoonte. Nu, dat beviel mij niet. Toen ben ik 's nachts eens eenige malen naar de fabriek gegaan en heb ik bij dat nachtwerk bazen betrapt. Een is op het oogenblik nog bij mij, maar ik heb hem destijds zijn congé gegeven en nadat hij 1½ jaar moeite, zorgen en verdriet had gehad en dus eene goede les had gekregen heb ik hem teruggenomen; misschien is hij mij daarom nog dankbaar.

Ik heb toen echter bij dat nachtwerk veel slechts gezien, en sedert heb ik dat veranderd. Ik heb de uitbreiding van de machines doorgedreven en zooveel mogelijk het nachtwerk beperkt. Ik ben toen zeer streng geweest en heb er, onmiddellijk als iets verkeerds gebeurde, een stokje voor gestoken In de fabriek namelijk; wat daarbuiten gebeurt, gaat mij niet aan.

2308. V. Persoonlijk oefent gij echter in de laatste jaren 's nachts geen contrôle meer uit; dus het geval kan zich nog voordoen?

A. Niet meer, omdat toen alles beknopt en op elkander was en uit hoeken en gaten bestond. De gieterij, die gij gezien hebt, Mijnheer de Voorzitter, is thans ruim en luchtig; vroeger echter was daar nog een zoldering, en daar bevonden zich toen hokken met kokers, die vrij donker waren en waarin ik ze zelfs overdag betrapt heb. Want *ainsi que la vertu le vice a ses degrés*, en zij trachten zich in zulke gevallen steeds te verbergen. Hoe minder gelegenheid nu om zich te verbergen, hoe minder aanleiding tot kwaad.

Voor eenige jaren echter hebben wij op de fabriek nog een kerel gehad die er zijn werk van maakte om overdag onzedelijkheid te plegen. Hij is natuurlijk na de ontdekking terstond ontslagen.

Wanneer onzedelijkheid plaats heeft, dan wordt dit na korten tijd, ten gevolge van de onderlinge jaloezie, bekend.

Die jaloezie doet vooral in ons land en onder onze bazen veel goed, maar ook veel kwaad.

2308*bis*. V. Om bij feiten te blijven: komen er veel onechte geboorten voor?

A. Ik heb er weinig van gehoord. De meisjes zijn beter als haar roep. Zij leven met een jongen, maar als zij kinderen krijgen, trouwen zij toch in den regel later.

2309. V. Als zij bevallen moeten, hebben zij zeker eenigen tijd vrij af?

A. Ja, maar zij krijgen geen geld.

2310. V. Dus dit beschouwt gij niet als eene ziekte; bij andere ziekten zeidet gij dat zij wel hun loon ontvingen?

A. Ja, maar in dat geval gaat het niet. Dan zouden wij er wel een kamer met minnen ook op na kunnen houden. Dat zijn zaken die ze zelf moeten weten.

2311. V. Eene week of drie, vier verdienen zij dus niets?

A. Drie weken? Ik heb er voor jaren, niet in den laatsten tijd gehad, die twee dagen na de bevalling terugkwamen, zelfs den volgenden morgen.

2312. V. En laat gij dit toe?

A. Ik heb gezegd: gij zijt beesten.

2313. V. Maar ze niet weggezonden?

A. Neen, wat wilt ge? Dan hadden zij geen eten gehad.

2314. V. Gelooft gij dus, dat, om die Duitsche uitdrukking te bezigen, de stand *gehoben* wordt, wanneer men eene kraamvrouw twee dagen na hare bevalling op de fabriek toelaat?

A. Wat zal ik u zeggen? Neen, ik geloof het niet.

2315. V. Waarom het dan gedaan?

A. Omdat, wanneer ik het niet doe, zij geen eten hebben.

2316. V. Moest *de wet* ook hier zorgen?

A. Wanneer zij den mensch wil verheffen, zal zij ook dit er onder begrijpen.

2317. V. Hier kon toch, dunkt mij, de verheffing wel, zonder tusschenkomst van den Staat, van den patroon uitgaan?

A. Om het als regel te stellen zou ook weer verkeerd zijn. Waarlijk, Mijnheer de Voorzitter, het is eene moeielijke quaestie. Gelukkig heb ik er echter in den laatsten tijd niet van gehoord.

2318. V. Wat is u bekend van het bezoek der meisjes van uw fabriek aan de school van freule Teding van Berkhout, waar de evangelist Heynes aan het hoofd staat?

A. Freule van Berkhout heeft mij jaren geleden bezocht, om mij te vragen of ik het bezoek dier meisjes aan haar school wilde bevorderen. Niets was mij liever. Ik ben met een paar van de dames in de wrijfkamer gegaan en de meisjes die gaan willen encourageer ik zeer.

2319. V. Met welke middelen moedigt gij dat aan.

A. Door het eerst te zeggen en dan gelegenheid te geven; als er wat later gewerkt moet worden en zij willen gaarne naar die school gaan, dan werk ik het zooveel mogelijk in de hand. Mijne order aan Koster is, om die meisjes, als zij eenigszins willen, er heen te sturen. In den laatsten tijd zijn de dames Hartsen met eene soort van concurreerende zaak begonnen, waaromtrent ik ook gezegd heb: laat ze er zooveel mogelijk heengaan; want, Mijnheer de Voorzitter. - al wordt er misschien ook om gelachen - weet ge wat ik zoo schrikkelijk verkeerd vind en wat mijns inziens den werkman veel erger gemaakt heeft dan vroeger? Niet het liberalisme, maar dat het idée van godsdienst weg is. Dat was van groot nut voor die lieden, en het werkte zoo goed. En wat heeft men er voor in de plaats gegeven? Niets. Ik heb dat dikwijls betreurd, Mijnheer de Voorzitter, want het is een groot punt; men heeft iets weggenomen wat een troost voor hen was. Zij hadden het hier slecht op de wereld. Ik heb de voorbeelden gehad van mannen en vrouwen, die gewerkt hebben tot op het laatst van hun leven: ‘maar eindelijk,’ zeiden zij, ‘ja, hiernamaals zijn wij gelijk.’ Maar die troost is voor een groot deel weggenomen. De geest die er thans heerscht is een geheel andere dan voor 20, 15 en 10 jaren. Daarvan is het liberalisme niet de schuld, maar het is niettemin een feit. Daarom zeg ik: encourageer het wanneer de lieden naar eene school willen gaan, al is de kleur der school nog zoo overdreven. Ik althans apprecieer al die pogingen en ben er dankbaar voor.

2320. V. Maar de uren dat zij weggaan komen tot hunne financieele schade?

A. Neen, dat wordt geschipperd.

2321. V. En zij werken op stuk?

A. Niet op de wrijfkamer.

2322. V. Maar toch op de kokerplakkerij?

A. Ja, maar daar schippert men het verzuimen voor de school. Officieel is dat niet zoo, want dan krijgt men last met de anderen.

2323. V. Ik maak u opmerkzaam dat hier uitdrukkelijk is verklaard dat de meisjes, al wilden zij nog zoo gaarne naar de dames gaan, niet weg konden omdat de pont was weggenomen.

A. Er moet regel zijn. Toen de dames Hartsen bij ons waren om over het uur te spreken, heb ik Koster gezegd zooveel mogelijk inschikkelijk te zijn; maar de een wil 6 uur, de ander 8 uur, een derde 3 uur des middags; doch daarnaar kan eene fabriek niet worden geregeld, Men is arbeider of men is het niet.

Ik ben bovendien niet almachtig: wanneer de baas zegt, dat hij geen orde kan houden en dat het volk bedorven wordt, zoodat de boel in de war loopt, zal ik het wel uit mijn hart laten mij daartegen te verzetten, anders krijg ik

de schuld wanneer later het werk niet op tijd afkomt.

2324. V. Wordt onder uw personeel, zoo mannen als vrouwen, misbruik gemaakt van sterken drank?

A. Ik zie het niet.

2325. V. Wilt gij het niet zien?

A. Onder vrouwen heeft het zelden plaats; maar onder de mannen gebeurt het wèl, ofschoon het streng verboden is, dat op de fabriek sterke drank gebruikt wordt. Ik weet bij ervaring op welke manier dat binnengekomen is.

2326. V. Is daarvoor eene boete bepaald?

A. Wanneer ik het weet moet ik hen wegzenden, maar ik weet het liever niet. Ik neem het de menschen ook niet zoozeer kwalijk, want een slecht gevoed lichaam mag wel een slokje hebben.

2327. V. Hebt gij het bijgewoond, dat huishoudens door misbruik van sterken drank ongelukkig zijn geworden?

A. Bij de vleet. Sterke drank is de pest. Of men zulk een werkman, die aan den drank verslaafd is en f 10 's weeks verdient, f 12 geeft - het baat niet, want er gaat zooveel meer naar de kroeg. Men moet jarenlang met het volk verkeerd hebben om die ellende te kennen. Waarschuwen of terechtwijzen helpt niets daartegen. Overal moet sterke drank bijkomen, de besten zelfs doen het. De reis hierheen van hedenochtend is natuurlijk ook niet zonder een slokje te nemen afgelegd. Ge moet ze beneden zien, met welke hoofden! Ik had ze gezegd per Rijnspoor te gaan en ze zijn per Hollandsche spoor gekomen.

2328. V. Gij hebt nog een fabriek niet waar?

A. Ja, de Hollandsche chemische fabriek te Amsterdam, die sedert 1871 bestaat.

2329. V. Werkt die nog?

A. Met 14 of 15 man.

2330. V. Niet met aankomende jongens en vrouwen?

A. Neen.

2331. V. Wordt daar ook 's nachts gewerkt?

A. Ja, een enkele maal.

2332. V. Wordt op de kaarsenfabriek des Zondags ook gewerkt?

A. Door de meiden nooit. Gij begrijpt echter niet welke moeilijkheden de feestdagen opleveren. Ik ben er sterk voor om den menschen gelegenheid te geven op Zon- en feestdagen gelegenheid tot rust en ontspanning te nemen, maar zij nemen het mij hoogst kwalijk, dat zij op die feestdagen niet mogen werken.

2333. V. Hebt gij in het algemeen naar aanleiding van de onderwerpen, van deze enquête - eene schets daarvan hebt gij ontvangen - soms nog iets te zeggen, waarnaar nog niet gevraagd is, en dat gij begrijpt dat van nut kan wezen?

A. Ja, zoo zou ik het veel beter vinden, wanneer meisjes onder de 16 of 18 jaar niet tot het werk werden toegelaten.

2334. V. Maar gij neemt ze toch?

A. O ja, want doe ik het niet, dan ben ik inférieur aan mijne concurrenten.

2335. V. Gij zoudt het echter wenschelijk achten dat er eene bepaling gemaakt werd, waarbij werd vastgesteld dat de meisjes niet beneden de 16 of 18 jaar op fabrieken werden toegelaten?

A. Ja. En wat de jongens betreft zou, ik wenschen, dat zij niet vóór hun 15de of 16de jaar op de fabrieken werden toegelaten.

Dit is echter eene zeer moeilijke quaestie.

Ik heb het beproefd; maar de ouders kwamen bij mij en vroegen: meneer, wie zal ze in dien tijd te eten geven? Ik zie liever dat ze bij u zijn, dan dat zij langs de straat slenteren.

Ik laat voor mijn eigen rekening eenige jongens op de ambachtsschool gaan, omdat ik met die school dweep en sinds jaren er bestuurslid van ben, maar dat gebeurt vaak tegen den zrn der ouders, die veel liever zouden zien dat de jongen op 12jarigen leeftijd naar een timmerman ging, om na eenige weken al wat te verdienen en die niet inzien dat een jongen na een 3jarig verblijf op de ambachtsschool dadelijk in staat is om f 15 of f 20 per week te maken. Zeer wenschelijk zou ik het ook achten dat vrouwen, meisjes en jongens geen nachtwerk deden.

2336. V. En dat de arbeid bepaald werd op een vast uur van den avond?

A. Ja, en dat bij een maximum van uren ook een minimum van loon werd verdiend. Maar dat zou een dorado wezen.

2337. V. Zou de nijverheid zich kunnen schikken in het stellen van een maximum werkuren?

A. Als het wet werd, zeker. Wij hebben dat gezien bij de wet van 1874. Ook toen is er hard geschreeuwd over het nadeel dat de industrie zou lijden, maar het is door niets bevestigd geworden.

2338. V. Ten einde te voorkomen, dat er later geen dubbelzinnigheid besta, wensch ik nog te vragen of gij van meening zijt dat zulk eene bepaling mogelijk zij met het oog op de concurrentie met het buitenland? Ik spreek, wat mij betreft, geen opinie uit, ik doe aan u de vraag, vreest gij in dit opzicht de concurrentie niet?

A. Zij verdienen hier veel minder.

2339. V. Het kan dus lijden?

A. Het werkloon is hier te lande wel een beetje hooger geworden in de laatste tien jaren, maar, zoover ik er van weet, staat het ver achter bij dat in het buitenland.

2340. V. Met dit gevolg, dat het er met het oog op de concurrentie niets toe doet en in dit opzicht er bij de nijverheid geen reden bestaat om er tegen op te zien om zich te onderwerpen aan dergelijke beperkende bepalingen, als ik zooeven aangaf?

A. Uit volle borst, neen ik geloof het niet.

2341. V. Gij zijt geporteerd, hetgeen zeker alleszins loffelijk is, tegen het nachtwerk van vrouwen en vóór de beperking van den arbeid van aankomende jongens en meisjes, maar hebt gij nooit getracht u te verstaan met de fabriek Apollo te Schiedam en met de fabriek te Gouda, want dat zijn toch de twee eenige fabrieken waarmede gij binnenslands concurreert?

A. Neen, dat zou niet gaan, de andere fabrieken in Amsterdam werken toch des nachts.

Ik concurreer niet met het werkvolk te Gouda en in Schiedam dat is heel wat anders.

2342. V. Maar, waarmede concurreert gij dan wel?

A. Ik concurreer in het geld, in het fabrikaat, maar die factoren van mijn arbeidsloon en van Gouda of elders, die zijn volstrekt niet gelijk.

2343. V. Wij begrijpen elkander niet.

A. Ik zal het u duidelijk maken. Wij concurreeren met elkander. Mijn pak kaarsen mag bijv niet meer kosten dan 30 cents, en dat van mijn concurrent ook niet. Maar zijne kosten en de mijne zijn, wat arbeidsloon betreft, niet gelijk. Mijn concurrent is hier in het voordeel, daar in het nadeel. Hij kan met zijn werkvolk anders omspringen dan ik met het mijne te Amsterdam; hij kan zijn werkvolk anders betalen dan ik te Amsterdam. Ik kom dikwijls te Gouda, en ben er onlangs nog eveneens als Koster geweest, juist om o.a. de arbeidsloonen na te gaan en in onze appreciatie waren wij geheel gelijk geweest.

Met den heer Zijnen ben ik zeer bevriend, ik verwerk het afval van zijne fabriek in mijne chemische inrichting, evenals ik dat doe van andere ondernemingen te Schiedam, Brussel enz. Hij heeft mij alle mogelijke inlichtingen gegeven. Maar het arbeidsloon van daar kan men met het onze niet vergelijken.

De meisjes gaan bij hem niet weg, zij komen er en blijven er, want zij kunnen niet in een anderen dienst komen. In onze fabriek echter komen zij heden, morgen zijn zij in eene koffielezerij en overmorgen loopen zij met groente. Men moet niet vergeten dat men in eene groote stad een geheel ander soort werkvolk vindt dan in eene kleine.

Wij betalen hoogere loonen, maar hij heeft meer personeel voor hetzelfde werk dan wij, zoodat de uitgaven geegaliseerd zijn.

2344. V. Dus hij laat zijn werkvolk minder hard werken?

A. Wanneer men dat zoo noemen wil. Bij ons heeft bij voorbeeld een meid twee machines te bedienen en bij hem slechts een of anderhalf machine.

2345. V. Er is mij een ding nog niet duidelijk. Gij zegt dat gij wel zoudt kunnen blijven concurreeren, mits er eene wet kwam, die voor allen gelijkelijk werkte.

Het is dus te danken aan bijzondere omstandigheden, niet aan de te duchten concurrentie van andere stearinekaarsenfabrieken in ons land? Maar wat belet u dan, zonder op die wet te wachten, in het belang der werklieden een einde te maken aan het nachtwerken?

A. Ik woon in Amsterdam, ik heb daar mijne fabriek en ik kan niet voor mij zelven veranderingen maken, die anderen niet invoeren.

2346. V. Maar uwe fabriek is toch de eenige van dien aard in Amsterdam?

A. Ja, maar er zijn vele andere fabrieken waar ook meisjes des nachts werken. Als het nu eenmaal gedrecre teerd wordt, dan ben ik verantwoord, en kan de inrichtingen laten maken, opdat het nachtwerken ophoude. Als ik het nu wil doen, dan wordt mij natuurlijk gevraagd waarom ik f 25000 à 30000 wegwerp.

2347. V. Dus u laat het eigenlijk, als ik het wel begrijp, uit beduchtheid tegenover uwe aandeelhouders?

A. Ja.

2348. V. Dus in uw persoon zijn de aandeelhouders de menschen die de meisjes exploiteeren, terwijl gij zelf als deskundige zegt dat dit nachtwerken voor uw nijverheid niet onvermijdelijk noodig is?

A. Dat is niet juist zoo, als u het mij daar vraagt.

Ik bedoel dit: Toen vroeger de wet van den heer Van Houten er nog niet was, zag niemand er iets in om meisjes beneden de 12 jaren in dienst te nemen. Het was eene gewoonte. Nu mag ik als privé persoon het feit min wenschelijk vinden en het heel prettig achten wanneer een Van Houten opstond voor de moraliteit, maar als directeur zou ik het niet in het hoofd krijgen om verandering aan te brengen.

2349. V. Als privaat persoon zoudt gij dus willen veranderen?

A. Neen, neen, dat zou ik niet doen.

2350. V. Waarom niet, als gij toch zelf zegt, dat uw tak van nijverheid er tegen kan, dat gij het als eene schandelijke immoraliteit afkeurt; dat gij de menschen een goed hart toedraagt?

A. Pardon, ik heb alleen gezegd, dat ik het algemeen vastgesteld wenschte te zien.

2351. V. Gij wilt dus medegaan als allen krachtens eene wet daartoe gedwongen worden?

A. Dan alleen; eigen initiatief zou ik in vele opzichten nadeelig vinden.

2352 V. Een voorbeeld ten goede zoudt gij nadeelig achten?

A. Wanneer ik het alleen deed, zou het toch niet baten.

2353. V. Gij zoudt het nadeelig achten. In welk opzicht?

A. Dat er een zekere zin van vernieuwing in gelegen is.

2354. V. Gij zoudt het dus nadeelig vinden als er een geest werd opgewekt, die het besef gaf dat die stand, zooals straks door u in het Duitsch werd uitgedrukt, *Erhebung* noodig had?

A. Als het er door één als bijzonderheid gedaan werd zou ik het verkeerd vinden.

2355. V. Gij zoudt er dus het initiatief niet toe willen nemen?

A. Neen.

2356. V. Ik moet de opmerking maken, dat ik, na uwe warme uitingen van straks, mij niet weet te verklaren wat ge nu laatstelijk zegt, dat ge, zelfs indien uw zaak uwe eigen zaak was, zonder aandeelhouders, niet genegen zoudt zijn het initiatief te nemen.

A. Ik weet niet of het goed zou zijn.

2357. V. Hebt gij nog iets verder mede te deelen over een der punten?

A. Neen.

2358. De heer **Goeman Borgesius:** Kunt gij, vooral in dezen tijd, nu zooveel meisjes noodig zijn, er genoeg krijgen?

A. Dat varieert. Des zomers, als sommigen met groenten loopen of koffie lezen, is het wel eens bezwarend.

2359. V. Als ik goed ben ingelicht gebeurt het wel dat tal van meisjes worden weggezonden omdat het werk slap is en dan weder aangenomen omdat het druk is?

A. Ja, het is een variabel personeel.

2360. Gij hebt erkend dat het zeer wenschelijk zou zijn geen meisjes onder 16 jaar in dienst te nemen. Indien er ruimte van aanbod van meisjes is, zoudt gij dan uit vrees voor nieuwigheid toch die jongere meisjes nemen of neemt gij maatregelen om alleen oudere meisjes te bekomen?

A. Wij hebben liever niet van dat jonge volkje, maar in de kokerplakkerijen moet men jong beginnen. In die afdeeling heeft men bij voorkeur meisjes van 12 tot 14 jaren, omdat zij anders het vlug werken niet goed kunnen aanleeren.

2361. V. Zoudt gij er bezwaar in zien dat ook voor uwe kokerplakkerijen de wet het bezigen van jonge meisjes verbood?

A. Neen, maar uit eigen beweging zou ik het niet willen veranderen, want dan krijgt men de ouders tegen zich.

2362. De **Voorzitter:** Gij hebt straks gezegd dat die zieken- en begrafenisfondsen een pest zijn. Wees zoo vriendelijk ons daarvan iets uit uwe rijke ondervinding mede te deelen?

A. Het is eigenlijk zwendelarij.

2363. V. Bedoelt gij de insoliditeit van de maatschappijen en vereenigingen?

A. Neen, maar de menschen krijgen voor hun geld slechts hulp in naam.

2364. V. Worden ze slecht geholpen?

A. De heele boel is rot.

2365. V. Met dat algemeene woord zijn wij er nog niet. Ik dacht dat gij bedoeldet dat de fondsen ten aanzien van kinderen eene slechte werking hebben. Hebt gij feiten waargenomen?

A. Eene vrouw, die gedurende 50 jaren aan zeker fonds had bijgedragen, begaf zich op het Kerstfeest ter kerk; zij valt en breekt het schouderbeen. Het gebeurde te 7 uren, zij werd geholpen door de menschen, en een dokter van de bus werd geroepen. Deze kwam te 10 uren en legde een klein verband; hij zou den volgenden dag terugkomen. De vrouw gilde van pijn, zij stond tot mij in betrekking en ik ging naar haar zien, terwijl ik den chirurgijn K. verzocht er heen te gaan. Deze zeide dat de breuk eene der moeilijkste en gevaarlijkste was; of zij er van zou op komen, mocht de Hemel weten! Den volgenden dag is de dokter komen kijken, en later niet meer terug geweest.

2366. V. Naar aanleiding van deze mededeeling schijnt het dat er geenerlei medische hulp aan uwe fabriek verbonden is?

A. Neen.

2367. V. Gelooft gij, al zijn zij ook niet met de vingers aan te wijzen, dat met het weggaan van kinderen ver keerdheden gebeuren ter zake van het inschrijven dier kinderen in begrafenisfondsen?

A. Daaromtrent heb ik nooit iets vernomen.

2368. De heer **BahImann:** Hoe is de contrôle van de betaling omtrent het per stuk werken? Gij hebt gezegd dat gij in de kokerplakkerij betaalt per 1000 zakjes f 1,50 à f 1,75. Krijgt de persoon die 1000 stuks heeft afgeleverd een kaartje, dat bij den kassier wordt vertoond?

A. Neen, dat weten zij precies; zoodra zij klaar zijn, brengen zij hunne kokers aan een opzichter, die het noteert. En dat moet dan sluiten met het geleverde.

2369. V. Dus die contrôle is nogal gemakkelijk?

A. Ja.

2370. V. Gij hebt gezegd dat gij het onbillijk vondt dat de fabrikanten, bazen, chefs en opzichters ten opzichte van de boeten waren rechters in hunne eigen zaak. Zoudt gij een middel weten om tot een beteren toestand te komen; zoudt gij, zooals is voorgesteld door de Belgische enquête-commissie, willen scheidsrechters, samengesteld uit patroons en werklieden?

A. Ik zou het op het oogenblik niet goedvinden; zij zouden toch de bazen kiezen.

2371. V. Ik ken fabriekplaatsen, onder andere Tilburg, waar geen fabrikant eene zwangere vrouw op zijne fabriek zou dulden. Zoodra ongehuwde vrouwen zwanger blijken worden zij onmiddellijk weggestuurd. Keurt gij dat niet goed?

A. Ik vind het uitstekend en dat kan in eene kleine stad, maar niet in Amsterdam.

2372. V. Men zou dus bij de arbeidswetgeving moeten komen tot het verbod van het werken door gehuwde vrouwen op fabrieken?

A. Dat zie ik niet in; voor de gehuwde vrouwen acht ik de bepaling zeker niet noodig.

2373. De **Voorzttter:** Het kon zijn dat wij u later, na het verhoor van andere getuigen op heden, nog iets te vragen hadden. Zoudt gij daarom niet om half drie terug kunnen komen?

A. Ik zal zorgen om half drie hier te zijn.

De **Voorzitter:** En voor het geval, dat wij u verder niet hadden lastig te vallen, zeg ik u nu dank voor uwe komst en voor uwe mededeelingen.

L.A.H. HARTOGH.

Verhoor van den heer D. Sanches.

2374. De **Voorzitter:** Wilt gij uw naam, voornaam, ouderdom, betrekking en woonplaats opgeven?

A. Daniël Sanches, oud 42 jaar, ambtenaar in dienst van de gemeente Amsterdam.

2375. V. Is uwe betrekking van technischen aard?

A. Ja, ik ben bij het Liernur-stelsel.

2376. V. Hoe lang zijt gij in dienst van de gemeente Amsterdam?

A, Sinds drie jaren.

2377. V. Wat waart gij vóór dien tijd?

A. Ik was eerst gedurende 8 jaren bouw- en werktuigkundige bij de kaarsenfabriek, en drie jaren fabrieks-chef, te zamen 11 jaren.

2378. V. Wat waren en gros uwe bezigheden als chef?

A. Ik ging over de geheele fabriek en verving als zoodanig den ontslagen directeur, den heer Graswinkel.

2379. V. Was dat tijdens de directie van den heer Hartogh?

A. Ja.

2380. V. Is uwe plaats door een ander ingenomen geworden?

A. Dat weet ik niet zoo precies

2381. V. Maar gij hadt dus alles in ééne hand?

A. Ja.

2382. V. Gij waart dus reeds op de fabriek vóór de werking van de wet van 1874. Heeft die wet merkbaren invloed uitgeoefend op het personeel van de kaarsenfabriek, of werden er vóór dien tijd weinig kinderen gebruikt?

A. Neen, er werden veel kinderen gebruikt.

2383. V. En daar is een einde aan gemaakt door de wet?

A. Ik geloof niet, dat dat het geval is geweest; er is wel op gelet dat er geen kinderen beneden den leeftijd van 12 jaar op de fabriek kwamen. Maar in dien tijd was ik werktuigkundige en had niets te maken met het personeel.

2384. V. Dat was dus in de periode van de eerste acht jaar?

A. Ja, toen Graswinkel nog directeur was.

2385. V. Gij meent dus, dat er na dien tijd geene kinderen beneden de 12 jaar gewerkt hebben?

A. Behalve de fraudes, die er gebeurden.

2386. V. Gebeurden?

A. Ja, en misschien nog gebeuren, niet door de directie, maar door de ouders

2387. V. De directie wordt dus bedrogen door de ouders, die den ouderdom verkeerd opgeven?

A Ja.

2388. V. Willens en wetens worden er dus geen kinderen beneden de twaalf jaar toegelaten?

A. Neen. Men vergunne mij voor te lezen, wat ik omtrent dit punt heb opgeschreven, daar ik van meening was, dat ik door ziekte niet zou kunnen opkomen.

2389 V. Gij zegt dus, dat gij gisteren ziek geweest zijt en, vreezende hier niet persoonlijk te kunnen komen, het een en ander op schrift gebracht hebt, hetgeen gij nu wilt mededeelen?

A. Ja.

2390. V. Mogen wij dat stuk na voorlezing behouden? Anders laten wij uwe mededeeling opteekenen?

A. Ja, mits gij mijne mededeelingen niet beschouwt als eene officieele akte van beschuldiging; het is eene verzameling van hetgeen ik weet en heb hooren zeggen.

Verklaring van Daniel I. Sanches *te Amsterdam*.

Aan de Koninklijke fabriek van waskaarsen was ik van 1873-1879 als bouw- en werktuigkundige werkzaam, terwijl ik van 1880-84 als fabriekschef belast was met het beheer der fabriek.

Aantal. Er werkten gewoonlijk: 250 à 300 mannelijke en 150 à 250 vrouwelijke arbeiders. Van deze laatsten waren maar eenigen gehuwd.

Leeftijd. Onder de mannelijke arbeiders waren niet meer dan 30 à 40 beneden den leeftijd van 18 jaar. De overigen telden 18 à 55 jaar, terwijl een zeer klein tal meer dan 55 jaar oud zijn.

Van de vrouwelijke arbeiders waren een 50- à 70tal tusschen 12 en 16 jaar. De overigen waren 16 à 25 jaar. Zeer

weinigen rekenden tusschen de 25 à 30 jaar. Behalve de opzichteres, geloof ik niet dat vrouwen van hoogeren leeftijd aldaar werkten.

Aard en duur van het werk. Rusttijden. Behalve de stokers, kolenrijders en smeden, hadden maar een dertigtal mannelijke arbeiders zwaar werk te verrichten.

Het werk der jongens was niet zwaar.

Toen ik de fabriek verliet, bestond er groote neiging om in jongens eene goedkoopere werkkracht te zoeken, hetwelk ten gevolge moet hebben, dat de jongens zwaarder werk te verrichten krijgen.

Het werk der vrouwen is relatief zwaarder en afmattender.

Het voor het lijf dragen van volle bakken vloeibare stearine ter vulling der kaarsenvormen kan volgens opgedane ondervinding geen man zoo vlug doen nog zoo lang volhouden. - Voor het kaarsengieten is het meisje de goedkoope werkkracht. De kaarsengietsters zijn meest allen boven den leeftijd van 16 jaar. Van tijd tot tijd worden zij bijgestaan door meisjes van 12-16 jaar, die op deze wijze het kaarsengieten aanleeren. Meisjes van 12-16 jaar sleepen in houten kisten de gegoten kaarsen naar de zaagmachines Ik schat het gewicht van elken bak op 20 à 30 K.G. - Dergelijke meisjes van 12-16 jaar zagen op de rogneer-machines de kaarsen op lengte en wrijven ze met een wollen lap glanzend. Oudere meisjes pakken de kaarsen in kokers, plakken er etiquetten op, dragen de pakken naar de droogkamers pakken de kaarsen in kistjes en brengen deze kisten van 8 à 10 K.G. naar het spijker-lokaal, alwaar de kisten door mannen worden dichtgespijkerd en in het magazijn afgeleverd.

De ambachtslieden werkten 's zomers van 6 tot 9 uren; des winters vangen zij te 7 uren het werk aan. De meeste fabrieksarbeiders waren verdeeld in eene dag- en nachtploeg, werkende van 6-6 uur. De sjouwerlieden werkten alleen des daags van 6-6 uur; enkele malen bleven zij een paar uren overwerken. In sommige werkplaatsen hadden de fabrieksarbeiders geen schafttijd, omdat het werk onafgebroken doorging; hetgeen zij te verrichten hadden eischte evenwel zoo weinig inspanning dat zij ruimschoots gelegenheid hadden te schaften of uit te rusten; van de meesten werd het schaftuur betaald.

Van de zich afwisselende ploegen werkte de eene ploeg Zondag, Zondagnacht en vervolgens alle nachten, terwijl de andere ploeg de 6 dagen werkte om Zondags nachtploeg te worden, alzoo de eene week 8 × 12 uren, de andere week 6 × 12 uren.

In principe ben ik er tegen dat er te lang gewerkt wordt; in den regel is de verkregen winst relatief kleiner, terwijl de goede werkman te veel afgemat wordt (voor den minder vlijtige komt het op een uur meer of minder werken niet op aan). Men is evenwel dikmaals verplicht lang te doen arbeiden. B.v. Blijft een man van de nachtploeg weg, dan moet hij vervangen worden door een van de dagploeg, die dus overblijft. Den volgenden dag is het vanzelf zijne beurt en blijft hij alweder doorwerken. Wil men hem des morgens van den tweeden dag naar huis zenden, omdat hij reeds 24 uur gewerkt heeft, dan klaagt *hij* zelf er over dat hij schade lijdt (als hij blijft werken eet hij meer dan wanneer hij te bed gaat), dat hij niets gehad heeft voor den verloren nacht, dat hij toch geen 24 uur aan één stuk kan slapen enz, zoodat hij ten slotte toch blijft en 36 uur achteréén werkt. Nooit of hoogst zelden heb ik toegestaan dat TWEE NACHTEN en een dag achter elkander gewerkt werd, wel TWEE DAGEN en één nacht. Indien de aard van het werk het toeliet gaf ik aan dergelijke overwerkers een rusttijd van 12 - 2 's nachts.

De werkzaamheden der jongens stonden in verband met het werk der vrouwen, zoodat voor hen de duur hetzelfde was.

Het vrouwelijk personeel vangt 's morgens te 7 uren den arbeid aan. De duur wordt geregeld naar de orders die uit te voeren zijn. Herhaaldelijk bestond er verschil over dezen duur tusschen de directie en mij. Was door den expediteur een order vergeten geworden, dan moest hals over kop er aan gewerkt worden; dikwerf stonden paard en kar te wachten op de kaarsen die nog gegoten moesten worden. Bij de tegen-

woordige inrichting der fabriek kan het late werken niet altijd vermeden worden. Er bestaan te veel modellen of soorten van kaarsen, zoodat bij elke belangrijke order die spoed vereischt er later gewerkt moet worden. Wil men dit voorkomen dan zou de gieterij belangrijk moeten worden uitgebreid.

Dikwerf kwamen de meisjes te 7 uren of half acht te werk om eerst na elven de fabriek te verlaten. De meesten waren al dien tijd schier onafgebroken in beweging, terwijl zij wier taak vorderde op dezelfde plaats te blijven, (raagsters, wrijfsters, plaksters) zulk geestdoodend werk te verrichten hadden dat men totaal onontwikkeld moet zijn om het uit te houden. Zooveel ik kon streefde ik er naar, wanneer het laat werken was, de jongste meisjes tegen 8 à 9 uren naar huis te zenden. Van de opzichters had ik ten deze niet altijd medewerking.

Schafttijd. De schafttijden waren van 8-8¼ 's morgens, van 12-12½ 's middags en van 4 tot 4¼ 's namiddags. Zooals boven gezegd, kregen des nachts de overblijvers zooveel mogelijk rust. Moesten de meisjes laat werken dan werd weleens om 6 uur een kwartiertje schafttijd gegeven.

Nachtwerk. Hierboven is reeds wat de mannen betreft het een en ander medegedeeld. Ten opzichte der vrouwen zij bemerkt, dat ik steeds mij methand en tand er tegen verzet heb de meisjes des nachts te doen werken, zoowel in dag- en nachtploeg als om ze bij beurten te doen overblijven. Zoover ik mij herinneren kan ben ik slechts 1 à 2 maal door de directie hiertoe genoopt. Na mijn vertrek werd een tijdlang (zoo ik hoor) eene dag en nachtploeg voor vrouwen ingesteld. Naar ik vernam gaf het nachtwerk der vrouwen aanleiding tot zedelooze handelingen, zelfs naar men mij vertelde met een opzichter. Ik heb altijd gedacht dat dit het gevolg zoude zijn wanneer de meisjes des nachts overbleven. Ofschoon ik voor de waarheid van deze mededeelingen niet kan instaan, komen zij mij voor zeer waarschijnlijk te zijn.

Zondagswerk. De vrouwen werken des Zondags niet, behalve eenige meisjes die des morgens de vloeren komen opvegen. Bijna alle mannelijke werklieden werken des Zondags, de sjouwerlieden tot 11 à 12 uur; de ambachtslieden bij beurten om de 2 à 3 weken tot 11 à 12 uur; zij (de ambachtslieden) hebben reparatiën te verrichten die niet kunnen worden uitgesteld. Bij de opzichters bestaat de neiging Zondagswerk te doen verrichten, zelfs al is er geen bijzondere reden voor; dit geschiedt uit plagerij; 'wij zijn toch ook niet vrij' is hun argument.

Er bestaat behalve voor een paar stokers geen reden waarom de Zondagsarbeid niet kan worden afgeschaft. Het eenigste wat er voor pleit, is: 'er blijft zoo'n dag te veel kapitaal renteloos'. Bij een algemeen verbod om Zondags te werken, kan er geen sprake zijn van nadeel ten opzichte der andere fabrieken, omdat alle in hetzelfde lot deelen.

Afscheiding. De geslachten worden in de werkplaatsen streng van elkander gescheiden gehouden. Komen mannen in de werkplaatsen der vrouwen of omgekeerd dan wordt de overtreder beboet. Waar mannen en vrouwen te zamen moeten werken, was er altijd een opzichter of voorman bij.

Wet van 74. Te allen tijde werd de wet gehandhaafd geene kinderen beneden den leeftijd van 12 jaar op de fabriek toe te laten. Vond er ontduiking plaats dan geschiedde zulks door de ouders der kinderen. Waren deze tamelijk groot en beneden den geëischten leeftijd dan werd het geboortebriefje van een weinig oudere zuster of nichtje medegebracht, tot bewijs dat de werkzoekster meer dan 12 jaar oud was;

daardoor stond A te boek als oud 13 jaar terwijl zij werkelijk B heette en maar 11 jaar oud was Bij ontdekking werd het bewuste meisje naar huis gezonden.

Loon. Het loon der ambachtslieden was gemiddeld 1 à 3 cts. per uur lager dan bij particuliere bazen of op machine-fabrieken; daarentegen maakten zij geregeld meer uren per week en hadden bovendien nog overuren of aangenomen werk en vast werk. Was men door omstandigheden verplicht minder uren te doen werken dan klaagden juist de arbeiders er over dat zij zoo vroeg naar huis moesten. Had één twee nachten in de loopende week overgewerkt dan waren er spoedig eenigen die zich beklaag-

den dat de ander werd voorgetrokken. Werkte een ambachtsman met eenjongen in aangenomen werk, dan trachtte hij de overwinst voor zich alleen te behouden. Om aan deze knevelarij een eind te maken bepaalde ik dat de jongen steeds 25 pct. van het oververdiend geld moest hebben.

De kistenmakers verdienden van 7 uren 's morgens tot 8 à 9 uren 's avonds in aangenomen werk (berekend à f 2 per 100 kaarsenkistjes) gemiddeld f 15 à f 18 per week, al naar hunne vaardigheid. Later werden houtzaagbanken aangeschaft die een deel van het handenwerk vervingen; de prijs per 100 kistjes werd verminderd op f 1,25; het weekgeld daalde tot f 12 à f 15. Nadat ik de fabriek verlaten had werd, gebruik makende van den heerschenden werknood, het loon al lager en lager gesteld; men scheen de proef te willen nemen hoe ver dit doorgedreven kon worden, alvorens de gehuwde werklieden wegliepen. De vrijgezellen en de sterksten waren tijdens de proef reeds vertrokken. Naar ik verneem wordt thans 80 ct. per 100 kistjes voor arbeidsloon betaald. Steeds hangt deze werklieden de bedreiging boven het hoofd: wij zullen u door jongens vervangen.

Op de kuipers zijn later allerlei proeven met loonsvermindering, het geven van aangenomen werk enz. toegepast. Vroeger verdienden zij 14 à 16 ct. per uur en werkten van 6-9 uren.

De fabrieksarbeiders verdienen 11 à 12 ct., weinigen 13 à 14 per uur. De stearinepersers hadden 12 ct. per werkuur en kregen overgeld per 1000 K.G. stearine boven een minimum; dit overgeld bedroeg f 3 à f 5 per week. In den laatsten tijd werd dit minimum hoe langer hoe hooger opgedreven.

De sjouwerlieden worden betaald met 10 ct. per werkuur en maakten ongeveer 68 à 70 werkuren per week. In den regel was dit sjouwvolk des zomers meest het uitschot der arbeiders: dronkaards, lieden uit Ommerschans, Veenhuizen enz. Des winters, wanneer de meeste ambachten veel handen konden ontberen, kreeg men beter sjouwervolk; met het voorjaar gingen zij evenwel toch weder weg. Meermalen heb ik getracht door loonsverhooging bij deze sjouwerlieden meer ijver op te wekken, doch vruchteloos: voor 11 ct. deden zij niets meer dan voor 10 ct., zoodat ik in hun belang niets heb kunnen uitrichten.

Een kleiner getal sjouwerlieden te nemen tegen bijv. 14 ct per uur loon, kon ik niet toepassen, omdat wel eens veel handen vereischt werden, bijv. bij het laden van schuiten, zonder dat daarbij veel kracht of vlugheid geëischt werd.

De kleine meisjes in de kaarsengieterij, veegsters en sleepsters) hadden 4 à 6 ct. per uur en een werktijd yan 65 a 75 uren. De gietsters ontvangen een loon van 3 ct. per machine, dat wil zeggen voor het gieten van 200 kaarsen; elke gietster heeft twee giettafels of machines te harer beschikking. De besten ontvangen in aangenomen werk een weekloon van f 6 à f 7; hun aantal werd hoe langer hoe minder sedert de werktijden onregelmatig werden (namelijk nu eens tot 4 uur werken dan weder tot 11 uur 's avonds.) Men moet zich thans met jongere en mindere ervarene meisjes behelpen, die een weekgeld verdienen van f 4 à f 5.

In de werkplaats, waar de kaarsen op de maat worden gezaagd, opgewreven, gekokerd en gepakt enz., wordt in aangenomen werk per 1000 pak kaarsen voor al de arbeidsters te zamen betaald. De ijverigsten ontvangen, wanneer zij van 's morgens 7 tot 8 uren 's avonds werken f 6 à f 7 per week, de overigen f 4 à f 5, de jongsten f 2 à f 3. - Bij, eene dergelijke verdeeling kan willekeurig worden gehandeld.

Boeten. Bij overtredingen werden boeten opgelegd, Het bedrag hiervan kwam ten voordeele van de *ziekenbus*, waaruit eene tegemoetkoming aan zieke arbeiders werd verstrekt. Vaste bepalingen bestonden hieromtrent niet. Gemeenlijk kregen de arbeiders die ziek waren f 2,50 à f 3,50 ziekengeld gedurende 6 weken. Het financieel beheer over deze ziekenbus was op het kantoor der directie. Een voormalige hoofdopzichter over het vrouwelijk personeel leefde geheel willekeurig met het opleggen van boeten; hij gaf wel zooveel boeten dat het loon geheel geabsorbeerd werd; als gunst ontving het meisje dan f 1 à f 1,50. Toen ik als fabriekschef optrad heb ik mij deze zaak aangetrokken;

het toepassen van boeten heb ik zooveel mogelijk tegengegaan, ik strafte minder doch strenger, door de wederspannige arbeidsters 3 à 14 dagen van de fabriek te verwijderen; ten slotte had ik op de fabriek, bij de *beruchte kaarsenpitten* zooveel orde en ontzag, dat zonder vloeken, razen of boeten opleggen, alles geregeld marcheerde.

Lokalen. Het vrouwelijk personeel werkt in goede, luchtige en verwarmde lokalen, welke verwarming voor het fabrikaat noodig is (warm water-verwarming). Behalve een paar lokalen die koel moeten blijven en des zomers kunstmatig koel gehouden worden, zijn de overige lokalen door aanwezige toestellen en daarbij behoorende stoomleidingen verwarmd. Over het algemeen zijn de lokalen in voldoenden staat. Hierop maakt eene uitzondering de acideficatie (waar het heete vet met verhit zwavelzuur vermengd wordt.) Tusschen de pannen is geen kalk meer aanwezig; door de zwavelzure dampen zijn de roeden geheel vergaan. Bij sneeuw en regen staat men in dit lokaal *even onbeschermd als op straat*; bij elke windvlaag vreest men het geheele dak op het hoofd te krijgen. In weinig mindere mate vindt men denzelfden toestand op de kuipenkamer, terwijl het volk dat belast is met het uitsmelten van palmdroes ongedekt in de open lucht staat. Bij de uitdampbakken der glycerine houdende vochten is eene dakbeschieting, doch geene wandafschieting. Reeds in 1884 zou het dak der acideficatie vernieuwd zijn geworden; ik geloof echter niet dat het geschied is.

Licht. De dagverlichting is overal voldoende, in eenige lokalen zeer goed. De kunstmatige verlichting was zeer slecht toen ik de fabriek verliet. Werd vroeger distillatieafval (pik genoemd) gebruikt om lichtgas te produceeren; toen de prijs van dit pik door vermeerderd debiet steeg, moest gas gestookt worden uit waardeloos afval, en werd daartoe aangewezen afval uit de acideficatie, namelijk verbrande vetcellen, verbrande plantaardige vezelstoffen, alles doortrokken met zwavelzuur. Alle redeneeringen, dat dit gas schadelijk zou zijn voor de werklieden, mocht niet baten; als hoogste gunst werd toegestaan dat ik een weinig ongebluschte kalk mocht bezigen om dit afval gedeeltelijk te neutraliseeren. Zoo weinig doelmatig, beter gezegd zoo schadelijk was dit gas, dat de werklieden zich verplicht zagen zelfs midden in den winter de deuren open te zetten; bij gesloten deuren was het lokaal gevuld met eene blauwe walm, die prikkelend op oogen en keel werkte en zwa velig zuur en acroëline bevatte.

Op de bureaux der directie werden lampen of ander gas gebezigd; het slechte gas uit de fabriek wenschte geen der heeren te hebben.

Wat voor afval thans tot het voortbrengen van gas wordt gebezigd is mij onbekend, waarschijnlijk hetzelfde.

Schade voor de gezondheid der arbeiders. Het vrouwelijk personeel kwam niet direct in aanraking met producten die schade op de gezondheid kunnen uitoefenen.

De werkzaamheden door mannen uitgevoerd, welke als nadeelig voor de gezondheid kunnen geacht worden, zijn voornamelijk het acidefieeren met hetgeen er bij behoort, distilleeren, enz.

Het acidefieeren bestaat in het vermengen van heete vetten met verhit zwavelzuur. De vetten zijn niet geheel watervrij; er ontwikkelen zich zwaveligzure dampen; dit heeft mede plaats bij de afwasschingen van het geacidefieerde. De dampen die uit deze vetbakken ontwijken vullen het lokaal, verteren de kalk tusschen de pannen, zoomede den ijzeren kap en geraken in de buitenlucht. Is de lucht zwaar dan blijven

de dampen hangen en dringen successievelijk in alle lokalen. Is er wind dan worden zij over de stad verspreid. Herhaalde malen heb ik, op wel een kwartier afstand van de fabriek, deze zwaveligzure dampen kunnen ruiken. Zij veroorzaken prikkeling in de keel, hoesten, benauwdheid enz. Werklieden die voor het eerst in de acidificatie werken spuwen veelmalen bloedfluimen uit. Weinigen kunnen op den duur het werken in dit lokaal volhouden. *Eene betere inrichting van dit lokaal is hoog noodig*.

In de lokalen waar het vet gedistilleerd wordt geschiedt niets dat schadelijk is voor de gezondheid; echter de stoom die uit de toestellen ontwijkt is bezwangerd met vet en acroëline dam-

pen, waarschijnlijk voortspruitende uit glycerine-deelen die omgezet worden. Om het vet te kunnen verzamelen worden de dampen in ijzeren bakken met lood bekleed opgevangen; de dampen condenseeren een weinig, het vet blijft grootendeels achter en stoom met acroëline treden door houten kokers in de lucht als stoomwolken; de wind voert ze wijd en zijd, en meer dan duizend meter in de rondte hoort men de klacht, '*wat stinkt de fabriek*.' Uit meest alle 9 toestellen ontwijken deze dampen dag en nacht onafgebroken. Ik heb steeds de pijpen zoo hoog mogelijk gemaakt om op de fabriek zoo min mogelijk overlast te hebben; bij neerslaande winden was dit echter toch niet te vermijden, *De mogelijkheid bestaat en wenschelijk is het deze dampen op te vangen en geheel te condenseeren of te verbranden, waardoor zoowel de omgeving als de arbeiders zullen gebaat worden*.

Dergelijke prikkelende dampen bekomt men wanneer goudron uit de toestellen wordt afgetapt, zoo ook wanneer oleïne uit fust wordt gesmolten. Zijn deze werkzaamheden aan den gang dan maakt ieder een omweg en de arbeiders die het werk uitvoeren gaan van den wind af staan. Het met stoom uitsmelten van palm met talk geeft een wee-zoeten, misselijken damp, hetwelk naar ik geloof niet schadelijk is.

Veiligheid. Meest alle lokalen zijn gelijkvloers, slechts een paar bevinden zich op de eerste étage. Tegen brand wordt zooveel mogelijk gewaakt en hebben de werklieden weinig gevaar te duchten, evenmin als voor ongevallen door de werktuigen. In de elf jaar die ik er doorbracht kwamen maar een paar maal verwondingen aan de vingers voor, door onvoorzichtigheid der werklieden zelf. Slechts twee à drie malen zaagde een meisje zich in de hand. Sedert de houtzaagmachines werden ingevoerd en jongens met het zagen belast waren kwamen verwondingen met de houtzaag meermalen voor. Later werden weer mannen met het zagen belast. Hoe het thans is weet ik niet.

Levensverzekeringen, pensioenen enz. Ten dezen opzichte bestond niets aan of door de fabriek verricht. Sedert de fabriek aan den heer OPPENHEIM te Keulen is overgegaan hebben, naar ik vernomen heb, een baas en een werkman pensioen gekregen.

2391. V. In uwe mededeeling, die wij dan nu als mondeling zullen beschouwen, hebt gij gezegd dat gij getracht hebt het daarheen te wenden, dat de meisjes althans 's avonds om 8 à 9 uur van de fabriek weggingen?

A. Ja.

2392. V. Maar, dat gij in dit opzicht geen medewerking had van de opzichters?

A. Ja, ik wilde dat de jongere meisjes vroeger weggingen.

2393. V. Maar, waar zat de verhindering?

A. Ja, zij beloofden het te zullen doen. Ik ging dan om 8 uur weg en later zag ik dan oij den portier de lijst der werkuren. Vroeg ik dan hoe of die aan zooveel uren kwam, dan was het antwoord: die is dan en dan weggegaan. Dit ging zoo voort, totdat ik den portier last gaf om de meisjes weg te zenden, onder bedreiging dat ik anders het meerdere loon van zijne bezoldiging zou laten aftrekken.

2394. A. Dat verklaart hoe gij bemerktet dat gij geen medewerking hadt; maar mijne vraag is, *waarom* of die opzichters niet met u medewerkten, welk belang zij hadden om u tegen te werken?

A. Eenvoudig omdat wanneer een gedeelte van de meisjes vroeger wegging, de anderen later moesten blijven en dus de opzichters ook. Zij zagen het werk liever door vele arbeidsters verricht, want des te vroeger konden zij weg.

2395. V. Het zal wel zijn zooals gij het zegt, doch deze verklaring druischt wel een weinig in tegen hetgeen ons door anderen is medegedeeld, en, naar ik meen, ook zooeven door uzelven. Wanneer toch de werksters er op gesteld zijn om over te werken, dan moesten zij over het ontbreken van andere handen niet klagen?

A. Ik heb gesproken van het mannelijk en niet van het vrouwelijk personeel.

2396. Het is dus uwe meening dat het vrouwelijk personeel op de fabriek niet gesteld was op overwerken?

A. Ja, zij willen wel geregeld tot 8

of 9 uur, maar niet gaarne tot 11 of 12 uur werken. Nu gebeurt het dat zij tot 4 uur, een andermaal tot 11 uur werken.

2397. V. Gij hebt gezegd dat met groote onregelmatigheid gewerkt wordt. Ik begrijp dat dit niet bevalt. Maar wat u zegt hebben wij nog weinig gehoord. De lust tot overwerken is anders, naar het schijnt, om zeer verklaarbare redenen, nog al algemeen.

A. Dit betwist ik. De meisjes hebben meestal vrijers die staan te wachten.

2398. V. Maar gij zeidet toch dat er ook oudere vrouwen waren; willen die ook niet langer dan tot 8, 9 uur werken?

A. De meisjes zijn geen van allen ouder dan 22 tot 25 jaar en hebben meestal vrijers.

2399. V. Dus is het eene onwaarheid dat die meisjes geheel vrijwillig en uit eigen beweging hoe langer hoe liever op de fabriek werken?

A. Ja.

2400. V. Met dit gevolg dat het wel eens kan zijn voorgekomen - natuurlijk tegen uw wil - dat er dwangmaatregelen moesten worden genomen. Bij voorbeeld dat de pont niet varen mocht?

A. Zij mogen volstrekt niet weg, voordat er orde is gegeven om ze over te voeren.

2401. V. Dus werden zij werkelijk belet om weg te gaan?

A. Feitelijk ja.

2402. V. Vertel mij eens; was Eylders, die reeds lang op de fabriek is, onder u werkzaam?

A. Hij was baas; toen ter tijd waren er twee bazen.

2403. V. Had Eylders reeds onder u zoo grooten invloed onder het volk?

A. O neen, daar zorgde ik wel voor.

2404. V. Had Eylders dan niet het bevel in handen.

A. Neen, ik commandeerde, zelfs de directie ...

2405. V. Over de directie zullen wij niet praten. Uw wil geschiedde dus, ook tegen dien van Eylders in?

A. Ja.

2406. V. Waar schrijft gij den invloed van Eylders op het werkvolk aan toe?

A. Aan den steun, dien hij van den heer Hartogh krijgt.

2407. V. Zoodat, wat Eylders goedvindt dat met het geheele personeel zal gebeuren, dan ook gebeurt en door den heer Hartogh wordt gedaan?

A. Ja.

2408. V. Als ik het dus goed begrijp zit de invloed en de kracht van Eylders in de vrees bij het volk voor den heer Hartogh. Is dat zoo?

A. Ja.

2409. V. Kan het wezen, dat Eylders ook op andere manieren de menschen nog in zijne hand heeft, bijv. dat hij opzichtens de loonen hun lot beter of slechter kan maken?

A. Dat kan, zeker; want zoodra hij opgeeft: die is meer waard en kan meer verdienen, en die is slechts goed voor handlanger, dan is het ook zoo.

2410. V. Dat gaat bij hen die op loon werken; maar hoe bij degenen die werken op stuk?

A. Dat gaat zoo, dat er gezegd wordt: die of die kan 20 000 of maar 10 000 kilo per dag persen.

2411. V. Nu komt gij op de premiën, en dat komt alleen bij de mannen te pas; maar ik bedoel degenen die op hoeveelheid werken, zooals de kokerplaksters en de gietsters.

A. Neen, daar had hij niet mede te maken; die staan onder een anderen baas.

2412. V. Heeft Eylders dan geen personeel onder zich dat op stuk werkt?

A. Neen, het is altemaal bij uren en premiën.

2413. V. Nu wat Koster betreft. Kan die tot het meer of minder verdienen iets afdoen, als zij bij hoeveelheid werken?

A. Zeker, door ze zwaardere modellen, zwaardere kaarsen te geven. Men heeft kaarsen, zoogenaamde zestientjes, die zoo dik zijn als een pink, en ook kaarsen, die men marinekaarsen noemt, die veel dikker zijn. Al die kaarsen worden per bak van 200 stuks betaald en voor alle krijgt de werkman 3 cent per tafel, onverschillig of zij dik of dun zijn.

2414. V. Dat is dus eene groote ongelijkmatigheid?

A. Men kan niet altijd precies uitzoeken, maar men kan wel verandering in het werk brengen, wanneer bijv. een werkman drie dagen achtereen niets

dan dikke en een ander werkman niets dan dunne kaarsen gemaakt heeft.

2415. V. Dus dat is een middel dat de baas in handen heeft om de werklieden naar zijn hand te zetten. Hij kan ze grootelijks bevoor- of benadeelen?

A. Ja.

2416. V. Kan de baas zich zelven ook eenig geldelijk voordeel in handen spelen?

A. Toen ik er was niet, want ik ging alles na.

2417. V. Zijt gij niet geremplaceerd?

A. Neen.

2418. V. Dus de supercontrôle, die gij uitoefendet, is nu vervallen?

A. Ja.

2419. V. En is die bevoordeeling dan nu mogelijk?

A. Ik zou daarvoor moeten weten hoe het nu is ingericht. In mijn tijd kon het niet, want het werkvolk wist dat zoodra er iets gebeurde, het den baas niet had te ontzien, en dat ik het werkvolk handhaafde tegenover den baas.

2420. V. Gij hebt dus de ondervinding dat de toestand bij uwe komst van dien aard was, dat gij tot de menschen moest zeggen dat zij den baas niet hadden te ontzien, maar zich tot u hadden te wenden?

A. Omdat de hoofdopziener kon doen wat hij wilde.

2421. V. Wanneer alzoo een directeur zoodanigen chef *onmisbaar* acht, kunt gij daaruit afleiden, dat die chef almachtig is tegenover het arbeidend personeel?

A. Ja.

2422. V. Weten de vrouwen en meisjes in de gieterij, de kokerplakkerij en de wrijfkamer vooraf dat zij altijd per stuk worden betaald of dat daarvan zal worden afgeweken?

A. Het gebeurt wel dat wordt gezegd: zooveel machines wordt van uw loon afgetrokken omdat gij geknoeid hebt. Ik heb dit steeds tegengegaan: wanneer 30 machines gegoten waren moest ook voor 30 machines worden betaald. Hadden de vrouwen of meisjes geknoeid dan verlangde ik dat zij als veegmeiden werden gebruikt, maar er mocht geen aftrek wegens boeten plaats hebben.

2423. V. Dat geschiedde intusschen toen gij kwaamt en gij hebt daaraan een einde moeten maken?

A. Ja.

2424. V. Hoe is het nu?

A. Dat weet ik niet.

2425. V. Toen gij kwaamt, was toen het boetenstelsel op uitgebreide schaal in werking bij de vrouwen?

A. Ja.

2426. V. Ging dit volgens aan haar kenbaar gemaakte regelen of naar willekeur?

A. Willekeurig, bij opklimming. Als men tegensprak: één gulden; voegde men er nog iets bij: *twee* gulden.

2427. V. Er werd dus beboet op slag?

A. Ja.

2428. V. Niet in overleg met den directeur?

A. Neen.

2429. V. Derhalve was de loop der zaak niet deze: dat wanneer de baas of chef iets verkeerds zag, die overtreding gebracht werd ter kennis van den directeur en deze met de lieden sprak? Ik spreek hier niet van eenvoudig te laat komen, maar van

overtredingen waar sprake was van eene boete van f 1. Ging dat heet van de naald er over heen?

A. Ja, bij de vrouwen, en als zij tegenspraken kregen zij nog meer.

2430. V. Hoe groot was het bedrag der boeten dan wel?

A. Ik heb wel gehoord van een rijksdaalder en drie gulden.

2431. V. Hadden er dan misschien ernstige vergrijpen plaats gevonden waardoor de fabriek schade van eenige beteekenis had gekregen?

A. Ik geloof het niet. Het was meer eene aaneenschakeling van boeten, den eenen dag een kwartje, den volgenden dag weder een kwartje enz. Eene enkele maal werd eene groote boete opgelegd, ofschoon ik er tegen was; ik heb ze dan ook meestentijds geschrapt. Ik heb nooit eene boete van een rijksdaalder willen opleggen en zeide steeds: stuur ze weg als ze niet deugen, maar onthoud haar het loon niet. Op een keer had een meisje de opzichteres uitgescholden. Toen kwam mij de hoofdopzichteres zeggen: ik heb ze een gulden boete gegeven, en toen was zij brutaal, en daarom heb ik ze nog meer opgelegd. Ik zeide haar het meisje te roepen. Toen heb ik haar doen opmerken dat hetgeen zij ge-

zegd had niet te pas kwam. Zij vroeg mij: is dat dan zoo erg? Ik zeide haar, dat het heel erg was, en omdat zij het niet begreep dat het zoo erg was heb ik haar voor 14 dagen naar huis gezonden, maar tot op het uur doen uitbetalen.

2432. V. Dus beboet zelfs de opzichteres en niet eens de chef?

A. Neen, het werd den chef gezegd, en die vond het goed, want anders was er, volgens hem, met die krengen en beesten geen huis te houden.

2433. V Vondt gij in die vrouwen-afdeeling een zeer uitgelezen personeel?

A. Neen, het was geen buitengewoon goed personeel, maar de menschen waren zoo slecht niet of er was heel goed met hen te handelen. Ik heb nooit over het volk te klagen gehad. Met groot verdriet heb ik de kaarsenfabriek verlaten.

2434. V. Omdat gij goed met de menschen overweg kondt komen. Gij waart streng, maar strikt rechtvaardig?

A. Ja.

2435. V. Gij zijt dus van oordeel dat die menschen daarvoor gevoel hebben?

A. Ja.

2436. V. Zij hadden vertrouwen in u?

A. Ja.

2437. V. Zoo men voor die menschen iets doet, zijn zij niet zoo, of het wekt hun vertrouwen op?

A. Buiten kijf.

2438. V. Gelooft gij dat vertrouwen ook op ander gebied bij die menschen gewekt zou kunnen worden. Indien men de hand voor hen uitstak om hen te helpen bij voorbeeld in geval van ziekte, of om voor hen iets in elkaar te zetten voor het geval van ongelukken of voor den ouden dag?

A. Ja, mits zij goed weten waar hunne bijdragen voor dergelijke fondsen blijven.

2439. V. Dat spreekt vanzelf; dat hebben zij gemeen met meer menschen. Maar gaat men op verstandige en open manier met de menschen om, dan zijn zij niet zoo, dat er niet mede te handelen is?

A. Juist.

2440. V. Hebt gij hierover nooit uwe gedachten laten gaan, om aan die aankomende meisjes, ongetrouwde jonge vrouwen en getrouwde vrouwen, die daar van 's morgens vroeg tot 's avonds 8, 9, 10 uur werken, op de eene of andere wijze een maal te bezorgen? Of kregen zij het eten van huis uit?

A. Neen. Zij gebruikten brood met koffie.

2441. V. Is het dus een fabeltje dat die menschen hun eten van thuis uit krijgen?

A. Dat mag met twee of drie het geval zijn; met het gros niet.

2442. V. Dus het gros niet? Derhalve, ook op deze fabriek, waar ze van 's morgens 7 tot 's avonds 10, 11 uur arbeiden met een paar tusschenpoozen van een kwartier en een half uur, leven de menschen en ook aankomenden van 14, 16 jaar alleen van brood met wat koffie? Weet gij dat goed?

A. Ja zeker.

2443. V. Is er nooit eene poging aangewend om warm eten te verschaffen?

A. Neen, daar is nooit iets voor gedaan.

2444. V. Hebt gij zelf er nooit aan gedacht of daar niet wat op te vinden zou zijn?

A. Ik geloof niet dat zij zich er mede zouden vereenigen. De een lust dit niet, de ander dat niet; dat zou niet gaan.

2445. V. En daarom eten zij dus maar liever heelemaal niet?

A. Als een vader met eenige kinderen op eene fabriek gaat, dan brengt de moeder nog wel eens warm eten, dat gaat in één gang door; maar anders wonen de meesten te ver weg om dat te kunnen hebben.

2446. V. Dus het brengen van warm eten is eene exceptie?

A. Ja. Het gebeurt wel voor de arbeiders maar voor de vrouwen en meisjes niet?

2449. V. Komt er ook wat voor de getrouwde vrouwen van de arbeiders?

A. Ja, en ook wel als eene moeder drie of vier kinderen op de fabriek heeft maar het gebeurt wel, dat één meisje op de waskaarsenfabriek werkt, eene andere koffieleester is en de vader weder op eene andere fabriek werkt, dan kan de moeder natuurlijk niet alles naloopen.

2450. V. Is het wel gebeurd dat er 36 uur achtereen gewerkt is?

A. Ja.

2451. V. Ook door vrouwen van 16 en 18 jaar?

A. Niet door vrouwen.

2452. V. Gingen de vrouwen des avonds om 10 of 11 uren altijd naar huis?

A. Ja, toen ik er was.

2453. V. Dus zij werkten nooit des nachts?

A. Zooals ik geschreven heb, is het op dien Vrijdag eens gebeurd, maar toen zond ik ze den volgenden dag om 2 of 3 uur naar huis.

2454. V. Toen was het veel drukker dan nu, niet waar?

A. Ja.

2455. V. Nu wordt er over het algemeen des nachts niet gewerkt?

A. Neen.

2456. V. Indien er bij slappe tijden des nachts gewerkt wordt door meisjes en vrouwen, zoudt gij dan niet gaan denken aan een minder goed beleid en beheer van de zaken, met andere woorden, gelooft gij, dat met goed overleg het te vermijden is, dat er des nachts door aankomende meisjes en vrouwen gewerkt wordt?

A. Zeer zeker is dat te vermijden. Maar wat doen de opzichters? Als zij een model hebben, waar maar twee of drie gietmachines van zijn, dan kunnen zij met den geheelen dag door te laten gieten de order soms niet klaar krijgen en dan gaat men 's nachts door.

Als in mijn tijd zoo iets voorkwam, dan ging ik bij de directie klagen en zeide: die order wordt nu pas ingeschreven, kon dat niet vroeger? Is dit een verzuim van den expediteur en moet het werkvolk nu voor zijne stomheid boeten? Dan werd de zaak onderzocht en als de schuld werkelijk aan den expediteur lag, kreeg deze een standje. Was dit niet het geval, dan werd er gezegd: wij hebben de order nu pas gekregen en het goed moet weg. Als het dan maar eenigszins kon, liet ik dan nog machines bijmaken en het ambachtsvolk 's nachts doorwerken om nog een of twee tafels gereed te maken, om het andere personeel niet 's nachts te laten werken, want ik vind dat totaal immoreel; het is een vuile, gemeene troep.

2457. V. Zeg uwe gedachten daar eens over.

A. Het nachtwerken geeft altijd aanleiding tot hoererij; er staan overal kisten, gebouwen, privaten, overal kunnen zij zich verbergen, men kan er geen toezicht op houden. Men kan niet zien wat er gebeurt, want surveillance is onmogelijk.

2458. V. Heeft het nachtwerk ook invloed op het werk? Heeft uwe ondervinding u niet geleerd dat het werk van den volgenden dag er ook niet beter op was, wanneer 's nachts gewerkt was?

A. Zonder twijfel; zij kunnen het niet volhouden. Er is geen mensch, die 36 uren kan loopen en dat moeten die meisjes doen. Daarbij komt dat vele van die meisjes na 's morgens van de fabriek gekomen te zijn tot 12 uren slapen en dan gaan wandelen. Zij moeten om 6 uren weder aan de fabriek zijn en hebben dan niet genoeg geslapen, zoodat er slecht werk geleverd wordt.

2459. V. Hebt ge vóór aan deze fabriek werkzaam geweest te zijn, nog in andere fabrieken gewerkt?

A. Ja, in een terra-cotta fabriek te Arnhem.

2460. V. Daar heeft men waarschijnlijk meer ontwikkeld personeel?

A. Ja, en ook een kleiner personeel, ongeveer 20 man.

2461. V. Zoudt gij er met uwe ondervinding bezwaar tegen hebben, om het nachtwerk voor vrouwen en aankomende meisjes te verbieden?

A. Ik zou het onder alle voorwaarden wenschen verboden te zien.

2462. V. Zou er in het belang van de aankomende meisjes van 12, 14 en 16 jaren ook niet iets moeten gedaan worden tegen het late werken en overwerken?

A. Zeer zeker, ik heb er 's avonds om 10 uren gevonden, die achter de tafels in de zalen stonden te slapen.

2463. V. En dat is niet onverklaarbaar?

A. Integendeel, het is zeer verklaarbaar. Ook komt hier dikwijls bij dat zij ¾ of 1 uur van de fabriek af wonen.

2464. V. Werd er, toen gij aan de fabriek werkzaam waart, des Zondags gewerkt?

A. Door het mannelijk personeel wel, maar niet door het vrouwelijke.

2465. V. Maar door dat mannelijke personeel toch in beperkte mate?

A. Neen er werd geregeld doorgewerkt. De kistenmakers alleen werken niet omdat de vrouwen niet werken. Overigens wordt ook des Zondags in dag- en nachtploegen gearbeid. De Zondag met de Zondag-nacht wordt dan als een dag beschouwd.

2466. V. De eene ploeg werkte dus 24 uren, want die werkte Zaterdags ook mede?

A. Ja, het gebeurde wel eens dat iemand 36 uren werkte; als er bij voorbeeld iemand uit de dagploeg ontbrak dan moest een ander uit de nachtploeg zijn werk doen. De ploegen werkten overigens 12 uren behalve des Zondags. Op sommige fabrieken vangt het werk aan om 9 uren en eindigt het om 6 uren, daar wordt dus 21 uren gearbeid. Maar dat is niet op alle werkplaatsen het geval.

2467. V. Maar was het nu noodwendig - gij hebt die vraag eigenlijk al beantwoord - voor den goeden gang van het werk dat des Zondags doorgewerkt werd, of was het alleen om er geld uit te halen, om het kapitaal niet renteloos te laten?

A. Andere motieven kan ik er niet voor vinden.

2468. V. Er zijn industrieën waar de zaken aan bederf onderhevig zijn, waar dus des Zondags doorgewerkt moet worden, maar dat was hier bepaald het geval niet?

A. Evenmin als bij suikerfabrieken; die werken ook des Zondags niet.

2469. V. Hebt gij ondervinding van suikerfabrieken?

A. Dat nu juist niet. De zaak is echter eenvoudig deze, dat bij kaarsenfabrieken, evengoed als bij suikerfabrieken, het toestel met stearine gevuld kan worden voor den tijd van 34 uren, in plaats van bijv. voor 3000, voor 2000 kilo.

Nu kan dit wel één of twee uren verschillen, doordien het toestel wat langzamer werkt, maar overigens bestaat er op kaarsenfabrieken evenmin als op suikerfabrieken eenig bezwaar om het zoo in te richten, dat er des Zondags niet gewerkt wordt.

2470. V. Een enkel punt nog slechts, namelijk hetgeen straks door u gezegd is omtrent het gas, uit een oogpunt van gezondheid.

Naar uwe verklaring werd dit gestookt uit ellendigen afval, met dit effect, dat de blauwe vlam een schadelijken invloed uitoefende op het gezicht.

Gij hebt daarover inderdaad met de directie gesproken, doch vruchteloos?

A. Zij vertelden, toen ik zeide dat de menschen dat zwaveligzuur niet konden verdragen, dat ander gas te duur was, en zoolang ik er geweest ben is men van dien afval blijven stoken.

2471. V. En die zwaveligzure dampen - nu buiten het gas - die uit de fabrieken voortkomen, acht gij dus nadeelig?

A. Ja.

2472. V. Er is anders van de zijde der fabriek opgegeven, dat zij zoo ontsmettend werkten, èn in de fabriek zelve èn in de omgeving, zoodat men bijna zou zeggen, dat zij van weldadigen invloed waren?

A. Een chemicus zou moeten uitmaken of acroëline en zwaveligzuur zoo goed zijn voor ontsmetting. Ik voor mij was er niet op gesteld, toen niet, en nog niet. want ik woon nog in de nabijheid.

2473. V. Hebt gij ooit iets opgemerkt van eenigen stap van het geneeskundig Staatstoezicht bij de directie met betrekking tot dat gas en die zwaveligzure dampen?

A. Er is door het geneeskundig Staatstoezicht niets gedaan om mij te helpen, maar ik heb dan ook bij dat toezicht er niet over geklaagd. Mijne positie bracht niet mede daarheen te gaan.

Ik wil hier nog even iets zeggen over den invloed. Eens op een dag kreeg ik de boodschap van den directeur: gij moet een zeker werkman ontslaan; hij is mij aanbevolen door Graswinkel; ik heb moeilijkheid met Graswinkel en nu wil ik zijn protegé niet langer zien. Ik zeide dat ik dat niet deed, want dat ik de werklieden beoordeelde naar hunne bekwaamheid en mij geenszins liet leiden door personeele consideratiën. Indien hij den man ontslagen wilde zien, dan zou ik hem bij den directeur zenden, dan moest deze het ontslag geven.

2474. V. Werden de meisjes of vrouwen die op bevallen stonden lang in dienst

gehouden en ook dadelijk na de bevalling weer in dienst genomen?

A. Zij bleven werken tot 14 dagen voor de bevalling en kwamen 4 à 5 weken na de bevalling terug.

2475. V. Dus gij weet niet van gevallen dat zij 2 of 3 dagen na de bevalling weer in dienst traden?

A. Dat kan ik mij niet rappelleeren. Ik weet wel dat zwangere meisjes weg werden gezonden.

2476. V. Dat hebt gij dan zeker nog al frequent moeten doen?

A. Ik vind dat een zwangere vrouw niet in een toestand is om veel werk te doen.

2477. V. Dus gij zoudt op grond van uwe ondervinding op fabrieksterrein, eene bepaling wenschelijk vinden die aan zwangere vrouwen gedwongen rust beveelt, zooals o.a. in Duitschland bestaat, waar de zwangere vrouw een zeker aantal weken vóór en na de bevalling niet mag werken?

A. Ja.

2478. V. Wisten de vrouwen en de meisjes vooraf wanneer overwerk zou komen, of bespeurden zij dit eerst als zij naar huis zouden gaan?

A. Gemeenlijk wisten zij het vooruit. De orders worden geschreven in een boek dat open op een tafel ligt; nu komen vaak menschen binnen voor het opplakken van etiqueten als anderszins, en die konden dan die orders lezen, zoodat ze ook in de gieterij bekend werden. Bij spoedeischende orders wist men dus vooraf dat harder moest gewerkt worden.

2479. V. Gij hebt gezegd dat de zieken door de directie ondersteund werden?

A. Ja, uit de boetenpot.

2480. V. Als deze nu uitgeput was hield dan ook de ondersteuning op?

A. Vroeger gebeurde dat nooit. De pot was nooit zeer groot.

2481. V. Is het in lateren tijd wel eens voorgekomen?

A. Het is wel voorgekomen dat de boetenpot op was, maar daarom heb ik mij niet bekommerd. Ik vroeg niet wie het geld gaf en heb mij daar nooit mede bemoeid. Op 3000 arbeiders was in mijn tijd het aantal boeten per week slechts *f* 2 à *f* 3. Ik vroeg niet of er geld was of niet, omdat het eene administratie was die zij hielden.

2482. V. Gij hadt dus als regel aangenomen om zes weken lang aan zieken twee tot drie en een halven gulden uit te betalen?

A. Ja, aan de zieke mannen.

2483. V. Onder het zachte régime, gedurende uw tijdperk, was er dus geene quaestie van onbeperkte ondersteuning, hoe lang de ziekte ook duurde?

A. Neen.

2484. V. Was er dus volstrekt geene sprake van onbeperkte ondersteuning?

A. Ik geloof niet dat dit ooit gedaan is.

2485. V. Hebt gij u zelf gehouden aan de zes weken?

A. Ja.

2486. V. Onder uwe leiding schijnt het dus beter gegaan te zijn dan in lateren tijd?

A. Ja, dat meen ik ook.

2487. V. Gij hebt u dus gehouden aan twee tot drie en een halven gulden, en niet het volle loon uitbetaald?

A. Neen. De meesten werken per uur; slechts de enkele machinisten hebben vast geld; werken zij over, dan ontvangen zij toch niet meer. Als zij ziek waren kregen zij een of twee weken hun geld. Maar ik heb het niet bijgewoond dat er een vijf of

zes weken ziek was. Was dat geval voorgekomen dan zou ik aan de directie gevraagd hebben, hoe zij wilde dat er gehandeld werd.

2488. V. Zijn er in den tijd dien gij aan de fabriek waart wel ongelukken van eenige beteekenis gebeurd?

A. Ik herinner mij dat eens een jongen zijn duim onder de lier verbrijzeld heeft.

2489. V. Was dat ten gevolge van speelschheid of bij ongeluk?

A. Bij ongeluk.

2490. V. Is er iets voor dien jongen gedaan?

A. Hij is aan het poetsen gezet.

2491. V. Is hij er gebleven?

A. Ja, zijne hand is genezen, maar hij moest een paar vingers missen. Dan heeft een man een hand verloren, maar hij werd altijd gezocht door den opzichter, want die zeide: ik heb aan een éénpoot toch niets.

2492. V. Hield men de oude werklieden per se tot aan hun dood toe?

A. Neen, ik herinner mij slechts van een, die tot zijn dood toe gehouden is, een zekere Helmers, die feitelijk uit genade daar bleef en niets deed.

2493. V. Was dat eene zeldzaamheid?

A. Het is het eenige geval dat ik daarvan ken.

2494. V. Hoe werd er met de ouderen gehandeld; werden zij op zekeren leeftijd als zij niet meer bruikbaar waren ontslagen?

A. Neen, zij werkten tot het laatste toe. Ik ken geen ouder volk dan van 55, 56 en 57 jaar.

2495. V. Gingen die oude menschen van de fabriek af? De fabriek is niet levensgevaarlijk, zoodat men niet kan zeggen, dat de menschen daar minder oud worden dan gewoonlijk. De dood heeft die menschen dus niet van de fabriek weggenomen?

A. Neen, verscheidenen gaan naar gestichten en hofjes; anderen worden weer door hunne kinderen opgenomen en verzorgd.

Zoo is er een weggegaan, die nu met tramkaartjes te koop loopt.

2496. V. Hebt gij nooit bijgewoond dat menschen, die door ouderdom versleten en onbruikbaar werden, ontslagen werden zonder ondersteuning?

A. Dat is niet voorgekomen.

2497. V. Een fonds of iets dergelijks om de menschen in tijd van ziekte of ouderdom te ondersteunen, bestaat bij deze fabriek niet?

A. Het bestaat niet.

2498. V. Gij hebt gezegd dat die meisjes en jonge vrouwen den ganschen dag - en die is soms heel lang - aan hetzelfde werk blijven. Gij hebt in het begin van uw verhoor daarvoor het woord ‘geestdoodend’ gebezigd. Welk werk noemt gij geestdoodend?

A. Het plakken van etiquetten bij voorbeeld. Zij doen den geheelen dag niets anders dan de etiquetten met de stijfselkwast insmeeren en opplakken.

Anderen doen niets anders dan kaarsen - op het gevoel grijpen zij 14 of 15 kaarsen - in de kokers doen. Het is eene onophoudelijke heen- en weerbeweging, zonder eenige afwisseling.

2499. V. En daarbij hebt gij nog niet eens genoemd het plakken van de kokers?

A. Dit geschiedde vroeger buiten de fabriek, doch sedert Koster gekomen is, niet meer.

2500 V. Wij moeten nu niet al te veel naar idealen gaan zoeken, maar meent gij, dat hierin verandering gebracht zou kunnen worden, zonder dat eigenaardige voordeel van fabrieksarbeid, scherpe verdeeling van taak, te veel weg te nemen?

A. Kan het werk niet afgewisseld worden?

2501. V. Dat vraag ik juist aan u.

A. Wel zeker kan dat. De arbeid der meisjes, het grijpen en in de kokers doen van de kaarsen is een zuiver machinaal werk, dat zij in een paar weken leeren. Indien allen, die soortgelijk werk hebben, dat om de 14 dagen bijv. afwisselden, zou er al veel gewonnen zijn.

2502. V. Maar is daaraan niet het gevaar verbonden, dat de vaardigheid daaronder zou lijden?

A. Aanvankelijk zou dit wel eenig verschil geven, maar als ze een week of vier in zulk werk waren, dan zouden zij er den slag spoedig genoeg van beet hebben.

2503. V. Maar het gebeurde niet?

A. Neen, het gebeurde niet, omdat men met verlies zou moeten beginnen; men zou meiden moeten nemen die het niet kennen.

2504. V. Hebt gij wel eens met den heer Hartogh over die denkbeelden gesproken?

A. Neen, er is niet over gesproken. Men had daar een hoofdopzichter, er werd voortgewerkt om de order klaar te krijgen.

2505. V. Gij hebt, à propos van het nachtwerk, gezegd, dat het aanleiding gaf tot allerlei groote onzedelijkheid en gij hebt dit gezegd speciaal met het oog op de waskaarsenfabriek?

A. Ja

2506. V. Maar het vrouwelijk personeel is beperkt tot de wrijfkamer, de kokerplakkerij en de gietkamer en daar is geen ander mannelijk personeel dan een paar mannen en een paar jongens?

A. Neen, meer niet.

2507. V. Konden er dan mannen op de werkplaats komen van andere departementen van de fabriek?

A. Ik heb een opzichter gehad, van

wien verteld werd, dat een meid van hem in de kraam moest, die onder zijn opzicht werkte. De man hield vol, dat hij het niet gedaan had. Ik zeide: de zaak wordt reeds gedurende 14 dagen verteld, gij hebt dit geval al dien tijd onder u gehouden, dat is dus wel een bewijs, dat gij er aan debet zijt. Als gij een gewoon werkman waart zou ik de zaak daar laten, maar als opzichter mag ik zoo iets niet dulden.

2508. V. Merktet gij wel eens iets van de fabrieksscholen, waar de meisjes 's avonds heengingen?

A. Ja, van tijd tot tijd kwam er eene dame.

2509. V. Wie? freule Berkhout?

A. Ja

2510. V. Mijnheer Heynes ook wel, of kent u die niet?

A. Neen, dien ken ik niet.

2511. V. Maar freule Berkhout kwam dan van tijd tot tijd om de meisjes aan te manen om te komen, en om te verzoeken dat daarvoor tijd mocht gegeven worden?

A. Ja, dat is een paar maal gebeurd.

2512. V. Werd van de zijde der fabriek zooveel mogelijk medegewerkt, om het bezoek van die scholen voor de meisjes mogelijk te maken?

A. Ja, die medewerking werd wel gegeven.

2513. Hebt gij over den sterken drank iets mede te deelen, dan zal ik u daarvoor ook eenige vragen doen?

A. Neen, het is daarmede op deze fabriek gesteld als op alle andere. Het drankgebruik werd zooveel mogelijk geweerd; als ik sterke drank bij de personen vond, liet ik ze altijd wegwerpen, maar er komt toch altijd fraude voor. Zij werpen elkander de kruiken met jenever over de gracht toe. Ik strafte altijd dronkenschap, daarvoor was bij mij geen verontschuldiging.

2514. V. Hebt gij in verband met de Schets die wij u gezonden hebben, nog iets wat gij begrijpt dat van nut kan zijn?

A. Ja, ik zou gaarne verplicht onderwijs willen.

2515. V. Welk soort van onderwijs?

A. Lager onderwijs.

2516. V. Denk eens even na, eenvoudig lager onderwijs, of vak-, teekenonderwijs?

A. Ik bedoel verplicht lager onderwijs.

2517. V. En tot welken leeftijd?

A. Tot 12 jaar.

2518. V. En dan verder?

A. Dan ambachts- of vakonderwijs. Ik heb bemerkt dat over het algemeen de werklieden slecht denken en redeneeren.

2519. V. Wij hebben er hier toch gehad, die het zeer goed kenden.

A. Dat zijn uitzonderingen; over het algemeen hebben zij geen overzicht, geen scherpen blik; men moet hen als het ware voorkauwen wat in hun voordeel en belang is. Iemand die flux de bouche heeft, kan te veel de massa medesleepen. Al geeft men de meeste smeden en monteurs een potlood in de hand, toch kunnen zij niet teekenen wat zij bedoelen. Het teekenonderwijs acht ik voor alle jongens die een vak willen leeren hoogst nuttig.

2520. V. Zoudt gij dat onderwijs verplichtend willen stellen?

A Ja; door middel van het teekenen geeft men in een minuut terug, waarover men een uur moet denken.

2521. V. Gij acht dit onderwijs dus naar uwe ondervinding hoogst noodzakelijk?

A. Ja.

2522. V. Tot op het 12de jaar zoudt gij willen hebben verplicht lager onderwijs. En op mijne vraag wat dan boven de 12 jaar, hebt gij geantwoord: onderwijs op vak- ambachts- en teekenscholen. Maar zou dan dit laatste onderwijs ook verplicht moeten zijn?

A. Ik geloof dat, wanneer het verplichtend werd gesteld, er veel ontduiking zou plaats hebben. Vele jongens toch kiezen een werkkring, waarvoor geen bepaald vakonderwijs noodig is.

2523. V. Maar hoe wilt gij ze dan sorteeren?

A. Dat is eene quaestie die de ouders aangaat.

2524. Van dien tijd af, van het 12de jaar, moeten de kinderen derhalve aan hunne ouders worden overgelaten?

A. Ja, er is niets anders op.

2525. V. Maar gelooft gij, volgens uwe ervaring, dat kinderen van 13, 14 jaar

in dien stand veilig aan hunne ouders kunnen worden overgelaten, en dat zij niet meer gebruikt zouden worden als een middel om een paar gulden in het huishouden te brengen?

A. Ik geloof, dat het exploiteeren van de kinderen door de ouders alleen te voorkomen is bij een volgend geslacht, dat beter ontwikkeld is en beter weet wat noodig is voor de kinderen. Dan zal men ze kunnen brengen tot het doen van eene opoffering.

2526. V. Maar hoe moet die betere ontwikkeling komen?

A. Door verplicht onderwijs.

2527. V. Dus, gij verwacht alles van verplicht onderwijs?

A. Ik zou wel verder willen gaan en ook herhalingsonderwijs invoeren, maar dat is toch een vrome wensch. Wanneer dat herhalingsonderwijs er was, dan zou ik de leerlingen niet met de grammatica of andere dingen van dien aard bezighouden, maar ik zou hun leeren iets te vertellen.

2528. V. En teekenen?

A. Teekenen ook. Maar vooral zou ik hen laten vertellen wat zij lezen. Thans gebeurt het, dat zij een geheel stuk uit een courant lezen, dan lachen en toch niet weten wat er in staat.

2529. V. Wordt er dan nu in deze richting niets gedaan?

A. Ja, in Amsterdam bestaat herhalingsonderwijs.

2530. V. Wordt dit druk bezocht?

A. Ik geloof, niet zoo druk als wel wenschelijk is.

2531. V. Verwacht gij van de menschen uit dien stand wanneer de vrijheid hun overgelaten wordt, dat zij er hun kinderen zullen heenzenden?

A. Ten deele wel, maar waarschijnlijk het kleinste deel.

2532. V. Zonder dwang.

A. Ja. Ik geloof niet, dat men bij die lieden boven de 12 jaar iets met dwang gedaan kan krijgen.

2533. En zonder dwang doen zij het ook niet? dan wordt het eene moeilijke zaak.

A. Vóór 12 jaar zullen zij misschien toegeven, maar na 12 moet de jongen inbrengen. Ik geloof niet dat dat er uit uit te krijgen is, tenzij door meerdere ontwikkeling.

2534. V. Hebt gij nog iets meer te zeggen?

A. Neen.

2535. De heer **Bahlmann:** De getuige heeft gezegd, dat er op Zondag niet in de suikerfabrieken wordt gewerkt; maar ik meen toch, dat in de suikerraffinaderijen wel degelijk des Zondags gewerkt wordt.

A. Ik geloof het niet. Zij staan stil van Zaterdag-nacht tot Zondag-nacht 4 uren. De beetwortelsuikerfabrieken werken wel door, doch maar gedurende zekeren tijd, de campagne. Ik heb wel gehoord dat Zondags alleen gewerkt wordt door een paar stokers.

3536. De **Voorzitter:** Dan danken wij u voor uwe komst en voor hetgeen ge hebt medegedeeld.

A. Als ik de Commissie nog verder van dienst kan zijn, zal ik het met genoegen doen.

2537. V. Wij hebben u al genoeg gevraagd; maar doet gij uwe vraag met het oog op hetgeen gij met uwe technische kennis in Amsterdam nog zoudt kunnen onderzoeken?

A. Ja, ik wil gaarne onderzoeken.

2538. V. Doch speelt u soms iets verder voor den geest, wat ge zoudt willen mededeelen?

A. Neen.

2539. V. Nu, dan willen wij uw aanbod gaarne *ad notam* nemen. Uw verhoor is afgeloopen.

DAN. I. SANCHES.

Verhoor van C.M. Doorman, huisvrouw van J.C. Kamphuizen. - H.J. Peters. - A. van der Pluym. - G. Moos.

2540. De **Voorzitter:** Geeft gij uwe namen, voornamen, ouderdom, beroep en woonplaats.

A. Cornelia Maria Doorman, huisvrouw van Jacobus Cornelis Kamphuizen, oud 30 jaren, werkzaam op de gieterij van de Waskaarsenfabriek te Amsterdam.

Hendrika Johanna Peters, oud 18 jaren, werkzaam op de kokerplakkerij van de Waskaarsenfabriek te Amsterdam.

Anna Van der Pluym, oud 20 jaren,

werkzaam op de kokerplakkerij van de Waskaarsenfabriek te Amsterdam.

Geertruida Moos, oud 20 jaren, werkzaam op de gieterij van de Waskaarsenfabriek te Amsterdam.

2541. V. Vrouw Kamphuizen! Moet gij den kost verdienen voor uw gezin?

A. Getuige KAMPHUIZEN: Ja.

2542. V. Verdient de man niets?

A. Reeds gedurende vier maanden.

2543. V. Hoeveel kinderen hebt gij?

A. Vier.

2544. V. Hoe lang zijt gij getrouwd?

A. Vijf jaar.

2545. V. Welk is het ambacht van uw man?

A. Schilder.

2546. V. Is hij gezond van lijf en leden?

A. Ja, mijnheer, maar hij loopt altijd zonder broodwinning; hij past nu op de kinderen en ik ga uit werken.

2547. V. Hoe lang zijt gij op de fabriek?

A. 18 jaar.

2548. V. Was uw man daar ook werkzaam toen gij trouwdet?

A. Neen.

2549. V. Verdiende hij toen den kost voor het gezin, of moest gij ook op de fabriek blijven werken?

A. Ik ben een paar weken tehuis geweest en heb daarna medegewerkt.

2550. V. Welk werk doet gij op de fabriek?

A. Ik maak de kaarsen in de gieterij.

2551. V. Hendrika Peters, hoe lang zijt gij aan de fabriek?

A. Omtrent 6 jaar, mijnheer.

2552. V. Gij zijt op uw twaalfde jaar daar gekomen.

A. Ja.

2553. V. Met uwe zuster?

A. Ja.

2554. V. Is uwe zuster jonger of ouder dan gij?

A. Ouder; zij wordt 21 jaar.

2555. V. Is die dan ook op haar 12de jaar op de fabriek gekomen.

A. Ja.

2556. V. Hebt gij tot uw 12de jaar prompt of slecht school gegaan?

A. Wel eens slecht.

2557. V. En toen op de fabriek?

A. Ja.

2558. V. Wat is uw vader?

A. Kastenmaker.

2559. V. Moet gij in het huishouden alles inbrengen wat gij verdient?

A. Wij betalen aan onze ouders kostgeld.

2560. V. En gij, Anna Van der Pluym, zijt gij getrouwd?

A. Neen.

2561. Zijt gij al lang op de fabriek?

A. Al zeven jaar.

2562. Hoe lang zijt gij er, Geertruida Moos?

A. Acht jaar.

2563. V. Wat verdient gij in de week, vrouw Kamphuizen?

A. Getuige KAMPHUIZEN DOORMAN: Dat is naar dat wij werken. Wij hebben korte dagen en dagen waarop wij laat moeten werken. Verleden week hebben wij gewerkt van half acht tot vier uur, met een half uur schafttijd van 12 tot half een om een stuk brood te eten. Wij ontvingen toen niet veel, ik had Zaterdag net vier gulden verdiend.

2564. V. Maar gij hadt immers iederen dag niet meer dan acht uur gewerkt?

A. Van half acht tot vier met den schafttijd er af.

2566. V. Gij verdient dus niet veel meer dan een dubbeltje in het uur?

A. Zooveel verdien ik niet; ik moet altijd goed doorwerken om 9 centen in het uur te verdienen. Wij moeten hard werken om drie machines van 200 kaarsen in het uur te doen, en voor iedere machine hebben wij drie centen.

2567. V. Gij kunt als ge wilt den schafttijd doorwerken?

A. Jawel.

2568. V. Anna Van der Pluym! Wat hebt gij verleden week verdiend?

A. f 4,50.

2569. V. Gij werkt ook per stuk?

A. Ja.

2570. V. Gij wordt dus ook per stuk betaald?

A. Ja.

2571. V. Merkt gij nooit eens dat gij aan het einde van de week in eens per dag betaald wordt?

A. Neen.

2572. V. Weet gij dit zeker.

A. Ja. Wij weten wat wij afgeleverd hebben, en aan het eind der week komt dit precies uit.

2573. V. Als gij dus veel gewerkt

hebt, veel kokertjes gemaakt hebt, krijgt gij inderdaad voor alle kokertjes uw geld?

A. Jawel.

2574. V. Wat krijgt gij voor de 200 halve kokertjes?

A. Vijftien cents.

2575. V. Ook voor de dikke?

A. Neen, voor de dikke kokers 3½ stuiver voor de 200 halve of 100 heele.

2576. V. Hendrika Peters, wordt het geld altijd prompt uitbetaald, als gij een week hebt gewerkt?

A. Ja.

2577. V. Gebeurt het nooit dat aan het eind der week wordt gezegd: gij hebt bij den dag gewerkt?

A. Neen.

2578. V. Geertruida Moos, wat zegt gij daarop?

A. Dan werk ik per stuk en dan per dag, want ik ben in de gieterij.

2579. V. Vertel eens hoe dat in elkaar zit?

A. Van de week heb ik per uur gewerkt van 's morgens 7½ tot 's middags 4 uur tegen 6 centen per uur.

2580. V. En wist gij toen ge Maandag aan het werk gingt of gij per stuk of per uur zoudt werken?

A. Neen. Daarom zeg ik dat ik den eenen dag per stuk, den anderen per uur werk.

2581. V. Waarvan hangt dat af?

A. Of er machines zijn. Als het slap is, moeten wij stilstaan, of worden aan ander werk gezet: vegen of slijpen.

2582. V. Zoo, en dat andere werk wordt per uur betaald; maar als er machines zijn, krijgt gij per stuk?

A. Ja.

2583. V. En krijgt gij dan voor elke machine drie centen?

A. Ja.

2584. V. Maar dan wordt er niet aan het einde van de week gezegd: nu zullen wij het eens beschouwen alsof gij niet per uur, maar per dag gewerkt hebt?

A. Neen.

2585. V. Is er verschil in of gij groote kaarsen of kleine krijgt; wat hebt gij liever?

A. Getuige KAMPHUIZEN: Wij krijgen er hetzelfde voor betaald; maar voor heele groote kaarsen, krijg ik daags 3 uur extra loon, tegen 6 cents per uur.

2586. V. Zijn dat die zoogenaamde marinekaarsen?

A. Neen. Hollandsche vieren.

2587. V. Wie verdeelt dat of gij groote of kleine kaarsen zult maken? Gij zijt erg op het maken van kleine kaarsen gesteld, niet waar? Wie heeft dat nu in de hand?

A. Ja, de juffrouw.

2588. V. Wie is dat, is die hier?

A. Neen.

2589. V. Bemoeit baas Koster zich daar niet mee?

A. Ja, die zegt het tegen de juffrouw.

2590. V. Dus die heeft het in zijn hand?

A. Mijnheer Koster zegt: dat moet er wezen, en dan zegt de juffrouw: meisjes gij moet daaraan en gij daaraan.

2591. V. Dus zij kan je bevoordeelen en benadeelen?

A. Ja.

2592. V. Dus daar moet gij goede vrienden mee blijven?

A. Ja.

2593. V. Betaalt de juffrouw het loon uit?

A. Neen, voor iedere machine krijgen wij een kaartje, en die worden ingeleverd als het werk afgedaan is en als de boel schoon is gemaakt. Maar de juffrouw geeft een briefje van 3 uur bij de kaartjes en dat wordt dan op het kantoor overgegeven en achter onzen naam geschreven wat wij krijgen.

2594. V. En dat krijgt gij alles ten volle uitbetaald?

A. Jawel.

2595. V. Blijft er niets aan den strijkstok hangen?

A. Neen, dat niet.

2596. V. Een klein beetje ook niet?

A. Neen.

2597. V. Dus wat gij afgewerkt hebt krijgt gij betaald. Zegt dat ook Anna Van der Pluym?

A. Ja.

2598. V. Ik vraag dat in uw belang. Als gij iets te klagen hebt, dan moet gij dat in uw eigen belang zeggen, want wij kunnen niets anders doen dan vragen.

Wat zegt Hendrika Peters daarvan? Hetzelfde?

A. Ja, Mijnheer, wat wij gewerkt hebben, krijgen wij uitbetaald.

2599. V. De zaak is dus goed in orde. Gij hebt mijne vraag goed begrepen: eerlijk wordt u het loon uitbetaald. Ook, Geertruida Moos, als gij op tijd werkt?

Dus gij krijgt uw loon ten volle uitbetaald?

A. Getuige GEERTRUIDA MOOS: Ja, Mijnheer de Voorzitter.

2600. V. Gij hebt de geheele week niet gegoten, dus gij zijt de geheele week per uur betaald?

A. Ja

2601. V. Getuige Kamphuizen, bleeft gij, wanneer gij bevallen moest, lang te huis?

A. Getuige KAMPHUIZEN: Ik ging een achttal dagen van te voren van de fabriek en kwam veertien dagen na mijne bevalling terug. Van den zomer ben ik echter in Mei in het kinderbed geweest en eerst in November weder in de fabriek teruggekeerd, omdat mijn man van den zomer nogal werk had en ik door de kleine kinderen niet goed weg kon.

2602. V. Dus toen zijt gij een halfjaar ongeveer weggebleven. Wanneer gij echter een korteren tijd wegblijft, precies den tijd dien gij noodighebt om te herstellen van uwe bevalling, wordt u dan nog wat van de fabriek toegestopt?

A. Neen.

2603. V. Zijt ge wel eens in al die 18 jaren ziek geweest?

A. Ja, wel eens.

2604. V. En trokt gij dan wat van de fabriek?

A. Neen, niets.

2605. V. Maar welke ziekten hebt ge dan gehad?

A. Och! zooals jonge meisjes wel eens sukkelen.

2606. V. Maar laten wij elkander goed begrijpen. Wellicht zijt ge wel eens een poos van de fabriek weggebleven, omdat ge niet sterk waart, zooals verleden jaar van Mei tot November. Maar ik bedoel nu, of ge werkelijk soms dagen of weken ziek te bed hebt gelegen, dat ge niet naar de fabriek kondet gaan, al hadt gij het ook willen doen?

A. Neen, dat is mij nooit overkomen.

2607. V. Kent gij ook andere meisjes of vrouwen waarmede dit wel het geval is geweest?

A. Een week of vier geleden was er een meisje dat door een val haar hand bezeerde en 8 dagen te huis moest blijven. Maar zij heeft toen toch haar weekloon uitbetaald gekregen.

2608. V. Hendrika Peters, zijt gij wel eens ziek geweest?

A. Getuige HENDRIKA PETERS: Drie jaren geleden ben ik 8 weken ziek geweest.

2609. V. Hebt gij toen toch nog wat van de fabriek getrokken?

A. Neen, mijnheer, niets.

2610. V. Wist men dat gij eenvoudig wegbleeft omdat ge heusch ziek waart?

A. Ja, want ik heb zeven weken in het gasthuis gelegen.

2611. V. Gij zijt daar dus geheel verpleegd, zoodat ge uwe ouders niets gekost hebt?

A. Ja, mijnheer.

2612. V. Weet gij bijgeval ook een ander kameraad die ziek te huis gelegen heeft en toch van de fabriek heeft getrokken?

A. Neen, geeneen krijgt er wat.

2613. V. Dat moet gij nu niet zeggen. Vrouw Kamphuizen vertelde zoo even nog een geval dat verleden maand gebeurd is.

A. Bij ons niet.

2614. V. Pas nu op dat gij niet meer gaat zeggen dan gij weet. Begrijp me dus wel. Ge weet er dan geeneen?

A. Neen, mijnheer.

2615. V. Weet gij er een, Anna Van der Pluym?

A. Neen, mijnheer.

2616. V. Weet ge er geen, of zegt ge dat het zoo niet is?

A. Ik weet er geen.

2617. V. Geertruida Moos ge weet het ook niet, dus ge kunt er ook niets van zeggen?

A. Ik ben zelf ziek geweest en nu nog in meesters handen. Donderdag ben ik in de fabriek neergevallen, en toen heeft de meester gezegd dat ik niet op de fabriek mocht komen en ook niet mocht dienen. Toen ik daarop aan den meester vroeg wat ik doen moest, zeide hij: ‘rust houden.’ Toen zeide ik: mijne moeder is eene weduwe; daar kan ik niet bij blijven. De meester zeide: hij kon er niets aan doen. Nu ben ik nog

onder meesters handen. Vroeger heb ik ook altijd gesukkeld.

2618. V. Gij kunt dus niet op de fabriek terugkomen. Anna Van der Pluym, zijt gij wel eens ziek geweest?

A. Neen.

2619. V. Vertel mij nu nog eens goed vrouw Kamphuizen, of er al dan niet eenige ondersteuning wordt gegeven aan iemand die ziek wordt?

A. Als wij ziek worden, is er niemand die wat krijgt. Er zijn wel eens meisjes ziek geworden, maar die kregen niets. Die gevallen is en de hand heeft gekneusd, heeft wat gehad.

2620. V. Gij kent den heer Sanches, niet waar? Was hij goed voor u?

A. Wij hebben niets over hem te klagen.

2621. V. En, als hij wat zegt, gelooft gij het?

A. Ja.

2622. V. Nu, de heer Sanches, die eenige jaren aan de fabriek is geweest, heeft ons straks verteld, dat zij wel degelijk, als zij ziek werden, zes weken lang f 2,50 of f 3 kregen.

A. Ik zou hem in zijn gezicht durven zeggen van neen; wel met een ongeluk, maar met ziekte wordt niets gegeven.

2623. V. Hebt gij het in de laatste weken druk gehad?

A. Neen.

2624. V. Maar zijn er tijden dat het drukker is. zoo zelfs dat er dag en nacht moet gewerkt worden?

A. Ja.

2625. V. Is het lang geleden dat dit gebeurd is?

A. Ongeveer vier weken.

2626. V. Hebt gij liever drukke tijden?

A. Ja, dan verdienen wij meer.

2627. V. Maar dan moet gij ook harder werken. Goed verdienen is aangenaam, maar hard werken niet altijd. Kan het niet te hard zijn? Hoelang werkt gij dan achtereen?

A. 36 uren.

2628. V. Is dat nog onlangs gebeurd?

A. Ongeveer vier weken geleden.

2629. V. Kunnen de andere getuigen dit bevestigen?

A. Getuige GEERTR. MOOS: Ja. Ik werk met vrouw Kamphuizen op dezelfde afdeeling. Ik werk dus met haar even lang, maar de verdiensten verschillen omdat wij niet altijd hetzelfde werk hebben.

2630. V. Gij herinnert u dus goed dat gij eene maand geleden 36 uren achtereen hebt gewerkt?

A. Getuige KAMPHUIZEN. Het was de week vóór St. Nicolaas.

2631. V. Is dat meer in den loop van het jaar voorgekomen?

A. Ja, de dagen weet ik niet meer.

2632. V. Wist gij dan vooraf dat gij zoo'n langen dag moest werken?

A. Neen.

2633. V. Zaten man en kinderen dan te huis te wachten?

A. Er werd een boodschap gezonden, dat wij des nachts moesten werken.

2634. V. Wie zorgde daarvoor?

A. Eene juffrouw.

2635. V. Wordt uw eten aan de fabriek gebracht?

A. Het is er niet altijd.

2636. V. En uwe kinderen dan?

A. Nu en dan geeft eene buurvrouw hun wat gekookt eten.

2637. V. Is dat ook eene werkvrouw?

A. Zij is niet in de fabriek; haar man werkt in de gasfabriek. Als er wat overschiet, krijgen mijne kinderen het van haar. Er is haast altijd een hapje over voor de kinderen.

2638. V. En als de buurvrouw voor die kinderen *niet* zorgt - wat dan?

A. Dan laat ik een dubbeltje naar huis zenden om een broodje te koopen.

2639. V. Dus uw man doet niets en zit maar thuis bij de kinderen?

A. Ja.

2640. V. Is hij niet ziekelijk, maar flink en gezond?

A. Flink en gezond.

2641. En *gij* werkt 36 uur achtereen, *hij* zit bij de kinderen; en gij zendt een dubbeltje naar huis, als er geen eten voor de kinderen is?

A. Ja.

2642. V. Kan uw man dan nergens werk vinden in zijn vak?

A. Neen. Hij is overal geweest, is zelfs op zijn voeten naar Rotterdam gegaan, maar hij heeft nergens werk kunnen vinden.

2643. V. Maar verstaat hij zijn vak wel?

A. Best.

9644. V. Maar zoo kwaad ziet het

hier toch nog niet uit dat, als men zijn vak goed geleerd heeft, het zoo ver gekomen is, dat een man bij de kinderen moet blijven zitten, en de vrouw hard op de fabriek moet werken?

A. Neen, hij heeft tot den zomer gewerkt. Voorleden jaar is hij een week na Pinksteren zonder werk gekomen. Verleden jaar is hij in het laatst van Maart aan het werk gegaan tot Juni, maar nu heeft hij niets.

2645. V. Waar hebt gij van Juni tot November op geleefd?

A. Bij moeder, omdat die commensalen hield, en ik ging van tijd tot tijd een dag uit werken. Omdat het zoo slecht ging met de commensalen, dacht ik: kom, ik ga weder naar de fabriek.

2646. V. Kan uw man niets verdienen, ook niet met sneeuw ruimen of zoo iets bij de stad? Blijft hij maar stil op zijn kamer bij de kinderen zitten?

A. Ja, omdat ik 's morgens vroeg weg moet, en als ik mijn kinderen bij anderen moeten besteden, moet ik mijn weekhuur alleen voor de kinderen geven. En dat gaat niet.

2647. V. Het is toch wel een beetje de verkeerde wereld dat gij uitwerken gaat en uw man op de kinderen past, niet waar?

A. Ja.

2648. V. Hij gaat er zelfs niet meer op uit?

A. Neen.

2649. V. Hendrika Peters! Werken daar veel aankomende meisjes van 12, 14 en 16 jaar met u?

A. Ja, van 14 en 16 jaar velen.

2650. V. En die werken daar den geheelen dag door?

A. Ja.

2651. V. Hoe laat begint gij 's morgens te werken?

A. Om half acht.

2652. V. Gij hebt zeker geen rust van 8 uur tot kwartier over achten?

A. Neen. Wij hebben in 't geheel geen schafttijd. Ook niet van 12 uur tot half een. Wij werken maar door.

2653. V. Maar gij kunt toch rust nemen van 12 uur tot half een, als gij het verlangt. Van de zijde van de fabriek zou u dat niet kwalijk genomen worden?

A. O neen. Maar wij werken liever door, omdat wij dan meer verdienen.

2654. V. Gij werkt dus door, uit eigen vrije verkiezing?

A. Ja.

2655. V. Gij werkt tot 's middags 4 uur?

A. Wij werken nu slechts tot 3 uur. Als het druk is ook tot 4, 5 en 6 uur.

2656. V. Het werken tot vijf of zes uur 's avonds is echter uitzondering?

A. Ja.

2657. V. Voor u is de dag dus zoo lang niet?

A. Ja.

2658. V. Brengt gij brood mede?

A. Ja.

2659. V. Van warm eten aan de fabriek is dus geen sprake, trouwens je komt om een uur of 4 thuis en kunt het dan wel uithouden?

A. Ja.

2660. V. Anna van der Pluym, gij verkeert in hetzelfde geval, niet waar? Werkt gij ook door om 12 uur?

A. Ja.

2661. V. Geertruida Moos, gij zijt in dezelfde positie als vrouw Kamphuizen, en werkt wel eens 36 uren?

A. Ja.

2662. V. Hoe stelt gij het dan met eten?

A. 's Avonds brengt mijn moeder dat.

2663. V. En werkt gij daarop den geheelen nacht door?

A. Ja.

2664. V. Krijgt gij ook te drinken?

A. Ja, om 12 uur een kop koffie.

2665. V. Van wie komt het brood?

A. Dat heb ik bij mij.

2666. V. En werkt gij daar den heelen nacht op door, en den volgenden dag den geheelen dag er bij?

A. Ja.

2667. V. Bracht moeder dan eten?

A. Ja, en moeder bracht dan 's avonds brood voor den volgenden dag.

2668. V. Dus moeder bracht 's avonds als de nacht inging een beetje warm eten en brood om u er den volgenden dag mede door te helpen?

A. Ja.

2669. V. Den volgenden dag kreegt gij dus geen warm eten voor dat gij des avonds te huis kwaamt?

A. Toen ik des avonds te huis kwam, stond het eten klaar.

2670. V. Gij kreegt niets, wel vrouw Kamphuizen?

A. Getuige KAMPHUIZEN: Ja wel, brood.

2671. V. Wat hebt gij gedurende die 36 uren moeten doen, vertel ons dat eens. Met warme stearine loopen?

A. Ja.

2672. V. En die overgooien in de bakken?

A. Ja, in de machines.

2673. V. Dus altijd maar loopen, loopen?

A Ja.

2674. V. De machines, daar bedoelt gij meê de vormen, waarin de kaarsen zitten?

A. Ja.

2675. V. Gij moet dus de bakken met stearine overgieten in de vormen, en de kaarsen afsnijden. Dat is uw werk gedurende de 36 uren. Van zitten kwam dus niets in?

A. Neen, mijnheer.

2676. V. Kreegt gij 's nachts geen rustuur?

A. Van 12 tot 1.

2677. V. En gedurende dien tijd kondt gij dan wat op den grond gaan liggen?

A. Ja, dan zocht ik maar een zachte plank op.

2678. V. Was dat ook zoo met u het geval, Geertruida Moos?

A. Getuige GEERTRUIDA MOOS: Ja, mijnheer.

2679. V. En nu heeft de dokter gezegd, dat het niet meer mag?

A. Jawel, de meester.

2680. V. Vertel eens, vrouw Kamphuizen, hoe hebt gij het met de boeten? De waarheid zeggen, hoor!

A. Ja, als wij eene geheele week werken, dan kunnen wij altijd zeggen, dat wij nooit 6 dagen hebben, één moeten wij er altijd missen voor koffie en de boeten.

2681. V. Dat is nu een rare manier van rekenen, dan zoudt gij er het brood ook wel bij kunnen tellen. Hoe is het met de boeten alleen?

A. Ja, als wij weinig hebben, is het altijd een schelling in de week, maar dan is het niet veel.

2682. V. Doet gij dan zooveel kwaad? Daar ziet gij nogal niet naar uit. Wat voor kwaad doet gij dan?

A. Wij worden beboet als de kaarsen van onderen wat mottig zijn.

2683. V. Mottig? Is dat met het afsnijden?

A. Neen, dat goed is wel eens wat dik, en dan vallen er van onder wel eens gaatjes in, en dan krijgen wij die kaarsen terug. In den slappen tijd kost dat ons een kaartje.

2684. V. Dat is dus 3 cents?

A. Ja. Maar, als het druk is, kost het iedere keer een dubbeltje.

2685. V. Dus nu wordt gij dan beboet voor 3 cents, maar wat zegt gij, moet gij die boete betalen in den vorm van teruggaaf van een kaartje?

A. Wanneer wij des avonds onze kaarsen overgeven, dan ligt daar eene lijst, waarop vermeld staat het getal kaarsen, dat wij teruggekregen hebben, en even zoovele kaartjes worden ons dan afgehouden.

2686. V. Dus die boete wordt niet door u in geld betaald, maar men doet alsof gij minder gewerkt hebt. En gij werkt goed en doet zeker uw best?

A. Dat spreekt, Mijnheer, ik heb kinderen.

2687. V. En gij verliest bijna elke week een dag loon aan boete?

A. Niet een vollen dag, want des Zaterdags werken wij maar tot 1 uur. Daarvan moet men ook aftrekken het koffiegeld; maar door elkander verliezen wij *dertig centen per week* aan boete.

2688. V. Krijgt gij wel eens boete voor te laat komen?

A. Neen, Mijnheer, ik zorg altijd op tijd te zijn.

2689. V. Maar er zijn er wel die het harder te verantwoorden hebben met de boeten?

A. Ja.

2690. V. Vallen er wel eens zwaardere boeten? Worden er wel eens kaartjes tot vijftig cents afgehouden?

A. Neen tegenwoordig niet.

2691. V. Vroeger dus wel?

A. Ja, toen heb ik wel eens een gulden betaald.

2692. V. Wat hadt gij toen voor ergs gedaan?

A. Bij voorbeeld als ik even had staan te praten. Toen hadden wij den heer Hendriks; die beboette wel eens met f 3. Als wij ons werk niet afhadden, gaf hij ons gedaan, en wilden wij dan op de fabriek terugkomen, moesten wij f 3 betalen.

2693. V. En kwamen die boeten in zijne handen?

A. Neen, het werd van ons loon afgehouden. Elke week f 1. Maar nu gebeurt dit niet meer,

2694. V. Over die boeten hebt ge dus niet te klagen, niet wat u zelven betreft alleen, maar ook wat gij van anderen gehoord hebt?

A. Neen, daarover is tegenwoordig niet te klagen.

2695. V. Geertruida Moos, zijt gij op de gieterij met die boeten op denzelfden voet? Hebt ge daarover te klagen, of er nog iets bij te voegen?

A. Getuige GEERTRUIDA MOOS: Neen.

2696. V Hendrika Peters, hoe is het bij u op de plakkerij?

A. Getuige HENDRIKA PETERS: De kleineren krijgen wel eens boeten, de grooteren niet.

2697. V. Waarom?

A. Och, Mijnheer, er zit bij ons een baas, die geeft geen boeten aan de grooten.

2698. V. En hoe komt dat?

A. Wel als je niets geen kwaad doet, kunnen zij je ook geen boeten geven.

2699. V. Dat begrijp ik niet, vertel het nog eens?

A. Bij ons zit er zooveel boete niet op. Verleden week hebben de kleintjes nog een schelling boete gehad. Dat kwam zoo: een week of vier geleden kwam de order: in plaats van 2 knippen in het grauw en 2 knippen in het blauw, 4 knippen in het grauw en 4 knippen in het blauw. Toen kwam ook de order dat voor het knippen 15 cents zou betaald worden. Alle meisjes zijn toen opgestaan en naar huis gegaan. Als zij toen Maandag weeromkwamen, gaf mijnheer Koster last: 4 knippen in het grauw en 2 knippen in het blauw. Daar het toen druk werd, maakten de grooten 2 knippen in het grauw en 2 knippen in het blauw. De kleinen hebben dat van de grooten afgezien en het ook gedaan.

2700. V. Welk belang had mijnheer Koster er bij, om zooveel knippen te laten doen? Ge bedoelt toch niet, dat het plagerij was?

A. Het was het dubbele werk.

2701. V. Het knippen is alleen om het papier goed omgeslagen te krijgen, dat het goed geplakt kan worden; maar wat kan het mijnheer Koster schelen of er 4 of 2 knippen gedaan worden, als het werk er maar netjes uitziet?

A. Hij zeide dat het moest gebeuren.

2702. V. Dus gij meent, dat het werk zelf het niet vordert?

A. Neen.

2703. V. Maar waarom werd dat werk dan opgelegd?

A. Omdat de kleintjes het deden met 2 knippen, en zij moesten het met 4 doen.

2704 V. Maar waarom 4?

A. Verleden jaar zeide mijnheer Koster, wij moesten allen hetzelfde doen. Hij zeide tegen den baas, dat wij 4 knippen in het blauw en 4 in het grauw moesten doen, en dat degenen, die dat niet wilden, heen konden gaan. Toen zijn de kleinste er voor gaan zitten.

2705. V. Krijgen de jonge kinderen ook boeten?

A. Ja, 20 meisjes hebben onlangs ieder 30 cents boete gehad.

2706. V. Maar is er overigens te klagen over de boeten?

A. Neen, daarover is anders niet te klagen.

2707. V. Dus als er boete opgelegd wordt, weet gij waarmede gij af zijt?

A. Als er boete wordt opgelegd, dan is het 3 stuivers voor elke medaille, dus 2 medailles een schelling.

2708. V. Is het bij u hetzelfde, Anna Van der Pluym?

A. Ja.

2709. De heer **Goeman Borgesius:** Gaat iemand uwer naar de school van freule Berkhout?

A. De vier getuigen antwoorden ontkennend.

2710. De **Voorzitter:** Waarom niet?

A. Getuige HENDRIKA PETERS: Vroeger ben ik geweest op de school op de Marnixkade.

2711. V. Waarom gingt gij er van daan?

A. Ik moest laat werken.

2712. V. Gij hebt dus bij mijnheer Heynes geleerd?

A. Ja, omtrent een jaar.

2713. V. Waarom niet langer?

A. De eene week was het kort, de andere lang werken, en zoo kon ik het niet volhouden.

2714. V. Maar in den laatsten tijd was er niet zooveel werk aan de fabriek:

met wat goeden wil kondt gij daar dan toch leeren naaien, breien, lezen, enz.?

A. Ja, mijnheer.

2715. V. Het fabriekwerk was dus in den laatsten tijd geen beletsel?

A. Neen.

2716. V. Anna Van der Pluym, zijt gij op die school geweest?

A. Neen, ik ben Katholiek, en ging naar mijn eigen kerk.

2717. V. Des avonds?

A. Neen, des Zondags.

2718. V. Maar de school is om te leeren naaien, breien, lezen, enz. Dat hadt gij makkelijk kunnen doen, want daar komen Roomsche meisjes ook. Tijd en gelegenheid hadt gij er wel voor, althans de fabriek was er inderdaad geen beletsel toe.

A. Neen.

2719. V. En gij, vrouw Kamphuizen, gij wilt voor man en kinderen werken hoe harder en langer hoe liever. Maar wat dunkt u in het algemeen van dat laat en nachtwerken? Is dit nu voor aankomende meisjes en vrouwen goed of kwaad?

A. Er is bijna niemand, die tegen het nachtwerken kan. Den volgenden dag zijn de meesten ziek en klagen over pijn in de beenen, in het hoofd in de lendenen. Het werk gaat den volgenden dag niet goed. Wij willen veel liever een uur later werken dan des nachts.

2720. V. Wat zegt gij er van, Geertruida Moos?

A. Getuige GEERTRUIDA MOOS: Ik werk ook liever een uur later dan 's nachts.

2721. V. En bij u, Hendrika Peters en Anna Van der Pluym. komt het niet voor?

A. Neen.

2722. V. Gelooft gij, vrouw Kamphuizen, dat allen er zoo over denken?

A. Getuige KAMPHUIZEN: Ik geloof dat allen over het algemeen zoo denken.

2723. V. Gij zijt 18 jaren op de fabriek?

A. Ja.

2724. V. En ge hebt er nogal het een en ander bijgewoond?

A. Een heele boel.

2725. V. Verkeerde dingen ook?

A. Neen.

2726. V. Ik zal geen namen vragen, weet gij niets?

A. Neen.

2727. V. Des nachts ook niet?

A. Neen, niets.

2728. V. Maar gij vindt in elk geval het nachtwerken niet goed?

A. Neen.

2729. V. Hebt gij nog wat te zeggen? Gij kunt vrijuit spreken. Hebt gij niets?

A. Neen.

2730. V. Gij hebt een kwaad leven, meid?

A. Best niet, om met vierhonderd centen Zaterdags te huis te komen en Maandags weder zonder iets opnieuw te beginnen.

2731. V. Hebt gij, Hendrika Peters, niets te zeggen?

A. Getuige PETERS: Neen.

2732. V. En zit gij den heelen dag doozen te plakken, zooals ik je heb zien doen?

A. Ja.

2733. V. Is er geen ander werk op de fabriek, dat gij ook zoudt kunnen doen, waardoor gij uw werk zoudt kunnen afwisselen?

A. Neen.

2734. V. Kunt gij niets anders doen dan doozen plakken?

A. Neen.

2735. V. Al wilde men dus, men zou u voor niets anders kunnen gebruiken?

A. Neen.

2736. V. Anna Van der Pluym! Is het met u hetzelfde geval?

A. Ja, Ik kan niets anders dan hetgeer ik dagelijks doe.

2737. De heer **Van Alphen**: Ziet gij geen kans wat anders te leeren? Bijv. het vullen?

A. Niet gemakkelijk. Alles moet leeren.

2738. De **Voorzitter:** Geertruida Moos! Hebt gij nog wat te zeggen?

A. Neen.

2739. V. Als gij erg moe waart, kondt gij 's nachts dan altijd weg?

A. Den eenen tijd wèl, den anderen tijd niet.

2740. V. Is de pont dan wel eens weggehaald?

A. Ja.

2741. V. Vrouw Kamphuizen! Is dat ook uwe ondervinding?

A. Neen. De pont vaart den geheelen, nacht.

2742. V. Wat loopen uwe verklaringen toch tegen elkander in. Zegt toch de waarheid. Geertruida Moos, hoe is het nu eigenlijk?

A. Wij mogen niet weg, mijnheer.

2743. V. Vrouw Kamphuizen, hoe stelt gij het met het naai- en breiwerk voor uw gezin?

A. Dat doe ik zelf.

2744. V. De dag is voor u dus lang genoeg?

A. Ja.

2745. V. Kunt gij uwe namen teekenen?

A. Vrouw KAMPHUIZEN: ik niet; HENDRIKA PETERS: ik een beetje; ANNA VAN DER PLUYM: Ik wel; GEERTRUIDA MOOS: Ik ook wel.

2746. V. Gaat dan maar hiernaast, dan zult gij geholpen worden.

× (Vrouw Kamphuizen, die verklaart niet te kunnen schrijven.)

H.J. PETERS.

ANNA VAN DER PLUIM.

G.T.D. MOOS.

Verhoor van de heeren Joseph Wegerlee en Nicolaas Berghuys.

2747. De **Voorzitter:** Wegerlee wat zijn uw voornamen, naam, beroep en woonplaats?

A. Joseph Wegerlee, werkman aan de waskaarsenfabriek, Frans Halsstraat 49, te Amsterdam.

2748. V. En Berghuys?

A. Nicolaas Berghuys, werkman aan de waskaarsenfabriek, Quellijnstraat 11, te Amsterdam.

2749. V. De heer **Goeman Borgesius:** Berghuys, hoelang zijt gij werkzaam aan de fabriek?

A. Zeventien jaar.

2750. V. In welke afdeeling werkt gij?

A. In de perskamer.

2751. V. Hoeveel uren werkt gij per dag?

A. Vijftien en een half uur per dag.

2752. V. En die dag loopt van's morgens 6 uur tot 's avonds half 10?

A. Ja.

2753. V. Gaat dat den geheelen dag door?

V. Ja.

2754. V. Zijt gij des Zondags vrij?

A. Ik werk van 's Zaterdagsnachts tot Zondagsmorgens om 9 uur.

2755. V. En dan zijt gij vrij tot?

A. Tot des Maandagsmorgens om 6 uur.

2756. V. Hoewel schofturen hebt gij?

A. Niets anders dan om te eten en om de machines te stellen.

2757. V. Hebt gij geen recht om rust te nemen?

A. Neen.

2758. V. Kunt gij dat goed uithouden?

A. Het is nog al afmattend.

2759. V. Gij maakt dus tegenwoordig een zeer goed weekloon?

A. Ja.

2760. V. Is dat al lang achtereen, dat gij 15½ uur hebt moeten werken?

A. Van het laatst van September af.

2761. V. Het is nu anders slap op de fabriek?

A. Ja, daarom moeten wij zoolang werken; anders werken wij met eene dubbele ploeg.

2762. V. En nu is met de slapte de dubbele ploeg afgeschaft?

A. Ja, ten minste nu.

2763. V. Getuige Wegerlee, in welke afdeeling werkt gij?

A. Ook in de perskamer.

2764 V. Dus gij werkt onder dezelfde omstandigheden als uw kameraad? Even lang?

A. Even lang.

2765. V. Gij kunt volkomen bevestigen wat hij gezegd heeft?

A. Volkomen.

2766. V. Getuige Berghuys. Gij hebt gezegd dat dit lange werken afmattend is, maar hebt gij overigens ook last van schadelijke uitdampingen in de fabriek.?

A. Neen.

2767. V. Gij hebt over de localiteit niet te klagen?

A. Neen.

2768. V. Is het werk gezond?

A. Jawel.

2769. V. Zijn in dezelfde afdeeling waarin gij werkzaam zijt ook jongens werkzaam?

A. Jawel.

2770. V. Hoe oud?

A. 18, 20, 22 jaar.

2771. V. Jonger niet?

A. Neen.

2772. V. En die jongens werken even lang?

A. Ja.

2773. V. Hebt gij in die 15½ uur geen schafttijd?

A. Wij nemen koffie en brood mede.

2774. V. Wordt u ook warm eten gebracht?

A. Ja, door mijne vrouw.

2775. V. U ook getuige Wegerlee?

A. Ja.

2776. Getuige Berghuys. Indien gij ziek zijt, wordt u dan vanwege de fabriek ziekengeld toegestaan?

A. Neen.

2777. V. In het geheel niet?

A. Neen.

2778. V. Zijt gij wel eens ziek geweest?

A. Jawel.

2779. V. Hoelang?

A. Vier weken.

2780. V. Waar zijt gij verpleegd?

A. In huis.

2781. V. En hebt gij geen ziekengeld ontvangen?

A. Neen.

2782. V. In welk jaar zijt gij ziek geweest?

A. In 1885.

2783. V. Get. Wegerlee, kunt gij alles onderschrijven wat uw kameraad daar gezegd heeft?

A. Ja, Mijnheer.

2784. V. Zijt gij ook wel eens ziek geweest?

A. Verleden jaar heb ik 8 dagen eene ziekte in de keel gehad en heb nog eens 8 dagen verzuimd, doordien ik met mijn hand op een plaat was gevallen. Ik heb toen echter geen ziekengeld ontvangen.

2785. V. Get. Berghuys, is het wel eens gebeurd dat andere werklieden ziekengeld kregen?

A. Ja.

2786. V. Kunt gij de reden opgeven, waarom gij en uw kameraad geen ziekengeld gekregen hebben?

A. Daarvoor weet ik geen reden, want wij hebben altijd onzen plicht gedaan. Misschien komt het omdat bij ons de loonen iets hooger zijn dan in andere werkplaatsen

2787. V. Getuige Berghuys, hebt gij nog bijzonderheden mede te deelen aangaande den toestand in uwe afdeeling? Hoe gaat het met de boeten?

A. Getuige N. BERGHUYS. Die komen niet veel in onze werkplaats voor, wel bij het vrouwelijk personeel.

2788. V. Over de boeten hebt ge dus niet te klagen?

A. Neen.

2789. V. Getuige Wegerlee, gij hebt er ook niet over te klagen?

A. Getuige J. WEGERLEE. Neen.

2790. V. Hebt gij, of getuige Berghuys, nog iets mede te deelen dat gij wenschelijk of nuttig oordeelt?

A. Beide getuigen. Neen.

2791. De **Voorzitter:** Dan danken wij u beiden voor de gegeven inlichtingen.

J.L. WEGERLEE.

N. BERGHUYS.

Verhoor van den heer H.J. Koster.

2792. De **Voorzitter:** Wees zoo goed mij uwen naam, voornamen, beroep en woonplaats op te geven.

A. Herman Johan Koster, chef in de Koninklijke fabriek van waskaarsen, Houtstraat 10, te Amsterdam.

2793. V. Gij zijt chef, maar toch niet van de geheele fabriek?

A. Pardon, van de afdeelingen, pittenimpregnatie, gieterij, wrijfkamer, kokerplakkerij, zagerij, inpakkerij en kistenmakerij.

2794. V. Over de afdeeling kistenmakerij zullen wij waarschijnlijk niet behoeven te spreken, omdat daaraan wel niets bijzonders zal zijn. Afgescheiden van deze afdeeling heeft u uitsluitend het toezicht over vrouwen, nietwaar.

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter!

2795. V. Dat zijn voor een goed deel aankomende meisjes. Werken deze evenveel als de volwassenen?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter, wat de hoeveelheid van het werk betreft. Wanneer zij op den leeftijd van 12 tot 14 jaren op de fabriek komen, beginnen zij eerst na een half jaar voor goed mede te werken. Dan is er nog dit verschil, dat zij bij de kokerplakkerij langzamer leeren dan bij de andere afdeelingen.

2796. V. Gaat dit langzamer dan het gieten?

A. Jawel, Mijnheer de Voorzitter! Zij beginnen gewoonlijk met 5 cents per

uur, en komen dan op 6, 7, 8, loopende tot 13 cents per uur.

2797. V. Nu spreekt gij van de kokerplakkerij?

A. En van de gieterij.

2798. V. Maar de gieterij wordt niet per uur betaald?

A. De plakkerij ook niet.

2799. V. Hoe komt het dan dat gij spreekt tot van 13 cent?

A. Dat is de berekening naar het werk bij het stuk.

2800. V. Hoe laat komen devrouwen en meisjes in de plakkerij en de gieterij?

A. In den winter te 8 en in den zomer te 7 uur.

2801. V. Zoo de meisjes als de volwassen vrouwen?

A. Ja.

2802. V. En hoe lang blijven die?

A. Tot 5. 6, 7 of 8 uur.

2803. V. Dat is in de kokerplakkerij?

A. Ja; in de andere vakken wordt het wel van 7 tot 11 uur.

2804. V. In de gieterij ook?

A. Ja.

2805. V. In de plakkerij loopt het dus het snelst af?

A. Ja.

2806. V. Wordt er wel eens 's nachts gewerkt?

A. In de gieterij wel.

2807. V. Niet in de plakkerij?

A. Neen.

2808. V. En in de wrijverij?

A. 's Nachts nooit.

2809. V. Als er 's nachts gewerkt wordt, wil dat zeggen den geheelen nacht door?

A. Van 12 tot 1 uur hebben zij schafttijd; maar dan blijven zij doorwerken tot den volgenden morgen 6 uur en blijven dien dag te huis. Vroeger bleven zij doorwerken, 36 uur achtereen, maar dat doen zij sedert langen tijd niet meer.

2810. V. Maar het 's nachts overwerken komt nog telkens voor?

A. Niet heel dikwijls, omdat het slap is.

2811. V. Komt het gewoonlijk in drukke tijden voor?

A. Neen, bij regelmatige drukte wordt met eene dag- en eene nachtploeg gewerkt Vooral als wij verlegen zijn om modellen. Wij hebben 120 machines die uit verschillende modellen bestaan. Bij de kaarsen bepalen de klanten de machines. De kaarsen worden verkocht per 100 kilo volgens modelopgaaf. De noodige machines moeten dan dag en nacht blijven staan. En dan komt het veel voor dat tot den volgenden morgen 6 uur wordt gewerkt.

2812. V. Werken dan allen in de gieterij door?

A. Neen, alleen voor de noodige modellen, voor 4, 8 soms 20 machines.

2813. V. Doen de menschen dat gaarne?

A. Gewoonlijk wordt er om gevraagd, omdat zij dan meer verdienen, 1 cent meer per kaartje.

2814. V. Als zij des nachts werken, maar den volgenden dag tehuis blijven, komen toch de arbeidsuren op hetzelfde neer, dus daardoor zouden zij niet meer verdienen. Hoe worden zij betaald?

A. Zij krijgen drie cents voor de machine en vier cents bij nacht.

2816. V. Hoe is het met de boeten?

A. Boeten worden weinig geheven. In een half jaar soms nog geen rijksdaalder over het geheele personeel; ik ben geen vriend van boeten.

2817. V. Dat komt niet uit met hetgeen die arbeidsters ons daar straks verteld hebben. Zij beweerden o a. ook dat er nog voor St. Nicolaas 36 uren aan één stuk gewerkt is.

A. Dat herinner ik mij niet.

2818. V. Bedenk wel wat gij zegt: zij hebben met hun beiden verklaard, dat er 36 uren achtereen gewerkt was; zij beschreven welk werk er gedaan was, loopende, dragende en gietende, hetgeen 36 uren aan één stuk geduurd had.

A. Alleen van Vrijdag op Zaterdag is het mogelijk dat zij, den nacht doorwerkende, dat tijdsverloop gearbeid hebben, maar dan werd die Zaterdag voor een vollen dag berekend.

2819 V. Dat is in het geval dat zij niet vóór 6 uren zijn weggegaan?

A. Neen, maar des Zaterdags kunnen zij, als zij verkiezen, blijven tot 12 uur 's middags.

2820. V. Uw antwoord was niet volkomen nauwkeurig, toen gij ons hebt medegedeeld, dat doorgaande regel was dat, als zij des nachts over waren gebleven - en ik meen dat de heer Hartogh dat ook heeft gezegd - zij dan

om zes uren weggingen. Nu blijkt toch dat er voorbeelden zijn dat dit niet het geval is?

A. Dan kunnen zij om zes uur heengaan, maar die blijven wil tot het loonen kan blijven.

2821. V. Maar ik heb u niet gevraagd naar verplichtingen, maar naar hetgeen feitelijk gebeurt. Gij moet de zaken hier zeggen, zooals ze zijn. Ik heb u gevraagd of het wel voorkwam dat twee dagen en een nacht daartusschen aan één stuk gewerkt wordt. Gij hebt gezegd dat dit niet kon. Nu blijkt dat dat niet waar is?

A. Het kan gebeurd zijn dat zij des Zaterdags tot 12 uur des middags gebleven zijn, maar dan is het nog geen 36 uur?

2822. V. Maar toch een halve dag langer dan gij opgaaft, toch 30 uren?

A. Het is mogelijk, maar ik weet het niet.

2823. V. Als gij het niet weet, dan kondet gij toch straks niet pertinent tegenspreken dat het gebeurd is?

A. De regel is dat om zes uur 's morgens door den betrokken opzichter de kaarten worden ingenomen. Dan kunnen de meiden heengaan. Maar willen zij des Zaterdags tot 's middags blijven dan kunnen zij het doen.

2824. V. Hoe moet ik dat begrijpen? Mogen zij niet vroeger, niet in den nacht heengaan?

A. Neen.

2825. V. Is de gelegenheid daarvoor ontnomen?

A. Ja.

2826. V. Feitelijk worden zij dus op de fabriek gehouden?

A. Neen. Alleen als zij nà 8 uur, wanneer de nacht intreedt, nog op de fabriek zijn, kunnen zij niet meer weg vóór 's morgens.

2827. V. Gij geeft dus toe dat het inderdaad voorkomt, dat zij, behalve den nacht, nog een stuk van den dag tot 12 uur op de fabriek blijven?

A. Ja, dat is mogelijk.

2828. V. Het gebeurt dus dat zij, met een zeer onbeduidend rustuurtje tusschen in, 30 uren achter elkander in het touw gehouden worden?

A. Dat is mogelijk van Vrijdag op Zaterdag.

2829. V. Vindt gij dat niet overmatigen arbeid?

A. Dat zal ik niet tegenspreken. Zij slapen van zes uur - soms van half zes - tot acht uur.

2830. V. Op den grond?

A. Natuurlijk; maar het lokaal is behoorlijk met verwarmingsbuizen verwarmd.

Sommigen slapen ook van twaalven tot éénen.

2831. V. En dat is alles wat die menschen hebben?

Van 12 tot 1 uur krijgen zij koffie, en 's morgens om 8 uur weer.

2832. V. Is dat niet zóó in te richten dat die menschen wat beter worden behandeld? Is dat nu geen afbeulen?

A. Neen, want bij ons geschiedt dat alles vrijwillig. Overigens kan het wel anders worden ingericht, maar dat hangt van de directie af.

2833. V. En waarom gebeurt dat dan niet?

A. Dat is mijn zaak niet. Mij worden zoo en zooveel machines gegeven, met de boodschap dat het werk dan en dan af moet zijn. Hoe dat kan wordt niet gevraagd; het moet, en vandaar het nachtwerk. Maar niemand wordt gedwongen.

2834. V. Hebt gij bij de directie wel eens bezwaren ingebracht over die behandeling?

A. Neen, want tot nog toe heb ik niet gemerkt, dat iemand dat met tegenzin deed.

2835. V. Maar behooft het dan nog gezegd te worden, dat vrouwen en meisjes, die 30 uren achtereen werken met een kleine rustpooze op de planken, een hard lot hebben? Zegt uw eigen hart u dat niet? En hebt gij, dit alles wetende, nooit eens in het belang van die menschen met de directie gesproken?

A. Neen.

2836. V. Nooit, nooit? Als ik mij niet vergis, heeft de directie van morgen juist verklaard dat die manier van doen niet van haar uitgaat en dat zij het gaarne anders zou hebben; is dat zoo niet?

A. Toen ik kwam, nu drie jaar geleden, gebeurde het niet eens per week maar wel tweemaal, dat er 36 uur werd doorgewerkt.

2837. V. Zoodat gij meent, dat onder het bestuur van den heer Sanches het gebeurd is, dat er tweemaal per week 36 uur gewerkt is?

A. Dat had de heer Sanches niet te bepalen, maar de directie.

2838. V. Ik vraag u, of het onder het bestuur van den heer Sanches gebeurd is, dat er tweemaal per week 36 uur is gewerkt?

A. Ja, dat weet ik uit het loonboek, dat ik overgenomen heb van mijn voorganger.

2839. V. Is met eenig overleg niet daaraan te gemoet te komen? Is het niet mogelijk eenigen voorraad van kaarsen te hebben, zoodat, wanneer er orders komen, waarbij buitengewone spoed is, die uitgevoerd worden, zonder dat dit nederkomt op den kop van de vrouwen en meisjes?

A. Dat kan niet, omdat de modellen te veel uiteenloopen; maar de directie zou meer machines kunnen plaatsen.

2840. V. Dus was er wel iets te doen. Is daar plaats voor?

A. Plaats kan men maken, door er een gebouw meer naast te zetten.

2841. V. Dus de directie heeft het, naar uw eigen zeggen, in haar hand om, door bijplaatsing van eenige machines, het nachtwerk te voorkomen?

A. Ten minste zeer te verminderen.

2842. V. Dus tot zeer buitengewone gevallen te reduceeren?

A. Juist. Ik heb het de eerste jaren nog bijgewoond, dat er driemaal in de week doorgestaan werd, en nu is juist mijn werk geweest om het zoo min mogelijk te laten doen. Sedert behoeven zij niet als zij niet willen. Het wordt hun 's middags gevraagd, of zij's nachts willen werken of niet. Weigert zoo'n meid, dan behoeft zij niet. Door dien cent meer, dien ik dan heb doorgedreven, zijn er genoeg die daarvoor willen blijven. Zij kunnen op zoo'n nacht wel f 1,50 à f 1,75 maken, als het goede gietsters zijn, en als zij een licht model kaarsen hebben twee gulden soms.

2843. V. Nu om op die boeten terug te komen, dat komt ook niet uit. Gij zegt: de boeten zijn zoo goed als niets?

A. Neen, zoo goed als niets.

2844. V. Ik zeg dit nu niet op grond van de verklaringen van die arme schepsels, die wij heden morgen hier hebben gehad en die op die wijze werken moeten. maar wij meenen toch wel te weten dat door elkander ieder van die menschen eene zekere som aan boeten iedere week op zijne rekening krijgt?

A. Neen, ik zou u mijn origineel loonboek met alle liefde willen zenden, dan zou u het zelf kunnen zien.

2845. V. Uit het loonboek zal het misschien niet blijken, maar uit het boetenboek?

A. Dat hebben wij niet.

2847. V. Op welke wijze worden die boeten geïnd?

A. De boeten in mijne afdeeling vereffen ik direct op de loonlijsten. In de kokerplakkerij als zij daar b.v. maar 900 per 1000 kokers leveren - zij worden per 100 stuks betaald, dat noemen wij een medaille - dan wordt zoo'n medaille ingehouden, maar dat komt noch op de loonlijsten noch op een boetenboek.

2848. V. Dus ik merk dat die boeteopleggingen eenvoudig op een lager looncijfer neêrkomen?

A. Neen.

2849. V. Blijkt het dan uit het totaalcijfer van de uitbetaalde loonen?

A. Zij worden door mij gestraft, als zij zich tamelijk diep vergaloppeeren, met een acht dagen verzuim.

2850. V. Dat is eene andere quaestie. Wanneer die vrouwen in iets te kort komen, dan krijgen zij zooveel minder?

A. Dat is eene vaste usantie op de gieterij, waar de vrouwen gewoonlijk 40 kaartjes verdienen en men altijd een kaartje inhoudt voor het breken, onverschillig of zij veel of weinig breken.

2851. V. Maar als zij eens veel breken?

A. Dan krijgen zij een kaartje extra minder, wanneer zij roekeloos breken.

2852. V. En als zij niets breken?

A. Dan wordt toch een kaartje ingehouden.

2853. V. En hoe gaat het met de andere boeten?

A. Ik heb geen andere boeten, uitgenomen die van de jongens, welke eene boete krijgen van f 0,25, die op de loonlijsten staat en van het loon afgehouden wordt.

2854. V. Gij hebt het toezicht over

de plakkerij; wat is daar gebeurd met aankomende meisjes, die boete kregen, omdat zij te weinig knippen in het grauwe en blauwe papier gaven?

A. Te weinig geknipt - dat zou ik waarlijk niet weten. Onlangs zijn zij 1 cent per honderd opgeslagen, daarvoor moeten zij twee knippen meer maken dan vroeger. Ingeval zij die meerdere knippen niet doen, worden zij weggezonden.

2855. V. U begint dus niet met boeten?

A. Neen, wij beginnen met de slechte kokers af te keuren Als zij slechte kokers maken, verliest de fabriek het papier en zij krijgen het geld er niet voor.

2856. V. Gij beweert dus dat in uwe afdeeling bij de vrouwen boeten tot de zeldzaamheden behooren?

A. Zij komen zelden voor; natuurlijk bij een personeel van 300 menschen gebeurt het wel eens dat boeten van een dubbeltje in de eene of andere afdeeling worden opgelegd. Toen ik bij de fabriek kwam, was dit wel wat anders; toen werden er boeten van f 2,50 en f 5 opgelegd.

2857. V. Wordt er geen boete opgelegd voor te laat komen?

A. Ja, maar dit komt ook niet veel voor. Op het eerste halfuur wordt niet gelet, dat wordt wel door de vingers gezien. Wanneer de mannen daarentegen een half uur te laat komen, krijgen zij een uur korting.

2858. V. Is er een regel op het verdeelen van gietwerk, het groot en klein model?

A. Dat doen de drie juffrouwen; met al die onderdeelen kan ik mij niet bemoeien. Wel controleer ik zooveel mogelijk, dat daarbij de evenredigheid in het oog gehouden wordt, die anders wel iets te wenschen zou overlaten. Daaraan moet streng de hand worden gehouden, daar anders de juffrouwen allicht hare gunstelingen hebben. Toch blijft het altijd zeer moeilijk.

2859. V. Nu iets anders: de ondersteuning van het ziekenfonds schijnt zich voor het grootste gedeelte te bedruipen uit de boeten?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter.

2860. V. Dit meenen wij toch van den heer Hartogh vernomen te hebben.

A. Dit is in zijne afdeeling ook. In mijne afdeeling komt dit op de loonlijst.

2861. V. Krijgen zij ziekengeld in uwe afdeeling?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter.

2862. V. Gij zegt dat de aankomende meisjes, wanneer zij ziek zijn, toch haar loon ontvangen?

A. Dikwijls de helft van hetgeen zij verdienen.

2863. V. Dus niet vast. Waarvan hangt dit dan af?

A. Van de wijze waarop zij ziek worden. Wanneer zij niet ziek van de fabriek afgaan, maar 's Maandags wegblijven, zonder bewijs van den busdokter over te leggen, krijgen zij niets.

2864. V. Is dat een vaste regel?

A. Ja.

2865. V. Gij weet goed wat gij hier zegt? Het is niet twijfelachtig? Gij zegt het met stelligheid?

A. Ja.

2866. V. Is dat ziekengeld, dat gij betaalt, eene vrijwillige gift van den kant der directie?

A. De directie weet het wel. Indertijd ben ik overeengekomen om bij voorbeeld de opzichters hunne eerste en zelfs tweede en derde week hun volle loon te geven

en aan de meisjes het halve loon als zij ziek worden. Als een meisje een ongeluk treft, krijgt zij het volle loon, ten laste van de afdeeling waartoe zij behoort. In zekeren zin heb ik de administratie over alle afdeelingen, waaruit de directie kan zien wat elke afdeeling gekost heeft. Voor dat werk heb ik een viertal jongelieden onder mij.

2867. V. Gij hebt ook getrouwde vrouwen?

A. Eene enkele.

2868. V. Als die bevallen moeten of bevallen zijn, blijven zij dan eenigen tijd weg?

A. Zij blijven weg zoo lang zij verkiezen, 3, 4 of 5 weken. Eene getrouwde vrouw behoeft ook nooit langer te werken dan tot half 6 uur 's avonds.

2869. V. Die vrouw Kamphuizen, die wij dezen morgen gehad hebben, werkt toch langer en zij is op de gieterij?

A. Maar zij werkt niet langer dan tot 6 uur 's avonds, tenzij het gebeurt buiten mijn weten; het is bij voorbeeld

mogelijk dat zij het aan de juffrouw vraagt.

2870. V. Uit haar eigen verklaring is het gebleken dat het wel degelijk het geval is. Gij zegt dat gij de aankomende meisjes later houdt, en dat de getrouwde vrouwen nooit des nachts behoeven te werken. Laat gij dus het nachtwerk over aan de ongetrouwde vrouwen en de aankomende meisjes?

A. Er zijn ongetrouwde vrouwen van 40 jaar.

2871. V. Dus uitsluitend aan de niet getrouwden?

A. Ja, geen getrouwde vrouw behoeft ooit des nachts te werken.

2872. V. Er behoeft niet één des nachts te werken, niet waar?

A. Het wordt aan de menschen gevraagd, maar de getrouwde vrouwen verlaten te 6 uren de gieterij.

2873. V. Ik doe u opmerken, dat dit in strijd is met de gehoorde verklaringen.

A. Ik geloof het feit niet.

2874. V. Bemerkt gij wel eens iets van de fabrieksschool, waar de aankomende meisjes heengaan?

A. Zeker.

2875. V. Dat wordt voor de aankomende meisjes tamelijk moeilijk, want als er overwerk te doen is, blijkt dat gij de getrouwde vrouwen daar buiten houdt, en het overlaat aan de niet getrouwde. Dat komt dus ten nadeele van de meisjes, die naar de fabrieksschool kunnen gaan?

A. Daar zijn er maar enkelen onder, die naar de dames Berkhout gaan.

2876. V. Maar de fabriekschool is toch iederen avond?

A. De jongeren gaan tweemaal inde week daarheen.

2877. V. Bemoeit gij u er inderdaad wel eens mede?

A. Zeker.

2878. V. Gij spraakt er daareven van als van eene Zondagsschool. Het heeft er veel van alsof het geheel buiten u omgaat?

A. Neen. Het blijkt uit de kaarten van de meisjes of zij er geweest zijn, ja dan neen. Nu onlangs is er nog eene andere school van freule Hartsen geopend, waar ook een gedeelte heengaat.

2880. V. Wordt er voor de aankomende meisjes waarlijk wel gedaan, wat er gedaan kon worden ten goede? Gij erkendet daareven zelf dat het lot dier kinderen - meer zijn het niet - veel te wenschen overlaat.

A. Ja, dat wel, maar zij worden op op de fabriek beter dan wij ze krijgen. Als zij op de de fabriek komen zijn het onbehouwen wezens; in de oudere meiden, die er reeds eenigen tijd geweest zijn, zit meer karakter.

2881. V. Waaraan schrijft gij dat toe?

A. Omdat zij als kinderen, het uitvaagsel van de Jordaan, meestal aan de straat groot worden. Men moet niet uit het oog verliezen dat de kaarsenfabriek een personeel gebruikt, dat andere bazen niet gebruiken kunnen. De kinderen van 12 à 13 jaren zijn veel erger dan de meiden van 20 á 21, dat zijn betrekkelijk fatsoenlijke meiden.

2882. V. Gij laat ze altijd dag in dag uit van vroeg tot laat hetzelfde werk doen?

A. Zooveel mogelijk.

2883. V. Welke variatie brengt gij er in?

A. Niet veel, kokerplaksters bijv. blijven dat altijd.

2884. V. Dat gaat zoo van den ochtend tot den avond, van den 1 sten Januari tot den 31sten December het geheele jaar door, altijd met de schaar knippen, toevouwen en rond de mal slaan als eene machine?

A. Ja, ik zou ze ook slecht kunnen gebruiken voor ander werk.

2885. V. Hebt gij het wel eens geprobeerd?

A. Ja.

2886. V. Zouden ze niet met een weinig toegevendheid en hart voor de menschen eene week kunnen omwisselen met het gieten bij voorbeeld?

A. Neen.

2887. V. Zou het niet te probeeren zijn?

A. Neen.

2888. V. Vindt gij dat het geen hard lot voor die schepsels is om altijd door datzelfde geestdoodend werk te doen?

A. Zij zijn toch meestal vroolijk en zingen bij hun werk. Als de kokermeiden in eene andere werkplaats, bijv. in de gieterij komen, dan krijgen zij dikke beenen.

2889. V. Het lichaam van die menschen is dus al zoo ver gebracht, dat zij voor staand werk onbruikbaar zijn?

A. Ja, althans om den geheelen dag te staan.

2890. V. Maar dan den halven dag? Zou er niets te doen zijn voor die menschen ten goede? Gij zijt den geheelen dag onder die menschen en zijt iemand van meer ontwikkeling. Wat denkt gij daarvan?

A. Zij zouden in de eerste plaats niet naar eene andere werkplaats willen gaan; maar gesteld dat ik van die meiden van de kokerplakkerij in de gieterij gebruiken kon, dan zouden zij op de pont gaan en wegloopen.

2891. V. 's Nachts kan dat niet, want dan vaart de pont niet; maar ik meen ook dat in de gieterij 's nachts niet gewerkt wordt?

A. Juist.

2892. V. Maar is het nooit beproefd?

A. Herhaaldelijk; want gij begrijpt dat het in ons belang is, om de meiden zooveel mogelijk verschillende werkzaamheden te doen verrichten. Indien er op een gegeven oogenblik extra drukte is, zou men de menschen allen kunnen gebruiken. Wij hebben het echter nooit gedaan kunnen krijgen.

2893. V. Zijn er oude werksters op de fabriek?

A. Jawel.

2894. V. Als zij op zekeren leeftijd komen, loopen zij dan weg?

A. Neen, degenen die niet trouwen, blijven gewoonlijk.

2895. V. Worden zij nooit weggestuurd wegens ouderdom?

A. Zoo lang ik op de fabriek ben, is dat nooit voorgekomen.

2896. V. Welken ouderdom hebben de oude werksters?

A. De oudste is 46 jaar.

2897. V. Juist, daaruit leid ik af dat zij op zekeren leeftijd verdwijnen?

A. Gewoonlijk gaan zij trouwen. Zij trouwen meest op 25-jarigen leeftijd.

2898. V. Maar gij hebt ook getrouwde vrouwen?

A. Ja, in de kokermakerij en in de gieterij; doch daar werken des nachts geen getrouwde vrouwen.

2899. V. Van morgen is hier toch eene getrouwde vrouw geweest, die in de gieterij werkt?

A. Ja, maar de vraag is of die wel getrouwd is.

2900. V. Waarom werken er des nachts alleen ongetrouwde vrouwen op de gieterij?

A. Omdat de mannen, als zij 's avonds thuis komen, eten moeten hebben, en dat zou niet kunnen als de vrouwen op de gieterij moeten wezen.

2903. Van gebruik van sterken drank merkt gij niet veel?

A. Heel weinig.

2904. V. Zijn er ook vrouwen aan de fabriek die misbruik van drank maken?

A. Ik geloof het niet.

2905. V. Met mannelijk personeel hebt gij niet te maken?

A. Ik heb ook 30 kistenmakers onder mij.

2906. V. Schuilt daar misbruik van sterken drank bij?

A. In 't geheel niet.

2907. De heer Heldt: Ik wenschte een vraag te doen naar aanleiding van het ziekengeld. De getuigen, die wij heden morgen gehoord hebben, hebben eenstemmig

verklaard, dat zij niet weten, dat er uitkeeringen geschieden bij ziekte. Ik zou gaarne van den getuige daaromtrent eene nadere verklaring hooren.

A. Wanneer zij 's Maandags niet op het werk komen en geen bewijs van den dokter hebben, krijgen zij geen ondersteuning.

2908. De **Voorzitter:** En wanneer zij des Vrijdags ziek vallen?

A. Dan krijgen zij die week betaald en de volgende week. Toevallig is er de laatste week een ziek geworden.

2909. V. Wie?

A. Juffrouw Eylders.

2910. V. Dat is een van de grootere goden?

A. Ja.

2911. V. Maar ik wenschte een voorbeeld van een der gewone werklieden?

A. Onlangs is eene zekere Klaassen ziek geworden.

2912. V. Was dat een gewone werkmeid uit de gieterij?

A. Ja.

2913. V. Had die meid een ongeluk gekregen of was zij ziek geworden?

A. Zij had een ongeluk gekregen. Als de menschen ziek worden, gaan zij naar het gasthuis.

2914. V. Niet allen; wij hebben van vrouwen gehoord die te huis ziek hebben gelegen.

2915. De heer **Heldt**: Bij gewone ziekten; koorts of andere ongesteldheden, schijnt het niet de regel te zijn, dat er tegemoetkoming wordt gegeven.

A. Neen, als zij koorts of zoo wat hebben en dus wegblijven, krijgen zij geen ziekengeld.

2916. V. De **Voorzitter**: Maar nu zegt gij wat anders dan zooeven, toen gij zeidet, dat de menschen als zij ziek waren uitkeering kregen.

A. Ja, b.v. in den loop der week wordt iemand ziek, dan krijgt zij 's Maandags uitbetaling, maar komt zij 's Maandags niet terug, en ik hoor er niet meer van, dan betaal ik niet meer. Komt nu, wat ook wel gebeurt, de moeder bij mij en zegt, dat zij het op de oogen heeft of dat het wat anders is, dan wordt de helft van het loon uitbetaald, dat duurt dan 2, 3, er zijn ook gevallen van 4 weken.

2917. V. Dus nu zegt gij weer, dat de menschen bij ziekte wel wat krijgen?

A. Ja, dat is al naar men het neemt, koortsziekten, zooals mijnheer zeide, daar hoor ik niet meer van.

2918. V. Kom, menschen uit dien stand zullen wel laten zeggen dat zij ziek zijn indien er hun uitkeering aan hangt.

A. Dan zouden zij mij in elk geval eene verklaring van den dokter moeten geven.

2919. V. De vraag is niet, wat zij u zouden moeten geven, maar of zij uitkeering krijgen of niet.

A, Ja, als zij komen krijgen zij uitkeering, maar dat is geen regel.

2920. V. Als zij komen! Neem mij niet kwalijk, menschen uit dien stand, als zij weten dat zij f 2,50 f 3,00 of f 3,50 krijgen kunnen, zullen wel komen.

A. Dan moeten zij onder doktershanden wezen.

2921. V. Precies, onder doktershanden. Weet nu wel wat gij zegt: Is het in de laatste drie maanden voorgekomen, dat voor dergelijke ziekten geld is uitgekeerd, ja of neen?

A. Ik zou daar werkelijk geen antwoord op kunnen geven. Die Klaassen had de hand bezeerd, zooals mijnheer zegt, en die andere juffrouw is een week of zes uitbetaald.

2922. V. Ja, dat was juffrouw Eylders.

Maar kregen de andere werkvrouwen of meisjes eene tegemoetkoming in geval van ziekte, ja of neen?

A. In sommige gevallen, maar niet altijd.

2923. V. Eene vaste regeling bestaat in elk geval daaromtrent niet?

A. Neen.

2924. V. De menschen zijn dus in dit opzicht geheel en al overgelaten aan de willekeur?

A. Ja.

2925. V. De heer **Goeman Borgesius:** Worden de meiden des nachts evenals over dag gedurende haar werk door u gesurveilleerd?

A. Des nachts kom ik om twaalf uur, half een en om vijf uur; maar er is altijd een opzichter die gedurende den nacht waakt.

2926. V. Dus gij zijt des nachts niet geregeld bij het werk?

A. Neen.

2927. V. Merkt gij nu en dan niet eens dat er gedurende dat nachtwerk stuitende dingen gebeuren?

A. Nooit, en dit is niet mogelijk, want de hokken zijn allen verdwenen.

2928. De **Voorzitter:** Waar verlicht gij mede?

A. Met gas.

2929. V. Waarvan wordt dit gestookt?

A. Uit afval van de fabriek.

2930. V. Niet al te best dus?

A Neen.

2931. V. Zou het kunnen zijn dat dit gas schadelijke dampen ontwikkelt?

A. Nu, gezond zal het niet zijn.

2932. V. Niet van dien aard, dat gij het wenschelijk zoudt vinden om daarin verandering te brengen?

A. Voor het werk zeker; voor de menschen geloof ik niet dat het zoo schadelijk is, de lokalen zijn daarvoor te ruim en te hoog. Voor het werk zou ik het daarom wenschelijk achten, omdat er nu dikwerf zwarte vlokken neerslag op het werk vallen.

2933. V. De atmosfeer is dan bezet met zwarten neerslag?

A. Er vallen nu en dan vlokken neder.

2934. V. En hoe is het gesteld met de dampen van het zwavelzuur?

A. Met zwavelzuur heb ik bijna niets te doen, dit wordt in mijne afdeeling alleen voor het clurifieeren van de stearine gebezigd.

2935. V. Hebt gij ons nog het een of ander mede te deelen?

A. Ik zou waarlijk niet weten wat.

2936. De **Voorzitter:** Dan is uw verhoor gesloten.

H.J. KOSTER.

Verhoor van den heer J.B.G. Eylders.

2937. V. Wees zoo goed mij uw naam, voornamen, beroep en woonplaats op te geven.

A. Johannes Gerhardus Bartholomeus Eylders, oud 47 jaren, baas in de Koninkl. Waskaarsenfabriek te Amsterdam.

2938. V. Zijt gij al lang in die betrekking?

A. Ik ben op mijn 22ste jaar voorman geworden en nu 47 jaar oud, dus ongeveer 24 jaar.

2939. V. Altijd in dezelfde afdeeling.

A. Neen mijnheer de Voorzitter. Eerst bij de distillatie; vervolgens in de perskamer, verder in de oliemakerij, in de kokerij en in de vetmakerij.

2940. V. Uw werk is dus afgedaan, wanneer de stearine verkregen is?

A. Om u te dienen.

2941. V. Gij hebt dus uitsluitend te maken met mannelijk personeel. Hoeveel mannen zijn er in uwe afdeeling?

A. Op het oogenblik 75 à 80.

2942. V. Dat zijn dag- en nachtploegen?

A. Ja, maar op het oogenblik werken niet alle afdeelingen dag en nacht.

2943 V. Is het dan nu slap?

A. Niet zoo heel druk. De perserij werkt alleen over dag; de oliekokerij, de acidificatie en de distillatie echter dag en nacht.

2944. V. Dus voor die dingen, die gij hebt opgenoemd, zijn dag- en nachtploegen?

A. Ja.

2945. V. Hoe sterk zijn de nachtploegen?

A. In de perskamer, als daar werk is, 18 man; voor de distillatie elk 4 man; voor de acidificatie 8 man; in het oliegebouw ploegen van 2 man.

2946. V. Dat zijn allen dubbele ploegen, voor een dag en een nacht.

A. Ja.

2847. V. Hoe krijgt gij dat omgewisseld? Is er een dag dat er doorgewerkt wordt? Is dat de Zondag?

A. Er is verzocht om eens in de week door te werken. Zij komen 's morgens om 6 uur en werken tot den volgenden morgen 6 uur door.

2948. V. Zoodat men eene ploeg heeft, die 24 uren werkt?

A. Ja.

2949. V. Gij hebt niets onder u dan volwassen mannen?

A. De jongste is 17 jaar.

2950. V. Maar aankomende jongens hebt gij niet?

A. Neen; de andere zijn allen boven de 18 jaren.

2951. V. Hoe gaat het met de boeten in uwe fabriek?

A. Dat is betrekkelijk niet veel. De boeten worden alleen opgelegd bij hooge noodzakelijkheid, en dan wordt eerst de directie er over gesproken. De boeten worden meestal opgelegd wegens misbruik maken van te laat komen en bedragen dan 5 of 10 cents.

2952. V. De mannen en de vrouwen?

A. Ja, echter wordt des Zaterdags vaak verschoond van de boete, niet echter bij misbruik.

2953. V. Maar men begint met het te laat komende personeel te beboeten?

A. Ja.

2954. V. Wat geschiedt met die boeten?

A. Zij gaan in een pot, en daaruit wordt ziekengeld betaald.

2955. V. Welk ziekengeld?

A. Voor menschen, die langer dan een jaar aan de fabriek goed hun plicht deden, en bijv. een ongeluk aan de handen krijgen, dan wordt voor hen betaald: f 3,50; voor meisjes naar gelang van verdienste f2 of daaromtrent.

2956. V. Dit geldt zoowel mannen als vrouwen?

A. Ja.

2957. V. Gij draagt het voor als vasten regel in geval van het beloopen van een ongeluk; maar wordt ook voor gewone ziekten ziekengeld gegeven?

A. Ja, ook zelfs buiten den boetenpot. Wanneer wij den heer Hartogh zeggen dat iemand, die goed oppast, ziek is, wordt het ziekengeld van het loon uitbetaald, ook wanneer geen geld in de boetenpot is.

2958. V. Eene vrouw van de gieterij b.v., die ziek wordt en eene poos lang, een, twee jaren, aan de fabriek is, krijgt dus positief f 2,50 à f 3?

A. Er is geene vaste bepaling van hetgeen zij krijgen, maar ziekengeld ontvangen zij.

2259. V. Dat is dus vast? Hoe lang duurt dat?

A. Twee, drie, vier weken.

2960. V. Wie regelt dat dan?

A. De directeur, aan wien het gevraagd moet worden.

2961. V. Gij gelooft dus wel degelijk, dat vrouwen, in die termen vallende, het ziekengeld krijgen?

A. Het gebeurt heel dikwijls. Ik kan niet zeggen, dat allen het krijgen, omdat het mijne afdeeling niet is, maar ik meen wel dat velen het krijgen, althans zij die gekwetst worden.

2962. V. Kent gij dat geval met dien man van 40 jaar Weegman, die in Maart 1884 brandwonden heeft gekregen door het overkoken van een ketel met vet?

A. Het gebeurt wel eens meer dat iemand zich brandt met het water of vitriool, maar het door u genoemde geval herinner ik mij op het oogenblik niet.

2963. V. Wordt er gewoonlijk door de mannen overgewerkt, afgescheiden van het nachtwerk?

A. Wanneer er buitengewoon druk werk is, gebeurt het dat een paar uren overgewerkt wordt tot 's morgens acht à negen uur door den nachtploeg.

2964. V. Dus houdt gij den nachtploeg aan het werk terwijl dedagploeg is opgekomen, en ook omgekeerd?

A. Ja.

2965. V. En worden die twee uren niet wel eens drie uren?

A. Ja, een enkele maal.

2966. V. En nog wel meer uren?

A. Neen, dat is zeer zeldzaam.

2967. V. De heer **Goeman Borgesius:** Hoe lang werken de werklieden op de perskamer?

A. Van 's morgens zes tot 's avonds negen uur.

2968. V. Dus 15 uur?

A. Ja.

2969. V. Moeten die wel eens overwerken?

A. Neen, want zij werken feitelijk reeds drie uur over?

2970. V. Werken zij Zondags ook zoo lang?

A. Neen, dan werken zij in het geheel niet.

2971. De heer **Van Alphen:** De overuren welke de lieden in de perskamer, die 15 uren werken, arbeiden, worden die als gewone uren berekend?

A. Ja, elk uur, dat wordt overgewerkt, wordt betaald als een gewoon uur.

2972. V. Hoeveel rusttijd valt in die 15 uren werken?

A. Het heet dat zij geen rusttijd hebben; maar eigenlijk hebben zij veel meer rust dan de anderen. Als de persen loopen, mogen zij niet weg - zij moeten er op passen - maar zij kunnen er op hun gemak bij gaan zitten.

2973. V. Zij kunnen dus niet uit het lokaal gaan om wat uit te rusten?

A. Neen.

2974. V. Hebt gij uit uw eigen soms nog wat te zeggen over de zaak, over het volk, over de vrouwen of over de aankomende meisjes? Gij zijt er al zoo lang bij.

A. Ik weet niet anders dan dat het volk in mijne afdeelingen nog al tevreden is. Zij mogen den heer Hartogh gaarne; en als er in hun belang iets kan gedaan worden, wordt er zooveel mogelijk aan voldaan.

2975. V. Gij kunt het dus nog al vinden met het volk?

A. Zeer goed.

2976. V. Zijn er geen klagers onder tusschenbeide?

A Bij mijn weten niet.

2977. De **Voorzitter:** Uw verhoor is afgeloopen.

J.G.B. EYLDERS.

Zitting van dinsdag 11 januari 1887.

Tegenwoordig de heeren:

VERNIERS VAN DER LOEFF, *Voorzitter*.
GOEMAN BORGESIUS, *Onder-Voorzitter*.
BAHLMANN.
HELDT.
SMIT.
VAN DER SLEYDEN.
J.D. VEEGENS, *Griffier*.

Verhoor van den heer G. Blankert.

2978. De **Voorzitter**: Mag ik uw naam, voornamen, beroep, leeftijd en woonplaats weten?

A. Gerard Blankert, 28 jaar, sigarenmaker, woonachtig te Amsterdam.

2979. V. Zijt gij in het bestuur van de vereeniging 'Door Eendracht samengebracht,' of van eenige andere vereeniging die een oproepingsbrief heeft ontvangen?

A. Neen.

2980. V. Werkt gij voor eigen rekening?

A. Neen.

2981. V. Bij wie dan?

A. Bij de heeren Kiste en Bax.

2982. V. Zijn dat sigarenfabrikanten?

A. Ja.

2983. V. Hoeveel man werkt daar?

A. Op het oogenblik 16 man.

2984. Is dat eene gewone fabriek gelijk aan alle andere te Amsterdam?

A. Ja.

2985. V. Gij werkt dus op stuk?

A. Ja.

2986. V. Met een jongen?

A. Neen.

2987. V. De sigarenmakers werken dus bij u niet met jongens?

A. Neen.

2988. V. Dat is dan toch buiten den regel?

A. In zekere mate, er wordt op de fabriek, waar ik werk, handwerk en blokwerk gemaakt, zooals dat in ons vak genoemd wordt. De heer Kiste, die meer practisch ontwikkeld is, wil niet dat wij met jongens werken, omdat er wel eens tabak vermorst wordt. Voor andere zaken worden wel jongens gebruikt, maar op de fabriek zelve niet.

2989. V. Dus nog eens: op de meeste sigarenfabrieken zijn jongens, die, zooals men dit noemt, in de hand werken?

A. Ja, het is eene uitzondering dat op de fabriek van de heeren Kiste en Bax geen jongens zijn.

2990. V. De zaken kunnen dus, zooals blijkt uit de zaken van de heeren Kiste en Bax, ook gedreven worden zonder jongens?

A. Betrekkelijk.

2991. V. Vindt gij het dan minder goed?

A. De sigarenmakers, die bij de heeren Kiste en Bax werken, worden daardoor zedelijk verplicht de uren per dag te verlengen, want als een sigarenmaker een jongen heeft die hem in de hand werkt, dan verdient hij meer. Wij zijn dus verplicht de uren te verlengen door des avonds te huis te werken.

2992. V. Met des avonds te huis te werken?

A. Ja.

2993. V. Wij zullen daarop straks terugkomen, maar laat ik u eerst dit eens vragen. Gij krijgt voor 100 of 1000 sigaren hetzelfde wat op eene fabriek betaald wordt, waar gij een jongen bij u hebt, die u in de hand werkt?

A. Precies hetzelfde.

2994. V. Betaalt iedere werkman zijn eigen jongen?

A. Ja.

2995. V. En dat hebt gij dus hier niet te doen?

A. Neen.

2996 V. Dus dat hebt gij voor?

A. Ja, maar mag ik zoo vrij zijn u op te merken, dat een werkman die met een jongen werkt, 3 gulden per week

meer verdient dan zonder jongen; hij moet den jongen 2 gulden per week uitkeeren en heeft dus nog een voordeel van 1 gulden.

2997. V. Gij weet dus voor u zelf omtrent het jongenswerk geen verklaringen af te leggen, want het komt bij u niet voor?

A. Maar ik weet er toch wel van.

2998. V. Hebt gij dan vroeger wel met jongens gewerkt? Bij wien?

A. In Rotterdam bij Van den Arend, bij Slinkert, bij Dobbelman en verschillende kleinere fabrieken.

2999. V. Werd daar overal gewerkt met jongens?

A. Ja.

3000. V. De jongens werken even lang als gijlieden?

A. Ja.

3001. V. Wat gelooft gij: moet men om een goed sigarenmaker te worden als jongen beginnen? Is dat een eisch van het vak? of kan men er ook op andere wijze komen?

A. Ik vertrouw van jong; men moet eenigszins begrip kunnen hebben om het vak te leeren. Bij ons moet men jong in het vak komen, omdat vlugheid een eerste vereischte in ons vak is, daar men per stuk werkt. Komt men op lateren leeftijd in het vak, dan blijft men steeds een langzame sigarenmaker. Ik heb hiervan weder dagelijks de ondervinding bij een volontair van 23 jaren, die bij mij werkt.

3002. V. Wat verstaat gij onder jong? Zijn 15, 16 jaren nog vroeg genoeg?

A. Ja.

3003. V. Dus wanneer een jongen tot zijn *veertiende* jaar op school bleef, dan zouden zij nog zeer goed de noodige bekwaamheid, die in het sigarenmakersvak vereischt wordt, kunnen verkrijgen?

A. Zeker zeker, Mijnheer, dat zou bepaald goed zijn.

3004. V. Hoe laat komt gij op de fabriek?

A. Des morgens om 8 uur.

3005. V. En wanneer men over achten komt, mag men dan niet meer in de fabriek?

A. Tot half negen mag men er nog in, maar dan gaan de deuren toe.

3006. V. En tot hoe laat blijven zij dicht?

A. Tot 12 uur, dan mag men weder in de fabriek komen.

3007. V. En tot hoe lang blijft gij dan van 8 uren af zitten?

A. Tot 1 uur.

3008. V. Hebt gij dan een schaftuur?

A. Ja, men kan schafttijd nemen van 1-3 uur, maar in den regel nemen wij slechts één uur, van 1-2. Van 2-8 uur blijven wij dan weder op de fabriek.

3009. V. Wat verdient gij op zulk een dag van 8-8?

A. In den regel 34 stuivers per dag.

3010. V. Maar het is toch niet iederen dag hetzelfde?

A. Neen, Maandags en Zaterdags niet. Zaterdags moet er afgerekend worden en scheiden wij om 5 uur met het werk uit, verliezen derhalve 3 uur. Maandags beginnen wij een uur later, om 9 uur, en eindigen 's avonds om 6 uur, weder een verzuim van 3 uur. Maar gemiddeld verdienen wij 34 stuivers per dag, of ongeveer f 10 per week.

3011. V. Des Maandags wordt wel wat slap gewerkt?

A. Ik persoonlijk maak mij daaraan niet schuldig.

3012. V. Er wordt des Maandags dan toch in het algemeen met halve stoom gewerkt, niet waar?

A. Dat doet zich voor.

3013. V. Dat er 's Maandags niet langer dan tot zes uren gewerkt wordt, geschiedt dat op verlangen van den patroon?

A. Jawel, Mijnheer.

3014. V. Welke reden bestaat er om Maandag slechts tot zes uren te werken?

A. Ik werk reeds circa twee jaar op denzelfden winkel, maar ik zou het u niet kunnen zeggen.

3015. V. Geschiedt het op alle winkels?

A. Op vele, niet op alle.

3016. V. Gij zijt de eerste die het zegt. Ik beweer daarom nog volstrekt niet dat het onwaar is. Maar zijt gij wel zeker dat het op verlangen van den patroon gebeurt?

A. Ik weet het niet. Er bestaan echter uitzonderingen. In een tijd van feestdagen, zooals van Kerstmis en Nieuwjaar, wordt, omdat er dan toch veel verzuimd wordt, 's Maandags tot acht uur doorgewerkt.

3017. V. Volgens u is dus het stelsel eenmaal zoo aangenomen, zonder dat ge weet of het op verlangen der patroons geschiedt. Maar dan zou het ook wel eens kunnen wezen, omdat de sigarenmakers dien dag niet veel lust in den arbeid hebben?

A. Ja.

3018. V. Het Maandag-houden (ik spreek nu niet van u, ik wil gaarne gelooven dat gij het niet doet), is immers onder de sigarenmakers nog al sterk?

A. Ik zal de reden doen hooren. Ons werk moet met de hand gemaakt worden. Dat laat zich gemakkelijk aanzien, maar het is zoo gemakkelijk niet, want het minste dat het hoofd in de war is, wordt het slecht werk. Als dus de sigarenmaker eenigszins in abnormalen toestand verkeert, kan hij niet werken. Daarbij zit hij gewoonlijk met hulppersoneel bij elkander; de een heeft eens dit en de andere dat, men blijft aan elkander hangen, en zoo gebeurt het wel, vooral onder de jongelieden, dat van den Maandag misbruik gemaakt wordt.

3019. V. Gij zegt dat in uw vak alles uit de hand gaat, dat alle modellen vrij uit de hand gemaakt worden, behalve blokwerk?

A. De patroon of de knecht komt en legt ons een model voor en dan moeten wij dat maken.

3020. V. En dan maakt gij ze uit het hoofd, zóó dat de sigaren precies op elkander gelijken, geheel naar het model dat de patroon u voorlegt, en dàt totaal zonder mal of vorm, zoo maar uit de hand. Niet waar?

A. Ja.

3021. V. En dàt is de kunst die gij aan de jongens leert?

A. Ja.

3022. V. Gij zeidet dat, als gij om acht uur naar huis gaat, gij werk medeneemt?

A. Ja.

3023. V Geeft de patroon u dan tabak mede naar huis?

A. De bosjes worden op de fabriek gemaakt en die worden medegenomen om er thuis het dekblad om te leggen. Ik kan constateeren dat ik verleden week 750 bosjes in drie avonden, Woensdag, Donderdag en Vrijdagavond, dus 250 bosjes per avond, naar huis heb medegenomen en die 750 bosjes moest ik in drie avonden tot sigaren maken.

3024. V. Gij zegt: moest; maar het was toch vrije verkiezing. Of werd u dat werk opgelegd?

A. Betrekkelijk wel. Ik maak op dit oogenblik twee verschillende werken. Ik ben de eenige persoon die op den winkel handwerk verricht en geen machinaal of blokwerk doe. Nu heeft de patroon mij eene week ook aan dat mindere, dat blokwerk gezet, welk werk voor de anderen regel is. en tevens heeft de patroon mij sigaren thuis laten maken.

3025. V. Gij hebt dus twee verschillende werken, maar dan verdient gij toch een aardigen duit boven uw gewoon loon?

A. Verleden week maakte ik thuis 750 sigaren en ontving daarvoor f 9,70, waarvan afgaat 20 cent voor contributie aan de fabriek. Buiten assurantie voor ziekte hield ik dus f 9,50 over.

3026. V. Hoe laat is dat huiswerk afgeloopen?

A. Half een, zoodat ik te een uur te bed ga.

3027. V. Zijt gij getrouwd?

A. Ja, en ik heb vier kinderen.

3028. V. Hoe laat begint dat tehuiswerk.

A. Te 9 uren.

3029. V. En hoe laat komt gij van de fabriek?

A. Te 8 uren.

3030. V. Hebt gij iederen avond werk tehuis?

A. Neen.

3031. V. Uwe gewone dag begint alzoo ten 8 uren, dan hebt gij schafttijd van 1 tot 3, en te 8 uren hebt gij aan de fabriek gedaan?

A. Ja.

3032. V. En als gij met een jongen werkt, arbeidt die dan evenveel uren daags als gij?

A. Ja.

3033. V. Gij spreekt daar van 20 cent contributie voor den patroon; hoe zit dat?

A. Dat is voor de zitplaats, en des winters voor licht en vuur.

3034. V. Moet gij daarvoor betalen?

A. Ja.

3935. V. Is dat bij de meeste fabrieken in zwang?

A. Bij zeer enkelen; maar er zijn ook uitzonderingen op. Zoo heb ik jaren gewerkt bij Van den Arend te Rotterdam. Daar betaalde men ook contributie, en wel 20 cent als men met een jongen werkte en 15 cent zonder jongen. Maar als men des Maandags op de fabriek kwam, kreeg men een witten kiel, eene soort van jas, die men over het vest trok en des Zaterdags weer afleverde. Ook kreeg men daar stijfsel, des morgens koffie en des namiddags om 5 uur thee. Naar mijne berekening legde die patroon daar méér bij dan hij verdiende.

De patroon, bij wien ik nu werk, doet dit niet, en ik meen dat een patroon, die werklieden aanneemt, ook dient te zorgen voor eene behoorlijke zitplaats. Wij betalen 20 cents contributie per per week en dan moeten wij op de fabriek, waar ik nu ben, op elke honderd sigaren er honderd en een inleveren.

3036. V. Maar gij moogt er elk iederen dag immers voor u zelven vier mede nemen? Niet waar, dat is immers zoo?

A. Neen, twee.

3037. V. Dus gij levert er per slot van rekening slechts 99?

A. Ja, maar dat is betrekkelijk. Als ik 400 sigaren per dag maak, dan moet ik er vier over maken en ik krijg er maar twee, als ik 2000 sigaren maak moet ik er 20 over maken en op 1800 achttien. Ook moeten wij de stijfsel zelf betalen, dat bedraagt ongeveer een cent of vier, dus met de contributie circa 24 centen per week.

3038. V. Hebt gij nog iets meer mede te deelen; hebt gij ook het een en ander opgeschreven?

A. Neen.

3039. V. Wordt er sterke drank op de fabriek gebruikt?

A. Neen. Zoolang ik op de fabriek werk, is er onder 22 man twee malen een kan jenever verstrekt: de eerste keer toen de heer Bax zijn compagnonschap aanvaardde, en de tweede keer toen hem een zoon geboren werd.

3040. V. Nu, toen werd er dus getracteerd, omdat het een feestje was; dat bedoel ik ook niet. Ik bedoel of er in het geheim ook jenever op de zaal komt?

A. Neen, nooit. Niemand mag den trap op of af, of hij wordt goed bekeken door den meesterknecht.

3041. V. Hoe is het lokaal, waar gij zit?

A. Slecht.

3042. V. Wat mankeert er aan?

A. De fabriek staat in de Spuistraat, en op de zevende verdieping werken wij. Het gebouw is op den linker vleugel geheel onbeschut en steekt boven alles uit. Boven ons hebben wij eene kleine houten zoldering, links en rechts glazen en steenen pannen. Wij kunnen gerust zeggen dat wij in de open lucht werken. Er is in het lokaal eene overmatige warmte, bij een overmatigen tocht. Verleden week waren er door de invallende koude 5 man ziek. Twee zijn er nog ziek en een paar anderen zijn anderhalven dag thuis moeten blijven.

3043. V. Wat is er op de 6de verdieping?

A. De drogerij.

3044. V. Hoe wordt die verwarmd, door heet water of een kachel?

A. Met cokes.

3044*bis*. V. En wat is er op de 5de verdieping?

A. Een timmermanswinkel.

3045. V. De kistenmakerij van den patroon?

A. Neen, een gewone timmermanszaak.

3046. V. En op de 4de verdieping?

A. Daar wordt de tabak ontvangen en gesorteerd.

3047. V. En wat is er op de 3de verdieping?

A. Die wordt gebruikt, evenals de beide onderste verdiepingen, door een wijnkooper.

3048. V. En worden daar ook spiritualia geborgen?

A. Jawel.

3049. V. Als dat gezelschap nu eens in brand vliegt, hoe komt gij er dan uit?

A. Dat zou zeer noodlottige gevolgen kunnen hebben. Wij zitten op den zevenden zolder en boven ons is een soort vlierinkje, dat dient voor de stelen en oude kisten, en daar is een klein raampje, dat zou de eenige uitgang zijn.

3050. V. Uitgang? En gij hebt er straks van gesproken dat het gebouw boven alle andere uitstak?

A. Ik sprak zooeven van den linkervleugel, maar als men dat raampje uitgaat, dan komt men in een soort snijding; vandaar komt men in een goot en als men zich dan ter halvermans hoogte laat vallen, komt men in de goot van het naastbij zijnde huis.

3051. V. Op die wijze zoudt gij u dus kunnen redden?

A. Ja.

3052. V. Als die fabriek, zooals gij zegt, zoo weinig aantrekkelijk is, dat zij zoo hoog is, des winters zoo koud en des zomers zoo heet, dat het er zoo gevaarlijk is en de lucht zoo ongezond, dat gij 20 centen contributie moet betalen, die bij anderen niet betaald wordt waarom blijft gij er dan? In uw vak is voor een knap werkman, zooals gij toch, zonder u zelf er op te verheffen, schijnt te zijn, die de handen weet te roeren en uw werk weet te doen, toch wel plaats genoeg. Wat is de reden dat gij niet overgegaan zijt naar eene andere fabriek, die beter ingericht is?

A. Dat blijft een persoonlijk idée; ik houd niet van veranderen.

3053. V. Maar gij zijt toch geweest bij Van den Arend, bij Slinkert, bij Dobbelman?

A. Toen woonde ik in Rotterdam, maar in Amsterdam heb ik nog geen andere fabriek gehad dan bij deheeren Kiste en Bax.

3054. V. Gij zijt daar altijd geweest; gij vindt het ordentelijk, het ligt in uw geest om te blijven waar gij zijt?

A. In ons vak, omdat het stukwerk is, gaat er tijd verloren wanneer men verandert. Licht gaat een dag voorbij met werk zoeken, en dan komt men in eene geheel vreemde fabriek en dat houdt erg op, zoodat, als men weggaat, men al gauw een geheelen dag kwijt is, en dat kan een werkman zoo maar niet uitschieten. Er zijn werklieden, die net als trekvogels van de eene fabriek naar de andere fladderen, maar bij een bekwaam werkman is dat de gewoonte niet. Er zijn personen die er altijd op uit zijn om te zien of het ergens anders niet beter is, maar ik houd er niet van.

3055. V. Worden er ook boeten geheven op de fabriek waar gij zijt?

A. Neen.

3056. V. Komt dat niet voor?

A. Neen.

3057. V. Op andere fabrieken komt het toch voor?

A. Ja. eene enkele maal, maar toch bij uitzondering.

3058. V. Hebt gij wel eens bemerkt dat op de eene of andere fabriek schooljongens gebruikt worden om voor, tusschen of na schooltijd mede te werken?

A. Jongens die onder den leeftijd waren?

3059. V. Dat zal ik niet zeggen, maar jongens die nog op school waren?

A. Jawel.

3060. V. Dus gij hebt gezien dat schooljongens 's morgens vroeg en des avonds na 4 uur, als de school uit was, op de fabriek werkten?

A. Ja.

3061. V. Waar hebt gij dat gezien?

A. Bij Slinkert in Rotterdam; daar werkte destijds één jongen die nog op school was.

3062. V. Is dat het eenige u bekende geval?

A. Ja.

3063. V. Hebt gij daarvan nooit iets te Amsterdam bemerkt?

A. Neen.

3064. V. Weet gij iets - niet op uwe tegenwoordige fabriek, want daarover hebt gij reeds gesproken - van het werken van vrouwen en meisjes op sigarenfabrieken?

A. Ja. Bij Dobbelman en Van den Arend te Rotterdam werkt men met een aanzienlijk vrouwenpersoneel. Ons geheele vak zou eigenlijk door vrouwen kunnen verricht worden; vandaar dat de vrouwen sterk met de mannen concurreeren. In ons vak wordt zeker soort van arbeid steeds door vrouwen verricht, zooals bijv. het tabakstrippen.

Hoofdzakelijk, want bij den heer Dobbelman heb ik eene vrouw Eshuys gekend, die ook sigaren maakte Die vrouw kon met kleiner weekgeld toe dan een man, omdat zij, gehuwd zijnde, haar man ook geld verdiende.

3065. V. Was haar man ook op de fabriek werkzaam?

A. Neen.

3066. V. Maar dit belet toch niet dat verscheidene sigarenfabrieken vrouwen en meisjes niet willen hebben en alleen mannelijk personeel bezigen, bij voor-

beeld de heer Van Maurik te Amsterdam?

A. Op die fabriek geloof ik niet dat vrouwen werken. Op de onze, waar 16 mannen bezig zijn, is toch nog een vrouw werkzaam. Wij hebben ook wel 5 meisjes gehad. In den regel wordt veel vrouwelijk personeel op sigarenfabrieken gebezigd.

3067. V. Wat doet dat eene meisje op uwe fabriek; werkt zij ook mede?

A. Ja.

3068. V. Waarom zijn de 4 andere meisjes weggegaan?

A. Zij verdienden te weinig, zaten te koud.

3069. V. Kregen zij minder per stuk dan de mannen?

A. Zij maakten geene sigaren doch stripten alleen. Maar of zij veel of weinig deden, zij verdienden toch f 2,50 in de week, zooals nu dit meisje ook.

3070. V. Hoe oud is het meisje?

A. Ongeveer 20 jaar.

3070*bis*. V. En werkt zij even lang als gijlieden, van achten tot achten?

A, Nog langer, want zij blijft 's middags over zonder te gaan schaften. Zij brengt haar boterham meê.

3071. V. En krijgt zij niets daarbij?

A. Niets dan een rijksdaalder in de week.

3072. V. Dus voor die som moet zij de heele week den geheelen dag werken, zonder middageten?

A. Juist, mijnheer.

3073. V. Gij zijt secretaris van de Sigarenmakers-vereeniging; vertel mij eens het doel dier vereeniging.

A. Het hoofddoel is uitkeering van ziekengeld, en onderlinge steun in nood. Wij betalen 20 cents per week aan contributie, waarvoor wij bij ziekte f 10 per week ontvangen. Het reglement schrijft voor, dat een lid, ziek zijnde, een jaar lang dat ziekengeld geniet. Daarna beslist de algemeene vergadering of de zieke nog iets zal krijgen bij wijze van gratificatie, pensioen of iets dergelijks Het ziekengeld houdt echter op.

3074. V. Dat is nog al ruim.

A. Wij hebben op het oogenblik een slachtoffer, dat nu met dit kwartaal reeds f 520 genoten heeft.

3075. V. En dan komen de leden dus bij elkaar om te beslissen of er nog iets gedaan moet worden?

A. In zulke gevallen wordt eene buitengewone vergadering bijeengeroepen. De man is niet ziek, maar zijn arm is afgezet; het noodlot heeft het zoo gewild, en wij keeren hem f 10 per week 52 weken lang, uit. In het begin van 1886 is hij begonnen te trekken; en nu zal het jaar verstreken zijn en beslist de vergadering.

3076. V. Hoe kwam die man aan dat ongeluk? Had hij het in het vak gekregen?

A. Wij kunnen aan onzen arm of hand niets velen. Die man heeft zich, in het vak, gestooten met den elleboog. Hij had daarover al een jaar of drie geklaagd; verleden jaar is hij naar het gasthuis te Amsterdam gegaan, er is eene ziekte bij gekomen, en het gevolg is geweest dat de arm afgezet is.

3077. V. Vertel het mij nog eens, want uw vak is niet van dien aard, dat er met den arm bijzondere bewegingen zijn te maken. Heeft hij het *door* het werk gekregen?

A. Neen, hij heeft zich gestooten, maar niet speciaal met sigarenmaken.

3078. V. En toch belette dat niet, dat gij dien man f 10 per week hebt gegeven?

A. Neen.

3079. V. Was die man bij u?

A, Ja, daar klaagde hij reeds over dien arm.

3080. V. Heeft uw vorige patroon daaraan toen iets gedaan?

A. Neen, alleen gebeurde het van onzen kant.

3081. V. Doen de patroons nooit iets voor het volk als er iets gebeurt?

A. Dit weet ik niet bij ondervinding. Ik heb evenwel vernomen dat een jongen, die vroeger bij mij gezeten heeft om het vak te leeren, later bij de Erven Van Nelle te Rotterdam tusschen de machine is geraakt. De jongen is toen op kosten van de Erven Van Nelle in het gasthuis verpleegd.

3082. V. Maar ge weet niet bij ondervinding, dat bij ziekte de patroons naar de werklieden omkijken?

A. Gedeeltelijk wel. Ik heb eens op onze fabriek eene collecte gedaan voor een zieken werkman die buiten de ver-

eeniging stond. Op de lijsten werd ook geteekend door den meesterknecht en den patroon.

3083. V. Gij spreekt van iemand die buiten de vereeniging stond. Zijn er vele soortgelijke vereenigingen onder de sigarenmakers te Amsterdam?

A. Drie.

3084. V. Is de uwe de grootste?

A. Ja.

3085. V. Hoeveel leden telt ze?

A. 160 leden.

3086. En de andere twee?

A. Dat weet ik niet, maar haar ledenal is kleiner.

3087 V. Dan zijn toch bij lange na niet alle sigarenmakers in vereenigingen?

A. Iedereen kan er niet in.

3088. V. Omdat men de 20 ct. wekelijksche contributie niet kan missen?

A. Dat zou zoo groot bezwaar niet zijn, maar zij, op wier gedrag aanmerkingen zijn te maken, of die geene goede gezondheid hebben,worden niet opgenomen.

3089. V. Gij zijt dus zoo verstandig niet iedereen aan te nemen. Zijn er onder de door u bedoelde vereenigingen die zijn uitgegaan van de patroons, of worden ze door hun gesteund?

A. Ja, de ‘Eendracht’, waarbij bijna alle patroons betrokken zijn.

3090. V. En is haar ledental toch kleiner dan bij uwe vereeniging?

A. Ja.

3091. V. Kunt gij daaromtrent meer inlichting geven?

A. Er wordt betaald 10 ct. contributie per week, zoowel door gehuwden als door vrijgezellen, en dit verzwakt de vereeniging. Mijns inziens is het verkeerd dat de vrijgezellen onderworpen zijn aan dezelfde contributie en aan dezelfde verplichtingen als de gehuwden; nochtans ontvangen zij bij ziekte 50 ct. per week minder, namelijk f 4,50. Voor elk kind beneden de tien jaar wordt 50 cts. betaald. Wanneer ik medelid van die vereeniging was, trok ik, zoo ik ziek werd, f 6,50 's weeks.

3092. V. En als gij nu ziek mocht worden, krijgt gij f 10?

A. Ja. Als men lid van deze vereeniging is, mag men niet in eene tweede vereeniging gaan.

In de vereeniging, waarvan ik secretaris ben, is die bepaling gemaakt.

Wanneer het bestuur er achter komt, dat men die overtreedt, wordt men onmiddellijk geroyeerd en verliest alle aanspraak op vergoeding.

3093. V. Hoe is men tot die bepaling gekomen?

A. Er wordt door onze vereeniging f 10 's weeks uitgekeerd. Wanneer nu een werkman lid is van de ‘Eendracht’, trekt hij f 6,50, en daarenboven lid van de Sigarenmakersvereeniging van de Spuistraat f 5, dat is f 11,50 te zamen. Ging hij daarenboven in andere vereenigingen die ziekengeld geven, dan zou hij een potje kunnen maken uit die verschillende vereenigingen van pl. m f 20 à f 25 's weeks.

3094. V. Dan werd het een voordeel om ziek te worden?

A. Ja, men zou dan luiaards kweeken, en om dit te voorkomen, hebben wij die bepaling gemaakt. Doctor en medicijnen zijn hiervan natuurlijk uitgezonderd.

3095. V. Wat doen de patroons uit hun zak aan de vereeniging ‘Eendracht’?

A. Zij betalen voor ieder lid f 1 's jaars

3096. V. Maar daaronder is niet begrepen het verstrekken van geneeskundige hulp en geneesmiddelen, het is alleen ziekengeld, niet waar?

A. Ja.

3097. V. Alhoewel die vereeniging door patroons gesteund wordt, schijnt zij toch niet erg op te nemen?

A. Neen.

3098. V. Waar ligt dat aan, komt dat daar vandaan dat zij, die in uw vak zijn, niet zorgen voor den kwaden dag, zooals het behoort?

A. Och neen, dat niet, maar omdat bij menigeen het idee bestaat, dat die vereeniging op een onrechtvaardig stelsel berust.

3099. V. Maar waarom komen zij niet in grooter getale in uwe vereeniging?

A. Er is meer dan eens eene vergadering geweest, maar zooals het gaat, de werkman kan moeilijk tegenover zijn patroon het woord opnemen en met hem in discussie treden; men weet wat daarvan het gevolg is. Daarom neemt het getal leden eer af dan toe, en de redenen worden op geene vergadering op gelost, omdat het bestuur uitsluitend uit patroons bestaat.

3100. V. Dat is in de ‘Eendracht’, maar ik bedoel uwe vereeniging, die slechts 160 leden telt; ik vind dat zoo weinig, hoe komt dat?

A. Ons reglement schrijft voor vier vergaderingen per jaar, zoogenaamde kwartaalvergaderingen. Nu is in de notulen opgenomen, dat elke maand eene vergadering belegd zal worden.

Daar worden eenige vakbelangen besproken om elkander van den toestand op de hoogte te houden. Dat is het hoofddoel van de vereeniging.

Nu zijn er velen, die daarmede niet sympathiseeren en er daarom niet inkomen. Anderen worden geen lid, op grond dat zij lid van eene andere vereeniging zijn. Zij zeggen: ik heb al zooveel geld aan die vereeniging betaald, dat ik er niet uitga; anders zijn al die centen weg.

Dat houdt vele onnadenkenden er van terug om lid van de Sigarenmakersvereeniging te worden.

3101. V. Er moeten er dan toch zeer velen in uw vak zijn, die geen lid van eene der drie vereenigingen zijn. Als ik toch bij het getal 160 twee getallen optel, die kleiner zijn, dan kom ik op verre na niet tot het aantal sigarenmakers, die in Amsterdam zijn.

A. Men heeft nog andere vereenigingen en fondsen buiten de sigarenmakers-vereenigingen.

3102. V. Gij gelooft dus dat een groot deel van de sigarenmakers lid is van andere vereenigingen?

A. Wel zeker. Zoo is bijv. ‘Neêrlands werkman’ eene vereeniging waarin alle vakken vertegenwoordigd zijn. Daarvan zijn ook sigarenmakers lid.

3103. V. Gij meent dus dat de meerderheid der sigarenmakers wel wat doet voor den kwaden dag, door lid van eenige vereeniging te worden?

A. Van zorg tegen den ouden dag is bij onze vereeniging geen sprake.

3104. Ik sprak niet van den ouden dag, maar van den kwaden dag?

A. Ja, dat zit er bij ons wel in. Bij onze vereeniging wordt jaarlijks de kas gedeeld, den laatsten Zaterdag van 't jaar, met deze uitzondering dat er één gulden van ieder lid blijft staan voor eventueele ziektegevallen, zooals wij er thans een zestal hebben. De contributie is 20 centen per week en het aantal leden 160.

3105. V. Maar is dat beginsel van deeling niet gevaarlijk, en zoudt gij daardoor niet in groote moeilijkheden kunnen komen als er eens veel zieken waren?

A. Ja, dat is mijne opinie ook; ik ben er sterk tegen.

3106. V. Maar er zijn zeker altijd personen die gaarne deelen willen?

A. Ja, het grootste gedeelte.

3107. V. Hoeveel jaren hebt gij het hoofd boven water kunnen houden met dat deelen; hoe lang bestaat uwe vereeniging al?

A. Reeds vier jaar.

3108. V. Is de ‘Eendracht’ al van ouder datum?

A. Ja, die is veel ouder.

3109. V. En de derde vereeniging?

A. Dat weet ik niet.

3110. V. Wij hebben thans Januari, hebt gij nu in December gedeeld?

A. Ja.

3111. V. En wat hebt gij toen gekregen?

A. f 2,46.

3112. V. En de anderen? Die ontvingen zeker hun geld naar gelang van den tijd dat zij in de vereeniging waren?

A. De betaling geschiedt kwartaalsgewijze: de leden die een vol jaar in de vereeniging zijn geweest, kregen f 2,46, zij die in het eerste kwartaal toegetreden waren, f 1,96, die van het 2de kwartaal hadden f 0,14 schuld, die van het derde f 1,35 schuld, en die van het vierde f 0,94 schuld.

3113. V. Zonder verdeeling hadt gij dus het nieuwe jaar met een f 300 kunnen ingaan?

A. Ja, met ruim f 300.

3114. V. En nu zijt gij begonnen met eene ledige kas?

A. Neen, met ongeveer f 100, ten gevolge van den gulden die staan blijft.

3115. V. Gij hebt zeker het papier wel eens ingezien dat gij van ons gekregen hebt. Staat daar ook wat in waaromtrent gij ons nog wat zoudt willen mededeelen?

A. Jawel, Mijnheer.

3116. V. Vertel ons dit dan eens.

A. Ik wensch nog een enkel woord te zeggen over de crisis in ons vak.

Mijn vader is drie jaar meesterknecht geweest bij den heer Schüh te Kampen en ik heb daar ook een maand of acht gewerkt. Wanneer men nu in een groot huis te Amsterdam of te Rotterdam is, zooals ik ze speciaal ken, dan ziet men dat er tusschenbeide zeer goedkoop werk in goede conditie wordt te koop gepresenteerd. Mijn patroon heeft zelf sigarenmakers, en toch laat hij nog werk van buiten af komen. Verleden week nog 5000 in kistjes van honderd tegen f 6 per mille. Na de ondervinding te Kampen opgedaan verwondert mij dat echter niets. Mijn vader moest als meesterknecht de thuiswerkers 's Maandags rondgaan, en dan ging ik wel eens mede; zoodoende ben ik wel in huishoudens gekomen, waar man, vrouw en kinderen allen in de tabak zaten te wroeten. Daar werd natuurlijk weinig loon betaald, maar het huishouden leverde op het eind van de week een hoop sigaren, zoodat de verdienste betrekkelijk meer is dan van een gewoon sigarenmaker, die in eene groote plaats is waar de huren hooger zijn, evenals zoovele andere dingen, en de patroon kan goedkooper en gemakkelijker omzetten. Dit veroorzaakt de crisis in ons vak. Er zijn in ons vak weinig of geen werkeloozen (naar ik geloof, heel zeker weet ik het niet), maar de loonen zijn in het algemeen zeer min.

Over het loonstelsel nog het volgende.

Gedurende de 2 jaren, dat ik op dien winkel ben, lever ik het beste werk, dat dan ook het meeste loon geeft. Nu verkoopt mijn patroon het door mij geleverde werk tegen f 50 per mille, dus 5 centen per stuk, terwijl hij mij ½ cent maakloon per stuk geeft, plus 5 centen voor elke honderd stuks. Dit is het hoogste wat thans op dezen winkel betaald wordt, maar het laagste wat men vroeger voor dit soort van werk gaf, want ik heb daarvoor ook 60 en 70 centen per honderd gehad. Op de duizend sigaren, waarvoor de patroon mij f 5,50 maakloon betaalt, verdient hij f 8.

3117. V. Wat rekent gij dan voor zijn tabak?

A. Dat kan ik niet precies zeggen; maar ik heb dikwijls met mijn patroon over loonsverhooging gesproken, en dan heeft hij mij quitantiën getoond, waaruit mij dit gebleken is.

De sigaren die ik maakte voor 70 cents loon verkoopt hij voor f 50 per mille, maar voor denzelfden prijs verkoopt hij ook de sigaren waarvoor ik als maakloon 55 cents ontvang. Een verschil dus van 15 cents per honderd of f 1,50 per mille. Dat is toch wel wat sterk. De loonstandaard laat in ons vak veel te wenschen over. De tabaksindustrie is niet kwaad, maar de loonen zijn betrekkelijk te laag, vandaar dat wij wel zedelijk verplicht zijn om te huis ook te werken. Toen u mij daar straks over dit te huis werken vroegt, heb ik vergeten te zeggen, dat wij juist op eigen verzoek te huis werken. Van f 7,50 tot f 8 per week, wat wij kunnen verdienen met van 8-8 te werken, kunnen wij niet bestaan, vandaar dat wij er nog een paar gulden met te huis werken bij zoeken te verdienen.

3118. V. Als ik u goed begrijp, dan schuilt volgens u het groote kwaad in het gebruik maken van kinderarbeid bij het te huis werken?

A. Ja, buiten, in Eindhoven, Kampen en andere plaatsen, wordt de wet op den kinderarbeid niet streng toegepast.

3119. V. Gij hebt nu toch het oog bij het werken in Eindhoven en Kampen op kinderen, die bij hunne ouders thuis werken, en gij wilt niet zeggen dat daar misbruik wordt gemaakt van kinderarbeid op de fabrieken?

A. Ja.

3120. V. Weet ge het wel goed secuur van dat thuis werken?

A. Zeker.

3121. V. *Hoe* weet ge het?

A. Omdat ik het gezien heb.

3122. V. Toen ge in Kampen waart?

A. Juist.

3123. V. Gij zijt dus bij demenschen aan huis geweest, waar gij met eigen oogen gezien hebt dat kleine jongens en meisjes in de tabak werkten?

A. Wel zeker, vrouwen, kinderen, alles.

3124. V. En hebt gij wel eens opgemerkt, dat men, om het zaakje nog beter te maken, er wel eens vreemde kinderen bijhaalde?

A. Wanneer ik toevallig met mijn vader medeging, heb ik dat nooit opgemerkt.

3125. V. Dus alleen eigen kinderen. Waren die kinderen soms wel eens jonger dan 12, bijv. 10 of 11 jaar.

A. Wel, Mijnheer, gij kunt ze zoo klein niet opnoemen, of ze zaten al in de tabak te wroeten.

3126. V. Dus van schoolgaan was voor die kinderen geen quaestie. Zij werden van jongs af al gebruikt om geld te verdienen?

A. Dat kan ik niet met vastheid constateeren. Ik weet niet of zij het buiten de schooluren deden. Trouwens, die ik gezien heb, waren soms nog te klein om naar school te gaan.

3127 V. Van welk jaar spreekt ge?

A. Van 1883; ik was toen in het werk bij den heer Schüh.

3128. V. Is dat bij de heeren Mignot en de Block te Eindhoven ook?

A. Daar ben ik niet bekend.

3129. V. Maar gij noemdet daar zoo even toch Eindhoven?

A. Dat heb ik van anderen gehoord. Als men lid van eene vereeniging en secretaris daarvan is, terwijl men nog al eens reizigers in het vak treft, dan komen er bij het bespreken van onze vakbelangen vele dingen ter sprake; en daardoor heb ik vernomen, niet van één, maar van velen, en daaronder van mijn eigen broeder, dat in Eindhoven alles medewerkt.

3130. V. Wanneer hebt gij weder vergadering?

A. Wij hebben gisteren-avond vergadering gehad en zullen er den eersten Maandag in Februari weder eene hebben.

3131. V. Kunt gij nu uw broeder en de leden der vereeniging niet eens vragen, dat zij u namen en feiten opgeven van zaken als waarover gij nu gesproken hebt, dat die kleine jongens en meisjes al gebruikt worden tot het werken in tabak in Eindhoven, Kampen enz.?

A. Ik zal het beproeven, ofschoon ik niet ver behoef te gaan, want in de fabriek van ons zelf is een jongen die voor een week of wat weggebleven is, een jongen van 12 jaar en 3 maanden, die in 76 uren per week 32 centen verdiende.

3132. V. Nu spreekt gij van jongens op de. fabriek, terwijl gij straks zeidet dat er geen jongens op de fabriek zijn.

A. Niet op de sigarenfabriek, maar er zijn wel jongens beneden op den vierden zolder waar de pakken gemaakt worden.

3133. V. Die jongens maken dus geen sigaren?

A. Neen, maar ze werken toch in de tabak.

3134. V. Weet gij dat jonge jongens of meisjes gebruikt worden om sigaren te maken?

A. Neen, dat kan ook niet, want die jonge kinderen kennen het vak niet.

3135. V. Wat bedoelt gij met het wroeten van kleine jongens in de tabak? Wat deden die kinderen?

A. De vader maakt het werk, en vrouw en kinderen bereiden het werk voor den man; vrouw en kinderen helpen dus.

3136. V. Zouden uwe vrienden u ook feiten en opgaven willen doen van toestanden elders?

A. Dat zou ik wel denken.

3137. V. Zou er reden kunnen zijn om te denken dat zij die mededeelingen niet gaven?

A. Er bestaat bij velen vrees om voor de Commissie te komen en namen en feiten te noemen, Dat heb ik wel vernomen.

3138. V. Waaruit ontstaat die vrees?

A. Och, het is winter, en men vreest gedaan te krijgen als men getuigenis aflegt.

3139. V. Dat hebben wij al meer te lezen en te hooren gekregen! Waar werkt uw broeder?

A. Op dezelfde fabriek als ik.

3140. V. Zou die ons ook nog iets kunnen mededeelen?

A. Hij heeft 8 jaar bij Van den Arend te Rotterdam gewerkt, maar overigens denzelfden tijd met mij te Amsterdam.

3141. V. Heeft uw broeder te Eindhoven gewerkt?

A. Neen; tijdens hij in dienst was is hij er 14 dagen geweest.

3142. V. Hebt gij ons nog meer te zeggen?

A. Omtrent andere fabrieken kan ik niet spreken. In onze fabriek wordt nu iets ingevoerd, dat beklagenswaardig is. Voor het thuiswerk wordt hetzelfde loon betaald als op den winkel: 9 stui-

vers per 100; dan worden eerst de 100 bosjes gemaakt, waarmede circa 3½ uur heengaat, en met het maken der sigaren ongeveer hetzelfde.

Nu heeft onze patroon eene commissie aangenomen van 10 000 sigaren, die in onze fabriek druk ter sprake komt. Wij moeten dat werk maken voor f 4 per mille, hetzelfde werk, dezelfde tabak, kortom alles precies als waarvoor wij anders f 5 ontvangen. Dat is dus 10 cent per 100 sigaren minder. Als één man hebben wij gezegd dat wij dat niet deden, omdat wij het onrechtvaardig vonden. De patroon krijgt denzelfden prijs, maar kort ons 10 cent per honderd.

Nu dreigt de patroon ons met onthouding van het avondwerk. Hij heeft zoolang met deze commissie gewacht, totdat die vorige commissie was afgeloopen, om ons met onthouding van het avondwerk te dwingen.

3143. V. Vroeger heeft hij dat niet durven doen, want toen had hij de werklieden voor een andere commissie noodig?

A. Ja.

3144. V. Gij hebt niets meer te zeggen?

A. Neen.

3145. De **Voorzitter:** Dan dank ik u voor de gegeven inlichtingen.

G. BLANKERT.

Verhoor van den heer J.F. Kratzenstein. (*Verkort.*)

3147. De **Voorzitter:** Mag ik u verzoeken uw naam, voornamen, beroep, woonplaats en ouderdom op te geven?

A. Johann Friedrich Kratzenstein, kapokfabriekant en verhuurder van diamantmolens, Looiersgracht te Amsterdam, oud 58 jaar.

3148. V. Hebt gij beide zaken tegelijk opgezet; zoo niet, waarmede zijt gij begonnen?

A. Ik ben begonnen met eene kunstwolfabriek, ik kocht wollen lompen en maakte daarvan wol. De heeren moeten het mij niet kwalijk nemen, maar ik ben wat geagiteerd, want ik bendegeen, die getroffen is door het afschaffen van de uitgaande rechten van de wollen lompen, wat mij eene schade berokkende van 150 000 gulden en verlies van eene jaarlijksche verdienste van 25 000 gulden. Ik heb eene draadnagelfabriek gehad, maar toen hebben de heeren hier in den Haag de aardigheid gehad de inkomende rechten van de buitenlandsche draadnagels af te nemen, hetgeen maar bedroeg 75 cents per honderd kilogram; en in een kilogram zitten drieà vierhonderd nagels; dat is in fractiën nog geen duizendste cent op een nagel; daardoor zijn mijn zaken in den Haag afgenomen.

3149. V. Gij beklaagt u dus dat u de gelegenheid ontnomen is om de lompen goedkooper op te koopen, dan vroeger het geval was. Vroeger wist de arme man geen weg met zijn lompen en *moest* hij bij u terecht komen. Nu is de gelegenheid geopend om de beste markt voor de lompen op te zoeken, en dat neemt u kwalijk?

A. Neen, de arme man heeft niet meer, maar minder gekregen.

3150. V. Welk belang had hij dan om zijne lompen niet langer bij u te brengen?

A. Ik kon niet meer concurreeren. Wanneer ik van de lompen wol maakte, had ik geen uitgaande rechten te betalen, maar van lompen moest wel uitgaand recht betaald worden. Wij met ons vijven concurrenten moesten toen duizend menschen gedaan geven.

Daarover is nooit gesproken.

3151. V. Gij hebt dus uwe kunstwolfabriek veranderd in eene draadnagelfabriek?

A. Ja. Zooals ik zeide heeft men toen de inkomende rechten van de draadnagels afgenomen, hetgeen mij weer f 50000 gekost heeft.

3152. V. Dat was in 1876?

A. Ja. Dank zij de energie van mijn broeder, die mijn compagnon was, hebben wij ons met kracht opgehouden. Wij hebben toen eene diamantslijperij opgericht, hetgeen weer veel geld gekost heeft. Er staan 200 molens.

Maar mijn industrieën, zoowel kunstwol als draadnagel-industrie die 200 menschen brood gaven, zijn totaal verwoest.

3153. V. Dus het slot is gunstig, dank

zij uwe energie en de vrijheid van beweging?

A. Ja, maar het kapitaal is weg.

3154. V. Maar de zaken gaan nu ten slotte toch goed?

A. Ja.

3155. V. Wanneer is uw kapokfabriek in de wereld gekomen?

A. Voor een 20 jaren; de zeelui zijn er mede begonnen.

3156. V. Maar de heer Klütgen in Rotterdam wist er toch ook van?

A. Jawel, maar ik meen dat het toen in ons land werd ingevoerd. Mijn fabriek zuiverde het goed. Toen dat later gezuiverd uit lndië hier kwam, beteekende die zaak niet veel meer en ik zet haar alleen voort, omdat ik het doe met mijn gewone personeel.

3159. V. Hoe verhuurt gij uw molens?

A. Per schoft of 3 uren.

3160. V. Den geheelen dag door?

A. Van 8 tot 8, van 9 tot 9 of 7 tot 7 uren, al naar het jaargetijde.

3161. V. Werken die molens ook des Zondags?

A. Neen, want ik heb geen Jodenslijpers.

3264. V. Werken er veel jongens op uwe slijperij?

A. Ja, maar daar heb ik niet over te zeggen; mijn patroons komen met hunne knechts en jongens.

3165. V. Gij verhuurt dus molens en daar is die zaak mede afgeloopen?

A. Ja.

3166. V. Maar op de kapokfabriek is het anders, niet waar?

A. Ja, dat is mijne eigen zaak.

3167. V. Is uw fabriek niet een weinig benauwd en bedompt?

A. Volstrekt niet, het is er zeer licht.

3168. V. Dus is het een goed lokaal?

A. Zeer goed.

3169. V. Als ik mij niet vergis hebt gij bezwaar gemaakt om een van de leden van de Commissie toe te laten, wat overigens volkomen uw recht was?

A. Als ik geweten had waarvoor de heeren kwamen, dan had ik het wel toegestaan, maar ik heb het niet begrepen. Ik was dien dag erg geaffaireerd; bovendien komen er nog al eens veel menschen om de slijperij te zien en dat wordt wel eens vervelend. Als een van de heeren nog eens wil komen, dan zal ik de fabriek gaarne laten zien.

3170. De heer **Goeman Borgesius:** Heb ik u niet gezegd waarom ik kwam? Is het u zelfs niet tweemaal gezegd, eerst door den persoon die bij mij was en toen door mij zelf? Hebt gij dat niet verstaan?

A. Positief niet, want dan zou ik het niet geweigerd hebben. Als een van de heeren de fabriek zien wil, met veel genoegen zal ik er gelegenheid toe geven.

3171. De **Voorzitter:** Hoeveel mannen werken in uw kapokfabriek?

A. Er is maar een man en zes vrouwen.

3185. V. Heeft er onder uw vrouwelijk personeel eene sterke afwisseling plaats?

A. Neen, ik heb de menschen zeer lang in mijn dienst; drie hebben een horloge van mij ontvangen, omdat zij 25 jaren bij mij waren geweest.

3186. V. Van een schadelijken invloed op de gezondheid der menschen hebt gij nooit iets gemerkt?

A. Neen, nooit.

3187. V. Welke loonen betaalt gij uit?

A. Er zijn zes ongehuwde vrouwen van f 5 per week; de mannen verdienen veel meer.

3188. V. Maar gij hebt maar één man in dienst?

A. Ja, hij is tegelijk machinist en stoker in de slijperij.

3189. V. Werkt hij even lang als de vrouwen en krijgt hij ook f 5.

A. Hij werkt even lang maar hij verdient f 11.

3190. V. Vanwaar dit onderscheid?

A. De man moet goed oppassen dat de machine niet warm loopt, moet attent zijn; het komt er voor hem op aan. Wanneer ik hem niet goed betaal heb ik geen recht van spreken.

3191. V. Het werk van dien man vordert dus meer zorg. Maar, waarop komt nu het werk der vrouwen neer. Beschrijf dat eens?

A. Zij nemen de kapok uit de balen, waarin ze uit Oost-lndië komt, wrijven die op een tafel, waarin gaatjes zijn, zoodat de pitjes en korrels er doorvallen. Daarop werpen zij de kapok in de machine en pakken die, wanneer ze weer

daaruit komt, in zakken of balen. Verder hebben zij niets te doen.

3192. V. Wat wordt er met de kapok in de machine uitgevoerd?

A. De kapok wordt daarin van stof en zaadkorrels gezuiverd; het goed komt er schoon uit.

3193. V. Het is dus eenvoudig eene zuivering.

A. De kapok wordt in de machine ook gekaard.

3195. V. Dus de vrouwen doen de grofste, eerste zuivering?

A. Ja, zij laten het eerst over een tafel passeeren, waarop eene zeef.

3196. V. Dat zal dus veel stof geven?

A. Neen, niet veel.

3197. V. Wat zijn de afmetingen van het lokaal waar de vrouwen zitten?

A. Het lokaal is nog al lang; langer dan hier, zou ik zeggen.

3198. V. En hoog van verdieping?

A. Er zijn geen verdiepingen boven; er is alleen een dak met glas en dus is het licht.

3199. V. Is er gelegenheid om versche lucht te maken?

A. Ja, aan het dak en de ramen.

3200. V. De heer **Goeman Borgesius:** Herinnert ge u, dat, toen ge bezwaar hadt mij als lid der Commissie toe te laten, gij dit niet wenschtet ‘omdat het een zoo groote smeerboel was’.

A. Ja, ik heb gezegd dat men zich erg vuil zou maken. Als ik geweten had dat u het waart, dan zou ik geen bezwaar gemaakt hebben; maar men vraagt zoo dikwijls om de fabriek te zien.

3201. V. Kunt gij niets tegen dien smeerboel doen?

A. Het kapok hangt zoo aan, nog erger dan bedveeren.

3202. De heer **Smit:** Als ik den getuige goed verstaan heb, is zijne fabriek te niet gegaan door de afschaffing van het inkomend recht van 75 cents per 100 kilo op draadnagels.

A. Daardoor is de concurrentie uit het buitenland zooveel grooter geworden.

3203. V. Is het u niet bekend, dat er, niettegenstaande de afschaffing van het inkomend recht, nog draadnagelfabrieken bestaan te Aarle-Rixtel, Helmond enz.?

A. Maar die heeren hebben andere zaken er bij, terwijl ook de arbeidsloonen in Noordbrabant lager zijn dan te Amsterdam.

3204. De **Voorzitter**: Uw verhoor is afgeloopen. Wij danken u voor uwe tegenwoordigheid.

J.F. KRATZENSTEIN.

Verhoor van den heer B.B. Koch. (*Verkort*).

3205. De **Voorzitter**: Ik verzoek u op te geven uw naam en voornaam, uw beroep, uw ouderdom en uwe woonplaats.

A. Barend Barend Koch, horlogekastenmaker, oud 64 jaren te Amsterdam.

3206. V. Wij hebben u gevraagd hier te komen minder in uwe betrekking van horlogekastenmaker dan wel als president der vereeniging ‘Handwerkers Vriendenkring’. Die betrekking wordt immers door u waargenomen? Welk is de werkkring en het doel der vereeniging?

A. Werkkring en doel is: door stoffelijke hulp do zedelijke welvaart te bevorderen. Men gaat daarbij van het denkbeeld uit dat bij ziekte alleen hulp wordt verleend waar die noodig is. Meenen wij dat hulp kan gemist worden,' dan wordt zij niet verstrekt. Langs dien weg trachten wij den werkman te overtuigen, dat het ophouden van het fatsoen eene eerlijke plaats in de maatschappij verzekert, waardoor hij de rechten van deze vorderen kan.

3207. V. Gij tracht dus den werkmansstand te verheffen?

A. Ja, door hulp waar noodig te verleenen, en door hen die geen hulp behoeven te doen bijdragen voor hen die wel hulp noodig hebben.

3208. V. Is uwe vereeniging talrijk?

A. Niet genoeg voor het doel; in den laatsten tijd bedroeg het ledental 350 à 360. Sedert vele jaren is het op die hoogte gebleven.

3209. V. Maakt gij onderscheid bij het aannemen van leden ten aanzien van vak, stand of godsdienst?

A. Geenszins, alle werklieden en industrieelen worden aangenomen. Die geen industrieel is kan donateur wor-

den, maar donateurs mogen geen leden zijn, evenmin als een werkman donateur mag zijn.

3210. V. Hoeveel donateurs hebt gij buiten uwe 350 leden?

A. Op dit oogenblik niet meer dan 40 à 50.

3211. V. Kunt gij dan met de daaruit verkregen beperkte middelen toch rondkomen voor uwe vereeniging?

A. Wij zijn juist op dit oogenblik bezig te zoeken naar een plan, ten einde beter voor de toekomst te kunnen zorgen. Achttien jaren geleden zijn wij begonnen met 13 personen, die 10 cents per week betalen, welke contributie zij niet anders mogen voldoen. Op dit oogenblik, na alle uitgaven, zijn wij in het bezit van eene som van meer dan f 25 000; niettegenstaande wij 4 invaliden hebben te onderhouden, die ieder f 150 's jaars ontvangen, zonder dat zij noodig hebben langer contributie te betalen, en twee weduwen die in eens f 150 's jaars ontvangen.

Wij zouden, wat de weduwen betreft, wel iets meer kunnen adsisteeren, maar om voor het vervolg zooveel mogelijk het te kunnen volhouden, moeten wij trachten een sterkere reserve te verkrijgen. De inrichting van de vereeniging is echter zoodanig dat, indien het zoo blijft, zij niet behoeft failliet te gaan, omdat elk jaar een maximum is vastgesteld wat uitgegeven mag worden. Nu is het 150 gulden, maar wanneer de omstandigheden het vorderen, moet dat maximum verdeeld worden onder zoovelen dat het minder wordt. De contributie van de leden bedraagt tot heden nog altijd een dubbeltje per week, tenzij zij lid van het weduwenfonds zijn - men kan dat niet als algemeenen regel opdringen omdat er ongehuwden zijn, - want dan betalen zij daar eveneens een dubbeltje per week voor en een inkoopsom naar gelang van hun leeftijd, waarvan het betalen vergemakkelijkt wordt naar gelang van de som. Als die 5 of 10 gld. is, moet die binnen den tijd van een jaar betaald zijn.

Eene som van f 20 gulden is voor degenen, die de veertig nabij zijn, aangenomen, en kan in twee jaren tijds betaald worden.

3212. V. Gij beschouwt het zeker altijd als een zeker gunstbewijs, wanneer gij de menschen als lid aanneemt?

A. Neen, als een plicht.

De menschen moeten aan twee eischen voldoen: 1°. wat hun gezondheidstoestand betreft, omdat wij geen zieken mogen aannemen, en 2°. moet op hunne moraliteit, voor zoover wij kunnen nagaan, niets aan te merken zijn.

3213. V. Als gij dus begrijpt, dat het menschen zijn, die niet met bedriegelijke oogmerken in het fonds willen komen, en van wie gij onderzocht hebt, dat zij de handen trachten uit te steken en eerlijk en braaf in hun doen en laten zijn, neemt gij hen zonder beperking aan, onverschillig hun vak of godsdienst?

A. Ja, en wel in dier voege, dat de candidaat ter beoordeeling aan eene commissie van onderzoek wordt onderworpen. Wanneer de commissie tot aanneming adviseert, moeten de leden beslissen. Wanneer ⅓, der leden zich er tegen verklaart, wordt de candidaat niet aangenomen. Na driemaal afgewezen te zijn, mag hij niet meer voorgesteld worden. Als iemand bezwaar tegen de toelating heeft, is het bestuur verplicht om een onderzoek naar de gegrondheid van dat bezwaar in te stellen, en blijft de uitspraak aan het bestuur.

3214. V. Bestaat er nog al lust bij den werkman om lid te worden of niet?

A. Niet erg.

3215. V. Het is toch een mooie gelegenheid om zich wat goeds te verzekeren?

A. Ja, dat meen ik ook. Waaraan de schuld ligt durf ik niet te zeggen, want wij hebben getracht er genoeg bekendheid aan te geven en doen dat nog, maar ik doe hierbij opmerken dat wij het niet doen in die groote mate als misschien noodig zou zijn. Wij wenschen liever in stilte voort te werken, doch hebben er genoeg bekendheid aan gegeven, dat tal van werklieden het kunnen weten. De vraag is echter of zij wel begrijpen en verstaan wat hun eigenlijk belang eischt.

3216. V. Gij schrijft dus het gering aantal leden toe aan het beperkt inzicht van de zijde der werklieden?

A. Niet geheel. De vraag is of de werkman wel genoegzaam wordt ingelicht door personen die in zijn taal en naar

zijne opvatting de zaak uiteenzetten. Ware dit het geval, misschien zou daardoor de toestand zoo al niet geheel veranderen maar dan toch veel verbeteren.

3217. V. Uw bestuur, dat zich kennelijk veel moeite geeft voor deze zaak, zal toch zeker wel in die richting werkzaam zijn?

A. Men is in die richting werkzaam. In de eerste jaren van de oprichting van de vereeniging hebben wij maandelijksche bijeenkomsten gehad. Wij hebben verscheidene keeren tot het volk laten spreken, wij hebben, voor zoover datin ons vermogen was, dit zelf trachten te doen van tijd tot tijd, wij kregen dan wel een zeker getal leden, maar anderen bleven toch weder weg.

Ik heb de opmerking gemaakt, dat de werkman niet altijd begreep wat meester A of dokter B in zijn belang tot hem sprak.

Ik heb indertijd dr. Koster verzocht eens een voordracht in de vereeniging te houden. Die heer is iemand, die tamelijk populair spreekt.

Hij gaf mij te verstaan dat hij meende de kennis te missen om zich voor het publiek genoegzaam verstaanbaar te maken. Ik heb hem toen geantwoord dat ik wist, dat hij in der tijd in 'Nut en Beschaving' te Amsterdam wel eens spreekbeurten had vervuld en verzocht hem mij in de gelegenheid te willen stellen die eens bij te wonen. Toevallig had hij juist 14 dagen daarna eene verhandeling te houden en hij introduceerde mij daar. Toen ik hem daar gehoord had, heb ik hem beleefd per brief bedankt en er op gewezen dat ik als werkman geloofde hem begrepen te hebben en daardoor meende het recht gekregen te hebben om hem te vragen voor den werkman te spreken, omdat wat ik begrijp, door een ander ook te begrijpen is.

3218. V. Wij moeten elkander goed verstaan. Ik begrijp dat eene verhandeling zoo kan wezen, dat niemand er iets van begrijpt. Zoo iets is meer te zien! Maar om een werkman tot het besefte brengen, dat men met een dubbeltje in uwe kas te storten in de week, bij ziekte en ouderdom ondersteund wordt en bij overlijden voor zijn weduwe ondersteuning krijgt, is nog al eenvoudig. Daarbij komt geen verhandeling te pas. Is dat denkbeeld niet levendig genoeg bij het volk om zich in grooten getale bij u aan te melden?

A. Ja, dan blijkt wat ik zeg, en is het minder noodig dokter die en meester dat te laten spreken, want dat is minder op dit gebied.

3219. V. Neen, dat is het punt niet. Ik wensch te weten, hoe het komt dat eene vereeniging, zooals u ons beschrijft, en die dan toch waarlijk nog al veel aantrekkelijks, dunkt mij, moet hebben voor den werkman, in het groote Amsterdam en bij al den goeden wil die bij u en uwe medebestuurders bestaat om die zaak vooruit te brengen, slechts 350 leden telt?

A. De reden daarvan kan ik u onmogelijk opgeven. Bij de oprichting hebben de bestuurders - het bestuur bestaat uit 7 leden - elk van hun kant hun best gedaan om in den kring van hunne bekenden deelnemers te vinden; doch die kring wordt natuurlijk hoe langer hoe kleiner. Meermalen heb ik dan ook de leden aangenaamd, om, willen zij de zaak levensvatbaarheid doen behouden, zelf te trachten leden te verwerven.

3220. V. Ik begrijp wel dat wanneer men eene vereeniging heeft, zooals er duizenden zijn, waar de leden eenvoudig te betalen en nooit iets voor zich zelven te verwachten of te verkrijgen hebben, het ledental uitsterft of vermindert en het veel moeite kost om een voldoend getal leden bij elkander te houden. Maar dat kan hier het geval niet zijn. Het betalen van een dubbeltje is toch zulk eene zaak niet, daarvoor

krijgen de leden uwer vereeniging het vooruitzicht van hulp bij ziekten en ongelukken en op ondersteuning van hunne weduwen .....

A. Dan moeten zij twee dubbeltjes betalen.

3221. V. Goed, maar gij moest eer te veel toevloed van deelhebbers hebben dan te weinig?

A. Waar vele behoeften zijn, kan niet veel afgezonderd worden.

3222. V. Gij komt veel onder werklieden, merkt gij niet veel van het misbruik van sterken drank?

A. Bij de werklieden waaronder ik mij beweeg niet.

3223. V. Maar dat zijn welllicht meestal Israëlieten, die zich daaraan niet schuldig maken.

A. Ik wil geen schuld werpen op anderen, waar ik geen recht toe heb. Natuurlijk ontmoet ik op den weg of bij het werk wel dronken lieden. Nu is het echter de vraag of zij hetgeen zij doen moeten, nalaten omdat zij aan den drank verslaafd zijn, of wel dat zij aan den drank verslaafd zijn omdat zij niet kunnen hebben wat zij wenschen, of liever wat werkelijk noodig is.

3224. V. Hoe dit ook wezen mag, met alle inspanning en moeite blijft gij toch beperkt tot een cijfer van 350 leden.

Laat ons thans, wanneer gij het goedvindt, eens spreken over enkele door u opgegeven punten die gij met uwe leden besproken hebt. Er schijnt in uwen kring eenig bezwaar te zijn over de niet prompte naleving der wet op den kinderarbeid. Is dat zoo?

A. Er zijn velen die aanmerking gemaakt hebben.

3225. V. Wat zeggen zij?

A. Zij beweren dat wanneer het verbod van kinderarbeid tot op 14jarigen leeftijd niet streng gehandhaafd wordt, dit zoowel voor de kinderen als voor den werkman in het algemeen nadeelig is.

Kinderen, die vóór hun 14de jaar aan welken arbeid ook geplaatst worden, verliezen de gelegenheid om zich in datgene wat van de kinderen wordt gevorderd, te ontwikkelen.

Zij, die daarentegen van de jonge loten gebruik maken, kunnen dit voor te lagen prijs doen, dan dat het anders dan nadeelig zou kunnen zijn voor den volwassen werkman.

3226. V. Laat ons twee punten goed uit elkander houden. In de eerste plaats schijnt in uw kring van leden, waar de zaak opzettelijk besproken is, algemeen deze zienswijze te heerschen, dat het wenschelijk zou zijn over het algemeen den kinderarbeid tot op 14jarigen leeftijd te verbieden. Heb ik dat goed verstaan?

A. Ja, dat is goed door u verstaan.

3227. V. En dat is de algemeene indruk van de leden?

A. Ik mag niet voor de 350 leden spreken. De eenigen die gesproken hebben onder een getal van omstreeks 100, die aanwezig waren in die vergadering, hebben zich in zoodanigen zin uitgelaten en werden niet tegengesproken door anderen, terwijl mijne meening stellig is, dat aan kinderen beneden 14 jaren het werken moet verboden worden.

3228. V. Maar zouden de gezinnen het kunnen missen, als de wet zoo ver ging om aan de kinderen tot 14 jaar toe te verbieden wat te verdienen?

A. In het eerst zouden de gezinnen het niet kunnen missen, maar het zal noodig zijn er eenmaal toe te komen dat zij dat kunnen. Een tijd lang zal moeten geleden worden, ten einde tot een beteren toestand te geraken.

3229. V. Maar dat bezwaar is niet zoo gewichtig in uw oog, of gij zoudt er overheen stappen om tot dien toestand te komen?

A. Ik heb in die omstandigheden niet verkeerd en te weinig familiën gekend die er in verkeerden, om zoo positief te spreken; doch ik weet dat er gezinnen zijn, die meenen de verdiensten van hunne kinderen niet te kunnen missen, terwijl ik van mijn kant overtuigd ben, dat het altijd tot hun nadeel gestrekt heeft.

3230. V. Hee lang zijt gij president van uwe vereeniging?

A. Zoolang do vereeniging bestaat, dus 18 jaren.

3231. V. Maar is in uwe vereeniging ook beweerd dat aan de bestaande wet op den kinderarbeid, die slechts reikt tot 12 jaren, de hand niet genoeg wordt gehouden?

A. Die meening is door enkelen geuit, maar ik ben overtuigd dat die enkelen niet in het algemeen kunnen spreken, omdat zij zich enkel bewegen in den kring van het diamantwerkersvak.

3232. V. Wordt voor het diamantsnijdersvak geen misbruik gemaakt van kinderen beneden de 12 jaren?

A. Ik weet dat dit door enkele personen gezegd is, maar in hoever die zich vergisten, weet ik niet.

3233. V. Dus bepaalde feiten kunt gij niet aanvoeren?

A. Neen.

3234. V. Gij hebt ons geschreven dat

voor het diamantsnijden jonge meisjes gebruikt worden.

A. Tal van meisjes.

3235. V. Op de fabriek?

A. Neen, het snijderswerk gebeurt veelal bij particulieren. Ik geloof wel dat het op enkele fabrieken gebeurt, maar meestal heeft het diamantsnijden plaats bij de juweliers aan huis.

3236. V. Hebt gij het weleens gezien dat meisjes daartoe werden gebezigd?

A. Ja.

3237. V. Bij welke juweliers?

A. In mijn eigen huis woonde boven eene familie waarvan een meisje bij het vak was, en er haar voordeel mede deed door steeds meerdere meisjes daarvoor aan te nemen. Naar men mij van zeer betrouwbare zijde heeft verzekerd, is dat voordeel zeer groot.

3238. V. Op de fabrieken evenwel komen alleen jongens niet waar?

A. In de fabriek in de Valkenburgof de Uilenburgstraat heb ik zelf vrouwen zien werken, ik geloof meer in het rozenslijpen.

3239. V. Hebt gij ons nog iets mede te deelen naar aanleiding van de u toegezonden Schets?

A. Ik heb niets te voegen bij hetgeen u door ons bestuur gezonden is. Vooral heeft dit aanmerking gemaakt op het rooken in de fabriek, als zeer nadeelig voor de oogen.

3240. V. Dat zal het rooken wel overal ook in vergaderingen en bijeenkomsten zijn!

A. Maar op fabrieken waar de arbeiders 12 uur achtereen bijeen zijn, is het zeer nadeelig.

3241. V. Gij hebt uitsluitend het oog op diamantfabrieken?

A. Dat is een toestand die tot andere verhoudingen leidt, omdat de personen daar hun eigen meester zijn. Als voorzitter heb ik echter krachtig daartegen gewerkt, omdat onze kas er schade door lijdt, daar de gezichtsorganen der werklieden er zeer door benadeeld worden. Het zou dus wenschelijk zijn dat daaraan paal en perk werd gesteld, zoodat het kwam ten goede van degenen, die het verdienen.

3242. V. Zijn er nog andere punten waarover gij ons het een en ander zoudt willen mededeelen?

A. Neen, dank u....

3245. V. De heer **Van der Sleyden:** Ligt het in uwe bedoeling dat tot den leeftijd van 14 jaren het lager onderwijs zou voortgezet worden, of zou na het 12de jaar het vakonderwijs reeds moeten aanvangen?

A. Ik geloof niet dat een kind voor zijn 14de jaar geschikt is om iets te leeren wat voor de uitoefening van zijn vak nuttig kan zijn of eenigszins van belang is. Ik zeg niet voor sommige vakken, als bijv. van sigarenmaker, dat weinig inspanning vordert. Maar in het algemeen is het voor een kind beneden 14 jaren niet goed om als werkman te arbeiden.

Het is niet goed om daar kinderen van 14 jaar in te brengen, want ik acht het onrecht dat die hun tijd zoek brengen met boodschappen doen, grond aanvegen enz.

3246. V. Gij maakt onderscheid tusschen de bedrijven. Welke bedrijven bedoelt gij eigenlijk? Voor sigarenmakersjongen acht gij niet veel ontwikkeling noodig, maar kunt gij nog andere vakken opnoemen waarvoor dit zou gelden?

A. Neen, dat is eene moeilijke zaak. Ik geef toe dat er een aantal vakken zijn, waarin de kinderen iets kunnen *doen*, maar werkman worden is heel wat anders. Waar fabriekmatig wordt gewerkt, kan men kinderen wel aan een of ander zetten, met gevolg dat zij in de behandeling van eenig onderdeel heel handig en knap worden, maar dat acht ik niet billijk. Kinderen die genoeg geestesontwikkeling bezitten om goede werklui te worden mogen geen dupe worden van winstbejag en speculatiegeest. Nu gebeurt het wel dat enkele jongens er zich uitwerken al zijn zij in fabrieken geplaatst, maar dat kost veel moeite. Ik vind het verkeerd, dat de kinderen op zulk een jeugdigen leeftijd in den doofpot gestopt worden.

3247. De heer **Smit:** Als ik het goed begrepen heb, dan is getuige een voorstander om de wet van 1874 op den kinderarbeid uit te breiden tot den veertienjarigen leeftijd. Nu is mijne vraag, of hij ook een voorstander is om eene wet in het leven te roepen, waarbij de schoolplicht tot 14 jaar wordt voor-

geschreven, of wenscht hij de ouders vrij te laten om de kinderen al of niet naar school te zenden?

A. Ik ben een groot voorstander van schoolplicht; het is een eerste middel om de gelegenheid te ontnemen om de kinderen vóór hun 14de jaar naar het werk te sturen.

3248. De **Voorzitter:** Wij danken u voor uwe komst; uw verhoor is afgeloopen.

B.B. KOCH.

Verhoor van den heer A. Post.

3249. De **Voorzitter:** Wilt gij uw naam, voornaam, ouderdom, beroep en woonplaats opgeven?

A. Anthonie Post, oud 62 jaar, van beroep huisschilder, president der schildersvereeniging: 'Vooruitgang zij ons doel', Bloemstraat 97 te Amsterdam.

3250. V. Zijt gij van jongs af aan bij het vak geweest?

A. Ja.

3251. V. Hoe hebt gij uwe opleiding gekregen?

A. Aan een winkel

3252. V. Op welken leeftijd zijt gij bij het vak gekomen?

A. Op mijn 13de jaar.

3253. V. Wat hebt gij tot dien tijd gedaan? waart gij tot zoo lang op de lagere school?

A. Ja tot circa dien tijd.

3254. V. En toen zijt gij bij een baas op den winkel gekomen en hebt gaandeweg het vak maar moeten leeren?

A. Ja.

3255. V. Het is al lang geleden, maar waren er toen geen scholen of zoo iets om het vak te leeren?

A. Neen, niets van dien aard, maar ik moet u doen opmerken dat ik van Weesp geboortig ben en daar was natuurlijk zoo mogelijk nog minder gelegenheid daarvoor dan in de groote steden. Dus wat men leerde moest men van lieverlede van den patroon en de gezellen leeren.

3256. V. En hebt gij altijd uw brood goed kunnen verdienen in uw vak?

A. Ja, ik mag zeggen van ja

3257. V. Werkt gij op u zelf of zijt ge in eene betrekking?

A. Neen, in betrekking.

3258. V. Zijt gij al lang bij uw patroon?

A. Ja, mag ik u dat eens even vertellen? Bij mijn vorigen patroon, Van der Valk, ben ik van 1849 tot 1880 geweest.

Toen hij begon was hij, evenals ik, ongehuwd en wij waren beiden even rijk of liever even arm. Het was een flink man en ik zou wel wenschen dat hij nog mijn patroon was. Doch vóór zijn zestigste jaar is hij stil gaan leven en heeft de zaak overgedaan aan den tegenwoordigen eigenaar, den heer D. Krook. Toen ben ik met den inventaris overgegaan, en bij den tegenwoordigen patroon, die ook knechts had, die 30 of 40 jaren bij hem waren, tot heden toe in dienst geweest.

3259. V. Dus gij zijt sedert 1849 eigenlijk bij dezelfde firma in dienst?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter!

3260. V. Zijn er meerderen met u zoo lang bij de firma geweest?

A. Een is er 26 jaren en een ander 24 jaren geweest.

3261. V. Wat verdient gij?

A. Wij werken per uur en verdienen dan 18 cents. Bij de meeste andere patroons 17 cents per uur. Van der Valk, waarvan ik straks vertelde, was een flink man, die rekening hield met de behoeften; toen de loonen hooger werden, was hij een der eersten die daarmede begon. Bij deze firma komende, was dit nog niet het geval, maar hij kon het loon moeilijk verlagen en derhalve kregen de andere knechts ook meer.

3262 V. Hoevele uren werkt gij per dag?

A. Dat is verschillend. Op dezen winkel is men niet gewoon zeer vroeg te beginnen of zeer laat te eindigen. In drukke tijden, tusschen Paschen en Pinksteren, werken wij van 6-8, met inbegrip van anderhalf uur schafttijd des middags. Zijn de drukke tijden voorbij van 7-7, ook met anderhalf uur schafttijd. Dan gaan wij naar huis om te eten, ten minste zij die dit beloopen kunnen. Naarmate de dagen korter worden wordt de werktijd ook minder. Vroeger was dit niet het geval, maar omdat wij per uur werken laat men ons in het werken vrij. Het gaat zeer onregelmatig; op de eene karwei moet men soms twee uur langer werken dan op de andere.

Dat is naar verkiezing. Zoo was bijv. verschenen winter, en ook die van 2 jaren geleden, de werktijd 6½ uur, namelijk van 8 tot 4 uren, met 1½ uur schafttijd. Thans is de werktijd 8 uur daags, van half acht tot vieren, met ½ uur schafttijd. Doch dit loopt erg uiteen. Bij den eenen winkel is dat weer geheel anders dan bij den anderen.

3263. V. Werken er ook jongens op uw winkel?

A. Op het oogenblik toevallig niet. Wij hebben er wel een gehad tot zijn 18de jaar, maar die wierd toen soldaat. Na dien tijd hebben wij er geen teruggezien. In de groote steden is de toevloed van jongens in den regel niet zoo heel groot; zij komen daar eerst op later leeftijd, hetgeen nu juist niet zoo heel verkieslijk is. Zij loopen eerst wat rond op allerlei karweien en, als zij dan wat grooter worden, zoodat zij niet meer toekomen met hetgeen zij verdienen, leggen zij zich op het schildersvak toe. In Amsterdam, waar men elkaar niet zoo speciaal kent, is dat gemakkelijk; zij blijven dan een week of wat bij den eenen baas en loopen dan weer naar een ander.

3264. V. Maar de jongens, die later van de ambachtsschool komen, leeren die het nog wel goed? Merkt gij soms op, dat er goede jongens van die school komen?

A. Dat in Amsterdam op de ambachtsschool het vak geleerd wordt, is eene exceptie.

Op de ambachtsschool leert men wel het imiteeren van hout- en marmersoorten, het kennen der verfstoffen enz., maar in ons vak moet men heel wat meer kennen, want men heeft niet altijd hout- en marmerschilderingen noodig. Men moet eene knappe kamer of zaal weten te schilderen. Onlangs had een heer werk noodig, hetgeen hij meende dat hier niet gemaakt kon worden, en de patroon zeide: ik kan veeleer 25 kunstenaars krijgen, dan 2 goede kamerschilders. Hoe moet zulk een jongen het maken als hij in eene kamer komt? Het kan nieuw werk, maar ook oud werk zijn. Dat leeren zij ten eenenmale *niet* op de ambachtsschool; daar krijgen zij een stuk papier, dat moeten zij plamuren en schuren, en dat gaat goed; maar moeten zij eens eene architraaf bewerken die niet heel netjes getimmerd is, want men ziet dat mooie werk van vroeger ook niet meer, dan staan zij er voor, evenals wanneer zij aan schoorsteenen en gevels moeten werken, waar men van jongs af bij opgeleid moet zijn, om ongelukken te vermijden.

Dit leeren zij op de ambachtsschool niet. Ik verwerp die scholen daarom niet, maar wanneer de jongens eerst op die scholen geweest zijn en zij komen daarna in de leer bij het vak zelf, dan dragen zij de borst wat hoog.

3265 V. Komen er velen van die ambachtsscholen?

A. Voor ons vak weinig. Te Amsterdam is het eene exceptie dat de jongens voor het schildersvak hunne opleiding zoeken op de ambachtsschool.

3266. V. Als het onderwijs op de ambachtsscholen niet in alle deelen voldoende is en als de jongens, die op het vak komen, minder geschikt zijn, dan ziet het er met de toekomst voor uw vak niet te best uit. Hoe zal men verder in geschikte werklieden voor uw vak voorzien?

A. Dit ziet er reeds nu niet te best uit.

Wij hebben te Amsterdam nog eene teekenschool voor kunstambachten, die is opgericht door de vereeniging waarvan ik de eer heb voorzitter te zijn. Die school hebben wij zes jaren onderhouden, gedirigeerd en geëxploiteerd, maar toen wij de commissie voor het middelbaar onderwijs bij ons kregen en wij aan alle eischen moesten voldoen, moesten wij grootendeels de handen in den schoot leggen en een anderen weg inslaan; toen alles in optima forma moest zijn, liepen de kosten te hoog. Toen is de Vereeniging tot bevordering van fabrieksen handwerksnijverheid te hulp

gekomen met subsidie van ons, van de meubelmakersvereeniging, van enkele behangers- en goudsmidspatroons, van den Staat, de provincie en de gemeente. De zaak is nu op prachtigen voet gebracht; de jongens leeren teekenen en boetseeren, en in het laatste studiejaar krijgen zij onderwijs in de verschillende vakken. De schilderpatroons doen echter niets aan de zaak; niet één subsidieert eene zoo goede inrichting.

Een der leerlingen die vroeger weg wilde om teekenonderwijs te ontvangen,

heeft zijn ontslag gekregen, omdat de patroon dat onnoodig vond.

3267. V. Er zijn dus patroons, die tegenwerken, dat gebruik wordt gemaakt van de goede gelegenheid voor aankomende jongens om hun vak flink te leeren?

A. Ja, zooals ik u met feiten heb aangetoond.

3268. V. Wat doet uwe vereeniging nog meer, behalve die school welke zij heeft opgericht maar ten deele los heeft moeten laten om de wet?

A. Zij keert f 4 ziekengeld uit en f 8 gedurende 13 weken bij het krijgen van ongelukken, wat bij ons vak menigmaal voorkomt.

Zoolang de geneeskundige den man niet voor hersteld verklaart, wordt nog 9 maanden lang f 4 's weeks betaald.

Voorts kunnen de zoons van leden of leden, die er lust in hebben, van September tot het einde van Maart 5 avonden 's weeks den teekencursus bijwonen voor f 2,50.

Wanneer men komt te overlijden, wordt men door de leden grafwaarts gedragen en de nablijvenden ontvangen eene kleine uitkeering. Bovendien ontvangt men als men 15 jaar lid is geweest op zestigjarigen leeftijd, als men niet meer werken kan, een klein pensioen, maar dat is zoo gering dat ik het haast niet noemen kan, want u begrijpt wat het is een pensioen te krijgen na eene contributie van 3 centen in de week. Op dit oogenblik zijn er zes, die pensioen ontvangen, maar met Mei komen er nog drie bij, als zij niet vóór dien tijd komen te sterven en dan zijn er negen, zoodat het pensioen dan nog kleiner wordt.

Dat is hetgeen de vereeniging doet op stoffelijk gebied. Voor het overige houden wij vergaderingen en bespreken daarin de vragen van den dag naar dat dit in ons vermogen is. Ik van mijn kant houd mijne medeleden steeds voor: komt, vrienden, laten wij geen groote woorden gebruiken, maar laten wij wat doen en de hand aan den ploeg slaan en werken. Ik heb de eer voorzitter te zijn van een voorschotbank, een spaarkas of spaarbank. Ik dweep met coöperatie in al hare deelen, en wijs mijne medeleden er op hoe zij een aandeel kunnen opsparen, door *ƒ* 5 's jaars, namelijk wekelijks een dubbeltje bij te dragen totdat f 75 bijeen is.

Ik wijs hun op de spaarbank, die daaraan verbonden is, die 3½ pct. interest geeft; dat kunnen wij geven omdat de leeners interest moeten betalen. Hij die lid is van de voorschotbank, krijgt vier pct. van zijn spaargeld, Zoo leeren de menschen sparen en zich zelf helpen.

Zoo heb ik de eer hoofdcommissaris te zijn van een begrafenisfonds. Ik raad ze aan lid daarvan te worden, omdat wij tegen lager premie veel meer uitkeering kunnen geven dan andere fondsen. Dat kunnen wij doen, omdat wij door geen onkosten voor administratie gedrukt worden. Wij maken na afloop van den arbeid de zaken zelf in orde. Wij zitten met onze avonden dan ook niet verlegen; er is altijd wat te doen. En zoo ben ik ook voorzitter van den Amsterdamschen Werkmansbond, waaraan ook het noodige te doen valt.

Om nu op de vergaderingen terug te komen, daar is altijd stof om elkander op het een of ander opmerkzaam te maken. Voornamelijk in dezen tijd. Misschien ben ik wat onderwetsch, maar ik kan mij niet vereenigen met die groote woorden zonder daden. Dat geeft niets; de handen moeten aan het werk worden geslagen en zoo is er op de vergaderingen heel wat te spreken. En vraagt u of wij over de politiek spreken, dan moet ik zeggen dat dit wel eens gebeurt, als er zaken aan de orde zijn die daarmede verband houden en wij dat noodig achten.

Viermalen in het jaar vergaderen wij ook met onze vrouwen; dan wijzen wij op ons ziekenfonds ‘Door en voor den werkman’, op het nut van begrafenisfondsen, spaar- en voorschotbanken enz, zoodat er altijd veel te praten valt en er altijd tijd te kort komt.

3269. V. Nu zal ik u eens een paar vragen doen over hetgeen gij daar zoo achter elkander hebt gezegd. Hoeveel leden telt de Schildersvereeniging?

A. Honderd veertig leden.

3270. V. Niet meer?

A. Ja, daar hebt gij het. Die groote woordvoerders houden er van af. Het is trouwens begrijpelijk dat menschen,

die dikwijls in nood en behoefte verkeeren, en die dan die taal hooren spreken, onze zaak leeren verachten; want wat ik achtereen heb opgenoemd, wordt niet alleen door de sociaal-democraten als lapwerk veroordeeld, maar toen ik verleden jaar eene spreekbeurt te Rotterdam vervulde werd mij gezegd: 'gij maakt den toestand nog veel erger'. Daarom is het getal zoo klein.

3271. V. Dus het getal van de leden gaat achteruit door het werken en tegenwerken van de partij, die gij daar noemdet?

A. Dat is mijne volle overtuiging.

3272. V. Dus dat doet een boel kwaad?

A. Ja, Mijnheer.

3273. V. Hebt gij in vroeger jaren een grooter getal leden gehad?

A. Onze vereeniging heeft bij de 400 leden geteld.

3274. V. En hoelang bestaat zij al?

A. Dat wordt den 21sten April 21 jaar.

3275. V. En hoeveel laat gij contribueeren?

A. Veertien cent in de week.

3276. V. Hebben de leden daarvoor dan recht op uitkeering bij ziekte?

A. Ja.

3277. V. Bestaat bij uwe vereeniging de gewoonte, zooals bij sommige andere vereenigingen, om aan het einde des jaars de kas te verdeelen?

A. Neen.

3278. V. Gij hebt daar toch wel van gehoord?

A. Jawel, zij doen dit voornamelijk hier in de residentie.

3271. V. Te Amsterdam geschiedt dit toch wel door de sigarenmakers, niet waar?

A. Dat de sigarenmakers 'Door eendracht saamgebracht' dit doen, is mij niet bekend.

3280. V. Gebeurt het hier in den Haag dikwijls?

A. Ik heb dikwijls gehoord, dat het in den regel hier het geval is, dat men feestviert als er een zeker sommetje in kas is, zoodat die nooit sterk wordt. Ik ben niet alleen voorzitter der Vereeniging, maar tevens oprichter, en ik weet dus dat wij met eene kas van 45 centen begonnen zijn, en nu kunnen wij er op bogen dat wij met de afdeeling pensioenfonds, de groote kas zooals wij dat noemen, waar alles uit moet betaald worden, ruim f 8000 bezitten.

3281. V. Reserve?

A. Ja, en daarom is mijne overtuiging dat als men wil, men veel kan doen.

Wanneer het jongere geslacht eens een goed begrip er van had, en wij eens een duizendtal leden telden, dan zouden wij elkander flink kunnen ondersteunen.

3282 V. Maar dat willen zij niet; men werkt u tegen?

A. Ja, bepaald; er is onwil, tegenwerking, ook van hen die volstrekt geen beginselen hebben, maar zich toch afscheiden uit onverschilligheid. Vroeger om dezen tijd verdienden wij f 5,40 en als wij nu denzelfden tijd werken, zooals nu op het oogenblik, verdienen wij f 8,40. Dat is door de vereeniging verkregen.

3283. V. Dat de loonen zijn vooruitgegaan?

A. Ja, maar ook eene betere tijdverdeeling. Later met de zoogenaamde bouwwoede die heerschte, met de invoering van het uurwerk, is men nu eenmaal zoo ver gekomen dat men in de drukte zooveel laat werken als men verkiest, en met den slappen tijd zoo weinig als men verkiest.

3284. V. Wanneer ik u goed begrepen heb, dan hebt gij de contributie kunnen verminderen?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter, de contributie is niet verminderd.

3285. V. Wat heb ik dan daar straks gehoord van 45 centen?

A. Daarover heb ik niet gesproken.

3286. V. Hebt gij niet gezegd dat gij begonnen zijt met 45 centen?

A Ja, maar dat was onze eerste kas! Alles en alles vijf en veertig centen! Wij waren toen met ons negenen en contribueerden elk 5 centen. Zoo is onze vereeniging begonnen.

3287. V. En nu is er f 8000 reserve r 't Doet een mensch goed zulke dingen te hooren. Zijn er veel donateurs aan die vereeniging?

A. Op dit oogenblik nog één.

3288. V. Waren er vroeger meer?

A. Ja verscheidenen.

3289. V. Onder de bazen?

A Ja, anders hadden wij geen donateurs.

3290. V. Dus onder al de bazen in heel Amsterdam is er nu maar één; en die is dan die donateur van f 2,50?

A. Ja.

3291. V. Dat is dus al de steun, dien gij van de bazen hebt?

A. Ja.

3292. V. Bemoeien de bazen, die zich niets aan uwe vereeniging laten gelegen liggen, zich misschien dan zooveel te meer met hunne knechts ingeval die ziek worden?

A. Er zijn winkels, waar, wanneer er een der knechts ziek wordt, een bakje nedergezet wordt, en van elken knecht gevergd dat hij er een dubbeltje in werpt. De een durft dit niet voor den ander na te laten, en de patroon gooit er ook een paar kwartjes bij. Maar op den winkel waar ik ben wordt volstrekt niet voor een werkman gezorgd. Er is er een die 40 jaar bij den patroon is werkzaam geweest, maar nu niet meer werken kan. De patroon kijkt echter niet meer naar hem om, hij ontvangt geen cent ondersteuning.

3293. V. Hoe eindigt zoo iemand, als hij versleten raakt, zijn leven?

A. Hij wordt door de philantropie onderhouden. Hij gaat in het Burgerlijk Armhuis, totdat er een plaats komt in een besjeshuis, als hij ten minste tot eene corporatie behoort, die er zulk een huis op na houdt, - maar volstrekt geene verzekering op het leven of op ongelukken.

3294. V. Gij zeidet daarstraks dat, behalve de uitkeering van ziekengeld 13 weken lang, uwe vereeniging bij overlijden het lid ook grafwaarts draagt. Dit is toch niet wat men noemt een begrafenisfonds?

A. Volstrekt niet. Voor het tijdverzuim krijgen de dragers 50 cents voor rekening van de vereeniging. Het gaat dan met eenige plechtigheden gepaard.

3295. V. De begrafenis geschiedt dus buiten kosten voor de familie van den overledene; daarvoor zorgt de vereeniging?

A. Alleen voor de dragers. Daar heeft de familie dan niet mede te maken. Zij krijgen een kleine uitkeering, die voor elk lid 10 cent bedraagt, en dus thans, nu het ledental 150 is, op f 15 komt. Dit geld strekt ter bekostiging van die kleine uitgaven, zooals bijv. een kop koffie, die de een kan bekostigen, de ander weer niet.

3296. V. Het gaat wel eenigszins buiten de punten van de schets, maar gij moet ons toch nog eens iets vertellen van de voorschotbank, waarvan straks reeds gesproken is?

A. Die bank is eene coöperatieve voorschotbank tot het verleenen van geldelijken bijstand. Zij is bepaald opgericht voor kleine winkeliers en baasjes, die anders sukkelen moeten. Allerlei vakken, schoenmakers, kleermakers en kleine scheepstimmermansbazen, profiteeren er van.

3297. V. Zij ligt dus buiten den eigenlijken schilderskring; en gij behandelt het zoo onder elkander?

A. Juist, zij is voor een ieder toegankelijk.

3298. V. Zoo hebt gij ook een spaarbank?

A. Die is er aan verbonden.

3299. V. Komen zij liever bij die spaarbank dan bijv. bij de postspaarbank?

A. Volstrekt niet, want dan zouden wij geen handen genoeg hebben om hen te helpen en zou ik er mijn werk niet bij kunnen waarnemen.

3300. V. Welke soort van menschen brengen daar geld in?

A. Goede vrienden, die ook in de voorschotbank lid zijn. Laat ik een voorbeeld geven. Als een zoon of dochter van mij eenig geld heeft, dan zeg ik: breng het in onze spaarbank, dan krijgt ge nog 3½ percent.

3301. V. En dat geld gebruikt ge in de voorschotbank en laat ge met 4 percent betalen?

A. Neen, met 7½ percent.

3302. V. Om nu weêr tot onze punten te komen. Van overmatig lang werk, met name van aankomende jongens, is in uw vak geen sprake?

A. Neen; zij komen in den regel vroeger en blijven iets later, omdat er voor een winkel altijd boodschappen te doen zijn. Voor de rest werken zij wat de gezellen werken.

3303. V. Straks hebt gij gezegd: ongelukken komen in ons vak menigvuldig voor. Bij ziekte, dat hebben wij zooeven besproken, doet de baas er niets

aan, en van alle bazen is er slechts één, die uwe vereeniging in een geheel jaar met f 2,50 helpt. Maar wat doen de bazen nu, als een van u een ongeluk krijgt onder het werk?

A. Doodeenvoudig niets. Wel is een enkel geval te noemen dat een douceur werd gegeven, maar daarop kan men niet rekenen, omdat er geen fondsen voor zijn.

3304. V. Maar wordt er geen onderscheid gemaakt tusschen ongelukken die door onvoorzichtigheid, roekeloosheid of gedachteloosheid de schuld zijn van den werkman, en ongelukken, die de werkman niet heeft kunnen ontgaan? Doen de bazen in het laatste geval ook niets?

A. Het is mij niet bekend.

3305. V. En komen die ongelukken, die niet de schuld van den werkman zijn, dikwijls voor?

A. Ja.

3306. V. En onder al die gevallen weet gij er geen enkel op te noemen, dat de baas de hand heeft uitgestoken om te helpen?

A. Een geval is mij bekend, dat een knecht van Kuyper verleden jaar viel, waardoor die knecht buiten staat was te werken. Kuyper heeft toen het geld dat de knecht van onze vereeniging ontving aangevuld tot het bedrag van het gewoon loon dat hij ontving toen hij op het werk was, Maar dit zijn excepties, waarop de werkman niet kan rekenen.

3307. V. Dit geval is eene uitzondering op den regel? Want, goed verstaan, de regel is dat de bazen niets doen?

A. Ja, ik kan hierbij nog een geval noemen van geheel tegenovergestelde beteekenis. Een knecht viel, en het duurde meer dan een jaar vóór hij in dienst kon terugkomen. Toen hij hersteld was, nam de oude patroon den werkman, die toen in een beugel liep, terug, maar later wilde hij hem niet meer in dienst houden, omdat hij in het vak zijn brood niet meer kon verdienen. Dit staat tegenover het zooeven genoemd geval.

3308. V. Wordt onder de schilders misbruik gemaakt van sterken drank? Ik bedoel nu niet onder mannen zooals gij, die 20 à 30 jaar bij denzelfden baas blijven, maar onder het gros van het volk.

A. Niet bij mijn vroegeren en mijn tegenwoordigen patroon. Bij de nieuwe werken komt dat nog al voor; maar wat is ook het leven van demenschen? Zij moeten te 4 uren opstaan, om te 5 uren op het werk te zijn; waar zij, behoudens een half uur schafttijd, tot 8 uren blijven en te 9 uren thuis komen, want te 8 uren komen zij aan den winkel om nog een en ander te doen voor den volgenden dag als anderszins Wat is dan het gevolg van zoodanigen arbeid?

Meer dan één hoort men zeggen: een borreltje is alles wat wij hebben. Dat er veel gedronken wordt, valt niet te ontkennen; maar bij hen, die aan behoorlijke winkels werken, bij u of bij anderen, binnenshuis of buitenshuis, is dat zoo dikwerf het geval niet. Ik zal hen niet vrijpleiten, maar overmatig gebruik van sterken drank is niet noemenswaard. Hoe zou dat ook kunnen? Laat mij nu mij zelven eens tot voorbeeld nemen. Als ik f 8,64 's weeks verdien, behoor ik tot de uitzonderingen, want daar zijn velen die maar 6½ uur werken en f 7,20 ontvangen. Ik verwoon f 2 per week, en moet daarvoor 40 trappen hoog klimmen. Voeg daarbij nu al de contributiën, wat schiet er dan over om veel jenever te drinken?

3309. V. Wat bedoeldet gij daareven met ‘nieuwe werken’?

A. Nieuwe gebouwen in de nieuw aangelegde straten als anderszins, waar tal van huizen zijn, en die maar voor eigen rekening gebouwd worden op hoop ze later te verkoopen. Dat bouwen moet vlug en gauw gaan; hoe vlugger de huizen gereed zijn, hoe spoediger zij er hypotheek op kunnen nemen; zij laten dus van 's morgens vroeg tot 's avonds de geheele week doorwerken. Dit bedoelde ik onder de nieuwe werken, de *revolutiewerken*, zooals men ze te Amsterdam wel noemt.

3310. V. Post, hebt gij nog wat te zeggen naar aanleiding van de punten, die in de u toegezonden Schets voorkomen?

A. Ja, als het mij ten minste vergund is in bijzonderheden te treden, zou ik wel iets willen mededeelen dat mij erg aan het hart ligt, en de heeren zijn nu toch bezig in hun vacantietijd zich aan

onze belangen te wijden. Ik geniet den grooten zegen acht kinderen te hebben. Om die als schildersknecht met eere groot te brengen, kost, zooals men begrijpen zal, heel wat zorg. Ik heb twee jongens die timmerman zijn. Ik heb ze zoo lang mogelijk op school gelaten. Maar hoe gaat het dan? Men laat ze een vak leeren en men schaft gereedschap voor hen aan; komt echter de tijd, waarop zij hun eigen brood kunnen verdienen, dan moeten zij iets anders zien te krijgen om van te leven, omdat er - ik wil er niemand de schuld van geven dat er geen werk is - in het vak, dat zij geleerd hebben, geen brood te verdienen is.

Zoo is een van mijn zoons aan de Hollandsche spoor, als sjouwer, om goederen uit de wagens te halen en in te laden. Daarvoor verdient hij f 1,15 per dag.

Zijne dagtaak duurt, als het een korte dag is, van 's morgens 8 tot 's avonds 8 uur, met inbegrip van 1½ uur schafttijd. Op zulk een dag volgt echter een lange dag. Zoo moest hij gister-morgen om half vijf uit zijn bed, om tegen half zes aan het spoor te zijn, en kwam hij van nacht om half drie eerst thuis; zegge voor f 1,15.

Dat de maatschappijen, die spoorwegen exploiteeren, zoo handelen, vind ik allerverschrikkelijkst. Nu wordt het niet altijd half drie in den nacht; maarden trein van 11,19 moet hij altijd afwachten. En dat bij zulk eene maatschappij dat geschiedt, is toch wat erg, en 't zou niet kwaad zijn als daarover wat in het licht kwam Het is hier een vader die spreekt voor zijn kind.

3310. V. En gij zijt er een, die uw jongen degelijk een ambacht hebt laten leeren?

A. Hij is van zijn vak timmerman, maar hij kan geen werk vinden, anders zou hij zoo'n baantje niet nemen

3311. V. Is uw zoon getrouwd, en heeft hij kinderen?

A. Hij is sedert 1½ jaar gehuwd en heeft een kind.

3312. V. En is hij gehuwd op die f 1 daags?

A. Neen, toen was hij nog timmerman en kon hij zijn brood verdienen. Maar het is wel erg.

3313. V. Hebt gij nog iets te zeggen?

A. Ik zou liever hebben dat gij mij nog wat vroegt.

3314. V. Maar aan het vragen komt ook een einde! Wij zijn de punten alle met u doorgeloopen en hebben reeds van u vernomen wat gij alzoo doet om te zorgen voor den kwaden dag. Over Zondags-arbeid, over- en nachtwerk, dat bij u zeker niet veel voorkomt, behoeven wij immers niet te spreken?

A. Op Zondag wordt aan mijn winkel wel eens gewerkt maar weinig, ik doe het liever niet. Als het mijne beurt is, dan vraag ik of er liefhebbers voor zijn; ik zie er niet veel heil in om des Zondags te werken, maar op den zomerdag gebeurt het wel.

3315. V. Maar dat is toch eene voorbijgaande periode? In uw vak komt het toch weinig voor?

A. Bij sommige firma's gebeurt het maar wat dikwijls, en dat vind ik een ongeluk.

3316. V. Maar op uw winkel komt dit niet veel voor, hoewel in uw vak bij andere firma's des zomers dikwijls op den Zondag gewerkt wordt?

A. Ja.

3317. Ik dank u voor hetgeen gij ons verteld hebt. Uw verhoor is afgeloopen.

A. POST.

Verhoor van den heer G. Loohuys.

3318. De **Voorzitter:** Geef ons op uw voornamen, naam, beroep, ouderdom en woonplaats.

A. Gerardus Loohuys, bakkersknecht, oud 47 jaar, wonende Hoedemakerspad no. 62, te Nieuwer-Amstel.

3319. V. Bij wien dient gij?

A. Op de Reguliersbreedstraat bij Vomary.

3320. V. ls dat eene gewone bakkerij?

A. Ja.

3321. V. Dus geen fabriek?

A. Neen.

3322. V. Zijt gij al lang in dezen dienst?

A. Slechts 4 maanden, van September af.

3323. V. Waar zijt gij vóór dien tijd geweest?

A. Mijne laatste betrekking was om het hoekje van den Amstel en de Kerkstraat bij Graband. Daar ben ik 4 jaar

werkzaam geweest en wegens slapte en achteruitgang van die bakkerij heb ik daar gedaan gekregen.

3324. V. Hebt gij ook op broodfabrieken gewerkt?

A. Wel genoodhulpt, maar niet voor vast gewerkt.

3325. V. Gij zijt daar dus een blauwen Maandag geweest en weet er niets van?

A. Neen.

3326. V. Wat verdient gij nu?

A. Op het oogenblik 10 gulden per week, bij dezen patroon.

3327. V. Vertel ons eens, hoeveel uren werkt gij daarvoor?

A. Daar kom ik voor 's avonds om 6 uren en dan is mijn arbeid tot 's morgens 10 uren.

3328. V. Dat maakt 16 uren achtereen. En dan hebt gij gedaan?

A. Ja.

3329. V. Hoeveel werklieden zijn er bij dien baas?

A. Twee knechts en een jongeling van 18 jaar.

3330. V. Werkt gij allen precies denzelfden tijd of is er onderscheid?

A. Neen, mijn maat is iemand die al vijf jaar in de betrekking is. Die komt een half uur vroeger dan ik, en gaat ook een half uur vroeger weg; maar die opgeschoten knaap moet om 7 uren, dadelijk bij den afloop van het werk, de klanten in de stad gaan bedienen.

3331. Dus die moet 's morgens dan de stad in om 7 uren?

A. Jawel.

3332. V. Hoe laat is hij daarmede klaar?

A. Dat is om een uur of 11, half 12, gedaan.

3333. V. Slaapt die jongen over dag bij den patroon aan huis?

A. Neen, hij slaapt bij zijne ouders.

3334. V. En is dat werk elken dag hetzelfde?

A. Ja, het mag hoogstens een kwartier schelen.

3335. V. Is die jongen al lang bij dien baas?

A. Hij is na mij gekomen. Die jongens blijven gewoonlijk niet lang bij denzelfden baas, doordat zij vrije jongens zijn en eene lange dagtaak hebben.

3336. V. Wat had die jongen vroeger gedaan?

A. Hij was altijd in de bakkerij geweest.

3337. V. En had hij bij de andere bazen datzelfde leven gehad?

A. Ja. Voor hij bij ons kwam, werkte hij bij den bakker Meijerink, op den hoek van de De-Withstraat en Mauritskade. Terwijl hij daar in dienst was, is hij eens met eene mand brood in de Baangracht nabij de strafgevangenis in het water geloopen: hij had ruim 30 uren (van Vrijdag middag tot Zaterdagavond) moeten staan.

3338. V. En moet hij de andere dagen van de week ook den geheelen nacht doorwerken?

A. Ja.

3339 V. Wat verdient die jongen bij uw baas?

A. Vijf gulden per week.

3340. Gaat zulk een jongen, als hij om 11, 12 uur des morgens te huis komt, dan slapen?

A. Die jongen komt wat later 's avonds, om half tien en wij om zes uur, doordat hij over dag ook wat later heengaat. Het hangt natuurlijk van hem zelven af of hij te

huis komende dadelijk wil gaan slapen of eerst wil eten. Hij moet zich daarin wel wat regelen naar zijne ouders, evenals ik mij moet regelen met het eten naar mijne kinderen die school gaan.

3341. V. Hoe heeft die jongen het Zaterdags?

A. Hij komt des Vrijdags-avonds om half tien uur, wij om 6 uur, werkt den geheelen nacht door, gaat Zaterdagsmorgens om 7 uur met den broodwagen uit, komt om 11 uur terug, verkleedt zich, gaat weder medewerken in de bakkerij tot 7 uur 's avonds, kleedt zich aan, gaat met den wagen uit en krijgt dan 's nachts om 2, 3 uren gedaan.

3342. V. Dus dan is zoo'n jongen 26 a 27 uren achtereen in het touw? Dat is immers goed verstaan?

A. Ja wel, Mijnheer.

3343. V. En die jongen van 18jaren verdient?

V. Vijf gulden per week.

3344. V. Gij zult moeten toegeven, dat het, om geen hard woord te gebruiken, wel wat erg is voor een jongen van 18 jaar om een stijve 24 uren achter elkander te werken. Maar zou dat

nu anders ingericht *kunnen* worden; zou die jongen te vervangen zijn? Het is waar, de klanten moeten bediend, het brood moet rondgebracht worden, maar, als gij nu een baas waart, zoudt gij dan kans zien om daarin verbetering te brengen?

A. Wel zeker, bij eene bakkerij als de onze moest één persoon meer zijn.

3345. V. Gij zelf, gij doet van Vrijdag op Zaterdag zoowat hetzelfde werk, behalve dat gij niet voor het bezorgen van het brood uitgaat?

A. Vrijdag-avond ben ik om 6 uur present, dan is mijn maat een half uur aan het werk, en dan gaan wij Zaterdag-avond 8 of 9 uren naar huis. Wij hebben dan 26 uren gewerkt.

3346. V. Op welken tijd hebt gij dan uw slaap gehad?

A. Niets; ter nauwernood den tijd om een stuk brood te nuttigen.

3347. V. Wij verstaan elkander toch wel goed? Ik zal om het goed duidelijk te maken, een paar dagen met u teruggaan. Verleden Vrijdag bijv. zijt gij 's avonds om 6 uur op den winkel gekomen met uw kameraad, hebt den geheelen avond, den geheelen nacht en den daarop volgenden dag van Zaterdag tot 's avonds 9 uren gestaan *en heb niets geslapen?*

A. Neen, niets.

3348. V. En al dien tijd, onafgebroken, zijt gij aan het werk geweest?

A. Ja.

3349. V. En dat is elken Vrijdag en bij elken bakker het geval?

A. Ja.

3350. V. En gij verdient?

A. f 10 in de week.

3351. V. Zou daar nu, wat uw werk betreft, ook wat aan te verbeteren zijn?

A. Ja, als voorbeeld kan ik opgeven dat bij de maatschappij Meel- en Broodfabriek op de Vijzelgracht nooit langer arbeid van een man wordt gevorderd dan 12 uren.

Als het op de fabriek mogelijk is, kan het ook op de particuliere bakkerijen, maar natuurlijk met meer personeel.

3352. V. Dus gij zoudt liever bij die maatschappijen gaan werken dan bij uw tegenwoordigen baas?

A. Ja, maar wij kunnen niet allen op de fabrieken geplaatst worden. Men kan zeggen dat in dat opzicht de toestand bij de maatschappij ‘Brood- en Meelfabriek’ en bij de fabriek ‘Ceres’ van Nering Bögel beter is.

3353. V. En hoe is het op het Anker?

A. Daar werkt men 12 uren en verdient in die 12 uren f2, dus de werklui hebben een weekloon van f 14.

3354. V. En op de andere fabrieken? De ‘Mercuur’ bijv.?

A. Dat zijn geene groote fabrieken. De groote fabrieken zijn: de maatschappij ‘Brood- en Meelfabriek’, de fabriek ‘Ceres', de fabriek ‘Holland’ op de Zoutkeetgracht, en in al die fabrieken is de werktijd 12 uren daags.

3355. V. En hoe is het op de fabriek ‘Amstel’?

A. Daar is ook de werktijd 12 uren.

3356. V. Maar zijn er ook fabrieken waar de toestand ongunstiger is?

A. In het algemeen op alle kleine fabrieken. Door de concurrentie moet men het brood goedkoop leveren en dit moet men vinden in het getal en het loon van de knechts.

3357. V. Het begint er dus daar tamelijk uit te zien als bij de particuliere bakkerijen?

A. Ja.

3358. V. Hebt gij nog iets mede te deelen?

A. Met het oog op onzen langdurigen arbeid zou best een man meer kunnen worden gebezigd. In mijne jeugd was in mijn vak nooit zoodanige slapte als thans; verliet men den eenen dag een patroon, den volgenden dag had men weder een anderen. Na de afschaffing van de belasting op het gemaal, toen de broodfabrieken verrezen, konden de gehuwde knechts beter dan de ongehuwde werk vinden. Door de groote concurrentie tegen die fabrieken worden de kleinere bakkerijen verdrongen. Zij kunnen daartegen niet opwerken en moeten het vinden in het loon van de knechts en door zoo weinig mogelijk personeel. Daardoor loopen nu veel knechts leeg.

3359. V. Als gij des Zaterdags-avonds om 9 uur van den winkel zijt gegaan wanneer moet gij dan weer opkomen?

A. Des Zondags-namiddags om 6 uur. Ik heb er nog dit bij te voegen: wij krijgen buiten de f 10. dagelijks een

tarwebrood, dat natuurlijk gegeven wordt zooals het is en soms 4, 5, 6 dagen oud is. Doch men moet er mede tevreden zijn, want men krijgt het als een aalmoes.

3360. V. Gij zijt voorzitter van eene gezellen-vereeniging. Wat bedoelt deze vereeniging?

A. Het stoffelijk belang der leden te verbeteren en bij ziekte elkander te ondersteunen, waarvoor wij 10 cents per week bijdragen.

3361. V. Kunt gij het daarmede bossen?

A. Als wij niet te veel zieken hebben wèl, maar als wij veel zieken hebben, komen wij dikwijls geld te kort.

3362. V. Wordt uw kas op het einde van het jaar gedeeld?

A. Neen, die wordt nooit verdeeld.

3363. V. Hoevele leden telt uwe vereeniging?

A. Op het oogenblik vier en dertig.

3364. V. In geheel Amsterdam?

A. Ja.

3365. V. Gij hebt dus elke week f 3,40 aan contributie?

A. Ja.

3366. V. En zijn de leden in geen ander fonds?

A. Ja, wij zijn allen als huisvader in eene andere ziekenbus.

3367. V. Hebt gij nog iets te zeggen?

A. Neen.

3368. De **Voorzitter:** Dan danken wij u voor de gegeven inlichtingen. Uw verhoor is gesloten.

G. LOOHUIS.

Verhoor van den heer H.G. Licher.

3369. De **Voorzitter:** Mag ik u verzoeken uw naam, voornamen, beroep, woonplaats en ouderdom op te geven?

A. Henri George Licher, waarnemend hoofd der school voor havelooze kinderen, Bloemstraat hoek Lijnbaangracht, te Amsterdam, oud 53 jaren.

3370. V. Zijt gij al lang aan die school?

A. Twee en twintig jaar.

3371. V. Bestond die school reeds toen gij er bij aangesteld werdt?

A. Ja, zij bestaat thans 37 jaar.

3372. V. Hoeveel kinderen zijn er bij u op school?

A. Wij rekenen door elkander driehonderd, die op de lijsten staan.

3373. V. Op de lijsten staan? Zij komen dus niet allen even trouw?

A. Men moet allereerst in aanmerking nemen dat het hier eene inrichting geldt voor havelooze kinderen; dat wil zeggen kinderen van bedelaars en kinderen, die op andere scholen, wegens schoolverzuim of onreinheid weggestuurd zijn, die aan de eerste soort grenzen.

Wij nemen kinderen op den leeftijd van 6 jaren, maar ook van 9 of 10 jaren; wij sturen niemand weg.

Door de bank rekenen wij dat wij in de laatste 10 jaren 80 kinderen per jaar opgenomen hebben. Dat zou dus, als elk bleef tot zijn 12de jaar, een getal van 480, laat ik zeggen 500 leerlingen geven.

Wij verliezen in zes jaren 200 kinderen. Nemen wij aan dat 50 kinderen aan andere scholen worden afgegeven, dan blijft over 150 in zes jaren, dat is een verlies van 25 per jaar.

Men moet hier steeds in het oog houden dat wij te doen hebben met eene inrichting voor havelooze kinderen, die geheel verschilt van gewone scholen.

Wij hebben op de lijst een 300tal kinderen, maar dat zijn nog lang niet allen trouwe schoolgangers; sommigen blijven weken, anderen maanden weg. Ik reken dat er een 25 of 30 pct. de school verzuimt.

Overwegende wat mij hier gevraagd zou worden, heb ik de oorzaken van dat verzuim eens nagegaan en daarvoor heb ik gevonden 4 oorzaken:

Onwil bij de kinderen; tijdelijk gebrek aan voedsel en kleeding; soms armoede van het gezin, en onverschilligheid bij de ouders.

Wat doen wij daartegen?

De kinderen die op de school komen krijgen 3maal per week brood en in den winter 2maal warme spijs. Zij die versleten klompen hebben krijgen in den winter voor 5 centen een paar nieuwe.

Wij houden trouw aanteekening van hen die goed school komen en houden dan met St. Nicolaas eene uitdeeling van kleederen in verhouding tot de getrouwheid van het schoolbezoek. Die veel ko-

men krijgen het meest, die haast niet gekomen is krijgt niets. Als de heeren eens enkele getallen willen hooren, dan zal ik die mededeelen ik heb ze opgeschreven.

3374. V. Gaarne.

A. Wij hebben uitgedeeld met St. Nicolaas: 215 hemden, 149 paar kousen, 9 kielen, 13 bouffantes, 17 petten, 12 jurken, 39 rokken en eenige kleinere stukken.

Verder trachten wij door huisbezoek de onwilligen te krijgen en, als wij ze eenmaal hebben, dan door vriendelijkheid en liefde en allerlei andere middelen. En welke middelen? Ja, die zijn zoo talrijk als de onwilligen, de omstandigheden geven de gelegenheden meestal vanzelf aan de hand. En met welke gevolgen? Dat wij er somseenigen van houden, maar toch raken er weder veel verloren. Wanneer het wegens tijdelijk gebrek aan voedsel of kleeding is, dat de kinderen wegblijven, dan is de zaak dikwijls te verhelpen door een paar klompen of wat brood, want dikwijls is er bij die soort van menschen weer uitkomst en dan is alles weer flink in orde. Maar ook komt men wel eens met voorwendsels.

De derde rede is armoede van de gezinnen, en dat is eene zaak waar meer bij te pas komt, dat volkje treedt nog al vroeg in het huwelijk. Dit heeft tot gevolg dat er over het algemeen nog al talrijke gezinnen zijn. In die gezinnen moet moeder nog al eens mede werken om den kost te verdienen. Gebeurt dat werk in huis, zooals bij dekenstikken, boonen en erwten uitzoeken, dan moet het oudste meisje, soms de jongen gebruikt worden, om op de jonge kinderen te passen of het huishouden op streek te brengen of boodschappen te doen. Met weinig geld heeft dat volkje altijd veel boodschappen te doen, omdat zij alles met kleine beetjes opdoen, en soms moeten de buren ook al eens geholpen worden.

Werkt de moeder buitenshuis, loopt zij met negotie of gaat zij uit schoonmaken, dan moet het oudste kind de plaats vervullen voor de jongere.

Dat is dus een toestand, waar men volstrekt niet met hardheid te werk kan gaan, want wij zijn al verheugd als de menschen door werken aan den kost trachten te komen en bedenken: wie niet werkt zal ook niet eten.

Wij spreken bijv. af dat de oudste zal komen, zoo dikwijls als de moeder dat kan schikken, maar de jongste zal gestuurd worden. Of wel wij spreken af, dat dan deze en dan die te huis zal blijven. En zoo bedenken wij allerlei middelen om te maken dat wij ze op school krijgen.

Als wij met hardheid optraden, dan zouden wij meer schade dan goed doen. Wij werken er zooveel mogelijk op om liefde en lust op te wekken om toch maar naar school te gaan, dan zullen zij de meeste middelen bedenken om toch maar te komen, en de minste om weg te blijven. Want als dat volkje eenmaal aan het wegblijven geraakt, dan is het groote moeite het terug te doen keeren.

Onverschilligheid grenst meestal aan den onwil, of liever het gaat saâm dat de kinderen onwillig zijn en vader en moeder soms hun best doen om ze naar school te zenden, doch het ten laatste opgeven. Ook die ouders wijzen wij gedurig op de verantwoordelijkheid die zij hebben om hunne kinderen naar school te zenden; dat die kinderen toch hun grootste schat zijn, die zij in waarde moeten houden. En dan wil het eens helpen.

Nu zal ik u eens mededeelen wat er van die kinderen komt, die zoo vroeg beneden de 12 jaar de school verlaten.

Wat de jongens betreft hoort men meestal dat zij bij een straatmaker of sigarenmaker in dienst zijn; soms loopen zij mede met een broeder die het *Vliegend*

blad rondvent, of zoo iets dergelijks. Worden zij 12 jaar, dan begint de eigenlijke leertijd voor de jongens in het eene of andere vak.

De meisjes gaan dikwerf al zeer vroeg met kleine negotie uit. Als zij eenmaal aan het straatloopen geweest zijn, dan zijn zij er bijna niet meer van af te brengen. Zooals de kinderen denken, denken ook veelal de moeders. Dat idée: met 12 jaar mag ik van school af - zit in de kinderen geroest.

3375. V. Dagteekent dat idée al van ouden datum?

A. Neen, want de wet van 1874 is. nog niet zoo lang in werking.

3376. V. Is dat idée van 12 jaar in de kinderen geroest geraakt door de wet van 1874, of hadden zij al vóór dien tijd zoo iets dergelijks in het hoofd?

A. Als men een jongen vraagt of hij nu al naar een baas moet, dan antwoordt hij: meester, ik ben 12 jaar. En dat heb ik vroeger niet gehoord.

3377. V. Maar was er dan vroeger geen soort van grens in het volksbegrip voor het schoolgaan?

A. Toen was dat 14 jaar.

3378. V. Maar is dan in dit volksbegrip door de wet van 1874 verandering gekomen?

A. Vóór dien tijd sprak men van 14 jaar, na dien tijd van 12 jaar. Mijne conclusie op uwe vragen is dus: ja! Ik ben daarom van meening, dat wanneer de kinderen op hun twaalfde jaar van school gaan, zij reeds op hun elfde jaar er over gaan denken om een baas te zoeken. De moeders denken er evenzoo over dat zij op het twaalfde jaar aan het werk mogen gaan. Wanneer de kinderen eerst op hun 14de jaar van school gingen, denk ik dat dit verschijnsel zich eerst op het 13de jaar zou voordoen Ik reken nu nog niet eens mede hoeveel tijd er verzuimd werd.

Let wel dat de oudsten toch te huis voor dienstmeisje zouden moeten spelen, maar den jongeren zou het ten goede komen. Wanneer er veel kinderen zijn, worden de jongeren zoo spoedig mogelijk naar school gestuurd. Zoodra zij zes jaren oud zijn, loopen de ouders mij de deur reeds plat, niet om het onderwijs, maar om van de kinderen af te wezen.

Doch ook zou het denkbeeld van 14 jaren aan de oudsten nog eenigszins ten goede komen, want ik zal wel niet behoeven te zeggen dat deze het te huis in ieder geval niet zoo moeilijk hebben als in eene fabriek. Ik zou ze dus niet vóór het 14de jaar aan het werk willen hebben.

3379. V. Gij zoudt dus tot het 14de jaar den kinderarbeid willen verbieden? Er is toch verschil in, of gij zegt: gebieden om tot het 14de jaar op school te blijven, of: verbieden om vóór het 14de jaar aan het werk te gaan. Dat is voor u heel duidelijk.

Maar gij zegt nu: gij zoudt het een goed ding vinden hen te verbieden vóór hun 14de jaar op arbeid te gaan?

A. Ja, dat zou ik goed vinden.

3380. V. Dat zegt gij op grond van uwe ondervinding en uit volle overtuiging?

A. Ja, meer nog. Als zij nu van hun 6de tot hun 8ste jaar school gaan, zijn die twee jaren niet zoo vruchtbaar voor hen als die van 12 tot 14. Want hoe krijgen wij hen? Geheel stomp; zij kunnen nauwelijks een paar woorden spreken, maar zij kennen reeds veel scheldwoorden. In die twee jaren, doorgebracht op de bewaarschool, worden zij met anderen eenigszins ontwikkeld. Men moet die kinderen zien, hoe zij vóór dien tijd geweest zijn. Dat zijn onze kinderen, die vóór hun 12de of 10de jaar van de school gaan. Wat zal men nu doen, om ze naar school te krijgen? Zal schoolplicht wat baten? Bij de onwilligen geloof ik dat het niet gaan zou. Wij hebben voorbeelden gehad, dat de vader ze met een brok touw naar school bracht.

In den afgeloopen zomer is een jongen naar school gedragen: de jongen trok zich de haren uit, hij sloeg zich tegen den wand, in één woord hij was niet te regeeren. Eindelijk zeide ik tegen den jongen: gij kunt blijven of gaan, want wij dwingen niemand, en de jongen ging heen. In denzelfden zomer heeft een vader zijn jongen willen dwingen om naar school te gaan, door hem 14 dagen op te sluiten op een

zolderkamertje. Verleden week heb ik nog naar dien jongen een onderzoek gedaan, maar de ouders zouden den jongen, die nu bijna 12 jaren is, bij een baas doen.

3381. V. Dus ook ouders in dien stand werken mede?

A. Ja, ik ken ouders die de kinderen centen geven wan neer ze maar naar school gaan.

3382. V. Die havelooze kinderen behooren tot de ongelukkigste en laagste klasse der maatschappij. Het zal toch zeker wel eene uitzondering zijn dat de ouders medewerken om de kinderen naar school te doen gaan, onder anderen door het geven van centen? Het gros werkt zeker niet mede?

A. Verscheidenen willen aanvankelijk wel eens medewerken, maar als men ziet dat het niet baat, laat men de handen hangen. Zulke jongens zijn een last in de school, ze zijn barsch en onhandelbaar.

Als wij met Gods hulp het hart niet buigen kunnen, is met hen niets te beginnen. Schoolplicht zonder Evangelie brengt ons nog verder van den weg.

3383. V. Neemt gij de zaak niet te mooi op? De vaders in dien stand zullen wel geen zeer ontwikkelde wezens zijn; kunt gij van hen in waarheid verklaren dat zij medewerken om hunne kinderen ter school te krijgen?

A. Ja, velen.

3384. V. In die lage schachten der maatschappij?

A. Ja, velen.

3385. V. Zij zijn toch niet veel meer dan bedelaars?

A. De vaders zijn gemeenlijk sjouwers en de moeders gaan bedelen; toch moedigen zij vaak het schoolgaan aan.

3386. V. Dus gij zoekt die op, moedigt hen aan, overreedt hen, en gij zelf verklaart dat gij in die lage schacht der maatschappij medewerking vindt?

A. Ja. Ik moet hun zelfs wel eens zeggen: gij moet uw jongen niet zoo hard behandelen. Want soms wachten zij de jongens op om hun een pak slaag te geven, dat men tusschenbeide moet komen, en dat alles omdat zij den vorigen dag niet ter school geweest waren.

3387. V. Hoe bestaat uwe vereeniging?

A. Onze vereeniging wordt bestuurd door eene afzonderlijke commissie en bestaat door liefdegiften en bijdragen van particulieren.

3388. V. Wie staan aan het hoofd?

A. De heer P. Van Eyk, mevrouw Van Loon en jonkvrouw Graafland.

3389. V. Hoeveel hulp hebt gij op de school?

A. Wanneer de betrekking van hoofdonderwijzer, die nu vacant is, vervuld wordt, zijn daarbij 4 personen werkzaam.

3390. V. Gij geeft ook les aan de fabrieksschool?

A. Ja, bij den heer Heynes.

3391. V. Den heer Heynes hebben wij verleden week hier een heelen tijd gehad. Heeft hij het u verteld?

A. Ja.

3392. V. Weet gij ook hoe het op de fabrieksschool gaat?

A. Heel weinig. Als ik kom, ga ik ordelijk aan het leeren met de meisjes die voor mijne rekening zijn, en ik houd mij dat uur bezig om ze lezen te leeren. Er valt wel eens een enkele van de meisjes gedurende mijn onderwijs in slaap, die ik dan eens een weinig moet aanmoedigen, maar over haren toestand op de fabrieken kan ik niet oordeelen.

3393. V. Uwe betrekking aan die school bepaalt zich er toe een bepaald uur les in het lezen aan die meisjes te geven?

A. Ja.

3394. V. Wat onderwijst gij aan de kinderen op de school voor havelooze kinderen?

A. Lezen, schrijven, rekenen, vaderlandsche en bijbelsche geschiedenis.

3395. V. Bemerkt gij dikwijls dat de ellende in de gezinnen ontstaan is door den sterken drank?

A. Niet alleen dat ze er door ingekomen is, maar daardoor voortdurend blijft standhouden.

3396. V. Is dat in uw tijd erger geworden?

A. Althans niet beter.

3397. V. Kunt gij ons ook wat omtrent den lateren levensloop uwer leerlingen, als zij eenigen tijd de school verlaten hebben, vertellen?

A. Van enkele meisjes weet ik dat zij knappe dienstboden geworden zijn, van wie sommigen later een eigen huishouding opgericht hebben. Van de jongens hebben enkelen een ambacht geleerd, en hebben verscheidenen zich werkelijk opgeheven.

3398. V. Gaan de jongens wel varen?

A. Ik wenschte wel dat zij het meer deden. Wij wijzen er steeds op; maar er is niet veel liefhebberij voor den zeedienst.

3399. V. Hebt gij daarvan wel eens wat goeds gezien?

A. Jawel. Onlangs heb ik nog bezoek van een flink zeeman en een ferm militair gehad, die beiden van onze school afkomstig waren.

3400. V. Zijt gij tevreden over uw werk, of is het bepaald hopeloos?

A. Wij zijn tevreden. Wij rekenen dat, wanneer wij van de honderd slechts één behouden, dit reeds eene groote winst is. Het huisbezoek mislukt bij velen; maar wij houden toch vol, want al halen wij maar een enkele uit de ellende, die is alweer gered.

Onze school heeft meermalen flinke mannen en ook meisjes opgeleverd. Ja, over de meisjes zijn wij nog meer tevreden dan over de jongens. De sterke drank doet bij de jongens veel kwaad, ook op hun lateren leeftijd.

3401. V. Maakt gij onderscheid in geloof?

A. Neen, wij vragen niet naar geloofsbelijdenis en bij het godsdienstonderwijs worden nooit die punten aanroerd die de gezindheden van elkander kunnen verwijderen.

3402. V. Kinderen van Israëlieten hebt gij zeker niet, want die zijn niet zoo haveloos?

A. Neen, Israëlitische kinderen gaan bij ons niet op school.

3403. V. Weet gij ook of er speciaal voor Israëlietische kinderen eene havelooze school is, of bestaat daaraan in dien stand geen behoefte?

A. Zoo ver ben ik in die zaak niet doorgedrongen.

3404. V. Gelooft gij of weet gij ook, dat de Israëlieten omdat zij minder misbruik maken van sterken drank en spoediger de hand uitsteken om wat te verdienen en aan den kost te komen, minder ellende hebben dan lieden van hun stand die tot andere belijdenissen behooren?

A. Ik durf dat niet stellig zeggen. Maar mag ik u eens eenige cijfers noemen?

3405. V. Wel zeker, juist om feiten is het te doen.

A. Wij geven tweemaal in de week soep met den winterdag. Verleden jaar was er groot gebrek en groote werkeloosheid. Wij hebben bij elkander kunnen hebben 6995 eters, daarvan hebben aan tafel gegeten 4675, dus hebben er 2320 niet medegegeten, dat is bijna 33 pct. Die konden te huis wat beters krijgen of hadden brood bij zich. De heeren letten echter wel op, ik spreek hier van bedelaarskinderen en niet van werkmanskinderen. Dat is een bewijs dat er toch wel zijn, die wat weten te krijgen.

3406. V. Zij hadden anders maar bij u te gaan zitten om te eten?

A. Ja, de soep was van de Heerenmarkt, lekkere, heerlijke soep met vleesch, en wij zorgden er voor dat zij ze goed warm konden gebruiken.

In de maand December zijn wij weder aan het eten geweest; wij hebben kunnen uitdeelen 1773 maaltijden, 1331 kinderen hebben er van gegeten, en 442 gingen er naar huis, dat is bijna 25 pct.

3407. V. Gingen heen? Of bleven thuis?

A. Neen, zij gingen heen. Zij waren op school, maar bleven niet eten. Zij gingen daartoe naar huis of hadden brood bij zich.

3408. V. Het is dus niet dat zij er niet geweest zijn, maar zij gingen weg, omdat zij uw eten niet noodig hadden; zij vonden het dus de moeite niet waard om te blijven?

A. Dat is het ware woord. U kijkt van dien toestand op, maar laat ik er nog deze opmerking bijvoegen: de knapste kinderen, de kinderen die er het knapst uitzien, zijn onze beste gasten om te blijven eten.

3409. V. Dus de best gekleede kinderen die men zou zeggen dat uit een wat beteren stand waren, blijven het meest eten?

A. Ja, dat zijn kinderen, waarvan de vader metselaar of schilder of zoo iets is, ziet U, die kinderen waarvan de vader geen bedelaar is. Ik geloof dat het noodig is om zulke toestanden aan het licht te brengen, daarom heb ik ze medegedeeld. Voor de rest heb ik geen getallen meer mede te deelen.

3410. V. Dus die 30 à 40 pot. gaan naar huis omdat zij wat beters hebben. Hoe verklaart gij dat?

A. Ja, zij weten het te krijgen

Degenen die daar aan den muur blijven staan met een zak met brood, geven de voorkeur aan dat brood boven mijn soep.

3411. V. Zoudt gij daaruit afleiden dat de ellende in die huisgezinnen niet zoo groot is?

A. Men geeft daar meest al het geld uit voor voeding en om zich in de woning te koesteren; want wanneer men in die woningen komt, dan is het daar altijd meer dan warm. Heeft men geld, dan geeft men het uit aan eten; heeft men niets, dan wacht men tot er weer wat komt.

3412. V. De huisgezinnen, waarvan gij spreekt, behooren tot eene lagere klasse dan die der ambachtslieden?

A. Zeer zeker; wanneer ik de vrouwen vraag, wat hun man doet, dan antwoorden zij meestal, dat hij sjouwer is, met turf loopt enz. Een ambacht hebben zij slechts zelden geleerd.

3413. V. Hebt gij nog wat te zeggen?

A. Ik zou nog gaarne een woordje willen zeggen over den toestand der woningen waarin de kinderen verblijven. Die zijn niet veel beter dan voor 20 jaren, niettegenstaande het groot aantal nieuw aangebouwde arbeiderswoningen. De kinderen wonen nog in gangen en allerlei ellendige verblijven, eigenlijk niet veel meer waard dan om afgebroken te worden, en de nieuwe woningen zijn te duur.

3414. De heer **Heldt:** Zijn er onder de kinderen die op hun 12de jaar de school verlaten of haar niet geregeld bezoeken, ook die een minder eerzaam bedrijf uitoefenen dan dat van sigarenmaker, smid of zoo iets? Zijn er bij voorbeeld ook onder die met een blinden, kreupelen man loopen, zoo iemand in een wagentje voortrijden of die loopen te bedelen?

A. Die toestand is in de laatste jaren zeer verbeterd. Men kan van onze kinderen zeggen dat zij al heel weinig meer voor het ophalen van groente afval, het begeleiden van orgels en dergelijke meer gebruikt worden. Het schoolgaan is daardoor niet verbeterd, omdat zij nu meer te huis werken, maar het voor de kinderen zoo nadeelige zwerven in de open lucht is vrijwel opgehouden.

3315. V. De heer **Heldt:** Maar de gevallen komen dan toch nog voor?

A. Zeer zeldzaam.

3416. V. De **Voorzitter:** Uw verhoor is gesloten. Wij danken u voor uwe mededeelingen.

H.G. LICHER.

Verhoor van den heer B. Ruigrok.

3417. V. Ik verzoek u mij uw naam, voornamen, woonplaats, ouderdom en beroep op te geven.

A. Bartholomeus Ruigrok, oud 58 jaren, van beroep scheepstimmerman in ijzer en hout, wonende te Amsterdam.

3418. V. Bij wien werkt gij?

A. Op het oogenblik ben ik zonder werk.

3419. V. Gij zijt 17 jaren op de Koninklijke Nederlandsche fabriek van stoom- en andere werktuigen werkzaam geweest?

A. Van 17 December 1852 tot 28 April 1884 ben ik daar onafgebroken werkzaam geweest, dus 32 jaren.

3420. V. Waarom zijt gij er van daan?

A. Op mijn bewijs staat wegens vermindering van werkzaamheden, maar het is bij de komst van den nieuwen directeur als stelregel aangenomen dat men boven den leeftijd van 55 jaren te oud is om te werken.

3421. V. Weet gij goed wat gij zegt?

A. Ja. Ik ben niet de eenige van dien leeftijd die ontslagen ben.

3422. V. Maar zijn er ook gehouden van dien leeftijd?

A. Er zijn er gebleven.

3423. V. Dan zou ik denken, dat die stelregel niet aangenomen was?

A. Het zijn toch de woorden van den directeur.

3424. V. Maar als de directeur zegt dat men met 55 jaar weggezonden wordt, kunt ge toch moeilijk in één adem zeggen dat er boven de 55 jaar gehouden zijn?

A Ik moet toch zeggen dat zij gehouden zijn, want ik kan hier niet komen liegen.

3425. V. Dat is het juist! En daarom vraag ik u nog eens: meent gij, dat met de komst van den nieuwen directeur, - is dat niet de heer Hudig?

A. Ja.

3426. V. Tot stelregel aangenomen zou zijn, dat de menschen met 55 jaar worden weggezonden?

A. Ja, en ook verder niet meer worden aangenomen.

3427. V. En gij meent dat gij dáárom zijt weggezonden.

A. Ja, want er is niets anders gebeurd, want dan zou ik moeten zwijgen. Andere patroons hebben mij goede getuigenis gegeven omtrent gedrag en bekwaamheid, en daarom kan ik gerust de waarheid zeggen.

Wilt gij weten wat de reden was van het ontslag? Dan zal ik het u mededeelen. In 1870 bouwden wij de *Stella* onder directie van de heeren Paul Van

Vlissingen en Dudok van Heel. Bij die heeren ben ik onafgebroken 17½ jaar in dienst geweest. Die heeren zijn weggegaan. Ik werd toen door een van die heeren die aan het hoofd kwamen aangezocht om de fabriek, die in reddeloozen toestand verkeerde te redden. Ik heb dat gedaan. Ik heb geld bijeen kunnen krijgen.

3428. V. Over welke fabriek spreekt gij nu?

A. Over de Koninklijke Fabriek van stoom- en andere werktuigen.

3429. V. En gij zijt geroepen om die fabriek te redden?

A. Ja.

3430. V. Maar toen was het nog de fabriek van de heeren Paul Van Vlissingen en Dudok van Heel?

A. Toen was het reeds de Koninklijke fabriek.

3431. V. En werdt *gij* geroepen om die fabriek *te redden?*

A. Ja.

3432. V. Welke was overigens, buiten dat redden, uwe gewone werkzaamheid op de fabriek?

A. Werkman.

3433. V. En werdt gij aangezocht om geld te verschaffen?

A. Ja, ik was president van de vereeniging 'Velen en toch een', onder bescherming van Z.K.H. Prins Hendrik.

3434. V. En gebruikte men u soms om den steun van Prins Hendrik te verkrijgen?

A. Ook van anderen.

3435. V. Nu, in die oude geschiedenis behoeven wij nu niet verder in te gaan.

A. De Staat is de hoofdschuld onzer tegenwoordige werkeloosheid.

3436. V. Blijven wij liever wat lager bij den grond. Hoeveel uren werkt gij daags bij den Heer Huygens?

A. 10 uren, dat is de gewone werktijd.

3437. V. Wordt er overgewerkt?

A. Zelden.

3438. V. Wordt des Zondags gewerkt?

A. Zeer zelden, en dan ten aanzien van de Indische lijn.

3439. V. Werken bij u veel aankomende jongens?

A. Zeer enkele van 12 à 17 jaar.

3440. V. Gebruikt gij jongens om de nagels bij het klinken tegen te houden?

A. Dat gaat die maatschappij niet aan.

3441. V. En voor het nagels hitten?

A. Dat doen jongens van 15 en 16 jaar.

3442. V. En gij zegt die niet te hebben?

A. Niet in het vak; er zijn wel jongens, maar geene onder de jaren, het zijn jongens die moeten werken.

3443. V. Werken bij Huygens jongens van 15, 16, 17 jaar?

A. Ja.

3444. V. Hoeveel?

A. Vier of vijf jongens op zijn-hoogst.

3445. V. Hoeveel klinkploegen hebt gij?

A. Vier.

3446. V. Werken die met jongens?

A. Ja.

3447. De heer **Smit:** Er staan toch altijd twee jongens aan elke klinkploeg?

A. Bij ons hebben wij maar één jongen bij elke ploeg, een jongen van 14 jaar, want jongens beneden de jaren komen er niet.

3448. De **Voorzitter:** Dus van het zwaar werken van jongens is aan uwe fabriek geen sprake?

A. Neen.

3449. V. Gij werkt dus niet langer dan 10 uur daags en des Zondags niet?

A. Ja.

3450. V. Gebeurt het nooit dat de menschen ziek worden onder het werk?

A. In het geheel niet.

3451. V. Komen er ook nooit ongelukken voor?

A. Zeer zelden.

3452. V. Hebt gij nog iets te zeggen?

A. Wat ik u reeds heb geschreven over de nijverheid in het algemeen. Als men gehoord had naar de vereeniging van en voor Nederlandsche industrieelen, zouden wij niet in de moeilijke positie gekomen zijn waarin wij nu verkeeren.

3453. V. Gij zoudt, als ik mij goed herinner, een beetje inkomende rechten willen heffen?

A. Dat zal nog wel komen. De heeren Paul van Vlissingen en Dudok van Heel hebben al het mogelijke gedaan om onze industrie te verheffen. Er is sprake geweest van het bouwen van ramtorenschepen. De zes millioen gingen naar Engeland en Frankrijk, en de Hollandsche nijverheid ging te gronde. De heeren Van Vlissingen en Van Heel begonnen later eene pletterij. Om half klaar gemaakt ijzer uit het buitenland te bewer-

ken. Door de wraakzucht van een rijksambtenaar, mijnheer Tydeman, zijn de heeren ongelukkig gemaakt en de werklieden broodeloos.

In 1861 werd de Indische paketdienst geopend. Wij hebben een schip gemaakt, de Robinson. Alles is overigens naar Engeland gegaan, en de Hollandsche nijverheid werd dientengevolge vernietigd. Weder later heb ik zelf gerequestreerd om een Minister van Nijverheid te benoemen, om ten minste eenig toezicht te hebben. Die is in 1877 gekomen. Wat is het gevolg geweest? Zooals men een hond een been toewerpt, geeft men nu en dan een stuk werk, maar er wordt niet uitbesteed zooals een Minister van Handel en Nijverheid moest doen; er wordt door de Regeering onder de hand weggeschonken en de openbare nijverheid daardoor benadeeld. Inrichtingen van de heeren Groen en Huygens kunnen evengoed een vierde klas maken als de Koninklijke fabriek zonder publieke uitbesteding. Dat zijn werken, waarmede tonnen gouds gemoeid zijn. Onze nijverheid is zeer verwaarloosd. Hadden wij den raad gevolgd van de vereeniging, die 25 jaren lang op hetzelfde aambeeld geklopt heeft, waarop ik gedurende 15 jaren geslagen heb, zou Nederland niet in de moeilijke positie gekomen zijn, waarin het nu verkeert.

Dat voor Nederland een normale arbeidsdag en een normaal arbeidsloon wenschelijk is, blijf ik volhouden, want 10 uren per dag is niet te lang voor een ijverig arbeider, maar veel te lang in verhouding van het werk dat in Nederland te verrichten is. Zelfs als de menschen 6 uren daags werken, dan is er nog geen werk voor de duizenden werkeloozen. Frankrijk, België en Duitschland beschermen de nijverheid; vragen wij te veel als wij verlangen dat ook Nederland onze nijverheid in bescherming neme?

De heer Borgesius heeft den 8sten. December 1879 gezegd, dat de Nederlandsche Staat de grootste werkgever is, dat van dezen de bestellingen uitgaan waardoor de nijverheid moet gevoed worden.

Waar moet het dan met ons heen? Wij zouden God danken, als wij in de gemeenste werkplaats werk konden krijgen. Alle wanverhoudingen in den arbeid hier te lande, komen alleen hieruit voort, dat er geen brood te verdienen is. De werkman moet vrouw en kinderen uitsturen omdat hij zelf niets verdienen kan.

Laat men dat ook niet toe, dan schiet ons niets anders over dan ons het hoofd af te snijden. Dat kan alleen verkregen worden door bescherming van eigen nijverheid en als de Regeering deze wat minder stiefmoederlijk behandelt.

De ondergegane firma Paul van Vlissingen, zij zij met eere genoemd, heeft alles gedaan om werk op te halen uit Noord en West, Zuid en Oost, tot zelfs uit Egypte waarheen ik voor haar geweest ben. En de plaats van die mannen is nog niet aangevuld.

3454. V. Nu Ruigrok, gij hebt ons verzocht om gehoord te worden, dit is thans geschied, en hiermede is nu uw verhoor afgeloopen.

B. RUIGROK.

Zitting van woensdag 12 januari 1887.

Tegenwoordig de heeren:

VERNIERS VAN DER LOEFF, *Voorzitter*.
GOEMAN BORGESIUS, *Onder- Voorzitter*.
BEELAERTS VAN BLOKLAND.
HELDT.
SMIT.
VAN ALPHEN.
VAN DER SLEYDEN.
J.D. VEEGENS, *Griffier*.

Verhoor van den heer E.R. Gotze.

(*Verkort*.)

3455. V. De **Voorzitter:** Mag ik uw voornamen, naam, beroep, ouderdom en woonplaats weten?

A. Everhard Rudolf Gotze, letterzetter bij de heeren Holdert en C^{o}., oud 34 jaar, wonende Lijnbaangracht n°. 104, te Amsterdam.

3456. V. Zijt gij al lang bij de heeren Holdert?

A. Juist vier jaar.

3457. V. Bij wien waart gij vóór dat gij bij de heeren Holdert waart?

A. Bij de heeren Ellerman, Harms en C^{o}. en A. Van Oosterzee.

3458. V. Zijt gij lang bij den heer Van Oosterzee geweest?

A. Ik ben er tweemaal geweest, de eerste keer ongeveer twee jaar, de laatste keer ongeveer één jaar.

3459. V. En daartusschen in zijt gij bij de heeren Ellerman, Harms en C^{o}. geweest, niet waar?

A. Daar ben ik ongeveer 4 jaren geweest.

3460. V. Zijt gij bij die verschillende firma's weggegaan wegens slapte, of omdat gij uwe positie kondet verbeteren?

A. Het laatste was het geval.

3461. V. Wat verdient gij bij Holdert?

A. 19 centen per uur.

3462. V. Hoe laat begint de dag voor u?

A. Om half acht.

3463. V. En hoe lang duurt die dag?

A. Totdat de heeren verkiezen te laten eindigen.

3464. V. Hebt gij geen schafttijd om 12 uur of daaromtrent?

A. Ja, van één uur tot half twee.

3465. V. Dus gij komt om 8 uur en werkt dan tot één uur en dan hebt gij schafttijd tot half twee.

A. Accoord.

3466. V. Die tijd is te kort om naar huis te gaan?

A. Ja, dat is zeker, de tijd is alleen om koffie te drinken of wat brood te eten of wat men heeft.

3467. V. En dan? Hoe lang werkt gij dan weer?

A. Dan kunnen wij om 6 uur naar huis gaan. Zijn er echter nog werkzaamheden opgegeven, dan wordt het wel eens later, hoewel bij de heeren Holdert nog al gezorgd wordt dat wij op tijd naar huis kunnen gaan. Met dat nawerken gaat anders wel eens 2 of 3 uur heen.

3468. V. Dus het wordt wel eens 8 of 9 uur?

A. Ja, dat doet zich voor.

3469. V. Ook nog wel eens later, hooge uitzonderingen daargelaten?

A. In de meeste gevallen gaan wij om 6 uur naar huis.

3470. V. Nachtwerk komt niet veel voor?

A. Ja nog al veel.

3471. V. En gij zegt dat gij om 8 of 9 uur bij drukte naar huis gaat?

A. Ja, die 's nachts werken gaan om 6 uur naar huis en komen dan om 8 uur terug om den nacht in te gaan.

3472. V. Moet gij ook wel eens 's nachts werken?

A. Ja zeker.

3473. V. Gij kunt dus niet zeggen dat gij om 6 uur met werken gedaan hebt?

A. Volstrekt niet.

3474. V. Komt dat nachtwerken dikwijls voor?

A. Gewoonlijk heeft het plaats van

September tot en met Maart en April; dat is de drukke periode in ons vak. Zoo heb ik, niettegenstaande ik gisteren gevraagd heb om wat vroeg naar huis te gaan, met het oog op mijn reis naar den Haag, toch tot 12 uur moeten werken.

3475. V. Hoe dikwijls heeft dat nachtwerken plaats?

A. Wanneer het noodig geoordeeld wordt van Maandag tot en met Vrijdag.

3476. V. Hoe dikwijls hebt gij in de laatste twee, drie weken nachtwerk gehad?

A. De twee laatste weken zijn eene groote uitzondering in ons vak. Opmerkelijk is het dat tégen het laatst van het jaar nog al drukwerk achterwege wordt gehouden.

Wij hebben wel eens gedacht dat dit met de nieuwejaarsrekening in verband stond. In het begin van het nieuwejaar wordt het weder drukker.

3477. V. Maar gij hebt nog niet geantwoord op mijne vraag, of gij in de vier of vijf laatste weken door elkander dikwijls nachtdienst hebt moeten doen?

A. In de laatste weken van December gaan wij altijd om 6 uur naar huis. Maar na dien tijd komen wij om 8 uur 's avonds terug om tot 12 uur te werken.

3478. V. Altijd voor 19 cents?

A. Ja.

3479. V. Na 12 uur werken komt bij u niet veel voor?

A. Wel eens, maar het is toch uitzondering.

3482. V. Hoeveel jongens zijn er op de zetterij, onder uw oog, die gij ziet, waarvan gij afweet?

A. Wanneer u bedoelt jongens van 12 tot 16 jaren, ongeveer 10.

3483. V. Is dat in uw afdeeling?

A. Neen, mijnheer. In mijn appartement werken 9 volwassen mannen. Ongeveer een week geleden waren er ongeveer 6 jongens. Dezen hebben zich echter plotseling van een anderen patroon voorzien, en nu zijn er een stuk of vier.

3484. V. Laten wij elkander goed verstaan. In uwe afdeeling zitten op het oogenblik 9 volwassen mannen en 5 jongens?

A. Ja, zoo is het.

3485. Werken die 5 jongens van 12, 14, 16 jaren even lang als gij werkt?

A. Ja, zij moeten om 8 uren terugkomen en tot 12 uren werken. Het is wel gebeurd dat een of twee hoofdpersonen tot 1 uur bleven, en dan werden zulke jongens overbodig geoordeeld.

3486. V. Maar gij zelf blijft in den regel niet na 12 uur?

A. De regel is dat wij, als het kan, allen om 12 uren naar huis gaan; maar soms wordt ons gezegd: ge moet een uur langer blijven.

3487. V. Laat ons zien, dat wij tot nauwkeurige feiten komen. Men zal toch die aankomende jongens niet houden als de groote mannen al weg zijn?

A. Neen

3488. V. Maar naar gelang soms enkele van de volwassen werklieden worden gehouden, worden ook jongens gehouden, al is het na 12?

A. Ja.

3489. V. Dus dat is zeker, dat die jongens in dezelfde mate blijven werken als gij volwassen mannen?

A. Zoo kan het niet opgenomen worden, want wat die jongens aangaat is het meer exceptioneel. Wij staan er altijd voor bloot om na 12 uren te moeten werken, maar niet de jongens, en niet altijd als de volwassen personen na 12 uur moeten werken, moeten het ook de jongens doen.

3490. V. Maar tot 12 uren is het regel?

A. Ja.

3491. V. Gij zeidet dat die jongens niet gelijk opgaan met de volwassenen. Hebben die jongens dan een eigen afzonderlijk werk?

A. Neen.

3492. V. Helpen zij u dan? Waarmede helpen zij u in de hand?

A. Met materialen aangeven of iets dergelijks. Of er is soms een klein stukje te zetten, dat den gezel ophoudt. Dat geeft men den jongen in handen, terwijl de gezel het zetsel tot een geheel maakt. Beiden zijn dan gelijk gereed.

3493. V. Welk werk doen de jongens meer?

A. Boodschappen loopen.

3494. V. Maar dat geschiedt toch niet zoo laat?

A Het late werk bepaalt zich tot zetwerk.

3495. V. Wat verdient zoo'n jongen?

A. 4 à 5 cent per uur.

3496. V. Komt hij even vroeg als gij?

A. Ja.

3497. V. Heeft hij langer schafttijd dan gij?

A. Neen.

3498. V. Hij kan dus niet naar huis gaan; vóór 's avonds 6 uur?

A. Neen.

3499. V. Hij is dus van 's morgens 8 tot 's avonds 6 uur alleen op een stuk brood?

A. Ja.

3500. V. Gaat hij dan voorgoed naar huis?

A. Ja, maar om zoo noodig terug te komen.

3501. V. Werkt gij ook des Zondags?

A. Zeer zelden.

3502. V. Zijt gij als jongen bij het vak gekomen?

A. Ja.

3503. V. Hoe oud waart gij toen?

A. Omtrent 13 jaar.

3504. V. Hadt gij tot zoolang op de lagere school doorgebracht?

A. Ja, ik was een paar jaar in de hoogste klassen.

3505. V. Gij hebt dus het lager onderwijs goed genoten?

A. Zoo ver het toen strekte, ja.

3506. V. Zijt gij op dezelfde wijze als die jongens bij het vak gekomen?

A. Ja.

3507. V. En hebt gij het op die wijze geleerd?

A. Ja, ik ken thans mijn vak.

3508. V. Is het loon van 19 cent minder dan dat hetwelk door anderen verdiend wordt?

A. Dit is het volle loon. Bij uitzondering verdienen sommigen 20 cent per uur, maar het meerendeel heeft 15 cent en ik zelf heb 19 cent per uur.

3509. V. Met hoevelen zijt gij daar?

A. Ik schat het aantal op ongeveer 40 personen.

3510. V. Is het eene gewone drukkerij?

A. Hoofdzakelijk handelsdrukkerij.

3511. V. Worden er geene couranten gedrukt?

A. Ja: *De Echo, het Centrum*, de *Volkscourant* behoorende bij *het Centrum* en de *Mail-editie* voor Oost- en West-Indië.

3512. V. Zijn de jongens op uwe drukkerij over het algemeen kleiner van slag en minder van jaren dan op andere drukkerijen, of komt dit overeen uit?

A. Dat komt overeen uit.

3513. V. Bemerkt gij niet aan dejongens, dat zij erg afgetobd en slaperig zijn?

A. Het geval doet zich wel eens voor, dat somwijlen de verveling ten top stijgt en dat er moeheid ontstaat in de beenen, als er laat gewerkt wordt. In het departement van ‘de Echo’ wordt drie malen in de week, des Maandags, Woensdags en Vrijdags, in twee ploegen gewerkt, waarvan de eene om 12 uren, half een naar huis gaat om des morgens om acht uur terug te keeren, terwijl de andere ploeg blijft om het restant af te doen tot twee uur, half drie, drie uur. De ploeg die des Maandags laat is gebleven, doet dat des Vrijdags weder, zoodat degenen die de eene week alleen des Woensdags

tot drie uur hebben moeten werken, naar gelang van omstandigheden de volgende week des Maandags en Vrijdags weder laat moeten blijven en omgekeerd.

3514. V. Doen de jongens daar ook aan mede?

A. Op die afdeeling is een jongen van een jaar of 15, 16.

3515. V. Die moet dus ook die campagne meemaken?

A. Met dit onderscheid dat hij tot 10 uur werkt om 's morgens ongeveer vijf uur weder te beginnen bij de machine, want wij hebben eene machine, die de bladen vouwt, en dan moet de jongen ze oprapen en opstapelen. Die knaap begint 's morgens om 5 uur weer en werkt door tot 's avonds 10 uur.

3516. V. Die jongen wordt dus gebezigd op de zetterij, maar moet 's morgens als noodhulp op de drukkerij dienst doen?

A. Juist.

3517. V. Kent gij zijn naam ook?

A. Wij noemen hem Frits; zijn ‘van’ is mij niet bekend.

3518. V. Die jongen, van ongeveer 15 jaar, moet dus 's ochtends om 5 uur op de drukkerij zijn. Weet gij dat zeker, want zelf zijt gij er niet bij?

A. Wij zien dit uit de werkbriefjes, die wekelijks van iedereen worden opgemaakt. Dat is wel het duidelijkst bewijs.

3519. V. Al hebt gij het zelf niet gezien, gij kunt dus, op grond van die werklijsten, stellig en zeker verklaren dat dit jongetje van ongeveer 15 jaar, 3 maal 's weeks 's morgens om 5 uur op den winkel moet zijn?

A. Accoord.

3520. V. Hij begint zijn werk op de drukkerij. Tot welk uur?

A. Om 10 of 11 uur, nadat de courant vroeg of laat gereed is. Daarna gaat hij naar de zetterij, om met zijne gewone werkzaamheden voort te gaan.

3521. V. Hij werkt daar dan tot één uur, niet waar?

A, Ja; van eenen tot half twee is het schafttijd.

3522. V. En waar teert de jongen dan op van 's morgens 5 tot's middags 1 uur?

A. Op brood dat hij medebrengt.

3523. V. Krijgt hij verder aan den winkel niets?

A. Neen.

3524. V. En wordt er niet naar hem omgekeken?

A. Wat dat aangaat niet. Wel wordt er op gelet of hij ook achter de machine in slaap valt, wat van zoo'n jongen wel verwacht kan worden en dan niet zonder gevaar voor ongelukken voor hem zou zijn.

3525. V. En dan heeft hij van 1 uur tot 1½ uur voor het eerst rust?

A. Ja.

3526. V. En om acht uur heeft hij dan rust?

A. Neen.

3527. V. En gaat dat op de drukkerij van 's morgens 5 uur in één stuk door?

A. Op de drukkerij is hij tot 11 uur, dan gaat hij naar de zetterij tot 1 uur.

3528. V. En na half twee?

A. Dan gaat hij naar de zetterij tot 6 uur en van 6 tot 8 uur gaat hij naar huis om te eten.

3529. V. En komt hij dan terug?

A. Ja, als er courantenwerk is Omdat hij op daggeld werkt, moet hij des avonds terugkomen om de werkzaamheden te hervatten.

3530. V. En tot hoe laat blijft hij dan?

A. Zooals ik zooeven gezegd heb, tot 10 uur.

3531. V. Dus zoo een jongentje kan een dag maken van 5 uur 's morgens tot 10 uur 's avonds?

A Accoord.

3532. V. En dat kan driemaal per week voorkomen?

A. Ja.

3533. V. En dat jongentje is 15jaar?

A. Daar schat ik hem op.

3534. V. Met zekerheid kunt gij het dus niet zeggen?

A. Neen, ik wist niet dat dit gevraagd zou worden, anders had ik er wel eens naar geïnformeerd.

3543. V. Hoe zoudt gij nu wenschen dat er met die jongens gehandeld werd? Zoudt gij meenen dat er eene verandering kan en moet ingebracht worden? En zoo ja, welke verandering zoudt gij meenen dat redelijkerwijs kan gemaakt worden?

A. Ik zou wenschen dat knapen van 12 tot ongeveer 16 jaren niet langer zullen mogen werken dan 10 uren per dag. Want wat zij meer werken, wordt hun aan rust en ontspanning ontnomen. Dit laatste hebben zij na een geheelen dag van inspanning

welnoodig; het is ook in het belang van het werk, dat zij niet langer dan 10 uur daags werken.

3544. V. Hoe zoudt gij die 10 uren willen verdeelen? Wanneer zoudt gij ze willen doen beginnen en uitscheiden?

A. Wenschelijk zou ik het vinden dat zij werkten van 7½-1 en van 3-7½ 's avonds.

3547. V. Gij zoudt het wenschelijk achten dat knapen van 12-16 jaar niet langer dan 10 uur daags werkten maar zoudt gij ze ook met hun 12de jaar willen aannemen?

A. Het zou wenschelijk zijn dat zij niet vroeger dan 14 jaar op de drukkerij kwamen.

Ik spreek van 12 jaren, omdat de wet toestaat, dat de jongens op dien leeftijd, aan het werk gaan. Vraagt men echter naar de wenschelijkheid, dan zou ik hen niet vóór de 14 jaren willen laten beginnen. Want het is toch een feit, dat zij dien tijd wel noodig hebben om zich te ontwikkelen: de krachten die zij nu op den winkel aanwenden, hebben zij op de school wel noodig.

3551. V. Gebeuren er dikwijls ongelukken met de jongens in het vak?

A. Wij hebben, waar ik werk, nogal eens ongelukken.

3552. V. Is het daar zoo eng?

A. Ja, de machines staan kort op elkander. Doch dientengevolge komen geen ongelukken voor, wel door het draaien van de machine, dat de nijper van de machine de vinger grijpt en dan heeft men meteen een ongeluk.

Wij hebben onder anderen verleden jaar het voorbeeld gehad van een volwassen persoon, dat met het draaien van de machine zijne hand medeging en bekneld raakte tusschen den cylinder en eene cylinderrol.

3553. V. Zijn de vliegwielen daar met hekken of ijzeren staven afgeheind?

A. Op andere drukkerijen is het niet afgeheind, maar bij Holdert is het afgedekt met plaatijzer. Dat is echter eene uitzondering.

3554. V. Men moet dus zelf oppassen dat men er tusschen uit blijft?

A. Ja.

3555. V. Die jongens worden dus maar zoo aan het werk gezet?

A. Ik heb zelf eens een ongeval gehad bij de firma Harms. Daar staan de machines zeer dicht op elkaar. Terwijl ik aan de eene machine bezig was, kreeg het drijfwiel van de andere machine mij te pakken en sleepte mij achterover.

3556. V. Als er bij u een ongeluk gebeurt, geven de patroons dan ondersteuning of laten zij den werkman aan zijn lot over?

A. Als er bij ons een ongeluk gebeurt, gaat men naar huis, en daarmede is het uit.

3557. V. Houdt het loon dan geheel op?

A. Ja.

3558. V. Totdat de man weer in staat is het werk te hervatten?

A. Indien de patroon in den tusschentijd de plaats niet heeft aangevuld.

3559. V. Geven de patroons in het geheel geen ondersteuning bij ongelukken?

A. Daarvan is geen sprake.

3560. V. Ook niet wanneer een man, die jarenlang bij denzelfden patroon is geweest, ziek wordt?

A. Volstrekt niet. Verleden jaar ben ik, na 3 jaren bij Holdert geweest te zijn zonder ooit onaangenaamheden gehad te hebben, veertien dagen ziek geweest, maar in dien tijd was geen sprake van ondersteuning.

3561. V. Welke ziekte?

A. Koorts.

3562. Zijt gij getrouwd?

A. Ja.

3563. V. Zijt gij toen 14 dagen thuis geweest?

A. Ja.

3564. V. Zonder inkomsten?

A. Ja.

3565. V, Men keek dus niet naar u om?

A. Welneen.

3566. V. Werdt gij betaald tot den dag dat gij ziek werdt?

A. Tot het uur, gesteld dat ik te 3 uren ziek werd, dan werd ik tot 3 uren uitbetaald.

3567. V. Weet gij daarop goede uitzonderingen, dat de patroon wel iets aan de menschen doet?

A. In mijn vak kan ik mij dat niet herinneren, waar ik gewerkt heb, bij Oosterzee, bij Harms en bij Holdert, overal wordt gehandeld zooals ik zooeven omtrent mij mededeelde.

3568. V. Dat is: niets voor de zieke menschen doen?

A. Ja.

3569. V. Hoe wordt gehandeld als de menschen oud en versleten worden?

A. Een voorbeeld, maar niet ten aanzien van den heer Holdert. Het *Centrum* is overgegaan van de firma Langenhuyzen in de Spuistraat naar den heer Holdert. Het personeel is met het *Centrum* medegekomen naar Holdert. Hierbij was een man van ongeveer 60, 70 jaar, Palmboom geheeten, die ongeveer eene maand daarna zijn ontslag kreeg.

3570. V. Waarom?

A. Dat is er niet bij gezegd, en de man heeft ons de reden niet medegedeeld, welke hem is opgegeven. Wij maken echter de gevolgtrekking dat hij te oud is.

3571. V. Maar wanneer de man er zelf niet voor uitkomt, is het toch mogelijk dat er iets gebeurd is, dat niet goed was. Dit geval is, dunkt mij, niet overtuigend.

A. Wat zoude er anders moeten voorvallen?

3572 V. Dat is eene gissing. Maar feiten, dat menschen door de patroons ondersteund zijn, omdat zij oud en versleten waren, kent gij niet?

A. Neen, ik herinner mij slechts één

geval. Bij de heeren De Roever, Kröber en Bakels is een zekere Marsman, toen hij er 50 jaren werkzaam was, meteen pensioen van ongeveer zes gulden per week ontslagen.

3573. V. Voor den ouden dag dient gijlieden dus zelf te zorgen door in vereenigingen en fondsen te gaan, die gij zelven hebt opgericht?

A. Accoord.

3574. V. In uw vak ook?

A Een fonds tot ondersteuning bij den ouden dag hebben wij niet, wel een ziekenfonds.

3575. V. Hoeveel contribueert gij daarvoor?

A. Acht centen per week voor het ziekenfonds, maar het is verbonden aan den Nederlandschen typographenbond; wij betalen voor het lidmaatschap van dien bond en voor het ziekenfonds te zamen 16 centen per week.

3577. V. Het maandaghouden komt in uw vak niet voor?

A. Gelukkig niet.

Wat het punt van de ongelukken betreft, kan ik nog het volgende mededeelen:

Er is namelijk bij ons een hijschtoestel waarmede de vormen, die te zwaar zijn om te dragen, van boven naar beneden gelaten worden. Nu kan men, als de machines loopen, door het gedruisch den bak met vormen niet hooren zakken. Er is nog geen ongeluk mede gebeurd, maar het is niet veilig te noemen. Als men toch in de nabijheid van het toestel aan het werk is, en men hoort den bak niet aankomen, zou men allicht met dien bak in aanraking komen.

3578. V. Zou dat gemakkelijk te beschutten zijn?

A. Het is alles open; er zou dus een koker gemaakt moeten worden.

3581. V. Wordt bij u niet geklaagd over vergiftiging van atmosfeer door looddeelen?

A. Daarover is altijd te klagen.

3582. V. Ik meen of het daar overwegend erg is?

A. Zeker, die vergiftiging heeft niets te maken met vrije lucht, want de letters oxydeeren toch, en door het bewerken laat de oxydeering los en wordt zoo ingeademd.

3584. V. Hebt gij nu zoo wat alles met ons doorgegaan?

A. In hoofdzaak ja, het eenige wat ik nog zou kunnen aanvoeren is dit: in den winterdag hebben wij het gebruik van een kachel, en nu staat voor den een de kachel te dicht en voor den ander te ver af, het zou veel practischer zijn, als er verwarmingsbuizen langs de muren liepen.

3585. V. Bij onze kinderen op de school is dat hetzelfde geval.

A. Ja.

3586. De heer **Van Alphen:** Ik zou willen vragen op welke wijze gij denkt, dat dat late werken door jongens zou zijn te vervangen? Als men eens niet zuinig was en de zaak kon het lijden, zouden er dan meer jongens kunnen aangesteld worden, of zou men verplicht zijn bepaald twee ploegen aan te stellen?

A. Er zouden wel meer jongens te gebruiken zijn, maar het zou nog beter zijn, als er meer volslagen werklieden werden aangesteld, dan zou er vanzelf beter gewerkt worden, zoodat er niet tot in den nacht moest gearbeid worden.

Niet in alle gevallen, want het kan gebeuren dat het moet.

3587. De heer **Van der Sleyden:** Wij hebben zooeven gehoord dat door u aan den langdurigen arbeid, dien zij reeds als jongen moeten verrichten, wordt toegeschreven,

dat vele werklieden er al spoedig slecht uitzien. Nu wensch ik te vragen, of dit aan die oorzaak alleen mag worden toegeschreven, en of het door u waargenomene ook niet het gevolg kan zijn van onvoldoende voeding, door de armoede der ouders, of van eene minder geregelde, losbandige levenswijze, of het gebruik van sterken drank?

A. Uwe opmerking is gegrond, maar wij hebben tot nu toe alleen over den arbeid gesproken. Hetgeen door u is aangehaald, is natuurlijk van invloed op de gezondheid, maar de slaperigheid, die bij de knapen voorkomtis hoofdzakelijk het gevolg van het lange werken.

3588. V. Ik zou het antwoord meer bepaald willen hebben. Gij hebt gezegd dat slechts bij uitzondering jongens die zoo hard moeten werken flinke, krachtige werklieden worden, en dat velen door het zware werk ondergaan.Nu is mijn vraag deze: kunnen de jongens, die uit ordentelijke gezinnen komen en goed

voedsel krijgen, dat zware werk verduren en opgroeien tot krachtige, flinke mannen, terwijl de jongens, die minder goed voedsel krijgen en uit huishoudens komen, waar de vader aan den sterken drank verslaafd is, eenmaal volwassen zijnde, de kracht missen om als volslagen werkman te kunnen werken?

A. Ik kan moeilijk aan die knapen vragen of zij thuis goed eten krijgen. Er zijn echter van die knapen, die men het kan aanzien dat zij thuis goed eten krijgen, die er gezond en flink uitzien. Na eenigen tijd van werken echter zien zij er minder goed uit en krijgen zij een vale kleur. Niettegenstaande het voedsel oefent dus de lange werktijd een nadeeligen invloed op hen uit.

Natuurlijk kan ik niet zeggen of de kinderen te weinig voedsel krijgen, doordat de ouders misbruik maken van sterken drank. Het kan bij den een het geval zijn, bij den ander niet.

3590. V. Hebt gij nog iets te zeggen?

A. Neen, mijnheer!

De **Voorzitter:** Dan is uw verhoor afgeloopen.

E.R. GOTZE.

Verhoor van den heer B. Bergman Carels.

3591. De **Voorzitter:** Getuige, wees zoo goed mij uw naam, voornamen, ouderdom, woonplaats en beroep op te geven.

A. Benjamin Bergman Carels, oud 59 jaren, sigarenfabrikant te Amsterdam.

3592. V. Gij drijft de zaak met uw zoon?

A. Juist.

3593. V. Gij zijt van jongsaf in het vak geweest?

A. Van mijn dertiende jaar af.

3594. V. Was de zaak in uw jeugd misschien in hetzelfde pand gevestigd en op denzelfden voet bij uw vader?

A. Pardon, ik ben in mijn jeugd als leerling begonnen. Ik heb het vak verder geheel doorgemaakt totdat ik mijn tegenwoordige positie bereikt heb.

3595. V. Dus gij hebt zelf de zaak opgezet?

A. Ik ben die zelf begonnen, van niets af. Als jongen begon ik te werken voor 40 cents per week.

3596. V. En gij hebt nu eene der grootste zaken van Amsterdam?

A. Ja.

3597. V. Wat was dat voor werk waarmede gij begonnen zijt?

A. Zooals ieder dat nu ook doet.

3598. V. Uwe memorie over die jaren zal nog wel levendig zijn. Moest gij veel werken?

A. De uren waren langer dan nu.

3599. V. Voor 40 cents in de week?

A. Ja.

3600. V. Wat deedt gij daarvoor?

A. De stelen uit de tabak halen, soms van 's morgens 6 tot 's avond 8 uur, met 1½ uur tusschen den middag.

3601. V. Als het niet onbescheiden is: ge zijt zoo als jongen begonnen, maar hoe hebt gij het verder aangelegd? Wilt ge het soms vertellen?

A. Wel zeker. Ik ben begonnen als jongen en heb het gebracht tot sigarenmaker en van sigarenmaker tot meesterknecht. Van meesterknecht ben ik begonnen met 2 sigarenmakers te werken, en ik ben zoodoende fabrikant geworden.

3602. V. En hoeveel menschen hebt gij thans in uw dienst?

A. Op dit oogenblik 228, maar er zijn tijden dat er 300 zijn. Dit hangt van de personen zelf af. Als de menschen werken willen, dan is er voor hen werk.

3603. V. Gij hebt eene groote ruime gelegenheid op flinke manier ingericht boven uwe eigene woning?

A. De lokalen zijn ruim, luchtig, goed verwarmd. Al het mogelijke wat gedaan kan worden, wordt gedaan. In de lokalen zitten 150 man, waar bij anderen 300 man zouden zitten en dit vroeger altijd plaats greep. Wanneer er iets gebeurt, hebben allen gelegenheid om weg te komen. De lokalen en portalen worden verwarmd door warm water, zoodat de menschen steeds voor koude zich kunnen behoeden. De fabriek gaat open ten 7¼ uur en blijft open tot 7½ uur, zoodat de menschen niet buiten in de koude behoeven te wachten. Ten half acht à acht uur wordt de deur gesloten en weder geopend ten 1 uur, om ten kwart voor 3 uur geopend en ten

3 uur gesloten te worden. Wie werken wil kan werken.

3604. V. Zijn er afzonderlijke lokalen om te eten?

A. Ja, die des middags wil overblijven kan het eten doen brengen in eene afzonderlijke verwarmde zaal, waar een sigaar mag gerookt worden, wat elders niet wordt veroorloofd. Alles wordt gedaan om het den menschen zoo aangenaam mogelijk te maken, wat velen inderdaad verdienen. Ik zelf heb onder vonden hoe aangenaam dat is.

3605. V. Is er ook een afzonderlijke klcêrkamer?

A. Ja, het is daar rein en net, de vloer is van asphalt, en wanneer de menschen zich daar van hunne opperkleeding hebben ontdaan, wordt de kleêrkamer gesloten. Als de menschen naar boven gaan kunnen zij pantoffels aandoen. Bovendien hebben zij altijd versch duinwater om te drinken. In het werken des Maandags heb ik eene geheele verandering gebracht, Maandag is een treurige dag voor hen, want dan werken zij niet als gewoonlijk. Na al het mogelijke beproefd te hebben, ben ik begonnen met's Maandags te laten overblijven, ten einde hun, die willen komen arbeiden, ten minste niet de gelegenheid te geven om des middags heen te gaan. De anderen, die 's morgens *niet* gekomen zijn, wachten hen dan op, en zoo worden de goeden medegesleept. Ik laat hun dan des Maandags tot half vijf overblijven, en dan krijgen zij koffie van mij.

Ik heb een staatje van een en ander opgemaakt, waarvan ik u wat zal mededeelen. Zoo bijv. A (In het boek kan men den naam vinden, die daarmede overeenstemt.) Hij verdient *ƒ* 13,95 in de week. Maar door verzuim van den Maandag heeft hij *ƒ* 2,15 minder verdiend dan hij had kunnen verdienen. Als hij evenals des Zaterdags en anderen gewerkt had, dan zou hij *ƒ* 16,10 verdiend hebben.

Als ik alles goed naga, dan blijkt mij uit de boeken dat, niettegenstaande des Maandags de fabriek bezig is, in doorsnede 200 pct. minder afgeleverd wordt dan des Zaterdags wanneer de werktijd een halfuur korter is; des Maandags is de werktijd van half acht tot half vijf, des Zaterdags van half acht tot vier uur.

3606. V. Wilt gij daarmede zeggen dat zij 's Zaterdags het dubbele verdienen van Maandags?

A. Ik zal een voorbeeld noemen. B heeft op Maandag afgeleverd 67 stuks sigaren, terwijl hij 's Zaterdags met een half uur minder arbeid 362 stuks aflevert. Een ander heeft op Maandag 247 stuks sigaren afgeleverd, tegen 466 op Zaterdag. Weer een ander 144 stuks op Maandag tegen 422 stuks op Zaterdag.

De laatste verdiende in die week *ƒ* 12,95. Had hij gewerkt zooals op Zaterdag, dan had hij *ƒ* 14,10 verdiend.

In denzelfden tijd verdiende hij de volgende week *ƒ* 17 voor hetzelfde soort werk.

Ik heb hier een staat, waarin de verschillende opgaven omtrent werklieden en hun werk voorkomen. Daaruit blijkt dat voor degenen, die willen werken, wel geld te verdienen is.

3607. V. Dat kunnen zij bij u met dagen van 9½ uur verdienen? En gij hebt volop werk?

A. Ja, ik heb altijd gebrek aan goed werkvolk, aan sigarenmakers die hun vak verstaan, want er loopen een boel prullen onder, die geen werklui zijn.

3608. V. Gij hebt uw fabriek geheel ingericht naar de ervaringen die gij in uw leven op dit gebied hebt gehad en die ervaring hebt gij alleen opgedaan in Amsterdam?

A. Jawel, ofschoon ik ook in het buitenland wel een kijkje heb genomen. Ik durf echter beweren dat ik voorzien heb in alle behoeften, en dat wil ik blijven doen.

3609. V. Zeker, ik heb zelf gezien hoe flink alles er bij u uitzag. Maar nu, merkt gij ook, dat al uw pogingen van den kant van de werklui gewaardeerd worden, dat zij tevreden zijn en welwillend?

A. Het vaste personeel geeft in dit opzicht groote reden van tevredenheid, maar van de sigarenmakers kan men in de verte geen waardeering verwachten.

3610. V. Is dat dan een ander soort van menschen?

A. Och, dat niet, onder het vaste personeel zijn er die tot dezelfde omgeving en stand behooren, maar die houden zich heel anders.

3611. V. Waaraan moet dat toegeschreven worden?

A. Ik weet het niet. Of het er van komt doordat de menschen altijd zitten en dus niet vermoeid zijn van den arbeid als zij van de fabriek afkomen en dan gezamenlijk hier en daar naar toe gaan, ik weet het niet. Een werkman, die zeer vermoeid is, gaat naar huis om te slapen.

3612. V. Gij denkt dat de slechte geest een gevolg is van de ruimte van tijd en de weinige vermoeienissen?

A. Een slechte geest durf ik het niet noemen; het is meer een zekere ontevredenheid.

3613 V. Het komt ook wel voor dat de ontevreden geest wordt toegeschreven aan overdreven vermoeienissen en aan het hebben van hoegenaamd *geen* vrijen tijd?

A. Het is mij een raadsel. Dit neemt niet weg, dat ik ook sigarenmakers heb, die 21 jaren bij mij zijn.

3684. V. Gij werkt ook met veel vrouwen, niet waar?

A. Ja, dat heb ik begonnen nadat er voor eenige jaren eene werkstaking bij mij had plaats gehad. Toen ging het in het diamantvak nogal goed en gingen er velen bij dat vak over. Een sigarenmaker kan moeilijk zijn brood verdienen, of hij moet iemand hebben, die hem adsisteert. Ik heb toen meisjes genomen, om het werk te doen, wat vroeger de jongens deden. Thans wordt het echter weder beter en komen er meer jongens.

3615. V. Gij zijt dus met dien maatregel aangevangen na de werkstaking, en zijt gij blijven werken met vrouwen en meisjes omdat uw getal van jongens nog niet sterk genoeg is?

A. Ja.

3616. V. Gij hebt jongens in uw dienst van 12, 14, 16 jaar; hoeveel uren daags werken die?

A. Even lang, 9½ uur; de verdiensten zijn als volgt:

jongens van 12-16 verdienen 1-4 gl.

" " 16-18 " 4-6 gl.

3617. V. Worden zij betaald bij de week?

A. Ja.

3618. V. Als zij 18 jaar oud zijn en de handigheid van het vak hebben geleerd, dan gaan zij op het stuk werken en hangt het van de bekwaamheid af welk loon zij verdienen, en krijgen zij hetzelfde als de anderen?

A. Hetzelfde loon, niets minder.

3619. V. En hoe lang werken de meisjes?

A. Nog iets korter; ik geloof 8½ uur per dag. Ik laat ze later komen, om eerst het volk in de afgescheiden fabriek binnen te hebben, en ik laat ze een half uur vroeger ophouden, om elke communicatie te verhinderen.

3620. V. Dus zij komen later en gaan vroeger weg. Hebben de vrouwen hetzelfde loon?

A. Precies hetzelfde.

3621. V. Vrouwen en meisjes werken dus niet langer dan een uur of 8?

A. Of het moet eens een enkele maal noodig zijn.

3622. V. Laat gij wel eens Zondags werken?

A. Neen. Dat is te zeggen geen sigarenmakers. Nu en dan wel eens een meesterknecht of, wanneer het bepaald noodig is, eenige zakkenplakkers; maar dat werk is niet noemenswaardig, want er werken hoogstens 7 à 8 menschen gedurende eenige uren.

3623. V. Zijn daar vrouwen onder?

A. Niet ééne vrouw.

3624. V. Scherp uw memorie eens goed?

A. Het is mogelijk dat er op den een of anderen Zondag meisjes tabak hebben moeten strippen, maar in den laatsten tijd is mij zoo iets niet bekend. Die fabriek gaat eigenlijk meer mijn zoon en zwager aan dan mij.

3625. V. Ik twijfel er niet het minste aan of gij zegt de waarheid, maar evenmin twijfel ik aan de waarheidsliefde van den getuige, van wiens verklaring ik spreken wil, doch die zeer goed op zijn beurt gefopt kan zijn.

Zonder u of hem te na te komen is er wel eene oplossing te vinden. Ongevraagd is door een vroegeren getuige verklaard dat zekere Anna De Ridder gedwongen zou zijn geweest om des Zondags bij u te werken. Dit begon haar te vervelen, zij wilde het niet meer doen en heeft toen op uwe fabriek gedaan gekregen, ofschoon zij er al zeer lang was.

Hoe kunt gij dit verklaren?

A. Die naam van Anna De Ridder staat mij wel voor den geest. De juiste reden voor haar ontslag is mij nu niet

bekend; dat zou uit de boeken kunnen blijken. Ik herinner mij wel dat zij als jong meisje van niets bij mij is gekomen en goed geld kon verdienen. Ik geloof echter dat haar gedrag wel wat te wensohen overliet. Zondags is er bij ons geen één werkzaam, tenzij in buitengewone gevallen als er haast bij het werk is, bij schoonmaken of iets dergelijks. Maar dan nog werken zij veelal 's middags door. Vroeger kan het wel eens gebeurd zijn dat Zondags werd gewerkt, tijdens de strike bijvoorbeeld.

3626. V. Die *strike* dateert 1870, dat is dus al lang geleden?

A. Jawel, maar gij moet wel in het oog houden dat er in dien tijd heel veel gedaan is om het weer zoo ver te brengen. De jongens waren van het werk afgegaan; de een was naar een diamantslijperij, een ander naar een courantendrukkerij getrokken, enz.

3627. V. Ik kom nog eens op de zaak terug, omdat de getuige, die er van sprak, op ons den indruk maakte van een zeer geloofwaardig man te zijn, hoewel ik toegeef dat Anna De Ridder hem wat kan hebben wijs gemaakt. Anna De Ridder is dus van de fabriek verwijderd om haar slecht gedrag en niet omdat zij geweigerd had des Zondags te werken?

A. Dat durf ik niet met zekerheid te zeggen. Wel weet ik dat zij iemand van slecht gedrag was.

3628. V. Acht gij het mogelijk dat in dringende buitengewone omstandigheden, bijv. met schoonmaken of strippen, bij uitzondering des Zondags door het personeel moest gewerkt worden?

A. Ik kan dit wel verklaren dat het in den laatsten tijd weinig gebeurt; ik blijf er liever buiten dan dat het plaats vindt.

3629. V. Kunt gij iets bemerken aan die aankomende jongens dat de aard van het werk dat zij bij u doen of dat de duur van het werk tot schade voor hunne gezondheid is?

A. De ruimte is voldoende en voor de ventilatie is zooveel mogelijk gezorgd, en, als er dus ziekelijk zijn, zal het aan hun gestel liggen.

3630. V. Bemerkt gij wel iets van tehuiswerkers met kinderen? Ik laat daar of gij u daarmede ophoudt. Dit denk ik niet.

A. Wij hebben twee menschen, nette lieden, die voor ons sigaren te huis bewerken. De tabak, die zij noodig hebben, krijgen zij van ons.

3631. V. Gij hebt dus buiten al het werkvolk dat bij u komt, nog twee tehuiswerkers?

A. Ja, en die kunnen nog werkers bij zich aannemen, waarvoor zij dan ook de benoodigde tabak krijgen. Dat zij dat doen bemerk ik aan de gevraagde hoeveelheid tabak.

3632. V. Kunt gij bemerken dat dat nogal op een uitgebreiden voet is?

A. Neen.

3633. V. Werkt zulk een man te huis meer dan op uwe fabriek?

A. Ja, te huis kan hij meer afdoen, want de uren zijn daar langer voor hem; ofschoon ook bij mij aan de fabriek aan de lieden de gelegenheid wordt gegeven om 2 uren langer te werken, indien zij willen.

3634. V. Hebt ge ooit iets bemerkt dat bij die tehuiswerkers misbruik zou worden gemaakt van kinderarbeid?

A. Dat kan wel mogelijk zijn. De eigen kinderen moeten dan meewerken. Maar daarvan ben ik minder op de hoogte; ik heb dit alleen wel eens hooren zeggen.

3635. V. Hebt gij wel gehoord dat dit te Kampen op uitgebreiden voet gebeurt?

A. Ik ben met die toestanden niet bekend.

3636. V. Als de lieden, die lange jaren bij u in dienst zijn geweest, ziek worden, krijgen ze dan van de fabriek eenigerlei ondersteuning?

A. Alles is beproefd, maar alles leed schipbreuk. Onlangs is opgericht een ziekenfonds, waarin de werklieden niet verplicht waren deel te nemen. Degenen die deelnamen moesten 10 centen per week bijdragen, terwijl de patroonvoor iederen werkman die deelnam 5 centen aan het fonds gaf. Maar het fonds kon uit gebrek aan deelneming van de werklieden niet blijven bestaan. Men kan geen 2 centen van den werkman krijgen voor een ziekenfonds, maar wel willen ze 10 centen per week bijdragen wanneer het plan bestaat om het geld na verloop van een jaar te deelen.

Zij houden wel van deelen, maar niet

van sparen. Een paar centen voor den ouden dag weg te leggen, waarbij de patroon gaarne wat voegen zou, gaat niet, althans bij velen. Evenwel moet ik tot eer van de werklieden zeggen, dat zij een medelijdend hart hebben en steeds bereid zijn elkander te helpen in gevallen van ziekte.

3637. V. Strekt gij zelf dan wel eens de hand uit?

A. Daarvan zijn wel bewijzen aan de fabriek.

3638. V. Zijn er fabrieken waar het niet gebeurt?

A. Ja.

3639. V. Wordt iedere jongen betaald door zijn eigen werkman?

A. Ja, ieder sigarenmaker betaald zijn jongen. Hij neemt dien jongen zelf aan en is er meester over; vandaar dat hij zelf baas genoemd wordt.

3640. V. Gij betaalt dus den werkman wanneer hij zijn honderd of duizend stuks inlevert, en daarmede afgedaan?

A. Ja. Ik geef bovendien nog 50 cents aan iederen sigarenmaker, die aan minder werk zit en een jongen aanneemt en dezen opkweekt voor het vak.

3641. V. Doet gij aan boeten?

A. Neen. Ik lach er mede. Ik heb reeds van alles geprobeerd. De kortste weg is in 's hemels naam: wegzenden, die volstrekt niet wil.

3642. V. Kan men met een vriendelijk woord wat gedaan krijgen?

A. Dat is de hoofdzaak; zoo slim is het nog niet, of er is met hen nog wel te handelen.

3643. V. Is de geest van uwe werklieden in de latere jaren slechter of beter geworden?

A. Beter kan ik zoozeer niet zeggen. Maar men kan er zoo moeielijk op aan. Ik wil u daarvan een bewijs geven. Aan de werkstaking in 1870 deden ook lieden mede, die jaren lang bij mij gewerkt hadden. In tegenwoordigheid van de heeren De Veer van *Het Nieuws van den Dag*, Van Duyl van het *Handelsblad* en de Bull van de *Amsterdamsche Courant* ontving ik bij mij aan huis eene deputatie van sigarenmakers. Toen hun gevraagd werd hoe het kwam dat zij opgestaan waren en niet werkten, en of zij iets op mij te zeggen hadden, antwoordden zij: neen, zij deden het voor zich zelven niet zoozeer, maar voor anderen om mindere arbeiders de behulpzame hand te bieden om hunne positie te verbeteren; zij zelven hadden het zoo kwaad niet bij mij - en hieruit blijkt het hoezeer die menschen misleid werden - maar ik moest toch maar vijf gulden op de duizend sigaren meer aan mijn koopers rekenen! Van die f5 kon ik dan f 2,50 krijgen, en f 2,50 aan hen geven!

Daar waren menschen bij, die ik als kinderen op mijne fabriek gekregen heb, en die al zeven maanden zonder werk geloopen hadden. Toen zij dan ook later bij mij terugkwamen, heb ik ze met open armen ontvangen. Zij begrepen toen zelf dat zij misleid geworden waren.

3644. V. Wordt het - ik vraag dit niet in de onderstelling alsof het op uwe fabriek zou gebeuren - maar wordt het hier en daar bij sommige van de mindere goeden in uw vak, misschien niet een beetje al te scherp gedreven om de loonen dan toch te drukken? Wij hebben van sigarenmakers gehoord dat de patroons er erg op uit zijn om, voor hetzelfde soort en merk van sigaren, waarvan de prijs in den detailhandel niet gezakt is, het loon zooveel als maar eenigszins kan, naar beneden te drijven.

Wat denkt gij daarvan?

A. Ja, ik kan uit mijn boeken laten zien, dat voor de 250 nommers die bij mij gemaakt worden, het loon wel is gestegen met 50 pct., maar nooit verlaagd. Wat bij anderen gebeurt weet ik niet.

3645. V. Loopt het loon over do verschillende nommers zeer uit elkander? Van hoeveel tot hoeveel gaat dat?

A. Er zijn nommers die met f 12 per duizend worden betaald en hooger. Als ik een werk heb, dat er erg op aankomt, dan vraag ik een werkman dien ik daar geschikt voor acht, wat zijn hoogste loon geweest is dat hij bij mij heeft verdiend, en dat is dan mijn maatstaf van betaling totdat hij dat werk onder de knie heeft. Is hij zoo ver, dan verdient hij meer dan aan het oude werk. Zoo betaal ik soms f 15, f 16, f 18, wel eens f 20 per duizend.

3646. V. Dat zijn dan soorten die eene bijzondere zorg vereischen?

A. Ja natuurlijk. Er wordt verschil-

lend loon bij mij betaald op de fabriek. Er zijn er die 9, 10 en 12 gulden verdienen. Het minste loon, dat bij mij verdiend wordt, is f 5,50. Een paar aankomelingen verdienen f 5.

Er zijn allerlei verbeteringen in de fabriek gemaakt; alles is voor hen klaar gemaakt; de sigarenmakers hebben niets anders te doen dan te gaan zitten; alles is gesorteerd en gestript.

3647. V. Dat is voor een gedeelte het werk van vrouwen en meisjes?

A Ik betaal daar extra voor; dat gebeurde in het vak vroeger niet.

3648. De heer **Van Alphen:** Moesten de sigarenmakers vroeger alles voor zich zelf prepareeren?

A. Ja, maar dat was wel wat hard, want dan konden de menschen geen brood verdienen.

3649. De **Voorzitter:** Ziet gij wel eens de slechte gevolgen van het gebruiken van sterken drank?

A. Ja, dat zit er nu eenmaal in, maar in de laatste jaren is het niet slimmer geworden.

3650. V. Wij behoeven niet alles te behandelen; u weet dus daar niets bijzonders van te vertellen?

A. Te oordeelen naar hetgeen ik in de laatste jaren heb ondervonden, zou ik zeggen, dat het misbruik wel wat verminderd was.

3653. V. De heer **Heldt:** Ik wensch u nog eene vraag te doen naar aanleiding van die werkstaking. Als ik mij goed herinner is die aanvankelijk niet opgezet rechtstreeks met het oog op loonsverhooging?

A. Zij is opgezet met het oog op alle mogelijke eischen: loonsverhooging, betere tabak enz. Er waren fabrieken waar de werklieden vreeselijk over de behandeling klaagden, maar ik heb steeds getracht al het mogelijke te doen. En toch blijft er ontevredenheid heerschen, al doet men wat men kan, want de menschen worden misleid.

3654. V. De rechtstreeksche oorzaak er van was toch, dat de patroons de werklieden verboden om deelgenoot te worden in een op te richten sigarenmakersbond?

A. Dit is eene quaestie die na de werkstaking heeft plaats gehad. De patroons hebben dien bond zoo opgevat, dat zij zou dienen om onderling de patroons te dwingen om te doen wat de werklieden wilden.

3655. V. Was niet het verbod om in dien bond te treden de rechtstreeksche aanleiding dat de werklieden het werk staakten?

A. Neen, dat is niet het geval geweest; de werkstaking kwam onverwachts.

3656. De heer **Beelaerts van Blokland:** Gij zijt uw geheele leven niet alleen bij het vak geweest maar hebt ook gearbeid als werkman, en daarom interesseert het mij dubbel wat gij ons kunt mededeelen. Dat Maandaghouden waarover straks is gesproken, was dat in uwe jonge jaren even sterk als tegenwoordig?

A Ja, dat Maandaghouden schijnt in ons vak geworteld. Ik heb tijden gekend dat het veel erger was dan nu. Al geeft men gelegenheid om 's Maandags te werken, zij doen het toch meestal niet.

3657. V. Gij betaalt uw werklieden des Zaterdags uit; zou het geen gunstigen invloed uitoefenen wanneer daarvoor een andere dag werd gesteld?

A. Neen, dat geloof ik niet.

3658. V. Hebt gij het nooit beproefd?

A. Neen. Ik zou uit de statistiek kunnen aantoonen dat menschen die Maandags gewoon zijn te werken dit blijven doen. Anderen weder doen het nooit. Daaraan is niets te veranderen.

3659. V. Er is in den toestand der werklieden in vergelijking met dien in uwe jonge jaren velerlei belangrijk verschil. In uw vroegeren tijd had men o.a. niet zooveel vereenigingen en bonden als thans. Zijn de werklieden in uwe fabriek meestal lid van eene dier vereenigingen?

A. Och! velen zijn lid, velen ook niet. Trouwens dat zijn van die zaken, waarnaar ik niet vraag. Ik zie er meer op of zij hun werk goed doen en van een ordelijk gedrag zijn.

3660. V. Nu vraag ik u, niet als fabrikant maar in het algemeen als belangstellende in het lot van den werkman, of gij dergelijke vereenigingen voor- of nadeelig acht?

A. Ik acht vereenigingen, waardoor het vak bevorderd wordt, wel nuttig.

3661. V. Ja wel, maar zijn dit wel

vereenigingen die het vak bevorderen?

A. Ik ken er geene. Zij hebben andere bedoelingen. Er schijnt een geest van ontevredenheid te heerschen.

3662. V. Dus, de deelneming aan dergelijke vereenigingen bevordert de ontevredenheid onder de werklieden?

A. Ik durf niet bepaald zeggen, dat het daaraan ligt.

3663. V. Gij zeidet, dat er een geest van ontevredenheid in de vereenigingen bestond. Hebt gij dit bij de leden kunnen waarnemen?

A. Juist.

3664. V. Wanneer gij nu nog eens van een algemeen standpunt en niet als fabrikant spreekt, zoudt gij dan meenen dat in het belang van het volk deze of gene wettelijke maatregel zou kunnen genomen worden? Zoudt gij iets weten aan te raden waardoor de industrie niet al te zeer gedrukt wordt en wat toch een goeden invloed kon uitoefenen?

A. Ik weet niets van dien aard.

3665. V. Gij begrijpt misschien mijne vraag niet volkomen. Er zijn natuurlijk onder de fabrikanten personen gelijk gij, die over de zaak welwillend gedacht hebben en die zeer veel doen; maar er zijn ook anderen, gelijk het in alle vakken gaat, die daar weinig aan doen. Zou er nu bij de wet deze of gene regel te stellen zijn, die gij denken zoudt, dat nuttig kon werken?

A. Van hetgeen ik aan de fabriek heb ingericht, heb ik wel resultaten gehad, en ik durf zeggen dat ik menschen in het werk heb waar anderen altijd mede sukkelen. Het kan dus wezen, dat de betere loonen en de verwarming der lokalen goed werken Een patroon kan niet méér doen Maar hoe er wetten op te maken zouden zijn, weet ik niet.

3666. De **Voorzitter:** Hebt gijlieden van allerlei geloof op uwe fabriek?

A. Ja.

3667. V. Houden de Israëlieten ook Maandag?

A. Vroeger bestond het werkvolk voor ⅓ uit Israëlieten; er zijn er nu nog maar 3 of 4. Maar toen was het Maandaghouden bij hen niet zoo erg als bij de anderen.

3668. V. En de drank?

A. Enkelen gaven zich daaraan over, maar niet zoovelen.

3669. V. En zij zijn ijverig?

A. Ja, maar doorloopend niet zoo knappe werklieden.

3670. V. Daar zit dus meer de koopman in dan de ambachtsman?

A. Ja, ofschoon ik er een reeds sedert 24 jaar op de fabriek heb, die een nette man is en altijd aan het beste werk is. Maar dit is eene uitzondering; het gros is anders; de beste werklui zijn ze niet.

3671. De heer **Van Alphen:** Gij zeidet dat het met het ziekenfonds niet wilde vlotten.

A. Wij zijn nog altijd bezig.

3672 V. Hebt gij bij de deelneming geen verschil ontdekt tusschen het vaste werkvolk en de vlotte werklui?

A. Het vaste werkvolk is er trouw op.

3673. V. Zou dan de mindere belangstelling van de anderen niet hieraan zijn toe te schrijven, dat zij niet de zekerheid hebben dat zij van hunne contributie genot

zullen hebben, want zoodra zij van de fabriek weggaan, zouden zij de voordeelen missen

A. Neen; het fonds geldt voor alle werklieden in ons vak, onverschillig waar ze werken.

3674. V. Dus wanneer een werkman van u naar den heer Justus van Maurik gaat, behoudt hij zijne rechten op het fonds?

A. Ja.

3675. De **Voorzitter:** Wij danken u voor uwe mededeelingen. Uw verhoor is afgeloopen.

B. BERGMAN CARELS.

Verhoor van E. Jacobsen.

3676. V. De **Voorzitter:** Mag ik uw naam en voornaam, uw ouderdom, uw beroep en uwe woonplaats weten?

A. Eduard Jacobsen, oud 27 jaar, werkzaam aan het *Dagblad van Nederland*, bij de heeren Ellerman en Harms. te Amsterdam.

3677. V. Hoelang zijt gij daar werkzaam?

A. Ongeveer 2 jaar.

3678. V. Waar waart gij vroeger?

A. Te Hoogeveen, Meppel en Dedemsvaart.

3679. V. Hoelang in die streek?

A. Van mijn 15de jaar af.

3680. V. Hoelang hebt gij lager onderwijs genoten?

A. Tot mijn 44de jaar.

3681. V. Waar?

A. Te Hoogeveen.

3683. V. Zoudt gij het in het algemeen al dan niet wenschelijk achten, dat de jongens niet vóór hun 14de jaar bij het vak kwamen met het oog op het onderwijs?

A. Dat ware zeer te wenschen en oneindig beter.

3684. V. Zegt gij dit uit eigen ervaring?

A. Ja.

3685 V. Gij ondervindt dus, dat er dikwijls jongens komen, die ternauwernood lezen en schrijven kunnen?

A. Ja, ternauwernood.

3686. V. Gij zijt meer bepaaldelijk zetter bij *De Amsterdammer?*

A. Ja.

3687. V. Is het daar zwaar of ongeregeld werken?

A. Redelijk.

3688. V. Hoe laat komt gij?

A. Van 9 uren 's morgens tot 7 uren 's avonds, met een schafttijd van één kwartier, van 4-4¼ uur.

3689. V. Hebt gij dus van 9-4 uren geen oogenblik rust?

A. Neen.

3690. V. Dus gij eet maar onder de hand een stuk brood, dat gij hebt medegebracht?

A. Ja.

3691. V. Gaat gij altijd om 7 uren weg?

A. Ja; eene enkele maal, als het zeer druk is, wordt het wat later.

3692. V. Was het vroeger anders?

A. Vroeger werkten wij 12 uur: van 's morgens 8 tot 's avonds acht uren. Dan begon de nachtploeg tot 6 uren 's morgens. Als wij nachtdienst hadden gehad, kwamen wij overdag nog 4, 6 uur werken. Menigeen heeft het daarbij te kwaad gekregen.

3693. V. Hoe ging het met het omwisselen van dag- en nachtdienst?

A. Wie des Zondags uit de nachtploeg kwam, had 's Maandags morgens dienst, en zoo ging het afwisselend.

3694. V. Werken er veel jongens bij u?

A. Op de zetterij niet; er zijn twee loopjongens en twee aan de kast.

3695. V. Werken die ook van negen tot 7 uur?

A. Ja.

3696. V. En werkten die vroeger ook op de andere manier mede?

A. Ja.

3697. V. Waarom is die verandering gekomen?

A. De nachteditie is opgeheven en; toen hield het vanzelf op.

3700. V. Hebben de jongens ook slechtseen kwartieruurs schafttijd?

A. Ja. Voor de loopjongens is het erg vermoeiend om den geheelen dag op de zetterij te zijn. De werkplaats bestaat uit twee gebouwen, een voor de redactie en een voor de zetterij. De loopjongens moeten den geheelen dag kopij en proeven van de redactie naar de zetterij en omgekeerd brengen. Zij moeten vier trappen op naar de redactie en dan weder buitenom naar de zetterij. Dat gaat den geheelen dag door, en het zijn jongens van ongeveer 12 en 13 jaren.

3701. V. Zij werken dus van 's ochtends 9 tot 's avonds 6 uur met een kwartiertje rust?

A. Ja.

3702. V. Moeten die jongens den geheelen dag op hun brood teren?

A. Ja.

3703. V. Brengt de vader of moeder voor die kinderen - want dat zijn het eigenlijk nog - nooit eens iets?

A. Neen, zij brengen hun zakje met brood mede en voor de rest geen nieuws.

3704. V. Krijgen zij niets te drinken?

A. Als zij het zelf niet medebrengen, niets anders dan uit de waterleiding.

3705. V. In elk geval wordt er bij *De Amsterdammer*, waar gij werkt, noch van u, noch van de jongens nachtwerk gevorderd, terwijl men u 's avonds niet overdreven laat doet werken?

A. Ja.

3706. V. Hoe zijn de lokalen?

A. Zeer slecht.

3707. V. Gebeuren er wel eens ongelukken?

A. In dien korten tijd dat ik er ben, hebben twee jongens een ongeluk gekregen. Een heeft twee vingers van de linkerhand afgeklemd.

3708. V. Heeft de patroon voor dien jongen iets gedaan?

A. Dat is mij niet bekend. Ik weet alleen, dat de jongen nog op den winkel is en dus zijn loon gehouden heeft.

3709. V. Geef eens eene beschrijving van de lokalen met het oog op ongelukken door de machines en licht en lucht.

A. Bij mij op de zetterij zijn geen machines, maar het lokaal is niet best. Het is 9½ meter lang, 4½ breed en 2½ hoog. Het wordt verwarmd door een pijp die er doorheen loopt en steeds rookt, waarvan de kachel beneden gestookt wordt. 's Morgens bibbert men van de kou; 's avonds, wanneer de gaspitten opgestoken worden, moet er een raam open, omdat men het anders niet kan houden van de hitte. Hoe dat van den zomer moet gaan, weet ik niet.

3711. V. En zijn de jongens daar ook den heelen dag?

A. Ja.

3712. V. Gaan zij in dat vrije kwartiertje niet naar buiten?

A. Neen, dan eten zij evenals wij een boterham.

3713. V. Die jongens komen dus zoo'n lokaal niet uit?

A. Neen, behalve de loopjongens.

3714. V. Op de plaats waar de machines staan, is het daar gevaarlijk op de drukkerij?

A. Ja, daar is het altijd gevaarlijk.

3715. V. Is het daar buitengewoon gevaarlijk?

A. Ja, want daar er met gaslicht gewerkt wordt, zijn er groote schaduwen.

3716. V. Ik bedoel of er gevaar is dat men met armen, of beenen tusschen de machines komt?

A. Ja, bij de hijschtoestellen. De plaat waar de vormen op gezet worden is zoo teer, dat er gedurende den korten tijd dat ik er ben, reeds twee gaten in den zolder gekomen zijn.

3717. V. Hebt gij nog het een en ander mede te deelen dat gij begrijpt dat nuttig is om aan ons mede te deelen?

A. Beneden is de vouwerij daar zijn veel jongens, die aan geen toezicht zijn onderworpen. Van die jongens komt niets terecht; de taal die men daar hoort is verschrikkelijk.

3719. V. Hoeveel jongens werken daar?

A. Dat is ongelijk; zeker 15 à 20.

3720. V. En zijn dat jongens van 12, 14 en 16 jaar?

A. Van allerlei leeftijd, tot 16 jaar toe.

3721. V. Dus zijn er ook van 12 en 13 jaar? Dat zijn dan zeker de jongens die op de vouwerij werken en des morgens zoo vroeg komen?

A. Neen, die komen om 9 uur.

3722. V. En zij blijven tot?

A. 's Avonds 7 uur, half 8.

3723. V. Maar zonder opzicht?

A. Ten minste het mag weinig of geen naam hebben; de expediteur is er wel bij, maar die maakt zijn expeditie klaar.

3724. V. Dat vouwen gaat machinaal, niet waar?

A. Neen, met de hand.

3725. V. En zitten de jongens dat daar onder elkander te doen?

A. Ja, als er gevouwen wordt, is er toezicht; dan zijn er eenige heeren bij, die met de expeditie belast zijn, maar anders niet.

3726. V. Maar wat voeren zij uit als er niet gevouwen wordt?

A. Niets, spelen en kattekwaad uithalen, straatloopen enz.

3727. V. Als zij lang werken, deugt het niet en als zij spelen ook niet; het wordt moeilijk.

A. Ja, dat is wel waar.

3728. De heer **Smit:** De drukkerij en het gebouw der redactie zijn van elkander gescheiden. Hoe groot is de afstand?

A. De gebouwen grenzen aan elkander.

3729. V. Dus de jongen moet in de drukkerij naar beneden, en buitenom naar de redactie.

A. Ja.

3730. V. Misschien komt het u voor dat dit te voorkomen was door het maken van een luchtdruktoestel om de proef door te zenden?

A. Ja, het zou kunnen verholpen worden door een deur in den scheidingsmuur te maken en zoo eene verbinding te verkrijgen.

3731. De **Voorzitter:** Hebt gij nog iets mede te deelen?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter.

3732. V. Dan is. uw verhoor afgeloopen.

E. JACOBSEN.

Verhoor van den heer H.L. Sloots.

(*Verkort*.)

3733. De **Voorzitter:** Welke zijn uw voornaam, naam, qualiteit, woonplaats en ouderdom?

A. Hermanus Lambertus Sloots, pastoor te Amsterdam, 48 jaren oud

3734. V. Gij komt waarschijnlijk door uwe betrekking veelvuldig in aanraking met arbeidersgezinnen, mannen, vrouwen, kinderen, aankomende meisjes en aankomende jongens en gij zijt daardoor wellicht in de gelegenheid ons daarvan het een en ander mede te deelen. Zijt gij reeds sinds langen tijd in Amsterdam?

A. Ongeveer 8 jaren.

3735. V. Waar waart gij vóór dien tijd?

A. In Gouda.

3736. V. Zijt gij daar lang geweest?

A. Een 11 jaar. In Amsterdam 8 jaar en daartusschen nog even in Haarlemmermeer

3737. V. Hebt gij soms eenige bepaalde ervaring opgedaan omtrent den arbeid van jonge kinderen in fabrieken of werkplaatsen?

A. Op welk gebied bedoelt u? Wat in de Schets staat? daaromtrent heb ik geene ervaring.

3738. V. Gij waart toch in 1874 in Gouda?

A. Neen, toen was ik juist naar Haarlemmermeer vertrokken,

3739. V. Hebt gij als pastoor te Gouda niet de gelegenheid gehad waar te nemen, dat er van kinderen veel gevergd werd?

A. Zeker, er werd zeer veel van hen gevergd, maar dat is na de wet van 1874 verbeterd.

3740. V. Gij hebt dit vroeger dus wel waargenomen?

A. Ik geloof niet dat er eene stad is waar zooveel van de kinderen gevergd werd als juist in Gouda.

3741. V. In de touwslagerijen?

A. Ja. Kinderen van 6 jaar werden door hun moeder naar de baan gedragen om te draaien.

3742. V. Dit is echter eene oude geschiedenis, die nu door de wet van den heer Van Houten sedert 1874 geëindigd is?

A. Ik denk het wel.

3743. V. Het is althans nu verboden. Dit was dus een maatregel dien gij kunt goedkeuren?

A. Ik achtte dien zeer noodzakelijk.

3744. V. Gelooft gij naar uwe ondervinding, naar hetgeen gij zoo dagelijks ziet, dat daarmede genoeg is gedaan, of acht gij het raadzaam dat de wet verder uitgebreid wordt? Keurt gij den twaalfjarigen leeftijd die thans in de wet gesteld is, goed?

A. Wanneer ik mijne ervaring raadpleeg, dan vind ik het verbod om tot voor 12-jarigen leeftijd op de fabriek te komen een zeer goeden maatregel. Na dien tijd echter heb ik bij den fabrieksarbeidersstand altijd nog de beste resultaten ondervonden, wanneer de jongens van den ochtend tot den avond werkten.

3745. V. Maar dat kan toch te grof loopen?

A. Het moet met mate zijn.

3746. V. Zegt gij dat soms met het oog op het doen van werk onder gezonde omstandigheden?

A. Natuurlijk.

3747. V. Zegt ge het misschien met het oog op een jongen, die varende is?

A. Ik zal u zeggen met welk idee ik spreek. Ik ben in de buurt van het Aloysiusgesticht voor verwaarloosde kinderen, in de Elandstraat. Daar is een broeder, broeder Andreas, die zich sedert 25 jaren uitsluitend met het opzicht over de jongens belast en die, toen ik er hem verleden week over sprak, mij antwoordde: Ik heb in al die 25 jaren ervaren, dat niets beter is voor de jongens van 12 of 13 jaren dan dat zij goed doorwerken van den ochtend tot den avond; dan houd ik ze het best.

3748. V. Het zal toch wel uw idee zijn, dat dat flinke doorwerken gepaard moet gaan met zekeren rusttijd er tusschen en op zijn tijd eten?

A. Natuurlijk; daar gaat alles geregeld.

3749. V. Die uitspraak van broeder Andreas, waar uwe overtuiging tamelijk wel mede overeenstemt, onderstelt dus dat er, naast dat harde en flinke werken, ook voor den jongen gezorgd wordt; dat wil zeggen dat hij 1 of 1½ uur rusttijd krijgt en op zijn tijd behoorlijk eten? En als aan die conditie voldaan

wordt, acht gij het wenschelijk dat de jongens flink werken?

A. Ja.

3750. V. Maar wat zoudt gij er van zeggen, wanneer jongens van 14 à 15 jaren 's morgens vroeg - wij zullen het maar niet sterk nemen - om zeven uur naar de fabriek of de werkplaats gaan en daar in touw worden gehouden tot 's avonds 6 à 7 uren op niets anders dan een boterham, die zij van huis meebrengen, zonder eenigen rusttijd?

A. Dat is overdreven, maar die toestand komt niet voor bij die jongens die ik op het oog heb.

3751. V. Welke jongens bedoelt gij dan?

A. De jongens in de Elandstraat, die iederen dag werken op fabrieken en werkplaatsen in de stad.

3752. V. Komen die jongens in het gesticht om te eten?

A. Ja.

3753. V. Krijgen die jongens des avonds ook nog onderwijs in lezen en rekenen?

A. Dat denk ik niet, want dooreen zijn ze 12 à 13 uren werkzaam.

3754. Maar wanneer die jongens naar het gesticht gaan om te eten dan zijn zij in een anderen toestand dan vele anderen die des morgens vroeg door vader of moeder naar de fabriek worden gezonden, eenvoudig met een stuk brood in den zak, terwijl op de fabriek niemand naar hen omkijkt, en daar moeten blijven tot 's avonds laat. Nietwaar?

A. Dat noem ik exploiteeren, dat gaat niet.

3755. V. Zou het met het oog op die toestanden, niet met het oog op jongens die onder verstandige leiding in een behoorlijk ingericht gesticht zijn opgenomen, wellicht in aanmerking kunnen komen het verbod der wet van 1874, om voor geld te werken, uit te breiden, en de jongens daarvan tot hun 14de jaar af te houden?

A. Dat is een ander uiterste; zoo ik kon zou ik beletten dat zij gansche dagen op een stuk brood werken; maar een jongen die voor eene fabriek wordt opgeleid tot zijn 14de jaar op school te laten zou ik afkeuren.

Onderwijs op zich zelf is natuurlijk niet af te keuren

3756. V. Zoudt gij vreezen dat, al werd de wet in bedoelden zin gewijzigd, de jongens toch niet ter school zouden komen!

A. De wet verplicht niet tot schoolgaan; zij blijven dus rondloopen en doen allerlei kattekwaad. Vandaar dat ik met dien broeder volkomen eens ben: werken, niet overdreven werken, bezighouden, dat is het beste.

3757. V. Maar die opinie van u en van broeder Andreas slaat alleen op de georganiseerde toestanden van jongens uit een gesticht?

A. Ja, maar wat moet er komen van die jongens die tot hun 14de jaar langs de straat loopen; het is beter dat zij werken.

3758. V. Zoudt gij niet denken, dat het beter zou zijn indien die jongens tot hun 14de jaar behoorlijk lager onderwijs ontvingen?

A. Zeker, maar de jongens van wie ik spreek komen meestal uit huisgezinnen van waar zij naar de fabriek gezonden worden. Jongens van knappe werklieden gaan niet zoo licht naar eene fabriek, die laat men gewoonlijk een vak leeren en worden ook in den regel knappe ambachtslieden; die gaan naar vakscholen. Maar in fabriekshuisgezinnen denkt men er niet aan de jongens een vak te leeren, en als men die jongens tot hun veertiende jaar laat loopen, groeien zij op tot ik weet niet al wat.

3759. V. Is het er erg mede gesteld?

A. Ja.

3760. V. Erger dan vroeger?

A. Wat zal ik daarop antwoorden? In Amsterdam is het veel erger dan in Gouda, waar ik vroeger was; maar Gouda is ook bedaarder dan Amsterdam. In Amsterdam zijn zij bandeloos en baldadig. En dat schuilt voornamelijk onder de jongens van de fabrieken. De vakjongens - kinderen van ouders die een vak uitoefenen - zijn veel beter. Die gaan ook wel tot hun veertiende jaar op school.

3761. V. Hebt gij in Gouda wel te doen gehad met kinderen van de kaarsenfabriek?

A. Ja.

3762. V. Zeker waren dat ook niet uitgezocht beste?

A. Neen, hoewel ik niet wil zeggen,

dat de jongens van de kaarsenfabriek in den regel nu juist de slechtste waren.

3763. V. Ik zeg het ook niet ten kwade van die fabriek - daarvoor is geen enkele reden - maar ik bedoel dat die jongens waarschijnlijk het minste geleerd hebben, omdat zij geen vak behoeven te kennen?

A. Natuurlijk. Wij weten allen dat in een huisgezin, waar man, vrouw, dochters en zonen allen op eene fabriek werken, weinig geleerd wordt. Dat is eigenlijk geen huisgezin. Dat is daar meer het geval dan in Amsterdam. Bij ons gaan getrouwde vrouwen wel uit schoonmaken enz., maar anders niet.

3764. V. En hebben uw collega's dezelfde ervaring?

A. Ja, dat valt ons bij het doen van huisbezoek vanzelf op.

3765. V. Maar aankomende meisjes toch wel?

A. Ja.

3766. V. En gij tracht haar daarvan altijd terug te houden?

A. Natuurlijk; wij trachten altijd den lust bij haar op te wekken om knappe dienstmeisjes te worden, doch als zij eenmaal het genot gesmaakt hebben van vrije avonden en Zondagen, dan hebben zij daar geen lust meer in, dan willen zij niet meer.

3767. V. Het werk in fabrieken is toch vervelend en duurt lang?

A. Zeker, wat zal dat al zijn? Koffielezen, nu wat is dat voor een werk? Die dat eenmaal doen, die zijn er altijd bij massa's. De meiden, die daar eenmaal zijn, blijven daar liefst, omdat zij goed geld verdienen en wat vrij zijn. Verder heeft men hoeden- en pettenmaaksters; daar zijn geen groote fabrieken van, het zijn alle kleine industrieën. Dan heeft men nog goudpolijsters en roosjesslijpsters op de diamantfabrieken. Bij Boldoot werken verscheidene meiden.

3768. V. Bij Boldoot in de Eau de Cologne-fabriek?

A. Ja, daar zijn verscheidene meiden; ook op de kaarsenfabriek.

8769. V. Werken daar geen getrouwde vrouwen?

A. Dat weet ik niet.

3770. V. Uwe geloofsgenooten onder de getrouwde vrouwen werken daar niet?

A. Neen, maar ik merk wel, dat er getrouwde vrouwen werken op de stoomwasscherij aan den Sloterdijk, dat is eene machinale bleekerij.

3771. V. Merkt gij veel van de gevolgen van den sterken drank?

A. Ja, dat blijft helaas altijd eene hoofdkwaal. Als die er niet was, waren de huisgezinnen veel gelukkiger. Maar het is het geheele land door zoo; het meest onder het fabrieksvolk, veel meer dan onder de vakarbeiders. De eersten eten weinig; staan veel in de hitte, drinken veel en dat wekt den lust op. De lieden op heete fabrieken, zooals op suikerraffinaderijen, staan veel voor het vuur en worden daardoor slap en dat leidt tot drinken.

3772. V. Van de loonen weet gij niet veel? Gij weet niet of zij veel of weinig verdienen?

A. Ach, die werk hebben, kunnen er met hun loon wel komen; het ongeluk is maar dat er zooveel zijn die geen werk hebben.

3773. V. Gij spreekt daar van de suikerfabrieken. Hebt gij bijzondere aanleiding om ons daaromtrent iets mede te deelen?

A. Neen, ik kwam er op omdat ik er een paar in mijne gemeente heb.

3774. V. Ziet gij daar niets wat van bijzonder belang is met het oog op deze enquête?

A. Van die fabrieken zie ik niets; alleen weet ik dat de menschen er hard moeten werken, dag en nacht, wat misschien. noodig zal wezen, en ook des Zondags.

3775. V. Dat ziet ge dus daar. Welke fabrieken zijn dat?

A. Die op het Leidscheplein en aan het Haarlemmerplein.

3776. V. Spakler en Tetterode en de Westersuikerraffinaderij dus?

A. Ik weet de namen niet; wij bemoeien ons daar zoo weinig mede.

3777. V. Hoe weet gij zoo, dat die lieden daar zoo slap worden?

A. Dat zie ik wanneer ik bij die menschen huisbezoek doe; dan bemerk ik dat zij er niet goed uitzien. Dat is een natuurlijk gevolg van de groote hitte, waarin zij werken.

3783. V. De heer **Van Alphen:** Er zijn zeker wel arbeiders van uw kerkgenootschap onder die ook des Zondags moeten werken?

A. Zeker.

3784. V. Moeten zij daardoor hun kerkgang verzuimen?

A. Sommigen.

3785. V. Maar weet gij ook of het hun bepaald verboden is naar de kerk te gaan, of krijgen zij soms vergunning om naar een vroegeren dienst te gaan?

A. Ja, men kan die menschen niet altijd vertrouwen.

3786. V. Gij hebt dit niet gecontroleerd?

A. Ik vraag het wel eens, maar zij zeggen altijd dat zij niet mogen gaan.

3787. V. **De Voorzitter:** Gij woont vlak bij Nieuwer-Amstel?

Is er niet een zekere fabriek in uw buurt, waarvan gij last hebt?

A. Zeker, de salmoniakfabriok van Van der Elst en Matthes.

3788. V. Welken last hadt gij daarvan?

A. Hinderlijke uitdampingen, doch dat is nu wel wat beter geworden.

3789-3790. V. Gij hebt er met Dr. Saltet over gesproken?

A. Ja, toen hebben zij er wat tegen gedaan, naar aanleiding van een besluit van den Raad van State.

3791. V. Wanneer gij in uwe woning last hadt van de uitdampingen, hoe zal het dan wel gesteld zijn met het arme volk dat op die fabriek zelf werkt?

A. Ongelukkig! Het is werkelijk erg! Zoo weet ik bijv. dat in een jaar of tien zes dooden in die fabriek geweest zijn en dat, de arbeiders, wanneer ze niet zeer oppassen, bewusteloos neervallen en blij mogen zijn wanneer zij niet op eene verkeerde plaats terechtkomen, en nog gauw naar buiten kunnen gebracht worden.

3792. V. Is het daar zoo kwaad?

A. Het is er inderdaad zeer bar.

3793. V. Is dat nog altijd in vollen gang?

A. Altijd.

3794. V. Zijn die menschen in de fabriek zelve gestorven?

A. Zij zijn naar buiten gebracht; de meesten zijn ongeneeslijk. Het volk noemt het de zeere-oogenfabriek.

3795. V. Hebt gij er zoovelen gehad?

A. Ja, die niets meer kunnen doen.

3796. V. Worden die wat ondersteund door de fabriek?

A. Ik geloof het niet.

3797. V. Die menschen hebben hun gezicht bedorven, zijn ongeneeslijk, en zij worden naar huis gezonden zonder iets?

A. Ja. Het is eene zeer ongelukkige fabriek. Door de uitwasemingen vallen de menschen bewusteloos neder en de oogen lijden aanhoudend. De geneeskundige raad heeft er zich mede bemoeid, maar schijnt er niets aan te kunnen doen, ofschoon men nooit zoo iets hoort van de gasfabriek, waar ook salmoniak is.

3798. V. Bestaat deze fabriek reeds lang?

A. Sedert tien jaar, maar zij moet zeer primitief ingericht zijn.

3799. V. Nu die verbeteringen aangebracht zijn, waarop gij doeldet, heeft het voor u en uwe buren wat geholpen; maar weet gij ook of zij ten goede zijn gekomen aan het werk?

A. Men zegt van neen.

3800. V. Dus er werd wel voor de buren, niet voor het werkvolk gezorgd?

A. Juist.

3801. V. Werken zij lang op die fabriek?

A. Dat heb ik niet nagegaan. Ik denk het wel. Het schijnt of ze des Zondags harder werken dan in de week.

3802. V. Behooren werklieden van die fabriek ook tot uwe kerk?

A. Dat zal wel, maar ik informeer dit niet altijd. Alleen kan ik zeggen dat ik onlangs van een man, die er vroeger gewerkt heeft, vernam dat gedurende den tijd dien hij op de fabriek heeft doorgebracht, zes dooden zijn gevallen.

3803. V. Hoe heet de man, die u dat gezegd heeft?

A. Ik zal u dien naam schriftelijk opgeven.

3804. V. Zijn er nog punten in de Schets waarover gij ons iets zoudt willen mededeelen?

A. Ik heb dikwijls den indruk ontvangen dat het werkvolk nogal op verschillende wijzen geëxploiteerd wordt. De menschen zijn bijv. in ziekenfondsen of ze genieten vanwege de gemeente geneeskundige hulp, maar de doctoren komen eenvoudig niet en de zieken blijven hulpeloos liggen. Zoolang zij kunnen loopen moeten zij zich zelf naar

de doctoren begeven, anders gaan de vrouwen, maar deze kunnen toch de tong van den zieke niet laten zien noch zijn pols doen voelen. Dat hindert ons steeds in de armenpraktijk. Het is inderdaad barbaarsch en onbarmhartig zooals de menschen in dat opztcht worden geëxploiteerd; zij moeten veel betalen, maar ontvangen zeer weinig. Dit geldt ook de begrafenisfondsen.

3805. V. Wat ondervindt gij ten aanzien van het werken van vrouwen in het algemeen?

A. Vreeselijk; men moest getrouwde vrouwen niet op fabrieken laten werken.

3806. V. En ongetrouwde vrouwen?

A. Het was beter als het ook niet plaats vond.

3807. V. Waarom zegt gij zoo stellig dat het vreeselijk is gehuwde vrouwen op fabrieken te laten werken? Wat is de kwade kant van' het uit werken gaan van gehuwde vrouwen op fabrieken?

A. Die ligt voor de hand. Die vrouwen moesten huisvrouwen wezen en zij nemen het huishouden niet waar; zij gaan er 's ochtends uit en komen er 's avonds eerst in. Die huisgezinnen gaan dus bij den dag achteruit en worden verwaarloosd, want al verdient de man 25 gulden per week, het geeft niets; alles moet altijd nieuw gekocht worden; het goed is dadelijk op, de vrouwen kunnen niet verstellen en kunnen geen huisvrouwen wezen. En als er kinderen zijn, wat moet er dan van komen? De vrouw gaat de deur uit en brengt de kinderen voor een paar centen bij anderen zoolang ter bewaring. Dat groeit alles op voor fabriekskinderen, waarvan niets komt. Als eene vrouw niet in huis kan blijven dan vindt de man geen genoegen in huis en gaat naar de herberg, want als hij te huis komt vindt hij een rommel. Dat zijn verwaarloosde huisgezinnen, waarin armoede en dronkenschap worden gekweekt. Het zou een heele zegen zijn als getrouwde vrouwen niet behoefden te werken; het zou ook goedkooper zijn dan als zij werkten, want het kost heel veel geld aan de huisgezinnen: smerig zijn toch is veel duurder dan netjes zijn. Het kan niet anders, want die vrouwen kunnen niet naaien, breien of stoppen.

3808. V. Gij zoudt dus het op de fabrieken werken van getrouwde vrouwen peremptoir bij de wet verboden willen zien?

A. Ja.

3809. V. Wij kunnen dat gemakkelijk hier bespreken; maar ik zal ueens een geval vertellen, dat wij verleden week hier gehoord hebben.

Een man, die vijf jaar getrouwd is, en met vier kinderen gezegend is, zooals men het noemt, en die heet een ambacht te kennen, zegt geen werk te kunnen vinden. Hij zit het geheele jaar thuis op de kinderen te passen, zoodat er niets anders overschiet dan - willen zij eten - dat de vrouw naar de fabriek gaat om te werken. Hoe zoudt gij nu daartegen bij eene wet willen waken?

A. Die toestand zou nooit zijn ontstaan, als bepaald verboden was dat vrouwen op fabrieken werken, want onder die mannen zijn aartsluiaards.

3810. V. Gij gelooft dus dat, wanneer het aan de vrouwen *verboden* was naar de fabriek te gaan, de man wel werk zou vinden?

A. Natuurlijk. Er zijn luilakken onder, die niet willen. Zij blijven maar achter de kachel zitten. Ik heb aan dergelijke mannen wel eens betrekkingen aangeboden, waar zij slechts op uit hadden te gaan; maar zij vonden het gemakkelijker om vrouw en kinderen te laten werken. En als er geen eten is, gooien zij de vrouw een bord naar het hoofd. Vreeselijke tirannen zijn er onder die lui; zij moesten gegeeseld worden.

3811. V. Maar nu toch nog eens over eene andere schaduwzijde van uw verbod dat getrouwde vrouwen in de fabrieken zouden arbeiden. Zou dat het aangaan van wettige huwelijken niet een beetje tegengaan?

A. Och neen, zoover redeneeren zij niet; er is geen quaestie van dat er minder om getrouwd zou worden.

3812. V. Die vrees bestaat dus niet?

A. Neen.

3813. V. Gij blijft er dus bij, dat de wet verbieden moest, dat getrouwde vrouwen in fabrieken werken?

A. Ja, en dat wel op grond van mijne ondervinding in Gouda opgedaan, dat het de pest is voor een huisgezin.

Hier in Amsterdam zie ik het niet, daar ken ik er geen. Ik raad de jongens altijd af om een fabrieksmeid te nemen; het zijn dure vrouwen en toch smerig. Zij kunnen niet naaien, breien of koken en hebben geen lust om te huis te blijven, en daardoor geraken de mannen in de herberg en aan den drank.

3817. V. Merkt gij wel eens iets van den minder goeden zedelijken toestand van de ongetrouwde meisjes, die op fabrieken werken?

A. Ja, dat gaat er natuurlijk mede gepaard.

3818. V. Onechte geboorten, of trouwen zij dan nog?

A. Ja, nog onzedelijker dan dat.

3819. V. Wat noemt gij nog onzedelijker?

A. Dat zij zoo doorleven. Ik vind het nog zedelijker als zij nog maar gewoon bevallen. Er zijn er velen die nog niet zoo zedelijk meer zijn; zij zijn zoo verdorven. Ik heb het ondervonden dat de middelen op tafel stonden. Dat onzedelijke gaat er hoe langer zoo meer in. Dat is wel treurig. Ik ondervind dat onder de gehuwde vrouwen ook. Gij zeidet daar iets van 5 jaar getrouwd en 4 kinderen, maar de menschen worden zóó onderwezen en krijgen zooveel boekjes, dat zij zoo onbeschaamd worden op die punten, zoo contra-naturam, dat het treurig is.

Op dit punt zou ik nog wel wat kunnen zeggen.

3820. V. Ja, maar dat ligt buiten ons bestek. Ik moest u vragen naar de zedelijkheid bij de ongetrouwde fabrieksmeisjes; nu is zoo het eene woord na het andere gekomen en ik heb u daarin niet willen stuiten, maar nu komen wij tot eene quaestie die buiten onze lijn ligt.

Hebt gij niet nog eenig punt te bespreken dat behoort tot onze Schets?

A. Het fabrieksleven vind ik het onhebbelijkste en ongelukkigste leven dat er is; maar dat is niet te veranderen, er moeten fabrieken zijn en dus fabriekarbeiders. Dit neemt echter niet weg dat die arbeiders in den regel nogal tevreden zijn, mits zij maar werk hebben. Het is een goedig volk, doch zij zijn gemakkelijk ontevreden te maken. Zegt men tegen hen dat zij het beter zullen krijgen, dan willen zij het ook spoedig beter hebben.

3821. V. Zij hebben dus veel haast en weinig verstand en daardoor worden ze ontevreden?

A. Juist. Het werkvolk is in de laatste tien jaren zedelijk zeer veel verminderd.

3822. V. Maar, gelooft gij niet dat de ontevredenheid bij die menschen misschien niet zoo erg zou zijn toegenomen, indien er, voor zoover doenlijk en bereikbaar, wat meer in hun belang gedaan was?

A. Natuurlijk.

3823. V. En er wordt niet veel gedaan, getuige uw verhaal van de fabriek van Van der Elst?

A. Och! ik geloof wel dat de menschen tevreden zouden zijn als zij maar niet ontevreden werden gemaakt. Een werkman heeft zijn ideaal bereikt als hij geregeld werk heeft en zijn weekloon ontvangt, Als hij niet ontevreden werd gemaakt, zou hij er niet aan denken het te worden.

3824. V. Gij spreekt nu over het werkvolk in de fabrieken, niet van den werkman die een zeker vak verstaat?

A. Ja die ook. Als die werklieden niet opgezweept werden zouden zij ook niet ontevreden worden. Hun ideaal is eveneens het gewone weekgeld geregeld te ontvangen.

3825. V. Hoort gij af en toe van ongelukken in fabrieken?

A. Neen, daar hoor ik niet van. Alleen het daarstraks behandelde geval.

3826. V. Zijn er nog punten in de Schets waarover gij zoo iets kunt mededeelen?

A. Ik ben hier gekomen, dat ik over geen enkel punt iets te zeggen had.

3827. De **Voorzitter:** Maar dan is er langzamerhand toch wel wat voor den geest gekomen dat gezegd mocht worden. Wij danken u zeer dat gij gekomen zijt; uw verhoor is afgeloopen.

H.L. SLOOTS.

Verhoor van den heer jhr. H.C.J.M. Van Nispen tot Sevenaer.

3829. De **Voorzitter:** Wees zoo goed uw naam, voornamen, ouderdom, betrekking en woonplaats op te geven.

A. Hubertus Cornelis Jozephus Maria Van Nispen tot Sevenaer, oud 50 jaren, rector van de St. Hubertuskapel en centraal-president van de St. Jozefs-Gezellenvereeniging in Nederland, te Amsterdam.

3830. V. Woont gij reeds langen tijd te Amsterdam?

A. Omstreeks 20 jaren.

3831. V. Bestond toen de St. Jozefs-Gezellenvereeniging reeds?

A. Pardon, die heb ik opgericht.

3832. V. Wat is het doel en de werkkring der vereeniging? Zoudt gij het een en ander willen vertellen, wat aanleiding heeft gegeven tot de oprichting?

A. De eigenlijke oprichter is de heer Van den Biesen, lid van de Tweede Kamer. Deze zette veel nieuwe gebouwen en zag, als hij 's morgens langs het werk kwam eer hij naar zijn bureel ging, dat er van de jongelieden, die hij den vorigen dag had gezien, vaak verscheidene verdwenen waren. Vroeg hij dan aan den baas: waar is die of die? dan was het gewoonlijk: hij is van nacht daar of daar geweest. Dit deed hem medelijden met die menschen opvatten, die op deze wijze hun brood kwijt raakten en hunne toekomst bedierven. Toen heeft hij met den architect Smits eene vereeniging opgericht, naar het voorbeeld van die welke in Duitschland door Kolping gesticht was. Te Kerpen bij Keulen geboren, was Kolping 10 jaren schoenmaker geweest. Hij was een bekwaam mensch en zooals de Duitschers het noemen zocht hij zich *heraus zu bilden*. Hij kwam naar Keulen en verscheidene andere plaatsen en vond dat in de steden de handwerkslieden niet beter en meer ontwikkeld waren dan elders. Integendeel. Dit trof hem sterk. Hij gevoelde zekere roeping om, na 10 jaren gewerkt te hebben, geestelijke te worden. Hij studeerde te Munchen en werd te Elberfeld kapelaan. Een leermeester, Breuer, had daar voor eenigen tijd een tiental jonge handwerksgezellen gekregen. Zij zeiden: wij houden veel van pleiziermaken maar zooals het nu gaat willen wij niet mededoen. Mogen wij Zondagavond in uw schoollokaal komen? Hij vond dat goed, hield zich met die jongelieden bezig, vertelde hun uit de geschiedenis enz.

Dit duurde eenige weken, maar hij kon het niet overmeesteren, want dergelijke jongens had hij nooit onder zich gehad. Hij begaf zich toen naar pastoor Frederici te Elberfeld om adsistentie te verzoeken. Deze zond hem pastoor Steenaerts, maar deze verklaarde zeer spoedig dat hij niet gewoon was met handwerkslieden om te gaan en raadde Kolping te vragen, die handwerksman was geweest. Deze liet zich geen twee malen noodigen, want hij zag daarin het middel om in de ongelukkige ontwikkeling en zedelijkheid der steden te voorzien. De vereeniging vestigde zich toen te Elberfeld, maar vervolgens ging Kolping naar kardinaal Von Geysel te Keulen en daarop werd de hoofdzetel der vereeniging naar Keulen verplaatst, waar zij tot 80 000 leden aangroeide met 400 priesters. Dit had de heer Van den Biesen gelezen en meende dat men te Amsterdam dezelfde resultaten kon verkrijgen. Maar na eenige weken werkzaam te zijn geweest, kon ook hij het niet overmeesteren. De heer Van den Biesen kwam toen bij mijn pastoor, die hem ook zeide het niet te kunnen doen, maar hij zou het zijn kapelaan zeggen. Die kapelaan was ik.

Wij hebben vier afdeelingen: leerlingen van 14 tot 17 jaar, gezellen van 17 jaar tot zij huwen of baas worden (dat is de eigenlijke kern der vereeniging), de gehuwden en huisvaders, en eindelijk de bazen.

Allen hebben hunne eigen lokalen en vergaderingen, hun eigen bestuur, bijeenkomsten en statuten, doch alles staat onder mijne leiding. Het bestuur bestaat

uit leeken met twee priesters aan het hoofd. Wij hebben verschillende onderwijzers, terwijl alles wat van onze zijde gedaan wordt bijna gratis geschiedt; men betaalt eene geringe contributie.

Wij hebben een spaarbank en een ziekenfonds. Verleden jaar werd eene kleine voorschotkas opgericht; wij hebben onze oefeningen in het teekenen en in verschillende andere vakken.

In de week kunnen de jongens bij ons komen, dit is om hen uit caféschantants, herbergen, galerijen enz. te houden. In hun vrijen tijd kunnen zij bij ons couranten en boeken lezen, terwijl een buffet aanwezig is, waarvan

zij, zoo zij willen, gebruik kunnen maken, zoodat hunne zedelijkheid of gezondheid aldus niet geleden heeft. Die zalen zijn goed verlicht en verwarmd.

2_o. Op alle Zondag- en feestdagavonden heeft er eene vergadering in de feestzaal plaats, waar ik of een der kapelaans een uur, van 8-9, voor hen spreek. Wij spreken daar over alles, over kunst, handwerk, spaarzaamheid, geschiedenis, volkenkunde, biographie, kortom over alles, behalve over politiek en polemiek over godsdienst, die beide uitgesloten zijn.

Wij hebben er ook niet-Katholieken. In Duitschland bestaat op sommige plaatsen soms meer dan de helft uit niet-Katholieken.

3833. V. Bestuur en leiding blijven toch in Katholieke handen?

A. Ja, en niet-Katholieken zijn zelfs niet kiesbaar in het bestuur Onder elkaar zijn wij een bond. Wanneer uit Duitschland een bondslid naar hier komt, moet ik hem toelaten, ja zelfs gratis herbergen. Zij toonen mij hun lidmaatschap en Wanderbuch, en dan nemen wij hen dadelijk als lid over; die zijn wij verplicht op te nemen, Vandaar dat er enkele niet-Katholieken bij zijn; vandaar ook dat er geen religieuse polemiek gevoerd wordt. Die jongelieden zitten er bij en kunnen zich niet gekrenkt gevoelen. Ik zeg openhartig wat ik over de zaken denk, maar hatelijkheden worden bij ons niet geuit.

Nu hebben die Zondag-avonden het voorrecht een tegenwicht te zijn tegen de groote hoogeschool, waarop velen van ons zijn op karwei, dat wil zeggen, wanneer er een huis wordt aangenomen, dan zijn zij daar op karwei, op een werk buitenshuis, dat is eene hoogeschool voor onze handwerkslieden, waar zij voor een groot gedeelte op zedelijk gebied buiten toezicht zijn en waar het niet doenbaar voor mij is een voet te zetten. Ik weet heel goed wat er omgaat, maar persoonlijk kan ik er niet komen. In den regel is het daar een pesthol. In de laatste zes jaren is dat beter geworden door de verschillende vereenigingen, die in Amsterdam zijn opgericht en daarop een gunstigen invloed hebben uitgeoefend. De werken waren voor tien jaren slechter dan nu. Dat begint 's morgens met het morgengebed, met een goed glas jenever; om half vijf reeds met een borrel. Dat is het allereerste wat gebeurt.

Nu hebben wij 's-Zondags-avonds voornamelijk jongelieden, die ongevraagd op die hoogeschool alles gehoord en gezien hebben, wat daar geschreven en gewreven wordt. Zij zitten bij ons, rooken een sigaar en drinken een glas bier - gewoonlijk zijn zij opgeruimd - terwijl wij spreken in den geest, in welken wij willen dat die menschen leeren denken.

Voor degenen, die goed verdienen, hebben wij eene spaarbank, waar jaarlijks 15 à 16 duizend gulden wordt ingebracht door 100, ten hoogste 120 personen. Op het oogenblik hebben wij een kapitaal, dat blijft staan - een restant - van plm. 30, 40 duizend gulden. Dan hebben wij een ziekenfonds waarin niet meer dan 200 deelnemers zijn; de tijden zijn daar zeer slecht voor. Maar dat is beter dan eenig fonds van dien aard in Nederland. Zij betalen een dubbeltje per week en genieten daarvoor eene ondersteuning van f 8 's weeks.

Men heeft mij wel eens te gemoet gevoerd, dat dit niet kon, maar een feit is het dat het bestaat. Wij hebben het vorige jaar in drie maanden over de f 400 ziekengeld uitbetaald. Men heeft mij verzekerd dat in Duitschland dergelijke fondsen niet konden blijven bestaan zonder verhooging van contributie, maar wij hebben het tot dusverre kunnen bolwerken.

In den Haag kon men het niet volhouden; daar is de contributie verhoogd moeten worden. De malaise maakt echter dat het ook in Amsterdam niet zoo goed gaat als anders.

3834. V. Hetgeen gij daar mededeeldet omtrent uwe Vereeniging en uw persoonlijk aandeel aan dien arbeid naast den heer Van den Biesen, is hoogst belangrijk en geeft mij aanleiding u eenige vragen te doen, die samenhangen met het doel dezer enquête.

Hebt gij in uwe vele aanrakingen met het volk wel eens opgemerkt, dat er van jongens tusschen 12 en 17 jaar soms overmatige arbeid wordt geëischt?

A. Daarvan is mij weinig of niets gebleken.

3835. V. Hebt gij, laat mij dit eens

eerst vragen, in uwe vereeniging en uw huis ook jongens van dien leeftijd?

A. Er zijn een 130 of 140 jongens van 14 tot 17 jaar.

3836. V. Niet onder de 14 jaar?

A. Neen.

3837. V. Schrijft gij dat hieraan toe, dat men het wenschelijk acht tot dien leeftijd lager onderwijs te doen genieten?

A. Dat komt van Duitschland vandaan; daar is het niet toegelaten, omdat de jongens in den regel tot dien leeftijd naar school gaan.

3838. V. Dus gij hebt nooit goed gevonden om, hoezeer gij volkomen vrijheid hadt om de zaak te regelen zooals gij wildet, van dien regel af te wijken? Gij hebt het dus wijs gevonden om dien leeftijd van 14 jaar aan te nemen?

A. Beneden 14 jaar zou ik niet gaan.

3839. V. Waarom niet?

A. De jongelieden beneden dien leeftijd moeten den cathechismus nog bijwonen, want dan zouden zij op verschillende uren op twee plaatsen moeten zijn. Vóór dien tijd kunnen wij ze ook niet gebruiken. In onze vereeniging ligt eigenlijk eene abnormaliteit, wijl wij, strijdend voor de bevordering van het huiselijk leven, dat in onzen tijd te veel geschokt is, ze tot ons voeren; dan toch verbreken wij banden, die wij gaarne zouden willen toehalen.

3840. V. Dus op het oogenblik hebt gij een 120tal jongens van af den 14jarigen leeftijd onder uwe leiding?

A. Ja.

3841. V. Gaan die op verschillende fabrieken, ambachten en werkplaatsen?

A. Niet op fabrieken. Bij ons is het regel, dat jongelieden, die op fabrieken werken, niet worden toegelaten. Alleen zij die een handwerk op een fabriek uitoefenen, nemen wij aan. Wij maken verschil tusschen handwerkslieden en ambachtslieden. Wij nemen alleen hen die iets leeren moeten voor hun vak, maar bijv. een straatmaker zullen wij niet aannemen, die heeft een ambacht. Iemand die in den tuin werkt als knecht, heeft een ambacht, dat noemen wij niet een handwerk. Zij moeten bepaald iets leeren.

3842. V. Dus gij maakt eene scherpe distinctie tusschen handwerk en am bacht?

A. Ja.

3843. V. Hebt gij ook in uwe statuten of reglementaire bepalingen eene uitdrukkelijke definitie van de beide begrippen opgenomen?

A. Neen, want wij hebben onze eigen reglementen, waarin dat zoo nauwkeurig is omschreven; het staat niet in de statuten.

3844. V. Dus toch in de reglementen?

A. Ja, van ons eigen gesticht.

3845. V. Aan welke distinctieve teekenen onderkent gij dan het onderscheid tusschen een handwerk en een ambacht?

A. Dat is minder in theorie te geven, dan wel in de practijk. Komt een tuinman bij mij, dan neem ik den baas en zijn zoon dadelijk aan; is het een ander, dan vraag ik: moet gij tuinman worden? Wat moet gij leeren: snoeien en kweeken? Dan neem ik u dadelijk aan; wordt gij echter tuinknecht, die alleen voor het graven en spitten wordt gebruikt, dan neem ik u niet aan.

3846. V. Het laatste is dus een ambacht, het eerste, het hoogere, het handwerk?

A. Ja.

3847. V. Dus wat meer intellectueele, degelijke, zaakkundige opleiding vordert, qualificeert gij als handwerk?

A. Juist.

3848. V. En met de zoodanigen alleen houdt gij u bezig?

A. Ja.

3849. V. Mag ik u eens een voorbeeld noemen. Een man, die - ik zal nu maar eens eene inderdaad ontwikkelde branche nemen - die letterzetter is, wat is dat: een handwerksman of een ambachtsman?

A. Een handwerksman. Een schoorsteenveger ook, maar alléén in Amsterdam, buiten niet.

Hij, die alleen het roet wegneemt, wordt bij ons niet als handwerksman beschouwd; maar de schoorsteenvegers zijn in den tegenwoordigen tijd meer metselaars en rookverdrijvers; zij soldeeren, maken pijpen en zoo voorts.

3850. V. En neemt gij ook metselaars aan?

A. Den metselaarsbaas, diens zoon, diens knecht, maar niet den opperman.

3851 V. Dus gij houdt u alleen bezig met den beteren, hoogeren, meer ontwikkelden schicht.

Hebt gij onder die 150 jongelieden, die bij u zijn, ook letterzetters?

A. Ongetwijfeld.

3852. V. Hoort gij die wel eens klagen dat zij te veel of te lang moeten werken?

A. Ik heb er die op verschillende soorten van drukkerijen werkzaam zijn, maar een klacht vernam ik nooit. Ik heb zelfs ook drukkerijen bezocht, zooals die van de firma Langenhuyzen & Co. en Ellerman, Harms & Co.

3853. V. Hebt gij die laatstgenoemde drukkerij bezocht?

A. Neen, de drukkerij ofzetterij niet.

3854 V. Gij hebt wellicht alleen het redactiebureau van *De Tijd* bezocht, een deur of vier verder?

A. Ja juist; de drukkerij van Langenhuyzen heb ik echter wel bezocht.

3855. V. Andere niet?

A. Neen.

3856. V. Gij weet dus zeker dat onder die jongelieden van 14, 16, 17 jaar in uwe instelling er ook zijn die op drukkerijen werken?

A. Zeer zeker.

3857. V. Kunt gij ook eenige van die drukkerijen opgeven?

A. Ik ben daarop niet voorbereid. Ik zou het wel kunnen nazien en zou dan wel 4 of 5 personen kunnen noemen, die op drukkerijen werkzaam zijn. Onder anderen de drukkerij van A. Oosterzee & Co., waar *De Standaard* gedrukt wordt. Meer kan ik er nu niet opgeven.

3858. V. Hebt gij nooit gehoord dat er te veel op drukkerijen moest gewerkt worden?

A. Van letterzetterijen nooit.

3859. V. Komen de jongens te huis eten?

A. Bij ons, ja.

3860. V. Hebt gij jongens die bij u in huis wonen en die op drukkerijen zijn?

A. Dat geloof ik niet.

3861. V. Het spreekt dat gij oneindig beter op de hoogte zult zijn van de jongens die zich in het hospitium bevinden, dan van die welke eenvoudig leden der vereeniging zijn.

A. Neen. Alle avonden zit ik met de jongens, en even genoeglijk alsof zij bij hunne eigene ouders waren. Wat er voorkomt vertellen zij ons, meer dan aan hunne ouders. Bij de eerste groote werkstaking, die bij van Langenhuyzen, was ik niet op de hoogte dat die werkstaking zou plaats hebben. Toen ik aan het buffet kwam, werd ik door een tien- of twaalftal jongens omringd, en toen heb ik alle grieven en op- en aanmerkingen gehoord; maar *dat* niet; daaromtrent geen enkel woord.

3862. V. Dus was het niet over lang werken, of slechte localiteiten, of gevaar voor lijf en leven met de machinerieën?

A. Hoegenaamd niets van dien aard.

3863. V. Alzoo slechts over het loon?

A. Ja. Bij het eerste bouwen van het huis in 1876 verdienden de metselaars f 2,50 per dag. Toen kwam een Keulenaar over, die zeide dat te Keulen f 3 werd betaald, en onmiddellijk was het te Amsterdam: wij werken niet meer voor f 2,50.

3864. V. Ik hecht zeer veel aan uwe mededeelingen; zoudt gij ons het genoegen willen doen op te geven de namen en de woonplaatsen van de jongelieden die gij kent en vertrouwt, hetzij ze nog bij u zijn of u niet al te lang geleden hebben verlaten?

En zoudt gij willen nagaan of er daaronder zijn die hebben gewerkt of nog werken bij Ellerman, Harms en Co. en Holdert en Co.?

A. Zeer gaarne, mijnheer de Voorzitter.

3865. V. Laat mij openhartig zeggen waarom ik dat vraag. Gij zegt herhaaldelijk jongens gehad te hebben die op drukkerijen werken; dat gij goed weet wat in hen omging, en dat gij van hen nooit klachten hebt vernomen omtrent te hard of te zwaar werk, en omtrent de onaangename conditiën waaronder zij moeten werken. Deze en de vorige week hebben wij hier menschen gehoord, die op ons den indruk maakten, de een meer de ander minder, van geene onwaarheden te zeggen en die ons heel zwarte en ongunstige tafereelen hebben opgehangen van het lot dier aankomende jongens op genoemde drukkerijen. Gij zult nu het doel begrijpen, waarvoor ik zoo vrij ben mij tot u te wenden; en gij begrijpt ook in welke richting wij u dat verzoek doen, daar het voor ons van hoog belang is door uwe medewerking tot de waarheid te komen. Gij zult geen bezwaar hierin zien, want indien het u mocht blijken dat gij u vergist hebt - uw standpunt is van

dien aard, dat het voor u geen het minste bezwaar zou opleveren om ons dat eenvoudig mede te deelen.

A. Het is mogelijk dat een der jongens hier zal meedeelen wat die anderen u hebben gezegd.

Gij, Mijnheer de Voorzitter, hebt mij gevraagd: hebt gij daarvan ooit iets bespeurd? Ik antwoord daarop: nooit. Toen uwe Commissie mij verschillende vragen gesteld had, heb ik rondgevraagd, zonder de reden te zeggen, omdat het mij alleen te doen was om de waarheid. Er waren geene aanmerkingen. Nog iets anders: uwe Commissie heeft waarschijnlijk huisvaders gehoord, en dezen denken dieper en spreken meer dan de jongens. Deze jongens die ik op het oog heb, zijn allen ongehuwd.

3866. V. Ik wil niets zeggen van het goede hart van de huisvaders op wie gij doelt, maar de jongens, die het nare leven lijden, zijn er toch het naast aan toe om het te voelen?

A. Och een jong mensch, die op zijn tijd zijne vrijheid heeft, gevoelt dat zoo niet.

3867. V. Hebt gij nooit bemerkt dat de jongens, die op drukkerijen zijn en in uw hospitium te huis behooren, des avonds laat te huis komen doordat zij door hun werk opgehouden zijn?

A. Met uw verlof, ik heb niet gezegd dat in ons hospitium jongens zijn die op drukkerijen geplaatst zijn.

3868. V. Gij weet dus niet, dat de jongelieden laat op drukkerijen moeten werken?

A. Alleen weet ik dit, dat Hendrik Wesseling, dien ik sedert 10 jaar in de vereeniging heb, bij Ellerman en Harms geplaatst is. Ik heb dien wel eens gevraagd: wat zijt gij bleek? Het is een letterzetter, een uitmuntende en nette jongen; ik heb drie broeders van hem, ook uitmuntende jongens, een kleermaker, een letterzetter en een timmerman, die reeds jaren bij ons in het koor zingen en in de harmoniemuziek medeblazen. Ik heb hem meermalen over zijn bleek uiterlijk onderhouden. Het antwoord was altijd dat het de invloed was van het lood; de letters zijn van lood, waarover hij gebogen staat, maar hij klaagde nooit over te lang werken. Ik zie den jongen geregeld alle weken; hij komt steeds op de muziek.

Alle Dinsdag- en Vrijdagavonden woont hij geregeld de repetitiën derkopermuziek om 9 uur bij.

3869. V. Weet gij ook - om even op een punt terug te komen, dat wij al aangeraakt hebben - of die jongens van de drukkerijen geregeld in de gezinnen thuis komen om te eten?

A. Dat durf ik niet zeggen.

3870. V. Welnu, ziet omtrent deze zaak eens iets te weten te komen, want wij moeten de waarheid trachten te ontdekken, en hetgeen gij hebt medegedeeld brengt weer eenige onzekerheid teweeg.

Gij hebt immers gezegd dat het mogelijk was dat, wanneer de jongens zouden komen, zij misschien niet hetzelfde zouden zeggen?

A. Ja. Ik weet het niet; maar ik acht dat niet onmogelijk.

3871. V. Weet gij ook uit andere takken van bedrijf gevallen van beweerden overmatigen arbeid?

A. Van overmatigen arbeid niet.

3872. V. Van voor de gezondheid schadelijken arbeid?

A. Neen, in de gezellen-vereeniging heb ik daarvan niets kunnen bemerken. Vroeger heb ik daarvan wel voorbeelden gezien bij de suikerfabrieken. Op veertigjarigen

leeftijd was zoo iemand versleten, werd met een klein loontje naar huis gestuurd en bleef met vrouw en kind zitten. Dat heeft mij wel eens doen opbruisen.

3873. V. En gebeurt het wel altijd dat zij nog een loontje medekrijgen?

A. Dat geloof ik wel. Gij moet denken dat vroeger de *Werkmansbode* en later *Recht voor Allen* niet stil zitten en alles wat er aan te merken is op bazen en werkplaatsen wereldkundig maken. Vandaar dat in Amsterdam geen toestanden mogelijk zijn als in België.

3874. V. Dat wordt dus onmogelijk door de vrees van de publieke opinie, zoudt u meenen?

A. Ja. Een jaar of 12 of meer geleden lagen de knechts hunne statuten van werkregeling aan de patroons voor.

3875. V. Maar die tijden zijn veranderd? Nu binden zij toch in?

A. Niet zoo geheel nog. Niet lang geleden vertelde mij een patroon die werk had in de Rietlanden: de men

schen komen smeeken om brood, en als zij werk hebben is er niets mede te beginnen.

3876. V. Brengt uwe positie u ook wel eens persoonlijk op fabrieken of werkplaatsen?

A. Op werkplaatsen wel, op fabrieken niet.

3877. V. Met werkplaatsen bedoelt gij zeker de kleine nijverheid?

A. Ja, timmermans- en schilderswerkplaatsen en dergelijken.

3878 V. Hebt gij ervaringen gemaakt, die misschien dienstig kunnen zijn bij ons onderzoek? Hebt gij ook bijzondere misstanden opgemerkt?

A. Van zedelijke misstanden heb ik in die 19 jaar veel vernomen, maar ik geloof niet, dat ik u veel zal kunnen mededeelen, dat verband houdt met deze zaak.

Ik heb wel eens gehoord, dat de baas tot den jongen zeide: gaat gij niet naar de meretrices? Als de jongen verklaarde dat hij geen geld had, zeide de baas: dan zal ik u wat meer loon geven, maar dan moet gij niet aan uwe ouders zeggen, dat gij zooveel verdient. Zoo gebeurt het ook wel, dat de meesterknecht zegt: als ik een jongen van uw stand was, dan ging ik toch hier en daar eens naar toe.

3879. V. Zooals gij zelf aanstonds uit eigen beweging zegt, dat zijn zaken, waarover ik gaarne eens onder 4 of 6 oogen met u zou willen spreken, maar die toch minder betrekking hebben op ons onderwerp. Ik wensch nog even terug te komen op het onderscheid, dat gij maakt tusschen handwerkslieden en ambachtslieden.

Waar rekent gij de bakkersknechten onder?

A. Onder de handwerksgezellen.

3880. V. Neemt u die ook op? Ik bedoel de gewone knechts?

A. Evengoed als zijn baas: het verschil ligt alleen in het bestuur, de administratie, maar beiden oefenen het vak uit. De jongen echter, die alleen het brood rondbrengt en de kunst, het bakken, niet uitoefent, dien nemen wij niet.

3881. V. Hebt gij in die lijn ook beschermelingen, leden in uwe vereeniging?

A. Ja zeker.

3882. V. Hoort gij daar ook nooit van, dat het eene nachtwerk-geschiedenis is?

A. Dat wel. De Duitschers gaan vaak bij ons heen, omdat zij zeggen dat in Duitschland de bakker alleen bakt en het brood niet behoeft rond te brengen, wat hier niet het geval is. Geheel juist is het overigens niet; het is alleen maar zoo in sommige streken.

3884. V. Maar de groote grief zit die niet in het verplichte nachtwerk?

A. Ja; wij hebben er niet kunnen houden, omdat zij Zondags 's avonds in slaap vielen.

3885. V. Dat concordeert geheel en al, bevestigt geheel de mededeelingen, die wij van anderen hebben gekregen, omtrent den arbeid die in die lijn van de menschen gevorderd wordt.

A. Ja, ik heb dat ook nog gezien van een machinist van de bierbrouwerij van Heineken. Dien hebben wij moeten laten varen, omdat hij altijd nachtwerk had. Dat kon niet anders. Ook is mij het geval bekend van een jongmensch die aan het Centraalstation werkte. Die kwam 's avonds om 12 uur thuis op zijn vroegst en kwart voor 6 moest hij aan het werk. Dat was niet vol te houden; hij kon zelfs geen godsdienstoefening bij wonen.

3886. V. Hetzelfde feit is ons van andere zijde ook medegedeeld.

Weet gij in die richting nog andere feiten te releveeren?

A. Ik herinner mij nog zwak een feit van een man, die slechts 3 uren per dag had om te slapen.

3887. V. In welk vak was die man werkzaam?

A. Hij was voor een schoenfabriek en werkte met vrouw en kinderen bijna den ganschen nacht. Op die wijze verdiende hij f 4,50 of f 5 per week. Dat is beneden kritiek.

Van de andere zijde moet men ook vragen: wat kennen die menschen? Wanneer er ooit een tijd is geweest, dat men op het aanleeren van een vak moet letten, dan is het thans; want in Amsterdam althans gaat men in dit opzicht steeds meer en meer achteruit. Sommigen kennen goed hun vak, maar de meesten slechts ten deele.

Gedurende mijne negentienjarige ondervinding is het slechts een enkele maal voorgekomen, dat de werklieden mij over hun vak spraken, hoewel ik toch vrij goed op de hoogte er van ben.

Er is geen liefhebberij meer om het vak te leeren. Een der beste leerlingen is naar Amerika gegaan, en toen ik hem vroeg waarom hij dit deed, antwoordde hij: omdat hier alles zoo overspannen is, en dit kan zoo niet blijven.

Het was een ferme jongen, die de zaken goed inzag; zijn vader, een bekwaam schrijnwerker, had ik ook zeer goed gekend. Maar over het algemeen zijn dit uitzonderingen. Enkelen slechts verstaan hun vak goed; met de rest is het treurig gesteld.

3888. V. Waar ligt dit aan, en hoe is die toestand te verbeteren?

A. Dat zou ik niet durven zeggen. Ik heb daaromtrent wel diepgaande denkbeelden, maar ik geloof niet dat zij door eene commissie of door de wet verwezenlijkt kunnen worden. In onzen tijd, vooral in Amsterdam, is de verhouding tusschen patroons en knechts treurig. De baas heeft in den regel in de oogen van den knecht verkeerd gedaan; de knecht is een onafhankelijk wezen, hij laat zich zeer weinig zeggen; er is geen geest meer om iets te leeren of aan te nemen. Vele bazen ook weten van hun vak weinig af; er zijn velen die alleen baas worden om te genieten. Alles werkt ook tegen. Als een baas, zooals mij bekend is, gaat zeggen: laat de knecht maar buitenshuis, dan zijn we hem kwijt, ja dan zal het wel nog veel erger worden in de maatschappij, dan wij onlangs gezien hebben, want de mensch is toch altijd voor een huiselijk leven bestemd. De toestand is op het oogenblik zoo, dat de kinderen voor een groot deel bij de ouders in huis zijn als commensalen. De verhouding tot vader en moeder is deze: ik betaal mijn kostgeld. Dat maakt zulk een jongen onafhankelijk. Dit is een treurige toestand. Er is geen huiselijk leven meer. Ik heb zulk een jongen gekend die tot zijn moeder zeide: ik ben uw commensaal en gij hebt niets over mij te zeggen. In zulk eene verhouding is de jongen vrij. Hij komt bij een baas en vindt wederom niet een huisgezin, want hij verricht zijn werk, en als dat afgeloopen is doet hij wat hij wil. In zijn huis is hij onafhankelijk; hij betaalt zóóveel, en het overige behoudt hij, zijn baas heeft geen toezicht over hem, zijne ouders evenmin, en hij zit in cafés-chantants en elders.

Hoe moet men in onzen tijd aan een jongmensch zeggen: gij verstaat uw vak niet? Hij zegt: ik versta het wèl. Maar daar is geen norm waaraan men toetsen kan, of hij zijn vak al of niet machtig is. Elken Zondag geven wij teekenles, maar men kan het bijna niet gedaan krijgen dat zij zich met vlijt op het teekenen toeleggen. Wij zijn soms met ons vijven tegelijk werkzaam onder de jongens. Alles is goed verlicht en verwarmd, de jongens houden van ons, en ondanks de grootste moeite kunnen wij het toch niet gedaan krijgen. In de middeleeuwen was het anders. Die knecht, die jongen en die baas hadden zware verplichtingen; maar nu loopt een jongen van den eenen baas naar den anderen; hoe kunnen zulke jongens iets leeren? Geen baas heeft er belang bij hun iets te leeren, er bestaat hoegenaamd geen band tusschen baas en jongen, geen bescherming van gene tegenover deze, wel groote onverschilligheid tusschen beiden. Geen punt heb ik te Amsterdam krachtiger aangevat en trachten te verbeteren dan dit, maar bij geen zaak heb ik ook meer fiasco gemaakt. Bijna niemand denkt aan die zaak, zelfs op het Congres te Luik werd er geen woord over gesproken.

In andere landen, in Duitschland; *den militärischen Staat*, is het zoo niet, daar is de verhouding anders; maar te Amsterdam is het al zeer erg. Wanneer de jongens er

niet toe gebracht kunnen worden eenige jaren te leeren bij éénzelfden baas, krijgt men niets gedaan op den weg ter verbetering. Daarbij moeten dan degelijke bazen worden aangetroffen: wanneer de bazen niet beseffen wat eigenlijk baas zijn is, kan hij nooit eenige aantrekkelijkheid voor den leerling hebben.

Léon Du Hamel heeft op het Congres te Luik over dat punt eene prachtige redevoering gehouden, dat namelijk de bazen niet weten baas te zijn. Dat is volkomen waar: de baas stelt geen belang in zijn knechts. Het huisgezin bestaat op het werk niet meer; het hui-

selijk leven is geschokt. Nu zijn de karweien de pest voor alle fatsoenlijke jongens, want zij moeten daar staan naast iedereen die niets anders doet dan de grootste onzedelijkheid van 's ochtends tot 's avonds spreken. Het begint met den drank, en zoo gaat het verder en verder. Daar komt nog een groot ongeluk bij, dat nu de mindere maar al te goed heeft nagespeurd, nagewroet, ondervonden, begrepen, ja met zekerheid weet, dat het geld maken van de hoogere standen in het groot plaats heeft en dat dit menigeen op het kussen brengt. Dat weten die minderen uitmuntend, en dit werkt pernicieus.

3889 V. Maar, welke geneesmiddelen moet de wet nu aanbrengen tegen al die ellende? Ook dáárover zeker hebt gij nagedacht.

A. Ik heb er dikwijls over nagedacht en met studie de wetten van Duitschland nagegaan; ik heb er zeer veel goede dingen in gevonden. Maar kan ons dat radicale genezing geven? Volstrekt niet. Radicale genezing verwacht ik van iets anders. Wij kunnen ons volk niet meer maken tot goede menschen, tenzij er eene zekere liefhebberij bestaat voor een bepaald vak. Wanneer een werkman geen zeker eergevoel heeft en liefhebberij heeft voor een vak en het als zijn plicht beschouwt te arbeiden, dan is hij een verloren werkman. Als hij meent dat de Zondag en Maandag eigenlijk zijne gloriedagen zijn, dan is hij verloren. En dat kan niet anders geschieden of de man moet gevoelens van godsdienst hebben; heeft hij die niet, dan is het niet mogelijk, en beschouwt hij het leven als een leven van pleizier, dan komt hij er toe te vragen: waarom ben ik werkman en waarom mag een ander zooveel tijd en geld hebben om te verteren en pleizier te maken? Waarom ben ik verplicht aan de schaafbank of in de smederij te staan? Dat is iets dat wij onmogelijk kunnen verbeteren, wanneer in onze maatschappij patroons daar staan te praten, zooals aan de Houthaven te Amsterdam: ‘dat hoerekind van een Christus, bemoeit ge u daar nog mede,’ wanneer een zeker geheim genootschap zegt dat ‘Hij is een kind van onwettige samenleving; dat de Heilige Geest de vrouw van een ander schendt.’ Dan wordt het volk per se slecht gemaakt, dan geschiedt hetgeen gebeurde, toen ik mijn eerste opzichter van mijn huis had, die zeide: gelukkig dat ik weer onder uwe leiding gekomen ben, want anders zou ik vergeten dat er nog iets anders dan deze wereld bestond.

Ook verliezen wij veel jongens door herbergen en café-chantants. Ik heb een alleraardigste, lieve jongen, ook van uiterlijk, gehad. Hij zag er zoo fatsoenlijk uit dat ik plan had hem een postje bij onze vereeniging te geven. Om meerdere zekerheid te hebben, vroeg ik aan zijne moeder hoe hij het maakte. Zij antwoordde mij: nu, in den laatsten tijd is dat zoo best niet. Ik zelf had het nog niet bemerkt. Het duurde nog geen 3 maanden, of hij zat vol syphilis.

Die cafés-chantants zijn ongelukkige dingen. In zulk een klein café-chantant zitten heele of halve meretrices. Zij, beginnen met de jongens te drinken; dat is de eerste kennismaking. Dan zijn er ook enkele herbergen met verborgen kamers, waar kennis gemaakt wordt. Die kennismaking wordt later op straat gemakkelijk voortgezet.

Door dezen toestand der maatschappij krijgen de jongens het denkbeeld, dat zij 6 dagen in de week ongelukkig zijn en niet tot hun doel komen. Hoe is in die ongelukkige maatschappij iets met vrucht te doen? Daar staan wij steeds tegenover. Onze hoofdkracht is tegen de jongens te zeggen: dat is de zaak van het leven niet. De huisvaders, door ons gekweekt, hebben bijna allen uitermate voldaan.

Er wordt in onze dagen niet geleerd, er is geen liefhebberij voor 't vak, men wil niet onder een baas staan; men vertrouwt niemand. Hoe kan men dan kundigheden opdoen?

En dan die geldmakerijen! Wanneer er een makelaar staat op de veiling en een jongmensch een stukje land wil verkoopen voor de bouwerij, dan is er een ander die zegt: *daar* ginds staat een makelaar, aan hem kunt gij het wellicht verkoopen, maar voor die aanwijzing moet ik f 1000 hebben, - wat leert het volk dan?

En hoe gaat het op 't karwei? Mijn jongens, die eerlijk zijn, zeggen: het gaat niet, ik wil geen baas wezen, want

het kan er niet uitkomen als wij niet stelen.

Een punt waarop de Commissie ook misschien invloed zou kunnen hebben betreft de bestekken van aanneming. Wordt niet dikwijls bepaald dat een gebouw in 3 maanden gereed moet zijn, dat minstens 5 maanden zou eischen?

Mij staat een werk voor oogen, dat men had aangenomen voor een prijs, die er zoo even door kon. De aannemers waren eerlijke menschen. De opzichters moeten de teekeningen gereed hebben wanneer de aannemer ze noodig heeft, maar zijn deze niet te krijgen dan tegen een zeker douceur, dan moet hij zich daaraan onderwerpen of lijdt groote schade. Ten gevolge van de groote concurrentie is de aannemer verplicht om alles precies tot op een duim uit te rekenen. Nu kan de architect zulke bepalingen maken, dat er veel aan toegelegd moet worden. Dan heeft men het contract, dat de werkman niet altijd goed verstaat, maar de architect wel. Wat is dan het gevolg van dat alles? Dat de aannemer zijn werklieden niet betalen kan en dikwijls failliet gaat met 2 of 3 pct. Ik heb bijgewoond, dat menschen geld voorschoten, die misschien een kapitaaltje van 8- of 900 gulden hadden verdiend, dat is nu weg.

Bij die spoedige wijze van arbeiden moet er dan 's nachts gewerkt worden bij petroleum-lampen tot 12-1 uur. Dan is het werk veel te spoedig afgeloopen en veel werk dat later had moeten geschieden is weg. Intusschen is er overmatig gewerkt en moet er ook veel verteerd worden; het meerder verdiende geld komt niet in de spaarbank, en er komt niets van te recht. Het huis is klaar en de Staat of de heer die het gebruiken moet, heeft het, maar wat heeft de maatschappij er aan gehad? Veel ongeluk, anders niet; want in plaats van 8 is het in 5 maanden gezet. Drie maanden langer hadden menschen er werk aan kunnen hebben, en nu hebben zij niets.

3891. V. Mijnheer Van Nispen, met veel interest hebben wij u gehoord; gij hebt ons zeer veel genoegen gedaan met te komen en uwe denkbeelden te geven, ook over punten die niet bepaald tot ons onderzoek behooren.

Hebt gij ons nog wat mede te deelen?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter, ik ben 19 jaar in deze dingen geweest en zou dus wel 4 of 5 dagen er over kunnen spreken; dat is voor de Commissie echter geen doen.

3892. V. Wij zouden u gaarne aanhooren.

A. Maar er komt mij niets voor den geest.

3893. V. Dit laatste argument is van meer gewicht dan het eerste.

Ik dank u dan zeer voor uwe komst en voor uwe inlichtingen.

H. VAN NISPEN.

Verhoor van den heer B. Holsderver.

(*Verkort*.)

3894. De **Voorzitter:** Welke zijn uw voornaam, naam, ouderdom, beroep en woonplaats?

A. Bafius Holsderver, 27 jaren oud, letterzetter te Amsterdam.

3895. V. Gij zijt werkzaam bij den heer Alexandre?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter.

3896. V. Zijt gij daar reeds lang in dienst?

A. Sinds 7 maanden.

3897. V. Waar waart gij voor dien tijd werkzaam?

A. Bij Kelkhove.

3898. V. Zijt gij daar lang geweest?

A. Gedurende 4 jaren.

3899. V. Beviel het u daar niet?

A. Jawel. Voor bij Alexandre te komen ben ik nog in eene andere betrekking geweest.

3900. V. Tusschen die twee in?

A. Ja, een korten tijd als huisbewaarder.

3901. V. En beviel u dat niet?

A. Neen.

3902. V. Dát is toch geen inspannend werk?

A. Ik was er meer als inwonend dienstbode; het werd te lastig en te moeilijk voor mijne vrouw.

3903. V. Het is toch anders geen zwaar werk?

A. Het was daarom te lastig voor mijne vrouw omdat het een huishouden was met twee kinderen.

3904. V. Te lastig? Nu, en toen zijt

gij weder op eene drukkerij gegaan?

A. Ja.

3910. V. Zijn er jongens aan uw winkel?

A. Een stuk of zes.

3911. V. Hoe oud zijn zij?

A. Een van 13 jaar, twee van 14, een van 15 of 16, een van 18 en een van 19.

3912. V. Werken die jongens langer dan gij?

A. Neen. Zij gaan in den regel naar huis gelijk wij; maar als er langer gewerkt wordt, moeten zij het ook doen.

3913. V. Maar bij den heer Alexandre is dat geene zaak die dagelijks voorkomt?

A. Neen.

3914. V. Hebt gij iets bijzonders, dat gij afkeurt in de gesteldheid der werkplaatsen waar gij arbeidt?

A. Jawel.

3915. V. Wat dan?

A. Vooreerst bestaat de werkplaats uit een stuk of zeven of acht lokaaltjes, alle klein, donker, tochtig en slecht verlicht. Wij zien uit in eene steeg van een meter breed.

3916. V. Brandt gij den geheelen dag gas?

A. Neen, wel op sommige plaatsen. Op de zetterij zijn een paar lichten; de binderij is wat hooger.

3917. V. Gij zijt dus in eene werkplaats waar het wat tochtig en wat donker is?

A. Ja.

3918. V. Hoe lang werkt gij?

A. Van 's morgens 8 tot 's avonds half 7 uur.

3919. V. Hebt gij ons nog iets betreffende deze zaak mede te deelen

A. Het is bij ons slordig, wat de machinerieën betreft. Dezen zomer vloog een as van den gasmotor.

3920. V. En zijn daardoor ongelukken gebeurd?

A. Neen, hij vloog toevallig tegen een muur.

3921. V. Is er nog iets wat in samenhang met dit onderwerp door u is mede te deelen?

A. De patroons bemoeien zich zeer weinig met ons.

3922. V. In welk opzicht?

A. Ik ben 7 maanden op die drukkerij, en toen de meesterknecht vertelde, dat Holsderver voor de Enquête-commissie moest komen, wisten zij niet wie Holsderver was.

3923. V. Wat verdienen die jongens van wie gij straks spraakt?

A. De jongens van 14, 15 jaar verdienen f 1 à f 1,50, die van 18 jaar f 6, die van 19 jaar f 7½.

3924. V. Wordt dat des Zaterdagsavonds uitbetaald?

A. Dat van de jongens wel, maar voor de knechts gebeurt het meermalen, dat zij in drie keeren betaald worden.

3925. V. Als gij eene enkele maal des avonds moet overwerken, weet gij dat dan vooruit, wanneer wordt u dat medegedeeld?

A. Tegen den tijd dat wij weggaan.

3926. V. Maar dat komt tegenwoordig zelden voor?

A. Nadat de courant weg is komt het niet meer voor.
3927. De **Voorzitter:** Uw verhoor is afgeloopen.
B. HOLSDERVER.

Zitting van donderdag 13 januari 1887.

Tegenwoordig de heeren:

VERNIERS VAN DER LOEFF, *Voorzitter*.
GOEMAN BORGESIUS, *Onder- Voorzitter*.
BEELAERTS VAN BLOKLAND.
SMIT.
VAN ALPHEN.
VAN DER SLEYDEN.
J.D. VEEGENS, *Griffier*.

Verhoor van den heer H. Regenboog.

3928. De **Voorzitter:** Wilt gij uw naam, voornaam, ouderdom, beroep en woonplaats opgeven?

A. Herman Regenboog, oud 47 jaar, chef van de firma Ellerman, Harms en Co., boek- en steendrukkers, wonende te Amsterdam, Nieuwer Looiersdwarstraat no. 16.

3929. V. Zoudt gij uwe betrekking van chef bij de firma Ellerman, Harms en Co. met een enkel woord willen toelichten?

A. Ik heb de algemeene regeling van de zaak. Ik verdeel het werk onder de meesterknechts, die het weder aan de knechts uitgeven. Ik werk ook op het kantoor aan de administratie der zaak.

3930. V. Gij houdt zeker toezicht op den gang en de uitvoering van het werk?

A. Zeker.

3931. V. Gij zijt dus de man, die dagelijks af en toe zoowel op de zetterij als op de drukkerij komt?

A. Ik kom overal door het geheele gebouw heen.

3932. V. Uw oog gaat dus over alles?

A. Ja.

3933. V. De firmanten zelven schijnen weinig ter drukkerij te komen?

A. Zeldzaam, althans een van de heeren.

3934. V. Hoeveel jongens hebt gij op de zetterij? Ik bedoel daarmede van den leeftijd van 12 tot 18 jaren?

A. Een en twintig.

3935. V. Hoe laat komen die te werk?

A. 's Morgens om 7 uur, en dan blijven zij achter elkander tot 's avonds 6 uur.

3936. V. En wanneer schaften zij?

A. 's Morgens van 8½ tot 9 uur en 's middags van 1 tot 1½ uur.

3937. V. En dat doen zij aan den winkel?

A. Ja.

3938. V. Gaan zij daarvoor nooit naar huis?

A. Neen, dat zou te ver zijn om in dien tijd heen en weder te loopen.

3939. V. In den regel blijven zij dus?

A. De regel is dat zij blijven.

3940. V. En gaan zij dan om 6 uur naar huis?

A. Dat kan er naar wezen. Als het niet de moeite waard is om terug te komen voor overwerk, of wanneer er maar voor een half uur of zoo werk is, dan zou het gekheid zijn om de jongens, die dikwijls een half uur ver weg wonen, terug te laten komen; maar als zij: moeten terugkomen, dan hebben zij twee uur schafttijd.

3941. V. En tot hoe laat blijven zij dan?

A. Zoolang het duurt en dat kan er naar wezen, tot 11 uur of half 12, ook wel eens den geheelen nacht.

3942. V. Tot den volgenden ochtend?

A. Ja.

3943. V. Zij moeten even lang werken als een volwassen werkman; nietwaar?

A. Ja.

3944. V. En als het voorkomt, dat de jongens den geheelen nacht blijven, hoe laat scheiden zij dan 's ochtends uit?

A. Om 5 uur.

3945. V. En voor hoe lang gaan zij dan naar huis?

A. Voor twee uur.

3946. V. Komen zij dan om 7 uur terug?

A. Ja.

3947. V. En dan beginnen zij den volgenden dag opnieuw?

A. Ja.

3948. V. Dus het geval doet zich voor, dat jongens van 13 en 14 jaar van 7 uur 's morgens tot 6 uur 's avonds aan het werk zijn, met twee keer een half uur rust en dan verder van 8 uur den geheelen nacht door tot den volgenden ochtend, dan 2 uur rust en dan weder op nieuw den geheelen dag?

A. Ja.

3949. V. Wat krijgen die jongens dan te eten?

A. Wat zij medebrengen. Brood, of zij kunnen hun eten laten brengen, zooals er wel sommigen doen.

3950. V. Maar eten laten brengen doen dan toch de minsten?

A. Ja.

3951. V. De regel is dus dat die jongens daar den geheelen dag zitten op een boterham, dien zij 's morgens hebben medegebracht?

A. Ja.

3952. V. Krijgen zij dan nog wat van den patroon?

A. Neen.

3953. V. Behalve duinwater, niets?

A. Neen.

3954. V. Dus van warm drinken of zoo iets komt niets in?

A. Ja, dat krijgen zij wel, maar ze betalen het uit hun zak.

3955. V. Dus zij *krijgen* het niet; want zij betalen het uit hun zak. Laten wij elkander goed begrijpen. Als nu die jongens om 8 uren zijn gekomen en den geheelen nacht hebben overgewerkt, wat dan?

A. Hoe bedoelt u?

3956. V. Wat geeft gij ze dan? Niemendal?

A. Ja.

3957. V. Duinwater? Dat duurt dus tot 5 uur 's morgens, en dan gaat zoo'n jongen naar huis voor twee uren?

A. Ja.

3958. V. En dan begint het lieve leventje weer van voren af aan?

A. Ja.

3959. V. Hoelang zijt gij al in het vak?

A. Ruim 30 jaar.

3960. V. En gij ziet dien toestand dag aan dag?

A. Ja, ik heb dien van jongsaf meêgemaakt.

3961. V. Gij hebt misschien eenig interest in den gang der zaken van de firma, daarin wil ik niet komen; ik wil u niet vragen of gij dien toestand goed vindt, uit het gezichtspunt beschouwd van dengene, die de zaken drijft of voor wiens rekening ze loopen, maar wèl of gij in het algemeen vindt dat deze toestand *goed* is, en dat men hem moet bestendigen?

A. In eene uitgestrekte zaak als de onze kan dat niet anders gebeuren.

3962. V. Die quaestie zullen wij straks behandelen. Thans vraag ik uw oordeel als mensch, en als man van ondervinding, die dagelijks met jongens omgaat, over deze quaestie: vindt gij dat de toestand, dien wij zooeven samen doorloopen hebben,

bestendigd moet blijven, of begrijpt gij dat er redenen van menschelijkheid bestaan om te trachten daarin verandering te brengen?

A. Ik ben het volkomen met u eens dat verandering wenschelijk is.

3963. V. Maar gij verandert den toestand niet?

A. Omdat ik het niet kan.

3964. V. Waarom niet?

A. Daarvoor bestaan in eene drukkerij zoovele omstandigheden. De drukkerij is afhankelijk van den jongen, de drukker kan niet zonder hem, want hij is zijn inlegger.

3965. V. De sigarenmakers beweren eveneens niet zonder jongens te kunnen werken, maar dat belet niet dat er zijn die het zonder jongens doen?

A. Dat is best mogelijk.

3966. V. Dus het werk *kan* zonder jongens plaats hebben?

A. Ja, men kan een knecht nemen.

3967. V. Dus gij erkent de mogelijkheid; ik zeg niet dat het geheel zonder jongens kan gedaan worden, maar wel dat de jongens niet zoo onafgebroken in het touw gehouden worden, als wij dat straks samen bekeken hebben?

A. Dit is uiterst moeilijk. Eene drukkerij hangt van zooveel omstandigheden af, dat men somtijds niet daarbuiten kan. Het gebeurt dat er des avonds om zes uren werkzaamheden komen, waartegen men geen maatregelen kan nemen. Wij hebben het een jaar lang geprobeerd

met eene dag- en eene nachtploeg. De eerste werkte 10 uren, de laatste 8 uren en kreeg dan voor 10 betaald. Toen was het goed geregeld, maar het nadeel was zóó groot, dat men er van moest terugkomen.

3968. V. Gij weet van alles af en zijt volkomen op de hoogte; vertel ons eens welk nadeel dit was en wanneer gij het beproefd hebt?

A. Twee jaren geleden, en wel een jaar lang.

3969. V. Waarom werd het ingevoerd? Omdat ge zelf begreept dat het te druk was, omdat ge het zelf te onmenschelijk vondt?

A. Neen, dat laatste mag ik niet zeggen. Het was op den duur te druk, er werd te veel van het personeel gevergd.

3970. V. Dan zijn wij het eens. Gij oordeeldet zelf, en dat strekt u tot eer, dat er doorloopend te veel gevergd was, en daarom hebt gij er verandering in gebracht en de nachtploegen ingevoerd. Toen was die misstand weggenomen?

A. Ja.

3971. V. Waarom is dat toen niet volgehouden?

A. Omdat er een andere misstand uit volgde.

3972. V. Ik zal dat gaarne hooren.

A. Als een drukker eene oplaag heeft en daar overdag aan werkt en 's nachts een ander hem vervangt en het bederft, dan is er nooit contrôle. De een werpt de schuld op den ander, en dat heeft zooveel verdriet gegeven, dat wij er mede moesten uitscheiden.

3973. V. Nu spreekt gij over de moeilijkheden die gij ondervonden hebt door de opschuiverij en de verwijten van den eenen volwassen werkman op den ander; maar wij spreken op het oogenblik over de jongens. Ik zie niet in dat de zwarigheid, die gij aanvoert en die ik tot zekere hoogte begrijp, het onmogelijk maakte in de positie der jongens verzachting te brengen?

A. Het is uiterst moeilijk. Men moet niet de kleinste jongens nemen, die van 12 jaren, want die blijven geen eenen nacht.

3974. V. Straks hebt gij gezegd van wèl?

A. Als de vader zegt dat hij het niet hebben wil, dan gebeurt het niet.

3975. V. Dus als de vader er zich niet mede bemoeit, dan gebeurt het wèl?

A. Ja, dan wordt de jongen gehouden. Het gebeurt zelfs dat, als de jongen niet gaarne wil, de vader hem op de drukkerij brengt.

3976. V. Om er dubbeltjes uit te halen?

A. Ja.

3977. V. Gij hebt zooeven gewezen op moeilijkheden die ontstaan wanneer de eene werkman het werk van den ander overneemt. Maar dit raakt misschien meer de volwassenen, waarnaar wij minder direct hebben te onderzoeken?

A. Hoofdzakelijk de drukkers, en dan in het bijzonder de jongens. Die jongens zijn de inleggers, en die maken de meeste fouten. Voor de zetters geeft het geen moeite.

3978. V. Dus brengen de jongens de fouten teweeg?

A. Ja, de drukker doet niet veel meer dan de persen nazien, maar de jongens leggen het papier in, en daarop komt het aan.

3979. V. Ik zal natuurlijk geen oordeel hier uitspreken over hetgeen gebeurt, dat zou onredelijk en overijld zijn, maar als ik het goed begrijp, is het eenvoudig eene

geldquaestie. Wan neer men wilde inrichten eene dag- en eene nachtploeg, ware de moeilijkheid overwonnen. Niet waar?

A. Ja.

3980. V. Hoeveel jongens zijn op de drukkerij?

A. 15.

3981. V. Is het nu op de drukkerij in bijzonderheden eveneens ingericht?

A. Ja, ook daar komen de jongens om 7 uur en gaan te 6 uren naar huis.

3982. V. Dan komen zij weder te 8 uren des avonds terug tot 5 uren, gaan 2 uren naar huis en hetzelfde leven begint weder den volgenden dag, niet waar?

A. Ja.

3983. V. Krijgen de jongens op de drukkerij ook niets?

A. Neen.

3984. V. Zij brengen des avonds een stuk brood mede voor den ganschen nacht?

A. Ja.

3985. V. Komt dat nachtwerk dikwijls voor?

A. Eens in de drie weken is zeer veel.

3986. V. Maar nu en dan twee à driemaal in de week?

A. Dat is zeer zelden. Dat mag een enkelen keer gebeurd zijn, maar ik geloof niet dat het zich in het afgeloopen jaar driemaal heeft voorgedaan.

3987. V. Ook niet in het begin van het jaar?

A. Dit jaar nog maar één keer.

3988. V. Niet in December van het vorig jaar?

A. Neen.

3989. V. Bedenk u eens goed; is het 29 December jl. niet gebeurd?

A. U heeft gelijk, maar dan is het deze maand *niet* gebeurd. Ik vergiste mij.

3990. V. Gelooft gij ook niet dat het nachtwerk der jongens voor het werk zelf zijn kwaden kant heeft?

A. Zeker.

3991. V. Die arme jongens zijn dan, wat men noemt, op en vallen immers in slaap voor hun kastje?

A. Zeker.

3992. V. Nu een ander departement van uwe inrichting. Er wordt bij u ook gebronsd en verguld?

A. Ja.

3993. V. Hoe is dàt voor de gezondheid der jongens?

A. Zij hebben er heel weinig last van, want het gaat op de machine.

3994. V. Denk eens goed na, zit er in het bronswerk geen kwaad voor de jongens?

A. Zooals het vroeger ging, ja, zelfs veel, door het brons dat zij inademen

3995. V. Wat deedt gij daartegen?

A. Wij lieten ze elken dag melk drinken.

3996. V. Dat gebeurde niet om de jongens eene versnapering te geven, want wij hebben straks gehoord dat daarvan niets bij u inkwam, maar gij gaaft de melk als medicament om ze zoolang mogelijk in het leven te houden? Is het zoo niet?

A. Ja.

3997. V. Dus is het bronzen inderdaad een schadelijk werk met het oog op de gezondheid van de jongens?

A. Ja.

3998. V. Als de jongens 's avonds - ik spreek nu niet van nachtwerk - een paar uur langer moeten blijven, in plaats van tot zes, bijv. tot acht of negen, dan hooren zij het pas op het laatste oogenblik; de jongens weten dat niet vooruit, niet waar?

A. Zij weten het niet vooruit.

3999. V. Hoe komen de arme drommels dan aan eten?

A. Als zij wat hebben willen, moeten zij het zelf koopen.

4000. V. Dat wordt dus een tweede boterham van eigen centen?

A. Ja.

4001. V. Die jongens staan dus van 's morgens 7 uur, met twee halve uurtjes rust tusschenbeide, die geene gelegenheid om behoorlijk te eten overlaten, tot 's avonds 8 uur, zegge: 13 uren achter elkander te werken. En dat is niet eens hun ergste dag; die is als de nacht er overheen komt. In dien tijd hebben zij niets anders gehad dan twee keer een boterham.

Gij vindt dat niet goed?

A. Zeker niet.

4002. V. Worden er bij u wel boeten geheven?

A. Ja zeker. Als zij 's morgens te laat komen, krijgen zij die boven de f 6 verdienen, behalve een uur verzuim, een dubbeltje, en zij die daaronder verdienen vijf cents boete.

4003. V. Worden er nog andere boeten toegepast?

A. Ja, wanneer de een of ander iets moedwillig bedorven heeft, anders nooit.

4004. V. Nu, daartoe hebt gij dan volle recht. Zijn de jongens nogal willig?

A. Jawel.

4005. V. Zijn de jongens, die gij krijgt in den regel nog al onderwezen?

A. Dat kan er naar zijn. Voor de zetterij moeten zij wel onderricht genoten hebben; anders zijn zij niets waard.

4006. V. Vergewist gij u daaromtrent?

A. Neen, niet altijd. Dat moet vanzelf blijken. Zij beginnen als loopjongen, leeren zetten aan de letterkast en klimmen zoo op.

4007. V. Nu eens een oogenblik niet over het vak. Zeg mij eens, als man van meer ontwikkeling, wat de indruk is die dat gros van jongens van 12, 13, enkelen van 14 jaar op u maken. Hebben die jongens behoorlijk lager onderwijs genoten of niet?

A. Zeer zeker.

4008. V. Maar er zijn er toch onder die moeilijk kunnen spellen?

A. O! zeker, maar uw vraag was algemeen gesteld en dan zeg ik met overtuiging: Ja.

4009. V. En kunnen zij het vak op de zetterij - over de drukkerij spreek ik niet, want dat is louter machinaal werk - niet meer behoorlijk leeren als zij er een paar jaar later mede beginnen? Wees nu omzichtig met het geven van een antwoord.

A. Zeker, al waren ze 30 jaar, dan kunnen zij het nog leeren.

4010. V. Om dus in uw branche een knap werkman te worden, behoeft men dat naar uwe ondervinding niet aan te pakken op 12 jarigen leeftijd?

A. Neen, daar heb ik juist zeer veel tegen.

4011. V. Spreek daar eens over door, zeg uw oordeel eens.

A. Ik zou wenschen dat de ouders hun kinderen langer onder hunne vleugelen hielden, bijv. tot hun 16de jaar.

4012. V. Ga daar eens over door.

A. Dat kan ik niet.

4013. V. Dat kunt gij wel, ik zie wel dat gij over die zaak hebt nagedacht.

A. Ik zou liever zien, dat de jongens tot hun 14de jaar op school bleven dan tot hun 12de.

4014. V. Zouden zij dan meer geschikt zijn. zoodat gij er dan meer aan zoudt hebben?

A. Dat niet, maar voor de jongens is het beter.

4015. V. Dus gij zoudt van uw standpunt en met uw kennis er geen kwaad in zien, dat de wet van 1874 op den kinderarbeid werd uitgestrekt van het 12de tot het 14de jaar?

A. Ik zou zulk eene wet zegenen.

4016. V. Maar nu wat anders. Indien de wet inderdaad eens werd uitgestrekt tot het 14de jaar, wat zou er dan gebeuren? Gij zijt zeker wel bekend met de gezinnen van die jongens, en weet dus wat er in die klasse omgaat; denkt gij dat de ouders hunne kinderen tot hun 14de jaar naar school zouden zenden, of zouden zij de jongens langs de straat laten loopen?

A. Die tot zijn 12de jaar naar school gaat, zal er ook wel tot zijn 14de blijven.

Dat is mijne opinie.

4017. V. En uwe ervaring?

A. Zeker, maar daar staan tegenover andere dingen, die schade veroorzaken in de gezinnen, dat neem ik aan. Wie echter tot zijn twaalfde jaar school gaat, doet het ook tot zijn veertiende.

4018. V. Wat bedoelt gij met schade in de gezinnen?

A. De ouders zouden de inkomsten van de jongens missen, daarvan zou een heele boel te vertellen zijn.

4019. V. Maar datzelfde hebben wij in 1874 gehad, toen de kinderen van tien jaar niet meer mochten gebruikt worden, en hebt gij daar schadelijke gevolgen van gezien?

A. Neen, niets dan goeds.

4020. V. Dus het zou wezen eene beperking van het exploiteeren, want anders is het toch eigenlijk gezegd niet, van die kleine jongens door hunne ouders? Dat zou het eenige kwaad zijn; voor het vak zou het niet slecht zijn, en voor de jongens zou het een heelen boel goed doen?

A. Ja zeker.

4021. V, Wat verdienen de jongens op dien leeftijd? 1 cent per uur?

A. Het minste is 2 cents per uur, maar dat is er ook maar één.

4022. V. Met hoeveel gaat zoo'n jongen dan Zaterdags naar huis?

A. Hij krijgt 60 uur per week, meer reken ik nooit, dat is f 1,20 per week.

4023. V. En het overwerk dan?

A. De jongens van 2 cents werken nooit over.

4024. V. Goed, maar andere jongens, die wel overwerken, krijgen die voor het over- of nachtwerk meer dan 2 cents per uur?

A. Neen, dat is precies hetzelfde.

4025. V. Wat doet gij met uwe mannen, als zij oud geworden zijn en versleten?

A. Ik heb er een. Toen die 50 jaar bij ons was, heb ik hem gezegd: Bakker, van nu af aan kunt gij uw geld elke week komen halen, maar gij behoeft niet meer te werken.

4026. V. Dat is best, maar gelooft gij dat dit dikwijls voorkomt?

A. Ik zou het niet weten, maar het is niet in het zicht. Dat is de eenige die zoolang bij ons gewerkt heeft. Wij

hebben hem van den ouden heer overgenomen. Hij kwam van de binderij.

Ik weet natuurlijk niet hoe de patroons er over zouden denken om de lieden allen na vijftigjarigen dienst dat pensioen te geven. Daarover kan ik geen oordeel uitspreken; maar de zaak is nog te jong, want de drukkerij bestaat ruim 13 jaren.

Bakker heeft echter voor ons aanbod bedankt, zeggende dat hij zich thuis vervelen zou en liever bleef werken zoolang het hem mogelijk was.

4027. V. Hebt gij meer werklieden van dien leeftijd?

A. Wij hebben gehad Pietersen, die 47 jaren bij de firma was, doch gestorven is. Thans is er nog de magazijnmeester Bekker, die ontegenzeggelijk op dezelfde wijze zal behandeld worden als Bakker.

4028. V. Gij hebt echter andere zaken gezien en weet hoe het daar toegaat. Nu vraag ik u niet naar namen, maar hoe handelt men in andere zaken met den ouden werkman? Begint men niet met zijn loon te verminderen?

A. Ja, en als hij niet meer kan, dan wordt hij eenvoudig ontslagen.

4029. V. En hoe komt de man aan zijn eind?

A. Allerongelukkigst, ik kan daarvan een voorbeeld noemen. De heer Termeulen, die gewoond heeft op den Voorburgwal, had iemand 25 jaar in zijn dienst gehad. Toen feliciteerde hij den man, gaf hem een zilveren horloge, doch beduidde hem tegelijk dat het niet aanging hem op zijn ouden dag f 8 weekloon uit te betalen en dat hij het dus maar op f 4 zou stellen.

4030. V. In den laatsten tijd richten werklieden veelvuldig fondsen onder elkaar op. Met sommige is het slecht, andere daarentegen gaan heel aardig. Werken de patroons daartoe mede?

A. Bij ons niet.

4031. V. En waarom niet?

A. Om de eenvoudige reden, dat het naar hun wijze van zien het luieren in de hand werkt. Zij hebben onder elkander ziekenfondsen, voor zoover zij daaraan deelnemen. Ik kan natuurlijk alleen over onze drukkerij spreken. Waar ik vroeger werkte, is het nooit voorgekomen. Daar waren geen ziekenfondsen, enkel de stadsbussen, zooals men te Amsterdam zegt, de typographische vereeniging en het ziekengeld uit andere fondsen en vereenigingen, en zoodoende was men voor gebrek een weinig gevrijwaard; maar de patroons doen er niets aan; dat kan ik *en gros* vertellen.

4032. V. Dit bevestigt wat wij van anderen gehoord hebben; maar de zaak is mij niet duidelijk. Gij zeidet dat de ziekenfondsen wel eens aanleiding konden geven tot luieren; maar wij spraken van den ouden dag. De menschen hebben hun geheele leven gewerkt, en zwaar gewerkt; daar zijn wij het wel eens over; nu zijn zij 60 jaar geworden en de oogen beginnen te verzwakken. Wat dan? Hebben nu - en dat begrijp ik niet - de patroons geen animo om met geregelde bijdragen of subsidiën die fondsen wat te helpen? De lieden zijn wakker genoeg, om er niet Jan en alleman in op te nemen. Daar hebben wij al genoeg van gezien. Worden die zaken dan nooit gesteund door de patroons?

A. Neen.

4033. V. Bestaan in het drukkers- en zettersvak dan ook onder de werklieden pensioenfondsen voor den ouden dag, of niet?

A. Neen.

4034. V. Er zijn toch andere takken van bedrijf waar het wel gebeurt?

A. Neen, voor zoover ik weet althans.

4035. V. Waaraan schrijft gij dit toe?

A. De bijdrage zou te hoog moeten zijn.

4036. V. Hebben de patroons nooit de hoofden bij elkaar gestoken om zoo iets tot stand te brengen?

A. Neen.

4037. V. Is dat idée nooit bij u opgekomen?

A. Neen.

4038. V. Moet dan alles komen van de wet en van den Staat?

A. Ik verwacht niet veel van het eigen initiatief. Bovendien zijn er pensioenfondsen genoeg, waaraan de werkman deel kan nemen.

4039. V. Worden bij u couranten gedrukt?

A. Ja.

4040. V. Ook *De Tijd?*

A. Ja.

4041. V. Die wordt geredigeerd een paar huizen van de drukkerij, en dus

de jongens moeten van 's morgens 9 tot 's middags 4 uren onafgebroken de 66 treden van de trap op en af om de kopij te halen en te brengen?

A. Ja; daarvoor zijn vier jongens.

4042. V. Hebben de jongens te 4 uren een oogenblik dat zij adem kunnen halen?

A. 1½ uur.

4043. V. En begint dan het loopen opnieuw?

A. Neen. dan gaan ze naar huis.

4044. V. Moeten de jongens dan niet de courant vouwen?

A. Neen, wij zorgen niet voor het vouwen van de courant. Wij drukken alleen, en het blad wordt ééns dichtgeslagen, zoo gaat het naar het huis waar de redactie is.

4045. V. Brengen de jongens dat?

A. Ja, en dan hebben zij afgedaan, wat ons betreft.

4046. V. Maar dan kunt gij ook niet zeggen dat zij naar huis gaan?

A. Zij gaan bij mij vandaan.

4047. V. Welke couranten worden nog bij u gedrukt?

A. De *Nederlandsche Katholiek*, de *Sport*, de *Nieuwe Zaansche Courant*, het *Weekblad van Nederland*. Bijvoegsels van twee pagina's worden in de Spuistraat gedrukt waar de drukkerij van het *Dagblad* is.

4048. V. Wordt de *Amsterdammer* bij u gedrukt?

A. wij leveren alleen de werkkrachten. Wij zijn loondrukkers voor de *Amsterdammer*, leveren papier, gebouw, enz; met licht hebben wij niet te maken, wij drukken alleen.

4049. V. Is dat een ander personeel?

A. Ja.

4050. V. Drukt gij ook het *Vliegend Blad?*

A. Ja.

4051. V. En de *Echo?*

A. Neen.

4052. V. Gij hebt dus drie drukke dagen in de week: Maandag, Woensdag en Vrijdag, dan komt het voor dat de jongens lang aan het werk blijven of vroeg moeten komen?

A. Neen, dat zijn geene jongens; maar het volk komt driemaal in de week om 5 uur, en dan duurt de dag tot des avonds 6 uur.

4053. V. Dan hebben de zetters gedaan?

A. Ja.

4054. V. Wordt door den patroon iets gedaan als de lieden ziek worden?

A. Alleen voor hen die met vast weekgeld werken; gewoonlijk zijn dit meesterknechts en deze behouden hun weekgeld als zij ziek zijn. Daartegenover hebben zij geene over-uren. Dit is in hoofdzaak gedaan, omdat de treurige ondervinding ons heeft geleerd dat, wanneer de over-uren betaald worden, er aan dat overwerken geen einde komt. Hebben daarentegen de meesterknechts volk noodig, dan kunnen zij werklieden van ons krijgen, als het werk inderdaad van dien aard is, maar dat coupeer ik daardoor; zij werken nu veel minder over, dat is de man zijn eigen belang.

4055. V. Aan de andere lieden wordt in geval van ziekte niets gedaan?

A Neen.

4056. V. Als bijv. een man om half drie des middags ziek wordt, dan wordt hij dus tot drie uur betaald?

A. Neen, tot half drie.

4057. V. En daarmede is het uit, en wordt niet meer naar hem omgekeken?

A. Ja.

4058. V. Vindt gij dat goed?

A. Ik laat wel eens vragen hoe het met hem is.

4059. V. Ik bedoel, of gij het beter zoudt vinden dat daar eene andere regeling op was; zoudt gij het niet wenschelijk vinden dat er meer band bestond tusschen patroons en werklieden; kan dat?

A. Het kan, maar ik zie er het nut niet van in, het zou verkeerde dingen in de hand werken.

4060. V. Gij bedoelt het luieren?

A. Ja zeker, er zou misbruik van gemaakt worden.

4061. V. Maar hoe gaat het dan als zij onder elkander ziekenfondsen weten op te richten en in stand te houden. want dat gevaar, om door kwaadwilligen bestolen te worden, bestaat toch voor hen onderling evenzeer?

A. Ja.

4062. V. Maar als zij het onderling weten klaar te spelen, zouden toch misschien de patroons het nog béter kunnen doen?

A. Zij kunnen het onderling evenmin, klaarspelen.

Ik ben gedurende 20 jaren in de ver eeniging ‘Voorzorg en Genoegen’ geweest; daaraan was ook een ziekenfonds verbonden; maar daarvan is nog op schromelijke wijze misbruik gemaakt.

Het is niets waard om een dokter te foppen. Men schrijft dezen een brief of stuurt hem een klein kind met de boodschap dat men de koorts heeft.

De dokters komen liever niet dan wel om zich zelf van den toestand te overtuigen.

4063. V. Heeft men in de onderlinge vereenigingen met dezelfde moeilijkheden te kampen?

A. Neen. Bij ons bestaat een onderling fonds, maar niet voor allen; de helft is er niet in.

4064. V. Zeker omdat men niet iedereen wil opnemen?

A. Zij vertrouwen elkaar niet. Sommigen, misschien wel de knapsten, willen er niet in.

4065. V. Zij verkiezen er dus niet in te gaan, omdat zij niet gediend zijn van de zoogenaamde bus-hulp, die zoo heel best niet is?

A. Ja, omdat zij die hulp nietnoodig hebben.

4066. V. Voor het ziekenfonds wordt dus, hoeveel of hoe weinig het ook zij, op uwe fabriek niet aangewend het provenu van de boeten?

A. Neen.

4067. V. Wat gebeurt met de boeten?

A. Die worden bij ons althans eens per jaar onder de knechts verdeeld.

4068. V. Zijn er vele andere drukkerijen, waar het anders toegaat?

A. Het is een algemeen gebruik op de drukkerijen, dat op Koppermaandag de boetepot wordt gedeeld, naarmate van de weken die men er is geweest.

4069. V. Hebt gij ook naar aanleiding van de Schets, die gij ontvangen hebt, dingen mede te deelen, die gij op grond uwer lange ervaring in het vak nuttig en noodig zoudt oordeelen?

A. Omtrent hetgeen wij gesproken hebben over den kinderarbeid, ben ik geheel van uwe meening, Mijnheer de Voorzitter. En wat mij aangaat, zal ik gaarne zien dat de wet dien leeftijd beperke tot 14 jaar. Ik heb meer aan jongens van 14 dan van 12 jaar.

Verder ben ik ook van meening, dat er zaken zijn, die verbeterd zouden kunnen worden. Ik wijs op brandgevaar. Eene kleine drukkerij in één huis met één trap gevestigd, die zich langzamerhand uitbreidt, zoodat er misschien een paar honderd man werken, biedt altijd veel brandgevaar aan, omdat het dikwijls onmogelijk is zich een tweeden trap of uitgang te verschaffen

Wat het gevaar aangaat, daaromtrent kan ik een paar voorbeelden aanhalen. Bij ons is het veilig, omdat wij twee trappen hebben.

4070. V. Dat betreft de veiligheid voor brandgevaar?

A. Ja.

4071. V. Zoudt gij durven zeggen, dat uwe zaak ook veilig is, wat de machines betreft?

A, Verwondingen komen meer in de drukkerij voor en steeds door onvoorzichtigheid en speelschheid.

4072. V. Maar het is in de drukkerij toch zeer nauw?

A. Nauw is het er, maar dat kan geen ongelukken veroorzaken.

4073. V. Men kan er toch moeilijk passeeren?

A. Dat kan wel.

4074. V. Ook met pakken papier?

A. Dat gebeurt alle dagen. Er zijn nooit ongelukken gebeurd ten gevolge van het werk zelf, altijd geschiedde het door onvoorzichtigheid. Wanneer een jongen op het bankje staat en hij licht, uit aardigheid, zijn voet zoo hoog op, dat de machine hem pakt, dan is dat zijn eigen schuld. Een andere jongen probeerde hoeveel maal hij zijn vingers wel op het kamrad kon leggen, en op een gegeven oogenblik verwondde hij de toppen van twee vingers, dat is wel weer bijgegroeid, maar ook hier was het weder eigen schuld

4075. V. Maar men zegt, ook lieden geheel buiten uw personeel om zeggen dat, laat ik u dit mededeelen, dat met name bij de firma Ellerman, Harms en Co. de doorgang tusschen de vliegwielen zeer gevaarlijk is?

A. Nauw is hij, dat ben ik volkomen eens.

4076. V. Zoudt gij daar niets tegen kunnen doen?

A. Neen.

4077. V. Deskundigen zeggen van wel?

A. Neen, dat kan niet.

4078. V. Zoudt gij er niet een klein beschot kunnen zetten?

A. Dat geeft niet, want dan wordt het nog nauwer.

4079. V. Dat hangt er maar van af, hoe gij het laat maken?

A. Toch niet. De beide vliegwielen zijn wel dicht bij elkander, maar de jongen behoeft er niet tusschendoor. Er is een andere gang.

4080. V. Ook niet om tegen te houden?

A. Neen, hij heeft er niet tusschendoor noodig.

4081. V. Weet gij dat wel heel zeker?

A. Zeker; hier staat de jongen, zoo loopt de pers, nu heeft hij op zijn bankje maar hierheen te loopen om tegen te houden. Hij behoeft dus niet om te loopen, om het aan den anderen kant te doen.

4082. V. Maar hoe doet hij het?

A. Dat is zijn eigen zaak.

4083. V. Hij loopt er toch wel eens door?

A. Ja.

4084. V. Dus de gelegenheid is er te over om een ongeluk te krijgen?

A. Men kan altijd een ongeluk krijgen; ik kan den arm wel tusschen de machine steken.

4085. V. Gij zegt dat er een andere toegang is, buiten de machine om, en daar loopen de jongens wel door?

A. Ja.

4086. V. Goed; maar dan kunt gij toch den nauwen toegang opheffen?

A. Dat is niet noodig.

4087. V. Waarom? Ik zou zeggen dat, zooals gij de zaak helder voorstelt, men dien nauwen toegang missen kon. Gij vindt het verkeerd dat van dien toegang gebruik gemaakt wordt; hij dient tot niets als tot het doen ontstaan van ongelukken, en gij weet dat de aard van de jongens juist zoo is, dat zij genegen zijn dien gevaarlijken weg te nemen. Waarom sluit gij dien toegang niet?

A. Omdat het niet kan.

4088. V. Waarom niet?

A. Omdat men er tusschen beide door moet.

4089. V. Dus de jongens moeten er wel door?

A. Zij moeten de machine smeren.

4090. V. Terwijl die werkt?

A. Neen.

4091. V. Maar zij smeren toch de machine terwijl die in werking is?

A. Dan is het hun eigen schuld, wanneer zij een ongeluk krijgen. Nog onlangs kwam een jongen bij mij meteene oliekan, die terwijl hij de machine smeerde defect was geworden. Hij moest echter de kan betalen, want gedurende het smeren had de machine moeten stilstaan.

4092. V. Weet gij nog iets mede te deelen uit uwe aanteekeningen op de punten der Schets?

A. Zooals ik zeide, gebeuren de ongelukken meestal door onvoorzichtigheid, maar ongelukken van ernstigen aard komen niet voor. Het ernstigste ongeluk is 5 jaren geleden voorgevallen.

Toen heeft zich een jongen den voet aan een piston bezeerd, wat niet te verwonderen is, daar de jongens somtijds uit speelschheid op hunne bankjes met de beenen over elkander gaan zitten. Maar dit is toen onmiddellijk geblindeerd. Dat gevaar bestaat dus niet meer.

4093. V. Wij zijn nu eenmaal aan de ongelukken. Herinnert gij u het geval niet met Johannes Wilhelmus Hazelman. oud 60 jaren, die in 1885 in uw zaak een wonde aan het hoofd bekomen heeft en daarvoor naar het Binnengasthuis is gebracht?

A. Neen, ik herinner het mij niet.

4094. V. Ik neem het u volstrekt niet kwalijk, dat het u ontgaan is, maar het feit is zoo. Wilt gij nu voortgaan?

A. Omtrent licht en lucht heb ik gezegd, dat deze niet te wenschen overlaat.

4095. V. Is er niet in uw lokaal een zeker hijschtoestel, dat van boven afkomt?

A. Een *montoir*, die de vormen van de hoogste verdieping naar beneden brengt.

4096. V. Daar kunnen toch gemakkelijk ongelukken mede gebeuren, als iemand er onder is.

A. Ja als zij er onder gingen staan.

4097. V. Maar die toestel komt toch onverwacht naar beneden?

A. Dat doet hij nooit.

4098. V. Hoe weet gij dat?

A. Dat hoort men vanzelf.

4099. V. Maar er is zooveel leven in de drukkerij?

A. Zooveel leven is er niet of het wordt gehoord, al werken al de persen. In ieder geval heeft niemand daar te maken waar de *montoir* staat, als alleen een jongen, die er bij moet wezen om de vormen in den bak te zetten of er uit te halen, anders niet. Die weet precies als het van boven komt of naar boven gaat.

4100. V. Hebt gij nog meerdere punten van de Schets te behandelen?

A. Neen; de verwarming geschiedt door den afgewerkten stoom, en vrouwen werken bij ons niet.

4101. V. Is er bij u quaestie van ernstig brandgevaar? Zouden, als er een ongeluk gebeurde, allen zonder bezwaar er uit kunnen komen?

A. Dat is geen overwegend bezwaar; zij zouden er gemakkelijk uit kunnen komen.

4102. V. Maar alles zit toch nogal erg in elkander?

A Ja, dat is zoo.

4103. V. Zijn er van boven uitgangen?

A. Eén.

4104. V. Waarheen leidt die?

A. Naar het dak, en dan is er gemakkelijk wegkomen naar een ander pand; maar het zou een toeval wezen als daarvan gebruik moest gemaakt worden, want daar is een dubbele trap, men kan den eenen of den anderen kant af; het zijn twee verschillende perceelen.

4105. V. Hebt gij nog iets te zeggen dat voor de zaak nuttig zou kunnen zijn?

A. Neen. ik geloof dat wij zoo alles besproken hebben; o a. de quaestie van de jongens, het oprichten van pensioenen ziekenfondsen. Wat die fondsen betreft, daartegen ben ik in hoofdzaak gestemd.

4106. V. Hoe is het met den sterken drank?

A. Die mag niet gebruikt worden.

4107. V. Hebt gij ook kennis van andere takken van bedrijf?

A. Alleen van de drukkerij.

4108. V. Zijt gij niet in commissiën voor armverzorging, zoodat gij daardoor weet hoe het in de huisgezinnen toegaat?

A Neen.

4109. V. En hoe is het met de zedelijkheid?

A. Daarover heb ik geen klagen; van Maandaghouden is in mijn vak geen quaestie.

4110. De **Voorzitter:** Wij danken u voor uwe mededeelingen. Uw verhoor is afgeloopen.

H. REGENBOOG.

Verhoor van G. Eisenberger en H. Brouwer.

4111. V. Mag ik uw naam en voornaam, uw beroep, uw ouderdom en uw woonplaats weten?

A. Gerrit Eisenberger, lettergieter, oud 36 jaren, te Amsterdam.

Hendrik Brouwer, lettergieter, oud 36 jaren, te Amsterdam.

4112. V. Eisenberger, bij wien werkt gij?
A. Bij Tetterode en Zoon.
4113. V. Gij ook, Brouwer?
A. Ja.
4114. V. Hoe lang zijt gij er, Eisenberger?
A. Ruim 23 jaren.
4115. V. En gij, Brouwer?
A. Bijna 4 jaren.
4116 V. Waar waart gij vroeger?
A. Bij Onnes, De Boer en Coers te Arnhem; toen ik er werkte was het Coers alleen.
4117. V. Ook eene lettergieterij?
A. Ja.
4118. V. Zijt gij altijd bij dat vak geweest?
A. Van mijn 12de jaar af; ik heb het vak geleerd bij Van der Wiel te Arnhem.
4119. V. Zijt gij er als jongen bij gekomen?
A. Ja, toen ik de lagere school verliet.
4120. V. Zijt gij daar aangenomen door den patroon of door een der werklieden?
A. Door den meesterknecht.
4121. V. Werd u daar het vak geleerd?
A. Ja.

4122. V. Hebt gij dat gaandeweg opgevangen, of kreegt gij behoorlijke leiding?

A. Als jongen deed ik boodschappen en dergelijke tot mijn 14de jaar, daarna heb ik, in overleg, met mijne ouders, het leerstelsel van 6 jaar gevolgd.

4123. V. Wat bedoelt gij daarmede?

A. Van zijn 14de jaar komt men dan aan het fornuis, is tot. zijn 20ste onderdanig aan een knecht en krijgt een derde van het loon. Verstaat men nu op zijn 20ste jaar het vak goed, dan krijgt men het volle loon.

4124. V. Gij verbondt u dus voor 6 jaren als leerling?

A Ja.

4125. V. Komt dat in het vak van lettergieter veel voor?

A. Ja, dat is het Duitsche stelsel, dat in Arnhem is aangenomen maar *niet* in Amsterdam.

4127. V. Wordt dat stelsel zoowel bij Coers als bij Van der Wiel toegepast?

A. Ja.

4128. V. Nu nog?

A. Dat weet ik niet, maar voor een jaar of acht geleden nog wel, dat weet ik zeker.

4129. V. Wat is het voordeel van dat stelsel?

A. Als werkman keur ik dat stelsel zeer goed. Ik wilde er juist hier over spreken, omdat op de fabriek, waar ik thans werk, van een jong mensch niets terecht komt. Het is een toeval, als een jongen op eene lettergieterij aan het fornuis geplaatst wordt. Er moet een werkman sterven om plaats te maken, want er zijn slechts vier lettergieterijen in ons land. Waar nu het Duitsche stelsel niet gevolgd wordt, daar blijft een jongen altijd hetzelfde beuzelwerk verrichten tot zijn twintigste jaar toe. Dan moet hij in militairen dienst. Komt er in de 15 maanden, die hij in dienst doorbrengt, een plaats open, dan neemt allicht een ander die plaats in en moet hij, als hij uit dienst komt, hetzelfde werk weder verrichten, wat hij als jongen van 14 jaar deed.

4130. V. Krijgt zulk een jongen, die het leerstelsel aanneemt, zooals gij het noemt, van den patroon de toezegging, dat hij na 6 jaren als knecht zal worden aangenomen?

A. Ja, de patroon verbindt zich om hem na die 6 jaren als gezel aan te nemen tegen het gewone standaardloon.

4131. V. Dat stelsel bestaat in ons land bij geen enkel ander vak.

A. Neen. De lettergieterij is in ons land niet sterk vertegenwoordigd. Vandaar dat wij zooveel moeilijker dan anderen werk kunnen krijgen. Zonder grootspraak kan ik zeggen, dat ik tot nu toe altijd werk gehad heb; maar dat is ook toevallig geweest. Toen namelijk de firma Coers een gedeelte van haar volk gedaan gaf, had de firma Tetterode door sterfgeval juist een meesterknecht noodig, on werd ik daar geplaatst.

4132. V. Als een jongen zich tot het leerstelsel verbonden heeft, wordt er dan meer werk van hem gemaakt om hem het vak te leeren?

A. Ja wel, want iedere knecht is verplicht zulk een jongen te helpen.

4133. V. Dus de knechts zijn in het algemeen verplicht om. een jongen, die het leerstelsel heeft aangenomen, het vak te leeren?

A. Jawel. Dat heeft mij indertijd f 15 gekost. De knechts drinken daarvoor een glas bier, en dat geeft een band.

4134. V. Zij meenen dus dat zij zedelijk verplicht zijn om een leerling het vak te leeren?

A. Ja.

4135. V. In dat contract verbindt ook de patroon zich om hem het vak deugdelijk te laten leeren?

A. Juist.

4136. V. Zijt gij er ook zoo gekomen Eisenberger?

A. Niet op dezelfde wijze. Op 12jarigen leeftijd ben ik bij Tetterode gekomen en ik ben daar gebleven tot ik onder dienst moest. Na afloop van mijn diensttijd kwam ik bij die firma terug en toen eerst ben ik gaan leeren, want wat ik vóór dien tijd deed, was eigenlijk geen vakwerk. Ik werkte wel wat, maar dat gaf niet veel.

4137. V. Waarom niet?

A. Och, er was geen gelegenheid om wat te leeren. Dat hangt al van omstandigheden af.

4138. V. Uw patroon had zich dus niet verbonden u het vak in een bepaalden tijd te laten leeren?

A. Neen, dat is in Amsterdam geen gebruik.

4139. V. Wat vindt gij beter: de vrije manier of het contract?

A. Ik vind het contract boter. In de eerste plaats is de patroon aansprakelijk voor u en in de tweede plaats kan men rekenen dat, als de tijd daar is, dat men het geheele loon zal verdienen en niet voor een gedeelte zal behoeven te werken.

4140. V. Want dan hebt gij een contract voor het volle loon, niet waar?

A. Ja. Als de zesjarige leertijd afgeloopen is, dan wordt men knecht. Zoolang men geen knecht is, verdient men minder loon; dat is voordeelig voor den patroon, maar niet voor den werkman.

4141. V. Gij zegt, dat gij voor het contract zijt. Hebt gij er voorbeelden van gezien. dat jongens op contract geleerd hebben?

A. Ik heb er geen voorbeelden van bijgewoond, maar het spreekt vanzelf, dat het veel beter is. Men hangt minder van willekeur af. Als menwachten moet op een plaats, dan is er dikwijls een neefje of ander lid van de familie of een gunsteling die voorgetrokken wordt. Indien een patroon een contract heeft gemaakt, dan moet dat vervallen, want na verloop van zes jaren is hij, volgens mijn inzien, verplicht om den jongen bekwaam in het vak te maken en, als men niet bekwaam is, om toch het volle loon uit te keeren.

4142. V. Brouwer, ik moet er u nog eens over vragen. Ik begrijp dat voor dien jongen als hij voor f 15 kan zorgen om inderdaad goed geleerd te worden en zekerheid heeft redelijkerwijs althans van over 6 jaar het volle loon te krijgen, er iets goed in is, maar welk belang heeft de patroon er bij om het contract aan te gaan?

A. Naar mijn idée is dat het volgende. Als de jongen in de laatste drie jaar is, zal hij met het werk al opgeschoten zijn, en daar kan de patroon dus wel degelijk van profiteeren, want de jongen moet de laatste twee jaren als knecht kunnen werken en daarvan zal dus wel geld worden getrokken. Het stelsel is dus voor beide partijen goed.

4143. V, Alzoo voor den patroon zegt gij, is het voordeelig om de jongens flink te laten leeren, zoodat de jongens nog een jaar of twee voordat de zes jaar om zin, evenveel weten enkunnen doen als de volwassenen, en de patroon, krachtens het contract, hun nog maar het loon heeft te betalen van leerling. Dus van weerszijden is er een belang. Zit er nog meer in?

A. Neen, meer niet; ik ben er niet slecht bij gevaren.

4144. V. Gij zijt er mee tevreden?

V. Ja, met het stelsel.

4145. V. Met het twintigste jaar verbindt zich de patroon om den leerling als knecht in dienst te nemen, voor het volle loon?

A. Ja.

4146. V. Maar hoe lang? Na een half jaar, zelfs na een paar maanden, kan hij zeggen: ik heb geen werk meer voor u. Ik geef u gedaan. Is dat zoo?

A. Ja, wanneer men een hond wil gooien is er altijd een steen te vinden.

4147. V. Dus het is eene zaak van goede trouw?

A. Ja

4148. V. Men leert dus flink zijn vak tegen dat men f 15 betaalt en de twee laatste jaren lager loon trekt dan men eigenlijk verdienen moet?

A. Juist, Mijnheer de Voorzitter!

4149. V. Hebt gij ook in Duitschland gewerkt?

A. Neen.

4150. V. Hebt gij dan in de werkplaatsen hier te lande met Duitschers gewerkt?

A Ja, bij Coers en bij van der Wiel.

4151. Die Duitsche knechts kenden dat stelsel van nabij?

A. In Duitschland is dat stelsel mode.

4152. V. Hadden die bezwaar tegen dat stelsel en vonden zij de hier te lande bestaande manier van doen beter?

A. Neen, zij vonden dat stelsel zeer goed; zij waren er mede ingenomen.

4153. V. Welk werk verricht gij. Eisenberger, bij Tetterode?

A. Ik ben bankwerker.

4154. V. Wat hebt gij als zoodanig te doen?

A. Het snijden van letters in de specie

4155. V. Hoe laat komt gij des morgens op het werk en om welk uur gaat gij des avonds naar huis?

A. Ik kom des morgens om 7 uur en blijf tot des avonds 8 uur.

4156. V. Met hoeveel schafttijd er tusschen?

A. 's Morgens van 9 uur tot half tien; 's middags van één tot twee uur om naar huis te gaan eten en 's avonds van vijf uur tot half zes, om te gebruiken wat wij meegenomen hebben.

4157. V. Ge gaat dus 's avonds om acht uren naar huis. Is dat winter en zomer zoo?

A. Dit is naar gelang van het werk. In den zomer hebben wij den gewonen werktijd van 6 tot 8 uren, maar 's winters wel eens van 7 tot 10 uren.

4158. V. Gij wordt per uur betaald?

A Juist.

4159. V. Komt het later werken dikwijls voor of is het uitzondering?

A. Nog al vaak.

4160. V. Hebt ge er tegen of doet ge het graag?

A. Wat zal ik u zeggen? Ieder uur is één.

4161. V. Hoeveel verdient gij per uur?

A. Gemiddeld van 17 tot 20 cents.

4162. V Worden de latere uren meer betaald?

A. Het is wel een poos zoo geweest, maar spoedig weer vervallen.

4163. V. Waarom is het een poos zoo geweest?

A. Omdat wij een nieuwen directeur zouden krijgen, die er op stond, dat aan het werken na achten eenig voordeel zou verbonden zijn. Daar die directeur echter niet gekomen is, was het gauw weer gedaan.

4164. V. Dus toen is het weer gebleven .....

A. Op het oude, zooals het vroeger was.

4165. V. Hebt gij op de fabriek ook jongens in dienst?

A. Wij niet persoonlijk; zij zijn in dienst van de patroons.

4166. V. Maar er zijn er dan toch?

A. Ja.

4167 V. Veel?

A. Tien of twaalf.

4168. V. Hoe oud zijn zij?

A. Gemiddeld van 14 tot 20 jaar.

4169. V. Komen zij niet beneden 14 jaar?

A. Neen.

4170. V. Is uw vak een kwaad vak voor de gezondheid?

A. Het is erg nadeelig voor de gezondheid.

4171. V. Gij ziet er toch niet naar uit. Of is het met u eene uitzondering?

A. Het is eene uitzondering. Het meerendeel ziet er anders uit dan ik.

4172. V. Laten wij het maar zeggen: sterven de lieden in uw vak spoedig?

A. Ja, de meesten krijgen het met de borst te kwaad en lijden aan bloedspuwingen; 50 jaar is oud in ons vak.

4173. V. Zijn er niet bij de heeren Tetterode, die ouder zijn?

A. Dat zouden weer uitzonderingen zijn. Er is een enkele. maar de meesten sterven onder de 50. Het hangt er weder van af, welke wijk men heeft; de eene is nadeeliger dan de andere. Ik ben wel in dezelfde atmosfeer, maar ik heb het zoo erg niet als de gieter, want van 's morgens tot 's avonds ademt hij al die looddeelen in, waar hij

boven staat. Die atmosfeer zit wel door de geheele gieterij, maar is veel afgekoeld en levert dus niet dat nadeel op dat de eerste man er van ondervindt.

4174. V. En zitten de jongens ook daarin?

V. Ja, maar hun wordt veel vrijgelaten; zij loopen voortdurend in en uit en komen daardoor veel in de buitenlucht.

4175. V. Laat men dit toe omdat men begrijpt dat de jongens dit noodig hebben?

A. Het wordt den jongens niet gezegd, maar het wordt oogluikend toegelaten.

4176. V. Worden de jongens ook ziek of ondervindt men de nadeelen eerst op lateren leeftijd?

A. Jongens met een teer gestel doen wel met spoedig het vak te verlaten, want anders zijn ze vroeg dood.

4177. V. Wat verdienen die jongens?

A. De jongens werken op stuk. Het is een werk waarvoor ieder gebruikt kan worden. Hun loon regelt zich naarmate de jongens vlug zijn. Gemiddeld kan een jongen van 14 tot 20 jaren rekenen op f 3 à f 4 per week. Er zijn er die meer en ook die minder verdienen; ik heb een doorslag gemaakt.

4178. V. Is dat per week?

A. Ja.

4179. V. Wie wordt op stuk betaald?

A. De pas aankomende jongens krijgen het geringste werk, vervolgens wat beter, totdat zij het gieten leeren; ook dit gaat op stuk.

4180. V. Welk werk wordt van de jongens gevorderd?

A. Zij breken het bovenste kopje van de letter af. en krijgen daarvoor 2 cents per 1000.

4181. V. Kan dat niet met eene machine gedaan worden?

A. Alles wordt uit de hand gedaan. Eerst moeten zij den kop afbreken, dan wordt het geslepen, vervolgens moeten zij de braam er afhalen, - het zijn allen jongens die uitsluitend dat werk doen -, daarna worden de letters op een haak gezet, soms twee- tot driehonderd, en krijgt de snijder hen. Vervolgens wordt de letter scherp gezet. En zoo gaat het van Zaterdag tot Zondag steeds door, en doet ieder zijn eigen werk.

4182. V. Kan er iets gedaan worden wat er *niet* gedaan wordt, om den schadelijken invloed der atmosfeer te keeren?

A. Heel veel, maar als ik hier spreek, welke waarborgen heb ik dan, dat er geene nadeelige gevolgen voor mij uit zullen ontstaan?

4183. V. Ik wil u niet dwingen om dingen te zeggen die gij meent, dat u zouden kunnen benadeelen.

A. Gij begrijpt wel dat wanneer de gezellen zich tegen hun patroon kanten, dat de gezellen geen goed meer bij hannen patroon kunnen doen.

4184. De heer **Goeman Borgesius:** Zoudt gij meenen dat de heer Tetterode, die in zooveel vereenigingen en commissiën ten behoeve van den werkman is, de werklieden die hier door deze Commissie geroepen zijn om te getuigen, ... en misschien zelfs ontslaan, indien zij de waarheid en niets dan de waarheid zeggen?

A. Ja, dat meen ik, na 23 jaren daar geweest te zijn, heb ik zeer dikwijls bij ondervinding dat, wanneer iemand voor zijne rechten sprak, hij wel niet op dat punt, maar later altijd op een ander punt gezocht werd.

4185. De **Voorzitter:** Zijt gij derhalve bang, dat, wanneer gij zegt hoe gij de zaken opvat, dit tot uw schade zou uitloopen?

A. Ja, zeker.

4186. V. Als iemand, die verstand van zaken heeft, in de fabriek komt, kan die dan zien wat er verkeerd is?

A. In zoover dat hij het oppervlakkig kan beschouwen, maar natuurlijk niet ziet wat iemand ziet, die er twintig jaar geweest is.

4187. V. Weet gij ook - wij zullen nu niet spreken over de fabriek van de firma Tetterode, omdat ik begrijp dat dit een moeilijk punt voor u is, maar in het algemeen - welke maatregelen in uw vak zouden te nemen zijn in het belang van den werkman en zijne gezondheid?

A. In de eerste plaats is voor ons ongezond vak de werkdag te lang.

4188. V. Gij zegt dit niet uit luiheid, maar omdat gij begrijpt dat het hoogst ongezond is om zoo lang in die leelijke atmosfeer te zitten, niet waar?

A. Gij hebt mij begrepen, Mijnheer. Tegen dit bezwaar staat echter in de tweede plaats over dat, wanneer de werkdag verkort wordt, er natuurlijk minder werkuren zullen zijn. Nu is het loon zoo geregeld dat het met al de bestaande werkuren, bijna te weinig is om van te kunnen bestaan. Wordt dus de werkdag verkort, dan zou dat

nooit met vermindering van loon kunnen gepaard gaan. Dit stuit alweer op het belang van de patroons af.

4189. V. De geheele zaak is dus eene geldzaak?

A. Niets anders.

4190. V. Afgescheiden daarvan zou er echter toch nog veel te verbeteren vallen?

A. Zeker.

4191. V. Al mag het kwaad niet geheel weggenomen kunnen worden, zou het dan niet een weinig getemperd kunnen worden, als men daarvoor eene opoffering over had?

A. Heel veel.

4192. V. Maar dat gebeurt in geen andere gieterij in ons land?

A. Ja wel. Als de heeren temet de gieterij van de heeren Enschedé in Haarlem hebben gezien en de onze, dan behoef ik daar niets meer van te zeggen.

4193. V. Ik zal nu niet dieper in die zaken treden Wij zullen op andere wijze deze zaak laten onderzoeken, ten einde u niet in onaangenaamheden te wikkelen.

Bronwer, hebt gij nog een of ander op te merken?

A. Wat de localiteit betreft heb ik geen reden van klagen. Toen ik bij de heeren Tetterode kwam, was dat slecht. Er heerschte gebrek aan ventilatie, en eens heb ik waargenomen dat het op den dag 102 graden warm was.

4194. V. Hoeveel vuren zijn daar?

A. Zeven.

4195. V. Hoeveel man staan daar?

A. Zeven gieters.

4196 V. Hoe groot is dat locaal?

A. Ongeveer als dit vertrek, maar slechts 2½ meter hoog. Dat viel mij eerst erg af, want in Arnhem was de gieterij beter ingericht. Daarover heb ik geklaagd aan den meesterknecht, en daaraan is gehoor gegeven. Op zekeren Zondag-morgen is mijne machine weggenomen en heb ik eene kamer alleen gekregen. Toen ik 's Maandags kwam, vond ik een heel mooi lokaal, waar ik niet te klagen heb.

4197. V. Dat is dus welwillend door den heer Tetterode veranderd en is dus een bewijs, dat de zaken ten goede kunnen veranderd worden?

A. Ja.

4198. V. Staan de zes andere gieters te zamen?

A. Neen, zij staan met hun zevenen, er zijn acht lettergieters.

4199. V. Zijn daar ook jongens aan het werk?

A. Bij mij is geen jongen, mijn werk laat ik achter brengen, maar in het lokaal waar de zeven machines staan, daar is een tafel in het midden geplaatst en daar zitten vier of vijf jongens aan.

4200. V. Zijt gij wel eens bij de heeren Enschedé geweest?

A. Getuige EISENBERGER: In de laatste gieterij van de heeren Enschedé ben ik niet geweest, maar voordat de tegenwoordige bestond, was er een andere, en daar ben ik geweest.

4201. V. Hebt gij daar gewerkt?

A Neen, ik ben er voor mijn pleizier geweest, om de zaak eens te zien.

4202. V. De nieuwe gieterij is beter, niet waar?

A. Die heb ik niet gezien, maar van dezen en genen die er gewerkt heeft en nu bij ons werkt, heb ik daarvan het een en ander gehoord.

4203. V. De vroegere fabriek was toen al beter, is die nu goed?

A De laatste is afgekeurd, omdat er op een zomer 12 of 14 menschen zijn gestorven aan bloedspuwing en benauwdheden. Daarom is de gieterij van Enschedé beter geworden. Het moet eerst tien of twaalf menschenlevens gekost hebben, eer komt er geen ve betering in die soort zaken.

4204. De heer **Goeman Borgesius:** Waarin openbaart zich, ook bij jongens, het eerst het schadelijke voor de gezondheid?

A. In misselijkheid.

4205. V. Is het werk ook schadelijk voor de borst?

A. Bij jongens merkt men daar zoozeer niet van. maar op een leeftijd van ongeveer 30 jaar - dat hangt natuurlijk van het gestel af - komt het altijd opzetten, hoe sterk men ook is.

4206. Gij hebt er niet zooveel last van als uw kameraden, die boven werken?

A. Ik meen dat u zelf met mij gesproken hebt. Wij hebben er wel last van, maar de gieters hebben het 't ongezondste. De anderen hebben wel dezelfde atmosfeer in te ademen, maar toch eenigszins afgekoeld. Zoo'n pot met specie staat den geheelen dag op het vuur en dat is gloeiend. Nu kan men dat wel niet zien, maar er is altijd een loodwalm boven, en de man die den geheelen dag daar boven staat ademt dat in.

4207. V. Gij hebt straks gezegd dat 50 jaar reeds oud was voor een lettergieter. Waar blijven dan uw versleten kameraden? Hoe gaat het daarmede?

A. Tegen dien tijd gaat men dood.

4208. V. Maar vóór men dood gaat wordt men dikwijls ziek. Krijgen nu die zieke werklieden eenige ondersteuning van de patroons?

A. In den laatsten tijd gaat dat ook bij gratie. Wanneer een gezel ziek wordt en hij staat op een goeden voet met den meesterknecht, dan gebeurt het wel eens dat hij f5 schadevergoeding krijgt. Maar als het een gezel betreft, die den meesterknecht aandurft, die hem durft te zeggen, dat hij dingen doet die hij niet behoorde te

doen, dan krijgt hij in geval van ziekte miets.

4209. V. De heer **Van Alphen:** Spreekt gij op grond van veronderstelling of weet gij bij ondervinding dat sommige werklieden, die door ziekte niet meer werken konden, wel ondersteuning kregen en anderen niet?

A. Ja, daarvan zijn mij voorbeelden bekend.

In den tijd dat ik er werkte, zijn binnenkort gestorven Binnenkade, Kerkering, Bergman, C. Rhijnburg, Oblos, Sernée, Homburg, Mulder, A. Steenbruggen, Ten Broek, J. Punt, W. Kampers, E. Lazaris en Roos. Dit zijn de namen, die ik weet.

4210. V. Stierven die allen beneden den leeftijd van 50 jaren?

A. Niet allen. Dat hangt af van het werk, waaraan men geplaatst is.

Verder is mij gevraagd of ik ondervinding heb van willekeur. Niet lang geleden heeft men nog het geval gehad van zekeren Burgers. Die man wordt ziek, maar, zooals het bij ons gaat, men heeft een gezin, en dan werkt men zich halfdood tot men er bij neervalt, en dan moet men het vanzelf wel opgeven. Die Burgers nu kreeg geen cent van het kantoor, terwijl een ander te voren f 5 ontvangen had.

4211. V. Is dat geval met Burgers lang geleden?

A. Drie weken.

4212. V. Was hij toen weder geschikt om te werken?

A. Hij pakte het maar weer aan. Ik geef u maar een bewijs, dat ik niets tegen den patroon of den meesterknecht heb; ik spreek alleen de waarheid. Daarom heb ik van te voren gezegd: ik hoop niet, dat ik er nadeelige gevolgen van zal ondervinden.

4213. De **Voorzitter:** Hebt gij nog iets te zeggen?

A. Ja. Ik wenschte, als er gelegenheid toe bestond, dat de werkdag van een lettergieter bepaald werd op 10 uren en dat hij daarvoor hetzelfde loon ontving als nu voor een werkdag van 12 uren.

In de tweede plaats wenschte ik een pensioenfonds opgericht te hebben voor werklieden boven 45 jaar. Het gaat toch niet aan, dat iemand, die, van de school af bij zijn patroon gekomen, daar zijn geheele leven werkt, als hij oud en sukkelend wordt, op merkbare wijze moet vernemen dat het beter was' als hij maar heenging. Zoo blijft men dan maar werken. Ik wenschte dat er voor die lieden eene kleine tegemoetkoming ware.

4214. V. Doen de bazen in uw vak daar nu niets voor?

A. Neen, tenzij de meesterknecht er voor spreekt.

4216. V. Heeft getuige Brouwer ook iets te zeggen?

Getuige BROUWER: In al zulke fabrieken als de onze worden met hun 14de jaar jongens geplaatst, voor welke men als de zwakste in het gezin het gemakkelijkste werk zoekt. Ik wenschte dat die kinderen door een doctor onderzocht werden en dat deze bepaalt welk vak de jongen kiezen moet.

4217. V. Spreekt gij dien wensch uit alleen met het oog op uw eigen vak of in het algemeen?

A. In het algemeen.

4218. De **Voorzitter:** Wij danken u voor uwe mededeelingen. Uw verhoor is afgeloopen.

G. EISENBERGER.

H. BROUWER.

Verhoor van den heer H. Bungenaar. (*Verkort*.)

4219. De **Voorzitter:** Ik verzoek u op te geven uw naam, uwe voornamen, uw ouderdom, uw beroep en uwe woonplaats.

A. Hendrik Bungenaar, oud 64 jaren, sigarenmaker, wonende te Amsterdam.

4220. V. Gij zijt president van eene vereeniging?

A. Van de tabakswerkersvereeniging ‘Door eendracht saamgebracht’ te Amsterdam.

4221. V. Is dit dezelfde vereeniging waartoe ook Blankert behoort?

A. Neen, dat is eene andere. Onze vereeniging bestaat 23 jaren. Er bestonden vroeger nog twee andere vereenigingen: ‘Door vriendschap bloeiend’ en ‘Vooruitgang’.

Beide vereenigingen werken in dezelfde richting op zedelijk en stoffelijk gebied; nochtans stonden zij tegenover elkander,

terwijl de een voor de ander geen stap tot toenadering doen wilde. Men begreep echter dat de scheiding niet goed was, en bij de vereeniging behielden wij den naam van Tabakswerkersvereeniging.

4222. V. Hoeveel leden telt deze?

A. 132.

4223. V. Was het getal nooit hooger?

A. 190. Ieder lid betaalt wekelijks 10 cents, waarvoor gedurende een jaar f 5 per week in geval van ziekte wordt uitgekeerd.

4224. V. Hebt gij gedurende die 23 jaren daaraan kunnen voldoen?

A. Ja.

4225. V. Deelt gij aan het einde van het jaar?

A. Volstrekt niet; dan waren wij reeds lang te gronde. Eene pas sedert een paar jaar opgerichte vereeniging, die dat wèl doet, staat nu reeds op het vallen; iemand wiens arm was afgezet ontving reeds de boodschap dat geen uitbetaling geschiedt.

4226. V. Gij meent dus dat het deelen eene zeer verkeerde zaak is?

A. Ja.

4227. V. Maar dat belet niet, dat zij in uw vak in verschillende vereenigingen het doen?

A. Zeker.

4228. V. En hebt gij nogal een aardig kasje?

A. Wij zijn ook aandeelhouders van den Amsterdamschen Werkmansbond, zoodat, alles te zamen gerekend, wij een drie duizend gulden rijk zijn.

4229. V. Gij komt dus rond?

A. Ja.

4230. V. Steunt gij elkander nog op andere wijze dan bij ziekte?

A. Voor blind geworden leden en voor hen die een jaar ziek zijn geweest, hebben wij al eens een beroep gedaan op de leden en andere vereenigingen in de bladen, zoodat vrouwen en kinderen nog ondersteund konden worden.

4231. V. Dat zijn buitengewone gevallen. Maar zijn er in den gewonen loop van zaken nog andere hulpmiddelen dan het gewone ziekenfonds?

A. Ja, wij werken ook mede in het belang van het stemrecht. Ook hebben wij het stichten van een pensioenfonds overwogen. Bij het overlijden van een lid wordt hij door zijne medeleden begraven, en ontvangt de weduwe f 25.

Dan hebben wij nog een kas waarvoor 2 centen wordt betaald; die is voor buitengewone omstandigheden, bijv. ter ondersteuning van een ongelukkig huisgezin buiten onze vereeniging, dat een beroep op ons om hulp doet, en om de vrouw als de man komt te sterven tien gulden uitkeering voor eens te geven. Bovendien krijgen zij in geval van sterftevan den manskant behalve neven en nichten nog vier gulden, vader, moeder, broeders, zusters, kinderen, alles uit het ziekengeld van 10 centen per week. Het kan ook gebeuren dat ziekengeld van een lid verbeurd moet worden verklaard; maar als het blijkt dat het wat hard zou zijn, wordt er een mouw aan gepast.

4232. V. Zijn er nog andere gevallen waarin gij elkander helpt met ondersteuning?

A. In geval van werkeloosheid gebeurt het ook wel voor eene keer, maar niet veel.

4233. V. Verstaat gij onder werkeloosheid werkstaking?

A. Volstrekt niet.

4234. V. Bemoeit gij u daarmede niet?

A. Neen. In 1872 hebben wij eene algemeene werkstaking gehad, die door geheel Nederland bekend geworden is, wegens feiten, die ons zijn aangedaan van de eene fabriek en van den eenen patroon op den anderen. Vele van die feiten bestaan nog.

4235. V. Welke feiten van dien aard bestaan nog?

A. Over onze grieven betreffende de gezondheid zal ik niet spreken. Wij sigarenmakers werken per stuk. Er is stukwerk van f 4 en van f 10 de duizend.

Voor een stukwerker, die zich bovendien van een jongen bedienen moet, omdat hij anders de helft niet verdient, is het een hoofdvereischte dat hij, wanneer hij 's morgens om 8 uur half negen op de werkplaats komt, terstond kan gaan zitten om te werken. Dat is echter niet het geval. Eerst moet de kachel aangemaakt worden, en er gaat een uur overheen eer de handen geschikt zijn om een sigaar te maken.

4236. V. Dat is niet overal zoo; er zijn ook goed verwarmde fabrieken.

A. Ja, maar dan weder al te warm, zoodat je van de tocht wegwaait.

Dan gebeurt het ook, dat je soms ¾ uur voor den patroon moet sjouwen of andere diensten verrichten, waarvoor niets betaald wordt, of dat je de tabak onbereid Krijgt, zoodat je genoodzaakt bent een extra jongen te nemen om ‘stelen’ uit te halen.

4237. V. Laat ons nu niet in zulke algemeenheden vervallen. Er zijn toch ook goede fabrieken, waar altijd plaats is te krijgen?

A. Dat is niet waar.

4238. V. Er zijn hier toch patroons geweest, die verklaard hebben dat er wel te veel werk is, maar nooit te veel handen zijn?

A. De patroon, die dat vertelt, liegt.

Ik weet wel, dat de patroons een knap werkman zullen aannemen en daarvoor een minder goeden de deur zullen wijzen.

Ik kan veel feiten opnoemen die verschrikkelijk zijn. Ons vak is een ellendig vak. De heeren Bergman Carels zullen u wel vertellen, dat hun werklieden 20 en 21 gulden verdienen, maar ik weet bepaald, dat van de 50 à 60 werklieden er wel 40 naar huis gaan, die tusschen de 5 en 8 gulden verdienen.

4239. V. Zijn dat dan goede werklieden, en niet zij die de halve week Maandag houden?

A. Dat blijft er buiten.

4240. V. Neen, dat blijft er niet buiten. De sigarenmakers werken op stuk, niet waar?

A. Ja.

4241. V. Dus het hangt niet van de patroon af, als zij meer willen verdienen?

A. Jawel.

4242. V. Nu geen praatjes. Als men op stuk werkt en geen Maandag houdt, kan men toch meer verdienen?

A. Als ik hier spreek van werklieden spreek ik van menschen, die van 's Maandags tot Zaterdags werken en niet van loopers.

4243. V. Die bij het stuk werken?

A. Ja.

4244. V. En die verdienen dan 5 gulden?

A. Ik heb gezegd 5, 7, 8 gulden; daar gaan zij Zaterdags mee naar huis.

4245. V. Mannen die het vak verstaan? Knappe werklieden?

A. Ik zal u wat zeggen, er moeten knappe en minder knappe werklieden zijn. Tusschen werk van 4 en werk van 12 gulden is een groot verschil.

H BUNGENAAR.

Verhoor van den heer M.J. Van de Waal.

4252. De **Voorzitter:** Ik verzoek u op te geven uw naam, uwe voornamen, uw beroep, uw ouderdom en uwe woonplaats?

A. Marinus Johannes Van de Waal, firma M.J. Van de Waal en Co., vervaardiger van vrouwenkleederen in het algemeen, oud 50 jaren, wonende te Amsterdam.

4253. V. Zijt gij reeds lang in de zaken?

A. 25 jaren.

4254. Hebt gij een talrijk personeel?

A. Ruim 200 werkmeisjes. Buitendien 10 mannelijke arbeiders, verder eenige juffrouwen en het kantoorpersoneel.

4255. V. Zijn die werkmeisjes allen ongehuwd?

A. Ja.

4256. V. Loopt de leeftijd uiteen?

A. 4 van 12 jaar, 40 tot 18 jaar, deze leeftijd is de beste om het vak te leeren, daar het eene nieuwe industrie geldt. Wel is het maken van kleederen hier te lande voldoende bekend, maar niet zoo, om tot eiken prijs tegen het buitenland te kunnen concurreeren, van waar kleederen in massa worden ingevoerd. Voor die concurrentie is een beter geoefend personeel een eerste vereischte.

4257. V. Gij hebt dus het liefst dat de meisjes op 14jarigen leeftijd bij u komen?

A. Ja, wanneer wij tijd hebben; anders neem ik ze tot elken leeftijd. Het schijnt dat oudere meisjes zich minder gemakkelijk voegen. Sommige zijn bij mij oud geworden en zijn toch niet gehuwd. Er zijn enkelen van 30, 40 jaar.

4258. V. Maar zij komen meestal op jeugdigen leeftijd, en gij hebt dat het liefst, omdat zij het beste bekwaamheid in haar vak verkrijgen?

A. Ja.

4259. V. Hebt gij het als een soort van regel aangenomen dat, als zij huwen, zij dan bij u afgedaan hebben, of is het toeval?

A. Neen, maar als zij gehuwd zijn, willen zij uit valsche schaamte niet meer werken.

4260. V Bij u is er dus op dat punt geen voorschrift, maar het komt op hetzelfde neer, want zij zijn er niet?

A. Juist.

4261. V. Hoe laat komen die meisjes des ochtends?

A. In gewone tijden, als er niet te veel werk is, komen zij om 8 uren en blijven tot 6 uren. Dit hebben zij het liefst, omdat zij dan achtereen alles afwerken en des avonds vrij zijn, ook zou het voor velen, met het oog op den grooten afstand van hare woning, bezwaarlijk zijn. Zij, die van goede familie zijn, werken des avonds te huis; anderen gebruiken haar tijd voor andere zaken.

4262. V. Waarom zoudt gij liever wenschen dat die tijd wat langer uit elkaar liep?

A. Omdat het werken aan één stuk niet zoo goed is als met eene tusschenruimte van 1 à 2 uur. In dit laatste geval hebben zij afleiding en verpoozing.

Dat werken aan één stuk mat dunkt mij meer af. Het zou veel moeite kosten ze er toe te brengen over dag eenigen tijd naar huis te gaan om rust te nemen; het achtereen werken bestaat nu eenmaal, en dat laten zij niet los.

4263. V. In het belang van uw eigen werk en ook omdat gij goeden wil hebt voor degenen, die bij u werken, zoudt gij liever een weinig langer rusttijd tusschen in wenschelijk oordeelen, maar gij kunt ze er niet toe brengen, niet waar?

A. Ja.

4264. V. Op de fabriek krijgen zij toch een uur of anderhalf rust?

A. Ja, tweemalen een half uur.

4265. V. Op welke tijden van den dag?

A. 's Morgens om negen uur en om een uur, maar 's morgens is het nogal beel lastig, omdat zij per stuk betaald worden, zoodat elk oogenblik dat zij werken voor hen geld waard is; die het meeste werkt krijgt het meest betaald.

4266. V. Maar gij geeft ze de gelegenheid om twee malen per dag te rusten?

A. Ja.

4267 V. En krijgen zij in den rusttijd van u wat?

A. Koffie.

4268. V. Betalen zij daarvoor?

A. Voor de koffie niet, ze betalen wel wat dat zij koffiegeld noemen, maar dat is voor het schoonhouden van hare plaats.

4269. V. Wat betalen zij daarvoor?

A. Ik geloof vier centen in de week.

4270. V. Is er dan een apart persoon voor om voor het schoonhouden te zorgen?

A. Ja, de portier. Deze regeling is van de oprichting van de zaak al in 1860 ingeslopen. Ik begon toen zeer klein met ééne werkster. Het was toen 's avonds de gewoonte dat deze zelve hare plaats aanveegde, Toen het personeel langzamerhand grooter werd, veegden zij om de beurt. Ik kreeg daar weldra echter heel veel moeite mede, en daarom bepaalde ik dat ieder meisje 4 cents voor het schoonhouden van hare plaats zou betalen en degene, die zich met die taak belastte, het geld zou ontvangen. Later is die taak in handen van den portier gekomen. Die ontvangt nu, buiten zijn loon, f 18 per week, dus f8 voor het schoonhouden van de werkplaats.

Hij heeft daar een paar schoonmaaksters voor aangenomen. Die f8 gulden zijn daarvoor wel niet voldoende, maar het is toch eene kleine vergoeding.

4271. V. Dus al wordt het koffiegeld genoemd, het dient feitelijk voor het schoonhouden van het lokaal?

A. Juist.

4272. V. En worden zij allen per stuk betaald?

A. Neen, want het snijden kan niet per stuk gaan; daarmede zouden zij mij te veel kunnen bederven. Die meisjes krijgen vast loon, werk of niet; en voor overwerk, dat nooit bijna langer is dan een uur, worden zij betaald. Ook op feestdagen gaat haar loon door; niet op Zondagen, want die worden niet als feestdagen beschouwd, maar ik bedoel Kerstmis, Paschen, Pinksteren, Hemelvaartdag enz.

4273. V. Krijgen zij voor die dagen

het gemiddelde loon voor stukwerk?

A. Neen, dat geldt alleen degenen die vast loon hebben.

4274. V. Dat zijn dus meer de betrekkingen van vertrouwen?

A. Ja, zij rekenen op haar loon en eene korting voor zulke dagen zou haar allicht in ongelegenheid brengen en wat maakt mij een werkloon over die weinige dagen uit op een geheel jaar?

4275. V. Het aantal meisjes waarover wij nu spreken is niet groot?

A. Een vijfentwintigtal van de 200.

Het knippen, bij voorbeeld, kan zoo haastig niet gedaan worden. Om tijd voor zich zelf te winnen, zouden de meisjes mijn goed bederven.

4276. V. De hoofdartikelen, die gij tegenwoordig maakt, en sinds lange jaren maakt, zijn?

A. Korsetten, rokken en boezelaars. Ik ben begonnen met crinolines en tournures.

4277. V. Gij zijt begonnen met één meisje, niet waar?

A. Ja.

4278. V. Welke artikelen hebt gij toen achtereenvolgens gemaakt?

A. Korsetten, en dan heb ik er ook bij gemaakt, omdat ik niet wist of ik slagen zou, boezelaars. Een tijdlang heb ik ook pantoffels gemaakt, maar daar ik genoeg werk kreeg, was het niet noodig om dit er bij te doen.

4279. V. Dus in plaats dat het buitenland u verdringt, verdringt gij thans het buitenland? Het buitenland doet zeker in uw vak ook wel zaken?

A. Ja, Engeland, Duitschland en België trachten hier ook zaken te doen, maar ik geloof toch dat het grootste gedeelte bij mij gemaakt wordt, zoowat de helft of drie kwart.

4280. V. Altijd van de binnenlandsche consumtie, niet waar?

A. Ja.

4281. V. En verkoopt gij ook in het buitenland?

A. Ja, in Duitschland kan ik niet verkoopen. In Zweden en Noorwegen ben ik bezig, in Denemarken en België heb ik nogal veel succes. Als ik restitutie van het inkomend recht kon krijgen, zou mij dit veel steunen. In het algemeen, zooals mijn zaak ligt, zou ik niet voor bepaalde bescherming zijn. Dat verlang ik niet; ik voel mij sterk genoeg. Mijne zaak bewijst het trouwens; ik houd die gaande, heb werk genoeg en heb gereusseerd, maar om voor het buitenland te werken, zijn de rechten, die ik betaald heb, te bezwarend.

4282. V. Op de grondstoffen?

A. Ja.

4283. V. Welke meer bepaald?

A. Voor al wat ik maak; ik noem grondstoffen de goederen waarvan ik mijne producten maak.

4284. V. De manufacturen dus?

A. Ja, dat zijn mijne grondstoffen.

4285. V. Dat is dus uw eenige grief op het gebied der inkomende rechten, dat gij inkomende rechten moet betalen voor uwe grondstoffen, wat uw prijzen voor het buitenland te hoog maakt; maar gij hebt geen behoefte aan bescherming?

A. Het zou mijn zaak veel gemakkelijker te drijven maken, dat spreekt vanzelf, maar ik wensch alleen bij den uitvoer restitutie voor het betaalde recht bij den invoer der grondstoffen die ik verwerk.

4286. V. Hebt gij in België een groot débouché?

A. Dat schikt nogal. Toen ik mij voor een paar jaren in Luik bevond, zag ik daar in een winkelkast Duitsch werk. Wanneer de Duitschers daar konden verkoopen dan kon ik het ook. Daarop heb ik in Brussel een agent geplaatst en die heeft geprobeerd mijn artikelen in België te plaatsen. Dezer dagen heb ik veel verkocht; onder anderen heb ik eene bestelling gekregen van f 6000 van één persoon.

4287. V. Alleen voor corsetten?

A. Ja.

4288. V. Probeert gij in Frankrijk ook uwe waren te verkoopen?

A. Neen. Mijne hoofdzaken drijf ik in het binnenland en de overproductie geef ik met eene zeer kleine winst. Om tegen de buitenlandsche fabrieken in België te concurreeren, zijn deze rechten voor mij zeer zwaar!

4289. V. Zij bedragen toch slechts 5 pct. op de grondstoffen, als het zelfs 5 pct. is.

A. Dat is zoo; natuurlijk betaal ik geen rechten voor mijn maakloon en winst!

4290. V. Thans komen wij tot punten,

die meer bepaald besproken dienen te worden - het vorige was eigenlijk eene kleine excursie.

Krijgen de meisjes, wanneer zij bij u komen, eene geregelde opleiding, is daarop eene zekere orde gesteld, of worden zij zoo maar aan het eene of andere werk gezet?

A. Daarmede heb ik nog al veel moeite. Voor mijne industrie kan men geen personeel vinden; men moet dat eerst zelf vormen. Zoo kan ik op het oogenblik, nu er bijzonder veel werk is, geen menschen vinden en kom dus handen te kort, want ik mis den noodigen tijd om te leeren.

Nu ben ik begonnen met een tijd lang voor het te leeren te betalen, maar daarvan werd al spoedig misbruik gemaakt. Toen het spoedig al meer en meer bekend werd, dat men bij mij kon leeren en dan nog geld verdienen, door bij voorbeeld 3 maanden op de naaimachine te werken, kwamen de meisjes drie of vier maanden en bleven dan weg, zoodat ik loon voor niets betaalde. Toen betaalde ik niet langer, maar stelde iemand aan die het haar leerde. Dit ging ook niet. Ik kon niemand vinden die den goeden tact bezat om met haar om te gaan, want ik moest altijd onder de werkers komen. Nu heb ik eene methode gevonden, die bevalt mij het best. Zij verdienen niets en worden gezet bij eene goede werkster. Die leert haar, en wat zij verdienen wordt betaald aan de werkster die haar leert.

4291. V. Die krijgt er dus belang bij?

A. Ja. Zij is er op die wijze bij geïnteresseerd de meisjes goed op te leiden en dat betaald te krijgen. Als er nu eene wat minder geschikt of ontwikkeld is om het werk te doen, nemen wij bijv. 8 weken leertijd, of, meenen wij dat zij het spoediger zal kennen, dan 4 weken. Wat zij daarna doen wordt aan haar zelve betaald.

4292. V. En bij die wijze van doen gelooft gij de meisjes het snelst onderwezen te krijgen?

A. Ja.

4293. V. Gij zeidet geheel in het begin van uwe verklaring, dat zij in den gewonen tijd om 8 uren komen; maar zijn er geen buitengewoon drukke tijden dat zij vroeger komen moeten?

A. Ik heb het thans zeer druk en het is winter: nu komen zij om 8 uren en blijven tot half 7. Zijn wij wat verder, dan komen zij misschien een half uur vroeger. Meer wordt er niet overgewerkt. Ik zou het dikwijls wel willen, want als er veel werk te krijgen is, en men kan geen personeel vinden, zou men het eenvoudig moeten weigeren.

4294. V. Dus wij zien met uwe zaak dat er voor meisjes, die willen, gelegenheid is om op eerlijke wijze een stuk brood te verdienen?

A. Die vraag kan ik niet zoo bevestigend beantwoorden Ik kan niet alles gebruiken. Op dit oogenblik zou ik gelegenheid hebben aan 25 meisjes meer werk te verschaffen.

4295. V. Bieden zij zich aan?

A. Men kan altijd menschen genoeg krijgen, maar niet allen zijn geschikt. Wanneer zij een paar maanden gewerkt hebben dan kunnen zij nog slechts het gemakkelijke werk doen en beginnen zij wat te verdienen. Maar om goede werksters te vormen, die wat moois kunnen maken, heeft men wel een jaar noodig. Dan eerst hebben ze wat routine gekregen.

4296. V. Dus de uitbreiding van den werktijd bepaalt zich tot een half uur 's morgens en een half uur 's avonds?

A. Ja, in het geheel tot één uur per dag.

4297. V. Zijn de meisjes gesteld op dat overwerk?

A. Velen zouden dit wel wenschen. Maar ik werk met een staf, die des zomers en des winters of er veel dan wel weinig werk is, hetzelfde loon ontvangt; die meisjes verdienen niet meer bij langer werk en zijn dus niet genegen meer werk te doen, wel het personeel dat op stuk werkt; met beide categorieën moet ik rekening houden. Te 6 uren à half 7 gaan de meisjes naar huis, en zij die door de ouders behoorlijk worden nagegaan werken dan voor anderen. Sommigen echter doen niets meer.

4298. V. Zij nemen dus geen werk van u mede naar huis?

A. Zelden, en daaromtrent worden zij geheel vrijgelaten.

4299. V. Wat verdienen zij?

A. De beste kunnen f 8 à f 10 verdienen, de meesten verdienen van f 5 tot f 8,

al naarmate zij beter geoefend zijn. Vroeger had dat op stuk werken niet bij mij plaats, maar ik vond het zeer onaangenaam haar steeds te moeten aanzetten tot werken. Eene goede werkster, die een weinig beschroomd is en niet durft tegenspreken, verdiende dikwijls minder dan eene, die brutaal was en weinig uitvoerde. Daarom heb ik het stelsel van op stuk werken ingevoerd, omdat zij die het meeste doet, nu ook het best betaald wordt.

4300. V. Zijn er veel meisjes onder, die moeten leven van haar weekgeld, of zijn het voor het meerendeel kinderen uit gezinnen?

A. Weinigen leven van hetgeen zij bij mij ontvangen; de meesten ondersteunen daarmede hare ouders, en geven bijv. de helft aan hare moeder af en behouden de andere helft voor zich.

4301. V. Ik vraag u dit, omdat het voor meisjes die zes gulden 's weeks verdienen, toch moeilijk moet vallen daarmede rond te komen?

A. Ja, dat zou heel moeilijk zijn, maar die zijn er niet veel bij. Het zijn meestal dochters uit gezinnen, die uitgaan om te werken.

4302. V. Wat zedelijkheid en gedrag betreft hebt gij geen reden tot klagen?

A. Over het geheel niet. Er komen wel eens enkele gevallen voor, maar dan worden zij verwijderd. De hoofdtoon is goed, zij controleeren trouwens elkander. Zelf heb ik er niet veel mede te doen, maar de juffrouwen houden er de hand aan met het oog op hare eigen reputatie. Zijn er bij, die niet goed zijn, dan maken de meisjes, die net zijn en reeds lang bij mij zijn geweest, op haar opmerkzaam en zeggen: dat meisje, moet, geloof ik, hier niet zijn en ik zou gaarne zien dat zij hier vandaan ging. Het is ook voorgekomen dat, als ik geen gevolg had gegeven aan de gemaakte opmerkingen, de nette meisjes zouden zijn weggegaan. Maar doordat ik er de hand aan houd, is de reputatie van mijn personeel in de stad gunstig.

4303 V. En zijt gij zelf tevreden?

A. Ja.

4304. V. Hebben de meisjes het bij u naar den zin?

A. Ik geloof het wel.

4305. V. Bemerkt gij niets van een geest van ontevredenheid of wrevel bij haar?

A. Neen.

4306. V. Gij hebt immers niet lang geleden uwe naaimachines doen veranderen wat de beweegkracht betreft?

A. Ja, zij worden nu alle met stoomkracht in beweging gebracht.

4307. V. De meisjes hebben zich dus daarmede niet te vermoeien?

A. Neen, vroeger wel. Ik heb gezien dat, wanneer de meisjes op haar 15de, 16de of 17de jaar aan de trapmachines gingen werken, zij er langzamerhand slecht begonnen uit te zien. Dat was voor mij natuurlijk niet aangenaam, en daarom besloot ik met stoom te gaan werken. Door het sneller werken worden de onkosten nagenoeg vergoed. De reparatiekosten zijn echter veel hooger geworden. Iedereen toch, die met een hand- of trapmachine werkt, voelt terstond of er iets hokt en of de machine gesmeerd moet worden. Zij zorgen vanzelf, dat het gemakkelijk loopt. Met de stoommachine is dat niet het geval. Daarbij moet men zeer oplettend zijn om te bemerken of de machine wel goed gesmeerd is, en niet droogloopt Het goed smeren is het behoud van mijne machines.

4308. V. Gij hebt dus in het belang van de meisjes, omdat gij zelf bespeurdet dat het werken aan de trapmachine schadelijk voor haar was, dat bezwaar opgeheven door de invoering van stoom?

A. Juist.

4309. V. Hebt gij wellicht nog meerdere veranderingen en verbeteringen in het belang van de meisjes ingevoerd op uwe fabriek?

A. Ik heb bemerkt, dat eene goed ingerichte werkplaats en eene goede omgeving invloed uitoefenen op hetgeen de meisjes doen. Frissche lucht, zindelijke omgeving, goed gewitte muren, geven eene goede dispositie voor het werk, dat men te doen heeft. Als dat alles minder gunstig is, als de meisjes moede worden van het trappen, dan worden zij ontevreden en de arbeid vlot niet zoo. Ik mag dan ook verklaren, dat ik op hetgeen ik in die richting deed, bevredigende resultaten heb verkregen.

4310. V. Hetgeen gij dus uit onder-

vinding geleerd en in het belang der meisjes hebt tot stand gebracht, is ten slotte ook ten goede gekomen aan het fabrikaat?

A. Ja.

4311. V. Weet gij ook uit uw hoofd hoe groot uwe lokalen zijn? Zij zijn groot, dat heb ik wel gezien.

A. Het gebouw is zóó ingericht, dat overal dezelfde lucht wordt ingeademd, door middel van eene groote binnenplaats.

4312. V. Gij hebt ook eene inrichting om bij te groote warmte op uitstekende wijze verversching van lucht aan te brengen, niet waar?

A. Ja.

4313. V. Wat hebt gij daar dan?

A. Er zijn 5 verdiepingen boven elkander en in elke vloer is een tamelijk groot gat, dat door een hekje is afgesloten tegen het vallen, en bovenin is een glazen dak op wielen, dat men kan wegrollen. Als het niet te koud is, rollen wij het dak met een handmechaniek, die beneden in de zaal is, weg en kunnen zoodoende gemakkelijk ventileeren.

4315. De heer **Van Alphen:** Sedert hoe lang hebt gij dat trappen van de machines doen ophouden, en door stoomkracht doen vervangen?

A. Dat is gebeurd in 1874.

4316. V. Heeft het gebruiken van stoom geen aanleiding gegeven tot het verspreiden van meer katoenstof, als toen er langzamer werd gewerkt?

A. Neen, de machines geven niet veel stof.

4317. De **Voorzitter:** Hebt gij nog al eens te doen met ziekte onder uwe werksters?

A. Jawel. Het werk is wel niet gevaarlijk, maar de meisjes kunnen toch wel eens een ongeluk krijgen, hetzij door vallen, hetzij zij de vingers kwetsen of zoo iets. Blijven zij daarvoor thuis, dan krijgen zij het loon uitbetaald.

4318. V. Mag ik u even in de rede vallen. Het zijn stukwerksters waarvan gij nu spreekt. Dus gij geeft haar zeker dan het gemiddelde van hetgeen zij verdienen, gij slaat er dan een slag in?

A. Ja, de anderen hebben een vast weekloon.

Wie gewoon ziek wordt, krijgt geen uitbetaling, maar - en dit is ook mijn belang, want de meisjes hebben veel zorg en moeite gekost om ze zoo ver te brengen dat zij goed werk leveren - maar hare plaats blijft open, als het goede werksters geldt.

4319. V. Maar gij hebt dan geen vaste regelen om bij gewone ziekte uitkeering te doen. Wel als de ziekte gekomen is door of in verband staat met het werk?

A. Ja, dat is iets dat geheel van mij uitgaat, ik heb daar geen vaste regelen voor. Is het eene werkster, die ik op prijs stel, dan geef ik haar eene wekelijksche toelage; maar dikwijls zijn het meisjes van familie's waar men het niet zoo erg noodig heeft en waar men er dan ook niet om vraagt. De omgang van het personeel met hunne ouders is een groot voordeel. Wanneer men met mannen werkt dan wordt er niet zoo erg op gelet of het zedelijk gedrag al niet zoo heel gunstig is; maar bij meisjes is het geheel anders. Wanneer er op het zedelijk gehalte van een harer wat te zeggen valt, dan willen de anderen gewoonlijk niet met haar werken.

Wanneer de meisjes bij mij des Zaterdags betaald worden, dan krijgen zij een briefje mede, waarop hun gedrag staat en de uren waarop zij gekomen en weggegaan zijn. Op die wijze kunnen de ouders met mij medewerken in het belang van de meisjes.

Wanneer woorden niet helpen, dan worden zij door boete gedwongen. Dit zijn echter slechts kleinigheden en eenvoudig middeltjes, die gebruikt worden om prestige uit te oefenen.

4320. V. Hebt gij wel eens goede resultaten van dat medegeven van die briefjes ondervonden?

A. Ja, somtijds wel. Alles hangt echter in dat opzicht van de ouders af. Letten deze er niet op. dan geeft het niets of ik hen al in de gelegenheid stel.

Op die briefjes staat wat de meisjes verdiend en hoe zij gewerkt hebben, hoe laat zij zijn gekomen en gegaan zijn. De vader of moeder, of wien het aangaat, kan dan vragen hoe dat komt en er mij over spreken, hetgeen dan ook wel gebeurt. Ook zeggen wij zelfs wel eens aan de ouders dat hun dochter

meer geld zou kunnen verdienen, wanneer zij goed doorwerkte. Het is ons daarbij te doen om eene aansporing van huis te hebben. Hoewel wij dien steun niet altijd genieten, bestaat er echter over het algemeen reden tot tevredenheid.

4321. V. Gij zeidet daar (en op de wijze waarop het door u gezegd werd, begrijp ik dat het in hoogst onbeduidende mate bij u plaats heeft), dat gij, als een der middelen om de meisjes op den goeden weg te houden, het middel van boeten gebruikt?

A. Ja, als zij te laat komen, verbeuren zij 5 cents. Geschiedt het voor de tweede maal, dan is het weder 5 cents; maar voor de 3de maal krijgen zij 10 cents boete per week. Zijn zij dus in de week driemaal te laat gekomen dan is dat 20 cents. Wij doen het niet om die boeten te hebben, maar om haar tot verbetering te brengen.

4322. V. Hebben die boeten eene of andere bestemming?

A. Eene bestemming eigenlijk niet. Ik heb reeds dikwijls gezocht er iets mede te doen, maar ik heb het nog niet gedaan.

4323. V. Is het iedere week een cijfer van eenige beteekenis?

A. Neen, veel wordt het niet.

4324. V. Een gulden of tien?

A. Omtrent f3, soms iets meer, soms iets minder.

4325. V. Gij hebt dus geen middel gevonden om dat geld op de eene of andere wijze aan te wenden, om de meisjes aan te moedigen?

A. Ik zou het wel willen, maar het is nog al moeilijk er iets mede te doen.

4326 V. Waarom? Is dit weder omdat gij eene of andere ervaring hebt, dat ge dit of dat niet met haar moet doen?

A. Neen, dat toch niet. Ik zou het liefst willen dat ik het kon gebruiken voor degenen die het best op haar tijd komen, zoodat aan degenen, die geregeld op tijd komen, ten goede kwam wat de anderen als boeten moeten betalen. Maar ik heb daarvoor nog niet een goeden vorm kunnen vinden.

4327. V. Wij spraken zooeven van ziekten met het oog op ondersteuning van uw kant. Komen er vele ziektegevallen voor bij uw personeel?

A. Neen.

4328. V. Gij hebt dus niet den indruk dat het werken in uw vak of het verblijf in uwe lokalen een slechten invloed heeft op de gezondheid van uw personeel?

A. Neen, ik ben overtuigd dat zij het bij mij beter hebben dan in hun eigen huis.

4329. V. Ik geloof dat gaarne, want ik vond inderdaad uwe lokalen uitstekend.

Gij hebt eene Schets van vragen ontvangen. Wenscht gij naar aanleiding van die vraagpunten voor uw vak of voor andere vakken iets mede te deelen?

A. Daarin wordt gesproken van de naleving der wet op den kinderarbeid. Maar ik heb geen kinderen beneden de 12 jaren. De meisjes worden aangenomen door tusschenkomst der directrice, daar zij met iemand van haar eigen geslacht gemakkelijker spreken dan met mij. Toen u mij bezocht, Mijnheer de Voorzitter, waren er 4 meisjes boven de 12 jaar.

4330. V. in 1874 waart gij al aan het werk, hadt gij toen kleine meisjes?

A. Die heb ik nooit gehad.

4331. V. Gij zoudt dus geen bezwaar hebben meisjes van 14 jaar aan te nemen?

A. Bezwaar zou het niet bepaald zijn, maar ik geloof dat jongere kinderen gemakkelijker te leiden zijn. Die van 15 à 16 jaar hebben gewoonlijk tehuis niets gedaan als rondloopen, en leeren moeilijker.

4332. V. Gij spreekt nu van verwilderde kinderen; maar hoe denkt gij over kinderen die steeds behoorlijk ter school gingen?

A. De leeftijd van 14 jaar zou voor mij geen bezwaar zijn.

4332 *bis*. V. Uw eigenlijk bedrijf staat op Zondag geheel stil?

A. Behalve het schoonmaken en herstellen onzer stoommachine en van ons onmisbaar gereedschap, staat mijn eigenlijk bedrijf op Zondag geheel stil.

4333. V. En uwe meisjes werken nooit over tot 7, 8, 9 uur?

A. Neen.

Maar er staat een punt in het mij toegezonden stuk waaromtrent ik even iets wensch mede te deelen. Ik bedoel

dit: ‘Invloed op die verhouding uitgeoefend door de richting waarin de nijverheid zich heeft ontwikkeld.’ Op mijn gebied is dat nog heel weinig. Dat soort van goed wordt tegenwoordig zeer sterk uit het buitenland aangevoerd en neemt veel huiswerk weg. Vroeger werden de kleederen niet in fabrieken gemaakt, maar over het algemeen in het gezin, en tegenwoordig wordt meer en meer gemaakt gekocht, en komt veel van het buitenland hier.

4334. V. Gij weet uw terrein toch hier te bewaren wat de corsetten betreft?

A. Ja, ik geloof dat het mogelijk is.

4335. V. Er werken meisjes bij u, die 's avonds nog tehuis werken voor eigen rekening, kunt gij wel eens iets er van bespeuren dat die meisjes niet zoo frisch en goed voor u den anderen dag werkzaam zijn als de anderen die het niet doen?

A. Neen. Ik geloof dat het beter is dat zij, mits dit niet overdreven wordt, thuis wat uitvoeren, dan dat zij zich vervelen, en dingen doen, die veel nadeeliger voor de gezondheid zijn.

4336. V. Maar het moet toch geen nachtwerk voor die aankomende meisjes worden?

A. De grens is moeilijk te trekken, omdat de werkkrachten van de verschillende menschen niet te vergelijken zijn. Ik heb daarop echter geen controle. Nochtans geloof ik niet dat zij zoo laat werken. Ik weet wel dat er zijn - en dat zijn niet de slechtste. - die, als zij van mij vandaan komen, waar zij ruim en luchtig gezeten, en zich niet overmatig vermoeid hebben, na het eten, weer wat anders gaan doen.

4338. De heer **Van Alphen:** Heeft dat vervangen der trapmachines door stoom, ter wille van de gezondheid der werksters begonnen, ook uit dat oogpunt goede resultaten opgeleverd? Zien zij er nu gezonder uit?

A. Ik heb daarover wel reden tot tevredenheid.

4339. V. Houdt gij er eene statistiek van hoe lang de werksters bij u blijven of kunt gij dat schatten?

A. Dat is heel ongelijk.

4340. V. Natuurlijk, naar het gemiddelde?

A. In den regel blijven zij niet zeer lang, ongeveer tot haar 25ste jaar, maar er zijn er die langer blijven. Het is bij werksters zeer moeilijk een goed personeel te vormen. Een man leert een vak, en dat doet hij om naderhand, als hij getrouwd is, in zijne behoefte te voorzien. Dat doen de meisjes niet, die gaan uit werken, totdat zij getrouwd zijn en dan gaan zij weg en al wilde men ze dan dubbele loonen geven, dan willen ze toch niet blijven.

4341. V. Uwe werksters blijven dus totdat zij tot een huwelijk komen?

A. Het is lastig voor mij om telkens mijn personeel aan te vullen. Het zijn niet de slechtsten die weggaan, en de nieuwelingen moeten alles opnieuw leeren.

4342. V. Gebeurt het niet dikwijls dat uwe meisjes den arbeid moeten staken wegens gezondheidsredenen?

A. Enkele malen wel. Het is zeer moeilijk dat met zekerheid te zeggen. Er zijn veel oorzaken waardoor de meisjes ziek worden. Dikwijls zegt de dokter: gij moet een maand of twee niet werken, blijft eens te huis. maar dikwijls werd eene zoodanige verklaring gegeven door een dokter, die niet weet hoe de meisjes bij mij werken.

4343. De **Voorzitter:** Zijn er veel van die confectiewinkels in Amsterdam?

A. Die gedreven worden zooals mijne zaak niet.

4344. V. Dus er zijn er geen waarvan u in Amsterdam zelf de concurrent is, of die het van u zijn?

A. Dat wil zeggen, concurrenten heb ik wel, maar dat zijn vertegenwoordigers van buitenlandsche fabrieken, geen fabrikanten.

4345. V. Maar dat zijn geen menschen die in Amsterdam zelf fabriceeren. Dus gij hebt geen bezwaar om u uit te spreken over de confectiewinkels in Amsterdam, want dat zijn geen menschen waar u tegen op werkt of die het tegen u doen? Kent gij den confectiewinkel van de heeren Hirsch & Co.?

A. Ja, maar dat is eene geheel andere zaak dan de mijne en daarmede niet te vergelijken. De zaak van Hirsch is een detailzaak, geen fabriek. Hij koopt iets en verkoopt het weer, terwijl ik iets maak en dat verkoop.

4346. V. Wat bedoelt gij met: hij koopt iets en verkoopt het? Dat doet gij toch ook?

A. Ik koop grondstoffen, maak daarvan mijne artikelen en verkoop die. Dat is mijne zaak. Hirsch zal wel iets op maat maken, maar tot geheel andere prijzen berekend. Dat kan men niet vergelijken, maar er zijn bijv. heeren-confectiezaken tegenwoordig zooals Oostmeijer, Cahen en die nieuwe zaak op den hoek van den Dam bij Van Gend en Loos.

Die importeeren hoofdzakelijk buitenlandsche goederen.

4347. V. Dus dat zijn geen eigenlijke confectiewinkels?

A. Neen.

4348. V. Maakt gij bezwaar om u over die inrichtingen uit te laten?

A. Neen.

4349. V. Zijt gij wel eens in de werkplaatsen van Hirsch geweest?

A. Neen, want daar zijn eigenlijk geen werklokalen; er werken misschien 10 of 15 personen, meer niet.

4352. De **Voorzitter:** Ik dank u voor de gegeven inlichtingen. Uw verhoor is afgeloopen.

W.C. VAN DE WAAL.

Verhoor van den heer J. Heuperman, Amsterdam.

(*Verkort*.)

4353. De **Voorzitter:** Wilt gij mij uw naam, voornamen, ouderdom, beroep en woonplaats opgeven.

A. Johannes Heuperman, oud 30 jaar, van beroep smidsknecht, wonende te Amsterdam.

4354. V. Bij wien werkt gij?

A. Bij Ham.

4355. V. Reeds lang?

A. Zes jaren.

4356. V. Waar zijt gij vóór dien tijd geweest?

A. Op verschillende werkplaatsen. Ik ben begonnen met op de ambachtsschool te Amsterdam te gaan. Door omstandigheden in het huisgezin, heb ik die niet geheel kunnen afloopen, maar ben er met mijn 13de jaar afgegaan. Toen ben ik eerst bij kleine bazen gekomen, later bij grootere en ben ik op een der eerste werkplaatsen van Amsterdam,

4357. V. Dus zijt ge al spoedig moeten beginnen met geldverdienen, terwijl ge het anders beter voor uwe opleiding zoudt gevonden hebben om nog wat op de ambachtsschool te blijven?

A. Zeer zeker, vooral voor mijne theoretische ontwikkeling.

4358. V. Dat laat zich wel begrijpen. Acht ge het dan niet bepaald noodig, dat men reeds als kwâjongen van 12 of 13 jaar bij het ambacht komt?

A. Wel neen, zeker niet.

4359. V. Wat verdient gij tegenwoordig?

A. 17 cents per uur, en dus naar gelang er werk is, gemiddeld bij 80 uren 's weeks, een goede f 13.

4360. V. Dus werkt gij minstens 10 of 12 uren per dag?

A. Thans 12 uren, maar gewoonlijk 13 uren.

4361. V. Van hoe laat 's morgens af?

A. In den zomer 5 en in den winter 6 uren. In den winter wordt meest gewerkt tot 10 uren 's avonds. Daar gaan 2½ uur schafttijd af. De gewone gang is van 1 Januari tot half Januari tot 8 uren 's avonds; van half Januari tot April tot 9 uren of half 10; des zomers van 5 uren 's morgens tot half 9, tot ongeveer September of half October; dan van 6 uren 's morgens tot 's avonds 10 uren. en dat gaat door tot Januari.

4362. V. En hoe is het met de jongens?

A. Met de jongens wordt volstrekt geen rekening gehouden; wij hebben er drie Onze meesterknecht is niet van de hardste en het gebeurt wel dat hij die jongens een uur vroeger laat heengaan, maar tusschenbeide gebeurt het ook niet Overigens zijn die jongens bij ons er goed aan toe, in vergelijking met andere werkplaatsen. Vroeger liet de toestand veel te wenschen over. Ik heb gewerkt bij kleine bazen en daar werd veel van de jongens gevorderd; ik moest daar werken van 6 uur 's morgens tot 's avonds 12 uren, soms tot 2 uren in den nacht, vóór ik 16 jaren oud was.

4364. V. Gij weet dus dat tegenwoordig in 10 à 12 werkplaatsen jongens van 12 à 14 jaar zijn?

A. Ja.

4365. V. Hoeveel zijn er bij u?

A. Drie.

4366. V. Hoe laat komen zij?

A. Evenals wij te 6 uren; zij werken tot 8 uren, hebben een half uur rust en werken dan tot 12 uren. Dan kunnen zij anderhalf uur naar huis gaan.

4367. V. Doen zij dat?

A. Als er eten is; de moeder van een der jongens gaat uit schoonmaken, een vader heeft hij niet.

4368. V. Is er dat een bij u?

A. Ja.

4369. V. Dus van die jongens kan er een niet naar huis, omdat zijne moeder uit werken gaat en zijn vader dood is. Blijft die jongen aan zijn lot overgelaten op den winkel?

A. Neen, daar mag hij niet blijven.

4370. V. Moet hij dan maar op straat zijn fortuin zoeken?

A. Ja, maar dat gebeurt niet elken dag.

4371. V. Dus gaan de andere jongens naar huis om wat te eten als er ten minste wat is. Dan werken zij weder van half twee tot zes uur, daarna hebben zij een half uur rust, en dan weder tot 9 uur arbeiden?

A. Ja.

4372. V. Dus hunne dagelijksche taak is van 6 uur 's ochtends tot 9 uur 's avonds?

A. Ja.

4374. V. Wat verdient zulk een jongen?

A. Wanneer hij pas komt, één gulden 's weeks, en later een vast weekloon van f 2

4375. V. Als dus zulk een kind van 12 jaar op de werkplaats komt en van 's morgens zes tot 's avonds negen uur werkt, dan verdient het een gulden in de week. Als zulk een jongen wat geleerd heeft klimt hij op tot twee gulden in de week, niet waar?

A. Ja

4376. V. Wanneer worden dergelijke jongens dan bij het uur betaald?

A. Als zij een paar jaar werkzaam zijn geweest, ongeveer op hun 16de jaar.

4377. V. En wat voor werk doen die jongens?

A. Een staat aan den blaasbalg te trekken, de ander voor te slaan.

4378. V. Staat zulk een jongen den geheelen dag aan den blaasbalg te trekken?

A. Ja, maar het gaat om de beurt, den eenen dag de eene jongen, den anderen dag de andere.

4379. V. Dus moet zulk een jongen van 's morgens zes tot 's avonds negen aan den blaasbalg staan trekken?

A. Ja.

4380. V. Gij hebt gezegd dat gij nog al een geschikten baas' hebt en dat het bij hem niet zoo erg is. Beschrijf ons eens wat een jongen te doen heeft bij een baas waar het wèl erg is?

A. Laten wij eens beginnen met een kleinen patroon. Die moet concurreeren tegen de groote patroons en zijn werk dus goedkooper leveren, en dat moet hij verhalen op de jongens.

Als die jongens 's morgens uit hun mandje komen, moeten zij, aan den winkel gekomen, terstond op karwei. Volgens de politieverordeningen moet alles van den wal of van de straat af vóór tien uur, daarom moet het schoonmaken van kachels zoo

vroeg geschieden. Na tienen komen zij op den winkel en moeten zij kachels poetsen, een werk dat in andere werkplaatsen meer door sjouwerlieden verricht wordt.

4381. V. Moeten zij ook tegenhouden?

A. Neen, dat komt bij het ketelmakersvak alleen voor.

4382. V. Maar hebt gij soms ook *gezien* dat jongens in de ketels moeten gaan om tegen te houden?

A. Ik weet dat daar kleine jongens voor gebruikt worden.

4383. De heer **Smit:** Gij zijt werkman. Weet gij dan niet dat de buitenketel en de binnenketel apart gemaakt worden, en dat die stukken daarna in elkaar gestouwd worden? Nu heeft men gezegd dat men kleine jongens moet hebben om in de holte van den ketel te kunnen komen.

Dat is bepaald onwaar. De buiten- en binnenketel worden afzonderlijk gemaakt en dan in elkander gezet. Nu komt het er met het klinkwerk in stoomketels zóó op aan, dat het onmogelijk is om daarvoor kinderen te gebruiken. Dat voorhouden kan in de gewone scheepmakerij te pas komen, maar bij stoomketels niet. En wat daaromtrent verklaard is, moet eene uitzondering zijn, die alleen kan leiden tot zeer slecht werk. Dat is mijne opvatting als vakman. Dus wat anderen en gij op dit punt verklaren,

trek ik geheel in twijfel. Dat is geen jongenswerk.

A. Ik zeide reeds dat ik geen ketelmaker ben en kan op dit punt geen speciale verklaringen geven.

4384. De **Voorzitter:** Straks hebt gij verklaard, dat het wel gebeurde, en nu Mijnheer er het zijne van zegt, begint gij te aarzelen?

A. Neen, ik heb alleen gezegd dat ik die jongens wel heb zien werken in ketelmakerijen.

4385. V. Dat is heel wat anders, maar hebt gij *gezien* dat de jongens in de ketels tegenhouden?

A. Dat direct niet

4386. V. Zijt gij in dezelfde vereeniging met Ansing?

A. Ja.

4387. V. Heeft Ansing u niet het een of ander medegegeven? Hij heeft ons beloofd eene opgaaf te zenden van namen van de werkplaatsen, waar zooveel jongens werken.

A. Neen.

4388. V. Heeft hij ook niet gesproken van jongens, die gebruikt worden om tegen te houden?

A. Daar heeft Ansing niet over gesproken.

4390. V. Wilt gij Ansing herinneren aan zijne belofte, dat hij ons zenden zal wat hij opgeschreven heeft, want gij hoort nu dat het geval van die kleine jongens, die voor het tegenhouden in de ketels gebruikt worden, twijfelachtig is. Uw eigen belang brengt mede, dat die dingen niet twijfelachtig zijn. Gij moet alleen dingen vertellen, die waar zijn, want dat komt uit en daar bederft gij uw eigen zaak mede. Begrijpt gij dat goed?

A. Jawel.

4392. V. Kent gij nog andere punten, die naar uwe meening in deze van belang kunnen zijn?

A. Ik wenschte nog het een en ander mede te deelen omtrent de inrichting van de ambachtsschool.

De inrichting der ambachtsschool te Amsterdam laat veel te wenschen over.

Men zou verwachten dat deze school, die vaak tot model heeft gediend bij de oprichting dezer scholen elders, goed zoude zijn te noemen, maar dit is zoo niet. Het is juist een jaar geleden dat het kwart eeuw bestaan dezer school feestelijk werd gevierd. Maar het nut verbonden aan deze school is, trots een nieuw geslacht is opgestaan, dus meer verlicht, door de werklieden zelve althans niet ingezien.

Wat is daarvan de oorzaak?

Wanneer den ouders de keus werd gelaten voor hun zoon, aangenomen den leeftijd van 12 à 13 jaar bereikt hebbende, tusschen de ambachtsschool en een werkbaas, dan zullen ze de ambachtsschool verkiezen; maar verkeeren de ouders in de omstandigheid dat vader, werkman, zijn huisgezin moetende onderhouden van 10 à 12 gulden per week, dan houdt al zeer spoedig de keus op om nog 5 à 15 gulden jaarlijks, plus kost en kleeren, aan zijn kind ten offer te brengen, want hij mag den een niet stellen boven den ander en hij kan meer dan één zoon hebben, het kunnen er 4 of nog meer zijn. Hij zal dus zijn kind naar den baas zenden.

Ik weet het, Mijnheer de Voorzitter, dat er uitzonderingen bestaan. Ik wil mij zelve eens tot voorbeeld nemen. Mijn vader had zich voorgesteld, dat niemand zijner kinderen de school mocht verlaten voordat zij loffelijk ontslagen werden. Dit viel

mij te beurt op 12-jarigen leeftijd. Ofschoon hij met beide handen 7 à 8 gulden per week verdiende kwamen mijn ouders overeen mij op de ambachtsschool te doen plaatsen, slechts dan wanneer dit gratis kon geschieden.

Met niet geringe moeite ging het gepaard, en ik werd geplaatst.

Na verloop van een jaar (er was nog een broertje bijgekomen in dien tijd) werd de schoolperiode te lang van duur en ik moest ook geld verdienen.

Had ik nu op die school ontvangen een bedrag in geld wekelijks, niemand had er over gedacht mij daar af te laten gaan om direct onder allerlei slag volk, ruwe zoowel als meer ontwikkelde werklieden, plaats te doen nemen.

Het nam niet weg dat ik, alhoewel reeds lang van de ambachtsschool, nog vaak hare tentoonstellingen bezocht, die zoo al werden gehouden; en meer tot ontwikkeling gekomen zijnde bespeurde ik tevens dat het onderwijs op zich zelve nog zeer veel te wenschen overliet, althans in het vak van mij,

smeden. Waarom? Omdat het practische onderwijs niet geheel samengaat met het theoretische. Bij het theoretische bepaalt men zich om met den aanvang aan te vangen, hetwelk bij het practische niet het geval is.

Men vindt b.v. op die tentoonstellingen zeer groote stukken, lang niet in overeenkomst met eene jongensbekwaamheid. Om een voorbeeld te noemen, eene brandkast, er staat dan ook de naam van den vervaardiger bij.

Maar ik kan de heilige verzekering geven, dat, indien men dienzelfde leerling een onderdeeltje dier brandkast, al is het eene der geringste, zoude laten vervaardigen, hij de bekwaamheid daartoe mist. En zoo is het met alle stukken die in de smidswerkplaats tentoongesteld zijn. Wat is de oorzaak hiervan: Omdat bij het practische onderwijs ook niet, evenals het theoretische, met den aanvang wordt begonnen.

Het onderwijspersoneel laat ook wel iets te wenschen over. In de smederij zijn 2 onderwijzers voor practisch onderwijs. Deze zijn: 1 voor vuurwerk en 1 voor bank- en plaatwerk.

Beide onderwijzers waren daar eenmaal mijne medeleerlingen. Beiden zijn flink ontwikkelde werklieden geworden, maar beiden zijn uitsluitend bankwerkers, zoodat de een die bankwerker is, de jongens practisch vuurwerk moet leeren.

Ook de gereedschappen zijn daar zeer onvoldoende. De geheele werkplaats zoude zeer groote hervorming moeten ondergaan, wilde zij aanspraak kunnen maken op eene model werkplaats, hetwelk toch zeer noodig was.

En nu de qualiteit der leerlingen. Zijn het de kinderen van den werkman die hier onderwijs ontvangen? In hoofdzaak niet. Het zijn kinderen van hen die een sportje hooger staan op de maatschappelijke ladder.

4393. V. Die quaestie van de ambachtsschool ligt eigenlijk buiten een onderzoek naar den toestand van de fabrieken en werkplaatsen en naar de uitbreiding van de wet op den kinderarbeid. Uwe opmerkingen zijn echter in elk geval waard overwogen te worden. Wenscht gij nog andere punten te bespreken?

A. Ja. De hoofdzaak is, dat er flinke vakscholen komen en de jongens niet voor hun 15de jaar op den winkel komen.

4394. V. Maar gelooft ge dan dat de ouders, wanneer zij de verdiensten van een jongen voor hunne huishouding noodig hebben, zooveel hart voor hun kind zullen hebben, om het toch naar de vakschool te zenden?

A. Wanneer die scholen een wekelijksch bedrag in geld aan de leerlingen uitkeerden. Juist omdat dit niet het geval is, moest ik er af.

4395 V. Gij wenscht dus, dat de jongens een paar jaren langer op de vakschool gaan. Maar gij zoudt tegelijk willen dat die vakscholen juist het bedrag van het daardoor gemiste werkloon zouden uitkeeren. En gij gelooft dat, al zijn er nog zooveel vakscholen, teekenscholen of andere gelegenheden, de jongens, wanneer dat geld er niet bijkomt, er toch niet naar toe zullen gaan?

A. Dat heeft de ondervinding geleerd.

4396. V. Hebt gij nog iets te zeggen?

A. Ja, over den toestand van verschillende werkplaatsen, die nogal te wenschen overlaten, bijv. eene ketelmakers-werkplaats, die bestaat uit een paar schuttingen, met een dak er over. Dit is o.a. naar ik gehoord heb ook het geval bij Suyver.

4397. V. Wij willen u gaarne allen tijd geven die geëischt kan worden; doch als gij komt met zaken, die ge slechts uit de derde hand gehoord hebt, dan snijdt dat

geen hout. Wij willen het anders gaarne onderzoeken. Gij zegt dat het bij de heeren Suyver eene slechte gelegenheid zou zijn voor de ketelmakerij. Het is genoteerd. Maar wat hebt gij nu voor zaken, die gij zelf gezien hebt?

A. Er is eene blikslagerswerkplaats (maar ik weet niet welke bedoeld wordt), die te klein is naar het gelang van het getal werklieden en waar een slechte damp staat.

4398 V. Gij komt hier nu om ons over uwe belangen in te lichten en nu brengt gij dingen te berde, waarvan gij zelfs niet weet wat de naam van de werkplaats is. Stel u nu een oogenblik in onze plaats. Hoe willen wij een onder-

zoek laten doen als gij ons niet eens de namen weet op te geven? Wij kunnen die namen toch niet raden. Hoe willen wij die toestanden onderzoeken wanneer ons de namen zelfs niet worden opgegeven?

A. Ware ik als afgevaardigde der vereeniging gekozen ik zou gezorgd hebben dat ik meer beslagen ten ijs ware gekomen.

4399. V. Wie is er dan als afgevaardigde gekozen?

A.B. Theil.

4400. V. Dat hoor ik nu voor het eerst. Ansing, dien wij hier gehad hebben, is immers president van uwe vereeniging?

A. Ja.

4403. V. Zult gij nog eens met Ansing spreken over hetgeen gij hebt opgeschreven?

A. Ja, mijnheer.

4404. De **Voorzitter**. Dan is uw verhoor afgeloopen.

J. HEUPERMAN.

Zitting van vrijdag 14 januari 1887.

Tegenwoordig de heeren:

VERNIERS VAN DER LOEFF, *Voorzitter*.
GOEMAN BORGESIUS, *Onder-Voorzitter*.
BEELAERTS VAN BLOKLAND.
HELDT.
SMIT.
VAN ALPHEN.
VAN DER SLEYDEN.
J.D. VEEGENS, *Griffier*.

Verhoor van den heer H.S.M. Van Wickevoort Crommelin. (*Verkort*.)

4405. De **Voorzitter:** Mag ik uw naam en voornaam, uwe betrekking en woonplaats weten?

A. Hendrik Samuel Maximiliaan Van Wickevoort Crommelin, ambtenaar aan de algemeene maatschappij van Levensverzekering en lijfrente te Amsterdam, wonende Overtoom, 259, Nieuwer-Amstel.

4406. V. In de betrekking die gij opgeeft, zult gij waarschijnlijk weinig aanleiding gehad hebben om in aanraking te komen met eenig onderdeel van ons onderzoek?

A. Neen.

4407. V. Maar gij hebt uit andere motieven in den laatsten tijd wel aanleiding gehad om u bezig te houden met het bezoeken van tal van fabrieken en inrichtingen, te Amsterdam?

A. Ja.

4408. V. Wilt gij ons eens mededeelen welke soort van inrichtingen in den laatsten tijd door u bezocht zijn, met het doel om u zoo goed mogelijk een beeld van den toestand aldaar te vormen?

A De Koninklijke fabriek van suikerwerken van De Bont, tien verschillende broodfabrieken, daarna de bijbelbinderij van Brandt en Zoon, de glasblazerij van Vos, Hanraedt en Wiegel, de Nederlandsche biscuitfabriek van Snoek, diamantslijperijen, meubelfabrieken, de borstelfabriek van Augustus Zevenboom en de koffiepellerij en lezerij van Jonkeren Co.

4410. V. Gij hebt zeker bij voorkeur en uitsluitend de op grooten voet ingerichte meubelfabrieken bezocht?

A. Ja, de stoommeubelfabrieken van de heeren Van Herpen en Blesing.

4413. V. Is de algemeene indruk bij u geweest, dat er vele jonge krachten, veel jongens, bij het werk gebruikt worden?

A. Neen, ik heb gewoonlijk werklieden van middelbaren leeftijd zien arbeiden.

4414. V. Dus geen jongens van 12, 14, 16 jaar?

A. Weinig.

4415. V. Toch wel op de diamantslijperijen?

A. Ja, de helpers van de werklieden bij de diamantslijperijen zijn jongens.

4416. V. Welke diamantslijperijen hebt gij gezien?

A. Alleen de groote diamantslijperij van den heer Daniels.

4417. V. Gij meent dus dat van de fabrieken, die gij gezien hebt, de jongens het talrijkst vertegenwoordigd worden op de diamantslijperijen?

A. Ja.

4418. V. Waar hebt gij vrouwenarbeid het meest ontmoet?

A. In de koffiepellerijen.

4419. V. Het lezen van de koffie is bijna uitsluitend het werk van vrouwen, niet waar?

A. Ja.

4420. V. Welke pellerijen hebt gij gezien?

A. Die van L. Jonker en Co.

4421. V. Hebt gij op die koffiepellerij den indruk gekregen, dat daar het verblijf voor vrouwen en aankomende meisjes buitengewoon bezwarend en schadelijk, en dat daar eene zeer slechte atmosfeer, eene buitengewone mate van stof en slechte ventilatie was?

A. Het komt mij voor dat zij zeer goed zijn ingericht. Er is gezorgd voor voldoende licht en de lokalen zijn ruim. Alleen ontwaarde men er een luchtje dat aan het bijeenzijn van veel menschen verbonden is, maar schadelijk was dat niet.

4422. V. Dus van het artikel en van het bedrijf hebt gij niet den indruk ontvangen dat het daar, zooals men dat noemt, onhoudbaar is?

A. Neen, dat kan ik niet zeggen.

4423. V. Dus gij hebt geen bovenmatige massa's stof in de lokalen waargenomen?

A. Neen.

4424. V. Hebt gij, nadenkende over hetgeen gij zoo al hebt gezien, ook den indruk gekregen dat de veiligheid voor mannen, vrouwen en aankomende jongens in fabrieken nogal te wenschen overlaat, dat er nogal gevaar verbonden is aan de machinerieën?

A. Dit kwam mij voor het geval te zijn in broodfabrieken, omdat de machines zoo dicht bij elkander staan en de uit- en doorgangen zeer nauw zijn. Daaruit kan wel eenig gevaar ontstaan. Allicht ontvangt iemand in het voorbijgaan een slag van een wiel of wordt door een drijfriem medegesleept.

4428. V. Hebt gij verscheidene fabrieken gezien?

A. Ja.

4429. V. Welke?

A. De Ceres, het Anker, de Mercurius, de Voorzorg, de Leeuw.

4430. V. Hadt gij eene bijzondere aanleiding om zulk een groot getal broodfabrieken te gaan zien; was er iets in die industrie, dat u trof, zoodat gij dacht: ik wil er meer van zien, terwijl gij uw onderzoek van andere fabrieken slechts tot enkele beperktet?

A. Het was om bekend te worden met de verschillende methoden, die bij debroodfabrieken gevolgd worden; bij andere fabrieken, bijv. borstelfabrieken, werkt men altijd volgens dezelfde methode.

4431. V. Hebt gij werkelijk verschillende methoden gezien?

A. Ja, bijv. in de fabriek de Leeuw, had men bepaalde zuiveringstoestellen voor de molenraderen om ze van het stof te bevrijden, dat daar werd opgewekt; dergelijke toestellen vond ik bijv. in de fabriek Ceres niet.

4432. V. Bedoelt u zuiveringstoestellen voor het artikel qua product of voor de atmosfeer waarin men verkeert?

A. Voor het artikel.

4433. V. Dus die opmerking geldt eene particulariteit van fabricage, niet eenig gezondheidsbelang van het werkend personeel?

A Neen, alleen de deugdelijkheid van het artikel.

4444. V. Moeten de werklieden in de brood- en meelfabrieken, die gij gezien hebt, exceptioneel lang of op ongewone uren arbeiden? Ik vraag dit omdat dat punt ons bijzonder belang inboezemt.

A. Er wordt wel dag en nacht gewerkt, maar het geschiedt door dubbele ploegen.

4447. V. Gij hebt gesproken over de fabriek de Ceres, waar de ventilatie zoo goed was. Waarin bestond die goede ventilatie?

A. Door een door de machine gedreven rad, dat de warme lucht naar boven voerde en verder naar buiten verwijderde.

4450. V. Gij hebt dus feitelijk waargenomen, dat in dit opzicht, als men maar wil. iets kan gedaan worden om den toestand beter en dragelijker temaken?

A Ja.

4451. V Hebt gij ook soms gezien of in de brood- en meelfabriek veel jongens aan het werk waren? Of waren het meestal volwassenen?

A. Meestal mannen van boven de 20 jaren en zeer weinig jongens.

4452. V. En hoe was het bij Brandt op de bijbelbinderij?

A. Daar waren wel jongens, doch hoogstens een stuk of tien.

4453. V. Waren er in de glasblazerij ook jongens?

A. Ja.

4454. V. Overigens hebt gij van de glasblazerij nu juist geen aangenamen indruk verkregen?

A. Wat de tevredenheid der werklieden betreft, daarmede ging het nogal goed. Ik heb ten minste met een werkman gesproken, terwijl de eigenaar afwezig was. Die man sprak werkelijk op een zeer tevreden toon.

4455. V. Over den patroon of over het werk?

A. Eigenlijk over een onderwerp dat minder tot de zaak afdeed, maar de toon waarop hij sprak, gaf mij den indruk dat hij tevreden was.

4456. V. Maar ge vondt het er toch zoo, dat zij het er bijna niet houden konden?

A. Er stond vlak vooraan een zeer heete oven, en achter den rug stonden de ramen wijd open, zoodat er een vreeselijke tocht heerschte, en dat kwam mij voor niet gunstig te zijn. Maar wat het blijven voor den oven betreft, duurt dit voor de meeste werklieden zoo kort, dat ik niet geloof dat het een bepaald nadeeligen invloed kan hebben.

4457. V. Maar zij worden toch niet oud?

A. Dat heb ik niet opgemerkt.

4458. V. Die slechte toestand was immers in de smelterij?

A. Ja, maar daar werd tevens het glas geblazen.

4461. Was het gebouw der glasblazerij waar gij geweest zijt, dus ééne localiteit, niet verdeeld in vertrekken of afdeelingen?

A. Het was daar niet in verdeeld.

4462. V. Dus dan was die hitte overal en was de atmosfeer voor allen zonder onderscheid dezelfde?

A. Ja.

4463. V. Hoe lang is de werktijd voor die jongens?

A. Een werkman vertelde mij dat hij elf uren per dag werkte, Hoe lang de jongens werkten, weet ik niet.

4464. V. Beklaagde die werkman zich over dien werktijd?

A. Neen, hij schikte er zich in.

4465. V. Hoordet gij ook geen klachten over den aard van het werk?

A. Neen.

4491. V. Maar hebt gij, - als het niet zóó is, zeg het dan gerust, - bij uw herhaald bezoek aan de verschillende soorten van fabrieken, waar gij toegelaten zijt, nergens zoodanigen indruk ontvangen, dat dit de gedachte bij u opwekte: die aankomende jongens, meisjes en jonge vrouwen hebben toch eigenlijk geen leven?

A Ik heb wel den indruk gekregen, dat ik den werktijd wat lang vond, dat er ook 's avonds moest gewerkt worden en dat het onaangenaam voor de werklieden moest zijn, dat zij nooit eens met hunne familie konden samen zijn.

4492. V. In welken tak van fabricage hebt gij dien indruk gekregen?

A. In de borstelfabriek die ik 's avonds gezien heb.

4493. V. Daar werd gewerkt tot?

A. Acht uur.

4494. V Niet langer?

A. Neen.

4495. V. Dan zijn er erger toestanden. Hebt gij geen aanleiding gehad om u bezig te houden met zetterijen of drukkerijen?

A. Neen.

4496. V. Ook niet met metaalfabrieken?

A. Voor metaalwerken ben ik geweest in de fabriek van de heeren Becht en Dyserinck op de Stadhouderskade.

4497. V. Hebt gij daar een goeden indruk gekregen?

A. Ja, die was wel goed.

4498. V. Was er veel werkvolk?

A. Een 50 man ongeveer.

4499. V. En de lokalen, waren die niet bedompt of laag?

A. De lokalen waren laag van verdieping, maar elk man had toch genoegzaam ruimte en het licht was vrij voldoende.

4500. V. Zijt gij op de kaarsenfabriek geweest?

A. Daar ben ik niet toegelaten.

4501. V. Wist men met welk doel gij daar kwaamt?

A. Ja

4502. V. En toen werdt gij geweigerd?

A. Ja.

4503. V. Uwe bedoeling was om iets over de zaken te schrijven en publiek te maken, en toen werdt u geweigerd?

A. Ja.

4504. V. Hebt gij die behandeling ook soms op andere fabrieken ondervonden?

A. Ja, in de koffiepellerijen.

4505. V. Bij Jonker zijt gij toch toegelaten?

A. Ja, dat is de eenige; ik ben wel bij 4 of 5 van die fabrieken geweest, maar men heeft mij afgewezen met de mededeeling, dat ik er niets van begreep, of dat zij niet wilden dat de toestand publiek gemaakt werd.

4506. V. Het is dan toch naderhand gebleken dat u wat gij zaagt, heel goed begrepen hadt?

Zijt gij ook geweigerd aan het Schotsche Veem in de Uilenburgerstraat?

A. Ja, ook geweigerd.

4507. V. Daar was er toch geen reden voor. Op welke fabrieken heeft men u meer geweigerd?

A. In de Insulinde en in de koffiepellerij op de Realengracht.

4508. V. Hebt u wel eens beproefd, om eene kapokfabriek te zien.

A. Neen. Ik heb wel eens eene fabriek van gestikte dekens gezien?

4509. V. Die van Veltman soms?

A. Ja.

4510. V. Vertel ons daar eens wat van?

A. In de benedenlokalen zijn de werktuigen voor het opmaken van de wol, en nu ik er aan denk, treft het mij dat het er verschrikkelijk stoffig was. Op de bovenlokalen waren mannen en ook meisjes bezig met het stikken van dekens, terwijl zich op den zolder een paar meisjes bevonden, die hoezen voor de dekens naaiden. Op dien zolder was het nogal donker.

4511. V. Hebt gij nog in andere takken pogingen aangewend om het een of ander te zien?

A. Ja, ik heb de zilversmederijen bezocht van de firma Bonebakker en van de weduwe Helweg.

4512. V. Hebt gij daar jongens van 12, 13, 14 jaar aan het werk gezien, of waren het meer volwassen werklieden?'

A. Het waren meer volwassen werklieden.

4514. V. Hebt gij nog andere fabrieken gezien?

A. Ja, onder anderen de fabriek van gouden kettingen van Jacob B. Citroen. Daar waren behalve een paar mannen, bijna uitsluitend meisjes werkzaam.

4516. V. Hoeveel ongeveer?

A. Een twintigtal.

4516. V. Wat deden zij daar?

A. Zij maakten ringetjes, waaruit de ketting bestaat. Eerst werd het gouddraad getrokken, waarna werd omgebogen en dichtgesoldeerd.

4517. V. Hoe was daar de localiteit?

A. Zeer goed.

4518. V. Kwam daar vuur bij te pas?

A. Ieder had een gasvlammetje voor zich.

4519. V. Dus geen gloeikolen of zoo iets dergelijks die benauwende dampen ontwikkelen?

A. Neen.

4520. V. Wat de atmosfeer betreft, was het er dus goed uit te houden?

A. Zeer goed.

4525. V. Hebt gij geen bepaalden indruk gekregen, omtrent de jongens, die gij hier en daar aan het werk hebt gezien? Dacht gij soms niet dat zij eigenlijk nog op de school moesten zijn?

A. Neen, dien indruk heb ik niet gekregen.

4526. De **Voorzitter:** Ik dank u zeer dat gij gekomen zijt. Uw verhoor is afgeloopen.

H.S.M. VAN WICKEVOORT CROMMELIN.

Verhoor van den heer B. Preijer Jz., te Amsterdam.

(*Verkort*.)

4527. V. Wilt gij mij uw naam, voornaam, ouderdom, beroep en woonplaats opgeven?

A. Barend Preijer Johanneszoon, oud 65 jaren, chef der expeditie van het *Algemeen Handelsblad* te Amsterdam.

4528. V. Zijt gij al lang in diezelfde betrekking werkzaam?

A. Zeventien jaren.

4529. V. Gij hebt geen aanleiding om u met de drukkerij en zetterij te bemoeien, zoodat gij daarmede geheel onbekend zijt?

A. Dat is betrekkelijk, ik zou u altijd nog wel eenige inlichtingen kunnen geven.

4530. V. In dat geval zal ik een paar vragen doen, die ik anders achterwege zou gelaten hebben. Werken op de zetterij van het *Handelsblad* veel jongens?

A. Drie à vier.

4531. V. En op de drukkerij?

A. Daar zijn vier jongens als uitnemers aan de pers. Dat zijn echter knapen van 16 à 17 jaren.

4533. V. Werken die jongens gelijk op met volwassen mannen?

A. Die op de zetterij zijn er den geheelen dag, en die op de drukkerij alleen 2 uren 's morgens en 2 uren 's avonds.

4534. V. Komt er voor die jongens op de zetterij en de drukkerij geen nachtwerk te pas?

A. Neen; zij werken op de drukkerij 's morgens van 5 uren tot 7 of half 8 en van 's middags 3 uren tot 's avonds half 8.

4535. V. Zijn zij in dien tusschentijd vrij?

A. Ja.

4536. V. Zijn er jongens onder die nog school gaan?

A. Neen.

4537. V. Dus die van de drukkerij loopen van 's morgens half 8 tot 's middags 3 uren ledig?

A. Ja, want dan is er geen werk voor hen; de persen loopen alleen 's morgens en 's middags of 's avonds.

4538. V. Zijt gij ook bekend met het doen en laten van die jongens?

A. Zij staan onder mijne leiding.

4539. V. Maar gij hebt alleen de expeditie?

A. Het drukken van het blad gaat de heeren Spin aan, maar ik lever de jongens.

4540. V. Wat doen die jongens van 7½ uur 's morgens tot 2½ uur 's middags?

A. Dan werken zij bij anderen, bijv. bij een bakker.

4541. V. Leeren die jongens wat op de drukkerij?

A. Neen, zij hebben eenvoudig een courant uit te nemen.

4542. V. Dus zij kunnen nooit een flink werkman worden?

A. Dit willen zij ook niet. Liever loopen zij ledig.

4543. V. Ik geef toe dat dit bij velen het geval is. Maar er zullen er toch ook wel onder zijn die goed willen?

A. Dat getal is niet groot. Dikwijls komen jongens, die op een ambacht zijn, bij mij om geplaatst te worden. Eigenlijk is het een ongelukkige boel.

4544. V. Dus uwe ondervinding omtrent den geest der jongens in den laatsten tijd is niet gunstig?

A. Die geest is slecht. De jongens zijn traag en brutaal.

4545. V. Is dit verergerd?

A. Ja, zij staan tegen een grooten man op.

4546. V. Was dit niet zoo in vroegere jaren?

A. Neen.

4547. V. Hoe laat komen de jongens op de zetterij?

A. In den winter te half acht en in den zomer te half zeven, tot des avonds 7 uren, met één uur schafttijd.

4548. V. Gaan zij naar huis om te eten?

A. Ja.

4549. V. Is dat elken dag aldus?

A. Ja, behalve des Zondags.

4550. V. Zijn bij de nachtploeg jongens?

A. Neen.

4551. V. Loopt het werk altijd op hetzelfde uur af?

A. Het geheele jaar door.

4552. V. Er wordt dus des avonds niet overgewerkt?

A. Nooit.

4553. V. Van overmatig lang werken is alzoo op de zetterij geen sprake?

A. Neen.

4554. V. Nu de expeditie: komen daar de jongens des morgens te 5 uren?

A. Voor het drukken van de courant komen er twee om 4, al de anderen om 5 uren.

4555. V. Zooeven zeidet gij dat zij voor het drukken der courant veel later komen?

A. Ja, des middags.

4556. V. Voor het drukken der courant reeds te 4 uren?

A. Ja,

4557. V. Ik meende dat wij de druk-

kerij reeds behandeld hadden en gij toen andere uren had genoemd?

A. Dat herinner ik mij niet. Wanneer de courant uit één vel bestaat, komen de jongens om 8 uur; bestaat zij uit een half vel, dan beginnen zij om 4 uur.

4558. V. Is er dus minder werk, komen zij dan juist vroeger?

A. Minder niet, maar dan is het eene kleinere pers, waaraan slechts twee menschen werken.

4559. V. Hoe lang blijven die jongens die om 4 uur komen?

A. Tot 7 uur 's morgens.

4560. V. Dat zijn dus de jongens die over dag ledigloopen?

A. Ja.

4561. V. Voor de expeditie hebt gij dus een ander stel jongens?

A. Ja, 26 jongens, die komen om 5 uur.

4562. V. Hoe oud zijn die?

A. Jongens van 13 tot 16 jaar.

4563. V. Zijn daaronder jongens die nog school gaan?

A. Ja, twee; maar dat is te moeilijk voor ons, omdat zij tot 4¼ uur bij mij zijn en eerst dan de grootste drukte is afgeloopen.

4564. V. Nu spreekt gij in eens weder over den namiddag, maar ik vraag u niets anders dan naar de expeditie van het blad. Gij gebruikt daarvoor 26 jongens niet waar, gij expedieert tweemalen per dag, in de vroegte en in den middag niet waar?

A. Ja.

4565. V. Hoe laat in de vroegte?

A. Van vijf tot half acht.

4566. V. Daarvoor laat gij de jongens om vier uur 's morgens, of liever in den nacht, opkomen?

A. Neen, om vijf uur.

4567. V. Om vijf uur binnenin uw huis?

A. Ja.

4568. V. Die jongens moeten dus, al naar gelang zij wonen, reeds om half vijf op weg, en zijn dat jongens van 13 jaar?

A. Ja.

4569. V. Zijt gij volmaakt zeker dat er nog geen jongeren bij zijn?

A. Ja. omdat ik vroeger bedrogen ben geworden, moeten zij hun doopceel medebrengen.

4570. V. Zijt gij er zeker van dat nooit een jongen de doopceel van een ander overlegt?

A. Dat is ook al eens gebeurd.

4571. V. Hebt gij daartegen maatregelen weten te nemen?

A. Als zij zoo oud nog niet zijn dan hoor ik het wel van hunne kameraden.

4572. V. Bemerkt gij dikwijls dat zij probeeren om toch bij u te komen?

A. Neen, dat doen zij niet; vroeger wel; maar het is er nu geheel uit.

4573. V. Die jongens van ten minste 12 jaar moeten dus al 's morgens om 4 uur, half vijf hun bed en hun huis uit, om om vijf uur bij u te zijn? en dan worden zij gezet aan het vouwen, strooken omslaan en pakken maken?

A. Ja.

4574. V. En tot hoe laat duurt dat?

A. Tot 's ochtends half acht; dan gaan alle jongens weg.

4575. V. Gij meent dat er twee of drie van die jongens daarna naar school moeten Zijn er soms nog meer?

A. Neen, meer niet.

4576. V. Die jongens zullen dan wel tamelijk dof en slaperig op de schoolbanken komen?

A. Ja, het zijn meestal zoons van weduwvrouwen, die geen raad weten hoe zij rond zullen komen.

4577. V. Hoe laat komen de jongens terug?

A. Om drie uur 's middags.

4578. V. Ook die op school gaan?

A. Neen, die komen eerst kwartier over vieren. Die mogen niet vroeger van school weg.

4579. V. Gij schikt u dus daarnaar, en begint dus 's namiddags met een tamelijk incompleet personeel?

A. Ja, maar het is niet noodig dat allen om 3 uur present zijn. De groote drukte begint eerst na 4 uur; dan wordt de grootste spoed vereischt. Tien minuten voor vijven moet alles op de spoor zijn.

4580. V. Dus om 5 uur gaat dat jonge volkje weder weg?

A. Neen, want om 5 uur begint de stads-expeditie. Om half 8 gaan zij eerst naar huis.

4581. V. En wat verdienen zulke jongens dan?

A. In de week f 3,75.

4582. V. En Zondags, komen zij dan ook?

A. Alleen 's morgens.

4583. V. Dus ook Zondags moeten zij om 4 uur 's ochtends opstaan, maar dan hebben zij later den dag vrij?

A. Ja.

4584. V. Zeg mij nu eens, gij gaat veel met die kinderen om, en hebt straks verteld dat er een slechte geest onder schuilt; ik wil daar niets tegen zeggen, maar als wij die zaak nu eens bekijken met het oog op het leven en de belangen van die jongens, acht gij dat nu een dragelijken toestand voor zulke kinderen, ja of neen?

Als gij zelf, ik durf het haast niet zeggen, kinderen hadt, hoe zou u dat smaken?

A. Ik kan u niet tegenspreken....

4585. V. Ik heb voor mijzelven nog niets gezegd, ik vraag alleen uwe opinie.

A. Het is voor de jongens niet alles, zij zijn nog in hun groei, het is hard, maar de ouders dwingen hen. Ik zeg dikwijls: de jongen is te zwak, maar dan zeggen de moeders: wat moet ik beginnen? Ik kan ze toch niet betalen, zonder dat zij iets doen?

4586. V. Dus u worden wel eens jongens aangeboden, waarvan gij zelf begrijpt, dat de ventjes te zwak zijn? en door wie dat werk niet moest gedaan worden?

A. Ja zeker.

4587. V. Maar de ouders drijven het dan door om de jongens de twee kwartjes te doen verdienen die gij geeft?

A. Ja, want er is verschrikkelijk veel armoede.

4588. V. Misschien ook ten gevolge van het drinken?

A. Neen, want de meeste jongens zijn kinderen van weduwvrouwen.

4589. V. Weduwen, die met troepen kinderen zitten?

A. Ja, soms met 5, 6 kinderen.

4590. V. Hoe houdt gij orde onder die jongens?

A. Het gebeurt wel dat ik ze wegjaag, als ze niet goed oppassen, maar het is moeilijk om ze weg te houden, want dan komen de ouders vragen om ze te houden. Om boeten geven de jongens niets.

Zoodra er een vader is, is het nog veel erger, die lichten nog veel meer de hand met de kinderen, dan de moeder, die alleen is.

4591. V. Gij hebt zooeven gezegd dat gij zoo een en ander hadt genoteerd, deel ons dat thans eens mede.

A. Ik heb 26 jongens en 9 vaste knechts; zij komen op denzelfden tijd, maar hebben op den dag tusschenuren. Zij werken met elkaar 12 uren. De knechts verdienen 10-15 gulden. Ik heb 5 jongens van 18-20 jaren om te doen wat de kleine jongens niet kunnen doen. Die verdienen f 6,50, maar de tijd blijft hetzelfde. Zij gaan op dezelfde uren naar huis, maar het komen en gaan blijft hetzelfde. De 9 knechts blijven den geheelen dag.

Dan heb ik nog loopers, die de couranten moeten bezorgen, die moeten er om 6 uur al zijn om de couranten te bezorgen.

4592. V. Worden daar geen jongens voor gebruikt?

A. Neen, alleen groote menschen. Die loopen 's morgens een uur en 's avonds een uur en krijgen daarvoor f 3,75, en daar komt kermis en Nieuwjaar bij. Ik heb wel 300 briefjes liggen om plaatsing.

4593. V. Zijt gij zeker dat de loopers die gij neemt voor het rondbrengen, het werk niet overbrengen op hun kinderen?

A. Neen.

4594. V. Zijt gij zeker dat zij hun werk niet op de kinderen overbrengen?

A. De kinderen laten zij helpen.

4595. V. En straks zeidet gij neen?

A. Om spoedig de couranten te doen bezorgen laten zij wel eens een kind, medegaan.

4596. V. Dus gij gelooft dat er door die courantenombrengers misbruik van kinderarbeid gemaakt wordt?

A. Ja.

4597. V. Zijn het hun eigen kinderen?

A. Ja.

4598. V. Kinderen beneden de 12 jaren?

A. Neen, het zijn allen kinderen van 14, 15 jaren, want zij moeten goed den weg weten.

4599. V. Hebt gij nog iets meer genoteerd?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter, anders niets.

4600. V. Gij keurt het werken door die kleine jongens dus, evenals ik, af?

A. Ja, maar, zooals ik reeds zeide, de armoede dringt er hen toe.

4601. V. Wanneer gij het afkeurt zou men dan in plaats van die kleine jongens geen grootere menschen nemen?

A. Die kleine jongens kunnen veel sneller vouwen dan groote menschen.

4602. V. Maar dat vouwen kan toch door machines geschieden?

A. Bij ons blad niet. Wel bij persen die te gelijkertijd vouwen.

4603. V. Maar die jongens doen toch geen werk van dien aard, dat men het niet door groote menschen zou kunnen laten doen?

A. Zooals ik u zeide, de jongens werken veel vlugger.

4604. V. Zou het niet zijn omdat jongens goedkooper zijn?

A. Neen, werkelijk niet. Voor hetzelfde loon van f 3,75 kan men evengoed groote menschen krijgen. Het is alleen voor 's morgens en 's avonds.

4608. **De Voorzitter:** Wat gij ons daar verteld hebt van het gebruiken van jongens bij het *Handelsblad*, geldt waarschijnlijk evenzeer bij alle couranten, die des morgens vroeg uitkomen?

A. Er is te Amsterdam geen enkel blad dat zoo vroeg uitkomt.

4609. V. Dus op de andere drukkerijen gebruikt men do jongens alleen des namiddags en in den vooravond?

A. Tegen drie uren.

4610. V. En dan gebruiken zij zeker veel jongens, die van school komen?

A. Dat is tegenwoordig niet zoo heel erg meer.

4611. V. Hoe komt dat?

A. Omdat de jongens pas om vier uren uit school komen, en dan wordt het te laat. Vroeger liet de schoolmeester de jongens nog eens een halfuur vroeger weggaan, maar dat is nu alles uit.

4612. V. Als de jongens opgroeien, wat doet gij er dan meê?

A. Wel, dan gaan zij meestal naar een ander vak over, waarin wat meer te verdienen valt. Somtijds zit men er wel eens mee, dat zij te groot worden om met het geld, dat zij verdienen toe te komen. Maar het gaat dan niet altijd om hun meer te geven, want voor alles bestaat een vaste maatstaf, want ik vind voor de grootere jongens f 6,50 in de week, voor dat werk 's ochtends en 's avonds, nog al wel.

4613. V. Maar zij moeten bij zomeren bij winterdag om 4 uren uit hun bed?

A. Ja, dat is niet heel aangenaam, en wel het gansche jaar door, met uitzondering van die enkele feestdagen.

4614. V Dan kunnen zij bij hooge uitzondering dus eens uitslapen?

A. Ja, maar het is eene uitslaperij die niet zooveel beduidt.

B. PRIJER, JHZ.

Verhoor van den heer mr. A. Kerdijk.

4618. De **Voorzitter:** Ik verzoek u op te geven uw naam, uwe voornamen, uwe betrekking en uwe woonplaats.

A. Arnold Kerdijk, algemeen secretaris der Maatschappij tot Nut van het Algemeen, te Amsterdam.

4619. V. Zijt gij reeds lang secretaris der Maatschappij?

A. Omstreeks vijf jaren.

4620. V. Vóór die betrekking waart gij?

A. Directeur der Rijkspostspaarbank en vóór dien tijd 7 of 8 jaren schoolopziener in het district Delft.

4622. V. Gij kent de onderwerpen waarover de enquête loopt. Ik onderstel dat het tweede onderwerp - is het anders dan wil ik u gaarne vragen stellen - u vreemd is. Zijt gij door eigen onderzoek op de hoogte van den toestand van fabrieken of werkplaatsen?

A. Niet voldoende om als getuige op te treden. Feiten zou ik in elk geval niet kunnen mededeelen.

4625. V. Dan kunnen wij dus, zooals ik wel vermoedde, het tweede punt ter zijde laten. Anders is het wat betreft de vraag aangaande de werking en de uitbreiding der wet van 1874. Gelooft gij, op grond van uwe ervaring, ook in vroegere en andere betrekkingen opgedaan, dat de wet van 1874, wat aangaat het verbod van arbeid door kinderen beneden de 12 jaren, geacht kan worden stiptelijk te worden nageleefd, of meent gij dat aan die naleving nog steeds een en ander ontbreekt?

A. Toen ik in 1878 persoonlijk daaromtrent een onderzoek instelde door eene tamelijk volledige briefwisseling, heb ik de overtuiging verkregen, die, mijns inziens, door de feiten voldoende werd bevestigd, dat die wet zonder

eenigen twijfel niet dien gunstigen invloed had, dien zij moest uitoefenen, met andere woorden, dat zij zeer veelvuldig werd overtreden, dikwijls zelfs door menschen, van wie men het tegenovergestelde verwachten mocht. Toen is mij het volgende geval bekend geworden. Een onderwijzer verklaarde zich bereid mij inlichtingen te geven omtrent den toestand in zijne gemeente, wanneer ik hem de stipte belofte wilde afleggen nooit te doen blijken, uit welke gemeente die inlichtingen waren gekomen Toen ik hem die verzekering gaf, bleek mij dat het de burgemeester was, die in eene fabriek schromelijk misbruik maakte van de arbeidskrachten van kinderen beneden de 12 jaren.

Dergelijke feiten heb ik in tamelijk groot getal medegedeeld. Nu heb ik de overtuiging dat die wet in Nederland niet behoorlijk wordt nageleefd. Echter zou ik mij gaarne, wat de toelichting dier overtuiging betreft, willen bepalen tot Amsterdam.

In Amsterdam werkt die wet zeer zeker gunstig, maar toch heeft daar vaak overtreding plaats in tweederlei vorm:

1o. door den arbeid van schoolgaande kinderen buiten schooltijd;

2o. door den vasten arbeid gedurende den ganschen dag van kinderen beneden de 12 jaar, die de school niet meer bezoeken.

Mijne mededeelingen berusten op een overleg met de hoofden van de openbare scholen 1ste klasse te Amsterdam.

Onder den arbeid buiten schooltijd van kinderen beneden de 12 jaar zijn vele gevallen, die men ook bij de strengste handhaving der wet niet zou wenschen te vervolgen, boodschappen loopen en dergelijke af en toe. Maar er zijn ook gevallen waarop die toegeefelijkheid niet mag worden toegepast, hetzij omdat hetgeen gebeurt op zich zelf afkeurenswaard is, hetzij omdat het schoolverzuim veroorzaakt, hetzij omdat het de kinderen ongeschikt maakt voor hunne taak in de school. Ik wensch enkele gevallen mede te deelen. Een paar weken geleden sprak ik een jongetje van negen jaar, die mij verzekerde dat hij elken morgen om vier à half vijf ergens op de kade moest zijn om tabak te 's jouwen, dat hij wel eens te voren vernam dat hij den volgenden morgen niet behoefde te komen, omdat er geen werk voor hem was, maar het ook wel dat hij 's morgens kwam, maar eenvoudig werd teruggezonden omdat er niets te doen was. Daar werkte hij dan tot half acht en ontving daarvoor vijf cents. Het is wel opvallend, dat ik des middags om vier uur dat kind sprak in tegenwoordigheid van den onderwijzer, maar dat het den volgenden dag niet meer ter school kwam en dat, toen de onderwijzer naar dat kind lietinformeeren, het gezin niet was te vinden.

Een ander kind van negen jaar vertelde aan den onderwijzer dat hij 's ochtends om half vijf door zijn moeder gewekt werd en dan den sleutel medenam, en wel den sleutel van een pakhuis voor turf en cokes, waarin hij cokes moest kloppen. Hij ontsloot dan het pakhuis, ging de werkplaats door om zijn baas te wekken en bleef aan het werk tot aan schooltijd.

Een meisje dat juist negen jaar geworden is sprak ik van ochtend.

Dat meisje doet af en toe figurantediensten in den grooten schouwburg. Nog dezen winter is zij herhaaldelijk in een stuk opgetreden, en ontving daarvoor 30 cents. Ik vroeg daar opzettelijk naar, omdat het geval zich voor den rechter heeft voorgedaan, dat het feit niet strafbaar is wanneer er geen geld wordt uitbetaald. De kameraadjes, die er bij stonden, vertelden mij dat er wel meer kinderen op het tooneel gebruikt worden onder de 12, ook van 8 en 10 jaren.

Een onderwijzer had een meisje op zijne school, dat herhaaldelijk weg bleef, naar het heette wegens ziekte. Maar de andere kinderen verklapten haar dat het meisje bij een melkboer in dienst was. De onderwijzer sprak met de moeder, maar deze ontkende het. De onderwijzer ondervroeg daarna de boerin, en deze verklaarde van niets af te weten. Toevallig echter kwam het kind uit een belendend vertrek juist den winkel binnen.

Toen het feit aldus door den onderwijzer geconstateerd werd, zei de vrouw ronduit dat het haar niets kon schelen. Het gevolg was dat het kind in het geheel niet meer op school kwam.

Bij een zakjesplakker werkt een jon-

gen, vroeger ook des avonds na schooltijd, maar, na een bezoek van een paar heeren, alleen 's ochtends van 6 uur tot schooltijd. Op de vraag of de heeren nooit eens naar de werkzaamheden kwamen zien, antwoordde het kind: zoo vroeg komen de heeren toch niet.

Er zijn gevallen bij sigarenmakers en zakjesplakkers, dat jongens 's ochtends vóór, 's middags tusschen en 's avonds na schooltijd boodschappen moeten doen: van 7 uur tot half negen; van half twaalf tot kwart over eenen en van 4 tot zeven uur.

Een meisje van 7 jaar moest melk rondbrengen. De onderwijzer beklaagde er zich over bij de moeder, dat het kind zulk een sterk geregen corset droeg en kreeg daarop ten antwoord, ik weet wel dat het niet goed is, maar het kind moet wat stevigheid hebben, anders kan zij haar werk niet doen.

Een jongen moest een paar uur voor schooltijd turf rondbrengen. De onderwijzer verklaarde dat het kind er onder leed. Een andere jongen werkte in een sigarenkistjesfabriek en leerde daarbij uitdrukkingen, waaromtrent de onderwijzer verklaarde, dat ze nadeelig terugwerkten op de andere kinderen. Een ander kind van 10 jaar moest 's morgens uit porren gaan, ofschoon het ten gevolge van andere werkzaamheden niet voor 10 uur 's avonds naar bed ging. Dat zulk een kind onder den schooltijd in slaap valt is zeer natuurlijk.

Dit slechts om te kenschetsen den arbeid buiten de schooluren. Thans kom ik tot den arbeid der kinderen van 6 tot 12 jaar, die in het geheel niet schoolgaan.

Dat dit getal in Amsterdam niet gering is kan reeds vermoed worden op grond van de officieele lijst die, in verband met art. 81 van de wet op het lager onderwijs, wordt opgemaakt door de gemeente van kinderen tusschen 6 en 12 jaar, die in het geheel geen onderwijs genieten. Het zal der Commissie bekend zijn op welke wijze dit geschiedt. Aan den eenen kant verstrekken de onderwijzers, ook huisonderwijzers, daartoe de opgaven. Die gegevens worden getoetst aan de registers van den burgerlijken stand. Zoo is men gekomen tot het getal kinderen, die in het geheel geen onderwijs genieten, waarvan afgetrokken wordt het getal kinderen, die op andere inrichtingen zijn. Zoo heeft men in Amsterdam een staat gemaakt naar de leeftijden. Het gansche bedrag is 4606 kinderen, waarvan 2201 jongens en 2405 meisjes. Nu is het merkwaardig, wanneer men dien staat inziet, met het oog op den leeftijd. De meeste kinderen zijn van 6 jaar, dat is natuurlijk, die bezoeken nog niet de gewone school. Het getal kinderen van zeven jaar is gering, van acht jaar eveneens en van negen jaar het geringst; met 10 jaar wordt het getal grooter 100 jongens en 205 meisjes, met 11 jaar 382 jongens en 507 meisjes. Nu is het merkwaardig dat men het minste getal vindt op 9jarigen leeftijd. Dit is een leeftijd, waarop de kinderen de school niet behoeven te verlaten om arbeid te verrichten. Het getal was 74 jongens en 104 meisjes. In 1886 hebben de school vóór 12jarigen leeftijd verlaten - ik heb alleen opgaven omtrent het openbaar onderwijs - 293 jongens en 307 meisjes, waarvan afgetrokken zijn de kinderen waarvan bekend is òf dat zij naar eene andere school gingen òf naar eene andere gemeente. Wat nu de meisjes betreft, die kan men voor de groote meerderheid buiten rekening laten, die vallen bijna geen van allen onder de wet, in zoover zij huiselijke bezigheden verrichten, maar voor de jongens ligt het voor de hand om aan te nemen dat een zeer groot gedeelte verboden kinderarbeid verricht. Ik voeg er bij dat bij eenige scholen de cijfers zeer sprekend zijn.

In het tijdvak van 1878-1886 hebben 63 jongens beneden de 12 jaar de school verlaten en in andere van 1872-1886 73. Wat van die jongens wordt? Omtrent allen

kunnen de onderwijzers natuurlijk geen berichten geven. Een onderwijzer doet de merkwaardige mededeeling dat, terwijl het eene vaste gewoonte is dat degenen die de school verlaten den meester komen bedanken, jongens die beneden de twaalf jaar heengaan, dit bijna nooit doen en een verzoek om inlichtingen bijna altijd vruchteloos is, naar zijne overtuiging, omdat men niet wenscht dat men op die wijze op het spoor zou komen van

overtredingen der wet. Dat de wet overtreden wordt, is naar de overtuiging van de onderwijzers in vrij wat gevallen met volkomen zekerheid te zeggen. Ik vond in de verkregen opgaven alle mogelijke vakken, sigarenmakers, boekbinders, boekdrukkers, straatwerkers, schoenmakers, blikslagers, zakjesplakkers, bakkers, diamantwerkers, vrijwel alle vakken.

De overtuiging van de onderwijzers is gegrond op mededeelingen door de kinderen, de buren of andere kinderen aan hen gedaan.

Het ergste is het blijkbaar in het diamantenvak.

Een onderwijzer schreef mij: Die diamantslijperijen! Die diamantslijperijen! Wanneer zal men daar eens leeren de wet niet langer te overtreden?

Uit de mij gedane mededeelingen is mij gebleken, dat in 1886 bekend zijn 52 jongens, waarvan de onderwijzers de volkomen overtuiging hebben, dat die jongens beneden de 12 jaren in een diamantfabriek zijn gaan werken.

Ik geloof, Mijnheer de Voorzitter, dat ik hiermede mijne overtuiging heb toegelicht, dat de wet op den kinderarbeid in Amsterdam zeer veel overtreden wordt.

Nu zou het misschien leerrijk zijn om op te vragen het aantal processen-verbaal, die in de laatste jaren te Amsterdam zijn opgemaakt en de vervolgingen waartoe die processen-verbaal aanleiding hebben gegeven. Ik voor mij beschuldig de politie niet van niets te doen. Integendeel, herhaaldelijk heeft zij, wanneer ik haar op een bepaald geval opmerkzaam maakte, daarvan werk gemaakt en zijn de kinderen weder naar de school teruggekeerd. Maar ik twijfel - verder mag ik niet gaan - of de politie op eigen initiatief veel doet; en ik twijfel niet, doch ik durf het met zekerheid niet uitspreken, dat er in allen geval, bij het toezicht door de politie uitgeoefend, geen bepaald stelsel gevolgd wordt, dat er niet is eene organisatie, om inderdaad de handhaving van de wet zooveel doenlijk te verzekeren. Eene organisatie die, mijns inziens, voor de hand ligt; een gestadig overleg met de hoofden der scholen. Maar ook daarvan wil ik der politie geen verwijt maken, zij heeft op veel toe te zien. En dat juist is voor mij een eerste argument voor de dringende noodzakelijkheid van een speciaal toezicht. Was er in Amsterdam een man - ik zeg volstrekt niet dat hij die stad alleen voor zijne rekening moest nemen - die van den eenen kant in geregeld overleg stond met de hoofden der scholen en daardoor de feiten te weten kwam en aan den anderen kant politie en justitie voortdreef, dan geloof ik dat binnen betrekkelijk korten tijd het terrein te Amsterdam wel schoongeveegd zoude zijn.

Dit voor zoover het eerste punt betreft.

4626. V. Ik behoef u niet te zeggen dat men met het allegeeren van feiten en het aannemen van de waarheid daarvan ontzaglijk voorzichtig moet zijn. U weet dat zeker even goed als ik. Maar dan wil ik u toch met de ervaring die wij beiden in dat opzicht hebben, vragen: waren de onderwijzers zoo volmaakt zeker, dat jongens onder de 12 jaar eenigszins aanzienlijk getal, bij voorbeeld op sigarenmakerijen werkzaam waren? Ik meen dat althans zoo even uit u verstaan te hebben.

A. Ik meen gezegd te hebben, dat deze cijfers, door mij medegedeeld, het sterke vermoeden wekken, dat, zoo niet door allen, dan toch door een groot gedeelte verboden arbeid wordt verricht, en dat van sommige gevallen de onderwijzers mij volkomen hebben overtuigd.

Vraagt gij mij nu of ik op grond daarvan zekerheid heb, dan beantwoord ik die vraag niet bevestigend voor elk speciaal geval, maar wel in den zin, dat deze

mededeelingen der onderwijzers voor mij voldoende zijn om mij de stellige meening te doen koesteren, dat de wet in Amsterdam *niet* stipt wordt nageleefd.

4627. V. Ik mag dit punt nog niet loslaten, want uw antwoord paste niet volkomen op mijn vraag. Gij hebt straks - wanneer ik u althans goed heb verstaan - op gezag van of liever vertrouwende op de juistheid der mededeelingen van de onderwijzers, die gij, uit zucht tot medewerking voor de Enquête-commissie hebt geraadpleegd, verklaard, dat gij er stellig van verzekerd zijt, dat een bepaald aantal jongens

beneden de twaalf jaren te Amsterdam op sigarenmakerijen werken. Is dit zoo?

A. Ik heb ten aanzien van de sigarenmakers geen getal genoemd. Ik heb onder andere gevallen ook sigarenmakers opgegeven.

4628. V. Ik zeg niet, dat gij een cijfer van sigarenmakers genoemd hebt, maar dat het een feit van eenige beteekenis was, dat jongens beneden de 12 jaar werkten bij sigarenmakers.

A. Ik heb gezegd, dat onder de gevallen, die ik noemde, ook die waren.

4629. V. Nu moet ik u toch één ding zeggen, dat, voordat wij. dit feit zoo kunnen aannemen, daar wel het volgende tegenover gesteld mag worden, namelijk dat op ons verzoek (dat is u niet onbekend, want gij weet dat het door ons geprovoceerd is) door de politie te Amsterdam in de laatste weken alle fabrieken en werkplaatsen *ad hoc* zijn bezocht en onderzocht, dat men bij die gelegenheid met groote zorg heeft gezien naar het getal en den ouderdom der aldaar werkzame personen, en dat men, met ééne uitzondering, nergens kinderen beneden de 12 jaren heeft gevonden. Hoe rijmen wij die twee feiten?

A. De sigarenfabricage behoort, als ik mij niet vergis, tot de vakken van huisindustrie.

4630. V. Als gij, met hetgeen gij straks zeidet, het oog hadt op de tehuiswerkers, dan heb ik niets meer te zeggen.

A. Ik heb speciaal opgeschreven: bij sigarenmakers en de sigarenmakers-kistjesfabriek. Dat is, waar ik het woord ‘fabriek’ heb gebezigd, in denzelfden zin als de onderwijzers. Waar ik sprak van sigarenmakers deelde ik mede dat de onderwijzers mij schreven: jongens bij sigarenmakers en op sigarenkistjesfabrieken. Vraagt gij mij: waar zit het kwaad, dan ben ik ten volle overtuigd dat het gezocht moet worden bij de thuiswerkers.

4631. V. Kunt gij ons namen van die thuiswerkers opgeven?

A. Neen.

4632. V. Hebt gij die namen niet gevraagd?

A. Neen, en ik wil gaarne de reden daarvan zeggen. De goede onderwijzers hebben het besef van hun plicht als zendeling; zij behoeven dus het vertrouwen van de ouders. Had ik hun mededeeling gevraagd van namen, dan weet ik niet of de onderwijzers vrijheid zouden gevonden hebben mij alle gewenschte mededeelingen te doen.

4633. V. Nu moet ik u eene kleine observatie maken. De onderwijzers stellen om goede redenen in u een groot vertrouwen. De aanraking die zij te dezer zake met u hadden was eene voorbijgaande, eene aanraking voor eens, alleen met het oog op deze enquête. Nu reeds gevoelt gij dat om geheel niet onloffelijke motieven bezwaren bij hen zouden bestaan om u mededeeling te doen van feiten en omstandigheden. Wat stelt gij u dan voor van het overleg tusschen *de politie* en de onderwijzers? Zou het tegenover de politie nog niet meer achterhoudend zijn geweest?

A. Ik wensch niet verkeerd verstaan te worden; ik ben overtuigd dat de onderwijzers geen bezwaar zouden hebben mij alle namen te noemen, maar het was hun geenszins onverschillig of ik die zou overbrengen. De onderwijzers zien er tegen op in het openbaar gesignaleerd te worden wegens dat overbrengen. Eene gansch andere zaak is het wanneer een ambtenaar, dien bij de wet de plicht wordt opgelegd voor de uitvoering der wet te waken, vraagt gestadige mededeeling van elk voorkomend geval; geen onderwijzer die zijn plicht beseft zal daarin te kort schieten. Dat dit ten deele afbreuk zou kunnen doen aan de verhouding tusschen onderwijzers en ouders

is mogelijk. De oordeelvellingen van de onderwijzers zijn te dien aanzien zeer verschillend.

4634. V. Het schijnt dan toch dat op het door mij aangeraakte punt iets bestaat dat doet vreezen, dat men niet bij alle onderwijzers alle mogelijke medewerking zou ontmoeten, omdat zij niet gaarne het vertrouwen der ouders zouden verliezen?

A. Een onderwijzer, die dat gevoelen is toegedaan, zal niet aarzelen, die mededeelingen te doen, welke officieel van hem worden gevraagd.

4635. V. Wat bedoelt gij met officieel?

A. Krachtens de wet.

4636. V. Dus gij zoudt zóóver willen gaan van bij de wet voor te schrijven

aan de onderwijzers dat zij *aan de politie* zouden moeten opgeven alle feiten, die zij *buiten* de school vernemen mochten omtrent het doen en laten van kinderen?

A. Ik zou wenschen dat ieder onderwijzer die als zoodanig, dus *in* de school, zekere feiten waarneemt, verplicht is deze ter kennis te brengen van de daartoe aangewezen autoriteiten.

4637. V. Maar het feit waarnemen, dat deze of gene jongen op eene sigarenfabriek werkt, kan de onderwijzer toch alleen doen *buiten* de school? door naar het doen en laten van zijn jongens *buiten* de school te informeeren?

A. Ik stel mij dit aldus voor: zoo vaak een onderwijzer een kind beneden de 12 jaar voor goed de school ziet verlaten, moet hij daarvan terstond kennis geven aan de autoriteiten, en hij behoort daarbij te voegen zulke mededeelingen als voor die autoriteit eene vingerwijzing kunnen zijn om haar onderzoek voort te zetten.

4638. V. Gelooft gij dat de onderwijzers, voor zoover gij ze kent, zich die taak in dien omvang en speciaal met de strafgevolgen, die er op zouden staan, gaarne zouden zien opgedragen?

A. Er zijn goede en niet goede onder de onderwijzers, gelijk in elken stand. Ik geloof dat de meeste onderwijzers, wanneer hun die taak opgedragen werd, ze inderdaad goed zouden vervullen. Of zij het gaarne zich zouden zien opgedragen is eene vraag, die mij persoonlijk althans niet bijzonder belang inboezemt.

4639. V. Als ik het woord ‘gaarne’ gebruik, dan is het in dien zin, of de onderwijzers die taak zouden vervullen *met goeden wil*. Dit staat toch vast dat bij het rechercheerwerk, waarvan hier bij u sprake is, zonder goeden wil niets bereikt wordt, zoodat men dien arbeid heel *gaarne* moet willen presteeren of er komt niets van terecht. Niet waar?

A. Ik geloof dat ik den onderwijzersstand belasteren zou indien ik niet de overtuiging uitsprak dat, zelfs zonder wettelijke regeling op dit punt, de groote meerderheid der onderwijzers, indien een speciaal ambtenaar hun inlichtingen vroeg, met groote liefde en ijver voor de zaak de gevraagde inlichtingen zou trachten te verstrekken.

4640. V. Is er in die richting dan dus wel eens eene poging aangewend?

A. Zoover ik weet niet. Maar in Amsterdam heb ik herhaaldelijk, zooals ik reeds mededeelde, met behulp van de politie kinderen naar de school teruggebracht.

4641. V. Dat is mijne bedoeling niet. Ik bedoel of het in Amsterdam nooit beproefd is door u of door anderen, die hartelijk belang stellen in den goeden gang van zaken, om eene aanschrijving, eene officieele opdracht, eene uitnoodiging aan de onderwijzers in de wereld te krijgen, waarbij een mandaat verkregen werd om in de richting, door u aangeduid, werkzaam te zijn?

A. Zoover ik weet niet. Er is geen stelsel.

4642. V. Niets belet toch om zonder *wettelijke* tusschenkomst in die richting iets te doen?

A. Zeer zeker niet, maar ik geloof dat het op den weg van de politie reeds ligt hier handelend op te treden.

4643. V. Zou het niet kunnen uitgaan van het stedelijk bestuur, door het schooltoezicht geprovoceerd?

A. Jawel.

4644. V. Heeft het stedelijk bestuur of het schooltoezicht van Amsterdam nooit iets in die richting gedaan?

A. Zoover ik weet niet.

4645. V. Elders wel?

A. In Delft heb ik in der tijd opzettelijke opgaven gevraagd; en op grond daarvan zijn toen vele kinderen naar de school teruggezonden. Maar het is nooit een stelselmatig uitgevoerde maatregel geweest.

4646. V. Wij zijn nog niet op het punt waar ik op komen wil. Mijne vraag is niet of men aan u persoonlijk bij het instellen van de vrijwillig op u genomen onderzoekingen terstond de gevraagde inlichtingen heeft verstrekt, maar mijn vraag is, of ooit elders op aandrang van het schooltoezicht organisatiën in het leven zijn getreden, waarbij de onderwijzers last kregen om overtredingen van de wet op den kinderarbeid aan de politie mede te deelen?

A. Dat is mij niet bekend.

4647. V. Dat zou toch mogelijk zijn geweest zonder nadere tusschenkomst van den wetgever in te roepen?

A. Zeker, maar dan zou het niet zoo goed gebeurd zijn.

4648. V. Dat is een tweede vraag. Om nu eens te blijven bij het feit van de sigarenmakers. Hebben die onderwijzers u ook in de laatste dagen medegedeeld of die kinderen, die als helpers van den werkman optreden, eigen of vreemde kinderen zijn? Ik ben nu, versta mij wel, aan het tweede gedeelte uwer mededeeling, die liep over het dagwerk van sigarenmakers en diamantslijpers. En met het oog daarop doe ik de speciale vraag of die onderwijzers al of niet verklaard hebben, of die kinderen zijn eigen kinderen of vreemde?

Gij begrijpt natuurlijk de tendenz van mijne vraag?

A. Om misverstand te voorkomen, wensch ik te zeggen, dat bij de mededeelingen, die ik deed, ik de sigarenmakers genoemd heb in een reeks van andere ambachten. Wat den geregelden arbeid betreft, daaromtrent hebben de onderwijzers voor een gedeelte niet verklaard of die arbeid geschiedt bij de ouders of niet. Wanneer de quaestie van leemten in de wet aan de orde komt, mag daarbij wel op gelet worden.

4649. V. Zouden de onderwijzers niet geneigd zijn namen en feiten aan ons op te geven van overtredingen van dien aard?

A. Ik moet daarop het antwoord schuldig blijven.

4650. V. Gij hebt u veel moeite gegeven om de Commissie in haar moeilijke taak een weinig behulpzaam te zijn. Heeft uwe ervaring niet bewezen, dat er in het algemeen een zekere schroom bestond bij de werklieden om, hetzij persoonlijk, hetzij schriftelijk, mededeelingen aan ons of voor ons te doen?

A. Van den kant van de onderwijzers heb ik dat niet kunnen waarnemen.

4651. V. Ik deed mijne vraag thans opzichtens de werklieden, hoewel wij u ook omtrent de onderwijzers gaarne willen hooren.

A. Bij de onderwijzers heb ik dien schroom niet kunnen waarnemen; ik heb maar met één onderwijzer gesproken, en die meende, dat hij niet veel merkwaardigs te zeggen had, maar ik heb meenen op te merken, dat bij de werklieden een groote schroom bestaat. Ik heb die ondervinding gemaakt in enkele gesprekken, die ik met hen gevoerd heb. Zij zeiden: ons bestaan staat misschien op het spel; wij zullen nooit onze betrekking verliezen met de aangevoerde reden, dat wij voor deze Commissie verschenen zijn, maar wij begaan natuurlijk ook fouten, en die zullen dan, lichter misschien dan anders, aanleiding geven om ons weg te zenden.

Dit is wat ik herhaaldelijk heb gehoord.

4652. V. Dat stemt geheel en al overeen met de ervaring, die wij ook op andere wijze gemaakt hebben, helaas, maar ik stelde er prijs op, dat u, die u veel moeite gegeven hebt om geschikte getuigen aan ons te kunnen aanwijzen, te dien opzichte uw eigen ervaring daaromtrent zoudt mededeelen. Daarom heb ik u deze incidenteele vraag gedaan.

Gij hebt u ook moeite gegeven op ons verzoek, om ons de adressen op te geven van dezen of genen geneeskundige, die meer in de kringen van de werklieden werkzaam is, en ook dat is vruchteloos geweest.

A. Ik meen u een naam te hebben opgegeven, en een tweeden te hebben gevoegd bij den eersten dien ik vroeger had medegedeeld, die bereid was om te komen, maar wien het in deze dagen zoo moeilijk was.

4653. V. Omdat hij zware zieken heeft. Maar dat is al wat u niettegenstaande alle moeite hebt kunnen verkrijgen?

A. De directeur van het Binnengasthuis heeft een lijst opgemaakt.

4654. V. Ja, die hebben wij gekregen door tusschenkomst van den burgemeester van Amsterdam.

U ziet dus, om van deze incidenteele vragen af te stappen, het groote kwaad in het gebrek aan toezicht op de naleving van de wet?

A. De reden waarom ik meen dat er speciaal toezicht moest zijn, is in de eerste plaats de niet voldoende handhaving van de wet, maar het is voor mij niet de hoofdgrond.

4655. V. De voornaamste bedoeling waarom u een toezicht verlangt, is dan misschien, dat gij wilt hebben een orgaan tot verschaffing van bouwstoffen omtrent de toestanden?

A. Mijn eerste bedoeling is toezicht te verkrijgen op de wet, zooals die daar ligt. Maar dat toezicht wordt des te moeilijker, naarmate de wetgever het gebied van volstrekt verbod verlaat en at van beperking van arbeid betreedt. Mij dunkt dat dit niet nader ontwikkeld behoeft te worden; het ligt voor de hand.

Doch er komt iets bij. Ik heb de overtuiging dat de Staatszorg ten deze niet goed kan zijn, tenzij de wetgever algemeene regelen stelle, en aan het uitvoerend gezag, zij het ook onder de best mogelijke waarborgen, tamelijk ruime bevoegdheid laat, om eenerzijds de wettelijke voorschriften te verscherpen waar dit noodig is, anderzijds ze te verzachten waar de belangen der nijverheid dit gebiedend noodzakelijk maken, dispensatie derhalve. Zoo is het in alle andere landen, en zoo moet het ook mijns inziens in ons land geschieden.

Wanneer de Regeering dit wil doen, zich van die uiterst moeilijke taak naar behooren zal kwijten, dan moet zij organen ter beschikking hebben die de industrie gestadig bestudeeren. En daarvoor zijn inspecteurs, mijns inziens, niet alleen de aangewezen maar ook uit den aard der zaak de meest geschikte personen. Bovendien, wanneer de Staat door preventieve maatregelen de veiligheid en de gezondheid der arbeiders wil verbeteren, dan is toch ook daarvoor een speciaal toezicht noodig. Ik weet zeer goed dat al die werkzaamheden over andere categorieën van ambtenaren zouden kunnen verdeeld worden. Men heeft daarover herhaaldelijk gesproken Maar dan zou ik in hooge mate vreezen dat de zorg voor deze arbeidswetgeving zou zijn en blijven: bijzaak.

Wanneer men de verslagen der buitenlandsche fabrieks-inspecteuren leest, dan blijkt het daaruit dat waarlijk de arbeid van een geheelen menschnoodig is om die taak te vervullen. Indien men deze opdroeg aan de leden van het geneeskundig Staatstoezicht, aan de ingenieurs van het stoomwezen - daargelaten nu nog de vraag of de ervaring van die ambtenaren het vermoeden wettigt dat de zaak behoorlijk zal worden behartigd - dan ligt het toch in den aard der zaak dat deze wetgeving niet komt tot haar recht.

Daarom, ook al liet de wet, zooals zij daar ligt, niets te wenschen over, zoo is een speciaal toezicht toch noodzakelijk, vooral bij uitbreiding der wet, zoowel omdat het toezicht dan moeilijker wordt, als omdat de Regeering dan vaste ambtenaren moet hebben, de nijverheid bestudeerende en in staat de Regeering voor te lichten bij de zware verantwoordelijkheid, die naar aanleiding harer macht tot het verscherpen der verbodsbepalingen op haar rust.

4656. V. Wanneer ik het dus goed begrijp, dan zoudt gij in de wet willen getrokken hebben slechts meer algemeene lijnen en zoudt gij de bevoegdheid, zoowel om te verscherpen als te dispenseeren, willen overlaten aan de uitvoerende macht, aan de Regeering. Maar welke regeering bedoelt u; het centraal gezag, het hoofd van het Departement van Binnenlandsche Zaken of van een ander Departement, of meent gij het provinciaal of plaatselijk bestuur?

A. Het komt mij voor, dat er, speciaal op het gebied van vergunningen, vergunningen van geen groote beteekenis, wel wat kan worden overgelaten aan lagere organen.

4657. V. Met het woord ‘vergunningen’ worden door u bedoeld dispensatiën?

A. Ja, ik meen dat, waar de zaak niet van groote beteekenis is, het geven van dispensatiën wel aan de lagere organen kon worden overgelaten. Maar waar het dispensatiën van grootere beteekenis en verscherpingen betreft, zou ik het wenschen

voor te behouden hetzij aan Koninklijke besluiten hetzij aan den verantwoordelijken chef van het Departement. Als ik straks sprak van mogelijke waarborgen, meende ik dat zekere verscherpingen gebonden zouden kunnen worden aan een advies van den Raad van State. Ik wensch het met een voorbeeld te verduidelijken.

Er wordt van den kant der glasblazersindustrie beweerd, dat daar jeugdige werkkrachten niet alleen onmisbaar, maar zelfs bij nacht onmisbaar zijn. Of dat waar is laat ik in het midden. Maar gesteld eens dat die bewering juist bevonden werd door de Regeering (het woord Regeering in den strengsten zin genomen), welnu, indien dan in de wet

een verbod van nachtarbeid geschreven stond, zou ik wenschen dat het uitvoerend gezag den nachtarbeid kon veroorloven, mits daaraan zekere voorwaarden verbindende.

Ik zeg niet dat de Regeering dit zou moeten doen, maar ik zou aan het uitvoerend gezag de vrijheid wenschen te laten om, wanneer het belang van de industrie zekeren arbeid eischt, dien arbeid te vergunnen, maar dan moet het uitvoerend gezag daaraan zekere voorwaarden kunnen verbinden. Omgekeerd wanneer - wat ik zou betreuren - het absolute verbod van arbeid beperkt werd tot den 12jarigen leeftijd, zou ik wenschen dat het uitvoerende gezag voor zekere industrieën dat verbod kon verlengen. Ik heb dus voorbeelden genoemd èn van verzachting èn van verscherping.

4658. V. Zoudt gij niet vreezen - ik vraag het slechts en laat mijn persoonlijk gevoelen geheel ter zijde - dat de toepassing van dat stelsel tot willekeur zou kunnen leiden?

A. De mogelijkheid tot willekeur kan niet ontkend worden. Maar ik vrees een willekeur eerder ten nadeele dan ten voordeele van den werkman. Wanneer ik de keus heb tusschen eene regeling met de mogelijkheid van willekeur of den eisch dat alles tot in de kleinste details bij de wet zal worden geregeld, dan kies ik de mogelijkheid van willekeur, die ik noem eene zeer geringe mogelijkheid omdat de openbare meening niet alleen, maar ook de Volksvertegenwoordiging wel zal zorgen, althans kan zorgen dat die mogelijkheid blijft eene theoretische mogelijkheid.

Ik geef dus aan de mogelijkheid van willekeur de voorkeur boven eene detailregeling bij eene wet, waarvan ik het tot stand komen in Nederland eene onmogelijkheid acht.

4659. V. Gij wilt dus zeer weinig overlaten aan de plaatselijke besturen?

A. Zeer weinig.

4660. V. Ook zeer weinig aan de provinciale besturen?

A. Ik zou zoo min mogelijk willen overlaten aan de lagere administratieve besturen. Veeleer zou ik eene zekere bevoegdheid willen toekennen aan de inspecteurs, behoudens beroep, gelijk in Engeland, op scheidsrechters, en wil men dit niet dan op de Regeering. Kleine gevallen zou ik liever overlaten aan de inspecteurs dan aan de lagere administratieve organen: dit laatste zou tot bedenkelijke gevolgen kunnen leiden: hoe kleiner terrein, hoe grooter zekere invloeden.

4661. V. Hoe grooter vrees voor favoriseeren en het tegenovergestelde van dien?

A. Dat bedoel ik.

4662. V. Bij dat stelsel, hetwelk gij dan aangenomen zoudt wenschen te zien, niet als het volmaakte maar als het best bereikbare, zou voor den algemeenen wetgever niet zoo heel veel meer te statueeren blijven? Of zoudt gij nu reeds bepaalde groote punten willen aangeven, die voor goed zouden moeten worden vastgelegd, zonder gelegenheid tot dispensatie of verscherping?

A. Misschien kom ik vanzelf tot een punt, dat ik zeer gaarne onder de aandacht uwer Commissie zou willen brengen, namelijk de verhooging van den minimum-leeftijd. Doch vooraf dit. Het doel, in de considerans van de wet van 1874 omschreven, om de verwaarloozing van kinderen tegen te gaan - waaronder ik het niet geregeld schoolgaan tot zekeren leeftijd beschouw - dat doel kan men door eene wet op den arbeid alléén, hoe goed ook geformuleerd, niet geheel bereiken.

Daaronder kan men naar mijne overtuiging nooit brengen de bezigheden, die een meisje verricht in het gezin van de ouders. Dat kan nooit arbeid genoemd worden in

den zin van de wet. En toch juist daaromtrent wordt tegenover de meisjes in ons land zoo zwaar gezondigd. Daarvoor kan alleen doel treffen de leerplicht. Ik heb steeds gemeend dat *met* en *naast* eene goede wet op den kinderarbeid noodzakelijk was eene wet op den leerplicht; afgezonderd daarvan acht ik een schoolbezoek tot 12jarigen leeftijd bepaald onvoldoende. En er is misschien wel eenige reden om te vreezen dat in dit opzicht de wet van 1874 eer kwaad dan goed gedaan heeft.

Daaromtrent wil ik eenige feiten wat Amsterdam betreft mededeelen.

Ik heb aan den heer Degenhardt, voor korten tijd nog hoofd eener open-

bare school te Amsterdam, een man van groote ervaring op dit gebied, de vraag gericht, of naar zijne meening de toestand wat betreft het einde van het schoolbezoek, beter was dan voorheen. Zijn antwoord luidde: ongetwijfeld voor een deel van de gemeente slechter dan vroeger De hoofden van de scholen bij wie veel Israëlietische kinderen ter school waren, hadden hem herhaaldelijk geklaagd dat vooral de Israëlietische kinderen minder lang dan vroeger de school bezochten.

Het is moeilijk hieromtrent eene stellige uitspraak te doen, maar mijn indruk is, op grond van de mededeelingen van dien onderwijzer, dat het hiermede in het oosten van Amsterdam ongunstiger is dan in het westen.

Een onderwijzer deelde mij mede dat er in 1886 behalve 9 jongens en 9 meisjes vóór het 12de jaar van school gingen 13 jongens en 7 meisjes onmiddellijk nà het 12de jaar.

'Een veertigjarige ondervinding', schreef hij mij, 'heeft mij geleerd dat het vroeger regel was de jongens tot hun 14de jaar de school te doen bezoeken.' In 1874 hadden alle jongens van zijne school, bij het verlaten daarvan, dien leeftijd bereikt.

Een ander schreef deze karakteristieke uitdrukking:

'Vroeger speelde het getal 12 in de schoolwereld niet zulk eene rol als thans. "Hij is toch al twaalf" hoorden de onderwijzers nu van de ouders, in de beteekenis van: gij hebt nu niets meer over hen te -zeggen'.

Trouwens de cijfers van sommige scholen wijzen er ook op.

Eene school van 1877-79 had gemiddeld 28 à 29 jongens van 12 jaar en ouder. Dezelfde van 1884 tot 1886 had slechts 16 à 17 jongens van dien leeftijd.

Zoo zijn andere scholen daar analoog aan.

Op eene school van 360 leerlingen waren volgens de opgave van den onderwijzer bij het begin van den nu loopenden cursus 6 jongens en 7 meisjes van 12 jaren en ouder.

Hij schreef er bij: 'Evenmin als ik iemand zou kunnen bewijzen dat de 80jarige leeftijd die van een jongeling is. kan ik bij die ouders het denkbeeld ingang doen vinden dat een 12jarig kind nog een schoolkind moet wezen.'

Ik geloof werkelijk, dat het noodzakelijk is den minimum-leeftijd te verhoogen, opdat de school voor de kennis en de ontwikkeling die vruchten dragen kunne voor het leven, die thans voor de groote meerderheid der kinderen niet worden verkregen.

Nu durf ik echter, voor mijn klein deel, de verantwoordelijkheid niet op mij nemen om den wetgever aan te zetten tot een onbeperkt verbod van arbeid voor 14jarigen leeftijd, en wel op grond dat ik, hoewel ik reden heb uit ondervinding om het beweren van de werkgevers te wantrouwen dat de jongens het vak niet kunnen leeren als zij er later bij komen, eene te beperkte kennis heb van de eischen der nijverheid om voor te stellen den grendel geheel voor de deur te schuiven, en derhalve aan het uitvoerend gezag de bevoegdheid zou willen toegekend zien om voor enkele industrieën eene afwijking toe te laten. Evenzoo met de beperking van arbeidsuren van werklieden en jongens.

4663. V. Laat ons even bij den ouderdom blijven. Gij zoudt dus zijn voor den leeftijd van 14 jaren?

A. Ja.

4664. V. Gij bevestigt dus op grond uwer ervaring wat aan ons in den loop van deze enquête reeds meer dan eens is gebleken, namelijk, dat de wet van 1874, wat zij zeer zeker niet beoogd heeft, ten gevolge heeft gehad, dat zich een zeker

volksbegrip heeft gevormd, dat met 12 jaar het schoolgaan van de kinderen uit moet zijn?

A. Ik durf niet verklaren, dat de wet dit volksbegrip gevormd heeft, maarzij heeft er zeer zeker voedsel aan gegeven.

4665. V. Het is toch een feit, dat vóór 1874 dat volksbegrip niet bestond, maar dat het na dien tijd is opgemerkt geworden. Vóór 74, gij deeldet het zoo even zelf mede, bleven de kinderen tot hun 14de jaar op school, terwijl na 1874 de ouders en kinderen uit zekeren stand begrepen, dat met het twaalfde jaar het schoolgaan uit was?

A. Ik heb u een enkel feit medegedeeld, maar ik ben bang om te generaliseeren. Ik durf niet verder te gaan dan te verklaren, dat de wet van 1874

in dien geest schijnt te hebben gewerkt.

4666. V. Uwe uitdrukking is zeer voorzichtig, maar zij bevestigd toch hetgeen wij van elders en ook van menschen uit het volk gehoord en bespeurd hebben.

Gij zeidet daar zoo even in het voorbijgaan, dat gij het minimum van den leeftijd wenschtet op te voeren tot 14 jaar, niet waar?

A. Ja, maar met overgangsbepalingen

4668. V. Daarop juist wenschte ik u te brengen. En ook dat u uwe denkbeelden eens zoudt aangeven omtrent de keuze van dat cijfer van 14 jaar. Aan elk cijfer is iets willekeurigs verbonden, maar welke bijzondere reden hebt gij misschien om te opineeren voor het 14de jaar? En welke overgangsbepalingen staan u voor den geest?

A. Men zou met niet al te kleine termijnen tot het 14de jaar moeten komen, bijv. 12-13-14. Niet al te kleine termijnen zeg ik, omdat de ruimte en de leerkracht zouden ontbreken om nu reeds die kinderen op school te laten.

4669. V. Nu dat is een voorbijgaand punt. Dus de overgangsbepalingen, waarop u doelt, zouden haar *raison d'être* vinden in de beperkte ruimte aan localiteiten en de beschikbare krachten van onderwijzend personeel, maar voor de rest komen u de overgangsbepalingen niet voor eene bepaalde behoefte te zijn?

A. Toch nog, voor zoover ik de industrie en de ouders - zeer verschillende oogpunten natuurlijk - geleidelijk wil doen wennen aan den nieuwen toestand, gelijk men in 1874 zeer te recht heeft gedaan, naar mijn inzien.

4670. V. Dit zijn dus de eenige punten, waarop bij de regeling van die overgangsbepalingen zal moeten worden gelet?

A. Ja, de belangen van huisgezin, industrie en school.

4671. V. En indien er nu eene wet kwam. waarbij, conform uwen wensch, bepaald werd dat het minimum verhoogd werd tot 14 jaren, gelooft gij dan, met uwe kennis en ervaring van menschen en toestanden dat inderdaad, vooral bij de lagere schichten der maatschappij, waarvan wij nu spreken, zulk eene wet het gevolg zou hebben dat de kinderen tot hun veertiende jaar op school zouden gaan?

A. Dit geloof ik om dezelfde reden, waarom ik het geloofde vóór de invoering van de wet van 1874. De reden waarom de kinderen de school verlaten is niet, omdat de ouders niet wenschen dat die kinderen niet langer schoolgaan, maar de geldelijke belangen van deouders. En hoewel ik niet wil ontkennen dat zich misschien wel eens een enkel geval van treurigen aard zal voordoen, ben ik toch overtuigd dat die voorvallen onbeteekenend zullen zijn, omdat eene wet op den kinderarbeid als het wareis eene indirecte wet op den leerplicht.

4672. V. Gij zijt dus van meening dat de opvoering van het minimum tot 14 jaren in het algemeen niet zal leiden tot straatslijperij op groote schaal?

A. Neen.

4673. V. Maar nu het belang van de gezinnen. Er zijn gezinnen - wij mogen het afkeuren of het betreuren - voorwie inderdaad die inbrengst van den arbeid der kinderen van 12-14 jaar een groote steun is in het huishouden. U weet dit even goed als ik. Maar niettegenstaande die wetenschap durft gij toch volhouden dat het minimum tot 14 jaar moet verhoogd worden? Dat is immers goed verstaan?

A. Ik ontken het gewichtige van dit bezwaar niet. Maar wat het zwaarste is moet ook het zwaarst wegen. Indien wij zullen komen tot een maatschappelijken toestand, die wij, mijns inziens, verplicht zijn na te streven, dan moeten wij ook door dien zwaren tijd heen. Ik geloof dat ten deele zoodanig verbod van arbeid kan leiden tot

verhooging van loon, maar zeker niet geheel. De gezinnen zullen er dus onder lijden en het zal dan de plicht zijn van de welgestelden om dien zwaren tijd in het begin te helpen verlichten. Maar of zij dit doen of niet, of de gezinnen er onder lijden of niet, ik voor mij acht dien maatregel wenschelijk omdat ik dit dringend noodzakelijk acht voor de toekomst der kinderen.

4674. V. En omdat gij begrijpt dat het plichtbesef der ouders tegenover hunne kinderen niet krachtig genoeg zal zijn, wenscht gij wettelijke maatregelen?

A. Ja, voor de ouders zou de eisch veel te zwaar zijn.

4675. V. En de tusschenkomst der wet

is volgens u noodzakelijk om ze ten goede te dwingen?

A. Ja.

4676. V. Gij zeidet zooeven dat gij op grond van eigen ervaring groot wantrouwen koestert in zekere werkgevers, die verklaren dat de hulp van die kleine schepsels voor hen onmisbaar is.

Dat argument zal zich natuurlijk, zoodra er sprake is van verhooging van het minimum-cijfer der wet, sterker doen gelden. Wat heeft de ervaring u nu meer gedétailleerd geleerd omtrent de groote voorzichtigheid, die men tegenover dergelijke verklaringen van werkgevers moet in acht nemen?

A. Ik doel vooral op de adressen die vóór het tot stand komen der wet van 1874, meer bepaaldelijk tot de Eerste Kamer, door de werkgevers zijn gericht, en waarin eene laatste poging werd gedaan om, zooals. het heette, den doodslag voor hun industrie te voorkomen. Ik herinner hierbij vooral aan de adressen der steenfabrikanten, waarin beweerd werd dat de handbeweging tot het opzetten der steenen niet door ouderen kon verricht worden. En toch heeft de ervaring, zooals trouwens in ieder land, geleerd dat het wèl kon. Iedere eerste schrede tot verscherping der wetgeving lokt van de zijde der industrie de klacht uit, dat zij nu sterven moet. En, Goddank, zij is nog niet dood!

4677. V. Ik geloof dat uwe ervaring toch wel eenigszins rijker zal zijn dan die, welke door u uit de openbare stukken is geput. Naar mijn oordeel, zult gij ook wel eens op andere wijze de groote overdrijving bespeurd hebben, die op dit gebied dikwijls heerscht?

A. Als ik een geval mag noemen, zoo kan ik mededeelen dat ik op eene steenfabriek ben geweest, waar men in het jaar geen politie gezien had, en waar de baas mij verzekerde: mijnheer, wij kunnen het best zonder die elfjarigen doen.

4678. V. Dat is nu, geloof ik, één punt afgehandeld van de zaken die gij geschreven zoudt wenschen te zien in de algemeene wet, namelijk het vaststellen van het minimum van leeftijd op 14 jaar, met, als algemeenen regel, verscherping en dispensatie in handen der Regeering. Hebt gij nu nog iets over dit onderdeel van het onderwerp in het midden te brengen of beschouwt ge het als afgehandeld?

A. Er staat mij niets verder voor den geest.

4679. De heer **Van der Sleyden:** De getuige meent, dat de leeftijd tot 14 jaar moet beperkt worden en hij wenscht vooral dat de kinderen tot dien leeftijd de school zullen kunnen bezoeken. Nu zijn knapen van 12 tot 14 jaar, al mogen er zwakkere onder zijn, dikwijls tamelijk ontwikkeld. Zoudt gij niet minder gewenschte gevolgen vreezen, wanneer dergelijke jongens geene andere bezigheid hadden dan het bezoeken der school? De schooluren bepalen zich tot 5 à 6 uren en het huiswerk moet voor dergelijke jongens bijzaak zijn. In dergelijke gezinnen zou dat huiswerk ook niet veel opleveren; misschien ontbreekt de gelegenheid daartoe, maar stellig het toezicht, omdat de vader van huis is en de moeder steeds druk met bezigheden bezet zal zijn. Zou het dus niet te vreezen zijn, dat die kinderen in de uren buiten den schooltijd zouden verwilderen?

A. Ik heb nooit iets vernomen van dergelijke nadeelige gevolgen in de landen waar langdurige leerplicht bestaat, tenzij in enkele groote gemeenten, waar men bijzondere maatregelen heeft genomen om kinderen, die dreigden te verwilderen, buiten de schooluren in zekere localiteiten - Knabenorten - te verzamelen, waar door vrijwillige bemoeiing aan de geestelijke en zedelijke vorming van de kinderen wordt gearbeid.

Omtrent Zwitserland bijv. heb ik nooit dergelijke nadeelige berichten vernomen. Ik geloof wel dat enkele gevallen zich kunnen voordoen, maar door vrijwillige samenwerking moet daarin voorzien worden. Maar als regel meen ik te mogen stellen, dat de 12- à 13jarige jongen zijne vrije oogenblikken zeer goed in het huisgezin zal doorbrengen. Men mag niet te veel letten op in het oog springende slechte gevallen, die hier te lande gelukkig geen regel zijn.

4681. De **Voorzitter:** Het eerste punt dat gij in de wet zoudt wenschen te zien opnemen, een hooger minimum, hebben wij thans afgehandeld Betreft het tweede punt, dat gij wenscht te bespreken, den duur van den arbeid?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter.

4682. V. Wees dan zoo goed daaromtrent uwe gedachten mede te deelen. Met den duur van den arbeid bedoelt gij wellicht het begin en het einde en de tusschenin komende rusttijden?

A. De wet zoude al wederom moeten bevatten eene regeling van den arbeidsduur en van den arbeidstijd, met de bevoegdheid van het uitvoerend gezag om daarvan af te wijken, en met zoodanige beperking van den arbeidstijd, dat de gelegenheid overbleef om eene algemeene herhalingsschool of eene ambachts- of teekenschool te bezoeken. Ook daaromtrent leert Amsterdam wel het een en ander. Ik heb aan de hoofden der herhalingsscholen gevraagd of zij mijne bevindingen daaromtrent deelen. Drie hunner hebben mij daarover geschreven Een hunner deelde mij o.a. mede, dat een groot aantal kinderen, in de termen vallende, zich niet laten inschrijven, omdat zij tot 8, 9 uren 's avonds moeten werken, dat van de ingeschrevenen bijna elke week een paar bedanken, omdat zij steeds te laat moeten arbeiden; dat vele anderen op elke tien avonden er een of twee wegblijven, omdat zij insgelijks moeten werken. Zoo ontving hij een brief van eene moeder, die vermaand was geworden om haar jongen toch te blijven zenden. Zij schreef: ‘het is niet *zijne* of *onze* schuld, maar de patroon dwingt hem langer te blijven’. Bovendien wordt telkens verlof voor 14 dagen of eene maand gevraagd, omdat zij moeten werken: op 's lands werf, in de suikerfabrieken, boekdrukkerijen enz., zoodat van elk dertigtal waarmede de klasse begint - die herhalingsschool duurt van October tot einde Maart - er na vier maanden twintig over zijn, en hij verklaart uitdrukkelijk, dat er zoo van methodisch onderwijs weinig sprake kan zijn.

Het hoofd van eene andere school heeft mij meer omtrent speciale vakken opgaven gedaan.

Van de Rijkswerf komen de jongens gewoonlijk trouw, omdat het werk daar tijdig eindigt, maar in November en December verzuimen er velen, omdat zij dan tot acht uur moeten werken, daar zij, zooals zij zeggen moeten helpen om het geld op te maken. Kachelsmeden verzuimen veel in October en November. Van de Koninklijke Fabriek van stoomen andere werktuigen wordt tegenwoordig hoogst zelden verzuimd; vroeger wel, toen het er drukker was, toen werd er gewerkt tot acht uur. Banketbakkers blijven gewoonlijk weg van October tot half December. Diamantslijpers komen hoogstens drie maanden van de zes. Het ergst - schrijft die onderwijzer - is het gesteld met de jongens die werken op steen- en boekdrukkerijen. Van geen jongens is het bezoek slechter geweest door het overwerken en het haastwerk. Verleden jaar was er zelfs een knaap, die om den anderen nacht moest werken.

Een derde onderwijzer schrijft omtrent de verschillende ambachten, die op zijne school vertegenwoordigd zijn: ‘de patroons vorderen van de jongens, die pas de school verlaten hebben, evenveel als van de volwassen werklieden. Van 's morgens vroeg, dat de werkplaats of winkel open is, moeten die 12- of 13jarige knapen daar blijven en voortdurend arbeiden zelfs al duurt de arbeidsdag 12 of 15 uren. Vooral de jongens bij de diamantslijperij moeten het ontgelden. Daar wordt in den regel gewerkt 12 uren daags, zonder behoorlijken rusttijd. De onderwijzer voegt er bij dat dezen winter in een paar fabrieken die jongens tweemaal in de week zelfs 15 uren achter elkander moeten arbeiden, zonder behoorlijken rusttijd. De werktijd is van April tot October van 6-6 uur, in October en Maart van half zeven tot half zeven,

van November tot Maart van zeven tot zeven, waarbij nog een kwartier voor opbergen moet gerekend worden.

4683. V. Hoe laat begint het herhalingsonderwijs?

A. Om 7 uur.

4684. V. En de teekenschool?

A. Die is daaronder begrepen. Het schooluur is met het oog op de diamantslijpers een half uur verlaat, maar dat is onvoldoende.

De onderwijzer zegt dat zij na 12 uren werken, met een half uurtje rusttijd veelal, rechtstreeks op school komen.

Men kan dus nagaan wat van het onderwijs terecht moet komen. De onderwijzer zegt, dat meermalen de gezondheid en de lust van de jongens niet

toelaat hen zoo te laten werken, en dat vaak de vaders komen zeggen dat hunne zoons zoo vermoeid zijn thuis gekomen, dat zij zelfs geen lust hebben om te eten en voor hun bord zaten te slapen.

De onderwijzer verwondert er zich over dat er nog zooveel kinderen de school blijven volgen, meer nog dan dat die zoo weinig wordt bezocht.

Mij dunkt dat de ervaring van de onderwijzers te Amsterdam de wenschelijkheid bewijst om eene zoodanige beperking voor den arbeidstijd van jongens voor te schrijven, dat zij na hun 14de jaar met behoorlijken rusttijd er tusschen, des avonds eene herhalingsschool kunnen volgen.

Indien ik een wensch mocht uitspreken zou het deze zijn. dat die beperking van 14- tot 18jarigen leeftijd zou loopen, omdat ik meen dat een geregeld schoolgaan tot 14 jaren behoort gevolgd te worden door voortgezet onderwijs hetzij meer in het algemeen of speciaal met het oog op een vak, tot aan het 18de jaar, maar ik voeg er dadelijk bij dat ik het reeds een grooten stap voorwaarts zou achten indien wij het slechts zoover brachten dat dit zou gelden tot 16jarigen leeftijd.

4685. V. Wij willen twee zaken uit elkander houden, het bestaande en het desideratum. Omtrent het bestaande kunnen wij met u kort zijn, want wat gij hebt medegedeeld over een lang gevorderden arbeid van de jongens, of van de kinderen eigenlijk, den geheelen dag over, die hen ongeschikt maakt om 's avonds met eenige vrucht op school te komen; de feiten, die gij medegedeeld hebt van het tegen elkander loopen, het in elkander loopen van de laatste uren van den arbeid, die van hen gevorderd wordt en het uur waarop de teekenschool en de ambachtschool begint, stemt volkomen overeen met de verklaringen die wij van andere getuigen te dien opzichte reeds vernomen hebben, zoodat ik geen noodzakelijkheid zie om u langer over dit punt bezig te houden. Wij kunnen die feiten bij uw verhoor verder laten rusten.

Nu het desideratum. Wij spreken in de hypothese, dat wij te doen hebben met jongens van boven de 14 jaar. Wij gaan uit van de onderstelling, dat beneden de 14 jaar alle arbeid verboden is, niet waar?

A. Ja.

4686. V. Welnu, als gij het voor wenschen hadt, dan zoudt gij met de beperking willen gaan tot het 18de jaar, eene beperking, die gij altijd zoudt laten beheerschen door den wensch, dat er behoorlijk gezorgd werd, dat aan die aankomende jongens geregeld herhalings- of teeken-onderwijs werd gegeven, zoodat in elk geval de arbeid zoo geregeld werd, dat de avond aan dat onderwijs kon worden gewijd?

A. Ik heb de zaak zoo beschouwd, dat de schooltijden in verband moeten worden gebracht met de uren waarop de arbeid moet eindigen.

4687. V. Indien ik een bezwaar maak, dan spreek ik geen opinie uit, maar opper ik slechts eene quaestie. Wanneer wij nu te doen krijgen met jongens van 15, 16, 17 jaar, en dus inderdaad met aankomende menschen, die de qualificatie van ernstige werkkrachten beginnen te verdienen, die dus als zoodanig ook eene aanspraak mogen doen gelden, die u zeer zeker niet zult willen betwisten, op een behoorlijk loon, zouden dan de gevolgen van de verwezenlijking van uwe desiderata niet een beetje heel ernstige stoornis te weeg kunnen brengen in den goeden gang van zaken bij de industrie?

Het is niets, met andere woorden, om zoolang het zich handelt over kinderen, kinderhulp en dergelijke punten met strenge hand tusschenbeide te komen, maar om

dergelijke banden aan te leggen voor de uren waarop de industrieelen zullen hebben uit te scheiden met het gebruik van de krachten van personen van 16, 17 jaar, die al goed meetellen, zoudt u daar niet een weinig bezwaar in zien?

A. Ik heb gezegd dat ik zeer dankbaar zou zijn wanneer het verbod werd ingevoerd tot de 16 jaar, maar ik ben overtuigd dat men zal komen tot 18 jaar.

4688. V. Misschien na onzen dood?

A. Ik hoop zoo lang te mogen leven

4689. V. Maar voor het oogenblik vindt gij het vruchtbaarder om onze gedachten te beperken tot de 16 jaar?

A. Ik ben overtuigd dat wij voorshands niet meer zullen krijgen.

4690. V. Dus tot het 16de jaar weegt dan bij u in allen ernst het bezwaar niet dat ik zoo vrij was even aan te raken?

A. Ik vind het een bezwaar, maar op dit gebied is zonder bezwaren niets te doen. Terwijl ik juist aan het uitvoerend gezag de vrijheid wil laten om af te wijken van het voorgeschrevene, waar de overtuiging wordt erlangd dat het bezwaar overwegend, allesbeheerschend is, daar geloof ik dat, hoezeer ik de bezwaren van de industrie niet misken, de bezwaren voor de jeugd op dit oogenblik werkelijk grooter zijn en meer gewicht in de schaal leggen.

4691. V. Ik wil u niet tot andere gedachten trachten te brengen, want daarvoor zitten wij hier niet en ik gevoel daartoe ook voorzeker geen roeping; maar wij moeten de zaak toch van beide kanten beschouwen.

Laten wij ons eens een industrie denken met een goed in elkander gezet personeel dat daar aan het werk is. Dat personeel is niet willekeurig geordend, maar het sluit in en aan elkaar. Men heeft daar een zeker getal volwassen gezellen en een zeker getal aankomende jongelieden van 14, 15, 16 jaar. Nu spreekt het wel vanzelf, dat wanneer men een schakel uit dat geheel gaat wegnemen op zeker willekeurig uur in den avond, de geheele gang van het werk daardoor zou lijden. Hoe moet nu die werkkracht, welke om 5 of 7 uur in den avond weggenomen is, vervangen worden? Hebt gij over de practische gevolgen daarvan wel eens nagedacht?

A. Daarvoor bestaat bij de kleine industrie geen gevaar. Het gevaar wordt grooter bij de industrieën waar de arbeid van jeugdige werkkrachten hand aan hand gaat met dien van volwassenen. Maar dan geloof ik dat beperking van den arbeidstijd voor jeugdigen ook ten gevolge zou hebben beperking van den arbeidsduur der volwassenen. Ten deele natuurlijk. Wanneer ik den eisch stel, dat het maximum van arbeidstijd 12 uren moet zijn met 2 uren rusttijd, dus feitelijk 10 uren, dan is daarbij eene organisatie mogelijk die ook den tijd laat om 's avonds - en dan niet op een drafje - de school te bereiken. Had ik het voor het zeggen, dan zou ik den arbeidstijd voor jeugdigen liever nog meer beperken; maar om de door u opgenoemde reden, omdat in vele industrieën het een met het ander samengaat, moet hij die veel verlangt zich wel tevreden stellen wanneer hij het voorshands bevredigende krijgt. Als er eene regeling tot stand komt waarbij de arbeidstijd van 6-6 uur wordt gesteld, dan is er voldoende tijd voor schoolbezoek.

4692. V. Bij al wat gij zegt, staat natuurlijk bij u op den achtergrond de veiligheidsklep van de dispensatie?

A. Zeker. Doordat ik dit zoo herhaaldelijk heb gezegd, zou het den indruk kunnen maken alsof ik er zoo op gesteld was.

De eenige reden waarom ik hierop wees, was om te doen uitkomen mijne overtuiging dat inderdaad het belang der industrie, waar dit blijkt te moeten worden ontzien, ook werkelijk ontzien zal worden, maar geenszins wensch ik een zeer ruim gebruik van die bevoegdheid.

4693. V. Mijne vraag is misschien overbodig, maar de door u bedoelde dispensatie is toch altijd aan het *zakelijke* karakter van het vak ontleend en niet eene *dispensatie respectu personae?* Bij het beoordeelen dier dispensatie zal men altijd letten op de bezwaren aan het vak verbonden, maar niet op de gebrekkige onvoldoende wijze waarop individueel eenige zaak gedreven wordt?

A. Zoo is het.

4698. V. Is het nachtwerk bij aankomende jongens ook een punt van overweging bij u geweest?

A. Als het minimum van 14 jaar aangenomen was, zou ik aan de Regeering de bevoegdheid niet willen ontzeggen om nachtwerk toe te laten, maar alweder bij algemeenen maatregel van inwendig bestuur en onder zeer bezwarende bepalingen, zooals het bijv. in Engeland is, waar, als ik mij niet vergis, bij de glasblazerijen nachtarbeid is toegelaten; evenwel niet elken nacht, maar enkele malen in de week en met afwisselende ploegen, zoodat de jongens er weinig bijkomen.

De eenige reden waarom ik mij niet pertinent wil uitlaten is, dat ik geene

voldoende kennis bezit van deze speciale industrieën om te durven beweren dat wat de industrieelen zelven verklaren onwaar is.

4699. V. Gij zoudt dus niet wenschen dat peremptoir alle nachtwerk voor jongens verboden werd, maar gij wenscht dat aan de hooge Regeering de vrijheid worde gelaten om die met denoodige reserves toe te laten?

A. Ja.

4701. De heer **Van Alphen:** Ik veronderstel dat de bemoeiing van den wetgever die gij wenscht om den arbeidsduur te beperken tot den 16den, liefst tot den 18jarigen leeftijd, alleen zou moeten toegepast worden op groote steden, en verder nog misschien alleen op belangrijke industrieën.

Of zoudt gij zoodanige maatregelen wenschen voor het geheele land?

En indien die maatregelen voor het geheele land werden verordend, zouden dan de uitzonderingen niet te talrijk moeten zijn?

A. De toepassing van eene zoo ingewikkelde wetgeving is zeker gemakkelijker voor groote dan voor kleine industrieën en wordt moeilijker naar mate deze overgaat in huisindustrie. Die groote moeilijkheid in de handhaving mag er echter niet toe leiden om de huis- en de kleine industrie van den regel uit te sluiten. De door mij bedoelde wet zal nooit zoo gehandhaafd kunnen worden dat niet door de mazen van het net gekropen wordt; maar dit mag men van een socialen wetgever niet verwachten; die verwachting zou altijd worden teleurgesteld. Engeland is begonnen met de groote industrie, en is allengs afgedaald tot de kleine en de huisindustrie. Zullen de uitzonderingen niet talrijk zijn? Ze zullen voorzeker niet ontbreken, maar langzamerhand zal men strenger kunnen worden, dit zal grootendeels afhangen van het personeel met het toezicht op de uitvoering der wet belast; en van de studie die het maakt van de sociale toestanden die men onder de oogen krijgt zal het afhangen of de vrijgevigheden, die de Regeering in den aanvang veroorloven zal, zullen worden ingekrompen.

4702. V. Eene tweede vraag. Wij zijn het nog niet geheel hieromtrent met elkaar eens, Gij hebt toch immers bepaaldelijk het oog op de fabrieksarbeiders en op werkplaatsen in groote gemeenten; wij moeten ons echter voorstellen, dat de helft der bevolking leeft en verkeert op het platteland en zich met veldarbeid bezighoudt. Eene algemeene wet zou geene bepaling omtrent de 16-18 jaren kunnen bevatten, tenzij met uitzonderingen voor buitenbedrijven.

Dat getal uitzonderingen zoude dan zéér groot zijn. Met het oog op het leven in de stad, is daar ook grootere behoefte aan kennis en aan voortgezette verstandelijke ontwikkeling dan voor hen, die zich met veldarbeid bezighouden. Deze twee elementen zouden mijns inziens niet onder ééne wet te vangen zijn.

A. Om misverstand te voorkomen wil ik nu al dadelijk doen uitkomen, dat ik den leerplicht als corollarium verlang tot 16 à 18 jaren, en daarbij het onderscheid tusschen stads- en plattelandsbewoner *niet* aanneem. Ik weet dat daaromtrent de gevoelens zeer uiteenloopen. Wat echter de arbeidswetgeving betreft, eischt ook mijns inziens de veldarbeid eene speciale regeling.

4703. V. Ik geloof hoofdzakelijk dat zich de opinie vormt al naarmate men meer of minder met het een of het ander in bijzonderheden bekend is.

4704. De **Voorzitter:** Zoudt gij de dispensatie in de wet willen geschreven zien geheel en al in het algemeen, zoodat de Regeering eigenlijk geheel de vrije hand zou verkrijgen?

A. Ik zou den leeftijd van 12 jaar als minimum-leeftijd onvoorwaardelijk willen opgenomen zien.

4705. V. Stelt gij in uwe gedachten geen grens aan het dispensatierecht?

A. Ja, ik zou den leeftijd van 13 jaren willen aannemen als wettelijken minimum-leeftijd, waaraan niets te doen is. Van 13 tot 14 jaar zou ik vrij willen laten.

4706. V. Met andere woorden, gij stelt 14 jaar als minimum, maar gij kent de Regeering het recht toe dispensatie te geven tot eene grens van 13 jaar, niet waar?

A. Gelijk ik omgekeerd aan de Regeering vrijheid zou willen geven om

de industrieën, die nadeelig voor de gezondheid zijn, tot een minimum-leeftijd te verhoogen; in den zin van verscherping.

4707. V. Wat is het derde punt, dat gij in de algemeene wet zoudt wenschen opgenomen te zien?

A. De gelijkstelling van de vrouwen met jeugdige arbeiders.

4708. V. Ongehuwde of gehuwde vrouwen?

A. Alle vrouwen.

4709. V. Zijt gij dus niet voor een generaal verbod voor de gehuwde vrouwen om in fabrieken te arbeiden?

A. Ik zou dien eisch zoo kras niet durven stellen.

4710. V. Ook niet met de reserve van dispensatie?

A. Ik dacht dat gij een absoluut verbod bedoeldet.

4711. V. Laat mij de vraag zoo stellen: Begrijpt gij als regel in de wet te moeten stellen, het verbod voor de gehuwde vrouw om in fabrieken te werken?

Die meening is reeds dooi andere getuigen uitgesproken - het behoeft kwalijk aan u gezegd te worden - met het oog op de groote belangen van het gezin, waartoe de vrouw behoort?

A. Met het oog op de toekomst kan ik dat denkbeeld volkomen beamen, maar ik zou het thans zoo absoluut niet durven voorstellen, zonder dispensatierecht bij de Regeering.

4712. V. Gij zoudt dus de ongehuwde vrouwen, van welken leeftijd ook, gelijkgesteld willen zien met aankomende jongens en meisjes van 14 tot 18 jaar, niet waar?

A. Ja.

4713. V. En zou, naar uwe wijze van zien, die gelijkstelling, zonder meer, voldoende zijn?

A. Ja, behalve eene bepaling, die ook hier en daar in het buitenland geldt, omtrent de zwangerschap, acht ik dat voldoende.

4714. V. Maar zoudt gij door die bevestigende beantwoording mijner vraag niet vreezen eene deur open te zetten voor nachtarbeid van ongehuwde vrouwen, in verband met hetgeen straks door u werd gezegd over aankomende jongens?

A. Uwe opmerking, Mijnheer de Voorzitter, is zeer juist. De moeilijkheid om mij precies uit te drukken zit daarin, dat ik vóór alles hecht aan het recht van dispensatie. Maar het is zoo, dat was een fout in mijn gedachtengang. Ook mijne bedoeling is dat nachtarbeid voor vrouwen absoluut worde verboden.

4715. V. *Met die exceptie* dus zoudt gij vrouwen en ongehuwde vrouwen gelijkgesteld willen zien met beschermde aankomende jongens van 14 tot 15 jaar?

A. Ja.

4718. V. Ik wil even komen op de dispensatiën. Misschien vindt gij ons een weinig lastig, maar het is goed dat wij ons de zaak zooveel mogelijk duidelijk maken.

U hebt daar straks gezegd dat het dispensatie-recht, opzichtens den ouderdom, zou beperkt zijn tot het 12de jaar, verder zou zelfs het dispensatie-recht der Regeering niet reiken?

A. Ik meen gezegd te hebben tot het 13de jaar. Voor het twaalfde jaar kan geen quaestie meer zijn, en ik wensch dat het absoluut wettelijk verbod tot het 13de jaar opgevoerd wordt, en dat de vrijheid der Regeering zich zal bepalen tot het jaar tusschen de 13 en 14.

4719. V. Goed, dus in dit opzicht wenscht u het wettelijk minimumverbod opgevoerd te zien tot het 14de jaar en laat u als gebied waarop het dispensatie-recht van de Regeering zich zou kunnen bewegen het jaar dat verloopt tusschen de 13 en 14 jaar?

A. Ja, ja.

4720. V. Nu hebben wij de zaak goed begrepen. Dus in dit opzicht zou het dispensatie-recht der Regeering in de wet zelf een grens vinden?

A. Ja.

4721. V. En zoudt gij in het algemeen op al die andere punten het dispensatierecht-onbegrensd willen laten? Of zoudt gij in de wet zelve eenige stekken gestoken willen zien?

A. Ja, eene zoodanige beperking dat de arbeid aan de jeugdige werklieden de gelegenheid laat tot het genieten van verder onderwijs, is een band die aan de Regeering in de wet zou moeten worden aangelegd.

4722. V. De vragen, die u daar even gedaan zijn door het lid van de Com-

missie, den heer Van Alphen, en de daarop door u gegeven antwoorden, nopen mij u thans de vraag te stellen: wat zijn uwe denkbeelden over den veldarbeid?

A. Naar mijne meening is het tijdelijk hulpmiddel, dat de wetgever op het lager onderwijs aan de hand heeft gedaan, onvoldoende. Dit blijkt uit de ervaring en uit den aard der zaak. Mijns inziens moet de veldarbeid verboden en beperkt worden, maar daarbij moet rekening gehouden worden met de plaatselijke toestanden, die gedurende een klein gedeelte van het jaar de hulp van kinderen onvermijdelijk maken. Daarom moet men eene regeling maken, volgens welke gedurende dat kleine gedeelte van het jaar het verbod kan worden opgeheven.

4723. V. Ik zal op dat punt niet verder ingaan. Doch op een ander punt wensch ik nog terug te komen. Hebt gij ook eenigerlei bepaalde denkbeelden, die gij zoudt kunnen en ons willen mededeelen omtrent de inrichting van die speciale inspectie, die naar uw besef onvermijdelijk noodzakelijk zal zijn, zal eventueel eene nieuwe wet tot goede practische resultaten leiden?

A. Deze opmerking zou ik gaarne maken, dat men veelal ten onrechte het heeft voorgesteld alsof de voorstanders van een speciaal toezicht het geheele toezicht op de uitvoering der wet wilden doen uitoefenen door daartoe speciaal aangestelde ambtenaren. Ik geloof niet dat iemand dit wil. Integendeel! Iedereen moet het zoo begrijpen dat het geregelde, dagelijksche toezicht uitgeoefend zal dienen te worden door de gemeentelijke autoriteiten. Van een speciaal toezicht sprekende, bedoelt men dit uitsluitend in den zin van oppertoezicht. Zoo opgevat behoeft het getal ambtenaren niet bijzonder groot te zijn en is de vrees voor groote geldelijke lasten en voor aanzienlijke vermeerdering van het leger der ambtenaren ongerechtvaardigd.

De gewone politie moet haar taak blijven vervullen, maar het speciale toezicht moet eenerzijds de politie drijven en anderzijds weten in te grijpen daar waar personen worden ontzien; om eindelijk de toestanden der nijverheid te bestudeeren.

4724. V. De zaak is mij nog niet geheel helder. U zoo snel hoorende spreken, blijft er wel iets in uwe redeneering over, dat, wil wellicht het denkbeeld ingang vinden, toch nog wel eenige verklaring zal noodig hebben.

Uwe inspectie *ad hoc*, zooals gij die hier bespreekt, zou zich alleen bepalen tot een oppertoezicht, zoodat, aangezien het gewone toezicht zou blijven, het politie-personeel niet zoo sterk uitgebreid zou behoeven te worden.

Maar hoe moet ik mij dat practisch denken? Wanneer bedoeld oppertoezicht geconcentreerd zal zijn in één, twee of drie handen, dan wordt dat één persoon voor alle provinciën, of ieder van die personen krijgt twee, drie of vier provinciën voor zijne rekening. Er zullen dan rondreizen gemaakt moeten worden, want blijft de inspecteur sedentair, dan komt hij zeker niet op de hoogte van de plaatsen waar hij niet woont, terwijl het nog luk of raak is of het met zijn eigen woonplaats beter gesteld zal zijn.

Voorbeelden zijn er toch van inspecteurs, die zelfs dàárvan niet op de hoogte kwamen.

En indien hij nu gaat rondreizen, zal hij dan werkelijk de gelegenheid hebben om de verkeerde practijken, waarop gelet moet worden, te zien? Zal hij *à vol d'oiseau* de gemeenten doorreizen? Zal hij, als het ware, om het platweg uit te drukken, kunnen ruiken waar iets kwaads schuilt? Zou daar niet een langer verblijf voor noodig zijn? Dat zijn van die dubia, die onder het hooren al dadelijk opkomen en die even

aangegeven mogen worden om u in de gelegenheid te stellen de practische uitvoerbaarheid van uw plan nader toe te lichten.

A. Ik dacht aan een beperkt aantal inspecteurs, wier taak het zal zijn, om, deels door de organen van de politie.....

4725. V. Van de politie? Maar wij gaan immers uit van de veronderstelling dat de politie er niet naar kijkt?

A. Ik geloof dat zij er meer naar zal kijken, maar zij heeft op de uitvoering van vele wetten toe te zien en wordt niet gedreven om zich speciaal aan deze zaak te wijden. Ik geloof dat reeds het feit, dat er afzonderlijke inspecteurs zijn,

gunstig zal werken. Heeft zulk een man niet de noodige liefde voor zijne taak, worden inspecteurs aangesteld die liever weinig doen dan veel, dan zullen zij niet veel tot handhaving van de wet bijdragen. Van de keuze der personen hangt het meeste af, maar dat geldt voor alle betrekkingen in de maatschappij. Zijn echter de inspecteurs mannen die niet werken om den broode alleen, maar die hart voor hunne taak hebben, dan geloof ik dat zij op de politie een goeden invloed zullen uitoefenen. Doch niet alleen door de politie zullen die inspecteurs feiten te weten kunnen komen. In Engeland zijn de werklieden er aan gewend om zich tot de inspecteurs te wenden.

4726. V. Maar dit veronderstelt eene verandering van geest, die, naar ik vrees, nog verre van ons ligt, want op dit oogenblik aarzelen de werklieden zelfs aan ons iets bekend te maken, ook door de tweede hand. Daarop moet men dus niet te zeer rekenen.

A. Maar de mededeelingen, die ik bedoel, blijven geheim.

4727. V. Geheim? En wanneer dan morgen bij een baas geverbaliseerd wordt, zou dan de baas niet eens gaan zoeken om te weten te komen of de mededeelingen niet zijn aangebracht door een van de knechts?

A. Het zal moeilijk zijn om dit na te speuren.

4728. V. Die mededeelingen kan men des verkiezende nu immers ook aan de politie doen?

A. Ik denk aan eene meer ontwikkelde wetgeving. Ik heb straks gezegd dat ik vroeger reeds heb geschreven: liever geene verbetering van wetgeving, maar inspecteurs, dan eene verbetering zonder inspecteurs. En de reden daarvoor is deze, dat de inspecteurs wel genoeg zullen te weten komen om den wetgever geleidelijk te nopen den goeden weg verder op te gaan. Bij eene uitgebreider wetgeving is er te meer aanleiding om centrale organen te hebben die invloed bezitten. Gesteld een inspecteur ontvangt een brief van een werkman, houdende mededeeling dat in zekere werkplaats de stelling der machines te wenschen overlaat.

4729. V. Ik doe u opmerken dat zelfs wij in dat opzicht geen enkelen bruikbaren brief met klachten omtrent speciale fabrieken hebben ontvangen!

A. Ik betreur het zeer.

4730. V. Is bij u, die zoo ernstig over deze onderwerpen hebt nagedacht, nooit de gedachte gerezen aan een orgaan dat zich uit liefde voor de zaak opwerpt, aan spontane plaatselijke commissiën door de wet bekleed met zeker gezag?

A. De wenschelijkheid van plaatselijke organen durf ik niet loochenen. De ervaring daaromtrent in Frankrijk is niet gunstig, voor zoover ik weet. Het gezag aan die plaatselijke commissiën toe te kennen zou toch beperkt moeten zijn. Maar terwijl ik het verkeerd zoude vinden indien men bouwde op plaatselijke commissiën alléén voor de goede uitvoering der wet, zou het in den aanvang een goed werk kunnen zijn voor de inspecteurs. Ik verwerp dat denkbeeld dus niet, al ben ik er ook geen warm voorstander van.

4731. V. Hebt gij nog iets mede te deelen?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter, ik zou gaarne nog op één punt de aandacht willen vestigen, namelijk op de aansprakelijkheid, die uitsluitend drukt op de werkgevers. Deze moet mijns inziens uitgebreid worden tot de ouders, zooals in de Engelsche wet en ook in sommige onzer gemeente-verordeningen. Ik zoek vruchteloos naar eene reden waarom de ouders niet aansprakelijk zouden zijn; soms zijn zij de eenige

schuldigen, in dien zin, dat zij den werkgever misleiden door het toonen van valsche geboorte akten. Zeer vaak zijn zij de hoofdschuldigen, in elk geval de medeplichtigen.

4732. V. Maar er zijn voorbeelden van in onze jurisprudentie, dat ook ouders gecondemneerd zijn ter zake van het in dienst hebben van kinderen.

A. U bedoelt op huis-industrie, maar ik spreek in 't algemeen van den arbeid van kinderen in dienst bij vreemden. Ik meen dat in het algemeen bij overtredingen van de wet, althans waar het geldt het absolute verbod, het hoofd van het gezin strafbaar behoort te zijn.

Maar nu is er nog een tweede punt, de quaestie wat eigenlijk strafbaar moet zijn? Ik behoef het u niet te zeggen

dat het punt door den Hoogen Raad niet is uitgemaakt. En zie hier alweder eene reden waarom ik het betreur dat er geen speciaal toezicht is. Ik acht het toch nauwelijks denkbaar dat een speciaal toezicht het niet daarheen had weten te leiden dat er eene vervolging zou zijn voortgezet tot in het hoogste ressort. Maar alhoewel de Hooge Raad ten deze geen uitspraak gedaan heeft, zoo is toch vrij algemeen aangenomen door de lagere colleges en het openbaar ministerie, dat niet straf baar is arbeid verricht in dienst, en als hulp van den vader.

4733. V. Er zijn uitzonderingen; er is toch een vonnis van de rechtbank te 's Hertogenbosch van 1882, waarbij de vader gecondemneerd is.

A. Ik geloof dat het meerendeel van de gevallen in anderen zin zijn.

Mij is een frappant geval medegedeeld van eene gemeente, waar bij de invoering van de wet de kinderen algemeen uit de werkplaatsen naar de school teruggezonden werden, maar waar, toen het vonnis van de rechtbank te Rotterdam bekend werd, weer eene omgekeerde verhuizing van de scholen naar de werkplaatsen plaats had.

Nu dunkt mij dat ook de ouders, die hunne kinderen meenemen naar diamantslijperijen, lijnbanen en sigarenmakerijen, door de wet getroffen moeten worden; voorts dat de uitdrukking: ‘huis- en persoonlijke diensten’ eene zeer ongelukkige is, en althans zou moeten luiden: ‘huishoudelijke diensten’, terwijl ik meen dat de huishoudelijke diensten, niet in het eigen gezin van het kind verricht, wel degelijk als straf baren arbeid beschouwd moeten worden.

4735. V. De heer **Goeman Borgesius:** Ik wenschte eene vraag te doen naar aanleiding van de werking van de plaatselijke verordeningen tot uitvoering van art. 82 der schoolwet.

Kunt gij ons uit eigen ervaring ook mededeelen of die verordeningen in het algemeen gunstig hebben gewerkt op het schoolgaan, dan wel of plaatselijke regeling ook met het oog op den veldarbeid voor kinderen geheel onvoldoende is gebleken?

A. Uit de allerlaatste tijden kan ik daaromtrent weinig mededeelen. Het trof toevallig dat, toen ik dezen zomer de eerste stappen deed om de werking der gemeente-verordeningen nogmaals te onderzoeken, het enquête-voorstel verscheen. Ik vond daarin aanleiding mijne onderzoekingen te staken. Toch zijn in den laatsten tijd eenige berichten tot mij gekomen.

Een gemeente-secretaris schreef mij: ‘Het is volmaakt hetzelfde of hier eene verordening bestaat of niet; men denkt er hier in 't minst niet aan daar de hand aan te houden.’

Een burgemeester schreef mij het volgende, wat eigenaardig mag heeten:

‘In onze gemeente hebben wij eene verordening, maar in de aangrenzende bestaat er geen.

Tusschen beide gemeenten ligt een dijk die voor de eene helft aan ons, voor de andere helft aan de andere gemeente behoort.

Nu is er bij ons eene verordening die verbiedt om onder schooltijd koeien te laten grazen. Wat doen zij nu? Onder schooltijd hoeden zij aan gene, en buiten schooltijd aan deze zijde van den dijk.’

Dergelijke dingen zijn in overvloed te constateeren.

Het meest opvallende was eene school te Oosterhuizen, die bezocht wordt door kinderen uit Apeldoorn en door kinderen uit Voorst. Te Apeldoorn bestaat eene verordening, maar te Voorst niet. Het gevolg was, dat de kinderen van Apeldoorn wel en de kinderen van Voorst niet ter school kwamen.

Wanneer ik een algemeen oordeel over de verordeningen moet uitspreken, zou ik zeggen, er is door menige gemeente eene verordening gemaakt, maar het nut dat zij gesticht hebben is lang zoo groot niet als men zou afleiden uit het getal verordeningen dat er gemaakt is. In vele gemeenten wordt de hand niet aan de verordeningen gehouden, terwijl bovendien vele bepalingen onvoldoende zijn. Men heeft verordeningen gemaakt, waarbij de veldarbeid verboden is van 1 April tot 1 November. Er is, helaas, veldarbeid vóór 1 April en nà 1 November; het groote kwaad van den veldarbeid zit echter daarin, dat de kinderen naar het veld gaan in de tijden waarop het verbod niet bestaat. Dan

heeft men het geval, waarop ik reeds wees, dat in de eene gemeente eene verordening bestaat en in de andere niet. Ook gebeurt het wel dat er verordeningen worden gemaakt, die dadelijk weder worden ingetrokken.

Het is te Maartensdijk gebeurd; daar is eene verordening gemaakt, maar men is niet tot de afkondiging gekomen, want dadelijk nadat de zitting was gehouden, waarop de verordening was vastgesteld, werd er eene andere gehouden, om haar wederom in te trekken, omdat de leden van den raad gemerkt hadden, dat zij het opzicht over hunne eigene kinderen kwijt waren. En waar het het meest noodig is, komt de verordening natuurlijk vaak niet.

Wil men den veldarbeid beteugelen, mij dunkt dat moet dan geschieden bij eene Rijkswet. Aan de gemeenten mag niet overgelaten worden eene regeling van iets dat een volstrekt algemeen belang is. Men zal moeten letten op plaatselijke behoeften. Dat kan echter zonder de beslissing te laten in handen der gemeenten. De gemeenteverordeningen zooals zij zijn, hebben naar mijne overtuiging niet beantwoord aan de verwachting die sommigen er van gekoesterd hebben.

4736. De heer **Beelaerts van Blokland:** Heb ik u goed begrepen, dat uwe belangwekkende mededeelingen omtrent onze toekomstige arbeidswetgeving berusten zoowel op wetenschappelijke studie als op de mededeelingen van openbare onderwijzers?

A. Mag ik vragen: mijne denkbeelden in het algemeen?

4737. V. Uwe denkbeelden omtrent onze toekomstige arbeidswetgeving, omtrent het *jus constituendum*.

A. Die berusten op wetenschappelijke studie op mededeelingen niet alleen van onderwijzers, maar ook van gesprekken met werklieden en werkgevers over de zaak gevoerd.

4738. V. Maar niet op persoonlijk bezoek van fabrieken en werkplaatsen?

A. Ten deele; ik heb af en toe wel eens eene fabriek bezocht, maar op grond daarvan alleen zou ik geen meening willen uitspreken.

4739. V. In Amsterdam?

A. In Amsterdam mag ik af en toe eene werkplaats bezocht hebben, maar niet voldoende om daarop eene uitspraak te baseeren.

4740. V. Dus in hoofdzaak zijn uwe bronnen: eigen studie en mededeelingen van onderwijzers en andere personen?

A. Ja.

4741. V. Heeft door u persoonlijk een onderzoek van arbeidersgezinnen plaats gehad?

A. Met het oog op deze enquête heb ik zoodanig onderzoek niet ingesteld. Maar sommige van mijne indrukken heb ik te danken aan gesprekken met vaders, moeders en kinderen, met wie ik in andere omstandigheden in aanraking ben geweest.

4742. De **Voorzitter:** Hebt gij ons van uw kant verder nog iets te zeggen?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter!

4743. De **Voorzitter:** Dan bedank ik u namens de Commissie voor al uwe mededeelingen, maar ook betuig ik u haren hartelijken dank voor de welwillendheid en toewijding, waarmede gij in de laatste weken aan zoo menig verzoek om hulp van de Commissie voldaan hebt. Als wij weldra ons onderzoek te Amsterdam gaan hervatten en meer voltooien, bevelen wij onze belangen ook verder bij u aan.

A KERDIJK.

Verhoor van den heer A.W. Rosendahl.

4744. De **Voorzitter:** Welke zijn uw naam, voornaam, beroep en woonplaats?

A. August Wilhelm Rosendahl, arbeider op de Hollandsche Suikerraffinaderij en secretaris van de vereeniging ‘Nederlands werkman’ te Amsterdam.

4745. V. Wat is het doel dezer vereeniging?

A. De stoffelijke en zedelijke ontwikkeling van den werkman.

4746. V. Door middel van een fonds tot ondersteuning in geval van ziekten en ongelukken, en bij den ouden dag?

A. Ja, ik heb hier nog een exemplaar van het vorige jaar van ons reglement bij mij, dat ik gaarne zal overleggen.

4747. V. Dank u. Ik zie daaruit dat uwe vereeniging ruim 2200 leden telt; hoeveel betalen zij in de week?

A. Elf centen.

4748. V. Hoe lang bestaat die vereeniging?

A. Reeds 20 jaren.

4749. V. Bezit de vereeniging al eenig kapitaal?

A. Ruim f 6000.

4750. V. Dus gijlieden houdt niet van verdeelen bij het einde van het jaar? En bovendien, ge kunt elkander helpen en komt rond?

A. Juist, Mijnheer.

4751. V. Is er iets bijzonders in uwe vereeniging, iets eigenaardigs dat haar van andere vereenigingen van dien aard onderscheidt?

A. Neen, Mijnheer, alleen wil ik er op wijzen dat de werklieden gaarne verbetering in hun maatschappelijken toestand wenschen.

4752. V. Van uwe vereeniging is dus niets bijzonders te zeggen, dan dat zij zich in bloei verheugt. Staat zij voor alle vakken open?

A. Ja, Mijnheer.

4753. V. Wat doet de vereeniging nog meer buiten het ziekenfonds en het zorgen voor dien ouden dag?

A. Wij hebben ook nog eene zangvereeniging, eene uitgebreide bibliotheek en eene groote spaarkas, waarin verleden jaar f 13000 is ingebracht.

4754. V. Keert gij, zie ik, 5 percent uit?

A. Op het oogenblik slechts 4 percent; wij hebben vroeger 6 percent uitgekeerd, maar het niet kunnen houden.

4755. V. Ik zou over dit onderwerp gaarne meer van u willen weten, maar het is er het oogenblik niet voor. Laten wij bij het onderwerp van ons onderzoek blijven. Gij zijt werkzaam bij de Hollandsche suikerraffinaderij. Wat doet gij daar? en hoe lang zijt gij daar?

A. Ik behoor er tot de oudsten. Ik ben er 24 jaar, zonder ergens anders geweest te zijn.

4756. V. Wat verdient gij?

A. 's Weeks f 11 vast loon.

4757. V. Hoe laat komt gij en hoe lang blijft gij?

A. Van 's morgens 5 uren tot 's avonds 6 uren.

4758. V. En hebt ge geen nachtwerk?

A. Er is veel nachtwerk, maar ik heb een bepaalden arbeid en werk niet 's nachts.

4759. V. Werken de nachtploegen nooit over dag?

A. Dat wisselt af.

4760. V. Zijt gij dan een der gelukkigen die 's nachts niet behoeven te werken, omdat gij er zoo lang zijt?

A. Ik heb werk dat 's nachts niet kan gebeuren.

4761. V. Welk werk hebt gij dan?

A. De pakking, en dat wordt 's nachts niet gedaan.

4762. V. Ge zijt dus voor de expeditie?

A. Voor de expeditie en de consumtie.

4763. V. Dus zijt ge niet in de smelterij? Ge weet niet wat daar omgaat?

A. Neen.

4764. V. Doet gij niets dan gewoon werk?

A. Ik maak in de magazijnen de pakken en lever af Tot mijn arbeid behoort ook het suikermalen. Ik maak crushed en fijn.

4765. V, Maar gij weet toch wel wat er in de fabriek omgaat? Werkt men daar met twee ploegen?

A. Met dag- en nachtploeg. De dagploeg komt op 's morgens om 5 uren tot 's avonds 6 uur, dus 13 uren, met twee schafturen, de nachtploeg te 6 uren 's avonds tot 's morgens 7 uren.

4766. V. Wisselen die dag- en nachtploegen?

A. Ja, met den Zondag. De fabriek staat stil van Zaterdag-avond tot Zondag-avond. De dagploeg van Zaterdag wordt des Zondags-avonds nachtploeg.

4767. V. Werken die menschen bij groote vuren?

A. Neen.

4768. V. In groote hitte?

A. Op enkele punten, in de droogkamer bij voorbeeld.

4769. V. Hoe is het met het beenzwart?

A. Dat weet ik niet. in die afdeeling kom ik nooit, ik weet er zelfs den weg niet.

4770. V. Maar dat is dan toch een leelijk punt?

A. Het is een afzichtelijk werk.

4771. V. Werken er jongens bij u aan de fabriek?

A. Ongeveer 25, maar zij zijn ouder dan 14 jaar. Wij noemen ook jongens die f 7 à f8 per week verdienen.

4772. V. Doen die jongens dat nacht-

werk als zij in de nachtploeg vallen?

A. Ja, dat weten zij.

4773. V. Doen zij ander werk dan de volwassenen?

A. Ja, hun werk is veel lichter: zij moeten helpen, oppassen en scheppen.

4774. V. Een volwassene zou dat toch ook kunnen doen?

A. Natuurlijk.

4775. V. Dus alleen omdat men hooger loon zou moeten uitbetalen, neemt men daarvoor jongens?

A. Ja, het zou meer loon kosten als zij een volwassene in plaats van een jongen daarvoor namen.

4776. V. Doet het kwaad aan de jongens, die met de nachtploeg hebben gewerkt; zien zij er dan vermoeid uit?

A. Heel weinig. Ik ben ook zoo begonnen. Daarna ben ik behanger geworden, en toen ik dat vak, 24 jaar geleden, heb verlaten, ben ik weer op eene raffinaderij gekomen. Nu ben ik ongeveer 50 jaar.

4778. V. Zijt gij als jongen van 13 à 14 jaar in de suikerraffinaderij gekomen?

A. Ja, bij den heer De Bruyn.

4779. V. Moest gij toen 's nachts werken?

A. Ja, evenals het nu plaats heeft, en het heeft mij niets gehinderd. Men moet niet vergeten dat er pleizier gemaakt werd door ons jongens onder elkander.

4780. V. En gingt gij over dag slapen?

A. Ja.

4781. V. Kreegt ge des nachts in de fabriek wat te eten?

A. Ieder bracht zijn brood mede.

4782. V. Kreegt gij er wat bij?

A. Ja, koffie en bier.

4783. V. Gaf dat de fabriek?

A. Ja.

4784. V. En wat verdienen die jongens?

A. Ontzaggelijk veel meer dan vroeger; zij verdienen tegen een volwassene op.

4785. V. Waarom neemt men dan geen volwassen mannen?

A. Dat is een raadsel dat ik niet kan oplossen. Als jongen heb ik veel minder verdiend dan de jongens nu hebben.

4786. V. Maar toen verdienden de volwassen mannen toch zeker ook minder dan thans?

A. Dat kan wel zijn, maar dat weet ik wel, dat ik als jongen op de fabriek veel minder verdiend had dan de jongens nu verdienen.

4787. V. Gevaar voor lijf en leven bestaat er in uw fabriek niet?

A. Neen. Men wordt zelfs gewaarschuwd niet bij de machine te komen.

4788. V. Hebt gij uit uw eigen soms nog wat te zeggen?

A. Als ik zoo vrij mag zijn, wensch ik er op te wijzen dat er naar mijn inzien verplicht onderwijs moet zijn.

Het onderwijs is de moeder van de maatschappij, en ik geloof dat de werkman in dat opzicht wat stiefmoederlijk behandeld wordt.

Men heeft gedurende 20 jaren op het aambeeld van algemeen stemrecht geslagen, ik heb niet minder geklopt op het verplicht onderwijs. Misschien stonden wij nu reeds dichter bij het algemeen stemrecht, als het onderwijs toen verplicht was gesteld;

dan konden wij het algemeen stemrecht gebruiken. Ik geloof dat het onderwijs het beste bolwerk is tegen de domheid van het volk en zijne volgelingen.

Dat is de eenige batterij die daartegen opgeworpen kan worden. Mocht ik falen, dan zal ik mij gaarne laten terechtwijzen.

4789. V. Goed, spreek eens door. Gij zoudt dus gedwongen schoolplicht wenschen?

A. Dat is misschien wat scherp, maar ik wil verplicht onderwijs.

4790. V. En tot hoe oud zoudt gij dat aandurven?

A. Tot 14 jaar.

4791. V. Tot 14 jaar? Zoudt gij dat aandurven?

A. Ja. Ik heb het met mijn eigen kinderen gedaan en heb er genoegen van. Ik heb een jongen van mij heden mede naar den Haag genomen, wij zijn naar Scheveningen geweest en alles wat hij op school heeft geleerd, kwam hem hier te pas. Ik heb met hem loopen praten als met een mensch; ik was niet alleen in den Haag.

4792. V. Maar is bij u, die van f 11 moet rondkomen, nooit de gedachte gerezen; nood leert bidden, wat zou die

jongen een aardig duitje kunnen inbrengen? Gij hebt er niet aan toegegeven, maar kwam het nooit in u op?

A. Ik heb van zijn leven wel armoede geleden, maar dat denkbeeld is nooit bij mij opgekomen.

4793. V. Zooals gij weet, zijn er wel die anders denken?

A. Als een werkman zich in het huwelijk begeeft, dan gaat alles goed, maar als het huisgezin vermeerdert, dan komt de daling; die crisis moet doorgestaan worden. Als de kinderen ouder worden, dan komt de welvaart terug, maar die tijd, die daarvóór ligt, is de moeilijkste voor den werkman, dan is het wel eens lastig om tevreden te blijven. Als er nu werkeloosheid bij gekomen was, dan zou de vraag, die u mij zoo straks deed, wel eens bij mij opgekomen zijn, maar ik heb voortdurend werk gehad. Mijn vader werkte op dezelfde fabriek als ik en is thans gepensionneerd.

4794. V. Werkte die dus ook op de Hollandsche Suikerraffinaderij?

A. Ja, vader heeft er 50 jaar gewerkt.

4795. V. Is hij door de fabriek gepensionneerd of uit een fonds?

A. Door de fabriek. Mijn vader vond het altijd goed, als hij ons in de boeken vond; het was zijn grootste pleizier als hij zag dat zijn kinderen knapper waren dan hij, en nu wacht ik later van mijn zoon hetzelfde.

4796. V. En gij zijt de wereld altijd moeten doorkomen met f 11?

A. Ja, dat heb ik altijd moeten doen.

4797. V. Maar gij hebt waarschijnlijk maar één kind groot te brengen gehad?

A. Neen, ik ben 19 jaar getrouwd en heb 17 kinderen gehad, altijd mijn vrouw natuurlijk.

4798. V. Maar hoeveel zijn er dood?

A. Ik heb verleden jaar nog een meisje verloren, maar ik heb er nu nog twee over.

4799. V. Hebt gij in het geheel dan nog 15 kinderen?

A. Neen, ik heb er 15 verloren.

4800. V. Dus op het oogenblik hebt gij maar twee kinderen tot uw last?

A. Op het oogenblik ja.

4801. V. Dus behalve dat gij het verdriet van het verliezen hebt gehad, is dat hetzelfde alsof gij er maar twee gehad hadt?

A. Neen, dat scheelt een heele boel.

4802. V. Maar gij hebt toch twee kinderen groot moeten brengen?

A. Ja.

4803. V. Maar als gij ze alle 17 hadt moeten grootbrengen, zou het er anders hebben uitgezien?

A. Misschien beter.

4804. V. Misschien beter?

A Ja, op het oogenblik.

4805. V. En slechts met die elf gulden 's weeks, zijt gij zoo mooi rondgekomen?

A. Mooi, dat is eene andere vraag.

4806. V. Mooi noem ik het, omdat gij het hebt kunnen doen.

A. Ja, ik heb moeten scharrelen om er te komen.

4807. V. In uw vak is dus altijd, als men oppast, brood te vinden?

A. Ja, dat ligt aan den werkman zelf.

4808. V. Voor u zelf behoef ik het niet te vragen, want het is u best aan te zien dat gij het niet doet, maar wordt door het volk in de raffinaderij geen misbruik van sterken drank gemaakt?

A. In de fabriek niet. Dat is afgeschaft.

4809. V. Vroeger dan?

A. Ja, maar in mijn tijd is het afgeschaft.

4810. V. En buiten de fabriek?

A. Ja, daar moet ik mijn kameraden vrijlaten, dat geldt hun eigen rekening en verantwoording.

4811. V. Jawel, maar komt het nog al eens voor?

A. Dat zullen de heeren uit de jaarlijksche cijfers zelf wel weten.

4812. V. Hebt gij nog iets te zeggen?

A. Niets dan dat ik hoop dat de gevraagde aandacht aan mijne mededeelingen zal geschonken worden, vooral op het tweede punt, den kinderarbeid.

Nog wenschte ik de aandacht te vestigen op één punt. Er zijn tal van werklieden die in de fabrieken een ongeluk krijgen, waardoor in de huisgezinnen armoede en ellende ontstaat. Nu zou ik gaarne wenschen dat er, zoo mogelijk, later iets kon gedaan worden voor dergelijke werklieden Ik ben lid van eene vereeniging die circa 2300 leden telt en hoor daardoor vele klachten; ook dit is een van hunne grieven. In Amster-

dam zijn tal van brave, knappe, eerlijke werklieden. en dat hebben zij in de ongelukkige Julidagen bewezen; toen hebben de besturen van de verschillende corporatiën de werklieden aangemaand om zich van elke demonstratie te onthouden, en dat hebben zij ook gedaan.

4813. V. Het punt van de onderlinge fondsen hebben wij ook al dikwerf met anderen besproken, en wel gemerkt dat daaraan door u onder elkander veel en flink gedaan wordt Het gebeurt wel in sommige vakken dat de patroons niet veel medewerken om de zaak te ondersteunen?

A. In het algemeen wordt daar door de patroons weinig aan gedaan. Ik heb mij nu juist op dit oogenblik aan het hoofd geplaatst van eene vereeniging die trachten zal die medewerking te verkrijgen.

4814. V. Maar het bleek ook dat er vakken zijn waarin *de patroons* het goede willen en beproefd hebben iets in die richting tot stand te brengen, doch dat *de werklieden* toen niet medewerken wilden. Gij zult wel weten, welke vakken ik bedoel?

A. Ja, dat weet ik wel. Juist daarom heb ik er met de heeren Kerdijk en Hugenholtz over gesproken. Wij moeten iemand hebben van verstand en ontwikkeling. Wij zullen niet zeggen dat de patroon of de werkman schuld heeft, de toekomst zal dit moeten leeren.

4815. V. Hebt gij nog iets te zeggen?

A. Neen, ik heb mijne denkbeelden kenbaar gemaakt.

4816. De **Voorzitter:** Dan danken wij u. Uw verhoor is afgeloopen.

A.W. ROSENDAHL.

Zitting van zaterdag 15 januari 1887.

Tegenwoordig de heeren:

VERNIERS VAN DER LOEFF, *Voorzitter*.
GOEMAN BORGESIUS, *Onder- Voorzitter*.
BEELAERTS VAN BLOKLAND.
HELDT.
VAN ALPHEN.

Verhoor van den heer H.E. Suyver, te Amsterdam.

4817. De **Voorzitter:** Wilt gij uw naam, voornaam, ouderdom, woonplaats en beroep opgeven?

A. Hendrik Everhard Suyver, oud 52 jaren, fabrikant van stoomketels en werktuigen, te Amsterdam.

4818. V. Zijt gij al lange jaren in het vak; hebt gij de zaak zelf van den grond af opgezet?

A. Ja, Mijnheer.

4819. V. Dadelijk in het groot?

A. Neen, in het klein; de zaak is nog niet groot.

4820. V. Maar gij hebt toch 150 man aan uw fabriek, waarvoor gij in den regel druk op werk hebt?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter, meestal. In de laatste paar jaren is de toestand over het algemeen slecht. Bij ons was dit in het vorige jaar ook het geval. Nu is de toestand weer beter, althans wij hebben op het oogenblik druk werk. Het is wel tot zeer lage prijzen aangenomen, maar wij hebben het toch en maken in Amsterdam eene uitzondering op den regel.

4821. V. Zijn daar bijzondere redenen voor?

A. Op dit oogenblik geloof ik niet. Het is ook moeilijk dat te zeggen. Wij zijn bekend als ketelmakers, en wij maken werktuigen ook.

4822. V. Met werktuigen bedoelt gij stoommachines?

A. Ja, en ook andere als het noodig is; maar ketelmakerij is de hoofdzaak.

4823. V. Hebt gij ook jongens in uwe dienst?

A. O zeker.

4824. V. Hoe veel zoo ongeveer?

A. Dat wisselt af tusschen 20 en 30.

4825. V. Van welken leeftijd zijn zij?

A. Ik denk dat er zich een enkele

bij bevindt die even 12 jaar is, en dan loopt het van 16 tot 18 jaar. Dan wordt zulk een jongen een werkman.

4826. V. Werken die jongens gelijk op met het volle volk?

A. Meestal.

4827. V. Hoe laat komt het volle volk?

A. Op het oogenblik 's morgens om half 8, maar de regel is om 6 uren.

4828. V. Ook bij winterdag?

A. Altijd. Het is door het mindere werk in het vorige jaar van lieverlede noodzakelijk geworden later aan te vangen. Dan verbranden wij geen licht. Maar ik heb anders nooit gewerkt dan van 6 uren 's morgens, winter en zomer.

4829. V. Nooit? Hoe lang zijt gij in uwe eigen zaak?

A. Een jaar of tien. Ik ben geweest bij de Maatschappij de Atlas en heb daarna een compagnon gehad, maar nooit was het anders. Als ik het heb kunnen regelen, werd er altijd begonnen om 6 uren en niet vroeger ook. Maar in den laatsten tijd bracht de toestand mee om wat later te beginnen.

4830. V. Is dit des zomers en des winters hetzelfde?

A. Ja.

4831. V. En tot hoe laat werkt gij?

A. Gewoonlijk tot 10 uren des avonds.

4832 V. Toch niet aan één stuk door?

A. Er gaan natuurlijk de schafttijden af. Des morgens van 7½ tot 8, nu van 8½ tot 9 uren en van 1 tot 2 uren. Dan gebruiken de werklui des avonds, omstreeks 6 of 6½ uren nog wat koffie, maar dit gaat onder het werken door.

4833. V. Gaan de werklui tusschen 1 en 2 uren naar huis?

A. Ja, in den regel, maar sommigen, die veraf wonen, blijven op de fabrieken, doch werken dan niet.

4834. V. En gaat het met de jongens op dezelfde wijze?

A. Ja.

4835. V. Dus ook de jongens krijgen bij u de gelegenheid om naar huis tegaan eten?

A. Ja.

4836. V. En doen de jongens dit?

A. Zeker. Alleen sommigen die veraf wonen, krijgen vergunning op de fabriek te blijven. Dit wordt alleen toegestaan aan jongens die wij goed kennen; het eten wordt hun gebracht en zij warmen het op de fabriek.

4837. V. De jongens werken dus den geheelen dag flink door, maar midden op den dag krijgen zij eten?

A. Gewis.

4838. V. Zijt gij ook als jongen aan eene fabriek gekomen? Hebt gij op dezelfde wijze gewerkt en verder uw vak geleerd?

A. In 1848 ben ik als leerling aan de fabriek van Van Vlissingen gekomen, mijne familie verkeerde toen in gunstiger toestand; ik verdiende geen geld gedurende 1½ jaar. Daarna bij achteruitgang mijner familie werd ik jongen en verdiende 40 cents in de week. Toen was dat anders dan tegenwoordig.

4839. V. Dus gij zijt begonnen in dat tijdperk, en wel als jongen tegen 40 cents in de week?

A. Ja.

4840. V. Hoe oud waart gij toen?

A. 13 jaar.

4841. V. Was uw werk ingericht evenals nu voor de jongens?

A. Ja, niet minder.

4842. V. Zoo hebt gij het vak geleerd?

A. Ja.

4843. V. Gelooft gij dat de jongens die bij u zijn, op den goeden weg zijn om knappe werklieden te worden, of zouden zij theoretisch onderricht moeten hebben?

A. Om een knap, practisch werkman te worden, is dat de weg. De meeste bekwame werklieden bij ons zijn jongens geweest in mijne fabriek. Zij die minder goed opgepast hebben, loopen langs de straat, zijn sjouwerman geworden of iets dergelijks; maar zij die tamelijk opgepast hebben, komen als knap werkman flink te recht.

Maar ik ben er van overtuigd dat, als er een weinig theorie bijkwam, het beter zou zijn. Er is in Amsterdam voor hen, die er pleizier in hebben, trouwens gelegenheid om dergelijk onderwijs te ontvangen. Er zijn heel dikwijls jongens bij ons, die teekenen leeren als zij dat verzoeken; het gebeurt wel dat een vader met zijn zoontje dat komt vragen. Leerlingen hebben wij op de fabriek niet, alhoewel er eenigen zijn, die op dien naam doorgaan. Wij hebben alleen jongens, waaronder jongelieden, die het leergeld zeer goed zouden kunnen be-

talen. Elders is het regel dat er tweeà driehonderd gulden per jaar als leergeld betaald wordt, maar omdat ik zelf als jongen begonnen ben weet ik te goed hoe stootend het is dat de eene jongeheer is en de andere voetveeg. Al de jongens aan onze fabriek ontvangen een bagatel geld, zij worden allen betaald. Wij hebben jongens van heel goede familie, die aangeboden hebben om iets te betalen, maar ik heb het altijd afgewezen. Ik geef ze, al is het maar 2½ cent per uur, zoodat hun des Zaterdags eene zekere som wordt uitbetaald; ze staan allen gelijk. Die jongelieden gaan echter wat vroeger naar huis om ze gelegenheid te geven om onderwijs te genieten, terwijl de anderen dat niet kunnen betalen.

4844. V. Is de zoon van mijnheer Van den Biesen flinkweg op dezelfde wijze begonnen?

A. Ja.

4845. V. En die heeft nu een eigen zaak opgericht?

A. Ja.

4846. V. Gij hebt gezegd, dat gij het wenschelijk zoudt vinden als de jongens er theoretisch een beetje onderwijs - met name in het teekenen - bij kregen. Gij hebt er bijgevoegd dat er bij u gelegenheid daarvoor bestond, als er liefhebberij voor was.

Wat bedoelt gij met dat ‘bij u’; op uwe fabriek of in Amsterdam?

A. Ik bedoelde daarmede onze fabriek.

Wij doen zooveel mogelijk alles zelf. Ik ben de baas in de fabriek en mijn compagnon, mijn neef, is voor de administratie. Wij hebben eene teekenkamer met een teekenaar, die daarvoor behoorlijk betaald wordt, en die twee of drie jongens onder zich heeft, wier teekenwerk hij nagaat. Als de jongens het verlangen, worden zij op de teekenkamer gebracht. Nu is er bijv. een zoontje van den meesterknecht Alberdingk van de olie fabriek op de teekenkamer. Als hij daar een jaar geweest is, gaat hij naar de bankwerkerij.

De ambachtsschool, zeker eene goede inrichting, heeft dit tegen, dat de jongens, die zij aflevert - om het kind maar bij zijn naam te noemen - te heerachtig zijn Zij willen dan niet met den werkman gelijkstaan. Dat is een kwaad ding.

In ons land hebben wij te weinig menschen die goed ontwikkeld, en te gelijk werkman zijn. Wij hebben geen werklieden die praten kunnen. Het zijn menschen van slechts zeer oppervlakkige kennis. Ik acht dit het grootste ongeluk voor onze industrie. Want de toestand is allerellendigst, het gaat zeer slecht.

4847. V. Dus jongens, die er liefhebberij in hebben en het u verzoeken, geeft gij gelegenheid om zich op uw teekenbureau te bekwamen?

A. Ja, zoover de ruimte dat gedoogt.

4848. V Natuurlijk, gij kunt er geen teekenschool van maken.

4849. V. Leeren zij ook wel teekenen buiten u om?

A. Als zij dat vragen, wordt hun daartoe permissie gegeven.

4850. V. En bestaat er in Amsterdam buiten de Ambachtsschool nog al gelegenheid om teekenen te leeren?

A. Wel zeker.

4851. V. En maken de jongens bij u daarvan nog al gebruik?

A. Sommigen wel, anderen niet. Op den voorgrond moet ik echter zeggen, dat ik, als ik er eenigszins buiten kan, geen jongens zou willen hebben; men heeft er meer last dan genoegen van, tenzij men het daarin zoeke, dat men die jongens vorme tot knappe werklieden. Anders, zij loopen maar weg, verzuimen, en men moet heel wat

door de vingers zien. Daarbij komt nog dat zij te veel werken. De ouders werken dat in de hand. Zij zien liever, dat de jongens f 2,50 of f 3 te huis brengen dan f 1,50. Op de oliefabriek heeft men er wel wat voor over om de jongens wat vroeger naar huis te zenden.

4852. V. Werkt gij dat ook in de hand?

A. Ja, dat gebeurt wel. maar ik kan het niet altijd doen, ik kan mijn zaak er niet voor in de war laten loopen.

4853. V. Maar voor zoover als het redelijkerwijze gaat, geeft gij toch den jongens de gelegenheid om naar de teekenschool te gaan?

A. Niet alleen geef ik aan de jongens de gelegenheid, maar ook aan de ouderen. Ik zou zoo gaarne zien, dat wij met het buitenland konden concurreeren, maar daar scheelt heel wat aan,

daarvoor moet men goede werklieden hebben. Als de jongens van de ambachtsschool komen, dan is er in het geheel niets mede te beginnen, dan willen zij opzichter of zoo iets worden, en daar is de markt van overvoerd. Het mankeert ons aan *goede werklieden*.

4854. V. Welke inrichtingen heeft men in Amsterdam om goede werklieden te vormen? Bestaat er geen gelegenheid om de jongens wat vooruit te helpen? Is daartoe de eenige weg, dat zij maar bij een baas trachten te komen, die het een beetje wil inschikken om ze naar de teekenschool te laten gaan of naar de andere gelegenheden die in Amsterdam bestaan?

A. Neen, er wordt eigenlijk niet genoeg de hand aan gehouden in het algemeen en, zooals ik zeg, als men 20, 25, 30 jongens heeft - het getal wisselt nog al eens af, dan loopen er wat weg en dan komen er weêr terug - zouden ze allen wel op de teekenkamer willen geplaatst worden, en dat kan niet, zooals vanzelf spreekt. Men moet de jongens kennen en uitzoeken, en men ziet wel gauw wat er in zit als zij een dag of 4, 5 gewerkt hebben. De menschen komen niet allen met evenveel verstand ter wereld. Wij hebben jongens die heel aardig werken, en van wie men vooruit kan zeggen dat het heele knappe kerels zullen worden bij goede leiding. Maar in een groote stad is er een bezwaar. Zoolang de jongens 14, 15, 16, 17 jaar zijn, gaat het goed, maar dan komen zij meer in de verdiensten en gaan zij dikwijls den verkeerden weg op door drinken, enz. Er zijn in Amsterdam zooveel gelegenheden om uit te gaan en zoo, en daardoor krijgt men slechte werklieden, menschen die geen kracht meer hebben om te kunnen werken. En daarvoor worden dan de bazen aansprakelijk gesteld.

4855. V. Als ik u goed verstaan heb, zeidet gij in het begin, dat er in het algemeen niet erg de hand aan gehouden wordt om de jongens de gelegenheid te geven om knappe werklieden te worden?

A. Neen.

4856. V. Wanneer zij niet het fortuintje hebben van bij een baas te komen die een beetje hart voor ze heeft...

A. En die ze nazit, want het zijn geen katjes om zonder handschoenen aan te pakken. Ik althans laat in de fabriek niet den gek met mij scheren, daar ben ik de baas. Ik durf te zeggen en kan het bewijzen dat wij bij ons de knapste werklieden van Nederland hebben, die zeer goed tegen de buitenlandsche werklieden kunnen opwerken. Maar dat zijn ook mannen die meestal jong in de fabriek zijn gekomen. De werklieden bijv. die van de Koninklijke Fabriek komen, kan ik niet gebruiken.

4857. V. Waarom niet?

A. Dat kan ik zoo niet zeggen; er zijn van die zaken welke men ziet en beoordeelen kan zonder daarvan juist eene uitlegging te kunnen geven.

4858. V. Gij zegt tevreden te zijn met uwe werklieden en dat het knappe menschen zijn die gij zelf opgeleid hebt. Maar wanneer ik u goed verstaan heb, dan zeidet gij zoo even dat uwe fabriek eerst tien jaren bestaat. Hoe klopt dat?

A. Juist. Maar vroeger werkte ik als meesterknecht bij Beijerinck en daar had ik ze reeds onder mijne leiding.

4859. V. Ik doe die vraag, omdat het anders later niet te begrijpen zou zijn, dat gij in 10 jaar zoovele werklieden hebt opgeleid.

Ik moet nog even terugkomen op de opleiding der jongens. Zoudt gij het wenschelijk vinden of niet, dat de jongens langer op school bleven?

A. Dat zou wel wenschelijk zijn. Tegenwoordig moeten zij 12 jaar zijn om op het werk te komen, vroeger was het nog erger. Als de jongens wat groot van stuk zijn, probeeren de moeders het wel eens om ze onder de 12 jaar op het werk te krijgen, maar twijfelt men aan den leeftijd, dan moet het geboortebewijs medegebracht worden. Er zijn bij ons kleine kinderen van werkelijk 13, 14 jaar, die men eigenlijk niet zou kunnen laten werken - maar de tijden zijn slecht, de ouders kunnen er niet buiten. De man is bijv. ziek of, wat tegenwoordig in de mode is, werkeloos, en moeten de kinderen wat verdienen. Verleden week kwam er een man bij mij, wiens zoon bij ons werkt, een aardige jongen van 17, 18 jaar, om voor een ouderen zoon, een ondeugenden rakkert, die vroeger ook bij ons ge-

werkt had, werk te vragen. De man verzekerde mij dat hij van zijne kinderen moest leven.

4860. V. Gij zijt begonnen met te zeggen, dat het vroeger nog erger was. Bedoelt gij daarmede, dat men bij uw vak, dat toch een zwaar vak is, vóór de wet van 1874 nog met kleiner kinderen aankwam?

A. O ja, gewis.

4861. V. Dat was dus totaal verkeerd? Verder zegt gij, die het vak zoo goed kent en weet wat er aan de jongensquaestie vast is, in antwoord op mijne vraag, dat het naar uw oordeel goed zou zijn, wanneer de leeftijd wat hooger gesteld werd?

A. Ja, het was niet kwaad dat zij een paar jaar langer op school bleven, maar dan zouden zij er toe gedwongen moeten worden, anders geeft het toch niets.

4862. V. Wanneer de wet dus maar eenvoudig bepaalde, dat men de jongens niet vóór hun 14de jaar naar den winkel mocht sturen, zoudt gij vreezen, dat de jongens, in plaats van naar school te gaan, langs de straten slenterden?

A. Die vraag is moeilijk te beantwoorden. Dit hangt vooral af van de inzichten der ouders. Wanneer de jongens bij mij op het werk komen, neem ik wel eens een proef of zij kunnen lezen en schrijven. Zij zijn dan meestal wel eenigszins op de hoogte, maar niet genoegzaam, zoodat het er later toch weer uitgaat.

4863. V. Zij komen onrijp?

A. Ja, dat ziet men het best als zij een briefje moeten schrijven over voorschot en dergelijke. Daar kennen zij niet veel van.

4864. V. Hebt gij in het buitenland gewerkt?

A. Neen, maar ik ben er dikwijls geweest.

4865. V. Gij hebt dus niet met vreemd werkvolk te doen gehad?

A. Neen, maar ik weet wat zij kennen, de Engelschen en de Duitschers.

4866. V. Zijn zij knapper?

A. De Engelschen werken meer *steady* door dan de Hollanders. Als ik het zeggen moet, zijn wij over het algemeen wat trager van aard. Dat is zoo en niet tegen te spreken. Wij werken niet zoo door. Hoe dat nu komt weet ik niet. De Engelschen genieten over het algemeen hooger loon dan de Hollanders, en zij eten beter.

4867. V. Maar de Engelschen leveren ook meer werk af?

A Dat doen zij ook.

4868. V. Het Duitsche werkvolk heeft dat eene betere opleiding gehad?

A. Ja, en zij zijn vlijtiger ook dan ons werkvolk.

4869. V. Wij zijn dus, als ik wèl begrijp, zoo wat de minste?

A. Wij maken geen heel mooi figuur.

Wij hebben op de fabriek eenige Duitschers, maar die zijn voor ongeschikt werk. Het voorname werk wordt door Hollanders verricht. Soms heb ik 16 à 18 Duitschers; nu zijn er 6. Maar in het algemeen zijn zij beter werklieden. Het zit er in: zij hebben ook een anderen aard, zij zijn gedweeër, totdat zij voorman op eene fabriek kunnen worden; dan verandert de toestand en zijn wij Hollanders het kind van de rekening.

4870. V. Merkt gij ook dat het dagelijksche werk voor de gezondheid van de jongens schadelijk is, dat zij het er bij afleggen en ziekelijk worden?

A. Neen.

4871. V. Thans eene vraag, waaromtrent bij ons twijfel is gerezen. Wat is waar van het beweren dat - ik bedoel niet speciaal in uwe fabriek, maar in het algemeen - de jongens in den ketel gezet worden om de klinknagels tegen te houden?

A. Tegenhouden kunnen zij niet. De jongens verleenen alleen adsistentie. De nagels worden van binnen ingestoken.

4872. V. En, luister goed, zitten de jongens dan in den ketel?

A. Wel zeker.

4873. V. Naar uw oordeel is de meening dat de jongens de nagels moeten tegenhouden eene dwaling, omdat zij daartoe te zwak zijn?

A. Ja.

4874. V. Maar het komt dan toch wel voor, dat de jongens gebruikt worden om in den ketel de nagels door te stesteken, en dat zij een halven of een heelen dag dáárvoor dan er in blijven?

A. Ja.

4875. V. Hebt gij dat in uwe jeugd ook gedaan?

A. Zeker.

4876. V. En is het daardoor dat gij, zoo als ik merk, een weinig doof zijt geworden?

A. Dat worden allen.

Ook het schoonmaken van stoomketels is een kwaad werk Zij moeten dikwijls worden uitgebikt en dat moeten ook de jongens doen.

Daar wordt bijv. op dit eigen oogenblik te Amsterdam een stoomketel schoongemaakt in eene diamantslijperij. Daarvoor worden jongens gebruikt, maar ook wel volwassenen. Acht tot tien man bikken dien ketel. Het is daarom zulk een lastig werk omdat het er zoo heet is en het in een paar dagen gedaan moet zijn. Voor jongens is het een kwaad ding en waarlijk om medelijden met hen te hebben, want het is niet alleen een warme maar ook een zeer smerige arbeid. Vooral op stoombooten kan het moeilijk anders gedaan worden dan in dit korte tijdsbestek.

4877. V. Wordt dan voor een paar dagen de boel stilgezet?

A. Was het maar een paar dagen. Bijv. nu is het van daag Zaterdag en heeft gisteren de diamantslijperij het werk gestopt om morgen vroeg weer te beginnen, tenzij er een reserveketel is. Nu moet er in het midden van den nacht begonnen en den geheelen dag doorgewerkt worden.

4878 V. Hoeveel jongens gaan er dan in den ketel?

A. Zes of acht, en een man die op hen past. De meeste menschen nemen geen jongens meer, omdat zij altijd weg-Joopen. In een suikerfabriek bijv. zijn de jongens dadelijk in alle hoeken en gaten verdwenen en zitten zij aan de suiker, maar in den ketel het minst.

4879. V. Men is nu juist vandaag bezig een ketel schoon te maken?

A. Ja.

4880. V. Zijn de jongens er nu van daag ingegaan?

A. Neen, wij gebruiken geen jongens meer, maar sjouwerlieden, kerels, omdat de jongens wegloopen. De Amsterdamsche jongens zijn nog al platjes.

4881. V. Maar elders worden er toch veel jongens voor het schoonmaken van ketels gebruikt?

A. Ja, want er zijn ketels, waar zoo weinig ruimte in is, dat slechts jongens er in kunnen.

4882. V. Het blijkt echter dat volwassen mannen het werk ook kunnen doen?

A. Ja, die worden ook voor de meeste stoomketels gebruikt, maar op stoombooten bijv., die op de Middellandsche zee varen, is de toegang tot de ketels zoo eng dat er geen man door kan, derhalve gebruikt men daarvoor jongens.

Als zij er uitkomen, zien zij er dikwijls ontoonbaar uit.

4883. V. Hoe lang blijven zij zoowat in zulk een ketel?

A. Dat hangt er van af. Moet de boot spoedig vertrekken, een paar dagen; anders vier dagen.

4884. V. Zij krijgen toch hun gewonen rusttijd tusschenbeide?

A Dat spreekt vanzelf.

4885. V. Moet ik daaruit begrijpen dat die jongens in al die werkuren, die wij zoo even nagegaan hebben, slechts den gewonen rusttijd hebben, als zij in die ketels zitten te bikken?

A. Neen, zij komen er nu en dan wel eens uit, vooral in deze tijden, als het zoo koud is.

4886. V. Ik moet nog eens terugkomen op het tegenhouden.

Gij hebt gezegd, dat de jongens het niet doen, maar wel in de ketels zitten als er geklonken wordt. Maar hoe wordt dan tegengehouden?

A. Alleen op plaatsen waar dit niet anders kan, wordt met de hand tegengehouden. Dit geschiedt dan met een zwaar stuk ijzer van 10 of 12 kilogram. Waar de ruimte het maar eenigszins toelaat, wordt daarvoor echter een schroef gebruikt.

4887. V. Aan andere getuigen heb ik juist gevraagd of het tegenhouden niet met een machine gebeurde, en heeft men mij toen geantwoord: neen.

Nu blijkt dit wèl het geval te zijn. Moeten de jongens dan in ketels, waar een man niet kan inkomen, tegenhouden?

A. Een jongen kan het eigenlijk niet doen. In zulke gevallen wordt er een hefboom gebruikt, dien een man houdt; maar het kan gebeuren dat een jongen dien hefboom moet besturen.

4888. V. De zaak is ons nu klaar ge-

worden. Er was iets in wat duister scheen, maar die tegenstrijdigheid is nu verklaard.

Maar nu iets anders. Hoe kwaamt gij straks te zeggen dat het zoo warm kan zijn in een ketel die afgebikt moet worden?

A. Er is niet altijd genoeg tijd om een ketel voldoende af te koelen vóór iemand er in moet. Tegenwoordig hebben sommigen dan ook reserveketels.

4889. V. Maar de warmte is toch niet van dien aard, dat die jongens zich branden kunnen?

A. Dat nu niet, maar wel dat zij er spoedig uit moeten.

4890. V. En de oorzaak daarvan ligt in de haast die de eigenaars maken?

A. Zeker. Nu heeft een werkman van ondervinding van die warmte niet zooveel last, omdat die dieper in den ketel kruipt, waar het minder warm is, terwijl de jongens die nog vreesachtig zijn, meer bij den uitgang blijven, en daar is de warmte het grootst.

In de diepte is het niet zoo heet als boven, ten gevolge van de dampen, als er nog vocht in den ketel is.

4891. V. Dat is dus inderdaad een kwaad werk?

A. Ja, maar men heeft fabrieken in Amsterdam en misschien ook wel daarbuiten, waar men een vast personeel heeft voor dat werk.

4892. V. En wordt dat personeel extra betaald?

A. Als het gebeurt in den vrijen tijd, dan wel.

4893. V. Er gebeurt iets aan uwe fabriek, dat niet bij vele anderen geschiedt gij betaalt meer loon wanneer er overgewerkt wordt, niet waar?

A. Ja, wij betalen, als er's avonds na tien uur gewerkt wordt 25 pct. extra.

4894. V. De loonen van uw volk loopen zeer uit elkander. - A. O ja.

4895 V. Maar in den regel laat gij niet overwerken, of gij betaalt extra?

A. Ja

4896 V. Komt dat dikwijls voor?

A. In den laatsten tijd niet.

4897. V. Was dat omdat de zaken niet zoo druk waren?

A. De werklieden werken liever Zondags dan Zaterdagsavonds, maar nu komt het wel voor, dat er 's avonds reparatiewerk komt, of eene stoomboot die stuk is, en in het droogdok staat, en in dat geval verdienen de werklieden, behalve 25 pct. extra, nog wel wat extra. Ik heb getracht om dit meer algemeen ingevoerd te krijgen, maar dat is mislukt.

4898. V. Wat bedoelt gij hier met: meer algemeen?

A. Dat algemeen de werktijd op een zeker aantal uren per dag werd vastgesteld, niet voor de jongens alleen, maar voor alle werklieden. Ik had gewild dat algemeen van werken na 6 uur 's avonds 25 pct. verhooging werd gegeven en na 10 uur 50 pct. Maar dat schijnt niet best te gaan. Ik ben lid van de afdeeling Amsterdam der Vereeniging voor Fabrieks- en Handwerksnijverheid, daar heb ik bij het volgend schrijven het voorstel gedaan tot verwezenlijking mijner denkbeelden:

Amsterdam, den 3den Juli 1884. Den Weledelen Heer L. Ketjen,

Secretaris der Vereeniging ter Bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid in Nederland. Afdeeling Amsterdam.

Mijnheer!

De ondergeteekende verzoekt UEd. beleefd onderstaande vraag in de eerstvolgende algemeene vergadering te brengen.

‘Aangezien de werktijd in vele fabrieken hier te lande, naar de meening van den ondergeteekende, té lang is, dikwijls 14 à 15 uur per dag, wenscht hij de volgende vraag aan het oordeel der Vereeniging te onderwerpen.

Ligt het op den weg der Vereeniging ter Bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid stappen te doen om in navolging van het buitenland het belang van den Nederlandschen fabriekswerkman te steunen door den werktijd algemeen te stellen op bijv. 10 uur per dag (van 6 uur 's morgens tot 6 uur 's avonds met 2 uur schafttijd) en voor het geval er later gewerkt moet worden, van 6 uur tot bijv. 10 uur 's avonds, alsdan 25 pct. verhooging van loon te geven en na dien tijd en gedurende den nacht tot 's morgens 6 uur 50 pct. verhooging, en dit laatste ook toe te passen

wanneer op Zon- en algemeene feestdagen gewerkt wordt.'

Met de meeste hoogachting,
UEd. dw. dienaar,
(*get.*) H.E. SUYVER.

Later heb ik nog eens pogingen in die richting gedaan. Ik had er een paar van mijne kennissen over gesproken, die het denkbeeld zeer goed vonden. Daar ik mij echter niet geschikt achte om mijne meening in die vergadering te verdedigen, heeft de heer Elias dit voor mij gedaan.

4899. V. De heer Elias, de ingenieur? Van de Atlas?

A. Ja. De vroegere directeur van de Maatschappij 'de Atlas'.

4900. V. Heeft de heer Ketjen u op dien brief geantwoord?

A. Ja.

4901. V. Wilde hij er niets van weten?

A. Dat juist niet. Maar er waren anderen die er bepaald oppositie tegen voerden, onder meer een tabaksfabrikant uit Wageningen.

4902. V. De zaak is derhalve toen op uw verlangen, na uw brief, behandeld in eene vergadering van de Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid?

A. Ja.

4903. V. Maar er is niets van gekomen?

A. Neen. Naderhand heb ik het nog eens beproefd met hetzelfde gevolg, bij het aannemen van eene groote stoomboot in Amsterdam. Maar wij hebben natuurlijk' een massa concurrenten en kwaadsprekers, en die zeiden: 'gij moet bij die menschen niet laten werken, als zij zooveel meer betalen, wordt het werk daardoor ook zooveel duurder!'

4904. V Zij *begrepen* dus niet dat op uwe wijze de menschen flinker en krachtiger werken?

A. Juist, dat was natuurlijk mijne bedoeling.

4905. V. Wij mogen nu, wat de volwassenen betreft, niet te diep in de zaak ingaan; maar toch, wij hebben met belangstelling van uwe mededeelingen kennis genomen. Maar hetzelfde geldt nu toch ook van de aankomende jongens, die zouden er dus ook mede gebaat zijn, daar zij dan korter behoefden te werken en meer geld verdienden?

A. Dat is wel zoo. Maar, om voort te gaan, anderen waren bang, dat het loon door de vermindering der uren kleiner zou worden. Zij redeneeren namelijk zoo, dat de werkman die 14 uren per dag tegen 15 centen per uur werkt, wanneer hij 12 uur werkt, naar evenredigheid minder zal verdienen.

Ik houd het er voor, dat het overwerken veel door den sleur geschiedt. Nu zal, wanneer dit plan uitgevoerd kan worden, het overwerken veel verminderen. De werkman zal dan wel zorgen dat hij zijn loon terugkrijgt, wanneer ten minste de toestand even gunstig is als in 1885, toen ik het voorstel deed. Vooral zal dit het geval zijn in dit gedeelte van Nederland. De loonen zijn hier werkelijk niet laag. Tusschen Holland en Groningen of Drenthe maakt dit wel een verschil van 50 pct.

Ik moet nog voegen bij hetgeen ik zoo straks zeide, dat de heer Mouton in den Haag de eenige was die er voor was.

4906. V. Dat is dus in 1884 of 1885 geweest. Uw brief was van 1884.

A. Dan was het 1884.

4907. V. Maar gij hebt het tweemaal beproefd?

A. Ja, ik heb het in 1885 herhaald, maar het is geweest in de vergadering van 1884.

4908. V. En niet van 1885?

A. Daar heb ik een brief over gekregen. Toen was de vergadering in Haarlem, en daar moest ik de zaak zelf komen verdedigen. En dáár dorst ik niet aan.

4909. V. Ge weet wel te handelen, maar misschien niet te praten?

A. Neen, dan maken zij mij zoo klein, dat ik wel in een inktpot kan. Daar is niet aan te doen.

4910. V. Hebt gij nog niet iets uit uwe ondervinding van dien aard van zaken te vertellen, iets wat ge begrijpt dat met deze enquête samenhangt? De enquête loopt vooral over jongens, maar als wij wat goeds kunnen hooren over het groote volk, zullen wij ook dat gaarne hooren, al mogen wij er niet bepaald naar vragen!

A. Hoe bedoelt gij dat?

4911. V. Wel, bezin u eens op uw gemak. Gij hebt eenmaal beproefd den

standaard van het werk in ons land, die, naar gij zegt, slecht is, wat te verhoogen. Hebt gij misschien meer van die zaken beproefd?

A. Wanneer de werklui wat moois hebben gemaakt, wanneer bijv. hun werk op de tentoonstelling is bekroond, dan beloon ik dat om hen aan te moedigen, Ik behandel mijne werklieden streng, ik ben een voorstander van eene Pruissische militaire behandeling; ik wensch gehoorzaamheid aan de bevelen. Ik zelf sta altijd klaar voor ieder die mij roept. In ons land wordt op de groote, misschien ook op de kleine inrichtingen wel eens do *English fashion* nagevolgd om laat te komen en vroeg naar huis te gaan, zoodat veel aan ondergeschikten wordt overgelaten, waardoor de boel in 't riet loopt. Men moet zelf bij de zaken zijn, anders gaan ze niet goed. Wat moet er in de toekomst van die groote fabrieken, als de Koninklijke Fabriek, de fabriek Atlas, worden? Juist door het weinige werk, waaronder ook zij lijden, zoekt men overal werk op, en zelfs werk, waaraan men vroeger niet dacht. Daartegen moeten wij oproeien en dat is hoogst moeilijk. De fabriek van den heer Stork is eene goede fabriek, maar die heeft het voordeel van mindere loonen. Men vindt daar knappe werklieden, en het schijnt dat de eigenaren - die ik persoonlijk niet ken - er veel voor over hebben. Anders gaan de zaken slecht. Wij als particulieren moeten van 's morgens tot 's avonds bij het werk zijn en de menschen goed betalen, dan alleen verkrijgt men goed werk, en dat doen wij zooveel mogelijk. Ik ben altijd werkman geweest en kan er dus over oordeelen Gelijk ik reeds zeide, ben ik in 1848 bij Van Vlissingen gekomen als leerling, klom op tot werkman en arbeidde in verschillende werkplaatsen. Daar ik het voorrecht had wat teekenen te leeren, heb ik het wellicht daaraan te danken, dat ik vooruitgekomen ben, eerst meesterknecht werd en het later tot patroon bracht. Wij hebben thans eene fabriek van stoommachines, stoombooten, draaibanken, alles, maar ook zorg in hooge mate! Als man van ondervinding verklaar ik dat mijn gelukkigste tijd die was, toen ik als werkman hoog loon verdiende en mijn patroon tevreden was over mijn werk. Een werkman heeft de minste zorg, maar hij moet zijn vak in den grond verstaan. De fabrikant heeft nooit rust. Het kost groote moeite, om in den tegenwoordigen tijd in ons land, - ik spreek alleen van de ijzerindustrie en den scheepsbouw, die hier in ellendigen toestand zijn, - het hoofd boven water te houden.

Wat kunnen wij tegenover de buitenlandsche concurrentie doen?

Toch moet ik als eene zeldzaamheid mededeelen, dat ons een stoomketel besteld is voor Duitschland, wat in geen 15 jaar is gebeurd. Die stoomboot zal naar Nederland komen om den ketel er in te doen plaatsen.

Wanneer er geene verandering in den toestand komt, zal geene machine-fabriek het hier te lande kunnen houden. Onze fabriek kan het houden, omdat wij er altijd bij zijn en door geen andermans bril behoeven te kijken.

4912. V. Als gij zegt: als er geene verandering in komt, hebt gij dan daarmede bepaalde maatregelen tot verandering en verbetering op het oog?

A. Er zijn dunkt mij verschillende oorzaken van den tegenwoordigen toestand. Het gaat bij ons slecht, dat is niet tegen te spreken. Wij hebben dat voor een groot deel te danken aan de buitenlandsche concurrentie. Als wij niet achteruitgegaan zijn, zijn wij ten minste stil blijven staan. Als ik terugzie op een 25 jaar vroeger, dan waren toen onze ijzerindustrie en onze scheepsbouw heel wat meer mans. Maar behalve de buitenlandsche concurrentie is de slechte toestand geloof ik daaraan te wijten, wat

de Hollanders wel eens uitdrukken door het gezegde: het zijn onze eigen honden, die ons bijten. Ik geloof dat er hij ons te weinig nationaliteit is.

Als een werkman Hollandsch spreekt, is dit voor de meeste menschen - natuurlijk niet voor allen - genoeg om hem niet te gelooven. Ik geloof dat, als ik in plaats van Hollandsch, Engelsch, Duitsch of Fransch sprak, ik nu een rijk man zou zijn. Ik wil echter niet ontkennen, dat wij zelven daartoe waarschijnlijk veel hebben bijgedragen.

Vroeger werkten wij voor Egypte, Japan, Rusland en Frankrijk. En nu

heeft het kleine Nederland met zijne kolossale koloniën niet eens werk genoeg om zijne belachelijk kleine ijzerindustrie en scheepsbouw aan het werk te kunnen houden. Het is eene zeldzaamheid, als er stoomketels en machines, uit Amsterdam afkomstig, naar Nederlandsch-Indië uitgevoerd worden. Nu lezen wij bijv. in de couranten, dat op Java zijn aangekomen kolossale werktuigen, machines, waarvan de cylinders 2000 kilogram wegen, werktuigen om suikerriet uit te persen, rollen die afgedraaid zijn, die alle de Koninklijke Fabriek in Amsterdam alle eer aandoen.

En nu moet gij weten dat wij reeds 20 jaren geleden zulke suikermolens maakten, als er geen werk was. Wij namen er dan 3 of 4 onderhanden en die werden destijds meest naar West-Indië gezonden. Dat was dagelijksch werk, waarvan nooit gewag werd gemaakt. En nu is het reeds zoo ver gekomen, dat als zulk werk eens afgeleverd wordt, de couranten dat met ophef vermelden. Alles is weg, alles! Alleen de firma Stork heeft in den laatsten tijd iets op dit gebied gedaan, maar overigens is er voor ons niets te doen. Duitschland en België nemen alles weg. Uit die landen ziet men te Amsterdam, stapels goed ter verzending naar de koloniën liggen.

4913. V. Wij hebben u op die punten heel gaarne laten doorpraten, omdat het van zooveel belang is van iemand als gij zijt, zulke beschouwingen te hooren. Maar ik vrees dat wij, hierop doorgaande, te ver uit de lijn zouden komen, die ons is afgebakend. Wij mogen u daarmede niet nog langer bezighouden,

Alleen moet ik u, in verband met eene verklaring van een vroegeren getuige, nog iets vragen, dat eigenlijk een nesterij is in verhouding tot de belangrijke punten, die door u zijn besproken. Gij hebt een eigen ketelmakerij; of hebt gij er meer?

A. Een ketelmakerij en een machinefabriek.

4914. V. Maar die ketelmakerij, hoe is die gebouwd, hoe ziet die er uit?

A. Voor een ketelmakerij gaat het nog al, er zijn er wel mindere.

4915. V. Werken de werklieden daar in de open lucht?

A. Dat behoort tot de zeldzaamheden.

4916. V. Dus zij hebben geen reden van klagen?

A. Ontevreden lieden zal men altijd vinden.

4917. V. Wij danken u er zeer voor, dat gij gekomen zijt. Uw verhoor is afgeloopen.

H.E. SUYVER.

Verhoor van Henriette Van de Putten, huisvrouw van G.J. Welter.

(*Verkort*.)

4918. De **Voorzitter:** Wilt gij uw voornaam, naam, beroep en woonplaats opgeven?

A. Henriette Van de Putten, huisvrouw van G.J. Welter, modiste, wonende Kerkstraat 99, te Amsterdam.

4919. V. Gij werkt bij de firma Hirsch en Co. niet waar?

A. Neen, op het oogenblik bij Sinkel.

4920. V. Dus gij kent de inrichtingen van de heeren Hirsch en Sinkel beide?

A. Ja.

4923. V. Hoe lang zijt gij bij de heeren Sinkel en Co.

A. Dat zal anderhalf jaar zijn.

4926. V. Met hoeveel meisjes en jonge vrouwen waart gij bij de firma Hirsch?

A. Dat is nog al veel, met het geheele personeel dat boven was, wel 100.

4927. V. 100 vrouwen en meisjes?

A. De coupeurs en coupeuses meegerekend, is het personeel 100, maar er zijn 70 meisjes.

4930. V. Waren er getrouwde vrouwen ook?

A. Er is er maar een.

4933. V. Vertel ons eens, zijn er veel meisjes beneden de 18 jaar bij Hirsch?

A. Ja.

4934. V. Hoeveel wel?

A. Toch niet heel veel; meisjes van 17, 16 jaar zijn er, maar niet veel jonger.

4935. V. De leeftijd was dus van tusschen de 16 en 20 jaar?

A. Ja, dat zal wel zijn.

4936. V. Hoe was de werkdag bij Hirsch verdeeld? Hoe laat kwaamt gij?

A. Des zomers om 8 uur en des winters om 8½ of 9 uur, al naar gelang der werkzaamheden.

4937. V. En tot hoe laat werd er gewerkt?

A Tot het werk strekte, soms tot 10 des avonds.

4938. V. Aan één stuk?

A. Ja Mijnheer, aan een stuk.

4939 V. Van des morgens 8 tot des avonds 10 uur?

A. Soms was het om 9 uur gedaan, maar somtijds werd het ook later dan 10 uur.

4940. V. Een eind in den nacht?

A. Dat kwam heel zelden voor.

4941. V. Doch de gewone tijd van uitscheiden was ....?

A. De tijd was *half zeven* en het andere was overwerk.

4942. V. Werd er in den regel overgewerkt?

A. In het zomer- en winterseizoen altijd.

4943. V. Werkte men meer dan 3 of 4 dagen per week over?

A Wanneer men de uren samentelt, dan waren het een paar dagen in de week.

4944. V. En gaat gij niet naar huis om te eten?

A. Dat hangt er van af of men veraf of dicht bij den winkel woont.

4945 V. Bracht men u dan van huis het eten?

A. Neen.

4946 V. Kreegt gij dan geen eten?

A. Men nam wat brood mede en daar kreeg men koffie.

4947. V. Voor eigen rekening?

A. Ja; men kon wel koffie van beneden krijgen, maar zooals dat meer gaat, die was niet naar ieders zin.

4948. V. Het bleef dus bij brood en koffie?

A Ja.

4949. V. En werd er altijd gewerkt van 's morgens 8 uur tot 7 of 7½ uur 's avonds?

A Als het niet druk was, gingen wij soms om 4½ uur weg. Dat was zeer ongeregeld. In slappe tijden werkten wij van 9-4½.

4950. V. En als het druk was?

A. van 8-9, 9½ uur.

4951. V. Wist gij dit vooruit?

A. Jawel.

4952. V. Werd niet van huis aan het eene of andere meisje in drukke tijden eten bezorgd? Kwam dat niet voor?

A. Neen nooit. Men kon daarvoor geen regel houden.

4953. V. En voor de aankomende meisjes was het precies hetzelfde?

A. De groote werksters werkten meestal over. De kleine meisjes gaan vroeger naar huis.

4954. V. Hoe laat?

A. Half vijf of vijf uur.

4955. V. Dus de meisjes waarmede wij hier te doen hebben, van een jaar of 16, waren er van half negen tot half vijf à vijf uren. Bleef het daarbij, werden zij bijv. nooit 's nachts gehouden?

A. Nooit, Mijnheer, zij waren enkel voor hulp overdag.

4956. V. Maar zij naaiden toch mee?

A. Jawel, Mijnheer, maar zij leerden het vak en verdienden ook geld; zoodra zij iets kenden, werden zij betaald.

4957. V. Wat verdienden de aankomende meisjes per uur?

A Vier, vijf tot zes cents, dat maakt f 4 à f 5 per week.

4958 V. Wat verdiendet gij zelf?

A. Toen 14 cent per uur; ik maak thans f 8 in de week. Vroeger was dit f 6.

4960. V. Werktet gij daar met naaimachines?

A. Er was er maar een. De zaak was in ateliers verdeeld. In het mijne waren 14 meisjes.

4963. V. Hoeveel naaimachines waren er bij Hirsch?

A. Drie in het geheel.

4964. V. Die werden eenvoudig met den voet bewogen?

A. Ja.

4965. V. Het was dus niet zooals in de zaak van den heer Van de Waal?

A. Neen, daar wordt gewerkt met stoom.

4966. V. Zijt gij daar wel geweest?

A. Ik heb er gewerkt.

4967. V. Hebt ge het er naar uw zin gehad?

A. Ja, het is eene heel goede inrichting.

4976. V. En werkt gij nu bij den heer Sinkel in hetzelfde vak?

A. Ja.

4977. V. Wat verdient gij?

A. 15 centen per uur.

4978. V. Hoe lang is de werktijd?

A. Nooit later dan tot 9 uren 's avonds.

Des middags heeft men tijd om naar huis te gaan om te eten.

4979. V. Hoeveel tijd geeft men om te gaan eten?

A. Aan hen die dichtbij wonen 1 uur en die verder af zijn 1½ uur.

4980. V. Mijnheer schikt dat met het oog op den afstand? - A. Ja.

4981. V. Maar gij wordt per uur betaald, dus dat half uur langer voelt gij in uwe verdiensten?

A. Ja, maar daarvoor heeft men weer langer overwerk.

4982. V. Verdient gij bij overwerk meer loon?

A. Neen, hetzelfde loon.

4983. V. Hoe laat komt gij er?

A. Half negen.

4984. V. Zijn er meisjes bij Sinkel?

A. 16.

4985. V. Zijn die jonger dan bij Hirsch?

A. Slechts een leermeisje van 14 jaar. De andere zijn 18, 19 en 20 jaar, terwijl ik meen 4 zijn van 22 jaar.

4992. De **Voorzitter:** Zijn de lokalen bij Hirsch ruim:

A. Niet overgroot.

4994. V. Is het bij Sinkel ruimer?

A. Ja, daar zijn wij met ons zestienen.

4997. V. Kan men daar inderdaad goed vooruitkomen?

A. Ja, er zijn meisjes, die met drie en vier gulden begonnen zijn en nu zes à zeven gulden verdienen.

4998. V. Is dat zoo wat het hoogste dat verdiend wordt?

A. Neen, want die eene getrouwde vrouw van wie ik sprak, had, toen ik er vandaan ging, tien gulden.

4999. V. Dat was de coupeuse?

A. Neen, die heeft veel meer.

5000. De **Voorzitter:** Ik dank u voor uwe inlichtingen.

H. WELTER-VAN DER PUTTEN.

Verhoor van F. Blomberg en B.A. Van Dam.

(*Verkort*).

5001. De **Voorzitter:** Hoe is uw naam, voornaam, ouderdom en woonplaats?

A. Frederik Blomberg, oud 40 jaar, woonachtig hoek Looiersgracht en Dwarsstraat 42, te Amsterdam.

5004. V. Waar werkt gij?

A. Aan de Hollandsche suikerraffinanaderij.

5005. V. Zijt gij er al lang?

A. Vijftien jaar, nog geen zestien jaar.

5006. V. Wat waart gij tot uw 25ste jaar?

A. In een glasmagazijn.

5007. V. Gij zijt na uw 25ste jaar steeds bij denzelfden patroon geweest?

A. Ja.

5008. V. Van Dam, hoe zijn uw naam, voornamen en woonplaats en ouderdom?

A. Bernardus Alex Van Dam, oud 23 jaar, wonende te Amsterdam, Laurierstraat bij de Baangracht.

5009. V. Werkt gij ook aan de Hollandsche suikerraffinaderij?

A. Ja.

5010. V. Van jongen af?

A. Neen, eerst van mijn 18de jaar af.

5011. V. Wat waart gij tot uw 18de jaar?

A. Bij de sigarenmakerij.

5012. V. Bij wien hebt gij gewerkt?

A. Bij de heeren Bergman Carels, Visscher, Roelofs, Ten Jansen.

5013. V. Gij zijt dus bij nog al veel patroons geweest?

A. Ja, dat komt omdat ik als jongen mijn baas moest volgen. Als die van patroon veranderde, moest ik medegaan.

5014. V. Toen gij naar de 18 jaar liept, waart gij toch geen jongen meer? Waart gij toen zelf niet sigarenmaker?

A. Neen. Ik kon toen niet genoeg van het vak om mijn brood er mede te kunnen verdienen.

5016. V. Gij vindt het voordeeliger om bij de raffinaderij te werken?

A. Ja, het zitten verveelde mij, en ik werkte bij een raren baas

5017. V. Bij wien?

A. Bij zekeren Lievegoed, een rare baas.

5019. V. Vertel eens, Blomberg, hebt gij beiden hetzelfde werk aan de raffinaderij?

A. Neen, ik ben aan de smeltpan.

5020. V. En wat doet gij, Van Dam?

A. De eerste 2 of 3 jaren was ik bij de beenzwartbranderij, nu ben ik bij de filtrage.

5021. V. Gij, Blomberg, hebt dus te doen met de ruwe suiker?

A. Ja, die komt allemaal bij ons,

5022. V. Hoe lang werkt gij?
A. Van 's morgens 5 tot 's avonds 6 uur.
5025. V. Dus 's avonds en 's nachts werken komt niet te pas?
A. Als er een mankeert, wel, maar dan wordt men apart betaald.
5026. V. Maar dat is uitzondering, niet waar?
A, Ja, en het geschiedt uit vrijen wil.
5027. V. Werkt gij met twee ploegen?
A. Ja.
5028. V. Eene dag- en eene nachtploeg?
A. Ja, maar wij wisselen af.
5029. V. Om hoe laat komt gij op, als gij bij de nachtploeg zijt?
A. 's Avonds om 6 uur.
5030. V. En dan blijft ge tot?
A. 7 uur of half acht.
5031. V. En op den Zondag wisselt gij om?
A. Ja.
5032. V. Dus dat is nog al uit te houden? - A. Ja.
5033. V. Van Dam, hebt gij bij defiltrage ook eene dag- en eene nachtploeg?
A. Getuige VAN DAM: Ja.
5034. V. Zijt gij des Zondags vrij?
A. Ja, om de andere week val ik in de nachtploeg.
5035. V. Des Zondags hebt gij geen werk over dag?
A. Neen, alleen tegen Nieuwjaar, als het een beetje druk is, dat duurt een week of 6, 7.
5036. V. Maar dat komt zelden voor?
A. Onlangs hebben wij twee Zondagen gewerkt.
5038. V. Waart gij blij toen gij van die beenzwartbranderij afwaart?
A. Ja, natuurlijk, want ik ging meteen wat hoogerop, toen had ik 7½ gulden en nu 9 gulden 's weeks.
5039. V. En het werk?
A. Dat is niet zwaarder.
5040. V. Vondt gij dan het andere werk lichter?
A. Ja, het was wel lichter, maar het was warm en gaf meer stof, want als ik 's middags voor mijn eten kwam, had ik zoogezegd geen trek, van de stof.
5041. V. Als gevolg van het hoesten?
A. Van het hoesten en zoo.
5042. V. En nu werkt gij in de open fabriek?
A. Jawel, maar nog in het beenzwart.
5043. V. Ja, gij werkt er mede, maar gij zit niet in de branderij?
A. Neen, het stuift zoo erg niet.
5044. V. Zijn er jongens bij u in de fabriek?
A. Jawel.
5045. V. Hoeveel?
A. In de branderij 12, vroeger waren er 32, maar nu in de werkerij anders; doordat wij andere fornuizen gekregen hebben, kon mijnheer het met minder jongens af.
5046. V. In die beenzwartbranderij alleen 32 jongens?
A. Vroeger, ja; in elke ploeg waren 16 jongens.

5047. V. Hoe oud waren die?

A. 15, 16, 17, 18 jaar.

5048. V. Komen die gelijk met ulieden op?

A. Ja.

5049. V. Dezelfde uren over dag en des nachts?

A. Ja.

5050. V. En thans zijn er minder jon gens?

A. 12 of 14.

5051. V. Hebben die dezelfde werkuren?

A. Ja, zij komen des avonds om 5 uur en gaan den volgenden morgen om 7 uur naar huis. Wij komen een uur later, maar gaan ook eerst om 8 uur 's morgens naar huis. Wanneer er echter in het pakhuis niet veel werk is, dan mogen wij wel eens een half uur of een uur vroeger naar huis.

5052. V. Wordt gij per week of per uur betaald?

A. Per week.

5053. V. Dus wanneer de patroon u een uur vrij af geeft, dan is dat winst?

A. Ja.

5054. V. Hoeveel verdient ge per week?

A. f 9.

5055. V. En gij, Blomberg?

A. Getuige BLOMBERG: f 11 per week.

5056. V. Getuige Van Dam, wat verdienen de jongens bij u op de fabriek?

A. f 5, f 5,50, f 6 tot f 9 toe.

5057. V. Blomberg, kunnen de jongens het nog al goed uithouden?

A. Getuige BLOMBERG: Wat het werken betreft zeer wel. Het zit voornamelijk in de warmte.

5058. V. Warm kan het er dus zijn?

A. Ja, het is eene fabriek.

5059. V. Dus daaraan valt niet veel te veranderen?

A. Ik zal niet zeggen dat er geene werkplaatsen zijn waaraan niets in dit opzicht te veranderen is, maar als eene fabriek eenmaal in een vast bestek ligt opgesloten dan is er niet veel te veranderen.

5061. V. Hoe krijgt men daar versche lucht?

A. Bij mij op de werkplaats heeft men vrije lucht genoeg. Het hangt natuurlijk veel van de richting van den wind af.

5062. V. Maar waar heeft men dan minder frissche lucht?

A. Op de droogkamer.

5063. V. Natuurlijk, anders zou het geen droogkamer zijn. Maar moeten de jongens daar ook werken?

A. Neen, die hebben daar niet noodig.

5064. V. Welk werk doen de jongens?

A. Zij werken in het beenzwart en in de centrifugaal-werkplaats waar de suiker in kleine zakken geschept wordt, die zij dan een klein eindje ver moeten dragen.

5065. V. Wat doen de jongens in het beenzwart?

A. Het beenzwart branden en dragen.

5066. V. Dat is het kwaadste werk?

A. Ja, het is het warmste ook.

5068. V. Worden de jongens, die in het beenzwart werken, wel eens omgewisseld met andere jongens?

A. Neen, dat geschiedt nooit. Er zijn wel nacht- en dagploegen, maar de jongen blijft bij dezelfde ploeg tot hij hoogerop komt en meer verdient. Dan wordt hij te gelijk verplaatst naar eene afdeeling.

5069. V. Dus het werken in beenzwart wordt niet het best betaald?

A. Zeker niet; want het werk geschiedt geheel door jongens, met uitzondering van den brander zelf.

5070. V. Getuige Van Dam, zijt gij in het beenzwart werkzaam geweest?

A. Getuige VAN DAM: Ja, mijnheer.

5071. V. Hebt gij ook opgemerkt dat het altijd, behoudens de verwisseling tusschen dag- en nachtploegen, altijd dezelfde jongens waren die in het beenzwart werken?

A. Ja, mijnheer.

5072. V. Kunnen zij het werk uithouden?

A. Ja, dat ging wel. Wel hadden zij natuurlijk last van het stof. Wanneer de jongens een jaar of wat bij het beenzwart geweest zijn, worden zij verplaatst; zij krijgen dan een halven gulden of een gulden meer. Zoo ben ik van het beenzwart naar het smeltwerk verplaatst.

5073. V. Het kwaadste is dus bij de beenzwartbranderij het stof? Gelooft gij dat daar iets aan te veranderen zou zijn?

A. Neen, want als men goed wil werken moet het goed droog wezen, en als het droog is stuift het. Het wordt opgevoerd met Jacobsladders.

5074. V. Zijn die Jacobsladders open?

A. Neen, zij loopen in een koker, maar toch gaat er het stof van op.

5075. V. Dat is dus nu eenmaal niet te veranderen?

A. Neen.

5076. V. Ik heb u nog eene vraag te doen, maar gij zult het immers niet mooier of leelijker maken dan het is?

A. Ik kom hier om de waarheid te spreken.

5077. V. Hebt ge het dan in de beenzwartbranderij wel eens zoo erg gehad dat ge het niet uit kondt houden?

A. In den winter ging het nog al, maar in den zomer heb ik het gehad dat ik het geen twee minuten uit kon houden. Ik moest boven op de fornuizen werken. Dan liep ik, met klompen aan, op een baksteenen vloer, die wit werd van het gloeien. Op dien vloer lag het zwart uitgespreid, en er liepen pijpen door waar het zwart inging. Om de 40 minuten zakte het zwart door de verhitting en dan schepte men er weder droog zwart in. Als die pijp open ging dan gevoelde men eene ontzettende hitte. Ik was daar met een man. Elk man had een jongen bij zich. Die man verdiende f 9, maar door het uitdeelen van dividend werd dit met f 1.50 verhoogd. Maar de jongen kreeg niets meer.

5078. V. Dat was ongetwijfeld zwaar werk, maar was daaraan wat te veranderen?

A. Neen, alleen dit, dat de man, de zoogenaamde bakbaas, en de jongen hetzelfde werk deden. Dat wist de patroon niet. En had hij dit geweten, dan zou dit stellig veranderd zijn.

5084. V. Zijn er die het lang in de beenzwartbranderij uithouden?

A. Ik ben er 2½ à 3 jaar geweest.

5085. V. Zijt gij er van daan gegaan omdat gij hooger loon kondt verdienen?

A. Ja.

5086. V. Maar niet omdat gij het er niet kondt uithouden?

A. Dat niet.

5089. V. Hebt gij ook een ziekenfonds in de suikerraffinaderij?

A. Neen.

5090. V. Wat krijgt gij als er u iets overkomt?

A. De eerste week niets, de tweede week f 2,50, de derde week naar het den fabrikant goeddunkt.

5091. V. Is dat ook bij u zoo, Van Dam?

A. De jongens krijgen niets als zij ziek zijn, maar voor de volwassenen die zekeren tijd aan de fabriek zijn geweest, wordt wat gedaan.

5092. V. Wordt men oud in uwe fabriek?

A. Ja.

5093. V. Dus niet als in glasblazerijen, waar het werk den werkman soms vroeg doet sterven of ziek doet worden. Zijn er wel oudjes?

A. Ja, mannen van 60 en 65 jaar, die nog altijd werken.

5094. V. Maar zij worden er toch in de verdiensten gehouden?

A. Ja, maar zij krijgen minder loon. De menschen die oud beginnen te worden en op zolder werken hebben f 10,50. Worden zij wat ouder, dan krijgen zij een plaatsje in de zifterij, dat geeft f 8,50, en dat is een werk dat zij best kunnen doen.

5095. V. Weet gij ook dat er zijn die gepensionneerd zijn, menschen die niets meer doen en toch geld ontvangen?

A. Ja, ik weet van iemand, den ouden Rozendaal.

5096. V. En gij Blomberg, weet gij ook van zoo iemand?

A. Getuige BLOMBERG: Ja, er is er nog een, een zekere Bosch, die reeds drie of vier jaar f 2,50 pensioen in de week ontvangt.

5097. De **Voorzitter**: Uw verhoor is afgeloopen.

F. BLOMBERG.

B.A. VAN DAM.

Personenregister

Ansing, Willem metaalbewerker en voorzitter IJzer- en Metaalbewerkersvereeniging 108
Berghuys, N. arbeider waskaarsenfabriek 225
Bergman Carels, B. sigarenfabrikant 276
Biesen, mr. J.J.W. van den lid van de Tweede Kamer, bestuurslid St. Josephsgezellenvereeniging 164
Blankert, G. sigarenmaker 236
Blomberg, F. arbeider suikerraffinaderij 372
Broek, W. van den timmermansknecht, voorzitter van de timmermansgezellenvereniging ‘Concordia inter nos’ 153
Brouwer, H. lettergieter 310
Brusselaars, G.Th. steenhouwer 91
Bungenaar, H. sigarenmaker 316
Crommelin, H.S.M. van Wickevoort ambtenaar 330
Dam, B.A. van arbeider suikerraffinaderij 372
Daman, J.B. politie-inspecteur 21
Deyl, C. van den schoolhoofd 66
Doorman, C.M. arbeidster in waskaarsenfabriek 216
Dozy, dr. J.P. inspecteur Geneeskundig Staatstoezicht 5
Dribbelaar, L.D. diamantfabrikant en -handelaar 94
Eisenberger, G. lettergieter 310
Eylders, J.G.B. voorman in waskaarsenfabriek 234
Gerhard, A.H. schoolhoofd 132
Gotze, E.R. letterzetter 270
Hamers, B. gemeente-bouwopzichter 13
Hartogh, L.A.H. directeur van waskaarsenfabriek 78
Herder, J.P. de hoofd brandweer 19
Heuperman, Johan metaalbewerker en secretaris IJzer- en Metaalbewerkersvereeniging 326
Heynes, H.J. godsdienstonderwijzer 52
Holsderver, B. letterzetter 299
Jacobs, Aletta arts 105
Jacobson, E. letterzetter 282
Kater, Klaas voorzitter van ‘Patrimonium’ 38
Kerdijk, mr. A. secretaris van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 337
Koch, B.B. horlogekastenmaker en voorzitter ‘Handwerkers Vriendenkring’ 248
Koster, H.J. chef in waskaarsenfabriek 226

Kratzenstein, J.F. ondernemer 246
Licher, H.G. schoolhoofd 262
Loohuys, G. bakkersknecht 259
Loopuit, Jos diamantslijper 148
Maurik, Justus van sigarenfabrikant en publicist 170
Moos, G. arbeidster in waskaarsenfabriek 216
Nispen tot Sevenaer, jhr. H.C.J.M. van r.k. priester, voorzitter van de St. Josephsgezellenvereeniging 290
Obermeijer, A.P. ambtenaar 62
Peters, H.J. arbeidster waskaarsenfabriek 216
Pluym, A. van der arbeidster waskaarsenfabriek 216
Post, Anthonie huisschilder, voorzitter van ‘Vooruitgang zij ons doel’ 253
Preijer Jz, B. chef expeditie van het ‘Algemeen Handelsblad’ 333
Puttelaar, J. van den politie-inspecteur 33
Putten, H. van de modiste 370
Regenboog, Herman bedrijfsleider drukkerij 301
Ris, Klaas gewezen arbeider, voorman van de S.D.B. 123
Rommerts, Hoeke letterzetter 70
Rosendahl, A.W. arbeider suikerraffinaderij en secretaris van de vereniging ‘Neêrlands werkman’ 357
Rot, Adriaan letterzetter 87
Ruigrok,B. scheepstimmerman 267
Sanches, Daniël gemeente-ambtenaar, oud-fabriekschef 202
Schröder, Piet kleermaker 126
Selling, D. meubelmaker, bestuurslid ‘Amstels Eendracht’ 101
Siebenlist, J.C. meubelmaker 101
Sloots, H.L. r.k. pastoor 285
Struve, H.W.E. ingenieur van het stoomwezen 159
Suyver, H.E. fabrikant 361
Vreede, D.J.G. politie-inspecteur 30
Vries, M. de ondernemer 99
Waal, M.J. van de confectioneur 318
Wegerlee, J. arbeider waskaarsenfabriek 225
Zegers, H.J.J. letterzetter 70

Woordverklaringen

aamborstig kortademig, astmatisch; ook: tuberculeus
aanbelang belang
aangenomen werk stukwerk, werk dat per onderdeel of produkt betaald wordt
afdraaien het op de draaibank afwerken van een produkt
afgescheiden van afgezien van
afkroegen het uitbetalen van het loon in een kroeg door ploegbazen (vooral in de bouw en in het havenbedrijf)
arrondissement het rechtsgebied van een rechtbank
arsenik arsenicum

baai (ook: baaien) een dik en grof geweven wollen stof, die enigszins lijkt op molton
batterij afweermiddel
bedeeld worden ondersteuning krijgen van kerk of overheid
beenzwart zwart poeder dat uit verkoolde beenderen of ook wel uit leer verkregen wordt en dat vooral gebruikt werd in suikerraffinaderijen tot ontkleuring van de ruwe suiker
beetwortel suikerbiet
het Belgische uitbuiten hier: ergst denkbare vorm van uitbuiten
besjeshuis tehuis voor ouden van dagen, armenhuis
bestendig zonder onderbreking, voortdurend
betrekkelijk met betrekking tot, in verband daarmee bedoeld
blikslagerij werkplaats waar ruw blik bewerkt wordt
blokwerk het half-machinaal vervaardigen van sigaren, waarbij de bosjes voor de sigaren in houten blokken gemaakt worden
boezelaar schort of voorschoot
borgen op krediet kopen
bosjesjongen jongen die de tabak in een ‘omblad’ wikkelt, waarna de sigarenmaker voor de afwerking zorgt
brocheren de losse vellen van een boek innaaien en bevestigen in een omslag
builen het zeven van stoffen
bureel bureau
burgerbaas een kleine particuliere ondernemer
bus fonds (vgl. ziekenbus)

campagne de periode van volle werk-

zaamheid in een seizoenbedrijf, bijv. in de suikerfabrieken
carderen zie kaarden
clurificeeren foutief voor: purificeeren = zuiveren
commensaal kostganger
commissioriaal in handen gegeven van een commissie
corollarium stelling die onmiddellijk uit het voorafgaande volgt
couponknipper rentenier die van de opbrengst van zijn effecten leeft
crinoline een ronde, wijde rok (oorspronkelijk: hoepelrok)
crushed (Engels) grof gemalen

daadzaken feiten
daghuur dagloon
daglooner arbeider die per dag betaald wordt (meestal voor ongeschoolde, losse arbeid)
dakruiter uitbouw of luchtkoker die dwars op de nok van een dak gebouwd is
débouché (Frans) afzet
direct rechtstreeks
dispensatie ontheffing
dividend winstuitkering aan de aandeelhouders van 'n onderneming
doodeter (meestal: doodvreter of uitvreter) iemand die niet werkt en op kosten van anderen leeft
doorgaande vuren vuren onder bijv. stoomketels die dag en nacht aanblijven en die dus continu-arbeid noodzakelijk maken
douceur fooi, geschenk in geld
draaierij werkplaats waar op draaibanken ijzeren voorwerpen bewerkt worden
dragonder soldaat die dienst doet bij de lichte cavalerie
drijfwerk het geheel van aandrijfriemen, vliegwielen en dergelijke
duivelen ontdoen van vuil en stof (gezegd van: ongesponnen wol, katoen of lompen)

eest droogplaats voor de tabaksbladeren
equivalent iets dat dezelfde waarde heeft als iets anders
exhausters apparaat waarmee bedorven of vervuilde lucht wordt afgezogen

faïence geglazuurd en beschilderd aardewerk
foezelstokerij een distilleerderij van foezel, een minderwaardig soort jenever

gedaan krijgen ontslagen worden
geest van zout zoutzuur
gemeenschap verbinding
gereüsseerd geslaagd
gezel volwassen arbeider met vol loon
grofsmederij fabriek of werkplaats van grote, zware smeedwerken
grutterij een fabriek of bedrijf waar graan (vooral boekweit en haver) gemalen wordt

haak hier: de zethaak waarin losse loden letters worden samengevoegd tot telkens 9 of 10 regels
haarwerkersfabriek werkplaats waar vlechtwerk van hoofdhaar vervaardigd werd
in de hand werken van dienst zijn, terwille zijn
haspel grote klos welke dient voor het tot strengen winden van ge-

sponnen garen
'de hogere regering' de landsregering
'de hondenziekte' een kater
hospitium stichting die (nacht)verblijf biedt aan bepaalde groepen
huizen van vermaak bordelen

impregnatie het doordrenken van een vaste stof met een vloeistof
inlegger jongen die de te bedrukken vellen papier in de pers legt

jachtwiel vliegwiel (van een stoommachine)
Jacobsladder over schijven lopende ketting of riem zonder einde met daaraan bakken vastgemaakt die allerlei stoffen kunnen transporteren (bijv. op baggermolens)
juffer lange, meestal beslagen steigerpaal
jus constituendum (Latijn) wenselijk recht, tegenover **jus constitutum**, het bestaande recht

kaarden door middel van een blok met ijzeren punten de ruwe wol ontwarren en evenwijdig leggen
kabinetwerker een gespecialiseerde meubelmaker
kalandermachine een machine met twee of meer rollen waartussen het papier gesatineerd wordt
kan inhoudsmaat, gelijk aan een liter
karrewei karwei, plaats waar een ambachtsman buiten de werkplaats te werk gesteld wordt
'aan de kast' werkzaam aan de letterkast om teksten te zetten
kastenmaker meubelmaker
Katzenjammer (Duits) een kater
ketelmaker metaalarbeider gespecialiseerd in het maken van (stoom-) ketels
ketting bij het weven: de draden die in de lengterichting van een weefsel lopen (ook wel: kettingdraden)
klipbakken ijzeren bakken voor het afvoeren van afgegraven zand
koffiepellen het met de hand uitzoeken en sorteren van koffiebonen (ook: koffiepikken, koffieverlezen, koffielezen)
Koppermaandag de eerste maandag na 6 januari (Driekoningen), de traditionele feestdag van de typografen
kwetsuren verwondingen

lastbrief schriftelijke opdracht
leeglopen zonder werk zijn
lithographie steendruk
lijnbaan touwslagerij
lijnbaander eigenaar van een lijnbaan
loodas loodoxyde dat ontstaat bij het smelten van lood
loodskotter kotter in gebruik bij het loodswezen

loting in de negentiende eeuw werd door middel van loting vastgesteld welke jongemannen hun militaire dienstplicht moesten vervullen; zij gingen dan als ‘lotelingen’ in dienst

Maandag-ziekte het zgn. maandaghouden hield in dat de arbeiders op zondag zo ‘doorzakten’ dat ze 's maandags niet in staat waren te werken
marmerschilderen het nabootsen

van marmerstructuren op hout of steen
meester heelmeester, dokter
meesterknecht bedrijfsleider; werknemer, meestal een vertrouweling van de ondernemer, die over de andere werklieden was aangesteld
meretrices (Latijn) publieke vrouwen, prostituées
middelen eufemistisch voor: voorbehoedmiddelen
miskrediet diskrediet
missive brief, officieel schrijven
modelmakerij werkplaats waar de modellen worden gemaakt voor de gietvormen (metaalindustrie)
montoir lift

negotie kleine koopwaar waarmee meestal op straat gevent werd
nering bedrijf, middel van bestaan
nooddruft eerste levensbehoeften

opdoen in voorraad nemen, aanschaffen
opkamer een vertrek dat hoger ligt dan de rest van een verdieping
opzicht toezicht

pakking inpakkerij
palmdroes bezinksel van palmitine, hoofdbestanddeel van de meeste vetten
papiermolen papierfabriek die door windkracht aangedreven werd
pasporteren uit de militaire dienst ontslaan met een paspoort als bewijs van ontslag
patent officieel bewijs dat iemand bevoegd was tot het zelfstandig uitoefenen van handel, beroep, bedrijf of handwerk; het bedrag dat daarvoor ieder jaar aan de overheid betaald moest worden (in 1893 afgeschaft)
peremptoir afdoende, geheel
pianino piano
piston zuiger van een aandrijfmachine
pit katoenen of vlassen draad die midden in een kaars of in een lamp wordt aangebracht
platwerk eenvoudig zetsel, waarbij de afzonderlijke regels niet door interlinies worden gescheiden, maar zonder lood tegen elkaar worden gezet
porren wekken (door hard op de deur te kloppen of aan te bellen)
potgeld opgespaard geld dat in een gemeenschappelijke pot gestort wordt
poulie (ook: poelie) wiel waar een aandrijfriem, snaar of ketting overheen loopt
praam kleine, platte schuit
productieve associatie het samengaan van vaklieden in een coöperatie om gemeenschappelijk produkten te vervaardigen (ook: productie-coöperatie)
protectie bevoordeling, begunstiging
provenu opbrengst, batig saldo
provoceeren uitlokken

quinzaine (Frans) een periode van vijftien dagen; vandaar: loonbetaling per twee weken arbeid

ramtorenschip van een commandotoren voorzien oorlogsschip dat gebouwd is om met zijn scherpe, massieve voorsteven andere schepen de grond in te boren

requireren eisen
respirator ademhalingstoestel om de in te ademen lucht te zuiveren
revolutiebouw woningbouw met slecht materiaal. In de grote steden kwam dit aan het eind van de negentiende eeuw, vóór de totstandkoming van de woningwet, veelvuldig voor
rijstpelmolen inrichting waar rijst van de bolster ontdaan wordt
rogneermachines de snijmachines waarin de kaarsenstangen op maat gesneden worden
rozenslijpen meestal: roosjesslijpen het slijpen van zeer kleine en dus goedkope diamantjes, waarvan er 20 tot 40 in één karaat gaan
rul periode van buitengewoon grote afzet
ruwen bewerking waardoor laken of wollen stof ruw gemaakt wordt en zo een pluizig oppervlak krijgt

satineeren papier glad en glanzend maken door het tussen twee of meer rollen heen te persen
schacht (ook: schicht) laag
schaft periode waarin de werkdag verdeeld was (in 1887 bestond de normale werkdag uit vier schoften van elk drie uur
scheepsbok hijstoestel op schepen
schelling een oorspronkelijk zilveren munt met een waarde van circa 48 cent
schoft zie: schaft
schoor schuin geplaatste steunbalk
schouw inspectie, controle
schrijnwerker meubel- of kastenmaker
schutterij plaatselijke korpsen van getrainde burgers die o.a. belast waren met het handhaven van de openbare orde
sedentair op één plaats blijvend
sleepers vrachtrijders met paard en wagen
smoutwerk min of meer bewerkelijk zetwerk (bijv. gelegenheidsdrukwerk, formules en dergelijke)
snijkunst de vaardigheid in het snijden van de stof
'op de spoor' op de trein (voor vervoer buiten Amsterdam)
stadsdokter een vanwege de gemeente aangestelde armendokter, die voor een vastgesteld bedrag per jaar de armlastigen of een deel van hen behandelde
stearine grondstof voor o.a. kaarsen welke uit dierlijke vetten vervaardigd wordt
stellig bevestigend
sterkte-staten opgaven van het aantal arbeidskrachten per fabriek of werkplaats, uitgesplitst naar mannen, vrouwen, jongens en meisjes
stomp afgestompt, versuft
stoof stook-, kook- of drooginrichting
straatslijperij het doelloos op straat rondhangen
strippen het verwijderen van de stelen uit de tabaksbladeren
op stuk werken werken tegen betaling per onderdeel of produkt

tabakskerverij werkplaats waar de tabaksbladen aan repen gesneden worden

tabakstrippen zie: strippen

tegenhouden het vasthouden van de sluitkop bij het aanbrengen van klinknagels (bij stoomketels zat de tegenhouder binnen in de ketel)
teringlijden aan tuberculose lijden
tournure opgevulde drapering om damesjurken naar achteren te laten uitstaan
traineeren ophouden, vertragen

uitdragerij een handel in gebruikte voorwerpen
uitnemer jongen die de bedrukte vellen papier uit de pers haalt

veem onderneming gespecialiseerd in het wegen, sorteren, opslaan en weer uitslaan van goederen; ook: het gebouw of het pakhuis van zo'n onderneming
verletten niet werken, verzuimen
verlezen het sorteren op grootte of kwaliteit (van koffie of erwten)
verstellen het omzetten of bijdraaien van de diamant in het soldeersel van de diamanthaak zodat de slijper een andere zijde van de diamant kan bewerken
vlot vlottend, tijdelijk
vol volk volwaardige arbeiders
vollen het bewerken van wollen weefsels om deze te doen vervilten en steviger te maken
volmolen een machine met walsen waartussen de wollen weefsels geperst worden tijdens het zgn. vollen
voorslaan met de zware voorhamer het gloeiende ijzer voorbewerken
vuurwerker smid die aan het vuur met gloeiend ijzer werkt

Wanderbuch Duits werkmansboekje waarin door elke patroon werd aangetekend hoelang een arbeider bij hem had gewerkt, mèt de reden van het ontslag
water- en vuurnering winkel waar heet water en aanmaakhout voor de kachel of gloeiende kooltjes te koop waren
wedervaren ervaring
werkwinkel werkplaats
windas werktuig waarmee zware lasten opgehesen of verplaatst kunnen worden

zetbaas iemand die voor een vast loon of provisie een zaak voor een ander drijft
ziekenbussen de voorlopers van de ziekenfondsen, meestal verbonden aan werkliedenverenigingen
zifterij plaats waar de ruwe suiker gezeefd wordt